

**MUZEUL BANATULUI MONTAN
REȘIȚA**

**BANATICA
30**

II

2020

**PUTEREA RĂDĂCINILOR.
ÎN ONOAREA PROFESORULUI DR.
RUDOLF GRÄF LA 65 DE ANI**

Sub foarte multe aspecte personalitatea profesorului dr. Rudolf Gräf este definită și se autodefiniște prin puterea cultivării legăturilor, a relațiilor care pot apropia oamenii: profesional, uman, personal. Acest fapt este însă determinat în foarte multe cazuri de locul căruia îi datorăm începuturile noastre, iar pentru profesorul Gräf, acel loc este Reșița. Bănățenii au, de altfel, o afinitate aparte cu locurile natale, și poate cel mai bine a surprins acest fapt Nicolae Stoica de Hațeg prin îndemnul “și țin-te de Banat!”

Născut la 26 ianuarie 1955, la Reșița, Rudolf Gräf s-a format în mediul cu adevărat multietnic și foarte divers social al unui oraș aflat în plină expansiune în această a doua jumătate a secolului trecut. A urmat cursurile liceale la unul dintre cele mai bune licee din oraș, pe vremea aceea Liceul nr. 1, azi Colegiul Național “Diaconovici-Tietz”, cu predare în limba germană. Urmând cursurile universitare din cadrul Facultății de Istorie și Filosofie a Universității Alexandru Ioan Cuza din Iași, tânărul Gräf a adăugat la aventura cunoașterii un mediu diferit și oameni noi, ca apoi să se întoarcă în Banat, profesor în învățământul liceal la Lugoj și la Reșița. Mediul efervescent al muzeului reșițean însă i-a oferit oportunitatea de a se metamorfoza în cercetătorul industriei metalurgice a Banatului la îndemnul regretatului profesor Nicolae Bocșan, dar poate

și sub impactul poveștilor despre uzină spuse de tatăl său. Dar cel mai bine s-a evidențiat abilitatea profesorului Grăf de a realiza conexiuni atunci când, în anul 2000, a fost cooptat de Universitatea “Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca. Astfel, prin intermediul său, legăturile Facultății de Istorie și Filosofie cu mari universități precum cea din Graz, Regensburg, Rostock sau Innsbruck s-au intensificat, s-au dezvoltat. Conferințele și prelegerile profesorului Rudolf Grăf despre istoria industriei, a Banatului dar și asupra istoriei Europei Centrale și de Est în secolele XVIII-XX au stat la baza câtorva volume pe aceste teme, devenite puncte de referință. Profesionalismul său l-a recomandat și pentru ocuparea funcției de prorector, făcând astfel încă un pas în necunoscut, spre domeniul administrației. Timp de 12 ani a făcut parte din echipa care a condus destinele universității clujene, ocupând funcția de prorector, iar din 2018, după retragerea academicianului Paul Niedermayer, Institutul de Cercetări Socio-Umane din Sibiu se bucură de abilitățile sale.

În același timp, contrar așteptărilor, munca de cercetare n-a încetat, căci nu se putea ca o persoană care s-a aflat vreodată sub influența profesorului Nicolae Bocșan să se oprească din muncă. Într-un demers de recuperare a istoriei și culturii germane din Banat dar și a istoriei germanilor din întregul spațiu sud-est și central european reprezintă o altă temă de studiu alături de istoria industriei bănățene. Au văzut astfel lumina tiparului numeroase volume de specialitate, volume coordonate alături de colaboratori vechi, precum Valeriu Leu sau Dumitru Țeicu ori Nicolae Bocșan, dar și noi, precum Iosif Marin Balogh sau Loránd Mádl ori cercetătorii și profesorii din Germania și Austria, precum Kurt Schaar și Harald Heppner.

Pentru revista *Banatica*, pentru Muzeul Banatului Montan și pentru istoria Banatului în general, activitatea profesorului Rudolf Grăf incumbă profesionalismul și rigurozitatea specifice unui cercetător bănățean format în mediul academic clujean. Prin Rudolf Grăf, istoria industrială a Banatului modern cunoaște consacrarea definitivă, depășind demult cadrul local și național prin racordarea la direcțiile și sistemul de cercetare internațional. Fără a greși, omul și profesorul Grăf este unul dintre istoricii care au pus spațiul dintre Mureș, Dunăre și Tisa pe harta istoriografiei europene, pentru că, nu-i așa, Banatul a fost și este întotdeauna “acasă”.

Ce mai înseamnă rădăcinile atunci când ai aripi? Profesorul Rudolf Grăf a demonstrat pe parcursul carierei sale că înseamnă să țeși fire nevăzute prin care să legi oamenii între ei, comunitățile între ele dar și trecutul de viitor.

Ad multos felisque annos!

Reșița, 2020

Colegiul de redacție

TIMPUL NOPTII ÎN BANATUL MEDIEVAL

Dragoș Lucian Țigău*

Cuvinte cheie: Banat, Ev Mediu, nocturn, crepuscul

Keywords: Banat, Middle Age, nocturnal, twilight

Istoria nocturnului face parte din seria anchetelor complexe care își propun înțelegerea evoluției unei societăți prin prisma unui obiect special de studiu. În cazul de față, obiectul ales – noaptea – are o multitudine de ipostaze și de semnificații. Astronomii îi acordă întreaga atenție în efortul lor nesfârșit de a cunoaște tainele Universului. Noaptea a fost întotdeauna atât temă cât și cadru pentru toate artele. Pictorul Vincent van Gogh (1853–1890) îi mărturisea fratelui său, Theo, părerea că adeseori “noaptea este mult mai însuflețită și mai bogat colorată decât ziua” (*Souvent il me semble que la nuit est bien plus vivante et riche-ment colorée que le jour*).¹ Liniștea nopții este apreciată de filosofi și preferată de îndrăgostiți... Poetul argentinian Antonio Porchia (1885–1968) a dat, poate, cea mai sugestivă definiție: “Noaptea este o lume luminată de ea însăși” (*La noche es un mundo iluminado por sí mismo*).² În mod firesc, cercetarea istorică nu poate ignora tema nopții. Investigațiile se concentrează pe *nocturnitate*, termen împrumutat din limbajul astronomilor și zoologilor, care aici desemnează sistemul de reprezentări și practici ce construiește și structurează relația oamenilor cu noaptea. Așadar, istoria nocturnului se află la intersecția mai multor “istorii”: socială, militară, politică, a mentalităților etc. Subiectul “nocturnal” se dovedește a fi nu doar complex ci și dificil de abordat. Reticența istoricilor față de această temă este generată de mai mulți factori. În primul rând, mărturiile disponibile sunt foarte disparate și fragmentare. Urmează misiunea deloc facilă a selectării și apoi a combinării coerente a surselor. În sfârșit, există dificultatea, inerentă acestui tip de cercetare, de a grupa practicile nocturne și de a le prezenta într-o

* Școala Superioară Comercială “Nicolae Kretzulescu”, b-dul Hristo Botev, nr. 17, București, e-mail: dragoslucian68@yahoo.com

¹ Vincent van Gogh, *Brieven aan zijn broeder; uitgegeven en toegelicht door zijn schoonzuster*, vol. III (1886–1889), ed. J. van Gogh-Bonger, (Amsterdam, 1914), 163, nr. 533 (scrisoare din Arles, 8 septembrie 1888).

² Antonio Porchia, *Voces* (Buenos Aires: Edición de “Impulso”, 1943), 73.

formă sistematizată. Eforturile nu rămân fără răsplată și, astfel, în ultimele două decenii au apărut sinteze valoroase referitoare la viața nocturnă din Evul mediu, din perioada Renașterii și a primei modernități europene.³ În istoriografia română contribuțiile sunt rare, aici fiind de semnalat cartea cercetătorului Adrian Majuru despre nopțile Bucureștiului interbelic, precum și inițiativa ace-luiași istoric pentru înființarea unui muzeu al nocturnului.⁴

O cercetare similară pentru Banatul medieval și premodern este, în egală măsură, necesară și tentantă. Nocturnul bănățean se înscrie în rândul aspectelor deloc sau puțin cercetate din trecutul acestei regiuni.⁵ Prin faptul că Banatul și-a pierdut de timpuriu o mare parte a fondului documentar, istoricul este nevoit, dar și ambiționat să depisteze și să fructifice toate mărturiile disponibile pentru tema sa de studiu. Reconstituirea istoriei nopții este pe deplin justificată pentru că diurnul și nocturnul sunt de fapt cele două părți, aproximativ egale ca durată, ale existenței unei persoane sau comunități. Cunoașterea lor este însă foarte inegală, perioada nopții fiind cea mai defavorizată.

Amplasarea geografică a Banatului, la jumătatea distanței dintre Ecuator și Polul Nord, determină variații semnificative ale duratei zilelor și nopților (între 9 și 15 ore) pe parcursul anului. La Timișoara (45°45'35" N, 21°13'48" E, altitudine 90 m), Soarele se află deasupra orizontului cel mai mult în lunile iunie (469 h, 32 m, 55 s) și iulie (474 h, 31 m, 41 s) și cel mai puțin în decembrie, la solstițiul de iarnă (271 h, 12 m, 30 s). Aceste diferențe sunt atenuate prin faptul că, pe parcursul unui an, suma orelor cu lumină solară este aproape egală cu cea a orelor întunecate. Teoretic, în metropola bănățeană, Soarele este vizibil 4464 h, 50 m, 14 s, anume 51% din totalul celor 8760 ore ale unui an comun (365 zile). Perioada luminoasă poate fi extinsă cu o parte a crepusculului civil de dimineată și de seară, care la Timișoara variază între 59 m și 1 h, 17 m pe zi.⁶

Perioadele însorite și întunecate ale unei zile calendaristice se succed alternativ, fiind despărțite de intervalele în care intensitatea luminoasă se modifică rapid. Fenomenul de creștere a luminozității înainte de răsăritul Soarelui (auroră sau zori) și apoi de scădere treptată a luminii după apusul astrului (amurg)

³ Tsotscho Bojadschiew, *Die Nacht im Mittelalter* (Würzburg: Königshausen und Neumann, 2003), 476 p.; Daniel Ménager, *La Renaissance et la nuit* (Genève: Librairie Droz S.A., 2005), 270 p.; Roger Ekirch, *At Day's Close: A History of Nighttime* (London: Phoenix, 2006), 447 p.; Alain Cabantous, *Histoire de la nuit (XVIIe-XVIIIe siècles)* (Paris: Fayard, 2009), 388 p.; Craig Koslofsky, *Evening's Empire: A History of the Night in Early Modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), XVI + 431 p.

⁴ Adrian Majuru, *București. Diurn și nocturn* (București: Curtea Veche, 2009), 192 p.; A. Majuru "Pentru un muzeu al nocturnului," *Revista Muzeelor* 42, nr. 1 (2006): 86–92.

⁵ O scurtă prezentare a nopții, la Radu Ardelean, "Oamenii din Banat și timpul (sec. XIV–XVII)," *Banatica* 18 (2008): 262.

⁶ Date foarte precise la <https://www.timeanddate.com/sun/romania/timisoara>.

se numește crepuscul. Acest proces are mai multe faze, denumite crepuscul civil, nautic și astronomic. Crepusculul civil începe odată cu apusul Soarelui și durează până când centrul discului solar coboară 6° sub orizont. În această secvență temporală, orizontul este clar, obiectele terestre sunt perceptibile la început fără ajutorul luminii artificiale, apoi din ce în ce mai confuz, iar pe firmament se pot observa cu ochiul liber primele stele. Crepusculul nautic reprezintă timpul necesar Soarelui pentru a cobori la 12° sub orizont. Pe mare, există lumină suficient de bună care să permită separarea liniei orizontului maritim de bolta cerească, însă pe uscat, acest tip de crepuscul este perceput deja ca noapte. Crepusculul astronomic este și mai întunecat, permițând observarea clară a tuturor stelelor. De noapte propriu-zisă se poate vorbi când Soarele a coborât la mai mult de 18° sub orizont și nu mai există nicio urmă de lumină provenită de la acesta. Sfârșitul nopții este marcat de revenirea crepusculului care își consumă cele trei faze în ordine inversată: astronomică, nautică și civilă. Răsăritul Soarelui este considerat începutul unei zi-lumină care va dura până la următorul asfințit al astrului.

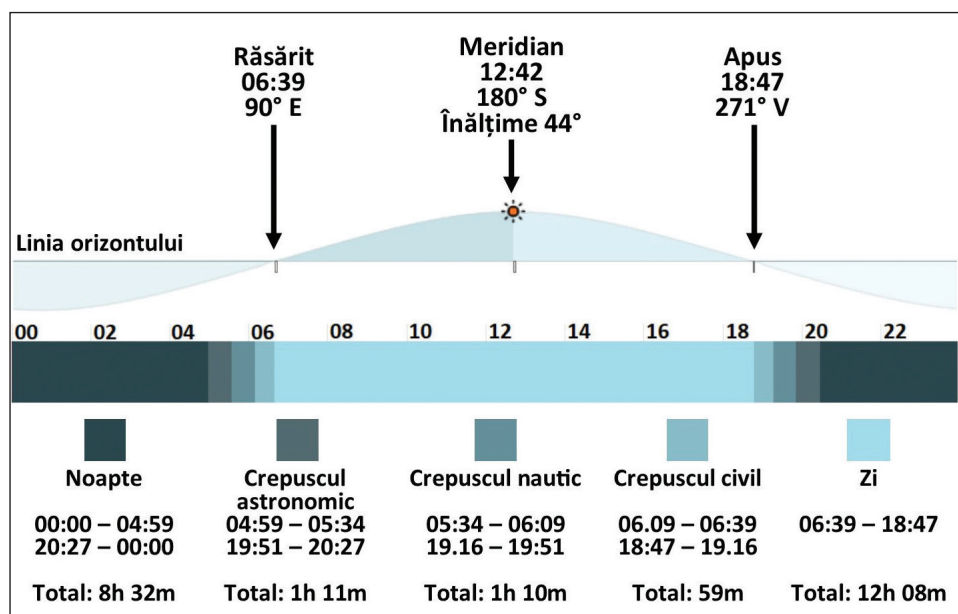

Fig. 1. Traiectoria aparentă a Soarelui și raportul diurn-nocturn la Timișoara în ziua de 20 martie (echinocțiul vernal). Pe stilul vechi, data echinocțiului a regreat de la 15 martie (anul 1000) la 10 martie (1582).

O serie de noțiuni utilizate în astronomia modernă se regăsesc, cu alte denumiri, în sursele veacurilor de demult. De o mare importanță sunt cele

două monumente lexicografice bănățene premoderne, anume *Dictionarium Valachico-Latinum* (elaborat de umanistul Mihai Halici-tatăl la mijlocul secolului al XVII-lea și păstrat într-o variantă ulterioară)⁷ și *Lexicon Marsilianum* (un dicționar trilingv, cu autor(i) anonim(i), realizat la sfârșitul aceluiași veac).⁸ Cuvintele din aceste două lucrări, cu referire la fazele unei zile, se pot completa cu termenii specifici din cronicile și documentele medievale. Distincția cea mai clară este între zi (*szoa* = *dies*, în LM)⁹ și noapte (*nopte* = *nox*, în DVL; *noptye* = *nox*, în LM).¹⁰ Venirea nopții este anticipată de instalarea serii, perioadă în care Soarele se află la câteva grade deasupra orizontului, apoi coboară sub linia acestuia (crepusculul civil). Termenul *seară* și derivatele sale sunt redată sub formele: *asztar*/ *astă-seară* = *hoc sero*; *înserez* = *sero venio*; *înserează* = *advesperascit*; (a) *murgește* = *advesperascit*; *seara* = *vespera* (DVL) și *sara* = *vesper* (LM).¹¹ Perioada nocturnă (în *vreme nopci* = *noctu*, în LM) este dominată de întuneric (*întunecat* = *obtenebrescus*; *întunec* = *tenebrae*, în DVL)¹², atunci când se pot observa cel mai bine diverse fenomene astronomice și meteorologice: fazele și eclipsele lunare¹³, strălucirea stelelor călăuzitoare (*Lucsafer*/ *luceafăr* = *Lucifer*)¹⁴, traiectoria cometelor/ meteoriților¹⁵, depunerea unui strat de rouă când este senin (*roaună* = *ros*; *rouăreadză* = *rorat*) sau fulgerele din timpul furtunilor (*fulser* = *fulgur*, în LM).¹⁶ Revenirea crepusculului civil (*aurora*) marchează finalul nopții și instalarea dimineții (*diminacze* = *mane*, în DVL; *dominaczo* = *matutinum*, în LM)¹⁷, anticipând ridicarea Soarelui deasupra orizontului (*reserit* = *ortus*, *Oriens*, în DVL; *rasaritul sorului* = *Oriens*, în LM).¹⁸

⁷ *Dictionarium Valachico-Latinum. Primul Dicționar al limbii române*, ed. Gheorghe Chivu (București: Editura Academiei Române, 2008) (în continuare: DVL).

⁸ Carlo Tagliavini, *Il "Lexicon Marsilianum". Dizionario latino-rumeno-ungherese del sec. XVII. Studio filologico e testo* (București: Cultura Națională, 1930) (în continuare: LM).

⁹ LM, 200, nr. 476.

¹⁰ DVL, 105, nr. 2912; LM, 231, nr. 1618.

¹¹ DVL, 74, 84, 103, 116, nr. 317, 1144, 1145, 2761, 3894; LM, 250, nr. 2323.

¹² LM, 230, nr. 1592; DVL, 85, nr. 1199, 1200.

¹³ Catalogul eclipselor lunare, alcătuit pentru șase milenii, poate fi consultat la adresa electronică <http://www.eclipsewise.com/lunar/LEcatalog/LEcatalog.html>

¹⁴ DVL, 99, nr. 2421, 2437.

¹⁵ Sándor Pál, trimisul principelui ardelean la Poartă, notează în jurnalul său: "la Panciova am înnoptat. Acolo am zărit un semn pe cer, care se întindea asemeni unei lăncii înspre soare-apune. Cred că lumina s-a văzut cam un sfert de oră" (17/18 mai 1687). Elek Jakab, "Sándor Pál kapithia s az erdélyi nemzeti fejedelemség utolsó éve," *Magyar Történelmi Társ* 19 (1874): 167; republicat cu traducere românească de Costin Feneșan, "Un călător transilvănean prin Banatul otoman la 1687," *Morisena* 4, nr. 1 (13) (2019): 5.

¹⁶ DVL, 115, nr. 3804, 3805; LM, 209, nr. 811.

¹⁷ DVL, 81, nr. 891; LM, 227, nr. 1472.

¹⁸ DVL, 115, nr. 3729; LM, 232, nr. 1656.

Perioada luminată împreună cu cea întunecată formează durata unei zile calendaristice și reprezintă ipostazele alternante ale unui permanent “azi”: (*de*) *astes = hodie(rnus)*.¹⁹ Totuși, în cazul anumitor realități naturale și sociale, această împărțire nu este foarte relevantă. Ploaia, ninsoarea sau seceta sunt independente de luminozitatea naturală, iar succesiunea diurn–nocturn nu servește decât la măsurarea duratei acestor fenomene. De exemplu, la 14 august 1551, inginerul italian Sigismondo da Pratovecchio da Pisa a raportat regelui Ferdinand de Habsburg că bastioanele proiectate pentru fortificarea Timișoarei nu se puteau construi *propter continuam pluviam, que totam diem et noctem XIII praesentis nunquam cessavit...*²⁰ Din citatul anterior, dar și din exemplele care vor urma, reiese că ideea de continuitate este exprimată în acte prin formula *zi și noapte* (*die nocteque, tag und nacht, éjjel-nappal*). Unele activități se derulează neconținut, sub presiunea unor necesități: deplasarea curierilor, lucrările genistice, mobilizarea trupelor, serviciile de pază etc. Tot astfel, distincțiile și relațiile sociale rămân neschimbate, atât în timpul zilei cât și în inima nopții. Alternanța diurn–nocturn este aproape irelevantă pentru cei loviți de cecitate și condamnați astfel, ani la rând, să trăiască într-o noapte continuă. Lipsiți de lumina ochilor și de atenția rudelor, ei află îngrijire și sprijin material la vecinii miloși.²¹

Perioada întunecată a zilei era împărțită și măsurată în diverse moduri. În mediul ecleziastic erau utilizate orele canonice care, în principiu, se succedau din trei în trei ore. Cele legate de noapte erau *vespera* sau vecernia (rugăciunea de seară însoțită de tragerea clopotelor) și *matutina* sau matinalul (oficiul lecturilor care inițial se făcea imediat după miezul nopții, apoi, cu timpul, tot mai spre dimineață). Orele canonice erau anunțate prin sunetul clopotelor, având un rol important în desfășurarea vieții cotidiene a societății laice. Sistemul militar a avut propriul mod de măsurare a nopții, foarte asemănător cu cel folosit de romani, anume străjile. Intervalul dintre apusul și răsăritul Soarelui era împărțit în patru străji (două înainte și alte două după miezul nopții), iar această practică figurează în ambele dicționare amintite mai sus (*strashe = vigilia*, în DVL; *strasa/ strasuesk = vigil(o)*, în LM).²² Pentru Timișoara otomană (1660), călătorul Evliya Celebi oferă amănunte prețioase: “în fiecă noapte, când un agă înconjoară cetatea în timp de o oră, ceaușul soldaților agalei strigă: «un

¹⁹ LM, 213, nr. 940, 941.

²⁰ Adrian Magina, “Fortificațiile Lipovei și Timișoarei în preajma cuceririi otomane (1551),” *Analele Banatului*, Serie Nouă, Arheologie-Istorie, XXI (2013): 303, nr. II.

²¹ C. Feneșan, *Diplomatarium Banaticum*, vol. II (Cluj-Napoca: Mega, 2017), 89, nr. 21 (1577); C. Feneșan, *Documente medievale bănățene (1440–1653)* (Timișoara: Facla, 1981), 146–147, nr. 61 (1617).

²² DVL, 122, nr. 4412; LM, 251, nr. 2340, 2341.

paznic de noapte!». Atunci un alt agă înconjoară cetatea cu soldații săi. Iarna, ca și vara, până în zorii zilei, aceasta este o regulă la ei”.²³ În secolul al XVII-lea, măsurarea timpului de noapte se perfecționează prin utilizarea instrumentelor mecanice (*csesornik* = *horologium*, în DVL).²⁴ Evliya Celebi remarcă faptul că la Timișoara una din porți era străjuită de “turnul cu orologiu”, care avea deasupra “un cocoș de fier” pentru indicarea direcției vântului, de unde și numele de *Poarta Cocoșului*. De asemenea, călătorul confirmă faptul că la Orșova “deasupra porții cetății interioare, există un turn cu orologiu, acoperit cu scânduri; bătaia ceasului se aude la o distanță de un fersah”.²⁵

Multe dintre activitățile nocturne sunt condiționate de iluminatul artificial care, în secolele îndepărtate, a fost asigurat doar de dispozitive cu flacără deschisă: sfeșnice cu lumânări, candelă (*lumenare* = *candela*), opaițe (*opaicze* – fără corespondent latin, în DVL)²⁶ și făclii/ torțe (*fackeln*).²⁷

*

Cu tot numărul lor limitat, mărturiile medievale bănățene oferă o perspectivă destul de largă asupra activităților nocturne. În strânsă legătură cu noaptea se află repausul binemeritat de după truda diurnă (*hodina/ hodinyesk* = *quies(co)*, în LM; *tikne/ tihnă* – fără corespondent latin la Halici).²⁸ Seara este momentul servirii cinei (*cină* = *caena*, în DVL; *csina* = *coena*, *supt csina* = *inter coenam*, în LM)²⁹ și al îngrijirii corporale. Amintitul Sándor Pál a notat în jurnalul său că, în seara de 14 mai 1687, a poposit la Lugoj “și turcii de aici ne-au omenit, dar nu ca la Caransebeș. În afară de un miel întreg, nu ne-au mai dat

²³ *Călători străini despre Țările Române*, vol. VI/ 2, ed. Mustafa Ali Mehmet (București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1976), 497–498.

²⁴ DVL, 78, nr. 626.

²⁵ *Călători străini*, VI/ 2, 499 și 695. Un fersah era distanța străbătută cu calul, la pas, într-o oră.

²⁶ DVL, 99, 106, nr. 2433, 3030. Pe cât de numeroase sunt descoperirile de opaițe romane și post-romane, pe atât de rare sunt cele medievale. Două opaițe din secolele XIII–XIV de la Ilidia și Gornea, care “au corpul asemeni unei tăvițe, de o formă ovală, cu pereții scunzi și evazați prevăzute la un capăt cu un cioc scurt” sunt prezentate de Dumitru Țicu, *Banatul montan în Evul Mediu* (Timișoara: Banatica, 1998), 101–102 (descriere) și 118–119, fig. 25–26 (imagine și schiță). A se vedea și Nicoleta Gumă, Ovidiu Bozu, “Obiecte legate de lumina cultică creștină din colecțiile muzeelor Banatului montan,” *Tibiscum* XI (2003): 17–21.

²⁷ La 9 septembrie 1716, otomanii au folosit făclii (*Fackeln*) într-un atac menit să rupă încercuirea trupelor habsburgice care asediau Timișoara. Franz Grisellini, *Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des temeswarer Banats in Briefen an Standespersonen und Gelehrte*, Erster Theil (Wien: Johann Paul Krauss Verlag, 1780), 135.

²⁸ DVL, 125, nr. 4653; LM, 240, nr. 1946, 1947.

²⁹ DVL, 78, nr. 646; LM, 195, 219, nr. 179, 1179.

altceva”. După trei zile, solul princiar ajunge la Panciova și consemnează că s-a scăldat în Timiș, iar “aici, ticăloșii nu ne-au omenit cu nimic”.³⁰

Obscuritatea și tăcerea nopții (*in silencio noctis*) favorizează dormitul/somnul cu sau fără vise (*dormind = dormiens*, în LM; *vis = somnium*, în DVL).³¹ Rugăciunea din amurg, făcută în intimitatea casei sau la biserică (vecernia) este o practică larg răspândită, prin care fiecare se încredințează lui Dumnezeu înainte de a se cufunda în somn – metaforă și anticipare a morții.³² Intervalul întunecat al zilelor tinde să scape memoriei omenești, pentru că el dispare în somn și se estompează în inconștient. Chiar și visele se pierd repede în uitare, iar dacă sunt reținute, descrierile lor sunt pe cât de rare, pe atât de amăgitoare. Întunericul, misterul și straniuul constituie imaginile convenționale ale nopții. Ea este cadrul propice al experiențelor de comunicare cu divinul³³, dar și timpul anomaliei, al anxietății și fricii, când bănuie duhurile rele, iar moartea dă târcoale peste tot. Exemple se pot afla mai ales în texte care nu își propun neapărat transmiterea unor fapte istorice, ci glorificarea unor sfinți și justificarea operei de convertire religioasă. Ele evidențiază efectele miraculoase ale somnului asupra carierei și sănătății, dar totodată, aceleași surse arată că angosale, bolile și temerile limitează sau alungă cu totul somnul binefăcător. Șirul mărturiilor de acest gen începe cu *Legenda Sancti Gerhardi episcopi (Legenda maior)*, care evocă starea de spirit a nobilului Chanadin, aflat în serviciul regelui maghiar Ștefan I, în noaptea confruntării decisive cu ducele/voievodul bănățean Ahtum (c. 1003–1004). Legenda relatează că după o primă confruntare nedecisă, ambele armate au profitat de lăsarea nopții pentru a se reface. Dar Chanadin nu are somn și invocă prin rugăciuni ajutorul Sfântului Gheorghe, promițând că va ridica o mănăstire în cinstea sa, dacă va ieși victorios în luptă (... *Igitur Chanadinus noctem illam ducens insomniem, orabat ad sanctum Georgium martyrem, ut sibi a Domino coeli auxilium impetraret, votumque vovit, ut si adversarii victor existeret, in loco oracionis quo genua flexerat in terra, in honore eius monasterium aedificaret*). În cele din urmă, Chanadin este biruit de oboseală și adoarme, iar în vis i se arată un leu (*cumque prae nimio labore et fatigacione ipsum sopor invassisset, apparuit ei in somnis forma leonis stans ad pedes eius...*) care l-a îndemnat

³⁰ Jakab, Sándor Pál, 166–167; Feneșan, *Un călător*, 4–5.

³¹ DVL, 129, nr. 5008; LM, 201, nr. 509.

³² În mitologiile greacă și romană, somnul (Hypnos/ Somnus) și moartea (Thanatos/ Mors) erau copiii nopții (Nyx/ Nox). În Noul Testament se remarcă faptul că “Isus vorbise despre moartea lui (Lăzăr), dar ei (ucenicii) credeau că vorbește despre odihna căpătată prin somn” (*Evangelia după Ioan*, 11, 13).

³³ În Vechiul Testament, *Cartea lui Iov*, 33, 14–16, se arată: “Dumnezeu vorbește când într-un fel, când într-altul, dar omul nu ia seama. El vorbește prin vise, prin vedenii de noapte, când oamenii sunt cufundați în somn, când dorm în patul lor. Atunci El le dă înștiințări și le întipărește învățăturile Lui...”

să pornească imediat la luptă pentru a obține victoria hotărâtoare asupra lui Ahtum, fapt care s-a și întâmplat.³⁴ Analiza critică a textului hagiografic devolează mesajul său propagandistic: Chanadin își înfrânge dușmanul creștinat în rit bizantin, după ce el primise botezul latin și pentru că dobândise ajutorul miraculos al Sfântului Gheorghe, prin mesajul transmis în somn de leul imaginar.³⁵ La multe secole depărtare de acest miracol, prin 1626, misionarul iezuit George Buitul, aflat în Caransebeșul natal, exorcizează mai multe persoane de duhurile rele și profită de starea celor deznădăduiți pentru a-i readuce la dreapta credință catolică. El raportează și apreciază drept “celebră convertirea unui nobil pe care au ținut-o minte chiar potrivnicii noștri... Într-o noapte a fost abordat și bântuit de nu știu ce fantome. Foarte înspăimântat nu știa ce să facă, unde să se ducă: în fine a luat hotărârea de a veni la noi...”³⁶ Minuni nocturne se produc și în mediul ortodox. Hagiografia Sfântului Iosif cel Nou de la Partoș narează unul din miracolele petrecute la mormântul ierarhului, în noaptea de 28/29 iunie 1658, când o fată “rămasă surdă și mută (...) și cu oleacă de smin-teală la cap de pe urma betșugului” a fost adusă la mănăstirea Partoș. “Iar în seara de dinainte de sărbătoarea Sf. Apostoli Petru și Pavel, starețul la Vecernie, a cuminecat-o și toată noaptea fata a rămas în biserică, ingenunchiată la mormântul Sfântului Iosif. Iară înspre ziuă fata a ațipit pe mormânt. Iară când au venit în zori călugării la Utrenie și au trezit-o din somn, ea s-a uitat la ei și a întrebat, mirată, că unde se află? Și atunci i-a răspuns starețul și ea a vorbit cu el, și a văzut că i-a venit graiul și auzul. Și-au adus laudă lui Dumnezeu și sfântului Iosif”.³⁷ Mult mai pământească apare neliniștea amintitului sol princiar Sándor Pál, care consemnează în jurnalul său, pentru noaptea de 12/ 13 mai 1687: “Am dormit lângă râul care desparte hotarul Transilvaniei de cel al Turciei, anume la apa numită Marga. Am dormit doar în vecinătatea acesteia, fără a avea vreun

³⁴ *Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului*, vol. I, I. D. Suciu, R. Constantinescu, eds. (Timișoara: Ed. Mitropoliei Banatului, 1980), 29 (latin) și 46 (traducere), nr. 4.

³⁵ Analiză foarte competentă la Alexandru Madgearu, “Contribuții privind datarea conflictului dintre ducele bănățean Ahtum și regele Ștefan I al Ungariei,” *Banatica* 12/II (1993): 6.

³⁶ Livia Magina, Adrian Magina, “Mores et ceremonias ecclesiasticas ignorabant. Religie populară în comunitățile catolice din Banat în secolul al XVII-lea,” *Banatica* 18 (2008): 336.

³⁷ Gheorghe Cotoșman, *Viața Sfântului Iosif cel Nou, mitropolitul Timișorii și a toată Țara Banatului 1650–1656* (Timișoara, 1956), 127–128. Caracterul apocrif al hagiografiei, fără valoare istorică, a fost demonstrat de mai mulți istorici (a se vedea A. Magina, *De la excludere la coabitare. Biserici tradiționale, Reformă și Islam în Banat (1500–1700)* (Cluj-Napoca: Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, 2011), 16, 25, notele 30 și 71). Totuși, păstorirea mitropolitului Iosif și retragerea sa la mănăstirea Partoș sunt atestate de însemnări făcute începând cu anul 1655 pe un *Trebnic* de secol XVI, păstrat acum la Palatul episcopal din Vârșeț, cf. Virgil Cândea, *Mărturii românești peste hotare*, Serie Nouă, vol. V (*Serbia–Turcia*) (București: Editura Academiei Române; Brăila: Istros, 2014), 117, nr. 811.

chef și pentru scurt timp”. Temerea era pe deplin justificată pentru că toți cei care serveau ca străji erau ei înșiși haiduci de-ai locului!³⁸

Odihna nocturnă poate fi tulburată și de fenomene naturale, precum cutremurele de pământ. Arealul bănățean este caracterizat printr-o seismicitate pronunțată, concretizată în mișcările telurice locale și în ecourile cutremurelor majore din Vrancea. Primul seism atestat în Banat a fost cel din 3 mai 1604. El și-a avut originea în zona vrânceană, iar forța sa a fost resimțită pe cuprinsul întregului principat ardelean: *hoc anno (1604), mense maio, ingens terrae motus pene universam Transsylvaniam; praecipue vero tractum Cibiniensem (...) usque ad Varadinum ac Hunyadiensem comitatum Karansebesum usque insolito more convibravit*.³⁹ Din însemnările sașilor se cunoaște că sinistrul s-a produs aproape de ivirea zorilor și a avut o replică (*Die 3. maii, inter 4. et 5. matutinam ingens terrae motus factus, qui altera vice recurrit*)⁴⁰, ambele mișcări alungând intempestiv și prematur somnul locuitorilor. O spaimă puternică a produs și seismul local petrecut într-o seară de ianuarie din anii 1665 sau 1666. Epicentrul său a fost stabilit în zona Porții de Fier a Transilvaniei, iar intensitatea lui s-a dovedit suficient de mare pentru a produce dislocări de stânci.⁴¹

Imaginea nopții întunecate, liniștite și tăcute este dublată de ipostaza *noptii albe*⁴² în care oamenii circulă, lucrează sau petrec. Călătoriile nocturne se întreprind din motive diverse: pentru a profita de răcoare pe timpul verilor toride, pentru a ajunge la târguri înainte de răsăritul Soarelui sau pentru refugiarea din calea atacatorilor. Călugărul Rogerius mărturisește în cunoscutul său *Cântec de jale* cum a fugit spre Cenad, în primăvara anului 1241, pentru a scăpa de invadatorii mongoli: “am plecat în grabă, de cu noapte spre cetatea Cenad situată deasupra fluviului Mureș și care era departe (...) la opt mile. Și, deoarece am mers toată noaptea (*totam noctem*), cât au putut caii să ne ducă, am ajuns în

³⁸ Jakab, Sándor Pál, 164; Feneșan, *Un călător*, 4–5.

³⁹ Wolfgang Bethlen, *Historia de rebus Transsylvanicis*, vol. VI, ed. Joseph Benkö (Cibinii/Sibiu: Martin Hochmeister, 1793), 209.

⁴⁰ *Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum sive Annales Hungarici et Transsylvanici*, pars I, ed. Joseph Trausch (Coronae/ Brașov: Johann Gött, 1847), 227.

⁴¹ *Dresdner gelehrte Anzeigen* XI. Stück (1756), col. 178 (ianuarie 1665). Momentul seismului (18 ianuarie 1666, ora 18.00) a fost stabilit, într-un mod discutabil, de inginerul Robert Mallet, “Third Report on the Facts of Earthquake Phaenomena,” în *Report of the twenty-second meeting of the British Association for the Advancement of Science (Belfast, September 1852)* (London: John Murray, 1853), 85.

⁴² Expresia *nuit blanche* este consemnată pentru prima dată la Marie Anne de Vichy-Chamrond, marchiză du Deffand, în scrisorile adresate lui Horace Walpole (30 octombrie 1771) și Voltaire (2 aprilie 1774). A se vedea *Correspondance complète de la Marquise Du Deffand avec ses amis...*, vol. II, ed. M. de Lescure (Paris: Henri Plon, 1865), 194, 398, nr. 401 și 508.

zorii zilei (*in aurora*) la Cenad. Dar acesta fusese cuprins în ziua precedentă și distrus de tătarii care intraseră pe altă parte în Ungaria...”⁴³

Noaptea este un timp bun și pentru pescuit. Activitatea se practică pentru asigurarea traiului cotidian sau, în condiții vitrege, pentru evitarea foametei. Informații consistente oferă codurile de legi și regulamentele otomane de la mijlocul secolului al XVI-lea, care au stabilit condițiile și taxele pentru pescuitul la Dunăre. O dispoziție din anul 1542 a prevăzut ca pescarilor creștini de pe malurile Dunării (zona Vidinului) să le fie confiscate bărcile și peștele prins, dacă nu pescuiau timp de patru zile și patru nopți în folosul vistieriei imperiale și nu erau înscrși în registrul eminelui. Un alt exemplu sugestiv se regăsește în cronică *Istoria faptelor lui Djafer Pașa*, compusă de Ali din Timișoara, unde autorul afirmă că în timpul foametei din anii 1688–1689, locuitorii orașului au scos foarte mult pește din râul Bega, timp de trei zile și trei nopți, asigurându-și astfel provizii îmbelșugate.⁴⁴

Obscuritatea favorizează activități temerare, la limita legii. Ne referim aici nu la jafuri sau tâlhării (ce vor fi discutate mai jos), ci la ridicarea unor construcții, altminteri greu de realizat pe timpul zilei, datorită intoleranței semenilor. Astfel, în intervalul august–septembrie 1641, franciscanii din Lipova au obținut permisiunea beilerbeului de Timișoara pentru edificarea unei biserici (capele), însă au avut de înfruntat ostilitatea localnicilor musulmani. Până la urmă, biserița a fost ridicată, însă lucrul s-a făcut grabnic și pe timp de noapte, pentru a-i pune pe turci în fața faptului împlinit (*suadendo quatenus festinanter, et de nocte etiam aedificem, ut eo citius aedificium ad finem complere possem, et sic postmodum Turcae aedificium infestare non audebunt*).⁴⁵

Din rândul întâmplărilor nocturne nu pot lipsi distracțiile de la reuniuni și petreceri, întâlnirile amozilor, excele de tot felul. Dicționarul lui Mihai Halici înregistrează evenimente precum: *kolinde* = *ecloga*, *megheleu* = *convivium natale* și *shedzato(a)re* (fără corespondent latinesc).⁴⁶ La rândul său, Evliya Celebi notează despre Cenad că “este un vilaiet foarte bogat; în nopțile de iarnă, locuitorii organizează mari petreceri unii la alții”.⁴⁷ Indiscutabil, mulți se dedau

⁴³ M(agister) Rogerius, *Miserabile Carmen seu Historia super destructione regni Hungariae temporibus Belae IV. regis per Tartaros facta*, cap. XXXIV, în Johann Georg Schwandtner, *Scriptores Rerum Hungaricarum veteres ac genuini*, vol. I/1 (Viena: Johann Paul Krauss, 1746), 314.

⁴⁴ Cristina Feneșan, *Istoria Banatului otoman* (București: Editura Academiei Române, 2016), 207, 273.

⁴⁵ Krista Zach, *Die bosnische Franziskanermission des 17. Jahrhunderts im südöstlichen Niederungarn* (München: Rudolf Trofenik, 1979), 148–149, nr. 24.

⁴⁶ DVL, 94, 100, 117, nr. 2025, 2505, 3926. *Megheleu* are origine maghiară, cu sensul de petrecere aniversară.

⁴⁷ *Călători străini*, VI, 648.

plăcerilor bahice care uneori sunt dublate de certuri și violențe ce se pot termina rău: răniri, chiar trecerea în Marea Noapte... O solicitare din 15 aprilie 1426, pentru obținerea dispensei papale, evocă avatarurile unei petreceri cu multă băutură: preotul din *Zenthgewrgh* s-a amestecat să despartă un grup de bețivani care se luaseră la încăierare, iar unul dintre ei a fost rănit puternic, murind peste noapte din cauza leziunilor, frigului pătrunzător și alcoolului (*supplicatio Thome Gregorii, rectoris ecclesia parochialis S. Georgii de Zentghenigh, presbyter Cenadiensis diocesis, de dispensatio super irregularitas, si quam propterea contraxisset, quod olim percipiens nonnullos ebriatos laicos sese verberare ad eos separari causa appropinquavit et quendam eorum forte vulneravit, qui vulneratus propter intensum frigus et nimiam ebrietatem emissio cruore ea nocte mortuus sit*).⁴⁸

Sentimentele de dragoste sunt abia întrezărite în sursele epocii. Pentru partea otomană a Banatului istoric s-a păstrat dovada extrem de valoroasă a existenței unei poete în Timișoara anului 1650, care devenise cunoscută datorită afecțiunii arătate unui băiat de condiție aleasă și poeziei închinată acestuia: "... A dragostei văpaie-n foc îneacă pieptul meu/ Și fumul negru umple cerul din jarul sufletului meu/ (...) Ieri noapte am stat în fața casei tale și de departe, plângând din greu/ Văzut-am pe rapsozii tăi, ei i se jeluiau lui Dumnezeu".⁴⁹ Din aceeași perioadă provine un *Cântec românesc de dragoste scris*, de fapt traducerea unui cântec maghiar foarte apreciat pe atunci, care a putut fi cunoscut și în Banat. Tălmăcirea românească s-a realizat prin 1660 și este atribuită, cu mare probabilitate, lui Mihai Halici-fiul (autorul variantei cunoscute a pomenitului dicționar româno-latin). Poezia exprimă dragostea puternică a unui tânăr pentru o fată, ardoare care îi produce insomnii sau vise amăgitoare: "... Multe nopți trec fără somn la mine/ Dacă se întâmplă somn atunci și mie/ Pe tine te văd și te pipăi îmi pare mie/ Iar dacă mă scol nu-i nimeni lângă mine..."⁵⁰

Activitățile nocturne derulate de corpul clerical rămân doar bănuite, în condițiile absenței informațiilor concrete, mai ales a statutelor capitulare. Certitudine există doar în privința ofierii slujbelor și lecturilor de seară și de noapte. De asemenea, se poate admite promovarea de către cler a unui model de comportament nocturn cât mai apropiat de moralitate și sacralitate.

*

⁴⁸ Pál Lukcsics, *Diplomata pontificum saecul. XV/ XV. századi pápák oklevelei*, vol. I (1417–1431) (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1931), 182, nr. 877. În prezent, satul timișean *Zenthgewrgh* este dispărut.

⁴⁹ Cr. Feneșan, *Istoria Banatului*, 291.

⁵⁰ Gheorghe Alexici, "Material de limbă din "Codicele de Petrova," *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, XIII/1–2 (1912): 279–280.

Criminalitatea nocturnă reprezintă un aspect distinct al temei analizate aici, pentru care există o documentație edificatoare. Pe baza acestor surse se pot distinge tipuri variate de infracțiuni favorizate de întuneric: bătaii și atacuri armate, furturi, incendieri, jafuri, răpiri și violuri. Astfel, noaptea este asociată cu timpul pericolului, când spațiul public rămâne aproape pustiu, când femeile nu trebuie să iasă, iar bărbații umblă înarmați, uneori fiind escortați de slujitori. Noaptea devine, deopotrivă, un motiv și un prilej pentru a ascunde și închide toate lucrurile. Printre cele mai frecvente infracțiuni se află furturile. Complexitatea fenomenului se oglindește în *Lexicon Marsilianum* care face distincția între *fur de soa* = *fur diurnus* și *fur de nopte* = *fur nocturnus*.⁵¹ Furturile vizează aproape orice: bunuri casnice, animale, recolte, podoabe bisericești și chiar șerbi. La 28 mai 1418 s-a raportat fapta cnezului Brath din Ezeriș, care, folosindu-se de întunericul nopții, a furat lui Ștefan Hem un iobag de pe posesia Rafna.⁵² După multe decenii, la 8 noiembrie 1489, trimișii abatelui Martin de Igriș se aflau la curia papală și prezentau pontifului Inocențiu VIII starea deplorabilă a mănăstirii cisterciene Sfânta Maria, lipsită de bunuri și părăsită de călugări. Ei au subliniat spolierea așezământului chiar de către slujitorii lui: *quod Paulus diaconus monachiis et nonnulli eius complices certos libros manutergia et nonnulla alia bona dicti monasterii de illius sacristia noctis tempore furto abstulerunt et aufugerunt*.⁵³ Furturile sunt atestate și în mod indirect. Dicționarul lui Mihai Halici semnalează existența pândarului pentru vie (*pendar* = *custos vinearum*), iar cronica lui Ali din Timișoara evocă pățania nocturnă a unui militar care, prin 1688–1689, în timp ce își păzea fructele din grădină, a fost atacat și mușcat de un lup, deoarece nu și-a putut folosi pușca (blocată subit) pentru a ucide fiara.⁵⁴ În unele cazuri, furturile sunt asociate cu fapte penale mult mai grave. De exemplu, la 12 octombrie 1372, vicecomitele și juzii nobililor din Timiș adevăresc faptul că, pe 2 octombrie, magistrul Abraham din *Saswar* l-a prins pe un iobag din Cerneteaz pe când săvârșea o tâlhărie, iar atunci când a vrut să-l dea în judecată, rudele iobagului au adunat oamenii locului și, în tăcerea nopții de 8/9 octombrie, pe când se lumina de ziua (*noctis in silencio ad festum videlicet sancti Dyonisii martiris luesscente*) au năvălit asupra locuinței slujbașului la *Saswar*, i-au spart ușile, l-au eliberat pe tâlhar, au mai luat doi cai, o cingătoare, multe arme și veșminte, zisul Abraham scăpând cu fuga.⁵⁵ Având în vedere că între Cerneteaz

⁵¹ LM, 209, nr. 826, 827.

⁵² Fr. Pesty, *Krassó vármegye története*, vol. III (Budapest: Athenaeum, 1882), 287, nr. 197.

⁵³ Koloman Juhász, *Die Stifte der Tschanader Diözese im Mittelalter* (Münster in Westfalen: Aschendorff, 1927), 284, nr. LX.

⁵⁴ DVL, 108, nr. 3177; Cr. Feneșan, *Istoria Banatului*, 273.

⁵⁵ Fr. Pesty, *Oklevelek Temesvármegye és Temesvárváros történetéhez*, vol. I (1183–1430), ed. Tivadar Ortway (Pozsony: Eder István, 1896), 122, nr. 77.

și Saswar (așezare dispărută și localizată între Ianova și Remetea Mare) era o distanță de maximum 15 km, se poate admite că atacatorii au parcurs traseul în plină noapte, ajungând la casa magistrului în timpul crepusculului civil de dimineață; dacă a fost senin, ajutor și ghid în întuneric le-a fost Luna aproape plină (disc iluminat 80%).⁵⁶ Actele epocii ilustrează multe alte violențe săvârșite în tăcerea nopții, cu armele și din răutate premeditată (*noctis in silencio manibus armatis preconcepta malicia*).⁵⁷

Vecinătatea cu otomanii a sporit nesiguranța nocturnă a bănațenilor. Într-unul din ultimii ani ai secolului XV, profitând de dispariția temutului Pavel Chinezu, turcii din Semendria au ales să-i lovească pe creștinii de peste fluviu chiar în momentul Sărbătorii Pascale. Incidentul a rămas în memoria contemporanilor, fiind remarcat, după mai mult de trei secole, în cronica lui Stoica de Hațeg: “Iacub, begul din Smederevo, trecând noaptea spre Paști încoace pe lângă Tisa, pre creștinii de noapte mergând la biserică i-au tăiat”.⁵⁸ Un alt caz tragic s-a petrecut la începutul anului 1591, gravitatea sa determinându-l pe principele Sigismund Báthori să-l raporteze la Poartă, prin intermediul unui sol: “printre alte lucruri să vestească și moartea unui nobil din țara noastră, a lui Nicolae Fiat, pe care l-au călcat niște tâlhari, niște ucigași din Măidan și Kutreczy și de aiurea, isprăvniceii din satele de sub stăpânirea pașei din Timișoara, martalogii care noaptea în casa sa din satul Buchin, la o jumătate de milă de Caransebeș, l-au ucis în chiar casa sa, i-au chinuit nevasta, i-au luat toată averea, cu toate că pașa a prins pe unii dintre aceia și i-a dat de știre și banului...”⁵⁹

Pe de altă parte, noaptea îi ajută pe țărani să scape din puterea stăpânilor sau din prinsoarea otomanilor, dar totodată întunericul le poate amplifica suferințele detenției. Zile amarnice a trăit iobagul Mihail din Remetea care, la 4

⁵⁶ Fazele Lunii calculate pentru șase milenii se pot consulta pe pagina electronică *Astropixels. Planetary Ephemeris Data* (<http://astropixels.com/ephemeris/phasescat/phasescat.html>).

⁵⁷ Citatul la Pesty, *Krassó*, III, 35, nr. 29 (atac armat, incendiere și tentativă de omor, 27 februarie 1358, posibil pe Lună Plină – c. 95% disc luminos); Pesty, *Oklevelek*, I, 498, nr. 306 (invadarea locuinței, crimă și jaf, 1415); Fr. Pesty, *Diplome privind istoria comitatului Timiș și a orașului Timișoara*, vol. II (1430–1470), L. Magina, A. Magina, eds. (Cluj-Napoca: Mega, 2014), 162, nr. 128 (jaf armat, 25 iulie 1446, Lună Crai Nou, luminată max. 10%) și 300, nr. 259 (atac armat, martie 1456).

⁵⁸ În raidul petrecut la 30/ 31 martie 1499 sau 18/ 19 aprilie 1500, voievodul Miloš Belmužević a fost rănit, iar fiul său, Vuk, și-a pierdut viața. Evenimentul este descris de benedictinul raguzan Ludovik Crijević Tuberon (1459–1527), *Commentaria temporum suorum* (Liber VI, § XVI), în Schwandtner, *Scriptores*, II (1746), 233–234; Nicolae Stoica de Hațeg, *Cronica Banatului*, ed. D. Mioc (Timișoara: Facla, 1981), 123.

⁵⁹ Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. III (1585–1592) (București: Cartea Românească, 1931), 240, nr. 158 (instrucțiune princiară din 17 februarie 1591).

martie 1344, a fost capturat pe câmp, depozitat de bunurile sale și ținut legat într-un țarc zi și noapte, timp de o săptămână (*in eundem per noctem et diem in Cypo ligatum tenuissent et punissent...*), până când autoritățile i-au investigat cazul.⁶⁰ Mai norocos apare un iobag plecat pe furiș și stabilit la Seceani (*noctis in silentio ad possessionem Naghsechen salivisset...*), pe care autoritățile comitatului Arad nu-l pot recupera din cauza opoziției frunțașilor din acel sat (19 februarie 1437).⁶¹ Un exemplu aparte provine din august 1595, când cetatea Lipova era asediată de trupele banului George Borbely. Atunci, otomanii au adus 300 de țărani pentru a repara și consolida fortificațiile bătute de artileria bănățeană, promițându-le eliberarea din șerbie. Cu toate acestea, țăranii au evadat la adăpostul întinericului și s-au alăturat oștirii creștine, oferind informații despre segmentele vulnerabile ale zidurilor⁶², fapt ce a ușurat cucerirea cetății. După ce au reluat fortificația (1616), otomanii s-au arătat mai precauți și au amenajat aici o temniță grozavă, remarcată de Evlyia Celebi câteva decenii mai târziu: “înlauntrul ei (al cetății Lipova – n.n.) se află o închisoare care amintește de adâncimea iadului și în fiecare noapte sunt aduși și închiși aici prizonierii din cetate, iar dimineața sunt scoși și puși la treabă”.⁶³

*

De *nopti albe* au parte oștenii și toți cei care sunt implicați în evenimente militare. Dintotdeauna armata s-a evidențiat prin organizarea propriului sistem de pază continuă, pentru a preveni atacurile dușmane, infiltrările spionilor și revoltele. Străjile sunt consemnate pe tot parcursul istoriei medievale și premoderne a Banatului, începând din momentul confruntării dintre armatele lui Ahtum și Chanadin, aproape de hotarul Anului O Mie (*exploratores autem utriusque partis vigilantes hinc et inde discurrerant*)⁶⁴ și până la asediul Timișoarei de către imperiali, în toamna lui 1716. În aceste șapte secole, Banatul a fost aproape mereu o regiune de graniță, care și-a creat treptat un sistem de fortificații și puncte

⁶⁰ Pesty, *Krassó*, III, 15, nr. 16 (știre din 11 martie 1344).

⁶¹ Pesty, *Diplome*, II, 71, nr. 47.

⁶² Sándor Márki, *Aradvármegye és Arad szabad királyi város története*, vol. II/2 (Arad, 1895), 20. După informațiile inedite și pertinente oferite recent de istoricul Liviu Câmpeanu, asediul Lipovei a durat între 20 și 25 august 1595, pe stilul vechi (L. Câmpeanu, “„Domnul fie lăudat [...], turcii au predat cetatea”. Cucerirea Lipovei otomane de către transilvăneni, în 25 august 1595,” *Historia Urbana* 26 (2018): 97–111). Evadarea țăranilor a fost favorizată și de faptul că Luna era în descreștere accentuată, pe 21/31 august fiind luminată doar 20%, iar pe 24 august/3 septembrie devenind invizibilă, cf. <http://astropixels.com/ephemeris/phasescat/phases1501.html>.

⁶³ *Călători străini*, VI, 507.

⁶⁴ Suciu, Constantinescu, *Documente*, 29 (latin) și 46 (traducere), nr. 4.

de observație.⁶⁵ Îndeplinirea misiunilor de pază este menționată de timpuriu. În septembrie 1369, cnezii bănățeni mărturiseau banului de Severin că din momentul în care “regele a pornit din nou războiul împotriva necredincioșilor săi din Țara Românească (...) noi am ținut mereu cel puțin două sute de oameni, în munți, ziua și noaptea (*die ac nocte*), până la venirea iernii”.⁶⁶ Prezența Imperiului otoman pe linia Dunării, apoi extinderea stăpânirii turcești în partea de câmpie a Banatului, i-a mobilizat pe localnici să supravegheze permanent hotarul. Ei au fost încurajați și răsplătiți sistematic, personal sau în colectiv, de către regalitatea maghiară, apoi de principii transilvăneni. La 12 februarie 1471, regele Mathia Corvin recunoștea meritele militare ale lui Ștefan de Mâtnic care s-a distins prin veghe atentă și grijă neobosită în mai multe expediții purtate împotriva otomanilor (*in nonnullis exercituum contra sevissimos Thurcos crucis christi persecutores motorum expeditionibus, pervigili cura et sollicitudine indefessa...*).⁶⁷ Spre sfârșitul perioadei analizate aici, principele George Rákóczi I a întărit scutirea nobililor bănățeni de a fi convocați la campaniile generale ale țării, deoarece erau “tulburați și vătămați adeseori de acei vecini neliniștiți (otomanii – n.n.), fiind hărțuiți de atacurile date de aceia în mod obișnuit și siliți în unele clipe din curgerea vremurilor să facă schimburi de veghe și străji neîntrerupte (*continuis vigiliis, excubiis*), cât se poate de trebuincioase atât pentru binele lor personal cât mai ales pentru binele public al patriei...” (20 noiembrie 1643).⁶⁸

Măsurile de pază vizează inclusiv asigurarea siguranței orașelor. Printre atribuțiile autorităților urbane se numără închiderea porților și grija cheilor pe timp de noapte. Cheile simbolizează autoritatea celor care le dețin efectiv. Un exemplu sugestiv se regăsește în rezoluția adoptată la Deva, pe 13 septembrie 1603, prin care generalul George Basta a impus orașelor din Principatul ardelean să accepte stăpânirea Habsburgilor. În caz de nesupunere, privilegiile urbane erau suprimate, o măsură concretă fiind preluarea cheilor orașului de către căpitani imperiali, pe timpul nopții (*Civitates, quae se infideles exhibuerunt posthac nullam habebunt potestatem iudices et senatores, sine consensu gubernatoris eligendi. Ita neque claves reservare per noctem civitatum portarum, sed ad manus capitanei, uti unicuique civitati quidam certus nominabitur, consignabunt*).⁶⁹

⁶⁵ Dumitru Țeicu, *Cetăți medievale din Banat. Medieval Fortifications in Banat* (Timișoara: Cosmopolitan-Art, 2009), 158 p.

⁶⁶ *Documenta Romaniae Historica*, seria D: *Relații între Țările Române*, vol. I (1222–1456), Șt. Pascu, C. Cihodaru, K. G. Gündisch, D. Mioc, V. Pervain, eds. (București: Editura Academiei R.S.R., 1977), 96–97, nr. 55.

⁶⁷ Pesty, Krassó, III, 426, nr. 324.

⁶⁸ C. Feneșan, *Diplome de înnoobilare și blazon din Banat. Secolele XVI–XVII* (Timișoara: Editura de Vest, 2007), 252, nr. XI.

⁶⁹ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek/ Monumenta Comitalia Regni Transsylvaniae*, vol. V

Pentru partea otomană a Banatului, un registru cu veniturile funcționarilor și oștenilor cetății Timișoara din anul Hegirei 1034 (octombrie 1624–septembrie 1625) confirmă existența a 17 paznici de noapte (*pasban*) în oraș.⁷⁰ Mai târziu, Evliya Celebi descrie detaliile rondurilor de noapte timișorene, fără a omite să precizeze că în cetățile Timișoara și Lugoj “porțile se închid în fiecare noapte, iar podurile sunt și ele trase...”⁷¹ Paza este organizată și pentru descurajarea acțiunilor banditești. Astfel, la 30 octombrie 1606, căpitanul creștin al Lipovei îl asigură pe beilerbeiul Timișoarei că “din cauza tâlharilor am trimis și așezat străji formate din oșteni în castelele părăsite, pentru a sta acolo de veghe”⁷²

Noaptea s-a dovedit prielnică pentru multe operațiuni militare derulate pe cuprinsul Banatului. Rapiditatea și temeritatea atacurilor nocturne pot contribui la victoria celor care le-au inițiat. În acest mod a procedat Chanadin pentru a câștiga războiul cu ducele Ahtum. *Legenda Sancti Gerhardi episcopi* relatează că trupele maghiare au avut o primă confruntare cu oștile lui Ahtum, apoi s-au regrupat pe dealul Oroszlámos, unde Chanadin și-a stabilit tabăra de noapte (*Chanadinus autem eadem nocte castra metatus est ad quendam montem, quem postea Orozlanus nuncupavit*). Inițiativa atacului nocturn, urmare a visului providențial, i-a adus lui Chanadinus o victorie însemnată (*eadem nocte mox exercitus Ahtum qui jacebat in campo, alter ad alterum irruerunt qui terga vertens iniit fugam, Ahtum vero interfectus est in loco prelii ab exercitu Chanadini...*). Adevăratul beneficiar al acestei biruințe a fost regele maghiar Ștefan I cel Sfânt care a scăpat de un rival puternic și a putut prelua controlul asupra cursului inferior al Mureșului, unde se desfășura un trafic intens cu sare (1003–1004).⁷³

Prezența otomanilor în sectorul bănățean al Dunării a generat numeroase confruntări între armatele creștine și cele islamice, timp de patru secole (1390–1791). Folosirea tacticii atacului nocturn este consemnată chiar în primii ani de războaie cu turcii. Două diplome regale, din 13 august 1396 și 1401, evocă pătrunderea în Banat a detașamentelor otomane de pradă, atacarea lor surprinzătoare și cu un curaj leonin, pe timpul nopții, de către oștenii comitelui de Timiș, apoi înfrângerea categorică a intrușilor care, în fuga retragerii lor, abandonează numeroase steaguri/ tuiuri (*tunc prefatus dominus Nicolaus filius*

(1601–1607), ed. Sándor Szilágyi (Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár- és Kiadóintézete, 1879), 236, nr. 48a.

⁷⁰ Ioan Hațegan, *Timișoara în Evul Mediu* (Timișoara: Banatul, 2008), 148.

⁷¹ *Călători străini*, VI, 497–498 și 533.

⁷² Feneșan, *Diplomatarium*, II, 316, nr. 115.

⁷³ Suciu, Constantinescu, *Documente*, 29 (latin) și 46 (traducere), nr. 4; Madgearu, “Contribuții,” 9; Remus Mihai Feraru, “Legenda Sancti Gerhardi episcopi și Deliberatio supra hymnum trium puerorum: două izvoare fundamentale pentru istoria Banatului în prima jumătate a secolului al XI-lea,” în Claudiu Mesaros, coord., *Filosofia Sfântului Gerard de Cenad în context cultural și biografic* (Szeged: JATE Press, 2013), 144–145.

*Stephani de Marchal comes noster Temesyensis leonina audacia suffultus vna cum suis asseclis et ceteris nostris fidelibus noctis in silencio post eos properans et cum eisdem sevisimis paganis bellica certamina ibidem facie ad faciem vti tiro fortis et atleta dei viriliter dimicavit et in area ipsius certaminis contra eosdem celico opitulamine suffultus victoriam optinens in ore sui gladii nonnullis ex eisdem paganis interemptis, et aliis in fugam conversis et banderiis seu vexillis eorum ablatis illa nostre transmisit maiestati...).*⁷⁴ Isprava s-a repetat după aproape două decenii, când vicecomitele timișean Petru de Derechke așteaptă miezul nopții (*tertia vigilia*) pentru a se năpusti asupra dușmanului adormit. Trupele creștine au folosit cuvintele *Dumnezeu și Sf. Mihail* atât ca strigăt de luptă, cât și ca parolă de recunoaștere în întuneric.⁷⁵ Două secole mai târziu (1604), tentativa lui Gabriel Bethlen, sprijinit de Bekteș Pașa – beilerbeul Timișoarei, de a înlătura stăpânirea habsburgică din Transilvania, a fost zădărnicită de acțiunile curajoase ale comandanților imperiali Henri Duval Dampierre și Ludovic Rákóczi. Ei au ales o noapte întunecoasă (*obscura nocte*)⁷⁶ pentru a lovi tabăra otomană (*et eos nocturna ideoque nec opinata irruptione et pugna adoriri decreverunt*). Creștinii s-au apropiat de adversari încă de la lăsarea întunericului (*prima vigilia*) și au dat un atac suficient de puternic pentru a crea haos în rândul turcilor buimaci, unii dintre ei, inclusiv căpeteniile lor, scăpând cu fuga (*Bectes & Bethlenius seminudi & semisomnes transnato flumine Temeso, profugiant*).⁷⁷

Asediile fac parte din categoria celor mai complexe operațiuni militare, desfășurate atât ziua cât și noaptea, iar întunericul poate fi folosit avantajos deopotrivă de cei din interiorul sau din afara zidurilor. De regulă, asediile încep prin pregătirile genistice ale atacatorilor (construirea de adăposturi și metereze, amplasarea artileriei, săparea unor șanțuri și tranșee etc.). În acest

⁷⁴ Pesty, *Oklevelek*, I, 264, nr. 154 (1396) și 316, nr. 188 (1401, de unde este preluat citatul). În ambele acte poate fi remarcată expresia *atleta dei*, folosită ulterior de papalitate pentru a-i caracteriza pe Skanderbeg și Ștefan cel Mare.

⁷⁵ Antonius Bonfini, *Rerum Ungaricarum decades quatuor cum dimidia* (Basileae/ Basel: Oporin, 1568), 425; I. Hațegan, *Filippo Scolari. Un condotier italian pe meleaguri dunărene* (Timișoara: Mirton, 1997), 80.

⁷⁶ Detaliul este prețios pentru datarea precisă a evenimentului. Cu siguranță, atacul s-a dat în săptămâna 19–26 septembrie 1604 (s.n.), când astrul nopții a fost luminat maximum 20%, trecând prin faza discului invizibil între 22 și 24 septembrie, cf. <http://astropixels.com/ephemeris/phasescat/phases1601.html>.

⁷⁷ Nicolaus Isthvanfius Pannonius, *Historiarum de rebus Vngaricis libri XXXIV* (Coloniae Agrippinae/ Köln: Antonius Hieratus, 1622), 809. Informațiile sale sunt confirmate de un raport italian redactat la Praga, pe 4 octombrie 1604: *in insidie di notte in sito molto vantaggioso, vicino al fiume Temis, et ne taglio molti a pezzi, molti se ne affogorno col terror della notte, volendo passar il fiume, et agl'Imperiali resto grossa preda di cavalli et di bagaglie che furono abbandonate da turchi...* (Eudoxiu Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. VIII (1376–1650) (București, 1894), 284, nr. 408).

mod au procedat Mehmed Pașa, beilerbeiu Rumeliei, pentru cucerirea cetății Becicherek, în septembrie 1551 (“în noaptea aceea, el a vegheat ca o stea în mijlocul spahiilor numeroși și a pus să se construiască, fără teamă, meterezurile lor; de asemenea, au așezat și tunuri, acolo unde era nevoie”)⁷⁸, apoi principele ardelean Sigismund Báthori în vederea ocupării Timișoarei, la 10/11 iunie 1596 (*la notte seguente l’Altezza sua fece fare le trincee et piantò in tre posti venti pezzi d’artiglieria, dodeci di cinquanta lire di tiro, et il resto di trenta, et a gli undeci* (11 iunie – n.n.) *imboccò tutta l’artiglieria di dentro, attese poi a battere la Città fino alli sedeci* (16 iunie – n.n.) ...).⁷⁹ În cele mai multe situații, păstrarea unei fortificații a depins de capacitatea și de hotărârea asediaților de a rezista. Această forță a fost aproape nulă la apărătorii cetăților Becicherek (septembrie 1551) și Cenad (august–septembrie 1598)⁸⁰, dar foarte puternică cu ocazia asediilor Timișoarei din octombrie 1551, iunie–iulie 1552 și septembrie–octombrie 1716. Printre măsurile luate de cei aflați în strânsoare s-au aflat repararea zidurilor avariate de artileria inamică, trimiterea unor solii tainice în vederea obținerii de ajutoare, coordonarea acțiunilor cu cele ale aliaților din exterior pentru hărțuirea permanentă a asediatorilor, contraatacuri cu scopul de a rupe încercuirea etc.

Refacerea pe timp de noapte a porțiunilor de zid distruse este menționată în contextul primului asediu otoman al Timișoarei, din toamna anului 1551: *Den 22 vnnnd 23 tag Octobris ist man nur obgemeltem Pau abgelegen vnd tag vnd nacht gearbait*.⁸¹ Tot astfel, procedează asediații Lipovei în nopțile din mai 1596.⁸² Pe de altă parte, sursele confirmă faptul că au existat încercări de a-i despresura pe cei asediați sau, măcar, de a micșora presiunea la care erau supuși din afara zidurilor. Două cronicile otomane narează despre încercarea zadarnică a forțelor creștine de a slăbi încercuirea otomană, în vara lui 1552: “chiar

⁷⁸ Mustafa Gelalzade, *Tabakat al-memalik ve daradjat al-mesalik* (Păturile sociale și slujbele în Imperiul Otoman), în *Cronici turcești privind Țările Române. Extrase*, vol. I (sec. XV – mijlocul sec. XVI), Mihail Guboglu, Mustafa Mehmet, eds. (București: Editura Academiei R.S.R., 1966), 280.

⁷⁹ Hurmuzaki, *Documente*, III/2 (1576–1600) (1888), 506, nr. 542. Noaptea de 10/11 iunie 1596, pe stil nou, a avut Lună Plină (99–100% iluminare).

⁸⁰ Gelalzade, *Tabakat*, 280: “atunci, dizdarul cetății Becicherek, zicând că «trebuie să dăm iarăși trecătoarea în mâinile acelor gazii», și-a arătat dorința sa de a se păzi și, cerând iertare comandantului oștirii (lui Mehmed Pașa – n.n.), a predat cheile fortăreței”; Solakzade Mehmed Hemdemi, *Tarih* (Cronică), în *Cronici turcești*, II (sec. XVII – începutul sec. XVIII), ed. Mihail Guboglu (București: Editura Academiei R.S.R., 1974), 160: “... dușmanii din sus numitul Cenad, când au văzut cât sunt de înconjurați de o astfel de oaste nenumărată, în noaptea aceea, ieșind din cetate, s-au grăbit să fugă și împrăștiindu-se ... au lăsat cetatea goală. Oastea islamică, în special ceata tătarilor, urmărindu-i și vânzându-i de prin munți și păduri, i-a făcut prizonieri”.

⁸¹ *Magyar történelmi okmánytár, a brüsseli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból*, vol. II (1538–1553), ed. Mihály Hatvani (Pest, 1858), 284 (colecția Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria, II).

⁸² Márki, *Aradvármegye*, II/2, 26.

în timpul când Timișoara își dădea duhul, Turhan-bei și-a câștigat un mare renume printr-o izbândă și anume, pe când mergea liniștit cu acângiile săi de la Delvino ca să se unească cu ordia de la Timișoara, s-a întâlnit cu o ceată de 1000 de călăreți dușmani. Această ceată venise să dea atacuri peste noapte și s-a ascuns la Timișoara într-o vale. La vederea ei, Turhan-bei, rânduindu-și acângiile, înconjură din toate părțile această ceată de dușmani și dând un atac strașnic, îi zdrobi, luând de la ei mulți cai, șei, arme, echipament, muniții ș.a.”⁸³ Situația s-a repetat după 164 de ani, de această dată în defavoarea otomanilor asediați și în folosul trupelor imperiale: “În noaptea de 23 pe 24 (septembrie 1716 – n.n.) inamicul încercă să aducă în cetate 12000 de oșteni (...) și alte provizii care lipseau garnizoanei (...) Cei asediați urmau să sprijine acțiunea printr-o ieșire”.⁸⁴ Planul era temerar, însă greșelile de coordonare între cele două acțiuni au compromis operațiunea.

Contraatacurile asediaților reprezintă acte de mare îndrăzneală, iar reușita lor rezultă din evaluarea corectă a situației militare și din adoptarea unor tactici ingenioase. Toate acestea s-au materializat la Lipova, în mai 1596, când se înregistrează singurul caz în care asediații reușesc cu forțe proprii să-i alunge pe atacatori. La 5 mai, trupele turco-tătare încercuiesc Lipova și încep un asediu care părea să fie de durată. În noaptea de 10/11 mai, garnizoana cetății, comandată de căpitanul George Borbely, plănuiește o lovitură de forță: un atac impetuos în afara zidurilor precedat de o canonadă intensă. Strategia s-a pus în aplicare către sfârșitul nopții, având un succes deplin: *la notte seguente gli assediati deliberarono di farne una gagliarda sortita con la maggior parte di loro et havendo distributo tutte l'artiglierie con buon ordine contra il campo, et caricatele con catene con fero et con scaglia, la mattina verso l'aurora le spararono tutte contra gl'inimici...*⁸⁵

În cadrul operațiunilor militare, un loc important îl au activitățile de distrugere a unor construcții sau lucrări strategice. Multe se realizează la adăpostul

⁸³ Gelalzade, *Tabakat*; Abdul-Aziz efendi, *Suleimanname* (Epopoea lui Soliman Magnificul), ambele în *Cronici turcești*, I, 276 și 539. Foarte probabil, creștinii au profitat de reducerea strălucirii (17–18 iulie) și chiar de dispariția discului lunar (19–22 iulie), fenomene petrecute cu câteva zile înaintea capitulării Timișoarei, pe 26 iulie 1552.

⁸⁴ Francesco Grisellini, *Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei*, ed. II (revăzută) de C. Feneșan (Timișoara: Editura de Vest, 2006), 110.

⁸⁵ Raport din 28 mai 1596, confirmat și completat de altă sursă contemporană: *La notte seguente i nostri fecero una nuova sortita con tanta bravura, che ammazzarono più d'altrettanti de nemici, quanti havevano uccisi nell'assalto, et guadagnarono sei stendardi, et fecero molti prigionieri (...) per la qual cosa i Tuchi disperati la mattina seguente levarono il campo con grandissimo disordine, lasciando buona parte dell'artiglierie et quasi tutte le bagaglie...* (Hurmuzaki, *Documente*, III/2, 197, 508, nr. 217 și 543). Nu trebuie ignorat faptul că noaptea de 9/10 mai 1596, pe stil nou, a avut Lună Plină (95% iluminare).

întunericului, din rațiuni de securitate. Un cronicar osman consemnează, pentru anul 1692, că “pe drumul ce duce la Belgrad, în apropierea Timișoarei, se află un pod pentru oaste, construit pe apa Timișului. Ghiaurii călăreți, venind într-o noapte pe neașteptate, l-au distrus dându-i foc. Neputându-se cunoaște motivul acestui fapt, a doua zi ei s-au repezit sub zidurile cetății. Ieșind cu oastea din cetate (turcii –n.n.), duc mereu lupta pe șes”.⁸⁶ La un sfert de secol după această întâmplare, a venit rândul otomanilor să apeleze la soluția incendierii lucrărilor genistice ale imperialilor: “la 9 (septembrie 1716 – n.n.) asediații făcură prima ieșire (...) un detașament al garnizoanei îi atacă pe lucrători cu săbiile, având torțe aprinse, pentru a da foc fascinelor și uneltelor. Turcilor nu le reuși însă nimic, ei fiind goșiți înapoi în cetate”.⁸⁷

Întunericul este ideal pentru activitatea iscoadelor și pentru trimiterea unor solii tainice. *Legenda Sancti Gerhardi episcopi* este primul izvor care atestă folosirea spionilor de către ambii combatanți, Ahtum și Chanadin (*exploratores autem utriusque partis vigilantes hinc et inde discurrebant*).⁸⁸ Peste secole, în 1551, pe timpul asediului de toamnă organizat de otomani asupra Timișoarei, comandantul Ștefan Losonczy îl trimite pe nobilul caransebeșean Nicolae Bucosnița, aflat în garnizoana împresurată, cu o scrisoare de ajutor la generalul Gianbattista Castaldo și la guvernatorul George Utješinović Martinușević/Martinuzzi (*In diser Nacht (18/ 19 octombrie – n.n.) ist ein Edelman Bokhofsintza Niclass von Kavasckabis genannt durch den Herrn Loschantzgy vnd Herrn Meigro de Campo zum Herrn Gennerall Johan Baptista Castaldo vnnnd fratrj Georgen die Belegerung Thamanschwar zuuerkhunden vnnnd aller Hanndtlung Bericht zu thuen jn Sibenwirgen abgeferdigt worden*).⁸⁹ Tot pe timpul nopții, spionii caransebeșenilor urmăresc concentrarea continuă a trupelor islamice la Dunăre și construirea de către turci a mai multor poduri peste râul Caraș (iunie 1552). Aceste informații au fost transmise căpitanului Ștefan Losonczy, la Timișoara, pentru a-l avertiza asupra iminentei invazii otomane (*cetera vero copia ipsarum Thurkarum die nocteque vltia venient sine intermissione, quem vltra-veniencium ad huc feria secunda post festum Trinitatis inceperunt ac iam idem Thurczy pontes preparant super fluvium Krasso*).⁹⁰ Chiar și pe timp de pace, transmiterea infor-

⁸⁶ Silahdar Findiklilî Mehmed, *Tarih* (Cronică), în *Cronici turcești*, II, 405.

⁸⁷ Grisellini, Încercare, 109.

⁸⁸ Suci, Constantinescu, *Documente*, 29 (latin) și 46 (traducere), nr. 4.

⁸⁹ Hatvani, *Magyar történelmi okmánytár*, 282. Asediații au trimis încă o solie în noaptea de 20/21 octombrie: *Dise Nacht ist Grauckhiza Lassla, des Munichs Diener zu Herrn General vnnnd Herrn fratrj Georgen mit alen Bericht der Belegerung vmb die Endtsetzung abgefertigt worden* (Ibid., 283).

⁹⁰ C. Feneșan, “Banatul Caransebeșului și Lugojului între Habsburgi și Poartă în anul 1552,” *Studii și materiale de istorie medie XII* (1994): 190, nr. 14 (raport din 16 iunie 1552).

mașiilor importante era o altă activitate care nu suferea amânare peste noapte. La 2 iunie 1614, într-o notă autografă, principele Gabriel Bethlen îi poruncește rudei sale, banul Petru Bethlen “să deschizi bine ochii (...) și să ne dai zi și noapte (éjjel-nappal) vești despre treaba aceasta (manevrele lui Ștefan Vaida, căpitanul Lipovei – n.n.) și să aștepți știri de la noi”.⁹¹

În sfârșit, pe timpul nopții se țin consilii de război și se poartă tratative pentru a pregăti izbânda. Din informațiile prezentate mai sus, s-a putut observa că atacurile îndrăznețe din mai 1596 și septembrie 1604 au fost rezultatul mai multor discuții și sfaturi (*la notte seguenti gli assediati deliberarono.../ communi habito consilio occurrendum hostibus...*). Negocierile nocturne între inamici sunt rar ilustrate documentar. Remarcabilă apare abilitatea guvernatorului transilvan George Martinușević/ Martinuzzi de a-l determina pe experimentatul comandant otoman Ulama Pașa să restituie cetatea Lipova, garantându-i retragerea liberă spre Ungaria (1551). Prin acest compromis, Martinuzzi pune capăt luptelor ajunse în prag de iarnă și mai atenuează din mânia sultanului Soliman Magnificul care era ferm hotărât să tranșeze cu armele disputa cu Habsburgii pentru controlul Transilvaniei. Foarte diplomat, Martinuzzi și-a invitat adversarul în cortul său, unde au cinat și au avut discuții prelungite (29/30 noiembrie). Negocierile nocturne cu Ulama Pașa au fost interpretate de militarii imperiali ca un act de trădare din partea guvernatorului, o pactizare cu otomanii (*ego certo intellexi, quod hac nocte Uliman Begus fuerit in tentorio Monachi* (Martinuzzi – n.n.), *et postquam colloquutus est multum temporis, et coenavit, discessit. Hoc quidem dico, quantum ego videre possum, hic magis Turca est, quam Christianus*).⁹² Din nefericire, acest joc diplomatic a cântărit mult în hotărârea partidei habsburgice de eliminare a lui Martinuzzi, decizie materializată prin asasinarea guvernatorului la 17 decembrie 1551.⁹³

La capătul acestei scurte investigații se poate constata faptul că mărturiile documentare provenite din secolele Evului de mijloc, deși sunt rare și disperate, reușesc totuși să evidențieze un număr apreciabil de aspecte ale nocturnului bănățean. Sursele avute la dispoziție prezintă în mod direct circa 30 de activități distincte desfășurate pe timpul nopții. La acestea se adaugă alte zece preocupări omenești care sunt doar menționate în *Dictionarium Valachico-Latinum*

⁹¹ Feneșan, *Diplomatarium*, II, 383–384, nr. 155.

⁹² Post-scriptum la raportul condotierului Sforza Pallavicini către Ferdinand de Habsburg (Lipova, 30 noiembrie 1551), publicat de Georgius Pray, *Epistolae procerum regni Hungariae*, vol. II (1531–1564) (Posonii/ Bratislava: G.A. Belyay, 1806), 315–316, nr. 130.

⁹³ Costin Feneșan, Cristina Feneșan, *Transilvania între Habsburgi și Poarta Otomană la mijlocul secolului al XVI-lea (Documente din Arhiva Cancelariei de Stat de la Viena)/ Siebenbürgen zwischen Habsburg und der Pforte um die Mitte des 16. Jahrhunderts (Dokumente aus dem Archiv der Wiener Staatskanzlei)* (Timișoara: Cosmopolitan-Art, 2013), 17, 132–134, nr. 22.

și *Lexicon Marsiglianum*. Valoarea celor două monumente lingvistice premoderne este sporită prin faptul că ele înregistrează și traduc un număr apreciabil de termeni aflați în legătură cu noaptea. Toate aceste dovezi arată că așezările nu rămân întotdeauna întunecate și tăcute pe timpul nopții. Liniștea este aparentă, deoarece oamenii sunt încă activi, au poftă de viață și plănuiesc zilele ce vor urma. Bătăliile date la adăpostul întunericului își au importanța lor pentru că trimit sute de vieți în Noaptea Eternă și pot schimba destinele unor generații întregi. De bună seamă, descifrarea tainelor nocturnului contribuie la cunoașterea și înțelegerea mai profundă a trecutului medieval bănățean.

THE NIGHT TIME IN THE MEDIEVAL BANAT

Abstract

History of the night time belongs to the series of complex inquests at the crossing of more “histories”: social, political, and of mentalities, etc. The Banat night time is one of the few or even never studied subjects of this region past times. It is a situation resulting from the Banat early lost of a great part of its archives. As the day time and the night time are in fact the two aspects of life of a person or a community, reconstituting the history of night is totally right. To know them is very an unequal one, in disfavor of the night time. The sources I have at my hand directly present 30 activities about running in night time. Other 10 human preoccupations only mentioned in *Dictionarium Valachico-Latinum* and *Lexicon Marsiglianum* (the 17th century) have been added to. The importance of the two pre-modern linguistic monuments increases through the way they registered and translated a considerable number of terms referring to night. They are proves that the human settlements are not always staying in the dark or silently by night. It is only a seeming silence as people work, circulate or enjoy themselves. They are still active and project their next days. A distinct aspect of the subject I present here is the night criminality with an illustrating documentation. Soldiers and any of the ones involved in military events have “white nights” instead. Battles during the night time got also their importance as long as send hundreds of life to the Eternal Night and can change the destiny of many generations. Deciphering the mysteries of night time might contribute therefore to a better acknowledge and understanding of the Banat medieval past times.

THE HUNYADIS AND DACIA: FROM THE FALL OF CONSTANTINOPLE TO THE PEACE OF WIENER-NEUSTADT

Ioan-Aurel Pop^{}, Alexandru Simon^{**}*

Keywords: Matthias Corvinus, Pius II, John Hunyadi, Francesco Filelfo, Dacia, Byzantium, Milan, crusading, state-building.

Cuvinte cheie: Matia Corvin, Pius al II-lea, Ioan (Iancu) de Hunedoara, Francesco Filelfo, Dacia, Bizanț, Milano, cruciadă, construcție statală.

In August 1458, with the support of Francesco Sforza, Duke of Milan¹, the prominent humanist Enea Silvio Piccolomini was elected to the Holy See and was henceforth known as Pope Pius II. From the very first day of his holy mission he faced the rivalries and controversies of Western politics, the disunity of the Christian realms arising in the broader context of the Western Schism (which had only been mended a few decades earlier) and the growing threat posed by Mehmed II. In fact, towards the end of 1461, the humanist pope had even rhetorically attempted to convert the shrewd sultan to Christianity.² Under immense pressure, barely four years after his enthronement, Pius II resorted to a somewhat unusual gesture for a powerful and experienced politician: he made an undisguised admission to the astute Otto de Carretto³, the Milanese ambassador in Rome.

^{*} Romanian Academy, Calea Victoriei, 125, Sector 5, București; Babeș-Bolyai University, Cluj-Napoca, str. Mihail Kogălniceanu, no. 1, e-mail: i_a_pop@yahoo.com

^{**} Romanian Academy, Centre for Transylvanian Studies, Cluj-Napoca, str. Mihail Kogălniceanu, no. 12–14, e-mail: alexandrusimon2003@gmail.com

¹ Marcello Simonetta, “Il duca alla Dieta: Francesco Sforza e Pio II,” in *Il sogno di Pio e il viaggio da Roma a Mantova*, edited by Arturo Calzona, Francesco Paolo Fiore, Alberto Tenenti, Cesare Vasoli (Florence, 2003), 247–286.

² Norman Housley, *Crusading and the Ottoman Threat. 1453–1505* (Oxford, 2012), 119–126.

³ On Otto de Carretto (Galeotto del Carretto) and his family, see also Christine Shaw, *Barons and Castellans: The Military Nobility of Renaissance Italy* (Leiden-Boston, 2015), 27–28, 155–158.

A “Papal Confession” from Early Spring 1462

In this genuine confession of Pius II (initiated by the supreme pontiff himself: “His Holiness, our Lord, told me yesterday evening that he wished to speak with me in secret”, noted the ambassador), that Matthias Corvinus, son of John Hunyadi, was mentioned for the first time as King of Hungary and Dacia.⁴ This was one of the many major informations entrusted by pope to the ambassador. After his long secret meeting with Pius II, Otto de Carretto duely rushed to write to his master in Lombardy and report the latest news and the “spider web” to which they belonged.

11 Martij 1462

Illustrissimo Signore,

Heri sera me disse la Sanctita de nostro S<ignore> mi voleva parlare in secreto. Questa matina, pocho inanci/ al disnare, Sua Sanctita, mandando fuori ogni altro de la camera ove era, me disse queste parole: “Messer Otho, vuy/ intendeti le cose de la Maiesta del Re Ferrando⁵, quelle del S<ignor> duca et le nostre come facciamo noy ystessi. Et per che/ sapiamo vuy essere fidele et bon servitore del vostro Signore et desiderare che le cose sue passeno bene, essendo lo nostro/ ben convinto al suo in modo che non pare potere essere l'uno senza l'altro, havemo deliberato comunicare con vuy/ quelli pensieri che ce occorreno et havere il vostro consiglio, avisandovi che con niuno di nostri ancora si siamo/ allargati tanto, et cossi vogliamo vi sia secreto quello che rasonaremo con vuy. Nuy consideramo in che termini/ stano le cose nostre et primo consideramo lo stato del S<ignor> duca⁶ et pensamo che e confinato dal duca de Savoya,⁷ il qual non farebe ne piu in manco come volesse lo Re de Franza⁸, poy glie ast subiecto al Re prefato, c'è il Marchese de Monferra⁹, il qual facilmente se riduria a la volonta del prelibato Re. C'è Genoa¹⁰, la qual e divisa,/ in modo che pocho si po sperare de quella. Dal canto di qua c'è lo duca de Modena¹¹ et tutti questi vicarij de/ Romagna¹²,

⁴ Biblioteca Ambrosiana, Milan, Codices, Z 219 Sup., no. 9328.

⁵ Ferdinand (Ferrante) of Aragon, king of Naples (1458–1494).

⁶ Francesco Sforza, duke of Milan (1447/1454–1466).

⁷ Duke Louis (the Generous) of Savoy (1443–1465).

⁸ Louis XI of Valois, king of France (1461–1483).

⁹ Monferrato, ruled at that time by markgrave John IV Palaeologus (1445–1464).

¹⁰ Genoa (occupied by the French troops between 1458 and 1461), again under the authority of doge Lodovico di Campofregoso (1448–1450, 1461–1462).

¹¹ Borso d'Este, duke of Ferrara and first duke of Modena (1450/1452–1471).

¹² Romagna was considered a Papal territory by right, hence the term Vicarage for the structures in the Romagna (the most important one was Bologna, controlled since 1443 by the Bentivoglio family).

tutti inclinati a quella parte. Fiorentini¹³, crediamo, non vorebano la disfazione del duca de Milano/ perche e pur loro interesse, tamen noy crediamo che quando Francesi fecessero guerra al duca de Milano, essi se/ scoprisseno contra Francesi in favore del duca, et se pur fecessero qualche subventionone de denari secretamente,/ saria poca. Venitiani¹⁴ ancora sono de stranna natura e di loro non e da pigliare fede, non che crediamo/ debiano rumpere querra col duca a posta de Francesi, ne che debeno volere che Francesi submetteno il duca,/ ma sariano contenti de lasserlo sbattere un pocho per che havesse grande bisogno de loro et bisognasse venire/ a sua mercede et darli qualche cita o terre dele sue, come e costume loro sempre de stare sul prehendere, senza/ riguardo alcuno de amicitia, o liga, o altra honesta, et gia si vede che Bartolomeo da Pergamo¹⁵, lo qual ogniuno/ intende che e homo loro, et non faria se non quanto essi volesseno comencia a fare novita, il che non e bon segno./ Si che se puo dire in quello canto di la, lo duca prefato essere quasi solo et non havere altro che il Marchese/ di Mantua¹⁶, lo qual non e pur potente ch'el si sia, preteera le terre et populi suoy, secondo che intendiamo, non/ sono ben contenti per che dichono essere molto gravate de diverse angarie et la parte ghelfa maxime da Milano/ in la si trova in alto affectionata a francesi et da Milano in qua molti sono affectionati a Venetiani, si che/ trovandosi il duca guerra adosso, cio e gente de Franza de verso ast et Bartolomeo da Pergamo et il duca/ de Modena di qua, non vedemo come potesse sostenere l'impresa del Regno, maxime non havendo piu denari/ ch'el se habi. Venemo al fatto del Re Ferrando et troveremo quello molto debile, prima non ha denari, ne modo/ de haverne da se, ne d'altri ch'a dal duca et da noy, e glie mal voluto nel Regno et tutto quello ch'el tiene tien/ per forza et pareci che li bisogni aquistare ogni cosa con le bombarde et de questi Signori chi sono accordati/ non e da fare molto capitale, per che quasi tutti sono in sua liberta de rivoltarsi a sua posta et gia alcuni titubeno,/ come e il duca de Sora¹⁷, il qual ancora non e fermo. Questi da San Severino¹⁸ pur hanno tenute pratiche con inimici./ L'Aquila¹⁹ e pur in sua liberta, cossi la contessa de Cellano²⁰ possiamo dire, con tanti exerciti in duy anni non havere/ aquistato altro ch'a Iacobo Sanello²¹, che fu bon fatto et a noy molto importava,

¹³ Florence, under the authority of Cosimo de Medici (1434–1464).

¹⁴ Venice, with Pasquale Malipiero (1457–1462) as her doge at that time.

¹⁵ The *condottiere* Bartolomeo Colleoni († 1475), from Bergamo.

¹⁶ Markgrave Ludovico III (*il Turco*) Gonzaga (1444–1478).

¹⁷ Piergiampaolo Cantelmi/ Cantelmo, duke of Sora (Abruzzo) and Arce (1453–1463), in the Kingdom of Naples.

¹⁸ The *condottiere* Roberto Sanseverino d'Aragona († 1487).

¹⁹ Ancient Neapolitan province in the region of Abruzzo.

²⁰ Jacovella, countess of Cel(l)ano (1458–1462), in the Kingdom of Naples.

²¹ The head of Sanelli family (clan).

poy il contato de Tagliacozzo²² e d'Albi²³,/ poy il conte Orso²⁴, del chi pur speramo bene, et alcune terre che ha aquistate il Re²⁵, che sono poche, el quello/ al S. Iosia²⁶ che ha aquistato il S. Matheo da Capua.²⁷ Le altre cose aquistate facilmente se perderiano/ tutte se che non c'è ancora molto fundamento, ne fermeza in lo stato del Re. Venemo al fatto nostro di qua/ nuy si troviamo il stato nostro tutto frachasato cossi in temporale come in spirituale. Nam in temporale, primo noy/ trovemo in la Cita²⁸ la parte Colonna²⁹, tutta inclinata al stato francese et e la piu gran parte de Roma,/ in modo che quando vedesero le cose nostre declinare per alcun modo possiamo piu tosto temere che sperare di loro,/ per lo Dio Grande, de che hanno ad Visini³⁰ et con questi ce vene Casa Sevela³¹ tutta et il conte Everso³²; li quali/ retornariano in piede la liga qual haveano, alias fatta col conte Iacobo³³ contra de noy, licet dichano la/ fecessero contra Casa Visina.³⁴ Ce sono ancora molti gientilhomeni per lo paese non ben contenti de noy, //

Page 2 (f. 1^v)

per che non gli havemo voluto tollerare le loro insolentie, come sono questi gientilhomeni da Corveto³⁵/ et questi da Canale³⁶ et altri. Poy ce sono Perusini³⁷, li quali sono tutti Braceschi³⁸ et loro ystessi lo/ dicheno a noy proprij che desidereno la

²² The County of Tagliacozzo, likewise in the region of Abruzzo.

²³ The County Albi, entrusted along with Tagliacozzo, by Ferdinand of Aragon to Roberto Orsini (1461).

²⁴ The *condottiere* Roberto Orsini († 1476).

²⁵ Ferdinand of Aragon, king of Naples

²⁶ San Giosia, still in the Kingdom of Naples.

²⁷ The *condottiere* Matteo di Capua († 1481), prince of Conca and duke of Altri.

²⁸ Rome.

²⁹ Ancient Roman family, who, since 1458, fought over the Tagliacozzo County with the Orsinis.

³⁰ The House (clan) of Orsini.

³¹ The family (clan) of the Sevelli, from the area of Viterbo.

³² The *condottiere* Everso II degli Anguillara († 1464).

³³ Jacoppo Sanello, mentioned earlier on by the pope in his conversation with the Milanese ambassador..

³⁴ The House (clan) of Orsini.

³⁵ Corveto (today a subway station in Milan).

³⁶ This Roman clan was later completely destroyed by Pius II (for the events and for the Italian context of spring 1462, see also Pius II, *Orationes politicae et ecclesiasticae*, edited by Giovanni Domenico Mansi, II (Lucca, 1759), pp. 168–181; the Papal speech delivered in the secret consistory from September 23, 1463).

³⁷ The city of Perugia (part of the so-called *Stato della Chiesa/ Patrimonium Sancti Petri*) was since 1438 under the rule of Braccio Baglioni († 1479).

³⁸ I.e. in fact the supporters of the Fortebracci family (related to the Baglioni), who had previously controlled the city.

*exaltacione del conte Iacobo³⁹ e del conte Carlo da Montone⁴⁰,/ et li voriano aiutare quanto potessero, ben dichenon non li voriano per Signori. C'è in la Marcha⁴¹/ quello Signore Iulio da Camarino⁴², perfido inimico nostro, del Signore Sigismondo⁴³ et del S<ignore> Malatesta.⁴⁴ De quelli/ da Forlì⁴⁵ et de tutti quelli vicarij nostri de Romagna non dico nulla. Li Anconitani⁴⁶ sempre hano tenuta/ et tegnano intelligentia col S<ignore> Sigismondo et cossi molti altri Marchiani stano sublevati. Noy da Venetianj/ et da Fiorentini non siamo ben voluti et sapiamo piu li piace el male ch'el ben nostro, et questo e il vero./ Non possiamo dire havere altro favore in Italia che quello del S<ignor> duca de Milano, il qual, havepaginndo/ impazo dal canto suo, non potria aiutare noy et per noy siamo poveri de denari, ne possiamo fare molte/ cose, per che non havemo in tutto oltra CL milla ducatis de intrata, fra il spirituale et temporale, et questo quanto/ apertene a la temporalita. Quanto al spirituale dominio, noy havemo molto da considerare, per che quello/ importa piu a l'honore et stato de Santa Chiesa et nostro ch'è il temporale et questo stato spirituale e sparso/ per tutta Christianita et ce po essere turbato da ogni canto, et quando consideremo la natione Italica possiamo/ dire del spirituale quello havemo ditto del temporale. Se poy consideremo la Germanica, si trovemo in quella/ parte assay turbati, per che volendo noy defendere honore de la Sede Apostolica come siamo tenuti c'è stato neces/sario farci inimico il duca Sigismondo de Austria, lo qual, per essere de grande Casa et potente, ha/ pur seguito et favore assay. Poy c,e stato necessario procedere contra lo ellecto Maguntino⁴⁷, lo qual e mala bestia/ et ha lo conte Palatino⁴⁸ et alcun'altri Signori – quali sua Santita nomino – chi lo favorisseno. C'è ancora il duca/ Alberto⁴⁹, fratello de lo Imperatore⁵⁰ et molti altri, alcuni per odio de lo Imperatore, al qual sanno che noy vogliamo/ bene, alcuni per amicitia de li prenommati, quali sariano prompti contra de noy. **C'è ancora quello chi se chiama Re de Ungaria, de Dacia etc.**⁵¹ [our emphasis], lo qual tene*

³⁹ Jacoppo Sanello

⁴⁰ The *condottiere* Carlo Fortebracci († 1479), count of Montone.

⁴¹ Marche/ Marchia, intially Marca de Ancona, in the Western-Central part of the Italian Peninsula.

⁴² Giulio Cesare da Varano († 1502), lord of Camerino.

⁴³ The *condottiere* Sigismondo Pandolfo Maletesta († 1468).

⁴⁴ Probably Sigismondo's brother, another *condottiere*, Domenico Malatesta Novello († 1465).

⁴⁵ Forlì, city in the Romagna, controlled by Francesco IV Ordelaffi († 1466).

⁴⁶ Ancona (a republic at that time) had formed an Adriatic partnership with Ragusa as an Italian defensive measure..

⁴⁷ Adolf II of Nassau, archbishop of Mainz (1461–1475).

⁴⁸ Frederick I of Wittelsbach, count-palatine of the Roman-German Empire (1451–1476).

⁴⁹ Albert VI of Habsburg, arch-duke of Austria (1453–1463).

⁵⁰ Emperor Frederick III of Habsburg (1452–1493).

⁵¹ Matthias Corvinus, king of Hungary (1458–1490).

gran dominio, et, per essere inimico de l'imperatore et etiam/ per essere colligato col Re de Franza, come e et dicelo manifestamente, c'è faria inimico, et questo lo provemo,/ nam novamente ha fatto retenere certa summa de denari, scossa de decime ecclesiastiche, a nome nostro, in quelle/ parte, scusandosi non poterle lassare per che e colligato col Re de Franza, il qual intende che ditti denari/ se hariano a spendere contra de luy in lo Regno de Napoli, et potria lamentarsi d'esso che spendo questo/ habi lassato levare tali denari del suo paese etc. C'è ancora il Re de Boemia⁵², il qual, ben che mandi/ sua ambasiata qual heri gionse qui a dare obedientia – tamen dice Sua Santita – e mezzo heretico et e cativo/ de nido, et non se ne puo pigliare fede. C'è il duca de Cleure⁵³, qual, per che la Santita Sua non li consente/ a le cose iniuste contra la Chiesa de Colonia⁵⁴, ancora li e inimico. Poy, pigliando la natione Yspanica, la/ maggiore parte, si puo dire, inclinata a Francesi, nam lo Re de Spagna⁵⁵, qual e lo piu potente Signore,/ e colligato col Re de Franza et se puo dire a fradellato con quella Casa. Si che, havendo il Re de Franza/ inimico, non si puo sperare da quello de Spagna se non disfavore e danno. Il simile si puo dire de li/ duca de Borgogna⁵⁶ et duca de Savoia, li quali non se discosterano da la volunta del Re de Franza,/ piu come li subditi suoy. Havendo adonche lo Re de Franza per inimico, possiamo dire facendosi/ luy capo haverà lo seguito de tutta questa turba preditta, maxime quanto al spirituale et, per che habi/ levata la Pragmatica, non e da pigliarne conforto alcuno, nam dice⁵⁷ questo e piu caricho a Sua Santita/ che l'habi levata libera, quam se dicesse de volerla levare sub conditione se la Santita Sua lassasse l'impresa/ del Regno, per che, in tal caso, saria piu honesto a Sua Beatitudine a dire che non vole comparare dal Re quello/ che, per debito de la fede katolica, deve fare, ne e honesto che Sua Maiesta lo metta a taglia per simile/ cose, ma havendo Sua Maiesta monstrata obedientia et reverentia a la Sede Apostolica, levando libere la Pragmatica/, come ha, hora li richiedera che Sua Santita se levi da l'impresa del Regno, promettendoli de volere//

Page 3 (f. 2^v)

fare per la fede catholica altre cose grande et mantenere l'honore de la Sede Apostolica etc. Se Sua Santita gli/ lo nega, non dira lo Re de Franza de volere

⁵² George Podiebrad, king of Bohemia (1458–1471).

⁵³ John of Marck, duke of Kleve (1448–1481).

⁵⁴ The Archbishopric of Cologne, the diocese of Dietrich II of Moers (1414–1463).

⁵⁵ John II of Aragon was in fact only king-consort of Navarra (1425–1479) and of Aragon (1458–1479). Even after the marriage between Ferdinand, John II's son, and Isabella, the daughter of Henry IV of Castile (1469), the Kingdom of Spain *per se* was only a matter of words. Legally speaking, the Kingdoms of Aragon and Castile were united into a single state only through the *Nueva planta* decrees (1707–1716).

⁵⁶ Filip al III-lea of Valois (the Good), duke of Burgundy (1419–1467).

⁵⁷ Written above.

rimettere la Pragmatica, per che li farebe mancamento, ma/ dira che vole prestare obedientia a la Sede Apostolica et usarli ogni reverentia et cerchare il bene et exaltatione/ de quella et de la fede catholica, et dira che'l papa, per sue passione et specialita de parentati et altri suoy/ particolari commodi, lassa de fare molte cose che se fariano in manutentione de la fede et exaltatione de la/ Chiesa et che saria bene fare concilio et chiamara il concilio, a lo qual facilmente indura li Signori sopra nominati,/ chi sono inimici a Sua Santita, trovava ancora molti Cardinali quali saranno prompti a questo, et li sia facile/ cosa fare scisma grande in la Chiesa de Dio, et mettere Sua Beatitudine in grandissima tribulatione. Or queste menaze/ li farano questi ambasciatori che vegnerano et le farano intendere a questi Cardinali, li quali chi per tema de/ scisma e del danno de la Chiesa, chi per passione et inclinatione che hanno a le cose de Franza, tutti saranno a/ confortare Sua Santita che vogli mentre chi puo havere honorevoli et grandi partiti pigliarli piu tosto ch'a irritare/ lo Re di Franza et tirarsi tanto rumore a le spalle, per tanto li pareva, fusse da fare bon pensiero in questa/ cosa. Et cossi mi confortava et commandava ch'io li dovesse pensare et dirgli il mio parere de quello che mi/ occorreva adesso et mi occorreria poy, senza communicarlo con altra persona, per che non voleva ancora che/ alcuno intendesse questa sua suspensione d'animo et non l'haveva comunicata con alcuna di suoy, per che/ quando se intendesse che inclinasse o titubasse, ponto tutti li sarebeno a le spalle et disse mi che intendeva che/ V<ostre> Excellentia ancora haveva pochi appresso di se chi fussero de quello parere che era essa, non e di perseverare in/ l'impresa del Regno et, se alcuni si monstraveno altramenti, era per compiacervj, come ancora fano li suoy a/ Sua Sanctita. Io regraciay Sua Beatitudine de la fede che pigliava et de l'opinione che monstrava havere di me, diman/danomi il mio parere in tanta cosa, et disseli che lo ingegno mio non bastava a consultare cose tanto alte,/ ne se conveneva appresso tanta sapientia quanta era quella de Sua Beatitudine a me, imprudente et inexperto,/ aprire la bocha et che l'officio mio⁵⁸ e stato et e non mettere in bilanza, ne posare molto queste cose, ma de/ solicitare siano exequite quelle sono pesate da Sua Sanctita et da V<ostre> Excellentia, et cossi, con ogni ingegno, mi son industriato fin al presente de fare, et cossi pregava Sua Sanctita non mi gravasse a pensare, ne a dire piu oltra, ma/ quella come prudentissima et sapientissima pigliasse quello che li paresse il piu honesto et migliore partito./ Nam haveva Sua Sanctita inteso quello che V<ostre> Excellentia piu volte et hora novamente haveva scritto de le risposte date/ a questi ambasciatori francesi etc., per le quale si comprehendeva la constantia de V<ostre> Illustrissima S<ignoria> in lo suo/ proposito et le honeste et degne rasone quale allegava per quello et lo modo che pareva da servare con questo/ Re de Franza, adormentandolo con bone parole etc., tamen

⁵⁸ Written above.

essa V<ostra> S<ignoria> se remetteva de questo et ogni altra/ cosa in parere et volonta de Sua Beatitudine senza alcuna exceptione et cossi potevesi rendere certa de havere libero arbitrio/ in le cose de V<ostra> Excellentia, non meno ch'ia in quelle de Sua Sanctita, et per tanto se a quella pareva che le rasone preditte/ per Sua Beatitudine stringessero in modo che li paresse de fare altra risposta a questi ambasciatori che quella che V<ostra> Excellentia/ ricordava saria in suo arbitrio disporre come li paresse, et V<ostra> Excellentia sempre staria contenta, pur considerato/ che questi ambasciatori starano ancora duy o tre di a venire e poy che saranno venuti et exposta l'ambasiata,/ si potranno un pocho tenere in parole prima che se li daghi determinata risposta. Se pareva a la Sua Beatitudine ch'io/ daesse aviso a V<ostra> Excellentia piu de una cosa ch'ia de un'altra circa de cio lo farey⁵⁹ et harey risposta ben presto./ Sua Sanctita mi disse non li pareva ancora ch'io vi scrivesse, ma prima voria intendere il mio parere, non come/ de ambasciatore, ma come de privata persona chi li dicesse quello mi paresse per lo ben de Sua Sanctita et de V<ostra> Excellentia,/ et poy re ita mecum examinata, Sua Beatitudine me direbe quello li pareva havesse a scrivere a V<ostra> Excellentia circa de cio/ per tanto voleva ch'io li dicesse quello mi occorreva de presenti, et poy ancora li pensasse meglio et li riparlasse./

Io li rispuosi che poy che a Sua Beatitudine piaceva ch'io in tanta cosa dicesse mio parere, li pensarey meglio et/ fideliter dicerey quid occurreret, et che al presente non saperia dire altro, se non che le rasone quale Sua Sanctita//

Page 4 (f. 2^v)

haveva dicte parevano pur urgente assay, ma chi voltava carta trovarra ancora altre rasone/ molto forte, et che c'era l'honesta prima et poy moltaltre rasone de utilita. Et primo circa honestatem/ non e dubio che saria mancamento assay a Sua Beatitudine per parole et menaze de francesi desistere da quaella/ impresa, la qual con tanta maturita et deliberatione haveva cominciata, cio e con auctorita del Sacro Collegio/ de Cardinali, et poy con tanta constantia mantenuta con rispondere a li ambasciatori del S<acro> Re de Franza/ passato in publica dieta a Mantua, iustificando tal impresa poy cum scrivere brevi et bolle per lo regno de/ Napoli per tutta Italia et in moltaltre parte del mondo pur iustificando tal impresa, poy mandandoli ogni/ di gente d'arme, es demum il nipote, poy facendo l'affinita con le Re Ferrando et tutte quelle demonstratione/ et obligatione che posseno constringere uno summo pontefice et degno principe a non fare may il contrario/ de quello che con tanta asseveratione tanto tempo ha sostenuto, si che ritrahersi adesso che e passato tanto oltra/ et per menaze,

⁵⁹ An erased word followed.

et⁶⁰ per lusinghe del Re de Franza, et per promesse de le cose che non fara may improbare et/ retractare quello che gia piu anni, con tante demonstratione, ha approbato et mantenuto pensi che honore/ la fede et questo quanto a l'honesta. Ma chi ancora considera l'utile, ben che se proponeno tante utilita et evitatione/ de danni accordandosi col Re de Franza, dico che non e forse manco utilita, ne evitatione de minori danni/ perseverare in la defensione del Re Ferrando, nam usanza de Francesi e de dire molte pur cose che non fanno,/ et primo dico che non credo chel o Re de Franza vogli cossi abbrazare questa impresa de Italia per che cognosce/ e maggiore fassio ch'altri non stima et li bisogna fare grandissima spesa, la qual non e da credere che faci cossi/ presto, nam quantunque Sua Sanctita dica che Venetiani non aiutariano, ma stariano a vedere, dico ch'io non lo credo/ per che avenga che honesta forse non li movesse, li moveria l'utilita loro che non fa per essi che Francesi siano/ grandi in Italia et sanno che quando la Illustrissima S<ignoria> V<ostra> vorra patti con Francesi, li trovara et non li mancarano/ optimi mezi, per la qual cosa e da credere acio che V<ostra> Excellentia non vi abandonariano Firentini,/ ancora credo per vigore de la liga et amicia che hanno stretissima con V<ostra> Excellentia non vi abandonariano. Vostra Signoria/ ancora non ha il paese suo cossi mal contento come li e dato ad intendere, ymo non fu may principe alcuno/ piu amato e piu reverito da subditi che sia V<ostra> Excellentia et di questo stia de bon voglia Sua Beatitudine che patirebeno/ tutti ogni extremita prima che cambiare Signore. Item, V<ostra> S<ignoria> ha de le gente d'arme pur assay in modo che,/ venendo Francesi, trovarano contrasto tale che li pareva duro, et de queste cose e ben informata la Maiesta del/ Re de Franza, la qual ben che stimi la sua possanza suprema a tutte le altre, tamen tene in tanta repu<atione V<ostra> Excellentia che sentendola fornita di preditti favori, non harebe ardire asaltare tanta impresa/ senza suo grandissimo ysforzo, lo qual al presente non credo vogliono fare et quando pur deliberasse farlo/ dico non e possibile sia cossi presto che non sia prima vinta o posta in sicuro la impresa del Regno/ in modo che la Maiesta del Re Ferrando si potra mantenere senza Vostro subsidio, ma quando bene staessemo/ a li periculi che Sua Beatitudine ha ditti de sopra, se considera li periculi a li quali se mettiamo accordandosi/ forse non sono menari, nam quando il Re de Franza habi il Regno de Napoli, Genoa et ast in Italia/ et Firentini et duca de Modena et altri amici, essendo potentissimo re giovane et altero, et vedasi/ con parole sole havere in uno ponto guadagnato tanto dominio loro grande sono stimati lo/ lume de Italia, per che non li bastera l'animo poy de aquistare il resto de Italia, et sara cagione Sua Sanctita/ de sottomettere Italia a la superbia galica et far eche il papa li sia capellano et che sia in sua possanza/

⁶⁰ Written above.

fare lo papa a sua modo et transferire il papato in Franza. Non e questo pocho periculo, non e pocho/ danno, ne pocha vergogna, preterea e da pensare che de tante promisse che fa il Re de Franza de volere/ fare contra il Turcho⁶¹, non ne fia nulla per che, havendo questa impresa in Italia, non fara che non staghi/ impi-zato in quella uno bon pezo prima che vinca Genoa et il Regno, et meschialesi altre petentie, //

Page 5 (f. 3^r)

per le quale se vegnera ad irritarsi in modo che poy che havesse ottenute queste cose, non stara contento a quello/ et vorra proseguire la guerra contra chi li sara stato adverso. Si che vegueria Sua Beatitudine a vergognare se Italia/ et la Sede Apostolica per una vana et unibratiale speranza de fare contra il Turcho, il che non sarebe nulla,/ per la qual cosa mi pareva fusse ben da pensare su questa cosa et per che Sua Beatitudine diceva questa sua sospensione/ d'animo non haverla comunicata con altri per che intendendosi harebe da suoy proprij molti stimuli ad accettare/ l'accordio, io commenday che fusse bene non comunicare tal pensiero con molti, per la rasone che Sua Sanctita diceva et che/ Sua Beatitudine, ne alcun magnanimo principe contra may sottomettersi in tutto al consiglio di suoy et maxime dove pareva/ et combatesse la utilita con l'honesta, nam era grande differentia et cossi doveva rasonevolmente essere dal parere d'uno/ summo pontifice o altro principe a quello de un altro homo inferiore, dico in quelle cose che concerneno la la generosita/ de l'animo per che uno degno principe ha l'animo grande et non si conviene a quello avilirse per utilita et fare/ contra l'honore suo per che quello e lo principale obietto suo et il fine al quale tende tutto il suo pensiero et quello/ deve extimare sopra ogni cosa, nam de le signorie grande altro fructo non se ne cava ch'a l'honore et gloria/ et in quella avanzano li gran signori, li altri homeni minori. Quanto a li altri piaceri del mondo, molti altri/ inferiori de richeze li avanzano per che hanno manco sospetti, manco molestie et manco affanni et gli e licito/ pigliarsi mille delecti et mille piaceri che non puo cossi pigliare uno principe. L'honore adonche et gloria/ e propria di grandi signori et in quella sola c'e avanzano, non deveno adonche essi pesare quella gloria/ con la bilanza et consiglio de li homeni inferiori, li quali comunementi extimeno piu l'utilita che l'honore/ et questo se vede manifestamenti in le signorie che se regeno per comunita, le quale semper se tirano a l'utile,/ non stimando troppo quello honesto che para discrepare da l'utile. Et se li cardinali, prelati et altri confortano/ Sua Beatitudine a lo accordio, deve pensare che essi hanno riguardo a l'utile et quiete loro et questa passione li/ inclina a tal consiglio per che li pare aquistariano pace et quiete, potriano meglio usufructare lo papato,/ et questi sonno li suoy principali

⁶¹ Sultan Mehmed II (1444–1446, 1451–1481).

respetti, et quando bene se metteno in persona del papa, considereno/ la quiete et la pace, et per consequens l'utile et quello stimano piu che l'honore per che con tal misura soglieno/ mesurare le cose loro, et la conditione sua bassa non ha ancora gustata la suavita et la gran gloria. Si che/ Sua Beatitudine non doveva in questo seguire piu il consiglio d'altri ch'è il suo proprio. Ella me rispose a/ questa parere ch'io diceva il vero, et per certo cossi era, et allegomi lo exemplo de Alexandro⁶² et de/ Parmenone⁶³, suo servitore, che facendo Alexandro guerra al Re Dario⁶⁴, potentissimo Re, li fu per esso Re/ proferta la figliola per moglie, con la metta del suo Regno per dote, et li fusse amico. Consigliava/ Alexandro con Parmenone tal proposta. Ello rispose che, se fusse in loco de Alexandro, accettaria la/ proferta, al qual Alexandro replico et sio fusse Parmenone ancora l'accettaria, ma essendo Alexandro/ non l'accettaro. Quasi volesse significare quello ch'io ho ditto di sopra, chel o iudicio del principe e/ generoso et stima l'honore, quello de l'inferiore stima piu l'utile. Quanto a le altre mie ragione/ sopraditte, disse non li dispiaceveno, et che per certo li pareva troppo grave et duro condursi may a/ lassare questa impresa piu per l'honesta preditta ch'è per niunaltra specialitade nepote o d'altri, per che/ quelle non lo tegueriano ponto. Non me curay de concludere altramenti alhora del modo che paresse/ da servare, per che in vero e pur da pensarli bene per adaptare risposta che satisfaci a le ragione che/ saranno adducte et maxime per la tema del concilio, lo qual pare non se possi evitare, cercandolo/ la Maiesta del Re de Franza.

Pur Signor mio, quanto mi sara possibile, persuadero a la Sanctita de nostro Signore che daghi bone parole per/ adormentare la Maiesta del Re de Franza et per furarli il tempo secundo che V<ostra> Excellentia ricorda per sue lettere//

Page 6 (f. 3^v)

et metterò bon animo a sua Sanctita quando potro, et per che Sua Beatitudine habi casone de stare piu costante/ li ho confortato che mandi lo I. duca, suo nepote⁶⁵, in lo Regno senza piu dimora, de lo quale pareva/ cominciassse a dubitare se lo doveva mandare ancora et cossi hogi e partito et io l'ho accompagnato/ fuora de la porta, luy e lo conte camerlengo, pur aviso V<ostra> Excellentia che ancora non ha tochato il denaro/ de la prestanza ne luy, ne altra quamunque sia recuperato il denaro. Et quando pur questi ambasiatori/ se risolvessero a le conclusione in modo che non se li potesse furare molto tempo, secondo che dice la Sanctita/ de nostro Signore che dubita, me iugegnero (vigeguero) che se li daghi

⁶² Alexander the Great.

⁶³ Macedonian general Parmenion.

⁶⁴ Darius III of Persia.

⁶⁵ Possibly Costanzo I († 1483), the son of Alexandru Sforza de Pesaro († 1473), the brother of the duke of Milan.

tanta longa che potremo avisare V<ostra> Illustrissima S<ignoria> prima/ che Sua Beatitudine se resolvable a le conclusione. Ma a dire quello ch'io comprehendo, cognosco l'animo de Sua Sanctita/ molto abbattuto, et se V<ostra> Excellentia con grande et vigente rasone non lo conforta, temo che non inclini a lo/ accordio maxime se li sia proposto qualche mezo qual habi faza de honesta et con lo quale non/ para lassare in preda il Re Ferrando come saria mezo honestato, ut supra, ma io monstray non/ intendere per non darli attacho che paresse Vostra Excellentia gia inclinata a questo et a tal disputatione/ non condescenderia io se non vedesse Sua Beatitudine risoluta et deliberata a quello et havesse risposta a la/ V<ostra> Illustrissima S<ignoria> de quello dovesse fare per tanto quamvis S<anctita> de nostri S<ignore> me habi commissio che ancora non/ vi scrivesse tamen me parso bene non tardare piu per che in tempore possi havere risposta dignasi/ adonche V<ostra> Excellentia respondere subito et faci prevedere che le poste di cavalari siano ben fornite, acio/ che presto possi dare li avisi et havere le risposte. Me raccomandando a V<ostra> Illustrissima S<ignoria>.

Rome, die/ XI Martij 1462

F<idelis> V<estre> Excellentie

Servitor Otho de Carreto

The report sent by Otto de Carretto on 11 March 1462 to Francisco Sforza⁶⁶ was considered by Kenneth M. Setton⁶⁷ as one of the most enlightening and comprehensive documents regarding Pius II's approach of Italian politics. It was around the same time, in early March 1462 (before March, 15), that the envoys to Rome of Louis XI, king of France, informed Pius II that their sovereign would send 30,000 horsemen and 40,000 archers against Mehmed II.⁶⁸ The French pledge seemed to have been the result of ample negotiations between the courts of Paris and Buda⁶⁹, apparently conducted also through certain

⁶⁶ Published by Ludwig von Pastor on 12 March 1462 in *Acta inedita historiam pontificum romanorum praesertim saec. XV, XVI, XVII illustrantia*, I. 1376–1464 (Freiburg-in-Breisgau, 1904²), no. 125, 150–162. However, the document quickly slipped into oblivion and was not used in Romanian historiography.

⁶⁷ *The Papacy and Levant (1204–1571)* (= *Memoirs of the American Philosophical Society*, CXIV, CXXVII, CLXI, CLXII), II. *The Fifteenth Century* (Philadelphia, PA, 1978), 206, note 24.

⁶⁸ See Pius II's *Commentaries* and the reports sent by Otto de Carretto (*Acta inedita*, I, no. 127, 162; no. 132, 170–171; Setton, *The Papacy and the Levant*, II, 232, note 10).

⁶⁹ The relations between Buda and Paris during Matthias' reign have to be reviewed (e.g. Attila Györkös, "La guerre de Pazzi et les relations franco-hongroises. 1478–1481," in *Matthias and his Legacy. Cultural and Political Encounters between East and West*, edited by Attila Bárány, A. Györkös (Debrecen, 2008), 393–404). Matthias' political reach seemed rather remarkable from the beginning of his rule.

Antonio Marini.⁷⁰ Almost a year later (on January 13, 1463)⁷¹, once again following another meeting with Pius II, Marini was introduced by the same Otto de Carretto⁷² as the Western envoy to France of George Podiebrad, king of Bohemia⁷³, of Matthias Corvinus (at the time, still Podiebrad's son in law), as well as of Casimir IV Jagiellon, King of Poland and known enemy of the Hunyadi monarch.⁷⁴ In this context, it is also important to note that less than three weeks after Otto de Carretto's report from March 11, 1462, Rome officially learned of the fearless Danubian exploits of Vlad III *Țepeș* (the Impaller)⁷⁵, since recently either probably Matthias' brother-in-law⁷⁶, or just the husband of a first cousin of John Hunyadi' son.⁷⁷

“Western” and “Eastern Dacia” in the Second Half of the Fifteenth Century

About two decades later (1480–1481), Vlad would indirectly be referred to as *the King of Dacia of the Basarab Family* (in relation to the Wallachian-Ottoman conflicts of 1476) by Martino Segono, the Bishop of Novo Brdo, in a treatise dedicated to Pope Sixtus IV and intended for the use of Matthias

⁷⁰ Nicolae Iorga, “Un auteur de projets de croisades: Antonio Marini,” in *Études d'histoire du Moyen Âge dédiées à Gabriel Monod*, edited by Edgar Lavis (Paris, 1896), 445–457.

⁷¹ L. von Pastor, *History of the Popes from the Close of the Middle Ages*, III. [1458–1464] (London, 1894¹), Appendix, no. 57, 409. Most of the sources used by Pastor were preserved in Milanese archives and libraries.

⁷² On Otto de Carretto's diplomatic skills at the time of the crusade, see Barbara Baldi, *Pio II e le trasformazioni dell'Europa cristiana (1457–1464)* (Milan, 2006), 259, note 22; N. Housley, “Pius II and Crusading,” *Crusades* XI (2012): 209–247, at 247.

⁷³ Frederick Heymann, *George of Bohemia, King of Heretics* (Princeton, NJ, 1965), 303, note 25.

⁷⁴ Alexandru Simon, *Pământurile crucii: românii și cruciada târzie* (Cluj-Napoca, 2012), 161.

⁷⁵ E.g. Archivio di Stato di Mantova, Mantua, Archivio Gonzaga, E. Affari esteri, XXV. Roma, busta 834. 1404–1499, nn. (March 30, 1462). Cardinal Francesco Gonzaga wrote from Rome to his father, Ludovico III, nicknamed *il Turco*, markgrave of Mantua: [...] *Heri disse in consistorio haver adviso da Vinetia [Venice]: el Turcho [Mehmed II] esser conflictio da uno Vainoda [Vlad III the Impaler] e morti tanti de li suoi che, pur al numero de le teste se sono adunate de quelli a chi sono tagliate, se ritrovano morti piu de 21 660 homini, senza quelli sono periti per altra via ch'è impossibile de puotere sapere el numero de tuti, bench'el Reverendissimo Monsegnior Vicecancelliere [Rodrigo Borgia, who, three decades later, was to become Pope Alexander VI (1492–1503)] dicesse erano in tuto 30 000 <persone> [...]*.

⁷⁶ Archivio di Stato di Milano, Milan, Archivio Ducale Sforzesco, Potenze Estere, *Ungheria*, cart. 650. 1452–1489, fasc. 9. 1462, nn (March 4, 1462; report sent by Venetian Pietro de Tomassi from Buda); in Ion Bianu, “Ștefan cel Mare. Câteva documente din arhivul de stat de la Milano,” *Columna lui Traian* IV, 1–2 (1883): 30–47, at no. 1, 34–35.

⁷⁷ Al. Simon, “The Hungarian Ladies of Dracula,” in *Pour l'amour de Byzance. Festschrift Paolo Odorico* (= *Eastern and Central European Studies*, III), edited by Christian Gastgeber, Charis Messis, Dan Ioan Mureșan, Filippo Ronconi (New York–Oxford–Basel–Frankfurt-am-Main–Vienna, 2013), 241–248.

Corvinus.⁷⁸ However, in March 1462, both Pius II and Otto de Carretto⁷⁹ assert that the *King of Dacia* was in fact Matthias. Plus, according to Pius himself, Vlad then attempted to betray Matthias in November 1462, less than nine months following de Carretto's report (dated March, 11, 1462), the document where a king of Hungary and Dacia featured for the first time.⁸⁰

For Matthias, a king with humanistic leanings, who also claimed to be the descendant of the Romans, *Dacia* could have been a backup plan, in case he irretrievably lost the Holy Crown of Hungary (held until the Treaty of Wiener-Neustadt in July 1463 by Emperor Frederick III of Habsburg).⁸¹ The phrasing used in the Milanese ambassador's report did not explicitly state that Matthias was the king of Hungary and Dacia, only that he "was called" (i.e. he had proclaimed himself) "king of Hungary, Dacia etc.," a title accepted however by Pius II, Frederick III's former protégé, well accustomed to the policies of John Hunyadi, the main adversary of Habsburg rule in Hungary until the early 1450s.⁸² *Dacia* may have therefore dated back to the times of the bloody ambitions of John Hunyadi (who even turned to Alfonso V of Aragon, king of Naples, as a royal Hungarian alternative)⁸³ and Vlad II *Dracul* (whom John even brutally, yet shortly, replaced as voivode of Wallachia)⁸⁴, the fathers of Matthias Corvinus and, respectively, of Vlad III *Țepeș*.

⁷⁸ I.-A. Pop, Al. Simon, "Regele Daciei din familia Basarabilor: mărturii despre români și domnii lor din secolul al XV-lea," in *Cel care a trecut făcând bine. Nicolae Edroiu*, edited by Macarie Motogna, Mihai Hasan, Victor Vizauer, (Cluj-Napoca, 2019 [2020]), 60–64.

⁷⁹ Quite telling for the Italian politics of those times, Otto de Carretto did not admit to Pius II that it was possible for a French-Milanese alliance against Venice to be formed. Such an alliance would have been deemed by the pope to go against his own crusade plans (Pastor, *Acta inedita*, I, no. 179, 268; cf. Setton, *The Papacy*, II, 264, note 119).

⁸⁰ Al. Simon, "Nașterea și moartea unui anti-erou: Nicolae de Modruș, Francesco Gonzaga, Rodrigo Borgia și cele 21 660 de victime ale lui Vlad al III-lea Țepeș," in *Relații interetnice în Transilvania: interferențe istorice, culturale și religioase*, edited by Ioan-Marian Țiplic, Maria Crîngaci Țiplic, Nicolae Teșculă (Sibiu, 2019), 209–234, chiefly 232–234.

⁸¹ Karl Nehring, *Matthias Corvinus, Kaiser Friedrich III. und das Reich. Zum Hunyadisch-Habsburgischen Gegensatz im Donauraum* (Munich, 1989²), 21–23.

⁸² I.-A. Pop, Al. Simon, "Între două asedii: note asupra politicii lui Iancu de Hunedoara în prima jumătate a anilor 1450," *Revista Istorică*, NS XXXI (2020): 5–6, in press.

⁸³ Lajos Thallóczy, Samu Barabás, *A Frangepan Család Oklévéltára. Codex diplomaticus comitum de Frangepanibus, I. 1133–1453* (= *Monumenta Hungariae Historica*, I, 35) (Budapest, 1910), no. 344, 350. According to treaty of, November 6, 1447, between John Hunyadi and Alfonso V of Aragon, the Neapolitan monarch was to be supported by 10 000 "Wallachians" in his conquest of the Hungarian throne. More was to come within less than a month.

⁸⁴ Francisc Pall, "Intervenția lui Iancu de Hunedoara în Țara Românească și Moldova în anii 1447–1448," *Studii. Revistă de Istorie* XVI, 5 (1963): 1049–1072. On December 4, 1447, after having Vlad II executed, John Hunyadi, regent of Hungary, styled himself in Târgoviște, the capital of Wallachia, as "voivode of Wallachia, by the grace of God".

It is undeniable that during the Middle Ages (especially from the 13th to the 15th century), the name *Dacia*, in state, political and confessional (Catholic) view, mainly referred to the Kingdom of Denmark, owing to a historical and geographical confusion. Nevertheless, the historical sources of the time also referred to the northern territory using the correct (ethnic) designation, *Dania*.⁸⁵

During the second half of the 15th century, a significant shift in territorial perception occurred. *Dacia* came to designate the Lower Danube region, the only region where a province (although more followed later, south of the Danube as well)⁸⁶ by that name was established by the Roman Empire.⁸⁷ The identification of Dacia with Hungary (Transylvania), Moldavia and Wallachia progressively permeated the work of the humanists (some of them also deeply involved in politics), echoing in Western chancelleries.⁸⁸ Nonetheless, the ambivalence and the doubt casted on this designation were not fast resolved. For several decades the name *Dacia* was associated with the king of Denmark and with the various princes of the South-Eastern Europe, interchangeably.⁸⁹ For instance, throughout King Christian I of Denmark's expensive Italian journey (1474–1475), he was called “king of Dacia”, “according to tradition”.⁹⁰ However, in those same times, *Dacia* and *the Dacians* were increasingly associated with Eastern Europe and with those Wallachians who were often referred to as the descendants of the Roman colonists brought by Emperor Trajan and his successors to the territory of the famous, in its own right and since Humanist hallowed Antiquity, Roman province.⁹¹ It is not by chance that both Matthias Corvinus of

⁸⁵ The region of Denmark was also known as *Gothia* since the early Middle Ages. This triggered debates on the identity of Goths and Gets in post-Roman and medieval sources, with Jordanes' famous *Getica*, written around the middle of the 6th century, at their often flawed historical core (e.g. Kai Brodersen, “Könige im Karpatenbogen: Zur historischen Bedeutung von Jordanes' Herrscherliste,” *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* XXXVI (2013): 129–146).

⁸⁶ For the Milanese impact of these Dacias (noteworthy given both the Balkan and the Danish contexts of the 1460s–1470s), e.g. Biblioteca Trivulziana, Milan, Codices, Cod. 1325. *Formularium Cancellarie Ducali Mediolani*, f. 27^r.

⁸⁷ For the cultural medieval context of these transfers, see Ch. Gastgeber, “Die Brücke im Westen: Griechisch-byzantinischer Kulturtransfer in der Renaissance,” in *Byzantium as Bridge between West and East* (= *Denkschriften der Philosophisch-Historischen Klasse*, CDLXXVI), edited by Ch. Gastgeber, Falko Daim (Vienna, 2015), 291–316.

⁸⁸ E.g. the sources collected by Adolf Armbruster, *Der Donau-Karpatenraum in den Mittel- und westeuropäischen Quellen des 10.–16. Jahrhunderts. Eine historiographische Imagologie* (Cologne-Vienna, 1990), 164–165.

⁸⁹ Edoardo Fumagalli, “Francesco Filelfo e il re di Dacia,” *Bullettino dell'Istituto Storico Italiano per il Medio Evo* CX, 2 (2008): 117–130.

⁹⁰ Janus Møller Jensen, *Denmark and the Crusades. 1400–1650* (Leiden-Boston, 2007), 148–153.

⁹¹ Perhaps the best example is Flavio Biondo's Neapolitan speech, dated less than a decade

Hungary (1458) and Stephen the Great of Moldavia (1492) were named “kinglet of the Wallachians” (*Valachorum regulus*).⁹²

It is important to highlight that the above-mentioned document firmly establishes that in 1462 – based upon the information provided by the diplomat Otto de Carretto – the Milanese chancellery was acquainted with the fact that, in Pius II’ view, the King of Dacia (*re de Dacia*) was Matthias (of Hungary), who ruled (also) over Dacia, the core of the Roman province, and who, before long, would officially claim being the descendant of an illustrious Roman family.⁹³ By extension and contamination – aimed to correct an error – several princes from other countries in the area, considered to have been a part of the ancient Roman Dacia⁹⁴, and whose inhabitants were broadly known as “colonists of the Romans” would also, on various occasions, be called sovereigns of *Dacia*.⁹⁵ As far as we know, it appears that it was Matthias Corvinus who pressured the Western chancelleries (initially in Rome, then in Milan, Venice and so on) into adopting this significant change as he also referred to himself as “the king of Dacia” and prompted also highly negative political responses.⁹⁶ After Matthias’ death (1490), profiting from his relation with the late king, another monarch (Stephen the Great of Moldavia) meteorically seized the heritage of *Dacia*.⁹⁷

before Otto de Carretto’s Roman report of March 1462 (see *Ad Alphonsum Aragonensem serenissimum regem of expeditione in Turchos Blondus Flavius Forliviensis*, in *Scritti inediti e rari di Biondo Flavio*, edited by Bartholomeo Nogara (Rome, 1927), 44–45).

⁹² For the title, see the notes of Matthias’ last chronicler, Antonio Bonfini, *Rerum Ungaricarum Decades*, edited by József Fögel, László Juhász, Béla Iványi, III (Leipzig, 1937), 243; IV (Leipzig, 1941 [Budapest, 1944]), 18, 212.

⁹³ Julia Dücker, “Konstruktion einer ruhmreichen Vergangenheit: die Abstammung des ungarischen Königs Matthias Corvinus,” in *Integration und Desintegration der Kulturen im europäischen Mittelalter*, edited by Michael Borgolte, Julia Dücker, Marcel Müllerburg, Bernd Schneidmüller (Berlin, 2011), 137–151.

⁹⁴ The battles between Stephen the Great and Mehmed II turned (once again) Danubian *Dacia* into an important topic for the (Greek Orthodox) Slavs in the Ottoman Empire, in the mid-1470s (e.g. Antoine-Emile Tachiaos, “Nouvelles considerations sur l’œuvre littéraire de Démétrius Cantacuzène,” *Cyrrilomethodianum*, I (1971): 131–182, at 139).

⁹⁵ The forthcoming Romanian edition, by Ovidiu Cristea and Ovidiu Olar, of the eldest version (in Greek) of the *Life of Saint Nephon* (c. 1516–1518), will play an important part in clarifying the “Wallachian” stakes of this “Dacian” transfer (the Greek manuscript in question was discovered and published by Michel Cacourous more than a decade ago).

⁹⁶ Matthias’s “Dacian” policy triggered a West-Balkan (“Gothic”) counter-reaction, manifest in Nicholas of Modruš folios (1472–1473), highly hostile also to Vlad (Luka Spoljarić, “Nicholas of Modruš and his *De Bellis Gothorum*: Politics and National History in the Fifteenth-Century Adriatic,” *Renaissance Quarterly*, XCII (2019): 457–491).

⁹⁷ E.g. I.-A. Pop, Al. Simon, *Re de Dacia: un proiect de la sfârșitul Evului Mediu* (Cluj-Napoca, 2018), 14–23.

Back in spring 1462, the Kingdom of Dacia at Hungary's border was undoubtedly a European reality for the Papacy and for the Duchy of Milan, for Pius II, equally a great admirer and a severe critic of John Hunyadi,⁹⁸ and for Duke Francesco Sforza, along with whom John, the son of Voicu of Hunedoara, had learnt his military trade in Milan in the early 1430s.⁹⁹ After 1500, the fiction of the Danish Dacia was rendered completely obsolete. A more appropriate term, reflecting the ethnical and geographic reality of the septentional kingdom, was reinstated: Denmark (Dania).¹⁰⁰

The Fall of Byzantium and the “Dacian Transfer” to the East

The “Dacian” turning point however seems to have occurred almost half a century earlier, at the time of the Ottoman conquest of Constantinople (May 29, 1453).¹⁰¹ Both prior and after news of the fall of Byzantium reached the Italian Peninsula, future pope Pius II, Enea Silvio Piccolomini, bishop of Sienna, wrote to Pope Nicholas V (on June 19 and July 12), calling that the name Dacia ought rather be used to refer to the Roman Dacia (the territory situated north of the Danube, with Transylvania within the Carpathians as its “crown”)¹⁰², than to the Kingdom of Denmark (Dania).

⁹⁸ E.g. *Reject Aeneas, Accept Pius: Selected Letters of Aeneas Sylvius Piccolomini (Pius II)*, edited by Thomas Izbicki, Gerald Christianson, Philip Krey (Washington, DC, 2005), no. 71, 289 (1449); Aeneas Silvius Piccolomini, *Europe (c. 1400–1458)*, edited by Robert Brown, N. Bisaha (Washington, DC, 2013), 9, 36–37, 51–52, 64, 67–68 (1458).

⁹⁹ Pál Engel, “Hunyadi pályakezdeése,” in *Nobilimea românească din Transilvania. Az erdélyi román nemesség*, edited by Ioan Drăgan, Marius Diaconescu (Satu-Mare, 1997), 91–109. Unfortunately, few documents that predate the rise of Francesco Sforza as duke, after the death of his father-in-law, Filippo Maria Visconti (1447), have survived in Milanese archives and libraries.

¹⁰⁰ It is self-evident that the Reformation naturally further completed the “Roman abandonment” of Danish Dacia.

¹⁰¹ Cf. already Michael von Cotta-Schönberg, “*De Daniae regno aliqua non indigna cognitu: Danmarksbilledet hos en italiensk renæssancehumanist Æneas Silvius Piccolomini (Pius II)*,” in *Renæssancen isvøb: dansk renæssance i europæisk belysning 1450–1550*, edited by Lars Bisgaard, Jacob Isager, Janus Møller Jensen (Odense, 2008), 83–110. Available in English at <https://hal-hprints.archives-ouvertes.fr>, as “A Picture of Denmark as seen by an Italian Renaissance Humanist, Aeneas Silvius Piccolomini (Pius II),” 1–26, here at 10: “[...] The humanist Piccolomini was, possibly, the first writer to establish that Dacia, the Latin name traditionally given to the Danish kingdom, was based on a misunderstanding, and that the name of the country should be Dania (Denmark) and its inhabitants the Dani (the Danes): ‘...the people to whom we now refer as the “daci” ought rather to be called the “dani”...’ [...]”

¹⁰² This “Transylvanian crown” of Dacia seems to have been completely ignored in Romanian historiography.

“[...] As Your Holiness undoubtedly knows, Hungary occupies vast lands, on both sides along the line of the Danube. The territory on the right side of the Danube is the former Pannonia, bounded southward by Moesia, westward by Noricum, northward by the Danube, and southward by the Illyrian mountains, that Isidor, misled, I believe, by a great confusion, called the Apennines; the slice of Hungary stretching beyond the Danube used to be a part of Scythia and it is inhabited by two peoples, the Gepids, who were conterminous with the Germans, and the *Dacians*, *only they are not the ones who, today, are called Dacians, and whose king rules over the German Ocean, a vast but marshy region situated between Sweden and Saxony, as it would be more suitable to call them Danes, but the ones who possessed these regions, presently occupied by the Transylvanians, and bordering the Tatars girded by crown shaped mountains* [our emphasis], in the part of Hungary that formerly belonged to the Gepids, where there is a region previously called Sepusium¹⁰³ instead of Gepudium [...]”¹⁰⁴

Dacia reemerged in the correspondence of Piccolomini, the former secretary of Emperor Frederick III of Habsburg, shortly after the execution of Ulrich de Cilly ordered by Ladislaus Hunyadi (November 9, 1456).¹⁰⁵ On this occasion, manifestly horrified by what he had witnessed in Belgrade, Niccolò Lisci, the protonotary of Ladislas V of Habsburg (the Posthumous), king of Hungary and Bohemia, as well as Enea's friend and protégé, upon reaching Cuvin, “in Dacia” (November 21)¹⁰⁶, wrote a letter to the learned bishop of Siena to report on the bloody events.

¹⁰³ In relation to Zips, the future centre of power of the Szapolyai family, we recall the hypothesis of András Kubinyi and Pál Engel that Emeric (Imre) Szapolyai (but not his brother, Stephen, the father of the future king John), was the illegitimate son of John Hunyadi (e.g. A. Kubinyi, *Matthias Rex* (Budapest, 2008), 20–21).

¹⁰⁴ The original Latin text read: [...] *Hungaria sicuti Vestre Beatitudini constare non ambigo, et ultra et citra Danubium latissimas terras occupat; quod citra Danubium est, olim Pannonia fuit, que ab orienti Moesiam, ab occidenti Noricum habuit, septentrionem ei Danubius, austrum Illirici montes exceperunt, quos Isidorus, magno errore, ut mihi videtur, deceptus, Apenninos vocitat, que trans Danubium Hungaria jacet, pars Scythie prius erat duasque gentes habuit, Gepidas, qui contermini Germanis, fuerunt, et Dacos, non qui nunc Daci vocantur, quorum rex ad oceanum Germanicum inter Suetiam et Saxoniam latissimo regno sed palustri potitur, nam hi Dani melius appellantur, sed qui ea loca tenuerunt, que nunc Transsilvani occupant, vicina Tartaris in corone speciem montibus cincta, in hac parte Hungarie, que Gepidarum fuit, adhuc territorium est, quod Sepusium appellant pro Gepudio [...]* (*Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini* (= *Fontes Rerum Austriacarum*, II, 61–62, 67–68), edited by Rudolf Wolkan, III. *Briefe als Bischof von Siena*. 1. 23. September 1450–1. Juni 1454 (Vienna, 1918), no. 109, 190–191).

¹⁰⁵ Johannes Grabmayer, “Das Opfer war der Täter. Das Attentat von Belgrad 1456: über Sterben und Tod Ulrichs II. von Cilli,” *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* CXI (2003): 286–316.

¹⁰⁶ It is worth recalling that Piccolomini had a special relation with Ladislas V (e.g. Klára T.

[...] ex Nanderalba recedens Covin, quod Serofravim¹⁰⁷ aptiori nomine vocaretur, per Danubium infra biduo navigando applicuit ut per Temeswar¹⁰⁸ et Varandinum¹⁰⁹ ad Segedinum¹¹⁰ deinde se conferat. In his deliciis versamur easque augent nobis Rasciani, teterrimis Ziganis simillimi¹¹¹, inter quos nunc vivimus qui in suis cavernulis et fetidis casis nos recipientes lacera et spurcida sua nos suppellectili refovent. **Sed eos cito fugiemus; deficientibus enim nobis equis, parati sunt nobis pigrissimi boves, squalentes macie, a quibus currus per harenas istas et luta propere cursimque trahentur sicque hac Dacia more testudinum velociter evolabimus.** Vale et me de tua valetudine, de qua diu dubius sum, rogo fac certiore. Ex Covin, XI kalendas Decembris MCCCCLVI.¹¹²

The most interesting (Roman) documentary evidence on Dacia and the Eastern Dacians, prior to de Carretto's report of March 1462, is a crusader plan from early 1458, transcribed before news of Ladislas V's sudden death (November 23, 1457), reached Toledo, in the Kingdom of Castile, where the crusade plan was copied.¹¹³ At the gateway to the Balkans, "10,000 Dacians"

Pajorin, "La pietà di Pio. Ladislao Postumo nella corrispondenza di Enea Silvio Piccolomini," in *Pio II nell'epistolografia del Rinascimento*, edited by Luisa Rotondi Secchi Tarugi (Florence, 2015), 23–32).

¹⁰⁷ In connection to this unique and possibly ironic name associated by Lisci with Cuvin, we add the name bestowed upon Smederevo, *Spendorobor*, by Francesco Filefo, when he described his journey to the court of Sigismund of Luxemburg (Ș. Papacostea, "Un umanist italian, ambasador în slujba Bizanțului, prin Moldova lui Alexandru cel Bun," in *In honorem Gernot Nussbächer*, editori Daniel Nazare, Ruxandra Nazare, Bogdan-Florin Popovici (Brașov, 2004), 133–141, at 136).

¹⁰⁸ Timișoara was one of the pillars of the Hunyadis (John and then Ladislas were counts of Timiș).

¹⁰⁹ Oradea was the seat of bishop John Vitez, who had distanced himself from his benefactor, John Hunyadi.

¹¹⁰ Szeged.

¹¹¹ This surprising passage is worth a separate analysis.

¹¹² Fabio Forner, "Enea Silvio Piccolomini e la congiura contro Ulrich von Cilli," in *Margarita amicorum. Studi di cultura europea per Agostino Sottili*, edited by F. Forner, Carla Maria Monti, Paul Gerhard Schmidt (Milan, 2005), 351–376, at 368.

¹¹³ Mercedes López-Mayán, "Redditi Turchi et potentiarum nobis. Un nuevo testimonio sobre la Cruzada contra el Imperio Otomano a mediados del siglo XV," *Anuario de Estudios Medievales* XLVII, 1 (2017): 129–157. With remarkable accuracy, the (anonymous) project read towards the end that Mehmed II was 26 years old (he had been born on March 30, 1432). [Paragraph 21.] [...] *Commoditates Turchorum contra fi deles hae quidem sunt. Solus ipse cccc milia equitum gubernabit, est non doctus et ad id agendum promptus videtur hoc illi sturpi inna-tum essere ac naturale / ut sapienter imperent hic sane Mahmetus disciplinam militarem ab anno aetatis suae/ duodecimo ingressus semper usque in praesentem diem exerciut habetque nunc annos sex et xx^{ti}.* [...] (Ibid., p. 156).

provided support to the Crusade army (in 1447, John Hunyadi had promised 10,000 Romanians to Alfonso V of Aragon to gain the Hungarian throne, against the interests of the House of Habsburg).¹¹⁴

[...] [Paragraph 15.] *Rex Aragonum cum suo regno Neapolitano et Sicilia ut supra domi equitum XII milia, foris autem 6 milia.*¹¹⁵ *Barchinonenses cum omnibus communitatibus caeteris computatis principibus et dominis totius Catalonie et/ Valentiae et Nauarrae domi equitum ut supra milia XII, foris autem 6 milia.*¹¹⁶ *Principes regni Neapolitani omnesque potentes viri ut supra domi equitum VI milia, foris autem 3 milia.*¹¹⁷ *Domini omnes Marchie, Patrimonii, Ducatus et Romandiolae ut supra domi equitum IIII milia, foris autem 2 milia.*¹¹⁸ <Tota> *Alemannia tam spiritalium quam temporalium principum communitatumque et civitatum liberarum Altae et/ Bassae Alemanniae cum ipso etiam imperatore cum omni potentatu ut supra domi equitum LX milia, foris 30 milia.*¹¹⁹ *Rex Hungariae et Bohemiae ut supra domi equitum milia LXXX, foris autem 40 milia.*¹²⁰ *Magnus Prutenorum magister prius nutrisset equitum L milia domi, nunc domi ut supra XXX milia, foris 15 milia.*¹²¹ *Rex Poloniae*¹²² *cum duce Vitollo*¹²³ *ut supra domi equitum L^{ia} milia, foris autem 25 milia.*

[Paragraph 16.] ***Daci cum omnibus suis potentatibus ut supra domi equitum XX milia, foris autem 10 milia.*** *Morea sive Peloponnesus tota ut supra domi equitum XX milia, foris autem 10 milia.*¹²⁴ *Albania, Croatia, Sclavonia, Seruia, Rhasia, Bosna ut supra domi XXX milia, foris autem 15 milia.*¹²⁵ *Rex Cypri ut*

¹¹⁴ A Frangepan Család Oklévéltára, I, no. 344, 350.

¹¹⁵ Alfonso V of Aragon and his troops from outside the Iberian Peninsula.

¹¹⁶ The Iberian possession of Alfonso V were ruled in his name by his brother, John II, king of Navarra (1425–1479), and future king of Aragon (1458–1479).

¹¹⁷ I.e. the powers in the Neapolitan political wilderness, well caught in the de Carretto's reports from spring 1462.

¹¹⁸ Alike in the abovementioned case, these were the Italian lands that gave Pius II significant pain in March 1462.

¹¹⁹ The distinction between Upper and Lower Germany is telling also for the actual power of Emperor Frederick III.

¹²⁰ Ladislav V however had passed away in Prague (November 23, 1457), where he held Matthias as his prisoner.

¹²¹ The number of troops commanded by the Prut(h)enian Knights (i.e. Prussian Knights), led by Grand-master Ludwig von Erlichshausen (1449–1467), was obviously inflated.

¹²² Casimir IV Jagiello, king of Polonie and duke of Lithuania (1447–1492).

¹²³ Witold had died already in 1430. Along with other data in the project (e.g. the use of the revenues of England, France, Milan or Spain from the 1410, 1414 or 1423), Witold's mentioning suggests that the project in its preserved form was founded on an older plan (possibly from the days of Timur Lenk, mentioned at the beginning of the project).

¹²⁴ The size of the troops available to the Despot of Morea, Thomas Palaeologus († 1465), the brother of the last Byzantine emperor, Constantine XI, was much exaggerated.

¹²⁵ The basis of these West-Balkan powers consisted of the Albanian George Castriota

*supra domi milia equitum IIII, foris autem 2 milia.*¹²⁶/ *Dux Archipelagi ut supra domi milia equitum II, foris autem 1000.*¹²⁷/ *Magnus preceptor Rhodi domi equitum IIII milia, foris autem 2 milia.*¹²⁸/ *Dominus Mitilenes domi equitum II milia, foris autem 1000.*¹²⁹/ *Imperator Trapezundae ut supra domi equitum XXX milia, foris autem 15 milia.*¹³⁰/ *Rex Georgioniae ut supra domi equitum X milia, foris autem 5 milia.*¹³¹/ *Summa equitum peritorum in armis centum LXXXXII milia et D milia, 500./ Summa summarum omnes equites christianorum: 300 milia lanciae, C milia/ divisae ut supraprenotatum est, quibus sunt necessarii 36 milliones. 1092. [?] [...].*¹³²

In spring 1462, when news about Vlad III's brutal campaign along the Lower Danube started to propagate, the Dacians were already an established European political presence at the borders of the Ottoman Empire, acknowledged as such by subjects of the rising Porte.¹³³ The fact that, for instance, Laonikos Chalkokondyles, well inserted in the post-Byzantine Ottoman political system, resorted to the term "Dacian" to refer to the Romanians represented an almost natural choice.¹³⁴

Politically asserted foremost after the fall of Byzantium, when John Hunyadi's Christian stand towards the dying empire of Constantine was strange at least¹³⁵, Dacia and the "Eastern Dacians" constitute an equally generous and delicate

Skanderbeg, the heirs of the Serbian despot George Branković and of Stephen Tomaš, king of Bosnia. We therefore note that Croatia was recorded as a separate entity from Hungary, although Croatia and Hungary were personally united realms since centuries.

¹²⁶ John II of Lusignan, king of Cyprus (1432–1458).

¹²⁷ Guglielmo II Crispo, duke of Naxos (1453–1463).

¹²⁸ Jacques of Milly, grand-master of the Hospitaller Knights on Rhodes (1454–1461).

¹²⁹ The Gattilusio family, who (still) ruled the island of Mytilene (Lesbos).

¹³⁰ John IV Great Comnen, emperor of Trebizond (1429–1459).

¹³¹ George VIII Bagration, king of Georgia (1446–1465/1476).

¹³² López-Mayán, "*Redditi Turchi et potentiarum nobis*," 155. In order to ease the lecture we have removed the italics that underlined the abbreviations and he have used the upper case instead of the lower case for the Roman numerals.

¹³³ Victor Spinei, "La signification des ethnonymes des Daces et des Gètes dans les sources byzantines des Xe–XVe siècles," *Études Byzantines et Post-Byzantines II* (1991): 115–131, at 123–129.

¹³⁴ Matei Cazacu, "Les Parentés byzantines et ottomanes de l'historien Laonikos Chalkokondyle (c. 1423–c. 1470)," *Turcica XVI* (1984): 95–114.

¹³⁵ F. Pall, "Byzance à la veille de sa chute et Janco de Hunedoara," *Byzantinoslavica* XXX, 1 (1969): 119–126; István Kapitánffy, "Ungarische Gesandte im türkischen Lager zur Zeit der Belagerung Konstantinopels," *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* XXIII, 1–2 (1975): 15–24. Ubertino Posculo's famous *Constantinopolis* should be reviewed in this context (see most recently Francesco Macinanti, *Il Liber IV del poema Constantinopolis di Ubertino Posculo* [MA thesis (La Sapienza University)] (Rome, 2017), chiefly p. 31).

research topic that exceeds the Romanian scholarly framework.¹³⁶ From the outset, in a manner similar to that of Bohemia¹³⁷ of the ancient Boii (i.e. the medieval Czechs and Germans), Dacia emerged as a more inclusive political construct than Wallachia or *Vlachia*.¹³⁸ Especially starting from the 1470s¹³⁹, both in terms of political space and of political struggle, Dacia extended beyond the territory of Roman Dacia, southward from the Lower Danube¹⁴⁰, and well as towards the Black Sea and Crimea (ancient *Gothia*).¹⁴¹ The growing Dacian turmoil came quite to the dislike of the heirs of Byzantium, possibly also that of those that had taken shelter in the Italian Peninsula, after being “vetted”¹⁴² by Cardinal Bessarion and by his associate, the major adversary of “Eastern Dacia”, Francesco Filelfo¹⁴³, who even cursed at the end of 1464 the recently deceased Pius II¹⁴⁴, arguably, the artisan of Eastern (Transylvanian) Dacia.¹⁴⁵

¹³⁶ The reference is intended for those that still attempt to negate or to divert all evidence, especially the Transylvanian ones, regarding the political reality named medieval Dacia at the Danube and the Black Sea.

¹³⁷ Tomasz Kamusella, “The Czech Case: From the Bohemian Slavophone Populus to Czech Nationalism and the Czechoslovak Nation,” in *The Politics of Language and Nationalism in Modern Central Europe*, edited by T. Kamusella (New York, 2008), 481–521.

¹³⁸ Al. Simon, “From *Wallachia* to *Dacia*: International Politics and Political Ideology in the Last Decades of the Fifteenth Century,” in *Government and Law in Medieval Moldavia, Transylvania and Wallachia* (= *Studies in Russia and Eastern Europe*, XI), edited by Martyn Rady, Alexandru Simon (London, 2013), 91–100.

¹³⁹ I.-A. Pop, Al. Simon, “*Ungaria et Valachia*: promisiunile *valahe* ale Republicii Sfântului Marcu din anii 1470,” *Revista Istorică*, NS XXV, 3–4 (2015): 5–66.

¹⁴⁰ Al. Simon, “*Duca Stephano vaivoda intitulato re <de Bosna> dal Re de Hungaria și <Nicolaus> Bosniae et Valachiae Rex*: despre identitatea regală a valahilor la mijlocul anilor 1470,” *Revista Istorică*, NS XXXI, 1–2 (2020): 1–2, in press.

¹⁴¹ I.-A. Pop, “Atletul Ștefan și românii ca protagoniști la Marea Neagră în epistole semnate de Papa Sixt al IV-lea și de umanistul Francesco Filelfo (1475–1476),” in *Spre pământul făgăduinței, între Balcani și Bugeac. Omagiu Doamnei Profesoare Elena Siupiur la împlinirea vârstei de 80 de ani*, edited by Daniel Cain, Aneta Mihaylova, Roumiana L. Stantcheva, Andrei Timotin (Brăila, 2020), 17–34.

¹⁴² According to John Monfasani, “Filelfo and the Byzantines,” in *Francesco Filelfo: Man of Letter*, edited by Jeroen De Keyser (Leiden-Boston, 2019), 13–21, at 21: “[...] In sum, Filelfo’s extraordinary facility in Greek and his marriage to the daughter of John Chrysoloras made him virtually a clearing house for Greek intellectuals in Quattrocento Italy, second in this role only to Cardinal Bessarion [...]”.

¹⁴³ In addition to Fumagalli’s study and to the article in the volume in the memory of Professor Nicolae Edroiu, see Al. Simon, “Mehmed II’s Return to Moldavia in 1476 and the Death of the King of Dacia,” *Transylvanian Review* XXIX, suppl. 1 (2020): 53–64.

¹⁴⁴ N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l’histoire des croisades au XVe siècle*, IV. 1453–1475 (Bucharest, 1915), no. 146, 242.

¹⁴⁵ I.-A. Pop, “Matthias Corvinus, *Re de Ungaria, de Dacia etc.*, in 1462,” *Transylvanian Review*, XXIX, suppl. 1 (2020): 41–52. This article stands at the basis of the present text on

HUNIAZII ȘI DACIA: DE LA CĂDEREA CONSTANTINOPOLULUI LA PACEA DE LA WIENER-NEUSTADT

Rezumat

La începutul lunii martie 1462, în extinsa sa confesiune făcută ambasadorului milanez la Roma, Otto de Carreto, papa Pius al II-lea îl recunoaștea pe Matia Corvin drept *Re de Ungaria, de Dacia etc.*, un titlu pe care, conform papei, însuși fiul *atletului* Creștinătății, Ioan (Iancu) de Hunedoara, îl asumase. La acea vreme, *Regatul Daciei* era folosit în mod normal în latină drept denumire a *Regatului Danemarcei* (*al Daniei*).

Totuși, imediat după cucerirea otomană a Constantinopolului (29 mai 1453), atât înainte, cât și după ce sosirea veștilor despre căderea Bizanțului să ajungă în Peninsula Italică, viitorul papă Pius al II-lea, Enea Silvio Piccolomini, pe atunci episcop de Siena, îi scrisese papei Nicolae al V-lea (pe 19 iunie și pe 12 iulie) că *Dacia* nu mai trebuia folosită drept denumire pentru regatul din nordul Germaniei și trebuia utilizată pentru pământurile vechii provincii romane din Răsărit, pământuri care aveau Transilvania drept *coroana* lor.

Niccolò Lisci, apropiatul lui Piccolomini și protonotarul lui Ladislau al V-lea de Habsburg (Postumul), rege al Ungariei și al Boemiei, a preluat ideea viitorului Pius al II-lea, când a descris decapitarea lui Ulrich de Cilly de către Ladislau de Hunedoara, fratele mai mare al lui Matia, pe care i-a prezentat-o pe larg lui Enea, din Cuvin (Keve), după ce intrase în *Dacia* (21 noiembrie 1456). La aproximativ un an distanță, într-un proiect de cruciadă, bine scris, dar anonim în copia păstrată la Toledo, dacii erau înfățișați – la trecerea dintre statele Europei Centrale și cele care încă mai rezistau în Balcani – între forțele cruciate care trebuiau să-l înfrunte pe Mehmed al II-lea. În mod interesant, proiectul a fost copiat la începutul anului 1458, înainte ca veștile asupra morții lui Ladislau al V-lea și a alegerii și apoi a întronării lui Matia drept rege al Ungariei să ajungă în Peninsula Iberică, indicând că *Dacia* și *dacii* erau operaționale drept concepte și constructe politice de dinaintea ascensiunii regale a lui Matia și poate chiar de la vremea căderii Orașului lui Constantin.

Dura opoziție a filo-bizantinului Francesco Filelfo, apropiatul cardinalului Bessarion, față de “orice formă” de *Dacia* în Răsărit sugerează că rădăcinile recurente teme politice dacice (Filelfo și-a exprimat opoziția în 1475) erau mult mai adânci și stăteau în directă relație cu tot mai popularele rădăcini romane ale *valahilor*, adică ale *dacilor* (în *contrapartidă*, Filelfo susținea o “secvență etnică” *getică-gotică-balahă/valahă*).

THE POPE, THE HUNYADIS AND THE WALLACHIANS: THE CURIOUS CASE OF PIUS II

Alexandru Simon*

Keywords: Pius II (Enea Silvio Piccolomini), John Hunyadi, Matthias Corvinus, Vlad III the Impaller (Dracula), Mehmed II, crusading, humanism, state-building, identity, corruption

Cuvinte cheie: Pius al II-lea (Enea Silvio Piccolomini), Ioan (Iancu) de Hunedoara, Matia Corvin, Vlad al III-lea Țepeș (Dracula), Mehmed al II-lea, cruciadă, umanist, construcție statală, identitate, corupție

One of the political letters, deemed worthy to be cited and copied by Pope Pius II (*olim* Enea Silvio Piccolomini) in his *Commentaries*, was the message allegedly sent by Vlad III *the Impaller* (*Dracula*), voivode of Wallachia, to Sultan Mehmed II on November 7, 1462.¹ The missive was the textual embryo of Book XI, chapter 12 (*Iohannis Dragule immanis atque nefanda crudelitas, eiusque in regem Hungarie deprehensa perfidia, et tandem captivitas*), covering over a fifth of the chapter.² The *Dragula* chapter was placed between the depiction (in chapter 11) of the Viennese conspiracy against Albert VI of Habsburg, the rival brother of Emperor Frederick III of Habsburg (April 1462)³, and the emphatic presentation (in chapter 13) of the royal anti-Ottoman request sent by Stephen Tomašević, the new king of Bosnia, to Pius II (roughly a year earlier, in the late

* Romanian Academy, Centre for Transylvanian Studies, Cluj-Napoca, str. Mihail Kogălniceanu, no. 12–14, e-mail: alexandrusimon2003@gmail.com

¹ The main editions of the preserved manuscripts are *Pii II Commentarii rerum memorabilium que temporibus suis contigerunt* (= *Studi e Testi*, CCCXII–CCCXIII), edited by Adrian van Heck (Vatican City, 1984); *Pii Secundi Pontificis Maximi Commentarii*, edited by Ibolya Bellus, Iván Boronkai (Budapest, 1993). For reasons of accessibility, we use the so-called Johannes Gobellinus edition (available also online): *Pii Secundi Pontificis Maximi Commentarii rerum memorabilium que temporibus suis contigerunt* (Frankfurt, 1614).

² *Commentarii* (1614), 296–297 (last discussed by Matei Cazacu, *Dracula* (= *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages. 450–1450*, XLVI) (Leiden-Boston, 2017), 164–165).

³ *Commentarii* (1614), 295–296. On Albert: Konstantin Moritz A. Langmaier, *Erzherzog Albrecht VI. von Österreich (1418–1463). Ein Fürst im Spannungsfeld von Dynastie, Regionen und Reich* (= J.F. Böhmer, *Regesta Imperii*, suppl. XXXVIII) (Cologne-Vienna-Graz, 2015).

summer of 1461, a date the pope failed nevertheless to mention, though he extensively quoted both the oration of Tomašević's envoys and the subsequent papal response).⁴ The case of *John Dragula* (the opening paragraph of chapter 12 was: *Austrialem sevitiā et crudele descripsimus Alberti facimus. Adicienda est Iohannis Dragule atrox ne-quitia et natura immanis, cuius inter Valachos, quibus prefuit, adeo nobilitata sunt scelera, ut nulla queant tragoedia superari*)⁵ explicitly linked chapters 11 and 13 (the first words in the latter chapter read: *Stephanus circa idem tempus...*).⁶

Frequently overlooked, the chapters bordering the infamous deeds of the voivode of Wallachia formed its logical political context, founded on Matthias Corvinus.⁷ The son of John Hunyadi, who had executed *John Dragula's* father, Vlad II *Dracul* (just *Dragula* according to the pope)⁸, was (as recorded also by Pius II): (1) the overlord (i.e. suzerain) of *John Dragula*, (2) the arch-rival of Frederick III,⁹ and (3) the challenged suzerain of Stephen Tomašević.¹⁰ Prior to the *Dragula* issue of 1462,¹¹ Pius II had loyally served Frederick as his secretary and envoy (from late 1442 until he was elected pope in August 1458)¹² and had

⁴ *Commentarii* (1614), 297–298. On Pius II, who voluntarily mingled events, and Bosnia, see Emir O. Filipović, “The Key to the Gate of Christendom? The Strategic Importance of Bosnia in the Struggle against the Ottomans,” in *The Crusade in the Fifteenth Century: Converging and Competing Cultures*, Norman Housley, ed. (New York, 2017), 151–168.

⁵ *Commentarii* (1614), 296. Ștefan Andreescu (“En marge des rapports de Vlad Țepeș avec la Hongrie,” *Revue Roumaine d’Histoire* XVI, 3 (1977): 507–512) was the first to notice a relation between the Viennese and the Wallachian events of 1462.

⁶ *Commentarii* (1614), 297. The words and the context of the Bosnian Roman *Habemus Fidem* oration of November 1462 (which Pius II logically used to chronologically connect *Dragula's* arrest by Matthias to the Bosnia issue) is most relevant for the stance of the pope towards *Dragula's* Christian master, almost nine months before the Habsburg-Hunyadi treaty of Wiener-Neustadt (see also van Heck's critic edition *Commentarii*, II, 683–685).

⁷ See also Constantin A. Stoide, “Luptele lui Vlad Țepeș cu turcii (1461–1462),” *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A.D. Xenopol* XV (1978): 15–38; Marko Šunjić, *Bosna i Venecija (odnosi u XIV. i XV. st.)* (Sarajevo, 1996), 294–302.

⁸ Francisc Pall, “Intervenția lui Iancu de Hunedoara în Țara Românească și Moldova în anii 1447–1448,” *Studii. Revistă de Istorie* XVI, 5 (1963): 1049–1072.

⁹ Karl Nehring, *Matthias Corvinus, Kaiser Friedrich III. und das Reich. Zum Hunyadisch-Habsburgischen Gegensatz im Donauraum* (Munich, 1989²).

¹⁰ See the collection of essays *Pad Bosanskog kraljevstva 1463. godine. Fall of the Kingdom of Bosnia in 1453*, edited by Srđan Rudić, Dubravko Lovrenović, Pavle Dragičević (Sarajevo, 2015), chiefly the studies of Boris Babić, P. Dragičević, E. Filipović and Arandel Smiljanić.

¹¹ For Pius II and the Wallachians see Ovidiu Mureșan, *Renaștere, umanism, papalitate în secolul al XV-lea* (Cluj-Napoca, 2006); Andreea Mârza, *Enea Silvio Piccolomini și cruciada târzie* (Cluj-Napoca, 2009).

¹² Martin Wagendorfer, *Die Schrift des Eneas Silvio Piccolomini* (= *Studi e Testi*, CDXLI) (Vatican City, 2008); Barbara Baldi, *Il cardinale tedesco. Enea Silvio Piccolomini fra impero,*

sent a crown for Stephen Tomašević's royal coronation on Christmas Day 1461 (against the opposition of Matthias, whose Bosnian rights Pius II claimed however, in his *Commentaries*, to have defended).¹³

Political Context and Papal Wording

Although he spoke and wrote highly of John Hunyadi, chiefly for his anti-Ottoman crusader merits¹⁴ Pius II was hardly a supporter of Matthias' contested reign and policies (he vividly described Matthias' election as king of Hungary in January 1458 as: <he> *rolled from prison onto the throne*).¹⁵ When writing prior to the *Crusade of Ancona* (where the pope met his end in August 1464) about *John Dragula's* deeds¹⁶, Pius II was also fully aware of the developments in East-Central Europe¹⁷: 1. *Dragula's* actions had rapidly become the object of written anti-Hunyadi propaganda in German, after Albert VI, Matthias' ally, had triumphed over Frederick III in December 1462 (a year later however, Albert passed away).¹⁸ 2. Matthias and Frederick had come to a Hungarian royal arrangement (very costly for the Hunyadis)¹⁹, less than two months after

papato, Europa (1442–1455) (Milan, 2013); Daniel Luger, *Humanismus und humanistische Schrift in der Kanzlei Kaiser Friedrichs III. (1440–1493)* (Vienna-Cologne-Weimar, 2016), 49–63.

¹³ On this lasting controversy, triggered chiefly by Pius II' duplicitous policy (understandable otherwise, given also the region), see especially D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti (sveta kruga ugarska i sveta kruga bosanska). 1387–1463* (Zagreb-Sarajevo, 2006), 341–350.

¹⁴ Still, when writing to Pope Nicholas V (1449) about the disaster at Varna (1444), a battle he singled out among the misfortunes that had befallen Christendom, Piccolomini, in Frederick III's service at that time, emphasized: "[...] Even then, John, the voivode, unless he had fled, would have fallen, but he sought safety in flight. And this man, a Wallachian, knowledgeable about the region and quick of wits, fled without trouble the peril into which he had led others [...]" (*Reject Aeneas, Accept Pius: Selected Letters of Aeneas Sylvius Piccolomini (Pius II)*, Thomas Izbicki, Gerald Christianson, Philip Krey, eds. (Washington, DC, 2005), no. 71, 289).

¹⁵ Aeneas Silvio Piccolomini, *Historia rerum Friderici III imperatoris*, in *Analecta Monumentorum Omnis Aevi Vindobonensia*, edited by Adam F. Kollar, II (Vienna, 1762), 1–476, at 475–476 ([...] *ex carcere ad regnum evolaverat* [...]).

¹⁶ Emily O'Brien, *The Commentaries of Pope Pius II (1458–1464) and the Crisis of the Fifteenth-Century Papacy* (Toronto-Buffalo-London, 2015), 15–17. The *Commentaries* began with Piccolomini's early years (he was born in 1405). They were written and frequently revised between mid-/ autumn 1462 and the summer of 1464, when Pius II departed for Ancona.

¹⁷ B. Baldi, *Pio II e le trasformazioni dell'Europa cristiana (1457–1464)* (Milan, 2006).

¹⁸ Thomas Ebendorfer, *Chronica regum Romanorum (= Monumenta Germaniae Historica, Scriptores Rerum Germanicarum*, NS, XVIII, 1–2) edited by Harald Zimmermann, II (Hannover, 2003), 860–865 (Albert and Matthias against Frederick), 917–924 (the story of Vlad).

¹⁹ Through the Habsburg-Hunyadi treaty of Wiener-Neustadt (July 1463), concluded five months prior to Albert's mysterious death, Matthias explicitly renounced his ties to Frederick's rival Austrian brother (Nehring, *Matthias Corvinus*, Appendix, 202–203).

Mehmed II had Stephen Tomašević beheaded, following the Ottoman conquest of Bosnia's capital, Jajce, in May 1463.²⁰

The letter sent by *Dragula* to Mehmed, publicly addressed towards the end of 1461²¹ also in the name of Pius II in the hope of converting the sultan to Christianity, must be perceived within this formally wide, but in fact rather narrow, political framework, well-suited for Renaissance rhetoric.²² The pope never truly refuted the allegations that he had authored the *Epistle to Mehmed* in the eventually vain, but rather common humanist hope, of injecting Turkish (i.e. *Trojan*) primal stamina into decayed Christendom.²³

John Dragula's letter is the only extant proof for his treason against Matthias, a treason left unrecorded by all other parties involved in the Wallachian-Hungarian-Ottoman affairs of 1462, including Frederick (who spearheaded a printed *Dragulian* anti-Hunyadi campaign in the late 1480s).²⁴ For his part, Matthias' stance, known largely from sources posterior to *John Dragula's* release from custody by the same king (1473–1474), was that he had imprisoned *John* at the end of November 1462 because of the innumerable cruelties of the vicious voivode.²⁵ These cruelties, against both Muslims and Christians, formed – along

²⁰ Tamás Pálosfalvi, "The Political Background in Hungary of the Campaign of Jajce in 1463," in *Stjepan Tomašević (1461–1463): sloj srednjovjekovnoga Bosanskog Kraljevstva*, edited by Ante Birin (Sarajevo, 2013), 79–88.

²¹ According to Francesco Gaeta (cf. also Kenneth M. Setton (*The Papacy and Levant (1204–1571)*) (= *Memoirs of the American Philosophical Society*, CXIV, CXXVI I, CLXI, CLXII), II. *The Fifteenth Century* (Philadelphia, PA, 1978, 233, note 11), the letter must be dated after the Ottoman conquest of Trebizond (August 1461), a major historic event mentioned in the epistle. According to the same passage in the epistle (a manifesto in fact), Mehmed had conquered *some notable lands and defeated enemies* in Wallachia (alike in Serbia), but not subdued Wallachia (ruled by *John Dragula*): [...] *Fatemur: res claras maiores tui egere, nec tua minora sunt opera, qui Constantinopolim expugnasti et Peram e regione Genuensium coloniam et Peloponnesum magna ex parte in deditionem accepisti, et in Rastia et in Valachia non parum agri adeptus es et saepe tuos hostes fudisti; et hoc anno Synopem vetustam urbem, Mithridati Eupatoris patriam, et eius tyrannum cepisti et, Trapezunte direpta, incolas eius et imperatorem in captivitatem abduxisti; et Johannem Cassanum, proelio congredi ausum, superasti. Magna haec tibi videntur, nec nos parva dicimus [...]* (Luca D'Ascia, *Il corano e la tiara. L'epistola a Maometto II di Enea Silvio Piccolomini* (Bologna, 2003), 234).

²² E.g. Margaret Meserve, *Empires of Islam in Renaissance Historical Thought* (Cambridge, MA, 2008); N. Housley, *Crusading and the Ottoman Threat. 1453–1505* (Oxford, 2012); James Hankins, *Virtue Politics: Soulcraft and Statecraft in Renaissance Italy* (Cambridge, MA, 2019).

²³ M. Meserve, "Italian Humanists and the Problem of the Crusade," and Nancy Bisaha, "Pope Pius II and the Crusade," in *Crusading in the Fifteenth Century: Message and Impact*, edited by N. Housley (New York, 2004), 13–38, at 16–19, and 39–52, at 42–44.

²⁴ See also Daniel Ursprung's recent article "Propaganda și popularizare. Povestirile tipărite despre Vlad Țepeș în contextul anului 1488", *Analele Putnei* XIV, 1 (2018): 45–60.

²⁵ The curious case of Antonio Bonfini, Matthias' last and best known chronicler (court

with the feud between the fathers of John and Matthias – Pius II' prologue to his edition (if one may dare to call it so) of the epistle sent by *The Impaller* to the famed *Conqueror of Constantinople*.²⁶

Generally accepted and known, in Italy as well, because of Vlad III's report on his Danubian anti-Ottoman campaign at the beginning of 1462²⁷, the cruelties alone would have sufficed to justify Vlad's condemnation.²⁸ Nevertheless, after admitting knowing of the report (that reached Rome by the end of March), Pius II chose to include John's epistle in his writings, granting it the same attention and extensive space the Bosnian oration and the papal response received on the next folio of the pontifical *Commentaries*.²⁹

historian), should be reviewed (cf. Andreescu, "En marge des rapports," 507–512). *Ad annum 1462*, Bonfini, writing at some point between late 1486 and Matthias' death (1490), distanced himself from Vlad's royal arrest and simply noted that no one knows (or understands) what happened then: [...] *Rex in Transalpinos ad liberandum Draculam e Turcorum manibus contendere dicebatur, cui mulierem suam quoque consanguineam legitimo matri-monio coniugarat. Illuc profectus, nescio, qua causa, quando id nemini satis compertum est, Draculam in Transylvania cepit, alterum vero Draculam [Radu III] a Turco in provincia prefectum preter omnium opinionem approbavit.* [...] (*Rerum Ungaricarum decades*, edited by József Fogel, Béla Iványi, László Juhász, III (Leipzig, 1937), 243). Afterwards, *ad annum 1477*, Bonfini tried to defend his king, accused of attempting to usurp the emperor. He stated that Matthias had even refused the imperial offer made by the Austrian rebels, who were besieging Frederick III's residence. Matthias had received the offer while marching *adversus Draculam*: [...] *Mathiam omni suspicione in hac re liberandum esse crediderim, quandoquidem, veluti supra dictum est, si quid ipse in imperatorem moliri voluisset, nunquam profecto occasionem illam pretermisisset, cum sibi adversus Draculam agenti Viennenses obsessum in arce Cesarem et ad extremam redactum inediam una cum urbe dedere voluere et instantissime, ut condicionem et imperium acciperet, efflagitarunt* [...] (Bonfini, IV (Leipzig, 1941 [Budapest, 1944]), 72). Whether *adversus*, instead of *versus* (towards), was an honest mistake or not is quite impossible to tell and in the end irrelevant. Bonfini, alike Pius II in his *Commentaries*, knew more than he wrote about the *Dracula* matter (and its relation to the Viennese rebellion).

²⁶ Quite astonishingly, none of numerous messages sent by Wallachian voivodes, chiefly by those of Wallachia, to the Porte (let alone the sultan), throughout the 1400s, have survived, not even as copies. The only exception would be the translation in *Commentarii*.

²⁷ For instance: Radu Lungu, "À propos de la campagne antiottomane de Vlad l'Empaleur au sud du Danube (Hiver 1461–1462)," *Revue Roumaine d'Histoire* XXII, 2 (1983): 147–158; Andrei Pippidi, "Noi izvoare italiene despre Vlad Țepeș și Ștefan cel Mare," *Studii și Materiale de Istorie Medie* XX (2002): 15–21, at 16.

²⁸ This was abundantly made clear by the German stories on *Dragula's* deeds (see M. Cazacu, *L'Histoire du prince Dracula en Europe centrale et orientale (XVe siècle)* (Geneva, 1996²).

²⁹ Franz Babinger dated the Bosnian oration in Pius II's *Commentaries* to November 1461 (in *Mehmed der Eroberer und seine Zeit: Weltenstürmer einer Zeitenwende* (Munich, 1953), p. 232/ *Mehmed the Conqueror and his Time*, edited by William C. Hickmann (Princeton, NJ, 1978), 216). Babinger's work was certainly not flawless, but his errors were due rather to interpretation than to personal neglect. He had just quoted Vlad's letter to Mehmed, under its given date,

“To the Emperor of Emperors and Lord of Lords that are under the sun, to the Great Emir and Great Sultan, Mahomet, blessed in all things, <I?> John Voivode and Lord of Wallachia, <offer> my humble allegiance. I, the servant of Your Great Empire, announce You that I am setting out today for my land, with a host, and I trust in God to obtain it, unless You command me otherwise. Therefore, I ask You to forgive my mistake and my great sin, for I, imprudently, sinned against You and did harm in Your land; and, may Your Clemency show me mercy and forgive me, so that I can send envoys to you. I know the entire part of Transylvania and entire Hungary and I am accustomed to the conditions and to the mat-ters of the places. If it pleases Your Highness, in order to atone for my sins, I can deliver the entire part of Transylvania into your hands, which, once in Your possession, will allow to subdue entire Hungary to Your power. My envoys will present You more. I, for as long I leave, will be your servant of unwavering faith. May God grant many years to Your Great Empire. Written at Rhotel, on the seventh day before the Ides of November, 1462”.³⁰

Vlad (aka *John Dragula*) informed Mehmed II that he was about to leave for Wallachia and reclaim his throne.³¹ Vlad’s brother and Mehmed’s favourite, Radu III *the Handsome*, had become ruler of Wallachia in August 1462, due not

November 7, 1462 (*Mehmed* (1953), 223/ (1978), p. 208), that preceded the Bosnian oration in the *Commentaries* (ed. 1614, 296–297 and 297–298). The reason behind the error (?) appears to have been Pius II’ himself (the only one to record the oration). He wrote that Tomašević had become king just prior to the Bosnian embassy to Rome, upon his father’s death. Yet the latter had passed away in early July 1461.

³⁰ The only English translation, so far, of the letter belongs to Florence A. Gragg and can be found in *The Commentaries of Pius II*, [V.] Books X–XIII, edited by F.A. Gragg, Leona C. Gabel (Northampton, MA, 1957), 739–740 (available online). The differences between translations are rather numerous: (1) *Emir*, instead of *Amurato* [*Admurato* in the Latin text], (2) “I, the servant of Your Great Empire, instead of I, the servant of Your Majesty, (3) I am setting out today for my land, with a host, and I trust in God to obtain it, unless You command me other-wise, instead of I am setting out this day with an army for my own land and I trust in God that I shall reach it unless I am prevented by your command, or (4) Therefore, I ask You to forgive my mistake and my great sin, for I, imprudently, sinned against You and did harm in Your land; and [sed in the Latin text], may Your Clemency show me mercy and forgive me, so that I can send envoys to you, instead of Therefore I humbly beseech Your Majesty not to have regard to my error and my great sin, since in ignorance I sinned against you and did evil in your land. But may your clemency have pity on me and grant that I may send envoys to you”. The changes are due chiefly to the differences in knowledge of the context, limited to Franz Babinger’s and Nicolae Iorga’s works in the case of the otherwise stylish and mostly accurate American edition.

³¹ Apparently, Vlad and Radu had fought each other (largely along the Wallachian-Hungarian border) until Matthias’ arrival in Transylvania. Matthias was in native Cluj on September 11 (Richárd Horváth, *Itineraria regis Matthiae Corvini et reginae Beatricis de Aragonia (1458–1476–1490)* (Budapest, 2011), 71). At that time, the Knights Hospitaller on Rhodes were certain

so much to Ottoman arms (Mehmed had withdrawn in July), but because of the endorsement of local boyars, tired of Vlad's excesses.³² In effect, as recorded by virtually all Christian sources (chronicling Vlad's deeds, Pius mentioned his Danubian attack on Mehmed, but not the sultan's campaign against the voivode) and equally unanimously contested by the Ottomans³³, Vlad had even forced Mehmed into retreat (although, for Matthias, Belgrade's defence had taken precedence over that of Wallachia in the summer of 1462).³⁴

Christian (and Muslim) exaggerations aside, Vlad was in the capacity of offering a deal to Mehmed in autumn 1462.³⁵ In exchange for the sultan's pardon for his *imprudent* sins, Vlad was not to overthrow Radu³⁶ and promised to take Transylvania for Mehmed, opening the way for Hungary's conquest.³⁷ Vlad was familiar with Transylvania, who had largely disobeyed Matthias' anti-Ottoman commands.³⁸ According still to Pius, Vlad awaited the sultan's (urgent) response

that Vlad had prevailed against Radu (*Documents concerning Rumanian history (1427–1601)*, edited by Eric D. Tappe (London, 1964), no. 2, 18–19).

³² *Acta et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia* (= *Fontes Rerum Transylvanicarum*, IV, VI), edited by Endre Veress, I. 1468–1540 (Budapest, 1914), no. 96, 130. Independently from Matthias, Transylvanian Saxon and even royal authorities, had come to terms with Radu as the new voivode by August 15 (Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, XV/1, *Acte și scrisori din arhivele orașelor ardeleni Bistrița, Brașov, Sibiu, 1358–1600*, edited by N. Iorga (Bucharest, 1911), no. 99, 58).

³³ For instance, Mehmed II was confident enough to send a *Fetihname* (letter of conquest) on Wallachia to his former rival Ibrahim II of Karaman (Mihail Guboglu, "Vlad Țepeș și Mehmed al II-lea în lumina cronicilor turco-bizantine," *Revista Arhivelor* LIII, 4 (1976): 381–390, at 383–386).

³⁴ A recent balanced synopsis of the events of 1462: T. Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács: A History of Hungarian-Ottoman Warfare. 1389–1526* (Leiden-Boston, 2018), 204–205.

³⁵ This was in fact the main prerequisite for accepting Vlad's treason. Unless Vlad had something to bargain with, Mehmed had no use for him. One might even suspect Pius II of keeping silence on the actual situation in Wallachia in order to "promote" Vlad's offer.

³⁶ Irrespective of the name of the acting ruler of Wallachia, it was a matter of logic. If Vlad halted his advance (but only after he had left Transylvania, in order not to arouse Matthias' suspicions), Radu remained ruler (at least for a while). Neither Pius, nor Vlad said anything about Radu, although Pius had mentioned Vlad's brother (executed by John Hunyadi together with their *Dragula* father) and Radu's fate was furthermore clearly at stake.

³⁷ Given Vlad's willingness to relinquish Wallachia, if his treachery succeeded, his "unholy" profit was north of the Carpathians, the most obvious and neglected of innuendos.

³⁸ Mildly put by Pálosfalvi: "[...] it is unlikely that major forces crossed the border [...]" (*From Nicopolis to Mohács*, 211). Matthias' Transylvanian orders were issued prior to June 14, 1462, according to Pietro de Tomasso, Venice's representative in Buda. The latter feared the loss of Transylvania, [...] *che e due terzodi questo regno* (!) [...] (Iván Nagy, Albert Nyáry, *Magyar diplomáciai emlékek. Mátyás király korából 1458–1490* (= *Monumenta Hungariae Historica*, IV, 1–4), I [1458–1465] (Budapest, 1876) (MDE), no. 91, 147).

in order to send envoys to him, with *more* on the planned rapt of Transylvania and the collapse of Hungary, of *Christendom's bulwark*.³⁹

Vlad was dismantling, worse perverting, the anti-Ottoman power gathered by John Hunyadi as the *voivode of Transylvanian and Wallachia* (recorded as such in fall 1445 by Enea Silvio Piccolomini, not John's friend at that time).⁴⁰ This highly unstable – in kind and in fact – power (also because of the often strained relations between John and Wallachian lords, within and outside of Hungary) had made it difficult for Enea to defend John's reputation in the aftermath of the Ottoman conquest of Constantinople⁴¹, in a debate – initiated by Enea – with Cardinal Zbigniew Oleśnicki⁴² about the true heroes of the Cross and the rightful rulers of Hungary (Habsburgs or Jagiellonians).⁴³ Since before Matthias became king and Enea pope, Pius II, alike Venice (in the absence of better options) or Frederick III (given also his and John's common enemy: Ulrich von Cilly),⁴⁴ had to cling on to

³⁹ Johannes Preiser-Kapeller, "Sive vincitur Hungaria... Das Osmanische Reich, das Königreich Ungarn und ihre Nachbarn in der Zeit des Matthias Corvinus im Machtvergleich im Urteil griechischer Quellen," in *Matthias Corvinus und seine Zeit: Europa am Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit zwischen Wien und Konstantinopel* (= *Denkschriften der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*, CDX), edited by Christian Gastgeber, Ekaterini Mitsiou, I.-A. Pop, Mihailo Popović, J. Preiser Kapeller, Al. Simon (Vienna, 2011), 37–62, at 39–44.

⁴⁰ *Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini* (= *Fontes Rerum Austriacarum*, II, 61–62, 67–68), edited by Rudolf Wolkan, I. *Briefe aus der Laienzeit. 1431–1445*. 1. *Privatbriefe* (Vienna, 1909), no. 180, 533 (letter sent by Enea from Vienna, on September 13, 1445, to his close friend Gregorio Lolli): [...] *iterum venturos wayvode Transsilvani atque Walachi exercitum parant* [...] (cf. József Marton, "Magyarország képe és megítélése Enea Silvio Piccolomini életművében," *Irodalomtudományi Közlemények* CX, 5 (2006): 457–477, at p. 464, note 26, with a typo: p. 523 instead of p. 533, and a confusion between Nicholas Újlaki, John's partner and co-voivode of Transylvania, and John, the voivode for Enea).

⁴¹ When Byzantium fell, Hunyadi was ready to march (alone or together with his rival Ulrich of Cilly) into Italy, in the service of Milan, against Venice (F. Pall, "Byzance à la veille de sa chute et Janco de Hunedoara," *Byzantinoslavica* (Prague) XXX, 1 (1969): 119–126).

⁴² For Oleśnicki and his politics: Harold Segel, *Renaissance Culture in Poland: The Rise of Humanism. 1470–1514* (Ithaca, NY, 1989), 22–25; Janusz Smołucha, "Kontakty Zbigniewa Olesnickiego z Eneaszem Sylwiuszem Piccolominim," in *Zbigniew Oleśnicki. Książę Kościoła i mąż stanu*, edited by Feliks Kiryk, Zdzisław Noga (Krakow, 2006), 205–210.

⁴³ *Briefwechsel*, III. *Brief als Bischof von Siena*. 1. *Briefe von seiner Erhebung zum Bischof von Siena bis zum Ausgang des Regensburger Reichstages* (23. September 1450–1. Juni 1454) (Vienna, 1918), no. 137, 245–253 (September 10), no. 177, 315–347 (October 27, 1453). On this neglected learned dispute, see in particular N. Bisaha, "Discourses of Power and Desire: The Letters of Aeneas Silvius Piccolomini (1453)," in *Florence and Beyond: Culture, Society and Politics in Renaissance Italy. Essays in Honour of John M. Najemy*, edited by David Spencer Peterson, Daniel Ethan Bornstein (Toronto, 2008), 121–134, at 124–132.

⁴⁴ *Briefwechsel*, III, no. 256, 443–446 (February 14, 1454; Enea to Cardinal Juan Carvajal). Frederick III even wanted to have John as *universal captain* of the anti-Ottoman crusade.

the Hunyadis,⁴⁵ albeit having a personal eastern favourite⁴⁶ Matthias' late predecessor and John's unwanted king: Ladislas V *the Posthumous* († 1457).⁴⁷

Secretary to Ladislas' warden (read guardian) and uncle, Frederick III, Enea Silvio Piccolomini had thought highly of young Ladislas, of his prospects, and even concerned himself with his education.⁴⁸ Enea thought little in return of Ladislas' other uncle, Ulrich of Cilly, to whom however Albert of Habsburg's and Elisabeth of Luxemburg's son was indebted for his political survival.⁴⁹ At first, Enea seemingly believed – not without reason – that Mathias had usurped Ladislas, not his throne, but his destiny.⁵⁰ It may well be that Enea, by then Pope Pius II, fully accepted Matthias only after John Hunyadi's son went to war

⁴⁵ Bisaha ("Discourses of Power and Desire", 131) rightly emphasized that Enea's views of Hunyadi were rather ambivalent, aptly quoting also *Briefwechsel*, II. *Briefe als Priester und als Bischof von Triest. 1447–1450* (Vienna, 1912), no. 23, 72–77 (November 25, 1448; the letter of Enea to Pope Nicholas V after John's new major Ottoman defeat at Kossovopolje).

⁴⁶ Before Frederick decided to challenge him in early 1459, Matthias' main rival was Casimir IV Jagiello of Poland, married to Ladislas V' sister, Elisabeth. Enea's animosity towards the Jagiellonians was evident since, according not only to him, Wladislaw III (Casimir's brother and John Hunyadi's benefactor) had usurped Ladislas V' rights in 1440 (*Briefwechsel*, I–1, no. 192, 563–579). Enea's personal views of Poland aided Matthias, rapidly and openly accused by Casimir of siding with Mehmed (MDE, I, no. 29, 41–42). Earlier, Matthias had received the brief, but vital support of the late Callixtus III, whose Pontifical vassals, the Teutonic Knights, were at war with Krakow.

⁴⁷ For an overview: T. Pálosfalvi, "V. László," in *Magyarország vegyes házi királyai*, edited by Gyula Kristó (Budapest, 2002), 139–150. A monograph on Ladislas is much needed.

⁴⁸ *De liberum educatione* in *Briefwechsel*, II, no. 40, pp. 103–158 [February 1450 (eight months before the Habsburg-Hunyadi arrangement on Ladislas)]. Last translated into English by Craig W. Kallendorf in *Humanist Educational Treatises* (Cambridge, MA, 2008), 65–132. For further information: Klára T. Pajorin, "La pietà di Pio. Ladislao Postumo nella corrispondenza di Enea Silvio Piccolomini," in *Pio II nell'epistolografia del Rinascimento*, edited by Luisa Rotondi Secchi Tarugi (Florence, 2015), 23–32. With Hungarian learned support, Enea Silvio Piccolomini even created place for Ladislas in a/ the virtual *gens Iulia* of the 1400s. Enea greatly admired Julius Caesar and attempted to immitate him also by writing the *Commentarii*.

⁴⁹ Fabio Forner, "Enea Silvio Piccolomini e la congiura contro Ulrich von Cilli," in *Margarita amicorum. Studi di cultura europea per Agostino Sottili*, edited by F. Forner, Carla Maria Monti, Paul Gerhard Schmidt (Milan, 2005), 351–376; Stanko Kokole, "Mulle ibi uetustatis reliquie uisuntur: Evoking Marble Remains of Ancient Celeia Before and After 1400," *Zbornik za Umetnostno Zgodovino*, NS, XLVIII (2012): 35–66, at 36, 64–65.

⁵⁰ Marton, "Magyarország képe," 467–468 (with focus on Enea's *Historia Bohemica*. in *Opera geographica et historica* (Helmstadt, 1699), 1–128, at 118–122, 124–127). Writing nevertheless in the first half of 1458, he certainly did not approve Ladislas V' execution of Ladislas Hunyadi (in return, he largely supported the execution of Ulrich of Cilly) and blamed the Hungarian advisors of Ladislas V for the last year of his reign.

against the Ottomans in autumn 1463 and retook Jajce, the fallen capital of the Bosnian Kingdom on Christmas' day.⁵¹

At any rate, between 1455 and 1457 (chiefly after the deaths of both John Hunyadi and Ulrich von Cilly in the second half of 1456)⁵², Ladislav had resembled an ugly duckling about to turn. He was wise enough not to use ethnicity against the Hunyadis (when condemning their *crimes* in March 1457)⁵³ and to direct – through privileges⁵⁴ – the Wallachians against them (at the end of August that same year, which proved to be his last). Rescued by the *plague* into eternal glory, John Hunyadi, who had lost much Hungarian power to Ladislav V and Ulrich of Cilly⁵⁵, had bequeathed a great name and a heavy political burden to Matthias. Matthias, John's "replacement heir"⁵⁶, had not proven worthy of it since his enthronement in early 1458.

By 1462, Matthias' main crusader accomplishment was allowing his uncle, the king-maker Michael Szilágyi (deprived of royal support while in the midst of his foes)⁵⁷, to lose his head at Mehmed II's feet, eager to avenge the debacle of

⁵¹ I. Boronkai, Matthias im Bilde der Memoiren des Pius II, in *Matthias Corvinus and the Humanism in Central Europe*, edited by Tibor Klaniczay, József Jankovics (Budapest, 1994), 59–69 (paper submitted prior to the publication of the 1993 Bellus-Boronkai edition of the *Commentarii*), at 69 (based on Pius' story of the 1463 Christmas reception by Matthias, in Jajce, of the sword sent by the pope to the king of Hungary and now also of Bosnia).

⁵² For a neutral overview of these events: Johannes Grabmayer, "Das Opfer war der Täter. Das Attentat von Belgrad 1456: über Sterben und Tod Ulrichs II. von Cilli," *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, CXI (2003): 286–316.

⁵³ The royal charter, issued on March 21, 1457, five days after Ladislav Hunyadi's execution, was also translated in Hungarian on the occasion of the Millennium of 1896 (*A Magyar nemzet története*, editor-general Sándor Szilágyi, IV. Vilmos Fraknói, *A Hunyadiak és a Jagellók kora (1440–1526)* (Budapest, 1896), 163). The main charge against John (and his family) was that he (they) had violated the natural order of things. The charter thus also focused on the documented abuses of John against voivodes of Wallachia and Moldavia, but also against George Branković, despot of Serbia. These charges were quite justified.

⁵⁴ Adrian Magina, "Universitas valachorum: Privilege and Community in the Medieval Banat," in *Reform and Renewal in the Medieval Kingdom of Hungary* (= *Minerva*, III, 15; *Studies in Russia and Eastern Europe*, XIII), edited by Éva B. Halasz, Suzana Miljan, Al. Simon (Cluj-Napoca-Zagreb-London, 2019), 493–502.

⁵⁵ In south-western comparison: Robert Kurelić, "The Status of the Counts of Cilli as Princes of the Holy Roman Empire," *Annual of Medieval Studies at CEU* (Budapest), XII (2006): 143–162, at 154–156, 160–162.

⁵⁶ A comparison between the few contemporary records on Matthias' early years (András Kubinyi, *Matthias Rex* (Budapest, 2008), 24) and the main lines in Enea's educational treatise for Ladislav V (*Humanist Educational Treatises*, 65–132) might be useful. Unlike his much older brother (by twelve), Ladislav, Matthias was raised while his father was at the height of power.

⁵⁷ For an overview: Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács*, 199–202.

Belgrade.⁵⁸ Still, in spite of the calls of Frederick III or Stephen Tomašević, Pius II, well acquainted with Hunyadi matters, largely refrained from openly endorsing Matthias' numerous adversaries and remained benevolent towards him.⁵⁹

By 1462, the monarhic record of Pius II, enthroned in September 1458, seven months after Matthias, was not superior to that of John Hunyadi's son.⁶⁰ John's successor as the *athlete* of Christendom and Pius' favourite, Skanderbeg kept extending his truces with Mehmed II and fighting in Italy for his suzerain, Ferdinand of Aragon, king of Naples (Pius' protégé).⁶¹ The Turk thus added Trebizond (1461) to his conquests of Smederevo (1459) and Morea (1460), while Paris and Prague turned into centres of "anti-Papal resistance".⁶² The situation began to rapidly change in 1462.⁶³ By fall 1463, Pius II had his Holy War and Matthias his Holy Crown.⁶⁴

⁵⁸ According to Kemal-Pasha Zade (Ibn Kemal), who spoke highly of Matthias' uncle, Michael Szilágyi, *ban Miloš* [standard Serbian for Michael was *Mihajlo*], son of Szilágyi (*Isviladj-oglu*), was left at Mehmed's mercy by the *aramini* of Severin, a Hungarian-Wallachian joint-venture alike Chilia at the other end of the Lower Danube (*Cronici turcești privind Țările Române*, I. Secolul XV-mijlocul secolului XVII, edited by M. Guboglu, Mustafa Ali Mehmet (Bucharest, 1966), no. XII, 198). The Wallachians Stephen and Michael of Mâtnic were the Hungarian bans of Severin between 1459 and 1467 (Ioan Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania. 1440–1514* (Bucharest, 2000), 422). Ali Mihaloglu, a Serbian convert, defeated and captured Michael. However, Ali's brother, Iskender, sent with news of the victory to Mehmed, was trapped by the garrison of Severin. Ali paid 10,000 florins for Iskender's release, and then only sent Michael to Mehmed.

⁵⁹ Valuable information can still be found in Augustin Theiner's *Vetera monumenta historica Hungarica sacrum illustrantia*, II. *Ab Innocentio PP. VI. usque ad Clementem PP. VII. 1352–1526* (Rome, 1859) (VMHH), for instance: no. 499, 326; no. 554, 371, as well as in Kenneth M. Setton's most comprehensive notes (*The Papacy and the Levant*, II, 204–205, note 18).

⁶⁰ Pius had reached none of his main cibles: Papal stability in the West and anti-Ottoman crusading, not to mention the Italian situation (e.g. Paul M. Dover, "Royal Diplomacy in Renaissance Italy: Ferrante d'Aragona (1458–1494) and his Ambassadors," *Mediterranean Studies*, XIV (2005): 57–94; Pius' support for Ferdinand brought him on the brink of war with France and almost made Milan reconsider its Roman alliance).

⁶¹ Oliver-Jens Schmitt, *Skanderbeg. Der neue Alexander auf dem Balkan* (Regensburg, 2009), 307–309, 318–323. In addition to sending troops to Ferdinand's aid (since the summer of 1460), Skanderbeg personally came to Italy (September 1461–January 1462), after renewing his truce with Mehmed, who left for Trebizond (June 1461).

⁶² Setton, *The Papacy and the Levant*, II, 204–205 (note 18), 219–220, 223–224, 237–238. For the impact of Louis XI of France and George Podiebrad of Bohemia on Pius II' crusader designs, see Housely, *Crusading and the Ottoman Threat*, 55–56, 58–59, 211–212.

⁶³ Though it was not a linear change, by the end of March 1462, Pius had decided to push for war against both Podiebrad and Mehmed (on the old issue of Hussite-Ottoman relations, see also Robin Baker, "Constantine from England and the Bohemians: Hussitism, Orthodoxy and the End of Byzantium," *Central Europe* V, 1 (2007): 23–46).

⁶⁴ Additionally, Bosnia no longer hindered Piccolomini-Hunyadi arrangements (see Matthias'

Humanist Statesmanship and the Corrupt Nature of the Wallachians

As so many passages in the letter sent to Mehmed by Vlad, with Matthias “at this side”⁶⁵ (the king spent three months in Transylvania in the autumn of 1462)⁶⁶, a letter constructed on allusions and innuendos, Vlad’s message to Mehmed is comprehensible – in its entirety – only within the actual armed political framework of 1462. This framework was carefully “obliterated”, both by Vlad in his letter, and by the “editor” of the letter, Pius, aware of Matthias’⁶⁷ unprecedented, and unrepeatable, stay in Transylvania.⁶⁸ The pope’s intentions were rather clear from the beginning of the chapter on Vlad’s ignominy, explicitly *added* to the description of the vile Austrian turmoil, stirred-up by Albert VI, Matthias’ ally and the *unworthy* brother of Frederick III of Habsburg, Pius’

brutal answer to Pius’ Bosnian letter from January 21, 1462, published by V. Fraknói, *Mathiae Corvini Hungariae Regis epistolae ad Romanos Pontifices datae et ab eis acceptae* (= *Monumenta Vaticana historiam Regni Hungariae illustrantia*, I, 6) (Budapest, 1891) (EMC), no. 13, 17–19).

⁶⁵ The sources were astonishingly quiet in this respect, except for Michael Beheim’s poem: “[...] He left the city of Buda// with his army, taking the shortest path// to Kronstadt in Siebenburgen.// He was accompanied by many counts,// barons, lords, knights, and squires.// Pageantry, abounding in sound,// was manifest in that place.// And Dracula, too, came, // bringing a large company with him.// [line missing from the text]// Five weeks or longer // they remained together.// During this time, the king had learned// of the underhanded crime// and murderous treason// that Dracula had put in readiness in Turkey// with the heathen.// The King of Hungary pretended// that he did not know// the extent of these things [...]” (Cazacu, *Dracula*, Appendix, 345). Beheim’s text (written between mid-1463 and mid-1465) is also consistent with Matthias’ itinerary.

⁶⁶ Horváth, *Itineraria*, 71–72. Matthias returned to Transylvania in 1467, because the local rebellion and the ensuing Moldavian campaign (September 1467-January 1468) and, briefly in 1471 (May), on the eve of the new rebellion, in order to meet with the envoys of Stephen III of Moldavia (*Hurmuzaki*, XV/1, no. 133, 77).

⁶⁷ E.g. MDE, II, nos. 113–114, 181–182 (October 11–12); no. 116, 184–185 (January 31, 1463). The dated correspondence from 1462 between Matthias and Pius has not survived.

⁶⁸ Royal absences from Buda and Hungary proper, comparable to the Transylvanian stay of September–December 1462, were recorded (1) in cases of open warfare (with Mehmed, between October 1475 and February 1476, or with Frederick, between August 1477 and January 1478), or (2) when Matthias resided in his other realms, with their own pertinences (in the lands of Bohemia, starting in summer 1468 and especially afterwards, or in those of Slavonia, between fall 1480 and spring 1481), and in his still recent conquests (Austria after mid-1485). Suited matches from the early years of Matthias’ for the king’s Transylvanian expedition (in fact) of 1462 are: (1) the southern Ottoman threat to his rule (September 1458-January 1459), (2) the pro-Habsburg rebellion in Upper Hungary, largely modern day Slovakia (July–November 1461) and (3) the Bosnian campaign of 1463, with its build-up and aftermath (August 1463-January 1464) (see the *ad annum* entries in Horváth, *Itineraria*). A comparative quantitative analysis of the royal charters issued on each of the mentioned occasions would be most relevant for the nature of Matthias’ Transylvanian stay of 1462.

imperial benefactor.⁶⁹ The heir of Saint Peter wrote of the decayed descendants of Rome, the Wallachians, speakers of *imperfect, corrupted Italian*, who had been subjected to *John Dragula's* hideous nature and highly traumatic tyranny.⁷⁰

“[...] We have described the Austrian ferocity and cruelty of Albert. To these we must add the atrocious infamy and monstrous nature of John Dragula, whose crimes are so notorious among the Wallachians, whom he commanded, that no tragedy could surpass them.⁷¹ The Wallachians live beyond the Danube between the Euxine⁷² and the parts called today Transylvania, where there are seven German-speaking cities.⁷³ The Wallachians use Italian in their language⁷⁴, but an imperfect, corrupt <one>.⁷⁵ Some think that once Roman legions were sent there against the Dacians, who used to inhabit these lands, and that these legions were commanded by a certain Flaccus⁷⁶, from whose name they were called first Flacci⁷⁷ and, then with a

⁶⁹ *Commentarii* (1614), bk. XI, chap. 11, 296; Langmaier, *Albrecht VI.*, 521, 561, 601.

⁷⁰ Pius did neither explicitly blame the Wallachians for his crimes, nor outright portray *Dragula* as a *Wallachian* (criminal). A comparative analysis of the German stories on the *voivode* might prove relevant. His subjects were certainly not depicted as cattle led to slaughter, to their natural fate (for the texts: *Cazacu*, *Dracula*, *Appendix*, 310–346, 364–369).

⁷¹ Original: *adiicienda est Iohannis Dragule atrox nequitia et natura immanis, cuius inter Vala-chos, quibus prefuit, adeo nobilitata sunt scelera, ut nulla queant tragoedia superari*. An alternate translation could be: “to these we must add the atrocious infamy and the monstrous nature of John Dragula, whose crimes are so notoriously defining among the Wallachians, whom he commanded, that they are not able to overcome the tragedy”. The choice between variants depends of our understanding of Pius’ aims of 1462–1463 (until, in fact, he left in fact on his crusade) and consequently of the message the pope wanted to convey.

⁷² *Euxinus* (as in the *Friendly Sea*) was the Latinized and abridged Greek designation of the Black Sea, to which the Wallachians were increasingly connected in Western sources following the Ottoman expansion in the region (see also Michael J. Mc Gann, “An Exile’s Hopes: The Search for a Liberator in Michael Marullus,” *Byzantine and Modern Greek Studies* XXXVII, 2 (2013): 226–244, at p. 230, note 14).

⁷³ The blunt mention of the *seven German-speaking cities* (*Siebenbürgen*) strengthened Pius’ already forthright tie between Albert’s Austrian action and *Dragula's* Wallachian deeds.

⁷⁴ Pius used *sermone* for German language and *lingua* for Wallachian speech, though he then employed *sermone* also for Wallachian (*Commentarii* (1614), bk. XII, chap. 16, 325).

⁷⁵ Original: *Valachi lingua utuntur Italica, verum imperfecta et admodum corrupta*. Alternate translation: *the Wallachians use Italian in their language, but in an imperfect, corrupted form*.

⁷⁶ Pius’ Pontic connection of the Wallachians renders credibility to the hypothesis that general *Flaccus* in Ovid’s *Epistolae ex Ponto* stood behind the pope’s *Flaccus* (Adolf Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei* (Bucharest, 1993²), 59, note 34, with the literature on this hypothesis voiced since 1916).

⁷⁷ It is plausible that Pius came into contact with the *Flacci* rendering of the designation of the Wallachians (who, otherwise, called themselves Rumanians/ Romanians), while serving in Frederick III’s chancery, because *Flacci* as a name for the Wallachians north (also) of the Lower Danube spread in the 1440s (e.g. Mark Whelan, “Pasquale de Sörgo and the Second Battle of

change of letters, Valachi.⁷⁸ Their descendants, as has been said above [in regard to John Dragula⁷⁹], turned out more barbarous than the barbarians. [...]"⁸⁰

For Pius II, who did not hesitate to call himself a *German cardinal* (a *cardinale tedesco*)⁸¹, prior to his rise from Bishop of Siena to pope (1457–1458), the whole *John Dragula* affair seemed to be an “explanatory note” for and in a broader Papal Wallachian topic⁸², which he had already addressed, whilst only a cardinal in spring 1458, in his *De Europa*, in a significantly more friendly manner, with no decay or corruption in sight (hence, the perverting effect of

Belgrade: A Translation,” *Slavonic and East European Review* XCIV, 1 (2016): 126–145, at 138–140, for the Latin text, 142–144, English translation).

⁷⁸ This change (F to V and more often vice versa) was common for German (Armbruster, *Romanitatea românilor*, 59; but without explicitly mentioning the German language). Its origins, related however to the Vlachs of Thessaly, can be traced back to the Third Crusade and to Emperor Frederick I Barbarossa’s chronicler Ansbert.

⁷⁹ As already noticed (Armbruster, *Romanitatea românilor*, 59, note 36), in the news on his victory over Radu and the Ottomans that reached Rhodes in early September 1462, Vlad was named *dominus Flake* (Tappe, *Documents*, no. 2, 17–19). The apparently German question of the *Flacci* is worth a Turkish review. In Ottoman sources, the Wallachians were called *Eflaki/Iflaki*. In 1474, one of the capital sins of Mahmud Angelović, grand-vesir (who had saved Mehmed’s life during the sultan’s Wallachian campaign of 1462), was that he had [...] *set Eflaki free* [...] (Theoharis Stavrides, *The Sultan of Vezirs: The Life and Times of Ottoman Grand Vezir Mahmud Pasha Angelović (1453–1474)* (Leiden-Boston-Cologne, 2001), 183, 342).

⁸⁰ *Commentarii* (1614), bk. XI, chap. 12, 296–297 (translated by Gragg in *Commentaries*, V, 737). In order to avoid confusion, we have chosen *parts* over *districts* for the *regiones* of Transylvania, as *regio* was furthermore used for Transylvania in Vlad’s cited letter of Mehmed. Similarly, we have used *commanded*, instead of *governed* for Vlad’s rule over the Wallachians, because Pius resorted to the same verb (*praesum*, infinitive *praeesse*) for both the lead of *John Dragula* over the Wallachians and of *Flaccus*, over the Roman legionnaires (the ancestors of the Wallachians). Additionally, we have employed (1) *to this we must add*, instead of *we must now go on to describe*, (2) *the Wallachians use Italian in their language, but an imperfect, corrupt <one>*, instead of *the Wallachians speak Italian, but an imperfect, corrupted Italian*, (3) *their descendants, as has been said above, turned out more barbarous than the barbarians*, instead of *their descendants, as has been said above, became more barbarous than the barbarians* (the original Latin text: *quorum posterī, ut ante relatum est, barbariores barbaris evasere*).

⁸¹ By assuming this title on the eve of Matthias’ royal election, in his *Germania* (cf. B. Baldi, “Un umanista alla corte di Federico III. Il *Pentalogus* di Enea Silvio Piccolomini,” *Cahiers d’Études Italiennes*, XIII (2011): 161–171, at pp. 161–162, note 1), the future pope not only expressed his gratitude towards his benefactors north of the Alps, but also defended himself against charges of stealing – as any avid *Roman – riches* (dioceses) from the *Theutones* (as part of the ongoing conflict between the Papacy and the *German nation*).

⁸² Langmaier (*Albrecht VI.*, 601) noted Pius II’s intention of undermining Albert VI of Habsburg by comparing him to Vlad. The comparison however went both ways. As far-fetched as it may sound, Wallachia was an Eastern Austria at the borders of the empire(s).

John Dragula's rule upon the Wallachians).⁸³ In his *Commentaries*, Pius built the narrative bridge between the nature of the Wallachians and Vlad's actions by recalling, in his own fashion, Vlad's old treachery against the Hunyadis and the Cross. In 1456, year recorded by Pius, on the eve of *the miracle of Belgrade* (omitted by him), Vlad, entrusted with Transylvania's defence by John Hunyadi, had attacked and deposed Vladislav II (John's – nevertheless rebellious – proxy), who opposed the advancing Ottoman host.⁸⁴ Vlad's deeds of 1462 were "in fact" a natural consequence of those of 1456, as Pius II also said nothing about the Hunyadi-Dragula entente in between them.⁸⁵

Pius omitted at least two relevant pieces of information he had recorded earlier on in his *Commentaries*.⁸⁶ 1. About six weeks after Mehmed's retreat from Wallachia, Matthias' envoys arrived in Rome and stated that the sultan had offered Bosnia and Wallachia to their king in exchange for peace.⁸⁷ They returned home with some 50,000 ducats, in coin and promise, from the Papacy and Venice.⁸⁸ 2. Afterwards, in a sort of Ottoman summary of the year 1462 (inserted however prior to both the *Dragula* affair and the Bosnian embassy to Rome),⁸⁹

⁸³ Aeneas Silvius Piccolomini, *Europe (c. 1400–1458)*, edited by Robert Brown, N. Bisaha (Washington, DC, 2013), 9, 36–37, 67–68. He also named *Flaccus* as the Roman founding-father of the Wallachians.

⁸⁴ For the events: I.-A. Pop, Al. Simon, "Rapports italiens sur les affrontements de l'année 1456 en Europe centrale-orientale," *Revue Roumaine d'Histoire* LI, 1–2 (2012): 3–26, at 5–11.

⁸⁵ Pius II' story is worth summarizing. In 1456, Hunyadi defeated and executed *Dragula* [Vlad II], a man of fickle and inconstant character [Pius' opinion was consistent with that of Eberhard Windecke, the chronicler of Emperor Sigismund of Luxemburg (*Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaiser Sigmunds/ Das Leben Königs Sigmunds*, edited by Wilhelm Altmann/ Theodor von Hagen (Berlin, 1893/ Leipzig, 1899), 294/ 316–317)]. Vlad II was put to death together with his son [Mircea], his second born according to Pius [this had occurred in fact in 1447 (Pall, "Intervenția lui Iancu de Hunedoara," *passim*)]. Hunyadi enthroned *Ladislav* [Vladislav II]. However, soon afterwards, *Dragula's other son, John* [Vlad III], escaped from Hunyadi's custody [in 1448, while Hunyadi, followed by Vladislav II, fought Mehmed's father, Murad II, at Kossovopolje, Vlad III apparently became ruler of Wallachia, for a short while (M. Cazacu, "La Valachie et la bataille de Kosovo (1448)," *Revue des Études Sud-Est Européennes* (Bucharest) IX, 1 (1971): 131–139)]. Vlad III *slew Ladislav and regained much of his paternal inheritance* [in 1456 (Pius II' nuance, *much of his paternal inheritance*, concerned under the circumstances the Duchies of Almaș and Făgăraș, seized by Hunyadi from Vladislav and never returned to the rulers of Wallachia, at least not in their integrity)].

⁸⁶ In their sequence: *Commentarii* (1614), bk. IX, chap. 6, 220; bk. X, chap. 7, 243–244.

⁸⁷ This offer might explain why Matthias did not leave Buda between mid-May and late July, when he moved south for the defence of Belgrade (Horváth, *Itineraria*, 70). The city on the Danube appeared to be Mehmed's logical target after his retreat from Wallachia.

⁸⁸ *Commentarii* (1614), bk. IX, chap. 6, 220. Pius was to pay for 1,000 horse (the monthly wage of a rider was 3 florins/ ducats in Hungary), while Venice sent 20,000 gold ducats.

⁸⁹ Seemingly, Pius voluntarily split the extant data between books and chapters so that he could not be accused of withholding information, while offering his desired picture(s).

Pius registered that the Turks had prevailed in Wallachia and thus plundered Transylvania⁹⁰, as well as the sultan's conquest of Genoese Lesbos (Mytilene).⁹¹ This did indeed take place in the immediate aftermath of the "overlooked" clash between Mehmed II and Vlad III.⁹²

At least in written, Pius did not seem to care what had actually happened that year in Wallachia. The chapter's ending is eloquent in this respect.⁹³ After mentioning that *the Wallachian is still languishing in prison (or is being wasted in prison)*⁹⁴, the pope wrote that "he is a tall, fine-looking man who appears fit to rule, so much do men's countenances differ from their hearts".⁹⁵ The *John Dragula* story was a moral.⁹⁶ It went much deeper than its main manifold

⁹⁰ *Commentarii* (1614), bk. IX, chap. 6, 220. The translation in *Commentaries*, V, 633, reads: "[...] In Hungary, that year there were frequent skirmishes with the Turks in which the Hungarians were seldom victorious. In Wallachia the Turks gained the advantage, entering the province of Transylvania and carrying off considerable plunder. In the region of the Save also they ravaged the fields and caused a great deal of annoyance to the Dalmatians. They never ventured to put all their strength to the test though Matthias, King of Hungary, took the field and was ready to give battle. [...]" In spite of all the inadvertencies in Pius' text, two perspectives are particularly interesting: (1) Transylvania (for which he used *provincia*, unlike in the chapter on *John Dragula* and the Wallachians) was viewed as an extension of Wallachia (substantiating in fact Vlad's offer to Mehmed); (2) the Sava area of the *Dalmatians* was therefore connected to the Adriatic (and not to the actual inland of the North-West Balkans claimed by Buda).

⁹¹ *Commentarii* (1614), bk. X, chap. 7, 243–244 (Wallachia and Lesbos). Stefan Stanchev, "Devedo: The Venetian Response to Sultan Mehmed II in the Venetian-Ottoman Conflict of 1462–1479," *Mediterranean Studies* XIX (2010): 43–66, at 51–52 (the fall of Lesbos in early September marked the *de facto* start of the Venetian-Ottoman war, which *de iure* began a year later). With Matthias focused on Belgrade and Vlad battling Radu in Wallachia, Mehmed salvaged his record by taking Lesbos, while also outplaying Matthias and Vlad. In theory at least, an agreement with the sultan thus (re)became an attractive option for both of them

⁹² In return, Pius great attention to Lesbos (*Commentarii* (1614), bk. X, chap. 8, 244–245).

⁹³ This ending was used to establish a direct connection between Pius' description and the Hungarian report of Nicholas, bishop of Modruš, Papal legate to Hungary, in 1463 (see most recently Cazacu, *Dracula*, 170).

⁹⁴ Obviously: (1) Matthias had not executed him, though *Dragula* was a murderer and a traitor; (2) some time had elapsed since *Dragula's* arrest (November 1462) and Pius' note.

⁹⁵ *Commentaries*, V, 740. The Latin original: *Commentarii* (1614), bk. XI, chap. 12, 297. *Adhuc delitesci* (*delitisco*; infinitive *delitescere*) was translated by *still languishes* (alternative translations revolve around the adverb *adhuc*: also *hitherto* or *until now*). Because of *John Dragula's* physical appearance, one might presume that Pius II harboured the thought that *John* was being wasted in prison ([...] *Valachus adhuc in carcere delitescit, magno et honesto vir corpore, et cuius species imperio digna videatur; adeo sepe differt hominis ab animo facies* [...]) (*Commentarii* (1614), bk. XI, chap. 12, 297). Additionally, only on this occasion did the pope explicitly name *John Dragula* a Wallachian, disconnecting in fact *John's* ethnicity from his crimes.

⁹⁶ This should have been clear the latest since Pius stated that the Wallachians had *turned*

character. Fact and a fiction seemed to be kept in – a – balance by *John Dragula's* letter to Mehmed II.⁹⁷

Writing in Julius Cesar's third persona style⁹⁸, Pius took his distance from the provenance and from the wording of the translated copy of the letter (Slavonic was the main language of communication between Mehmed and the surviving powers at Christendom's southern borders).⁹⁹ He pointed at Matthias as the provider of "edited" information on *John Dragula's* case. Pius' main Hungarian contact at that time was nevertheless Cardinal Denis Szécsi, archbishop of Esztergom and Matthias' chief-chancellor, however increasingly at odds with the Hunyadi king, since spring 1462.¹⁰⁰ In spite of this growing conflict, in early autumn, Pius II had entrusted Szécsi with the payment of the wages (for 1,000 riders) promised by the pope to Matthias' envoys.¹⁰¹

Pius presented himself as merely the recipient of the Latin translation of the letter. The original, in *Bulgarian*, had been intercepted, presumably by Matthias' men (the pope was unexpectedly vague in this respect)¹⁰², because the king then

out more barbarous than the barbarians, and nothing detrimental on them followed (except *Dragula's* personal deeds). The question was: were the Wallachians beyond redemption?

⁹⁷ Its absence from any other *Quattrocento* texts is once more virtually incomprehensible.

⁹⁸ Paul Ricoeur, *Time and Narrative*, II (Chicago-London, 1985), 89–90. For Pius II and Julius Caesar: E. O'Brien, "Arms and Letters: Julius Caesar, the *Commentaries* of Pope Pius II, and the Politicization of Papal Imagery," *Renaissance Quarterly* LXII, 4 (2009): 1057–1097, at 1063–1065 (Caesar's art of distortion).

⁹⁹ See Bojko Bojović's most relevant collection *Raguse (Dubrovnik) et l'Empire Ottoman (1430–1520). Les actes impériaux ottomans en vieux serbe de Murad II à Selim Ier* (Paris, 1998).

¹⁰⁰ On Piccolomini, Szécsi and Matthias: *Europe*, p. 59; B. Baldi, "La scoperta dell'Europa centro-orientale nella corrispondenza di Enea Silvio Piccolomini con Dionys von Szech," in *Pio II nell'epistolografia*, 33–42; Pajorin, "La pietà di Pio," 27–28 (Piccolomini, Szécsi and Ladislas V); Kubinyi, *Matthias Rex*, 70, 74. Szécsi had vacillated between Matthias and Frederick, before opting for the former. Immediately after his coronation with the Holy Crown, redeemed from Frederick, Matthias removed Szécsi from his secular office (April 1464). Already in autumn 1463, Szécsi had not accompanied Matthias on his Bosnian campaign, blessed by Pope Pius II, an absence duly noted (Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács*, 211).

¹⁰¹ *Commentarii* (1614), bk. IX, chap. 6, 220 ([...] *Legatus hac sponsione placatus in Hungari-am rediit. Cardinalis Strigoniensis pecuniam pro pontifice dissolvit [...]*). The wording indicates that Szécsi executed Pius' command and paid the money from his (Hungarian) treasury.

¹⁰² The same applies for Ebendorfer (†January 1464). With little sympathy towards Matthias (*rex electus*), an indication that he quite certainly wrote prior to the treaty of Wiener-Neustadt (July 1463), the Viennese university professor alluded to a *trap* into which the cruel and ruthless Vlad fell, ending in Matthias' custody ([...] *Tandem vero fraude circumventus venit in captivitate Mathie electi Ungarie, in qua usque deget [...]*; *Chronica regum Romanorum*, II, 924; the adjacent passages in the *Chronica* covered events from April-May 1463). Vlad's *treason* was omitted from the German stories, with one notable exception: Michael Beheim's poem, *Von anem wutrich der hies Trakle waida von der Walachei* (Cazacu, *Dracula*, Appendix, 317–346),

ordered *Dragula's* arrest.¹⁰³ Similar letters to two high ranking figures, a Muslim and a Christian¹⁰⁴, whom *Dragula* asked to intercede on his behalf with the sultan, were likewise intercepted¹⁰⁵: 1. To the *bassa*. The *pasha* can be identified only with grand-vesir Mahmud Angelović of Serbian descent, instrumental in securing Mehmed's Wallachian survival in 1462.¹⁰⁶ 2. To the lord <of> *Thoenon* (*Thoenone dominus*).¹⁰⁷ He is a literally unknown figure¹⁰⁸, unless we turn to Ancient Rome and to Diodorus of Sicily, one of Pius' main sources of inspiration at that time, chiefly for the pope's recently completed *De Asia*.¹⁰⁹ Diodorus mentioned *Thoenon* (*Thynion*)¹¹⁰, lord of

composed at Frederick's court (1463–1465), In Pius' *Commentaries*, John *Dragula's* arrest predated its justification. No royal trap was mentioned. Only Beheim, well-disposed towards Matthias, wrote of both Vlad's *treason* and Matthias' *trap*.

¹⁰³ *Commentari* (1614), bk. XI, chap. 12, 297. We quote the Latin text: [...] *Cum tot flagitia perpetrasset, a Matthia rege Hungarie tandem captus est ea hyeme, qua Pius pontifex ex Tuderto [Todi (south of Perugia and Assisi)] Romam rediit. Capture causam prebuere litterae sue, que in hunc modum ad imperatorem Turchorum cum scripte mitterentur, intercepte sunt:* [...]. The translation of the letter ensued. Pius added: [...] *Fuerunt et alie bine litterae eiusdem fere sententie: une ad basam, altere ad Thoenone dominum, ut pro se intercederent apud magnum imperatorem; ee de lingua Bulgarica in Latinum conversae ad pontificem misse fuere* [...].

¹⁰⁴ This pairing, much in the spirit of Pius' famous *Epistle to Mehmed*, has drawn little or no attention at all, for the main historic focus was placed, since the 1890s, on the immediate political veracity of either Matthias' manifest forgery or Vlad's undeniable treason.

¹⁰⁵ Meaning that three different messengers had been caught without delay. Even if we presume that two letters, those for Mehmed and the *bassa* (on which see below), were entrusted to one envoy, the image of the *trap*, if real, (thus) laid for *Dragula* is quite amazing.

¹⁰⁶ On him: Șt. Andreescu, "Vlad Vodă Țepeș și Mahmud pașa Grecul," *Revista Istorică* (Bucharest), NS XV, 1–2 (2004): 81–88; Stavrides, *The Sultan of Vezirs*, passim; Cazacu, *Dracula*, 164, 237.

¹⁰⁷ Apparently, this <of> passed unnoticed in historiography, though it should have been obvious to any scholar with some knowledge of Latin. As in a *ad Hungarie regem*, *Hungarie* is not the nominative form of the name.

¹⁰⁸ Without any explanation, Nicolae Iorga (*Studii și documente cu privire la istoria românilor*, III. *Fragmente de cronici și știri despre cronicari* (Bucharest, 1903), XXXI) equated *Thoenone dominus* with *Moldaviae dominus*, which is rather improbable in that context (see Ovidiu Cristea, "The Friend of My Friend and the Enemy of My Enemy: Romanian Participation in Ottoman Campaigns," in *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries* (= *The Ottoman Empire and Its Heritage*, LIII), edited by Gábor Kármán, Lovro Kunčević (Leiden-Boston-Cologne, 2013), 253–274, at 262–263).

¹⁰⁹ When writing *De Asia* (1461–1462), the pope relied heavily on Diodorus' *Bibliotheca Historica* (M. Meserve, "From Samarkand to Scythia: Reinventions of Asia in Renaissance Geography and Political Thought", in *Pius II, el più expeditivo pontefice. Selected Studies on Aeneas Silvius Piccolomini (1405–1464)*, edited by Zweder von Martels, Arjo Vanderjagt (Leiden-Boston-Cologne, 2003), 13–39, at 17, 23).

¹¹⁰ *Diodori Siculi Bibliothecae historicae libri qui supersunt*, edited by Peter Wesseling, IX (Strasbourg, 1793), bk. XXII, chap. 7, 296–297 (Thoenon's case was known in the Renaissance because of the chapter on Pyrrhus in Plutarch's famous *Parallel Lives*, which Pius attempted to imitate). Earlier (bk. XXI, chap. 11, 269–270), Diodorus had spoken of the *Getes* (*Getae*) caught in the

Syracuse in Sicily, *tyrannus Siculorum*, famed Pyrrhus' ally, and victim.¹¹¹ In the 1400's, the Szeklers of Transylvania, of whom Pius did not think highly in the *Commentaries* (contrary to his earlier work, *De Europa*, from 1458),¹¹² were named *siculi*¹¹³ and even deemed colonists from Sicily¹¹⁴, ruled by Naples, a trusted Papal fiefdom in 1462.¹¹⁵

conflict between Dromichaetes (their *Thracian* ruler) and Lysimachus of Macedonia in the 290s BC (Peter Delev, "Lysimachus, the Getae and Archaeology," *The Classical Quarterly*, NS L, 2 (2000): 384–401). In *De Europa* (1458), future Pope Pius II had written: "[...] Hungary [...] occupies the lands of the Gepids and Dacians [...], and the Getes, of whom some are called Wallachians and others Transylvanians, submitted to the rule of the Hungarians [...] the Getes who repulsed and shamefully routed Darius, the son of Hystaspes, captured King Lysimachus alive and inflicted many defeats upon Thrace. They were finally subjugated and destroyed by Roman arms [...]" (*Europe*, 51–52, 67).

¹¹¹ Pius' emphasis was placed in the *Commenatries* on lord of (*dominus Throenone* in the original), on the master of *Thoenon*. *Lord of Thoenon* apparently involved two man and not one man and a place. Thoenon's master had been Pyrrhus of Epirus. Thoenon opened Syracuse, and thus Sicily, to Pyrrhus (279–278 BC). Within a couple of years, Pyrrhus had Thoenon executed (P. R. Franke, "Pyrrhus," in *The Cambridge Ancient History*, VII.2. *The Rise of Rome to 220 B.C.*, edited by F.W. Walbank, A.E. Astin, M.W. Frederiksen, R.M. Ogilvie, A. Drummond (Cambridge, 1989²), 456–485, at 474, 481). There was obviously a moral behind Pius II' choice of Thoenon and of his – logical – *dominus*, Pyrrhus. Thus, who was the master of Thoenon in the Papal edition of *John Dragula's* letter? Pius II clearly did not think highly of him, given the choice of name itself, as well as Diodorus' history. Pyrrhus had in fact betrayed Thoenon, a tyrant himself nonetheless. If, for once, Pius did not overstretch his innuendo and *Thoenon* stood only for the Szeklers, the *dominus of Thoenon* in November 1462 was whoever controlled the Szkelers, either (officially) the voivode of Transylvania or someone else (more dangerous in effect for John Hunyadi's son), who may have even informed Matthias of Vlad's plan (real or false). This possibility arises from the final words of Pius on the matter: "The Wallachian is still languishing in prison; he is a tall, fine-looking man who appears fit to rule, so much do men's countenances differ from their hearts" (*Commentaries*, V, 740); *Valachus adhuc in carcere delitescit; magno et honesto vir corpore, et cuius species imperio digna videatur. Adeo sepe differt hominis ab animo facies* (*Commentarii* (1614), bk. XI, chap. 12, 297). Vlad was still alive and quite fit.

¹¹² English translation: *Commentaries*, V, 796–797. Latint text: *Commentarii* (1614), bk. XII, ch. 16, 325.

¹¹³ *Székelváltár*, I. 1211–1519, edited by Károly Szabó (Kolozsvár, 1872), no. 45, 83–84; no. 53, 93. The name was much older (*Acta Ioannis PP. XXII* (1317–1334) (= *Fontes*, III, 7–2), edited by Aloisie L. Tăutu (Rome, 1962), no. 92, 182–183). At that time (1327), the Szeklers were stationed both south and east of the Carpathians.

¹¹⁴ On the basis of the work of Dominican Pietro Ransano, a native from Palermo, see for instance C.A. Macartney, *The Medieval Hungarian Historians: A Critical and Analytical Guide* (Cambridge, 1953), 46–47, 103. From the folios of Ransano, bishop of Lucera, Pius II' legate and Neapolitan ambassador to Matthias' court, we also recall the following notes on John Hunyadi: *Ioanne Huniate, Ianco vulgo cognominato*, as well as *Ioannes, qui Ianco apud Italos est cognomen* (*Epithoma rerum Hungaricarum id est annalium omnium temporum liber primus et sexagesimus*, edited by Péter Kulcsár (Budapest, 1977), 29, 34).

¹¹⁵ In 1447 (when Enea was in Frederick's service), on the eve of his final campaign against *John*

Two issues were self-evident for anyone accustomed to Wallachian politics (obviously the case of Matthias' royal Hungarian chancery).¹¹⁶ 1. Vlad <would have>¹¹⁷ never named himself only voivode *John* (if John at all) of Wallachia (in Slavonic charters, the usual style was *Iw*¹¹⁸ *Dan/ Mircea/ Radu/ Vlad<islav>*

Dragula's father, John Hunyadi sealed a treaty with Alfonso V of Aragon, king of Naples and Sicily. Against Habsburg interests, John was to enthrone Alfonso as the king of Hungary, with the support of 10,000 Wallachians (L. Thallóczy, Samu Barabás, *A Frangepan Család Oklévéltára. Codex diplomaticus comitum de Frangepanibus*, I. 1133–1453 (= *Monumenta Hungariae Historica*, I, 35) (Budapest, 1910), no. 344, 350). Alfonso's illegitimate son, Ferdinand, succeeded his father in the *annus mirabilis* 1458, with the decisive aid of the new pope, Pius II (P.J. Jones, *The Malatesta of Rimini and the Papal State: A Political History* (Cambridge, 1974), 219–221).

¹¹⁶ In comparison, from a southern perspective: L. Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter* (Munich, 1914), 426–428; Neven Isailović, Aleksandar Krstić, “Serbian Language and Cyrillic Script as Means of Diplomatic Literacy in South-Eastern Europe in the 15th and 16th Centuries,” *Anuarul Institutului de Istorie George Barițiu* (Cluj-Napoca), LIV, suppl. (2015): 185–195, at 190–193. Serbian seems to have been the *lingua franca* for Ottoman-Hungarian border communications and possibly also for monarchic correspondence, starting with the 1480s–1490s. The number of preserved sources restricts nevertheless the validity of the otherwise prudent general assessments.

¹¹⁷ For an updated list of the documents issued in or ascribed to Vlad III's chancery, see *Corpus Draculianum*, general-editors Thomas M. Bohn, Adrian Gheorghe, Christof Paulus, Albert Weber, I. *Scrisori și documente de cancelarie*, 1. *Cancelarii valahe*, edited by A. Gheorghe, A. Weber, Alexandru Ștefan Anca, Ginel Lazăr (Bucharest-Brăila, 2019). Rather few documents from Vlad have survived. Most are rather naturally (given his career) in Latin. Less than twenty of the documents issued with certainty by Vlad (half are undated), and preserved in their original, are in Slavonic (see already Ioan Bogdan *Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu Țara Ungurească în secolele XV și XVI*, I. 1413–1508 (Bucharest, 1905), nos. 67–77, 90–99; only two documents bear a date; *Documenta Romaniae Historica*, B. Țara Românească, I. 1247–1500, edited by P.P. Panaitescu, Damaschin Mioc (Bucharest, 1966) (DRH), nos. 117–118, 201–204; no. 120, 205–206; all these domestic charters, no more than three however, have an exact date, year, month, day, as feasts were seldom used in the Wallachian chancery for dating or additional dating, alike in the case of the documents with recipients outside Wallachia proper). With one apparent exception, *IwN* (!) (*Documente Brașov*, no. 78, 81; undated letter sent to the city of Brașov, ascribed to the interval 1456–1459), Vlad III always styled himself *Iw Vlad*.

¹¹⁸ Marin Tadin, “L'origine et la signification de la particule *Iw* dans le titre honorifique des princes de Bulgarie, de Serbie (méridionale), de Valachie et de Moldavie,” *Cyrrilomethodianum*, IV (1977): 172–196. The topic was last discussed in relation to Moldavia (nevertheless) by Ștefan S. Gorovei, “Titlurile lui Ștefan cel Mare. Tradiție diplomatică și vocabular politic,” *Studii și Materiale de Istorie Medie*, XXIII (2005): 41–78, at 45–48. Gorovei noted that Stephen III made majestic use of John, in Latin as well, as in *God's anointed/ chosen one*, in relation to Poland, Moscow, Brașov or Wallachian boyars, that is: in relations with adversaries (the Jagiellonians and the boyars) or in the correspondence with adaptable allies (Muscovy or Saxon Brașov). *John* was intended to impose.

Voivode and Lord of Wallachia).¹¹⁹ 2. The Roman papal dating, based on the ides of a month, was by no means employed in such Wallachian letters (or their transcripts)¹²⁰, letters who were furthermore chiefly undated in the case of urgent missives (such as the one sent by *John Dragula* to Mehmed II).¹²¹

Both *Dragula's* imposed Christian name (*John*)¹²² and the adapted Roman dating (*the Ides of November*)¹²³ of the ill-fated letter were in effect singled out by Pius II, at the beginning and at the end of an epistle centred around *John Dragula's* offer to hand over Transylvania to the sultan, with aid also from a

¹¹⁹ See foremost the documents in DRH, B, I, passim, and *Corpus Draculianum*, I–I, passim.

¹²⁰ In addition to the editions cited below (to which one should in this case *Hurmuzaki*, XV/1, a volume consisting only of documents in Latin for the 1400s), see also DRH, D, I. *Relațiile între Țările Române, I. 1222–1456*, edited by Ștefan Pascu, Constantin Cihodaru, Konrad G. Gündisch, D. Mioc, Viorica Pervain (Bucharest, 1977), for the modern editions of some of the “foreign papers” of Vlad’s predecessors, including his father, executed by John Hunyadi (for instance: nos. 133–138, 217–224; nos. 141–145, 227–234; no. 154, 249–250; no. 166, 263–264; no. 168, 265–266; no. 173, 274–275; nos. 175–180, 276–282; nos. 182–195, 283–294; nos. 197–204, 295–300; no. 213, 311–312; no. 222, 321–322; no. 225, 324–325; nos. 229–236, 328–333; nos. 238–239, 334–335; nos. 243–244, 340–341; no. 250, 347; nos. 253–254, 350–351; nos. 260–265, 362–366; no. 277, 387; nos. 306–307, 421–423; no. 313, 430–431; no. 315, 431–432).

¹²¹ Roughly 85% of the Slavonic documents issued by rulers of Wallachia prior to the rule of Neagoe Basarab (1512–1521) and preserved in Transylvanian archives (at least in the late 19th century and in the early 20th century) are undated (in addition to Bogdan’s *Documente Brașov*, see Stoica Nicolaescu, *Documente slavo-române cu privire la relațiile Țării Românești și Moldovei cu Ardealul. în secolele XV și XVI. Privilegii comerciale, scrisori domnești și particulare din arhivele Sibiului, Brașovului și Bistriței din Transilvania* (Bucharest, 1905), Silviu Dragomir, *Documente nouă privitoare la relațiile Țării Românești cu Sibiul în secolii XV și XVI* (offprint *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, IV) (Cluj, 1927), Grigore Tocilescu, *534 documente slavo-române din Țara Românească și Moldova privitoare la legăturile cu Ardealul. 1346–1603. Din arhivele orașelor Brașov și Bistrița* (Bucharest, 1931 [Vienna, 1905]), as well as the *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* entries, available and updated online at <http://siebenbuergenurkundenbuch.uni-trier.de/>).

¹²² Presuming that (1) Vlad did indeed send the letter, (2) Vlad did call himself *John Vlad*, Matthias’ chancery would not have omitted Vlad from its translated copy. Much rather it would have left out John. In fact, neither before, nor after his death, Hungarian sources never referred to Vlad as *John* or *John Vlad*. He was named either Ladislas/ Vladislav (and variants) or *Dragula* (and variants), and even *Ladislas Dragula* (e.g. Matthias’ charter of March 1479 in *Documenta ad historiam familiae Bátori de Ecsed spectantia*, I. 1393–1540, edited by R. Horváth, Tibor Neumann, Norbert C. Tóth (Nyíregyháza, 2011), no. 109, 139–140).

¹²³ Presuming again that (1) Vlad’s letter was not a forgery and that (2) the message did have a date, someone took the time and the patience to change what was a simple *November 7* (given the common practice in Wallachia) into *the seventh day before the Ides of November*. If this was truly the case in the second half of November 1462, then the author of the translation and of the change of the style of dating was a clergyman. In Hungary, *idus* and *calendae* were used foremost by the Church in her deeds and letters (a search under item *idus* in <http://siebenbuergenurkundenbuch.uni-trier.de/> is quite telling in these matters).

certain *lord* (even *master*) <of> *Thoenon*, whose only correspondent led to Ancient Rome and to the *siculi*, the Transylvanian Szeklers,¹²⁴ quite agitated throughout 1462.¹²⁵ A few points were most clear in Pius' writings, as ambitious *clerk*, as cardinal or as pope¹²⁶, not to mention that, no later than 1468, Italian envoys placed the *siculi*, who had rebelled against Matthias, among the king's ancestors.¹²⁷

¹²⁴ The recently appointed voivode of Transylvania, John Pongrácz of Dengeleg, was also count of the Szeklers (*Magyarország világi archontológiája. 1458–1526*, N.C. Tóth, R. Horváth, T. Neumann, T. Pálosfalvi, I. *Főpapok és bárók* (Budapest, 2016), 85, 122). The voivode and count was Matthias' favourite and relative. John Pongrácz's mother, Clara, had been John Hunyadi's sister (Kubinyi, *Matthias Rex*, 12). In mid-August 1462, John Pongrácz's deputy, Albert Istenmezei, viscount of the Szeklers, had informed the Saxons of Braşov that they had done well to conclude an arrangement with the lord of Wallachia, Radu, as neither the king of Hungary, nor the voivode of Transylvania were to oppose it (*Hurmuzaki*, XV–1, no. 99, p. 58). The attitude in the province was certainly not hostile to the Turks before Matthias arrived in Transylvania, prior to September 11 (Horváth, *Itineraria*, 71).

¹²⁵ *Székely Oklevéltár*, I, nos. 55–58, 94–102 (May 3, November 21, December 15, 1462, and January 19, 1463). The matters were rather trivial (estates, possession and succession, but also murder). Yet Matthias did spend a week (or maybe more) in the Szekler Seats in mid-October 1462 (Horváth, *Itineraria*, 71; he issued charters from Gheorgheni between October 14 and 19). Additionally, he had to bring with him, and leave behind him, Albert Vetési, bishop of Cenad (*Székely Oklevéltár*, I, no. 57, 98–99; Odorhei<ul Secuiesc>, December 15, 1462). Vetési was the king's experienced diplomat, as well as former secret chancellor (Kubinyi, *Matthias Rex*, 71). In order to clarify matters and calm tensions, he had been appointed royal judge for the Odorhei and Mureş Seats, together with the Hospitaller prior of Vrana, Thomas Székely of Szentgyörgyi, former ban of Slavonia (*Magyarország világi archontológiája*, I, 58). The latter's presence makes the Székler question of 1462 worth a closer look, whether or not the question was also connected to John Dragula. The prior of Vrana of 1462 and Matthias were first degree cousins. Thomas was the son of John Székely and of an unnamed sister of John Hunyadi (Kubinyi, *Matthias*, 29, 203).

¹²⁶ Under the circumstances, we quote once more from *De Europa*: "[...] This John [Hunyadi] was a Wallachian by birth, not highly born, but a man of supple intelligence who loved virtue [...]" (*Europe*, 59). Upon his ascension to the throne, the Venetian administration noted that Matthias was [...] *d'origine humile de progenie de Valacchia* (Österreichische Nationalbibliothek, Vienna, Cods. 6214–6217, Stefano Magno, *Annali veneti et del mondo*, I–IV [1433–1478], III [1457–1468 (= Cod. 6216)], *Ad annum 1457* [*More Veneto* 1458], f. 6^r). Obviously, the Hunyadis ranked lower than the *Dragulas* in the Wallachian noble hierarchy. Yet, after sealing his arrangement with Alfonso V of Aragon, John Hunyadi claimed the Wallachian throne for himself at the end of 1447 (Pall, "Intervenția lui Iancu de Hunedoara", 1069–1070). According to Wallachian monarchic rules, John could have do son only if real or imagined princely Basarab blood ran through his veins, either via the Dan or the Dragul branch of the Basarab family (House), both recorded by Pius II.

¹²⁷ I.-A. Pop, Al. Simon, "The Venetian and Walachian Roots of the Ottoman-Hungarian Truce of 1468: Notes on Documents in the State Archives of Milan," in *The Italian Peninsula and Europe's Eastern Borders. 1204–1669* (= *Eastern and Central European Studies*, I), edited by

1. John *Huniates* was the name of Matthias' father.¹²⁸ He had executed John *Dragula's* father, *Dragula*, and sided with the *Dans* against the rival clan of the *Draguls* in the conflict over Wallachia.¹²⁹ 2. The warring Wallachians were the descendents of Ancient Rome.¹³⁰ They inhabited the former imperial province of Dacia and their settlements spread as far south as *Thrace*.¹³¹ 3. Transylvania had once been a part of this Dacia.¹³² It had witnessed the rise of John Hunyadi, a Wallachian native, if not also his birth.¹³³ 4. The Wallachians

Iulian-Mihai Damian, I.-A. Pop, M. Popovic, Al. Simon (New York-Oxford-Basel-Frankfurt-am-Main-Vienna, 2012), 283–302.

¹²⁸ I.-A. Pop, "The Names in the Family of King Matthias: From Old Sources to Contemporary Historiography," in *Matthias Rex 1458–1490. Hungary at the Dawn of the Renaissance* (= *Ethnographica et folkloristica Carpathica*, XVII), edited by Elek Bartha, Róbert Keményfi, Zsófia Vincze Kata (Debrecen, 2012), 11–40. The rendering of the family name, by Pius as well (*Commentarii* (1614), bk. XI, chap. 12, 296), sounded Greek. Ransano however recorded it in similar manner (*Epithoma rerum Hungaricarum*, pp. 29, 34). Yet, by then (1488/ 1489), word of the illustrious origin of John Hunyadi's mother, of Greek imperial blood, had spread (*Bonfini*, III, p. 95), probably because of the alledged, and rather popular in the 1480s, family ties between the Hunyadis and the sultans (Kubinyi, *Matthias Rex*, 9–10).

¹²⁹ See also A. Pippidi, "Despre Dan voievod: Rectificări cronologice și genealogice," *Studii și Materiale de Istorie Medie* XXXI (2013): 47–96 (originally written however in the mid-1980s).

¹³⁰ Apparently a constant of Humanist writings, present not only throughout the works of Enea Silvio Piccolomini/ Pius II (see Armbruster, *Romanitatea românilor*, 70, note 73).

¹³¹ "[...] The Wallachians also inhabit the islands of the Danube, including Peuce, which was known by some report to the ancients, and have settlements in Thrace as well [...]" (*Europe*, p. 68). In this matter, chiefly in relation to the southern banks of the Lower Danube, see also I.-A. Pop, "A 1499 Italian Source on the Ottoman-Polish-Moldavian Rapports," in *Laudator Temporis Acti. Studia in Memoriam Ioannis A. Božilov*, edited by Ivan Biliarsky, I. *Religio-Historia* (Sofia, 2018), 391–401. We therefore add that the royal crown of Bulgaria was promised by Cardinal Giuliano Cesarini to John Hunyadi in exchange for the eventually disastrous crusade of Varna (for the context, see P. Engel, "János Hunyadi and the Peace of Szeged," *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* XLVII, 3 (1994): 241–257, at 253).

¹³² We recall: "[...] Hungary [...] occupies the lands of the Gepids and Dacians [...], and the Getes, of whom some are called Wallachians and others Transylvanians, submitted to the rule of the Hungarians [...]. To this one must add: [...] Across the Danube, the Emperor Trajan conquered Dacia, which is now part of Hungary, and created a province on barbarian soil; it was lost under Gallienus and recovered by Aurelian [...]" (*Europe*, 51–52; we have altered Vlach to Wallachian in all translations in order to avoid confusions throughout the paper, as Vlach-Wallachian is largely a modern North-South distinction that, according to Pius II too (when he pushed the Wallachians into Thrace as well) did not function in the mid-1400s).

¹³³ *De Europa* (1458): "[...] John Hunyadi whose name overshadows the others, enhanced the glory not so much of the Hungarians, as the Wallachians from whom he was descended. Wallachia is a very broad region which extends from Transylvania to the Black Sea [...]. Earlier one, the future pope had written that Transylvania: "[...] is inhabited by three races: the Germans, Szeklers and Wallachians" (*Europe*, pp. 64, 67; for the sake of uniformity we have replaced Székelys with Szeklers). The quoted lines might support the idea that, contrary to his

spoke of *corrupt* version of *Italian*, in contrast to all their neighbours, including the *Transylvanians*.¹³⁴ The latter's tongue was *Teutonic*.¹³⁵ 5. Wallachians and *Transylvanians* (name used by Pius also for the Szeklers and the Wallachians in the province) shared the blood of the *Getes*¹³⁶, turned *Goths* and spread both to the West and to the East, to the Adriatic and to the Black Sea, coveted by Rome's and Buda's Matthias¹³⁷ and to which Stephen Tomašević's Bosnia and John Dragula's Wallachia served as gateways.¹³⁸

The Pontifical Hunyadi File

The Roman roots and the conflictual nature of the Wallachians were primary *topoi* of Renaissance political views on the Eastern Christendom¹³⁹, since before the Roman(izing) "media campaign" of Matthias *Corvinus* (1470s–1480s)¹⁴⁰,

son's chroniclers, John Thuróczy and Antonio Bonfini, John *Huniates* was born in Transylvania, not in Wallachia.

¹³⁴ *Commentaries*, V, bk. XII, chap. 16, 796: "[...] Wallachians <speaking> a corrupt Italian; the Transylvanians German [...] (in Latin: [...] Valachi corrupto Italico; Transilvania Theutonico [...])". As seen above, in his *De Europa* (1458), Enea, not yet Pius, had a more inclusive perspective on Transylvania and its *races* (i.e. *nations*).

¹³⁵ We draw attention to the fact that this statement was inserted by Pius after the chapter on John Dragula. The *corrupt*<ed> *Italian* of the Wallachians unites however the passages.

¹³⁶ *Europe*, 51–52: "[...] the Dalmatians, whom they call Slavs, the Illyrians known as Bosnians, the Triballians or Mysians, who are called both Serbians and Rascians, and the Getes, of whom some are called Wallachians and others Transylvanians, submitted to the rule of the Hungarians [...]" For the popular theory that Transylvanian Saxons descended from *Getes*: Karl Kurt Klein, "Die Goten-Geten-Daken-Sachsengleichung in der Sprachentwicklung der Deutschen Siebenbürgens," *Süd-Ost-Forschungen* XI (1946–1952): 84–154.

¹³⁷ The old *Gothic* theory found its Quattrocento Wallachian echoes chiefly in the works of Nicholas, bishop of Modruš, Pius' legate to Stephen Tomašević and Matthias (Giovanni Mercati, "Notizie varie sopra Niccolò Modrussense", in *Opere minore*, IV (Vatican City, 1937), 205–267), and of Francesco Filelfo, the influential humanist, settled in Milan, who violently turned against Pius right after the pope's death (see the Piccolomini and the Wallachian entries in Filelfo, *Collected Letters*, edited by Jeroen De Keyser, I–IV (Alessandria, 2018²)). The connection between the Wallachians and the Black Sea, Crimea included, conventionally named *Gothia* (e.g. Aleksandr A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea* (Cambridge, MA, 1936)), consequently also grew stronger in humanist political thought.

¹³⁸ In this respect, we must emphasize that, in Pius II' reasoning as well, both Bosnia and Wallachia had a Hungarian royal "pair"/ "link": Croatia (-Slavonia) and Transylvania.

¹³⁹ Especially Falvio Biondo, *Ad Alphonsum Aragonensem serenissimum regem of expeditione in Turchos Blondus Flavius Forliviensis*, in *Scritti inediti e rari di Biondo Flavio*, edited by Bartholomeo Nogara (Rome, 1927), 25. On Biondo: Hankins, *Virtue Politics*, 289–304.

¹⁴⁰ Julia Dücker, "Konstruktion einer ruhmreichen Vergangenheit: die Abstammung des ungarischen Königs Matthias Corvinus," in *Integration und Desintegration der Kulturen im europäischen Mittelalter*, edited by Michael Borgolte, J. Dücker, Marcel Müllerburg, Bernd Schneidmüller (Berlin, 2011), 137–151. Given also Biondo's case, as well as the discussed

nothing but a *Valachorum regulus* for Habsburg followers.¹⁴¹ From the onset of his own story of *Dragula*, Pius had detailed the Roman roots of the Wallachians, with all their *barbaric* shortcomings, and the Italian form of their language, with all its *imperfections*.¹⁴² The pope then further inserted them into *Dragula*'s alleged letter to Mehmed by means of *Dragula*'s Christian name (*John*) and through the Roman dating of the letter (*the Ides of November*), intertwined by Transylvania (part of the Kingdom of Hungary), to which *Dragula* was most familiar, as rightfully asserted in the said letter (he had guarded Transylvania's borders, together with the Szeklers/ *siculi*).¹⁴³

Albeit presenting *John Dragula*'s case, in direct connection to Matthias' main royal concerns at the time, both readily outlined in the *Commentaries* (the Holy Crown of Hungary, held by Frederick III of Habsburg, and the Roman crown of Bosnia, received by Stephen Tomašević), Pope Pius II kept his silence in respect to three other equally delicate matters (of which he was fully aware).¹⁴⁴ The roots of the situation date back to March 1462.¹⁴⁵

matter of the Roman roots of the Wallachians in Pius' *Dragulian* chapter, it is plausible that John Hunyadi sponsored such a campaign, following Mehmed's conquest of Constantinople (1453), which also largely coincided with Hunyadi's loss of his power as regent of Hungary (see also Ubertino Posculo, *Constantinopolis* [1455-c. 1460], edited by Vincent Déroche, Thierry Ganchou, in *Constantinople 1453. Des Byzantins aux Ottomans*, general-editors V. Déroche, Nicolas Vatin (Toulouse, 2016), 359–395, at 366).

¹⁴¹ Several Hungarian nobles thought the same of Matthias (if not worse). Frederick even viewed Matthias' origins as a "genetic deformity", *born from a Wallachian father* (Al. Simon, "Antonio Bonfini's *Valachorum regulus*," in *Between Worlds* (= *Mélanges d'Histoire Générale*, NS, I, 1–2), I, *Stephen the Great, Matthias Corvinus and their Time*, edited by László Koszta, Ovidiu Mureşan, Al. Simon (Cluj-Napoca, 2007), 207–226, at 209).

¹⁴² Noteworthy enough, Pius II called neither Vlad, nor the Wallachians *schismatics* (see Georg Hofmann, "Pius II. und die Kircheneinheit des Ostens," *Orientalia Christiana Periodica* (Rome), XII (1946): 217–247).

¹⁴³ This was also the command entrusted to Vlad by John Hunyadi before the battle of Belgrade. On July 3, 1456, less than three weeks before the clash with Mehmed II, Hunyadi wrote from Cuvin, on the Danube, to the city of Bistrița to urgently send him soldiers, because the safety of the city was in the care of Vlad (DRH, D, I, no. 333, 455). Vlad however had other plans.

¹⁴⁴ Due to the histrionic nature of Pius II, of his ability to pose either in commander-in-chief or in the most humble of ignorants (see, in relation to the *Commentaries*, the analysis in O'Brien, "Arms and Letters," 1069–1071), the "secret reports" of the age (the *dispacci*) are of particular value, especially those sent by Milanese representatives in Rome (who were often most intimate with the pope) or by the frequently neglected young Cardinal Francesco Gonzaga, Pius II' personal "creature", to native Mantua (e.g. David S. Chambers, "Giovanni Pietro Arrivabene (1439–1504): Humanistic Secretary and Bishop," *Aevum* LVIII, 3 (1984): 397–438; Marcello Simonetta, "Il duca alla Dieta: Francesco Sforza e Pio II," in *Il sogno di Pio e il viaggio da Roma a Mantova*, edited by Arturo Calzona, Francesco Paolo Fiore, Alberto Tenenti, Cesare Vasoli (Florence, 2003), 247–286).

¹⁴⁵ The date is of particular importance. On April 12, Pius held his grand reception of the head

1. Along with Vlad's report on his anti-Ottoman campaign, Rome was informed – via Venice in particular – that Matthias had just given in marriage to Vlad a *close relative*.¹⁴⁶ The German stories on Vlad depict his bride as the daughter of John Hunyadi; hence, if true, Matthias' <step-> sister.¹⁴⁷ Right after Vlad's downfall, this union was an embarrassment for Matthias, who did not want to dwell much on the issue.¹⁴⁸ The contested king had also been the one to actively promote *Dragula* as his efficient brutal "hand".¹⁴⁹

2. By the Ides of March the latest, some two weeks before news of Vlad's Ottoman deeds and Matthias' monarchical decisions reached Rome, Pius II admitted acknowledging the son of John Hunyadi as *king of Hungary, Dacia etc.*¹⁵⁰ This was part of a lengthy Papal confession, witnessed by Otto de Carreto, the envoy of Pius II' most trusted Italian ally, Francesco Sforza, Duke of Milan¹⁵¹, John's friend and former fellow mercenary in the early 1430s.¹⁵² Transylvania, promised by *John Dragula* in November 1462 to Mehmed (according to Pius)

of Saint Andrew, brought by the brother of the last Byzantine emperor, Thomas Paleologous. A Roman resident since spring 1461 (he had fled Morea in fall 1460), Thomas had retained the head (Setton, *The Papacy and the Levant*, II, 228–229).

¹⁴⁶ Ion Bianu, "Ștefan cel Mare. Câteva documente din arhivul de stat de la Milano," *Columna lui Traian* IV, 1–2 (1883): 30–47, at no. 1, 35.

¹⁴⁷ Cazacu, *Dracula*, Appendix, 316 (English translation of *Geschichte Dracole Waide*). According to the Russian story on Vlad's deeds (1486/1490), upon his release from captivity, Matthias gave his *sister* to Vlad in marriage. We now know that Vlad's second wife was the king's maternal cousin, Justine Szilágyi. She was barren (Kubinyi, *Matthias Rex*, 17–18). The unknown author of the Russian story claims to have met the children of Vlad and of Matthias' *sister* (Cazacu, *Dracula*, Appendix, 362–363). Vlad's first Hunyadi wife may have been indeed been Matthias' sister. Yet it is doubtful that she and the king had shared Elisabeth Szilágyi's womb, known mother of only boys (Ladislas and Matthias).

¹⁴⁸ See, in comparison to the quoted *Geschichte Dracole Waide* (1463), Matthias' positive depiction and the absence of any reference to the matrimony in Michael Beheim's later, poem (Cazacu, *Dracula*, Appendix, 344–346). Seemingly, the Wiener-Neustadt treaty (July 1463) did help significantly better Matthias' German *Dragulian* image.

¹⁴⁹ Andrei Corbea, "În legătură cu scrisoarea datată 11 februarie 1462. Contribuții la cunoașterea izvoarelor relației lui Vlad Țepeș cu Matia Corvin," *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A.D. Xenopol* XVIII (1981): 151–166 (another copy of Vlad's report, found among documents issued by or related to Pius II).

¹⁵⁰ I.-A. Pop, "Matthias Corvinus, *Re de Ungaria, de Dacia etc.*, in 1462," *Transylvanian Review* XXIX, suppl. 1 (2020): 41–52. The report, preserved in the Biblioteca Ambrosiana, Milan, Codices, Z 219 Sup., no. 9328, was first published by Ludwig von Pastor (*Acta inedita historiam pontificum romanorum praesertim saec. XV, XVI, XVII illustrantia*, I. 1376–1464 (Freiburg-in-Breisgau, 1904²), no. 125, 150–162 (March 12, 1462, according to Pastor).

¹⁵¹ M. Simonetta, "Pius II and Francesco Sforza: The History of Two Allies," in *Pius II*, 147–150.

¹⁵² See P. Engel, "Hunyadi pályakezdése," in *Nobilimea românească din Transilvania. Az erdélyi román nemesség*, edited by I. Drăgan, Marius Diaconescu (Satu-Mare, 1997), 91–109.

was the natural bond between realms (one in the ardently disputed present and one in the past turned foreseeable future). Transylvania had belonged to Roman Dacia and was now part of the Hungarian kingdom, coveted by the two emperors, Frederick and Mehmed (One faithfully served by Enea and one gallantly addressed by Pius, or in his name)

3. John Hunyadi had been a Wallachian offspring, recorded as such by Cardinal Enea Silvio Piccolomini.¹⁵³ In his *Commentaries* and most importantly in his chapter on *John Dragula* (written the soonest a year after the news of March 1462 on Vlad's deeds)¹⁵⁴, Pope Pius II did not recall the Wallachian origins of the executioner of *John Dragula's* father, namely John Hunyadi, Matthias' father. The latter was mocked by Pius II's patron, Emperor Frederick III of Habsburg, because of his *low* Wallachian origins. Their importance had increased dramatically after Matthias' election as king of Hungary.¹⁵⁵ In his *Commentaries*, Pius II also said nothing of the common *Getic* roots of the Transylvanians and of the Wallachians¹⁵⁶, mentioned earlier in his *De Europa*, completed in 1458, after Matthias' enthronement, but prior to that of Enea.¹⁵⁷

¹⁵³ *Europe*, 59, 67 (1458): "[...] John was a Wallachian by birth, not highly born, but a man of supple intelligence who loved virtue. [...] John Hunyadi whose name overshadows the others, enhanced the glory not so much of the Hungarians, as the Wallachians from whom he was descended [...]"

¹⁵⁴ Vlad was arrested in the second half of November 1462 (towards the end of the month). News from Hungary usually reached Italy within a month, to be more precise: between three and six/ seven months depending on the event and on the part of Hungary from where the information was sent (e.g. MDE, I, nos. 107–108, 171–172; no. 113, 181; no. 115, 183). Confirmation of an important event (such as Vlad's arrest) was generally secured approximately three months after the event had occurred, i.e. in this case: late February 1462. Venice certainly did not officially launch her investigation into the *Dragula* matter before mid-April 1463, though, alike Pius, she had been conducting inquiries since January (MDE, I, no. 108, 172; no. 126, 202).

¹⁵⁵ We quote, without any changes, the translation of the final paragraph of Piccolomini's description of Hungarian politics (until spring 1458), in his *De Europa*: "[...] Whoever you are reading this, try now to predict the future! Here is a truly remarkable proof of the fickleness of human affairs. Of two young men almost identical in age and character, one was carried from the throne to his tomb [Ladislas V of Habsburg], while preparing a bedchamber for his new bride [Magdalena, the daughter of French king Charles VII of Valois]; the other [Matthias], while anxiously awaiting a death sentence, was summoned from prison to become king. His freedom is said to have been purchased from the governor of Bohemia [George Podiebrad] by a betrothal [to George's daughter, Katarina] and other arrangements. It is amazing that his mother [Elisabeth Szilágyi] did not drop dead from joy, when, after suffering so many calamities, she heard that her son had been named king before she even learned of his release from captivity [...]" (*Europe*, 63).

¹⁵⁶ See *Europe*, 52: "[...] the *Getes*, of whom some are called Wallachians and others Transylvanians [...]"

¹⁵⁷ According to the dedication letter of the work to Cardinal Antonio Cerdà i Lloscos, *De*

Unless he averted a far greater danger for John Hunyadi's son through his depiction of the Roman Wallachians fallen under *Dragula's* mad yoke¹⁵⁸, Pius II did not help Matthias by highlighting the *Dragula* affair that connected the monarchic ambitions and the family network of the Hunyadi offspring.¹⁵⁹ The pope himself did not feel very comfortable with the entire business for he had – reluctantly (more than apparent) – vouched for Matthias¹⁶⁰, therefore, at least, adding pressure to Pius' already tested relation with Frederick.¹⁶¹ By hanging

Europa was completed by Enea by March 29 (*Europe*, 50). Enea made some changes to it until his election as pope. The removal of the Wallachian roots of John and Matthia from the text was not among them.

¹⁵⁸ Of all the stories on Vlad, the one most detrimental to both Hunyadis, John and Matthias, is contained in *Geschichte Dracole Waide* (with its various versions), which is also the oldest of them all (for an overview, see the texts edited in parallel by Matei Cazacu in his *Geschichte Dracole Waide*. Un incunabile imprimé à Vienne en 1463, *Bibliothèque de l'École des Chartes* CXXXIX, 2 (1981): 209–243, at 221–243; the texts of Pius II and Thomas Ebendorfer were however not included in the 2017 appendix of Cazacu, *Dracula*, which features, in return, the main versions of the German and Russian stories on *John Dragula*). *Die Geschichte Dracole Waide* lists in its final paragraph both Vlad's Hunyadi marriage and his Hunyadi arrest, voluntarily confusing Matthias with his father. This information is missing from the Latin texts of Pius II's *Commentaries* and Ebendorfer's *Chronica* and from Michael Beheim's German poem, the oldest accounts of Vlad III's deeds (1463–1465). The first two renderings were certainly bound to the Habsburg-Hunyadi peace, at long last concluded in July 1463, while the latter was written later at Frederick III's court. Papal influence may well have been behind the omissions in the work of Ebenborfer, professor at the University of Vienna (and its rector on several occasions). He had little love lost for Matthias and otherwise recorded every possible atrocity committed by Vlad.

¹⁵⁹ In May 1462, Matthias had coerced the Diet into accepting a new tax that was to cover the ransom of the Holy Crown from Frederick (Kubinyi, *Matthias Rex*, 68). The decision had to be reconfirmed by the next Diet in March 1463 (in fact, Matthias had to pass the law for a second time). The main official reason for its levy became anti-Ottoman warfare. The tax also came at a Transylvanian cost, first military and then political. Matthias' coronation decree of spring 1464 granted autonomy to the Kingdom of Slavonia and to the Transylvanian Parts (*Decreta regni Hungariae: Gesetze und Verordnungen Ungarns 1458–1490*, edited by Ferenc Döry, György Bónis, Géza Érszegi, Zs. Teke (Budapest, 1989), 1464, April 6, art. XIII, 145; Drăgan, *Nobilimea românească*, 93–94). It is unclear how much Pius knew of these Hungarian affairs, when he wrote of *John Dragula*. Later in the text, in relation to the crusader preparations of September 1463 (*Commentarii* (1614), bk. XII, chap. 16, 327; *Commentaries*, V, 801), Pius stressed out that Matthias: “[...] frequently asked the Emperor for the crown, but could not obtain it. Therefore he became every day on object of greater contempt to his people [...]”. In November 1462, the moreover Wallachian case of *John Dragula* hardly increased the Hungarian domestic reputation of Matthias or furthered his mastery of Transylvania.

¹⁶⁰ Still useful Antal Pór, “II. Pius Pápa és Hunyadi Mátyás Király,” *Budapesti Szemle* XL (1879), 225–278. Yet see chiefly Boronkai, “Matthias im Bilde der Memoiren,” 66–69.

¹⁶¹ At the same time, their authorities (of Pius and Frederick) were challenged in pair in the Roman-German Empire (see the data in L. Pastor, *The History of the Popes from the Close of the Middle Ages*, III [1458–1464] (London, 1894¹), 142–143, 205–207, 223–229, 298–300).

the “*Dragula* portrait” between the Habsburg conflict in Vienna and the dispute over Bosnia in Rome, Pius reminded Matthias of his place and of his limitations. According to Venice, immediately after Pius learnt of the Transylvanian events of November 1462, he – temporarily – placed Hungary (and Matthias) under the control of a committee of cardinals¹⁶², already one of Matthias’ worst fears.¹⁶³ By speaking politely, and as positively as possible of Matthias and his otherwise justifiable actions, while excepting other known problematic issues¹⁶⁴, Pius placed the twenty year old monarch at his mercy.¹⁶⁵ Still, *Dacia* and *Dragula*

¹⁶² MDE, II, no. 108, 173. The information was added, on January 15, 1463, as a sort of post-scriptum to the instructions of the republic for her representative in Hungary, Pietro de Tomasso. [...] *Preterea notum tibi facimus, quod per litteras oratoris nostri ad Romanum Pontificem facti sumus certiores Beatitudinem Suam elegeris nuper quator ex Reverendissimis Cardinalibus, videlicet Nicenum [Bessarion], Sancti Angeli [Juan Carvajal], Rothomagensis [Guillaume d’Estouteville] et Sancti Marci [Pietro Barbo (future Paul II)], qui providere habeant rebus Hungarie, et aliis negotiis contra Turcum [...]*. Her ambassador in Rome, Bernardo Giustiniani, had apparently informed her of Pius’ decision already at the end of December (27–28), according to the Venetian senate’s instructions for Giustiniani, issued similarly on January 15, 1463 (Šime Ljubić, *Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike* (= *Monumenta spectantia Historiam Slavorum Meridionalium*, XXII), X 1453–1459, (Zagreb, 1891), no. 230, 231; the document was conspicuously omitted from MDE, I, although it featured in the Venetian register precisely between the republic’s letters to Matthias and to de Tomasso). Out of the four cardinals, Matthias could rely in fact only on Carvajal, John Hunyadi’s former associate (he was one of the three Johns from Enea’s story on the miracle of Belgrade), who had largely salvaged Matthias’ early reign (Kubinyi, *Matthias Rex*, 31–32, 64–65). Carvajal and Bessarion were the cardinals most interested in Hungary and crusading, but, as Pius commented, both had failed to secure an arrangement between Matthias and Frederick (*Commentarii* (1614), bk. XII, chap. 16, 328; *Commentaries*, V, 802). Unlike during the Papal elections of August 1458, Barbo was at odds with both Pius and native Venice, in spite of Pius’ attempts of reconciliation, whereas d’Estouteville had drawn closer to his former rival, *olim* Enea.

¹⁶³ As a direct consequence of Matthias’ contested rule and because of the imminent Ottoman threat, Hungary was viewed as a new *Holy Land* at the Papal curia, a crusader realm to be governed in fact by cardinals (Benjamin Weber, “La papauté en Hongrie (1453–1481): engagement financier ou militaire,” *Transylvanian Review* XIX, 3 (2009): 21–31). Unsurprisingly, Matthias resented the prospect, though it also secured Carvajal’s unwavering support. It would be tempting to state that the *Dragula* affair forced Matthias to temporarily concede defeat.

¹⁶⁴ A common Hungarian letter offers an insight into how widespread the word on Vlad’s deeds was. On March 21, 1462, from Nyárád (Veszprém County), Blasius (Balázs), who had just returned from Buda, informed his superior, John Szinyei, the collector of the *lucrum camerae* in the Sáros County, that *vaivoda Dragulia* (already Vlad’s common name) had slain 24,000 Turks (Magyar Nemzeti Levéltár-Országos Levéltár, Budapest, Diplomatikai Levéltár, [no.] 70267; cf. Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács*, 240, note 85).

¹⁶⁵ E.g. Giuseppe Valentini, “La Crociata di Pio II: dalla documentazione veneta d’archivio,” *Archivum Historiae Pontificiae*, XIII (1975): 249–282; N. Housley, “Pius II and Crusading,” *Crusades*, XI (2012): 209–247.

endured together under Matthias.¹⁶⁶ As time went by and Matthias kept Vlad alive and in his service¹⁶⁷, Pius II' *Dragulian* entry in his *Commentaries* began to also resemble a controlled Papal detonation¹⁶⁸ of a subject very harmful for the Hunyadis (as well as for the *corrupt* and *imperfect* Wallachians, with whom Pius II' chapter on handsome *John Dragula* had begun).¹⁶⁹

In the same "pattern" (*Dacia*-family ties), the two matters resurfaced in the following two decades¹⁷⁰, when the *Wallachian blood* connection between the Hunyadis and Mehmed II (and his offspring) was revealed (following Matthias' lead)¹⁷¹ and the great tide of printed stories in German on Dracula covered

¹⁶⁶ We cannot regard this as a complete surprise or novelty, considering that most of the discussed sources were known since before World War I, including the peculiar Pastor edition of Pius's "confession" of March 1462 (omitted by the pope himself from his *Commentaries*, where he otherwise included large portions of his political conversations, such as, in relation to Milanese Otto de Carretto, the one from September 1463, cited below).

¹⁶⁷ For the "good life", *magnifico* Vlad began to enjoy in Hungary, see the documents (July and October 1464) in *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, VI. 1458–1473, edited by Gustav Gündisch, Herta Gündisch, Gernot Nussbächer, K.G. Gündisch (Bucharest, 1981), no. 3389, 192; no. 3400, 200.

¹⁶⁸ Utterly hostile to the Hunyadis (he too blamed John for the crusader disaster at Varna, for which Wladislaw III of Poland and Hungary had paid with his life), the influential Polish clergyman and diplomat, Jan Długosz, was more than benevolent towards Matthias in regard to Vlad. Długosz recorded Vlad's arrest as prelude to the expulsion, in winter 1464–1465, of the Hungarian garrison from Chilia, at the Danube Mounds, by the populace eager to have peace with Mehmed, under Radu. Matthias' decision to arrest the traitorous *Moldaviae superioris Principe, Wlado nomine*, had been more than justified (*Annales seu cronici incliti Regni Poloniae* (= *Jan Długosii Senioris Canonici Cracoviensis Opera omnia*, XI–XIV), edited by Alexander Przezdziecki, IV (Krakow, 1887), 408). Długosz's stand on Vlad is worth a closer inspection. Długosz, who in 1472 ordered and received a copy of *De Europa* (Hans-Jürgen Bömelburg, *Frühneuzeitliche Nationen im östlichen Europa. Das polnische Geschichtsdenken und die Reichweite einer humanistischen Nationalgeschichte (1500–1700)* (Wiesbaden, 2006), 47, note 31), was the advocat of the highly questionable – already in the 1470s and 1480s – theory of the *Italian* origins of the Lithuanians (an eastern idea that predated the 1460s and apparently was left unrecorded in Italy).

¹⁶⁹ Handsome Vlad could have thus fooled anyone, including Matthias, including the Wallachians. Pius was rather forthcoming in this respect. His final words on Vlad were (we recall): "so much do men's countenances differ from their hearts" (*Commentaries*, V, p. 740). From this perspective, Vlad was unquestionably a necessary scapegoat for the Cross.

¹⁷⁰ Decades that witnessed several major changes (largely induced by Venice, at war with the Porte), including the creation of the first and only *Greek rite athlete* of Christendom, Stephen III of Moldavia, less than fifteen years after he had attacked Chilia, together with Mehmed II's fleet, in the summer of 1462 (Al. Simon, "Pellegrini ed atleti del Signore ai confini della cristianità: Skanderbeg, Stefano III di Moldavia e le loro relazioni con Roma e Venezia," *Mélanges de l'École Française de Rome-Moyen Âge* CXXV, 1 (2013): 71–92).

¹⁷¹ E.g. Vilmos Fraknói, *Mátyás Király Levelei. Külügyi Osztály*, II. 1481–1490 (Budapest,

the unequal empire of Frederick.¹⁷² If one follows through Pius' innuendo, in addition to his dynastic Hungarian claim, Frederick (who initially had not even considered competing for Hungary)¹⁷³ had a natural right upon both Hungary and *Dacia* (upon both Matthias and Vlad in effect¹⁷⁴), because Transylvania(ns) spoke *Teutonic*.¹⁷⁵ Notwithstanding such speculation, Matthias definitely could not part ways with either Frederick or Vlad, well after the death of Pius, *olim* Siennese bishop Enea Silvio Piccolomini.

Upon Vlad's release from royal custody, Matthias gave him a new wife:

1895), no. 140, 244 (and note 3); no. 247, 388; N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*, V. 1476–1500 (Bucharest, 1915), no. 73, 55.

¹⁷² See also Ursprung, "Propaganda și popularizarea," 51–55, 58–59 (maps 1 and 2).

¹⁷³ In November 1458, Frederick, recently reconciled with Podiebrad, seemed willing to grant the Holy Crown to Matthias in exchange for a substantial amount (Brigitte Haller, "Kaiser Friedrich III. und die Stephanskron," *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, XXVI (1973): 94–147, at 123–125). The domestic incapacity of Matthias' and of his remaining followers (less than ten months after the election) allowed his adversaries, led by Ladislas Garai and Nicholas Újlaki, to approach Frederick in winter 1458–1459 the latest (Podiebrad's double-dealings did not help Matthias). Frederick asked Pius II for advice. The answer was in German a *Jein* (so-to-say). In his *Commentaries*, Pius claimed that the emperor's message did not reach him in fact in time. In April 1459, he had officially admitted differently to Frederick, nonetheless already elected king of Hungary by Matthias' enemies on February 17. It remains however uncertain (to this day) whether Frederick was actually crowned with the Holy Crown on March 4, or merely accepted the royal title and crown. A fully legal Hungarian royal coronation had to be performed in Széksfehérvár, and Frederick was known to be very strict on protocol.

¹⁷⁴ Because of Vlad's betrayal in the summer of 1456, Ladislas Hunyadi sent Dan, from the rival branch of the House of Basarab, against the new voivode of Wallachia in December, after the elder brother of Matthias had family foe Ulrich von Cilly executed (DRH, D, I, no. 341, p. 461). Vlad kept his ground. Very soon after Matthias' enthronement in mid-February 1458, Vlad secured an agreement with him and his uncle and regent, Michael Szilágyi (*Hurmuzaki*, XV/1, nos. 84–85, 48–49). Dan's claim seemed to be lost, until Frederick's election of February 1459. Dan turned to him and foremost to his Hungarian followers. He seemed confident that the Saxons of Brașov would consequently aid him (*Documente Brașov*, no. 78, 100). The reconciliation between Matthias and Újlaki (July 1459) and chiefly the truce between the king and his uncle, reinstated, by April 1460, as *governor* of Transylvania (Kubinyi, *Matthias Rex*, 62–63), turned Dan to the Hunyadis. Prior to April 5 <, 1460>, they welcomed him, as the conflicts between Vlad and the Saxons had escalated (*Documente Brașov*, nos. 79–80, 101–103). Vlad seemed lost. Still, he prevailed and had Dan executed, after first forcing him to dig his own grave. Dan's sole historic credit, in addition to his Habsburg ties, remains his account of Vlad's atrocities, very similar to the stories on the voivode's deeds (*Documente Brașov*, no. 79, 102).

¹⁷⁵ Unfortunately, the Romanian historiographic reach is limited in these medieval *Teutonic*-Wallachian matters to the valuable, yet obviously outdated and "politically correct" study of Ion Hurdubețiu, *Die Deutschen über die Herkunft der Rumänen. Von Johann Thunmann bis Ernst Gamillscheg* (Breslau, 1944; reprint Bucharest, 1977).

Justine Szilágyi, the king's first degree cousin on his mother's side.¹⁷⁶ In the aftermath of the final break between Frederick and Matthias and of the fall of Venetian Negroponte that same year 1470 (which extensively redrew crusading)¹⁷⁷, Vlad had been named *Dracula of Moldavia and Wallachia* by Habsburg supporters.¹⁷⁸ After his death (1476) and indirectly (as the work was intended for Sixtus IV and Matthias¹⁷⁹), Vlad was called *king of Dacia* by Martino Segono, Latin bishop of Novo Brdo (a Serbian hotbed of unrest for Mehmed)¹⁸⁰, in the prelate's anti-Ottoman treatise (1480/1481).¹⁸¹

In between these dates, the bishop of Eger, Gabriele Rangoni (until recently bishop of Transylvania)¹⁸², presented Vlad as a mass-murderer, unleashed against the Turks by his and Rangoni's master, King Matthias, Vlad's most ardent supporter at the time.¹⁸³ With the exception of Vlad's anti-Ottoman report of

¹⁷⁶ Tamas Fedeles, "Drakwlyahza," in Fons, skepsis, lex. *Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére*, edited by Tibor Almási, Éva Révész, György Szabados (Szeged, 2010), 107–114.

¹⁷⁷ E.g. M. Meserve, "News from Negroponte. Politics, Popular Opinion and Information Exchange in the First Decade of the Italian Press," *Renaissance Quarterly* LIX (2006): 440–480.

¹⁷⁸ Bayerische Staatsbibliothek, Munich, Abendländische Handschriften, Cod. Lat. 14668, ff. 7^r–43^r (at ff. 23^r, 24^r). *Dracula de Molda et Walachia* had repelled Bayezid (I). Vlad III was confused, quite voluntarily, with his paternal grandfather, Mircea I, overlord of Moldavia as well (as Stephen III too had to concede). Largely favourable to the Wallachians, the work was completed prior to Mehmed II's Moldavian campaign of 1476. It only mentioned the successful resistance of Venetian Scutari and Moldavia (1474–1475). Because of its anti-Hunyadi tone and its high regard of Maximilian, Frederick III's son, as the hope of Christendom, it is tempting to identify Maximilian's educator and Frederick's secretary since 1471, Thomas Prelskar of Cilly, as the author of the treatise. A native of Celje (Luger, *Humanismus und humanistische Schrift*, 117–118), Thomas was however unrelated to the by then extinct Cillys.

¹⁷⁹ A natural precaution for a man whose area of "expertise" certainly exceeded humanist studies (Noel Malcolm, *Agents of Empire: Knights, Corsairs, Jesuits and Spies in the Sixteenth-Century Mediterranean World* (Oxford, 2015), 5; Segono's career was not unique).

¹⁸⁰ Antoine-Emile Tachiaos, "Nouvelles considerations sur l'œuvre littéraire de Démétrius Cantacuzène," *Cyrrilomethodianum*, I (1971): 131–182, at 139; Ivan Božić, "Kolebanja Mahmud Paše Anđelovića," *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor* XLI, 3–4 (1975): 159–171, at 164; Stavrides, *The Sultan of Vezirs*, 402–408.

¹⁸¹ Agostino Pertusi, *Martino Segono di Novo Brdo, vescovo di Dulcigno. Un umanista serbo dal-mata del tardo Quattrocento. Vita e opere* (Rome, 1981), Appendix I, 78–146, at 137; Al. Simon, "Mehmed II's Return to Moldavia in 1476 and the Death of the King of Dacia," *Transylvanian Review* XXIX, suppl. 1 (2020): 53–64.

¹⁸² He was still usually called *il Transilvano*, after having served as bishop of Transylvania since autumn 1472 (*Magyarország világi archontológiája*, I, 35, 37).

¹⁸³ The letter (Buda, March 7, 1476) survived in two copies: ASM, A.D.S., Potenze Estere, *Ungheria*, cart. 650. 1452–1489, fasc. 22. 1476, nn (in *Codex diplomaticus Partium Regno Hungariae adnexarum* (= *Monumenta Hungariae Historica*, I, 31, 33, 36, 40), II. *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára. 1198–1526*, edited by L. Thallóczy, Antal Áldásy

February 1462, the prelate's letter of March 1476 to Pope Sixtus IV¹⁸⁴ is to this day the only extant direct documentary evidence – outside the vast realm of chronicles, poems and memoirs – for *Dragula's* insatiable cruelty. Against all Christian opposition (foreign and domestic)¹⁸⁵, Matthias did not halt until his *captain* Vlad was again in power south of the Carpathians.¹⁸⁶ The king continued to speak highly of *Ladislas Dragula*¹⁸⁷ even after Vlad's mysterious death.¹⁸⁸

To further increase tension, Mehmed II twice returned north of Lower Danube after a failed summer campaign: (1) in November 1462, when, in Pius II's words, Vlad III promised him Transylvania (and from there on *entire Hungary*) and was certainly arrested by Matthias¹⁸⁹; (2) in October-November 1476, just before the mysterious death of Vlad, recently restored to at least

(Budapest, 1907), no. 369, 265–268; ASMa, A.G., E. Affari esteri, V. *Ungheria*, busta 533. 1395–1692, nn (copy sent from Rome to Mantua by the same Cardinal Francesco Gonzaga, and his entourage, who in March 1462 had announced the 21,660 fatalities of Vlad).

¹⁸⁴ Rangoni's report was sent at a most inauspicious time for Matthias, embroiled in a bitter struggle for crusader funds and merits with the rising *athlete* of Christendom, Stephen of Moldavia, supported by Venice (see Al. Simon, "The Walls of *Christendom's Gate*. Hungary's Mathias Corvinus and Moldavia's Stephen the Great Politics in the Late 1400s," *Quaderni della Casa Romena*, III (2004): 205–224, at 212).

¹⁸⁵ Both Saxon Braşov and Stephen of Moldavia (who later claimed otherwise) were extremely opposed to Vlad's return to power (e.g. *Hurmuzaki*, XV–1, nos. 146–148, 85–86).

¹⁸⁶ Though it seems not in the desired and claimed – by both Vlad and Matthias – capacity of voivode, but only in that of royal *captain* (governor?) (MDE, II. [1466–1480] (Budapest, 1876), no. 234, 339–340). Matthias' efforts to enthrone Vlad and to present him as the ruler of Wallachia redraw attention upon *Die Geschichte Dracole Waide* (printed since 1488). The concluded with the statement that, after his release from captivity by Matthias, Vlad had done *good things* (Cazacu, *Dracula*, Appendix, 369): It is reasonable to presume that Matthias attempted to counteract Frederick's propaganda by spreading his own tale, task made easier by the emperor's German enemies.

¹⁸⁷ E.g. in the March 1479 royal charter for the Báthorys (*Documenta Batori*, no. 109, 140).

¹⁸⁸ According to Grigore Nandriş ("The Historical Dracula: The Theme of his Legend in the Western and in the Eastern Literatures of Europe," *Comperative Literature Studies* III, 4 (1966): 367–396, at p. 386), the epilogue of the 1490 copy of Russian story on Vlad (first recorded in 1486) read: "[...] And he [Dracula] married, he took a princely wife [in the original text: *vojevodskuju zheniu*], and after that he lived a short while and was murdered by Stephen of Wallachia". According to the known version of the story, Vlad fell fighting *his own* (Cazacu, *Dracula*, Appendix, p. 363). The discrepancy between versions calls for a review of the extant sources. With Ottoman support, Vlad had enthroned Stephen (1457), who then turned against him (1459). Relations between them never truly amicable afterwards. Nonetheless, Stephen too claimed that he had restored Vlad to power in 1476. Matthias in his turn stated that he had accomplished everything before Stephen's arrival.

¹⁸⁹ *Stare srpske povelje i pisma*, I–2. *Dubrovnik i susedi negovi*, edited by Ljubomir Stojanović, (Belgrade, 1934), no. 845, 263 (November 15, <1462>; translated by Bojović, *Raguse*, no. 29, 231–232). For the charter issued in Wallachia by Mehmed II for Ragusa, see Al. Simon, "Soþile

partial Wallachian power by Matthias.¹⁹⁰ John Hunyadi's son said nothing of Mehmed's returns, although: (1) in 1462, the return would have substantiated all charges against Vlad, and (2) quite the opposite in 1476, the return would have rendered much needed glory¹⁹¹ to Matthias' restoration of Vlad to the Wallachian throne, as thus a personal victory over the insatiable sultan.¹⁹²

Alike Pius II in 1462–1463, Sixtus IV looked the other way in 1476–1477.¹⁹³ Alike in autumn 1462, Mehmed II's return and Vlad III's disappearance (this time final) completed a Hungarian-Wallachian summer failure to halt the sultan (a failure even greater in 1476 than it had been in 1462).¹⁹⁴ A third debacle, this time a real disaster came in 1484, when Mehmed's son¹⁹⁵, Bayezid II, took control over the Danube and Dniestr Mounds, cutting-off Matthias and the Wallachians from the Black Sea of Pius II's once great crusader plans.¹⁹⁶ On each occasion (1462, 1476 and 1484), Transylvania (as well as parts of Hungary proper) failed Matthias, either by not obeying his commands or by following them with great delay.¹⁹⁷ Pius II, above all of statesman (even-though not Caesar), in spite of his rhetoric reluctances¹⁹⁸, had more than accurately placed – through the means

ungare ale lui Vlad III Țepeș: rolul, impactul și receptarea unor alianțe și rivalități medieval,” *Anuarul Institutului de Istorie A.D. Xenopol*, XLVIII (2011): 5–12, at p. 6

¹⁹⁰ Državni arhiv u Dubrovniku, Dubrovnik, *Acta Consiliorum, Acta Consilii Rogatorum*, [reg.] 23. 1476–1478, f. 61^v (November 16, 1476). On Ragusa's embassy to Mehmed who was in *Moldavia* (in Wallachia in fact): Al. Simon, “A doua venire a lui Mehmed al II-lea în *Moldovia* în anul 1476,” *Anuarul Institutului de Istorie A. D. Xenopol* LVI (2019): 23–32.

¹⁹¹ For the challenges faced by Matthias at the time, see also I.-A. Pop, “Atletul Ștefan și românii ca protagoniști la Marea Neagră în epistole semnate de Papa Sixt al IV-lea și de umanistul Francesco Filelfo (1475–1476),” in *Spre pământul făgăduinței, între Balcani și Bugeac. Omagiu Doamnei Profesoare Elena Siupiur la împlinirea vârstei de 80 de ani*, edited by Daniel Cain, Aneta Mihaylova, Roumiana L. Stantcheva, Andrei Timotin (Brăila, 2020), 17–34.

¹⁹² For Vlad's final years (1475–1476): Șt. Andreescu, “L'action de Vlad Țepeș dans le sud-est de l'Europe en 1476,” *Revue des Études Sud-Est Européennes* XV, 2 (1977): 259–272.

¹⁹³ It was not until spring 1477, when Stephen III of Moldavia pressured Venice to follow his (Crimean), not her (Balkan) anti-Ottoman design, that part of the “crusader businesses” in those parts, that included trafficking Mehmed II's Christian booty, was exposed (Al. Simon, “The Costs and Benefits of Anti-Ottoman Warfare: Documents on the Case of Moldavia (1475–1477),” *Revue Roumaine d'Histoire* XLVIII, 1–2 (2009): 37–53).

¹⁹⁴ For Mehmed II's campaign in Moldavia, see Liviu Pilat, O. Cristea, *The Ottoman Threat and Crusading on the Eastern Border of Christendom during the 15th Century* (= *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450*, XLVIII) (Leiden-Boston, 2017), 167–174.

¹⁹⁵ For the events of 1484, see O. Cristea, *Acest domn de la miazănoapte* (Târgoviște, 2018).

¹⁹⁶ Al. Simon, *Pământurile crucii: românii și cruciada târzie* (Cluj-Napoca, 2012), 129–175.

¹⁹⁷ See also Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács*, 205 (1462), 257–258 (1476), 281–282 (1484). In fact, out of three summers, royal troops (brought from Hungary proper) crossed the Carpathians only in 1476, with nearly fatal delay (*Acta et epistolae*, I, nos. 26–27, 28–30).

¹⁹⁸ Claudia Märkl, “Italienische Berichte von der Kurie Pius II. (1458–1464),” in *Historiographie*,

of the *John Dragula*¹⁹⁹ – Transylvania at the crusader hear of the problems of Matthias, king of Hungary, Dacia etc.²⁰⁰

The Knowledgeable Pope

Pius II certainly knew more than he recorded in his *Commentaries* and apparently implied in written more than he could control in politics (the overt break between Pius II' loyalists and the supporters of his successor, Paul II, very telling for the late pope's grip on Papal affairs, reduced the general circulation of the carefully reviewed *Commentaries*, prompting Pius' trustees to distribute selected parts of the twelve books).²⁰¹ Long before Luigi Pirandello, Enea Silvio Piccolomini, who tried to imitate Ciceronian style in addition to Caesarian policies ("a match made in hell" even in the Renaissance)²⁰², was a director in search of actors, of his own Papal cast.²⁰³ Following the harsh *Western Schism* (1378–1449)²⁰⁴, Christendom's eastern and southern borders seemed better

Briefe und Korrespondenzen, editorische Methoden, edited by Matthias Thumser (Toruń, 2005), 243–257, at 248–252; O'Brien, "Arms and Letters", 1066–1069, 1074–1077.

¹⁹⁹ Under the circumstances, one may even presume that Pius built the figure in contrast to that of the Wallachian, from Transylvania, *John Huniades* (*Europe*, 39, 51–52, 59, 64).

²⁰⁰ *Commentarii* (1614), bk. XI, chaps. 11–13, 296–298; Pop, "Matthias Corvinus", 43.

²⁰¹ O'Brien, *The Commentaries*, 15–17. Looking aside from the Sforzas (and their entourage) or from the Cardinals Iacopo Ammannati Piccolomini and Francesco Todeschini Piccolomini (the ephemeral Pius III), we redraw attention to Leodisio Crivelli (Armbruster, *Romanitatea românilor*, 60, note 38). Chronicling Pius' crusade and its pre-history, Crivelli, who recorded Matthias' initial hostility towards Pius ("Frederick's creature"), listed *Flaccus* as *Wlaccchia's* founder in the depiction of the crusade of Varna (1444), and alluded to him, in his presentation of Hunyadi's defence of Belgrade (1456), where he mentioned the *Wlacos*, *recenti vocabulo, antea Getas, Romanos hactenus colonos*, living between the Bosna Mounds (into the Sava) and the city of Chilia, at the Danube Mounds (*De expeditione Pii Papae II ad-versus Turcos* (= *Rerum Italicarum Scriptores*, NS, XXIII, 5), edited by Giulio C. Zimolo (Bologna, 1948 [1950]), 39–40, 67; Armbruster omitted by the Wallachians of 1456 from his analysis).

²⁰² From his days with Frederick: Cary J. Nederman, "Humanism and Empire: Aeneas Sylvius Piccolomini, Cicero and the Imperial Idea," *The Historical Journal*, XXXVI (1993): 499–515, at 512, note 66; Nederman, "National Sovereignty and Ciceronian Political Thought: Aeneas Sylvius Piccolomini and the Ideal of Universal Empire in Fifteenth-Century Europe," *History of European Ideas* XVI (1993): 537–544.

²⁰³ His choice of both Cicero and Caesar explains why Pius was frequently adamant about letting others seek him and why he also posed as "reluctant pope". A comparison with the learned emperor and Athonite monk John VI Kantakuzenos might prove relevant (Donald M. Nicol, *The Reluctant Emperor: A Biography of John Cantacuzene, Byzantine Emperor and Monk*, c. 1295–1383 (Cambridge, 1996)).

²⁰⁴ Johannes Helmuth, "Die zweite Dekade des langen Basler Konzils (1440–1449): Perspektiven, Konversionen, Piccolominiana. Überlegungen am Ende einer Tagung," in *Das*

equipped than Christendom's centre to provide this cast for *pious Aeneas*²⁰⁵, initially a supporter of the conciliarist movement, turned Papalist by the crusader Cardinals Giuliano Cesarini and Juan Carvajal.²⁰⁶ It was also easier both to voice domestic prejudices in reference to these *limitanei*²⁰⁷ and to command inflated virtues for and among them (because of the time spent at the Council of Basel and in Frederick's service, Enea's knowledge of Bohemian and Hungarian affairs was rather fair; Hungarian unrests and Ottoman affairs increased his Wallachian knowledge, though not that of Poland).²⁰⁸ The *melting-pot* ruled by the contested Matthias was ideally suited in this respect²⁰⁹, chiefly for a pope compelled²¹⁰ to adjust *Christendom* to *Europe* and viceversa²¹¹ (it should not be

Ende des Konziliaren Zeitalters, edited by Heribert Müller (München, 2012), 315–347, at 338–347).

²⁰⁵ J. Helmuth, "Vestigia Aeneae imitari: Enea Silvio Piccolomini als Apostel des Humanismus, Formen und Wege seiner Diffusion," in *Diffusion des Humanismus, Studien zur nationalen Geschichtsschreibung europäischer Humanisten*, edited by J. Helmuth, Ulrich Muhlack, Gerrit Walther (Göttingen 2002), 99–141. *Pious Aeneas*, a line in fact, was taken from Vergil's *Aeneid*, another model followed by Enea. Pius (II) was in reality a "stage name".

²⁰⁶ C. Märtl, "Pauca de origine Enee suaque vita. Ein unbekanntes Selbstzeugnis Piccolominis, das erste Buch der *Commentarii* und *Platinas Vita Pii II*," *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, LXXI (2015): 149–174, at 151–152, note 7

²⁰⁷ The original title of O'Brien's *The Commentaries* (PhD thesis initially) is quite eloquent: *The Anatomy of an Apology: The War against Conciliarism and the Politicization of Papal Authority in the Commentarii of Pope Pius II (1458–1464)* (Providence: Brown University, 2005).

²⁰⁸ See also Francesco Guida, "Enea Silvio Piccolomini e l'Europa orientale: il *De Europa* (1458)," *Clio* (Rome) XV, 1 (1979): 35–75. Wladislaw III of Poland's Hungarian reign featured heavily in Enea's works and letters. Yet he wrote little and poorly about the Poles. A reasonable assumption would be that his depictions and assessments were chiefly a result of his interests and less the product of lack of data.

²⁰⁹ See also Rosamond J. Mitchell, *The Laurel and the Tiara: Pope Pius II, 1458–1464*, 135–136, 231–232. For Hungary's earlier status of *melting-pot*: Nora Berend, *At the Gate of Christendom: Jews, Muslims and "Pagans" in Medieval Hungary c. 1000–c. 1300* (Cambridge, 2001).

²¹⁰ E.g. John Gordon Rowe, "The Tragedy of Aeneas Sylvius Piccolomini (Pope Pius II): An Interpretation," *Church History* XXX, 3 (1961): 288–313. An "executive summary" would read: Pius II was morally hostile to Rodrigo Borgia, whom he had, in equally manifest manner, appointed "prime-minister" (vice-chancellor) of the Papacy.

²¹¹ Dieter Mertens, "Europa, id est patria, domus propria, sedes nostra ...: zu Funktionen und Überlieferung lateinischer Türkenreden im 15. Jahrhundert," in *Europa und die osmanische Bedrohung im ausgehenden Mittelalter*, edited by Franz-Reiner Erkens (Berlin, 1997), 39–57. Hence also his hostility towards Podiebrad, who endorsed a counter-Papal conciliar Europe. The plan was advocated, in the same year 1462, by a strange and influential figure, Antoine Marin (*Antonio Marini*) from Grenoble (N. Iorga, "Un auteur de projets de croisades: Antonio Marini," in *Études d'histoire du Moyen Âge dédiées à Gabriel Monod*, edited by Edgar Lavis (Paris, 1896), 445–457). In 1462, Marini also acted as an intermediary between the courts of Paris and Buda (Pop, "Matthias Corvinus", 48).

forgotten that for Pope Pius II, *Europaei* stood for *those who are described as Christians*²¹²).

In his *Pontifical Commentaries*, possibly on the eve of the Crusade of Ancona, Pius mocked the Szeklers²¹³, already an object of his polite irony in his cardinal(esque) *De Europa* (1458).²¹⁴

After mentioning that: “[...] Wallachians <speak> corrupt Italian; the Transylvanians German, Pius II moved on to the Szeklers. They say the true Hungarians are the Szeklers, whose ancestors came from ancient Hungary and they have changed none of the customs, except their re-ligious worship. They are a poor, decimated, defenceless nation proud and arrogant. They think they are the only noble ones among the Hungarians and they address each other with dominus. Very few till the land; their wealth is in herds, on which they live. They pay not tributes except on the occasion of a royal coronation. They present the king with an ox for every head of a family. It is said that once 60,000 cattle were brought to the king. They fight within the boundaries without pay and are not compelled to go outside.[...]”²¹⁵

²¹² Last cited by N. Malcom, *Useful Enemies: Islam and the Ottoman Empire in Western Political Thought, 1450–1750* (Oxford, 2019), 7–8, 13–14 (with references also to John Vitéz’s and Janus Pannonius’ stands).

²¹³ *Commentaries*, V, pp. 796–797. The English translation is more favourable than the Latin text, chiefly in the case of *genus hominum pauper, lacerum ac nudum, verum superbum et arrogans* (*Commentarii* (1614), bk. XII, ch. 16, 325).

²¹⁴ *Europe*, 64. It was polite in comparison to what came after for the Szeklers in the *Commentaries* (see therefore also the Hungarian translation by Tamás Notári in *Szemelvények Aeneas Sylvius Piccolomini Európa c. művéből* (= *Dokumenta Historica*, XLII) (Szeged, 1999), 21).

²¹⁵ *Commentaries*, V, 796–797. The 60,000 cattle (oxes) can be encountered also in a description of Matthias’ lands that reached Milan in early May 1476 (Ş. Papacostea, “Populație și fiscalitate în Țara Românească în secolul al XV-lea: un nou izvor,” *Revista de Istorie* XXXIII, 9 (1980): 1779–1786): [...] *De Valacchia, quando el Re se incorona* [in Matthias’ case: in March 1464], *ha uno cavallo per casa; el cavallo de li zentilhomini debbe essere de valuta de ducati XXV e quello de li popolari XV; et quando el piglia moglie* [in Matthias’ case: Katarina Podiebrad (May 1463), and Beatrice of Aragon (December 1476)] *gli danno uno bo’ per casa; et le casate sono XL^m. Al tempo del re Ladislao ne cavava LX^m bovi* [although Ladislav V’ French marriage was never celebrated, because of his death (November 1457)]; *de questo non ha altro, salvo che sono obligati ad levarsi tucti al defensione dello Stato* [of Hungary] [...] (*I diarii di Cicco Simonetta*, edited by Alfio Rosario Natale, I. 1473–1476 (Milan, 1962), 202). Even in terms of figures, the royal obligations of Wallachia, listed in the report brought to Milan by Matthias’ envoy and physician, Francesco Fontana (1476), and those of the Szeklers, recorded earlier by Pius II (1463/1464), were comparable, if not identical. Yet, the Szeklers totalled 80,000 souls at best in the mid-1470s (A. Kubinyi, “Die Bevölkerung des Königreichs Ungarn am Ende des 15. Jahrhunderts,” in Kubinyi, *König und Volk im spätmittelalterlichen Ungarn* (Herne, 1998), 148–183, at 181). In spite of the conflicts that had plagued her between 1456 and 1476 in

Pius' view of the *Siculi* was part of a larger mockery of the superstitious Hungarians, addicted to the possession of the Holy Crown, an obsession for which the pope had nothing but contempt.²¹⁶

After describing the Szeklers, Pius added: "[...] Among the Hungarian kings they say Béla was once famous and Andrew and Louis; but most of all they admire Stephen, both for his glorious exploits and his upright life. When Stephen threw off the yoke of the German emperor, the Pope sent him a precious crown of gold and jewels, which is preserved to this day as a holy thing and the Hungarians think no king legitimate unless he is crowned with it. Such is the force of superstition! [...]"²¹⁷

The Szeklers were a *poor, mangled, bare nation proud and arrogant*,²¹⁸ but, allegedly, *the true Hungarians are the Szeklers, whose ancestors came from ancient Hungary*²¹⁹ (what better way to spite such men than to allude that the forefathers of the Szeklers were colonists from Sicily).²²⁰ In all fairness, the Wallachians,

particular, the population of Wallachia was at least six times superior to that of the Szekler Seats in Transylvania. The 40,000 (in 1476)/ 60,000 (in 1456) Wallachian oxes/ houses stood for about a fifth of the population of the Hungarian realm (placed in the quoted report at 250,000 houses, Transylvania and Slavonia included). Pius II' Szekler figure of 60,000 was an exaggeration, possibly because he had confused, voluntarily or involuntarily, Wallachian figures with Szekler figures. The confusion was rather natural (until 1829, one of Wallachia's counties was *Săcueni/ Secuieni/ Saac*), for two administrative structures and two *nations* closely connected (on the very delicate matter: Hansgerd Glöckenjan, *Hilfsvölker und Grenzwächter in mittelalterlichen Ungarn* (Wiesbaden, 1972)).

²¹⁶ *Commentaries*, V, 597. The original text, apart from the last line, is in *Commentarii* (1614), bk. XII, ch. 16, 325. For the line in question (*tanta vis superstitionis est* in Latin), see for instance the Bellus-Boronkai edition of the *Commentarii* (1993), bk. XII, ch. 16, 581.

²¹⁷ *Commentaries*, V, 597.

²¹⁸ As mentioned above, the English translation is more favourable to the Szeklers than the original. In return, *defenceless* is hardly a word that fits the medieval Szeklers, no matter how negative Pius intended his picture to be. Therefore, omitting alike Gragg *ac* for reasons of fluency, we have translated *lacerum ac nudum* by *mangled <and> bare*. If sympathy on Pius' behalf existed (in a twisted manner), then the translation of the Szekler "label" could also read: *an impoverished, wounded and demoted nation, but proud and arrogant*. In this case, the modern Hungarians/ the Hungarian royal authorities were explicitly blamed by Pius for the thus unworthy condition of the Szeklers, the ancient Hungarians.

²¹⁹ Considering the general Humanist approach of Antiquity and notwithstanding the devastations caused by the Huns, by the *old Hungarians*, the reference to (the) *ancient(s)* might support the said possibility that Pius II harboured sympathy towards the *Siculi*, and that his contempt and his mockery were directed only against the (ruling) Hungarians.

²²⁰ This negative image of the Szeklers redraws attention upon the identity of the *lord of Thoenon*. Out of a variety of ancient names of men and places connected to Sicily, furthermore

not to mention the Germans (Saxons), got – at least in Transylvania and in written – a better Papal treatment and deal (superior to that they would have deserved).²²¹ Consequently, the location in the *Commentaries* of these largely divergent depictions must be stressed out: the quoted Szekler-Hungarian lines were inserted by Pius II towards the end of his *Commentaries*, which he intended – in their twelve book shape – to be the story of his rise²²², as his greatest accomplishment was yet to come: the (Papal) crusade.²²³

The negative image of the Szeklers, and of the Hungarians, added immediately after Pius II had stressed out that the Wallachians spoke *corrupt Italian* and the *Transylvanians* German²²⁴, was part of the Pontifical presentation of

out of the multitude of personalities and settlements related and relatable to the past of the lands now held by Matthias, Pius II chose the *lord* <of> *Thoenon* with a reason as the name of the recipient of *John Dragula's* infamous letter.

²²¹ Pius' portrait of the Szeklers suits the traditional image of the Transylvanian Wallachians, who had either opted to forfeit the benefits of Western civilization (Paul Philippi, "Rückwirkungen der Adelsgesetzgebung unter Ludwig dem Großen (1351) auf die siebenbürgische Gruppenautonomie: eine Hypothese," in *Gruppenautonomie in Siebenbürgen: 500 Jahre siebenbürgisch-sächsische Nationsuniversität*, edited by Wolfgang Kessler (Cologne-Vienna-Weimar, 1990), 131–144) or had been forced into ignomy by an oppressive regime (M. Holban, *Din cronica relațiilor româno-ungare în secolele XIII–XIV* (Bucharest, 1982)). Yet Pius' Transylvanian picture resembled a peculiar – expanded (via the Saxons) – *universitas Hungarorum et Valachorum* (Tudor Sălăgean, "Universitas hungarorum et valachorum. North-Western Transylvania at the Time of the Bobalna Uprising (1437–1438)," *Transylvanian Review* XVIII (2009), suppl. 2, pp. 191–202). Aside from the questionable anti-Ottoman commitment of the Wallachians (recorded also by Pius), the image exceeded the limitations, natural and imposed upon, of the Wallachians (I.-A. Pop, *From the Hands of the Schismatic Wallachians: The Romanians and Power in the Medieval Kingdom of Hungary (13th–14th Centuries)* (New York-Oxford-Frankfurt-am-Main-Basel-Vienna, 2013)), but it did so in a manner and in a context that prevents us from reducing it to mere wishful thinking. He wrote of the Wallachians, within and outside Transylvania, at a time when Matthias' Hungarian reign was strongly contested also because of his *low-born* Wallachian origins.

²²² E.g. Märkl, "Pauca de origine Enee," 150–153; O'Brien, *The Commentaries*, 15–18. It was a gamble. This would be the safest interpretation. Pius II had to cross the Adriatic.

²²³ A list of the main limits of crusading would certainly include: 1. Christian domestic shortcomings. In addition to troubled Hungary, this was the case of the divided Roman-German Empire (Baldi, *Pio II*, 236). 2. The Ottoman arrangements of Christian powers. In Pope Pius II's days, this was foremost Florence's case (Franco Cardini, "La repubblica di Firenze e la crociata di Pio II," *Rivista di Storia della Chiesa in Italia*, XXXIII (1979): 455–482). 3. One realm alone could not defeat the Ottoman Empire (Housley, "Pius II and Crusading," 219–220). John Hunyadi's greatest misfortune was probably that in 1443, prior to Varna, he had given the impression that this could be accomplished.

²²⁴ Already in <De> *Europa*, Enea's note on the Transylvanian Saxons had been brief: "[...] The Germans stem from Saxony. They are brave men, well versed in war, who are called Siebenbürger in their native language from the seven cities which they dwell [...]" (*Europe*, 64). Unlike in

the build-up of the great crusade.²²⁵ A sizeable portion of the presentation was devoted to the futile, according to Pius²²⁶, conflict over the possession of the Holy Crown of Hungary, matter finally concluded through the Habsburg-Hunyadi treaty of Wiener Neustadt in July 1463.²²⁷ Free of this burden that had weighted heavily upon his first years of rule²²⁸, and with the *John Dragula* business behind him, Matthias was now prepared to join the general offensive against the *Turk* and claim what was his²²⁹: not only *Moesia*, both *Upper (Rascia)* and *Lower (Bulgaria)*²³⁰, Serbia and Bosnia, but also “[...] beyond <them> the

the case of the Szeklers, he spoke even less of the Saxons in the *Commentarii*. Hostility against the Germans in Hungary had been growing since late 1456 (Pop-Simon, “Rapports italiens,” Appendix, no. 6, 25–26), and especially since winter 1457–1458 and Matthias’ election as king (Bibliothèque Nationale de France, Paris, Manuscrits Italiens, 1588. 1458–1460, ff. 16^r, 18^r–19^v, 25^r, 39^{r-v}; February 18, March 12, 1458). Because of this hostility that bordered hatred and due foremost to Pope Callixtus III’ resolute support of Matthias, Frederick was probably willing at first to compromise with Matthias, until he was approached by discontent Hungarian barons (Haller, “Kaiser Friedrich III,” 120–125).

²²⁵ Hungary’s Piccolominian *bulwark* image (as well as its nuances): J. Marton, “Enea Silvio Piccolomini’s Contacts with Hungary,” and K. Pajorin, “The Crusades and Early Humanism in Hungary,” in *Infima aetas Pannonica. Studies in Late Medieval Hungarian History*, edited by P.E. Kovács, Kornél Szovák (Budapest, 2009): 194–225, 237–249.

²²⁶ *Commentaries*, V, 801–802. In Latin: *Commentarii* (1614), bk. XII, ch. 16, 327–328.

²²⁷ *Commentaries*, V, 802: “[...] The news of it [of the treaty of Wiener-Neustadt] was brought to Pope Pius on the last day of his fifth year of his Pontificate [September 2, 1463 (the peace had been concluded on July 27; news from Vienna of such import reached Rome within less than two weeks)]. The anniversary next day was celebrated like his birthday and the sixth year of his elevation to the Papacy began [...]”. Pius may have discarded the Germans from the core of the crusade (Baldi, *Pio II*, 236, note 20), but the crusade could not begin without a Habsburg-Hunyadi peace. There was no crusader alternative (yet) to Buda and its lands.

²²⁸ Ottoman-Hungarian truces for two years were reported in Italy both in 1458 and in 1460 (for a pro-Vlad overview of Matthias’ Ottoman stand: Ileana Căzan, Eugen Denize, *Marile puteri și spațiul românesc în secolele XV-XVI* (Bucharest, 2001), 67–68, 81). Additionally, at the end of 1460, Michael Szilágyi lost to Mahmud Angelović and was taken captive under very strange circumstances (Pálosfalvi, *Form Nicopolis to Mohács*, 201–202). Pius did not record the capture and subsequent execution, although he was fully aware of Szilágyi’s importance, both at Belgrade in 1456 and at Buda in 1458 (*Europe*, 61–62, 65).

²²⁹ Which was in fact a lot, following not just Pius’ words, but the extended royal Hungarian title as well, used also by Matthias, that proudly included the royal Balkan exploits of Arpadians and Angevines (for this seemingly not so distant past: Florin Curta, *Eastern Europe in the Middle Ages (500–1300)* (Leiden-Boston, 2019), 363–388. 671–698).

²³⁰ Because Bulgaria too was included in the extended royal title of the kings of Hungary, we recall that, according to Jan Długosz, John Hunyadi had secured in 1444 the written pledge of Wladislaw I (III) of Poland and Hungary that Bulgaria was to be his (*Długosz*, III (Krakow, 1877), 708). John had proceeded in similar fashion after Wladislaw’s enthronement in Buda (1440), when the Jagiellonian monarch had to promise that, for the duration of his rule, Moldavia was to be vassal not to Krakow, but to Buda alone (see also Simon, *Pământurile crucii*, 22–26).

Danube Wallachia, in Sarmatian²³¹, or some say Scythian²³², territory, called Dacia by the ancients, right up to the Euxine [...]. Matthias was to have it all, if he went south and drove away the Ottoman sultan²³³, deemed either the heir of the Trojans²³⁴ or the master of the Turkish Scythes, or both.²³⁵

²³¹ The Poles considered themselves Sarmathians. This identity was first coined by Jan Długosz, together with the Roman roots of the Lithuanians, challenged however by 1480. Sarmatism endured in Poland (Martin Faber, *Sarmatismus. Die politische Ideologie des polnischen Adels im 16. und 17. Jahrhundert* (Wiesbaden, 2018)) and so did, eventually, the Italian origins of the Lithuanians

²³² The origins of the Turks were either *Scythian* (foremost) or *Trojan* (quite popular also) chiefly because of the works of Piccolomini and, at his bequest, of Niccolò Sagundino. The Hungarians however hailed their *Scythian* roots (deemed *Hunic* in the case of the Szekelers). This brought them into collision after Matthias' death with both the Habsburgs and the Roman Wallachians. As a matter of fact, after Louis I of Anjou's Wallachian conflicts, both foreign and domestic (1350s–1370s), explicit anti-Wallachian stands (or paranoia) are documented in Hungary chiefly after Matthias' death in 1490 and after the extinction of the Hunyadi male line in 1505 (Al. Simon, "Valahii și Dieta de la Rákös (1505). Considerații asupra sfârșitului epocii huniade," *Apulum* XLIII (2006): 99–121). In this respect, we must note that a Hungarian battle-cry styled "it is better to have a German than a Wallachian as our king" failed, in case it was ever vigorously voiced, to rally massive support against Matthias. Szilágyi's speech, *per honor de la lengua hungara*, from February 23, 1458, is therefore worth a closer inspection (cf. the report of the same Venetian envoy in Buda, Pietro de Tomasso, in CDH, IV, *Szerbia*, no. 310, 228). Enea's version of the events (in *Europe*, 62), otherwise remarkably similar to the report of Tomasso, did not mention Szilágyi's "nationalistic" use of the Hungarian language. Such aspects must be addressed not only because Matthias' royal Wallachian problems resurfaced after 1458/1459–1463/1464, mainly after his break of 1470 with Frederick (N. Iorga, *Acte și fragmente privitoare la istoria românilor*, III. [1399–1499] (Bucharest, 1899), 37: [...]) *Un gran contrario di questo re e perche essendo lui disceso da Janus* [the rather common deified Italian rendering of Hungarian János], *il qual non era Ungaro nobile, ma Valacho, non di troppo gentil parentella* [...]), but because these matters were in line with reasonings of figures such as Pius II, who was at least indebted to Frederick III, as well as in need of Matthias, especially after the latter had kept his Hungarian ground.

²³³ Two additional remarks are in order. On one hand, Ottoman was a much for inclusive designation, as proven also by the work of Francesco Filelfo's son, Giovanni Maria (*Amyris*), commissioned officially by an Italian admirer of Mehmed in the mid-1470s, prior to 1476 (Giovanni Mario Filelfo, *Amyris. De vita et gestis Mahometi Turcorum imperatoris*, edited by Aldo Manetti (Bologna, 1978); Franco Pignatti, "Giovanni Mario Filelfo," *Dizionario Biografico degli Italiani*, XLVII (1997), *sub voce*). On the other, Matthias was not the one to have Mehmed's head or the throne of Constantine. This at least was clear in Pius' writing. Plus, defeating the Ottomans was a "team effort".

²³⁴ *Teucris* was the name given to the Trojans in Virgil's *Aeneid*. It was quite frequently used in Latin Papal documents for the Turks, prior to Pius (Weber, *Lutter contre les Turcs*, 46).

²³⁵ In his alleged letter to Mehmed II, Pius attempted to circumvent the problem posed by the Scythic roots of the Turks. He emphasized the bravery and the appetite for war of the ancient Scythians, completely different from the effeminate Egyptians and unwarlike Arabs (cf.

Enea Silvio Piccolomini had earlier blamed John Hunyadi for the crusader debacle of Varna (1444) and for the deaths of King Wladislaw III and especially Cardinal Giuliano Cesarini, who had been an influence on Enea.²³⁶ John atoned for his fault, his sin, at Belgrade (1456). This is what Piccolomini's positive image of John in <De> *Europa* (1458) might suggest.²³⁷ However, neither as cardinal, nor as pope, Enea never forgot John's flight from Varna and his subsequent career (as in [...] "John Hunyadi was saved by a quick flight and was made regent <of Hungary> [...]").²³⁸ Twenty years later, on the eve of his own crusade, Pius II apparently expected Matthias to fully redeem the failure of old, because, alike his father (to whom Cesarini had allegedly promised *Bulgaria*, a royal promise confirmed in written by Wladislaw III, according to Jan Długosz)²³⁹, Matthias had a substantial crusader monarchic gain in sight (as well as a personal monarchic debt behind him, for Pius regarded the recent Wiener-Neustadt treaty, also, as his accomplishment).²⁴⁰

Once again, all these Papal reasonings were recorded, in the *Commentaries* as well, by means of a conversation between Pope Pius II and the Milanese ambassador Otto de Carretto (September 22, 1463)²⁴¹, written down by the heir of Saint Peter himself in his Caesarian third person style. The next day, after this Milanese rehearsal, actor and director Pius II addressed the cardinals in a secret consistory and secured their support of the crusade.²⁴² Amidst *errant* foes (such as Matthias' father-in-law, George Podiebrad of Bohemia) and hostile allies (in particular Venice), Pius II relied on three men: Francesco Sforza, duke of Milan, Ferdinand of Aragon, king of Naples, and Matthias, still Hunyadi, king of Hungary (and of whatever he chose to be, provided that John's son left on crusade).²⁴³ In this crusader flow to Black Sea, along the Danube, from its German

Meserve, *Empires of Islam*, 72–74; Malcolm, *Useful Enemies*, 20–21), that is unlike the mortal enemies and Muslim rivals of Mehmed (and of his heirs): Mamluk Egypt and the Persians in the remaking (not to mention Karaman or Usun Hassan in Asia Minor).

²³⁶ *Reject Aeneas, Accept Pius*, no. 71, 289; Rowe, "The Tragedy of Aeneas", 307, note 29.

²³⁷ *Europe*, 59, 67.

²³⁸ *Europe*, 85–86; *Commentaries*, V, 798.

²³⁹ Długosz, III, 708; Engel, "János Hunyadi," 253.

²⁴⁰ *Commentaries*, V, 802.

²⁴¹ Date derived not explicitly noted down by Pius II. Otto de Carretto apparently had the idea of having Enea Silvio Piccolomini running for office in 1458 (Pastor, *The History of the Popes*, III, 7–8, and Appendix, no. 1, 378).

²⁴² *Commentaries*, V, 828.

²⁴³ Pius' choice of allies may have also been a consequence of the fact that he largely ignored the capitulations agreed upon by the cardinals on the second day of the conclave of 1458 (Carol M. Richardson, *Reclaiming Rome: Cardinals in the Fifteenth Century* (Leiden-Boston, 2009), 88).

springs to its Wallachian Mounds, the *barbarous*²⁴⁴ story of John Dragula was a watershed for Pius II, the celebrated author of *De Europa* and *De Asia*, who thought big, but had an eye for detail.²⁴⁵

As early as 1453 (both prior and after news of the Ottoman conquest of Constantinople reached him)²⁴⁶, the future pope had developed a personal interest in the borderlands confined by the Black Sea, the expanding Ottoman Empire and the troubled Hungarian realm.²⁴⁷ Enea, bishop of Siena in those days, twice advocated in his letters to Pope Nicholas V²⁴⁸ the restoration of Dacia in the East, its return to the lands around Transylvania, the *crown* of Dacia according to Enea (at that time Dacia was commonly used to designate the Kingdom of Denmark in Latin, as well as in Italian).²⁴⁹ By the time of John Hunyadi's death (August 1456) and the ensuing Hungarian civil war (fuelled

²⁴⁴ Weber's observation (*Lutter contre les Turcs*, pp. 463–464) that for most <Latin rite> Christians *barbarian* simply meant non-Christian may provide the grounds for further analysis, taking into account, this time, also the *Greek* rite perspective on the matter, because Cardinal Enea Piccolomini/ Pope Pius II manifestly avoided designating the *barbaric* Wallachians of Roman descent as either *Greek* rite Christians or worse as *schismatics*.

²⁴⁵ One of Iorga's numerous hypothesis on Vlad III's arrest was that his letters of treason had been intercepted by Radu III, who sent them to Matthias Corvinus (*Geschichte des Osmanischen Reiches*, II. *Bis 1538* (Gotha, 1909), 117).

²⁴⁶ On these matters, see more in I.-A. Pop, Al. Simon, "The Hunyadis and Dacia: From the Fall of Constantinople to the Peace of Wiener-Neustadt," in the current issue of *Historical Yearbook*.

²⁴⁷ Pius II devised his own geographies of royal power in relation to Habsburg (Ladislas V and Frederick III) and Hunyadis (John and Matthias) Hungary. The Kingdom of Cumania was still part of the extended Hungarian royal title under Matthias. It had covered up to half of the combined territories of future Wallachia and Moldavia (chiefly along the Carpathians) in the 13th century (Șerban Turcuș, *Românii și Sfântul Scaun în secolul al XIII-lea* (Bucharest, 2001), 225–226, 310–311). Neither in <De> *Europa*, nor in his *Commentarii* did Enea Silvio/ Pius II mention the Cumans.

²⁴⁸ *Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini*, III. *Briefe als Bischof von Siena*. 1. 23. September 1450–1. Juni 1454 (Vienna, 1918), no. 109, 190–191 (June 19 and July 12, 1453).

²⁴⁹ Michael von Cotta-Schönberg, "De Daniae regno aliqua non indigna cognitu: Danmarksbilledet hos en italiensk renaissancehumanist Æneas Silvius Piccolomini (Pius II)," in *Renæssancen isvøb: dansk renæssance i europæisk belysning 1450–1550*, edited by Lars Bisgaard, Jacob Isager and Janus Møller Jensen (Odense: 2008), 83–110, available in English <https://hal-hprints.archives-ouvertes.fr>: "A Picture of Denmark as seen by an Italian Renaissance Humanist, Æneas Silvius Piccolomini (Pius II)," 1–26, here at 10: "[...] The humanist Piccolomini was, possibly, the first writer to establish that Dacia, the Latin name traditionally given to the Danish kingdom, was based on a misunderstanding, and that the name of the country should be Dania (Denmark) and its inhabitants the Dani (the Danes)": '...the people to whom we now refer as the "daci" ought rather to be called the "dani"...' [...]. Earlier on (1449–1450), Enea had included a less than flattering portrait of Erik VII of Denmark in his *De viribus illustris* (edited by A. van Heck (Vatican City, 1991), 96–97).

by the opposed executions of Ulrich von Cilly and Ladislas Hunyadi²⁵⁰, both *Dacia* and the *Dacians* seemed to have been well carved into the crusader border between Christendom and the Ottomans (early 1458)²⁵¹, as well as inside royal Hungary proper (November 1456), the latter according to Niccolò Lisci, Enea's trustee and the protonotary of Ladislas V.²⁵² In 1462, the narratives of and on Matthias Corvinus, not yet legally king of Hungary (without the Holy Crown), and John *Dragula*, his relative, ally and foe, had rather solid foundations, Piccolominian at least.²⁵³

A neglected connection must be emphasized: according to his own folios, Pius II was pushing Matthias towards the Black Sea, while, both in 1462 (since before March, when news of Vlad III's campaign on the Danube reached the Italian Peninsula)²⁵⁴ and in 1463 (in September as well, when Matthias prepared to retake Bosnian Jajce from the Ottomans)²⁵⁵, the envoys of Vlad III were in the Crimea, especially in Genoese Caffa²⁵⁶, unsuccessfully addressed earlier on by John Hunyadi in view of a joint anti-Ottoman war effort (1454–1456).²⁵⁷ The Pontic drive of the Wallachians (of the *Wallachians of the Hellespontus* in the

²⁵⁰ Al. Simon, "Milanese Perspectives on the Hungarian Events of 1456," in *Miscellanea historica et archaeologica in honorem professoris Ionel Căndea sexagenarii*, edited by Valeriu Sârbu, Cristian Luca (Brăila, 2009), 249–260.

²⁵¹ Mercedes López-Mayán, "*Redditi Turchi et potentiarum nobis*. Un nuevo testimonio sobre la Cruzada contra el Imperio Otomano a mediados del siglo XV," *Anuario de Estudios Medievales* XLVII, 1 (2017): 129–157, at 155.

²⁵² Fabio Forner, "Enea Silvio Piccolomini e la congiura contro Ulrich von Cilli," in *Margarita amicorum. Studi di cultura europea per Agostino Sottili*, edited by F. Forner, Carla Maria Monti, Paul Gerhard Schmidt (Milan, 2005), 351–376, at 368.

²⁵³ It might go without saying that Piccolomini's/ Pius II' actual medieval political impact on the Wallachians was significantly diminished in Romanian historiography because of the *John Dragula* affair and also because of the prevailing idea that Enea's writings, as secretary, bishop, cardinal or pope, were foremost learned Humanist digressions, useful nevertheless for furthering the Roman roots of the Wallachians, that is of the Romanians.

²⁵⁴ Though the Crimean mission of Vlad III's men has attracted some attention over the years, this particular detail was not noticed.

²⁵⁵ This chronological "coincidence" too has remained unnoticed, possibly because Vlad III's envoys were deemed "stranded" in the Crimea after their master's downfall at the end of 1462.

²⁵⁶ Archivio di Stato di Genova, Genoa, Banco di San Giorgio, Sala 34, *Caffae-Massaria*, reg. 590/1242. 1463, cc. 71^v 74^r (March 19, August 30, 1462) reg. 590/1243, 1463, cc. 71^r, 171^r (March 1, September 20, 1463). The entries were poorly and even erroneously edited by Iorga (*Acte și fragmente*, III, 39–42).

²⁵⁷ See also Ch. Gastgeber, "Jacobus Campora. Bischof von Kaffa. Rede an Kaiser Friedrich III. und an König Ladislaus Postumus nach der Eroberung Konstantinopels," in *The Age of the Jagiellonians. 1386–1526* (= *Eastern and Central European Studies*, III), edited by Florin Ardelean, Christopher Nicholson, J. Preiser-Kapeller (New York-Oxford-Basel-Frankfurt-am-Main-Vienna, 2013), 93–119.

words of Sixtus IV)²⁵⁸, became highly present in crusader actions and designs in the 1470s, when Matthias teamed-up with Stephen III of Moldavia²⁵⁹, who, in spite of his personal reluctance, had to clear the path of the Wallachian restoration of Vlad III²⁶⁰, apparently much desired by Matthias.²⁶¹ Possibly, Vlad, more than Stephen²⁶², was Matthias' link of choice between the Wallachians of Transylvania and those of the Black Sea (to use geography of power of the late Pope Pius II).²⁶³ At any rate, Vlad had returned to the power and status he had enjoyed through his Hunyadi wife in Transylvania (much to the dislike of the local Saxon authorities)²⁶⁴, until 1465–1466, when Stephen III of Moldavia²⁶⁵

²⁵⁸ See for instance Edgar Artner, *Magyarország mint a nyugati keresztény művelődés védőbástyája. A Vatikáni Levéltárnak azok az okiratai, melyek őseinknek a Keletről Európát fenyegető veszedelmek ellen kifejtett erőfeszítéseire vonatkoznak (cca. 1214–1606)*, edited by Szovag Kornel (Budapest, 2004), no. 101, 111–112.

²⁵⁹ E.g. Pop, "Atletul Ștefan și românii," Appendix, no. 1, 28–30 (July 1475); no. 3, 31–34 (February 1476).

²⁶⁰ Državni arhiv u Dubrovniku, Dubrovnik, Lettere e Commissioni, *Lettere di Levante*, reg. 5. [1403–1576], f. 113^v (January 31, 1474). The letter sent by Ragusa to the Venetian doge was published, with errors, by József Gelich, L. Thallóczy *Diplomatarium relationum reipublicae ragusanae cum regno Hungariae* (Budapest, 1887), no. 385, 631. For a new edition: Pop, "Atletul Ștefan și românii," Appendix, no. 2, 30–31.

²⁶¹ See also the recent study of A. Weber, A. Gheorghe, "Noi descoperiri în arhivele Italiei și Austriei cu privire la ultimul an din viața lui Vlad Țepeș (1476)," *Muzeul Național XXXI* (2019): 27–46.

²⁶² Stephen was equally (if not chiefly) Venice's representative in the East (I.-A. Pop, Al. Simon, "Ungaria et Valachia: promisiunile valahe ale Republicii Sfântului Marcu din anii 1470," *Revista Istorică*, NS XXV, 3–4 (2015): 3–66). In this context, we draw attention to a passage in William de Wey's memoirs from the year 1462: [...] *Sed anno Domini CC cum Atela Rex Hungarie destruxerat istas civitates et plures civitates Hungarie, fideles et catholici viri istarum civitatum, et Regni Hungarie, ad locum maris, ubi edificatur Venecia, venerunt, et ibi edificabant civitatem. Sic quidem magna pars generosorum Venecie traxerunt originem ab Hungariis, ex quibus dominus Andreas Morason patronus meus duxit originem.* [...] (*The Itineraries of William de Wey, Fellow of Eton College, to Jerusalem A.D. 1458 and A.D. 1462, and to Saint James of Compostella A.D. 1456* [edited by Bulkeley Bandinel, George Williams] (London, 1857), 117). De Wey's protector was Andrea Morosini (Andrea Denke, *Konrad Grünembergs Pilgerreise ins Heilige Land 1486: Untersuchung, Edition und Kommentar*, (Cologne-Vienna-Graz, 2011, 140), the relative of Paolo and Pietro Morosini, who played an sensitive part in Venice's Moldavian policies (C. Luca, Al. Simon, "Documentary Perspectives on Matthias Corvinus and Stephen the Great," *Transylvanian Review* XVII, 3 (2008): 85–112, at 87–88).

²⁶³ Al. Simon, "Valahii de la Marea Neagră și valahii din Ungaria în cruciada anului 1476," *Revista Istorică*, NS XXII, 5–6 (2012): 35–54.

²⁶⁴ *Urkundenbuch*, VI, no. 3389, 192; no. 3400, 200.

²⁶⁵ Moldavia and Wallachia were intertwined into one rule prior to the cited pro-Habsburg narrative on *Dracula* (in fact Mircea I), as the lord of both Moldavia and Wallachia (c. 1475). According to de Wey and his sources, encountered on Hospitaller Rhodes (after August 19-before

gained control over the Danube Mounds²⁶⁶ and began expanding his influence also over – part of – the Szeklers.²⁶⁷ Apparently, following Pius's advice (if indeed the pope meant at the end of his portrait of *John Dragula* that the Wallachian was *being wasted in prison*)²⁶⁸, Matthias still made good use of Vlad after the events of 1462, in Bosnia as well.²⁶⁹ It is therefore not unsurprising that even after the so-called and much debated arrest of Vlad in the second half of November 1462, Matthias did not name him a traitor or worse, even when he recorded, on December 3, 1462, the devastations caused by Vlad in recent years in the vicinity of Saxon Braşov, in the Transylvanian Wallachian Land of Făgăraş.²⁷⁰ Matters seemed much more complex than *John Dragula's* infamous treason.

September 5, 1462): [...] *postquam Turcus occidisset Baronem de Muldan in Regno Hungarie, in Comitatu Walachie Majoris que est in confinibus Hungarie, accepit secum duos filios suos quos nutritivit usque ad annos discrecionis [...]* / [...] *after the Turk killed the Baron of Moldavia in the Kingdom of Hungary, in the Greater Wallachia County which is at Hungary's boundaries, he took with him his [i.e. the baron's] two sons, which he nourished until they became of age [...]* (*The Itineraries of William de Wey*, 99). The most obvious mistake was that John Hunyadi and not the Turk (Murad II at that time) had executed Vlad II Dracul, the father of Vlad III and Radu III (1447). In return, the two brothers had indeed grown-up as hostages at the Ottoman court (yet since 1442).

²⁶⁶ A note on Stephen III's stand(s) in 1462 is needed in relation to both the Danube Mounds and to Matthias' Hungarian concerns. In 1462, together with Mehmed's naval forces, Stephen attacked Chilia, held jointly since the days of John Hunyadi by the king of Hungary and the voivode of Wallachia. The siege failed (late June/ early July). Stephen attempted a reconciliation with Matthias (M. Cazacu, "Du nouveau sur le rôle international de la Moldavie dans la seconde moitié du XVe siècle," *Revue des Études Roumaines* XVI (1981): 31–44, at 43). The king apparently accepted Stephen's offer and announced it on August 10 to the cities of Bardejov and Kosice in Upper Hungary (the king's letters are in Al. Simon, *Ştefan cel Mare şi Matia Corvin. O coexistenţă medievală* (Cluj-Napoca, 2007), 484–485). Upper Hungary had been largely controlled by the pro-Habsburg forces led by Jan Jiskra. In May 1462, Jiskra had come to terms with Matthias and entered his royal service. Jiskra was then entrusted with the task of arresting Vlad.

²⁶⁷ For power relations at the Szekler border between Hungary and Moldavia: Papacostea, "Politica externă," 20–21; Pop-Simon, "The Venetian and Walachian Roots," 285–287. These relations fuelled the conflict of 1467 between Matthias and Stephen, that led to the king's impromptu Moldavian campaign, but also eased their arrangement of 1471.

²⁶⁸ We recall the original text: ([...] *Valachus adhuc in carcere delitescit, magno et honesto vir corpore, et cuius species imperio digna videatur; adeo sepe differt hominis ab animo facies [...]*) (*Commentarii* (1614), bk. XI, chap. 12, 297).

²⁶⁹ [Ivan Gundulić], *Cronice ulteriore di Ragusa*, in *Chronica Ragusina Junii Resti (ab origine urbis usque ad annum 1451) item Joannis Gundulae 1451–1484* (= *Monumenta spectantia Historiam Slavorum Meridionalium*, XXV, Scriptores, II), edited by Speratus Nastilis (Zagreb, 1893), 371 (Vlad was erroneously named *voevoda da Moldavia* and therefore the voivode who accompanied Matthias to Bosnia was deemed Peter Aaron, former ruler of Moldavia).

²⁷⁰ The deed issued by the king in Braşov was already published in *Hurmuzaki*, XV/1, no. 100, 58; *Urkundenbuch*, VI, no. 3304, 135–136. The passage in question read: [...] *Nos de*

The letter sent by John Dragula to Mehmed II prior to the *Ides of November* 1462²⁷¹ may have been an utter forgery (although something certainly did attract the sultan north of the Danube in November 1462)²⁷², a forgery aimed by Pius, its sole potential author in the only preserved version of the letter²⁷³, to further Christendom's fundamental instability (which he so often lamented) and to promote his vital role in stewarding states in turmoil.²⁷⁴ Still, aside from the strange personal relation between Matthias and Vlad, aka John Dragula²⁷⁵, Pius had more than enough pragmatic Wallachian grounds to web his own tales and designs.²⁷⁶ In them, *Hungary, Dacia etc.*²⁷⁷ could have featured prominently either as a/ the missing link²⁷⁸ between cosmopolite Christendom and the vigorous rustic Ottoman Empire²⁷⁹, or as a/ the bridge into Mehmed's realms (if

fide et fidelitate fidelis nostri circumspecti Georgii Byro Civis et inhabitatoris Civitatis nostre Brassouiensis confisi, eidem facultatem dedimus ut ipse possessiones nostras, Sarkan [Șercaia] et Mykofalw [Părău] vocatas, in districtu de Fogaras existentes et habitas per devastacionem Wlad wayuode desolatas, quas nos ipsi Georgio Byro, simul cum omnibus utilitatibus et pertinentiis quibuslibet sub veris metis et antiquis earundem habitis, pro honore suo durante beneplacito nostro duximus dandas et deputandas [...]. That same day, Matthias apparently left Brașov (Horváth, *Itineraria*, p. 72) and returned to Hungary with Vlad.

²⁷¹ The growing information on Mehmed II's network of spies in the West (and especially in Italy) has not been the subject of an scholarly investigation for the past seventy years (Babinger, "Mehmed II. und Italien," 154, note 2).

²⁷² *Stare srpske poveljei pisma*, I/2, no. 845, 263; Bojović, *Raguse*, no. 29, 231–232.

²⁷³ A certain paranoia of behalf of Pius II must also be factored in for. Several contacts between Italian politicians and Mehmed had been established in 1460–1461 (Sean Roberts, "The Lost Map of Matteo de' Pasti: Cartography, Diplomacy and Espionage in the Renaissance Adriatic," *Journal of Early Modern History* XX (2016): 19–38; Antonia Gatward Cevizli, "Mehmed II, Malatesta and Matteo De' Pasti: A Match of Mutual Benefit between the *Terrible Turk* and a *Citizen of Hell*," *Renaissance Studies* XXXI, 1 (2017): 43–65).

²⁷⁴ A selective, yet impressive, list of the instances in which Pius II claimed sole merit for the successes can be found in O'Brien, "Arms and Letters," 1066, note 36 (the list, based on the *Commentaries*, reveals an attitude directly shapen by Caesar's example).

²⁷⁵ Which in fact brings us back to the question of the actual identity of Vlad's Hunyadi bride of February–March 1462.

²⁷⁶ We recall only the divergent ways in which Enea/ Pius depicted John Hunyadis in his letters and in his writings.

²⁷⁷ Normally, Croatia should have come after Hungary in Matthias' Papal title. Instead, Dacia stood aside Hungary.

²⁷⁸ See also Hans Pfeffermann, *Die Zusammenarbeit der Renaissancepäpste mit den Türken* (Winterthur, 1946), 6–23. In 1462 (alike later in 1466, when Venice was officially at war with the Ottoman Empire), Florence intercepted Venetian correspondence and sent it to Mehmed II (Babinger, "Lorenzo de' Medici," 308–311).

²⁷⁹ E.g. J. Hankins, "Renaissance Crusaders: Humanist Crusader Literature in the Age of Mehmed II," *Dumbarton Oaks Papers* XLIX (1995: 111–207; J. Helmuth, "Pius II. und die Türken," in *Europa und die Türken in der Renaissance*, edited by Bodo Guthmüller (Tübingen

the crusade, promised and proclaimed in 1460 at the futile crusader congress of Mantua²⁸⁰, came to fruition).²⁸¹

To little astonishment, about a decade after *Dragula's* nefarious deeds, Nicholas, bishop of Modruš, Pius II' legate to both Stephen Tomašević and Matthias²⁸², used the *vile* Wallachians of Rome's once great empire and *their* tyrant, *Dracula*²⁸³, to undermine Hunyadi royal legitimacy at Christendom's south-eastern border, foremost in the West Balkans.²⁸⁴ A grand *Illyrian* plan of a rebuilt *Gothia*, centred around Bosnia²⁸⁵, was pushed forward, as Matthias stood once more on the brink of losing all realms (real and imagined)²⁸⁶, with

2000): 79–137; B. Weber, “Conversion, croisade et œcuménisme à la fin du Moyen-âge: encore sur la lettre de Pie II à Mehmed II,” *Crusades*, VII (2008): 181–199.

²⁸⁰ Vlad's actions have long be placed in connection to this congress but without even indirect evidence. In return, it is rather certain that in 1460 Moldavia had to be freed from the Turk. According to a Venetian proposal: [...] *Dechiarando che dicto exercito como se move ala giornata vanno aquisitando l'Albania et la Walachia Bassa [Moldavia] sottoposte al Turco per modo che avanti che siano gionti al confino de Graecia sarrano multiplicati in triplo oltre li cruce signati che sarrano passati d'Italia et daltri paesi [...]* (Archivio Segreto Vaticano, Vatican City, Armaria, [reg.] XXXIX–10, ff. 256(276)^r–257(277)^v; from late 1459–early 1460; cf. Setton, *The Papacy and the Levant*, II, 262, note 111).

²⁸¹ Yet Filelfo attacked Pius II, after his death, on precisely Hungarian grounds. The pope wanted to sail from Ancona to Ragusa in order to have a “better seat”, while he watched how Mehmed II crushed Hungary (*Notes et extraits*, IV. 1453–1475 (Bucharest, 1915), no. 146, 242). The attack, dated September 15, 1464, might be relevant also for earlier political plays at the curia. Filelfo was a close associate and friend of Bessarion. Together, they “vetted” the *Greeks*, in particular, but also the *Slavs*, who sought harbour in the Italian Peninsula following the Ottoman expansion.

²⁸² For bishop Nicholas and his quite fascinating career, see Luka Spoljarić, *Nicholas of Modruš, The Glory of Illyria: Humanist Patriotism and Self-Fashioning in Renaissance Rome* [PhD Thesis CEU] (Budapest, 2013).

²⁸³ This image, convenient in the days of Modern nationalisms, entered Hungarian historiography at the time of the celebrations of the Magyar Millennium of 1896 (V. Fraknói, “Miklós modrusi püspök élete, munkája és könyvtára,” *Magyar Könyvszemle*, V (1897): 1–23, at 12–13).

²⁸⁴ Most of the relevant information was known to Yugoslav historiographies (Veljan Atanasovski, *Pad Hercegovine* (Belgrade, 1979), 20–23, 100–101; Lovrenović, *Na klizištu povi-jesti*, 296–301), and possibly already to Austro-Hungarian historians, another over-arching and frequently confusing and distorting designation (chiefly Thallóczy, *Studien*, 110–120, 170–181).

²⁸⁵ See L. Spoljarić, “Nicholas of Modruš and his *De Bellis Gothorum*: Politics and National History in the Fifteenth-Century Adriatic,” *Renaissance Quarterly*, XCII (2019): 457–491. Given also Długosz' Hunyadi stands, a legend popular at the time must be recalled. The Goths, led by Lech, had fled Illyria, and had founded Poland.

²⁸⁶ Not to mention his alleged imperial quest, already noted (*Bonfini*, III, 243; IV, 72) in relation to the Viennese rebellion of 1462 and Matthias' march *adversus* Vlad III (the reference works remains V. Fraknói's *Mátyás törekvései a császári trónra* (= Értkezések a Történeti Tudományok Köréből, XXIII, 9) (Budapest, 1914). The sources on that matter, largely charges

the rival Jagiellonians of Krakow and Prague – wishfully– claiming that not only Szeklers, but entire Transylvania had renounced him.²⁸⁷

Pius II may not have been the greatest of politicians, as pope, as cardinal or just as Enea, but as a political thinker (say geo-politician) his educated instincts were remarkable. Sixtus IV was to join Bosnia and Wallachia in one fresco of vacant crowns in the *Corsia Sistina* (1479–1480).²⁸⁸ The monarchic fate of Matthias' only son, John (1488–1490), was to depend on Bosnia (that had to be his royal crown) and on the partition of Hungary (the Holy Crown had to return into Habsburg hands).²⁸⁹ With *Transilvania* of *Dacia* played between the Habsburgs and the Porte, as in 1462²⁹⁰, it was all together a long-shot. Pius II had already made it clear by telling the Wallachian *Dragula* story in his *Commentaries*, while omitting a couple of essential “details”. It was however a long-shot becoming for a “Kennedy family” whose fortune was to rest on an arrow, a ring and a raven.²⁹¹

PAPA, HUNIAZII ȘI VALAHII (ROMÂNII): CURIOSUL CAZ AL LUI PIUS AL II-LEA

Rezumat

Una dintre scrisorile politice considerate demne de a fi citate și transcrise de către papa Pius al II-lea (*olim* Enea Silvio Piccolomini) în *Comentariile* sale a fost mesajul trimis (aparent) de către Vlad al III-lea Țepeș (*Dracula*) sultanului Mehmed al II-lea pe 7 noiembrie 1462. Misiva a reprezentat embrionul textual al capitolului al 12-lea din cartea a XI

brought against the *usurper* Matthias, are however worth reviewing, for the story seemingly gained Roman humanist momentum around 1475 (Kubinyi, *Matthias Rex*, 188), after Matthias overcame the new tide of plots against him, including the *Gothic* plan, and actively (re)began to promote his own Roman (imperial) past.

²⁸⁷ Aleksander Jabłonowski, *Sprawy wołoskie za Jagiellonów. Akta i listy* (= Źródła Dziejowe, X), (Warsaw, 1878), Appendix, no. 8, 30; Felix Priebatsch, *Politische Correspondenz des Kurfürsten Albrecht Achilles, 1470–1486* (= Publikationen aus den Königlichen Preußischen Staatsarchiven, LIX), I. 1470–1474, Leipzig, 1894, no. 660, 555–556; *Długosz*, IV, 603, 621.

²⁸⁸ Al. Simon, “*Duca Stephano vaivoda intitulato re <de Bosna>dal Re de Hungaria și <Nicolaus>Bosniae et Valachiae Rex: despre identitatea regală a valahilor la mijlocul anilor 1470*,” *Revista Istorică*, NS XXXI, 1–2 (2020): in press.

²⁸⁹ J[oseph].<von>Zahn, “Über ein Admonter Formelbuch des 15. Jahrhunderts,” *Beiträge zur Kunde Steiermärkischer Geschichtsquellen*, XVII (1880: 33–80, at no. 6, 73–74.

²⁹⁰ For instance: *Acta vitam Beatricis reginae Hungariae illustrantia. Aragóniai Beatrix magyar királyné éltetőre vonatkozó okiratok* (= *Monumenta Hungariae Historica*, I, 39), edited by Albert [von] Berzeviczy (Budapest, 1914), no. 101 148; *Acta et epistolae*, I, no. 39, 42–43.

²⁹¹ A story made famous by the Reformation. For further (journalistic) reading: Marcus Tanner, *The Raven King: Matthias Corvinus and the Fate of his Lost Library* (New Haven, CT, 2008).

(*Iohannis Dragule immanis atque nefanda crudelitas, eiusque in regem Hungarie deprehensa perfidia, et tandem captivitas*), acoperind aproximativ o cincime din capitol. Capitolul despre Dragula a fost așezat între descrirea (în capitolul al 11-lea) a conspirației vieneze împotriva lui Albert al VI-lea de Habsburg, fratele și rivalul împăratului Frederic al III-lea (aprilie 1462) și prezentarea emfatică (în capitolul al 13-lea) a cererii regale antiotomane trimise lui Pius al II-lea de către noul rege al Bosniei, Ștefan Tomašević, cu aproximativ un an mai devreme, la sfârșitul verii anului 1461 (o data pe care papa a omis să o pomenească, deși a citat pe larg din mesajul solilor lui Tomašević, precum și din răspunsul pontifical primit de aceștia). Cazul lui *Ioan Dragula* lega în mod explicit capitolele al 11-lea și al 13-lea.

Adesea neglijate, capitolele care mărgineau descrierea nelegiuirilor fapte ale voievodului Țării Românești formau contextul politic logic al prezentării pontificale a lui Vlad Țepeș/*Ioan Dragula*, un context întemeiat pe Matia Corvin. Fiul lui Ioan (Iancu) de Hunedoara, care-l executase pe părinte lui *Ioan Dragula*, Vlad al II-lea *Dracul* (doar *Dragula* pentru Pius al II-lea), era, așa cum îl menționa și suveranul pontif, deopotrivă: (1.) stăpânul (suzeranul) lui *Ioan Dragula*, (2.) marele dușman al lui Frederic al III-lea și (3.) contestatul suzeran al lui Ștefan Tomašević. Înaintea “chestiunii *Dragula*” din 1462, Pius al II-lea îi servise cu credință lui Frederic al III-lea drept secretar și trimis (de la sfârșitul anului 1442 și până la alegerea sa drept papă în august 1458) și îi trimisese o coroană lui Ștefan Tomašević pentru încoronarea regală din ziua de Crăciun a anului 1462 (în pofida opoziției lui Matia, pe ale cărui drepturi bosniace Pius al II-lea pretindea în *Comentariile* sale că le apăraseră). Plecând de la cazul lui *Ioan Dragula*, cel mai faimos *valah* din scrierile lui Enea/ Pius, studiul se concentrează pe adevăratul caz din fața noastră, cel al umanistului/ papă, cu planurile sale pentru un continent și pentru o credință în criză.

ÎN SERVICIUL CORVINILOR: FRANCISC DE HARAZTH, BANUS ZEWRENIENSIS. CURSUS HONORUM (II)

Zoltán Iusztin*

Cuvinte cheie: nobil, baron, ban, familiaritate, stări

Keywords: noble, baron, ban, familiaritas, orders

Introducere

Încoronarea lui Matia Corvin a inaugurat o formă aparte de guvernare în regatul Ungariei în ultima parte a secolului al XV-lea. Adeptul autorității neîngrădite, dinastul hunedorean a diminuat constant influența baronilor, îndeosebi prin stăvilirea accesului mării nobilimi la diferite demnități. Spre deosebire de perioadele anterioare, numărul lor a fost sensibil mai mic, astfel că doar câțiva potențați fideli au dobândit majoritatea demnităților.

Pe de altă parte, s-a observat decăderea rangului unor demnități, care nu mai ofereau prestigiu și autoritate baronială. De această situație nu era răspunzător doar regele, însă el devenea principalul beneficiar, în contextul în care prestigiul demnitarilor se diminua. Pe un rang secundar coborau, alături de conducătorii comitatelor, banii Croației, Dalmației și Severinului.¹ Uneori sunt semnalate excepții de la regulă. Conform unor opinii, unul dintre banii Severinului, Francisc Bălașa de Giarmata, ar fi fost baron.²

În general sursele documentare nu oferă prea multe indicii despre banii Severinului din a doua jumătate a secolului al XV-lea. Într-un singur caz, cel a lui Francisc Haraszi, ban de Severin începând cu anul 1479³, documentele oferă

* Muzeul Național al Banatului Timișoara, str. Martin Luther, nr. 4, e-mail: iusztin.z@gmail.com

¹ *Magyarország világi archontológiája 1458–1526*, vol. III/1, N. C. Tóth., R. Horváth, T. Neumann, T. Pálosfalvi, eds. (Budapest, 2016), 149 (în continuare *Archontológia*); Pál Engel, "A magyar világi nagybirtok megszűlése a XV. században (II)," *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei*, 5 (1971): 294–295; András Kubinyi, "Bárok a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló idejében," *Századok*, 122, nr. 1–2 (1988): 149, 202.

² Kubinyi, "Bárok," 149.

³ *Archontológia*, III/1, 150–151; Zoltán Iusztin, *Politică și administrație în Banatul medieval* (Cluj-Napoca: Academia Română. Centrul de Studii Transilvane, 2018), 308.

informații mai multe. Din acest motiv identitatea sa nu a fost străină literaturii de specialitate. Lucrările mai vechi au emis ipoteze eronate în privința sa, considerându-l pe Francisc membru al familiei Haraszti care, în anul 1405, a fost înnobilită de Sigismund de Luxemburg cu un blazon.⁴ Desigur, lucrarea lui Iván Nagy, scrisă în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, și-a propus un deziderat ambițios, și anume identificarea tuturor familiilor nobiliare din Ungaria. Ca urmare, unele analize sunt superficiale, după cum observăm în cazul familiei Haraszti, în rândul cărei sunt incluși toți cei care au purtat, la un moment dat, acest patronim, destul de comun în Ungaria. Evident între toți acești indivizi nu a exista nicio legătură certă de rudenie.⁵ În ceea ce-l privește pe Francisc, era binecunoscut faptul că, în calitate de ban de Severin și comite de Arad, a reușit să acumuleze o avere al cărei nucleu principal se afla în regiunea bănățeană.⁶

De asemenea era cunoscută relația sa cu Ioan Corvin, în slujba căruia acti-vase în calitate de castelan al cetăților Șoimoș și Lipova. Alte informații privesc atacurile din timpul războiului condus de Gheorghe Doja asupra domeniilor sale din comitatul Arad și predarea cetății Ceala de către cei trei castelani ai săi, care au pactizat cu răsculații.⁷ Surprinzător este faptul că lui Francisc Haraszti i s-a atribuit infracțiunea de falsificare a banilor, în urma căreia regele Ludovic a II-lea i-ar fi confiscat toate posesiunile.⁸ Ipoteza eronată i se datorează lui Márki Sándor care, cu toate că citase un document de la cumpăna secolului al XVI-lea, apreciască că infracțiunea fusese pedepsită în anul 1516.⁹ Documentul menționat însă fusese emis aproape trei decenii mai târziu, la porunca reginei Izabela, care oferea domeniile confiscate comitelui de Timiș, Petru Petrovici.¹⁰ În contextul în care o parte dintre aceste moșii fuseseră deținute odinioară de Haraszti, confuzia se datorează persoanei invinuite care, și în acest caz se numește Francisc. Fostul ban de Severin decedase în anul 1522¹¹, astfel, în cauză nu putea fi decât un descendent de-al său, care purta un nume identic.

Totodată lucrările mai recente au adus unele clarificări privind identitatea lui Francisc Haraszty. Strămoșii săi proveneau din vestul regatului, din comitatul Győr, iar statutul nobiliar precum și relațiile de la curtea regală fuseseră

⁴ Iván Nagy, *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, vol. V (Pest, 1859), 51–52.

⁵ Ibid., 51.

⁶ Ibid., 51–52.

⁷ Samu Borovszky, *Csanád vármegye története 1715-ig*, vol. I (Budapest, 1896), 151–153.

⁸ Ibid., 142.

⁹ Sándor Márki, *Aradvármegye és Arad szabad királyi város története* (Arad, 1892), 140.

¹⁰ Károly Rácz, *A Zárandi egyházmegye története* (Arad, 1880), 114–116.

¹¹ Zoltan Iusztin, “In the Corvin’s Service. Francis of Haraszth, Banus Zewreniensis (I),” in *Politics and Society in the Central and South-Eastern Europe (13th–16th centuries)* (Cluj-Napoca: Mega, 2019), 134.

moștenite de la tatăl său, Ladislau Magnus. Toate aceste avantaje cărora li se va adăuga meritele proprii, evidențiate de o carieră corespunzătoare unui reprezentant al mării nobilimi, l-au propulsat pe Francisc ca fiind principalul exponent al familiei numite Haraszti.

Premise

Izvoarele documentare nu oferă mărturii despre primele activități ale lui Francisc Haraszti. Abia târziu, în anul 1478, când trecuse deja de 25 de ani, aflăm că se afla în slujba regelui. Activitatea sa era una oficială, deoarece este confirmată de rege însuși.¹² Slujirea suveranului putea presupune, printre altele, prezența în rândul gărzilor în calitate de cavaler sau soldat al curții. Era astfel în apropierea regelui care, în această perioadă, organiza expediții militare împotriva Austriei și Moraviei.¹³ În prima parte a anului amintit, suveranul s-a perindat între taberele de luptă din apropierea Bratislavei și Buda.¹⁴

Desigur, posibilitatea de a intra în slujba directă a regelui i-a fost facilitată de tatăl său, la rândul său cavaler al curții regale. În anul 1465 regele Matia consemna fidelitatea cu care Ladislau Haraszti a slujit sacra coroană în diverse locuri.¹⁵ Această mărturie dovedește că fostul familiar al lui Iancu de Hunedoara a rămas în serviciul Huniazilor, slujindu-l cu fidelitate și pe Matia. Aflat la o vârstă fragedă, Francisc nu a avut posibilitatea să-și urmeze părintele în teatrele de război sau în diferitele locuri în care își desfășura misiunile. Cert este că slujirea directă a coroanei i-a oferit mai tâziu lui Ladislau Haraszti posibilitatea de a-l prezenta pe fiul său curții și de a-l integra între acei *juvenis, miles, aulicus* sau *parvulus curie*.¹⁶

Una dintre mărturiile care sugerează că Francisc a urmat un asemenea *cursus honorum* este exemplul tatălui său. După moartea lui Iancu de Hunedoara la Zemun, Ladislau Magnus de Gutor devine cavaler al curții. În această calitate este amintit în anul 1457¹⁷, pentru ca apoi să se numere printre fideli regelui Matia. Despre acești membri ai aulei regale, Pál Engel susținea că erau nobili de diverse ranguri. În funcție de puterea financiară, unii dintre ei erau responsabili

¹² György Rácz, *A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa (The databasis regarding the Hungarian medieval archival sources) (DL-DF 4.2)* (Budapest, 2003), sv. DL 18088.

¹³ Kubinyi, "Bárok," 161.

¹⁴ Richárd Horváth, *Itineraria regis Matthiae Corvini et reginae Beatricis de Aragona (1458–1476–1490)*, (Budapest, 2011), 106–107.

¹⁵ Magyar Nemezeti Levéltár Országos Levéltára (în continuare MNL OL), Diplomatikai Levéltár (în continuare DL) 59530.

¹⁶ András Kubinyi, "A Mátyás kori államszervezet," *Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500 évfordulójára* (Budapest, 1990), 61.

¹⁷ *Archontológia* II, sv. VI. Az aula tagjai: 1457.

cu întreținerea unui număr de 50 de călăreți, a căror principală sarcină consta în apărarea coroanei. Alții activau ca membrii în forurile de judecată ale baronilor sau chiar ale regelui.¹⁸ Așa cum am văzut, Ladislau a făcut parte, la un moment dat, dintr-un asemenea tribunal, secondându-l pe palatin.¹⁹ Acestor sarcini li se adăugau diverse misiuni. Mai exact, membrii aulei erau slujbașii direcți ai familiei regale, ale cărei necesități trebuiau să le soluționeze.²⁰ Nu cunoaștem numărul și obiectivele misiunilor pe care le-a îndeplinit Ladislau, dar dania pe care i-a oferit-o regele²¹ dovedește că nu și-a slujit suveranul doar personal, ci a și întreținut soldați sau diverși slujbași la curte. Asemenea cheltuieli ar justifica donațiile primite, care i-au sporit, totodată, sursele de venit. Pe de altă parte, observăm că majoritatea bunurilor funciare pe care i le-a oferit dinastul se regăsesc în apropierea cetății Buda.²² Concentrarea tuturor acestor moșii în apropierea sediului regal confirmă ipoteza amintită și anume că activitățile și slujbele sale i-au impus o prezență permanentă la curtea regală sau în apropierea acesteia. Intenția de a-și constitui un domeniu în principala zonă de activitate pare logică, mai ales că situația moșiilor din regiune îi era cunoscută.

Cavalerul lui Matia

Secondându-l sau urmându-i părintelui, Francisc Haraszti a obținut o slujbă care i-a oferit posibilitatea de a accede la funcții mai importante, precum cea de ban al Severinului. În prima diplomă care-i consemna această calitate, regele Matia amintea de *fidelia servicia... per eum Maiestati nostri exhibita*, în schimbul căreia i-a oferit câteva moșii situate în districtul Lugo.²³ Interesant este faptul că întreaga danie i-a fost acordată cu îngăduința și consensul reginei Beatrix.²⁴ Desigur răsplătirea fidelilor, în urma acordului primit din partea baronilor sau a sfatului regal, era o practică binecunoscută a coroanei maghiare, dar în cazul de față este menționată doar regina. Această mărturie poate dovedi faptul că Francisc Haraszti nu a servit doar curtea regelui, ci și pe cea a consoartei sale. De la venirea sa în Ungaria, regina Beatrix l-a urmat pe rege chiar și în taberele militare. În anul 1479, după încheierea înțelegerii de la Olomouc care consfințea finalizarea acțiunilor militare din Moravia, Matia o trimite pe regină acasă la Buda.²⁵ Probabil,

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Ibid., sv. I. Bárók: Nádor (regni Hungariae palatinus).

²⁰ Ibid., sv. VI. Az aula tagjaj.

²¹ DL 59530.

²² Iusztin, "In the Corvin's Service," 114–116.

²³ Frigyes Pesty, *Krassó vármegye története*, vol. III (Budapest, 1882), 453.

²⁴ Ibid.

²⁵ Horváth, *Itineraria*, 104–109, 132–133.

printre cei care au însoțit-o în acest voiaj, s-a numărat și Francisc care, profitând de ocazie, a reușit să-i intre în grații.

Fără îndoială nu era prima întâlnire dintre cei doi, deoarece regina se afla de trei ani în Ungaria, iar Haraszti era o prezență obișnuită la curte, fiind remarcat și de cronicarul curții. Potrivit propriilor însemnări, Antonio Bonfini îl cunoscuse destul de bine pe banul de Severin, căruia îi aprecia curajul și vitejia. Totodată este singurul care oferă un indiciu despre înfățișarea fizică a lui Francisc, pe care-l numea *Aristio*.²⁶ Probabil apelativul i se datora podoabei capilare, dacă nu unui aspect mai puțin îngrijit.

În legătură cu virtuțile sale, cărturarul italian amintea o confruntare cu otomanii din regiunea Banatului. Cu cinci luni înainte de nunta regelui, o oaste condusă de Ali, beiu de Semendria, trece Dunărea și pradă zona de câmpie și împrejurimile Timișoarei. Turcii sunt interceptați abia la întoarcere, în apropierea fluviului. La această luptă participă și Haraszti care era responsabil cu comanda cavaleriei ușoare de pe flancul stâng al oștii maghiare.²⁷ Nu ne este cunoscut numărul husarilor aflați în subordinea sa, dar dacă, în general, un cavaler al curții avea în subordine aproape 50 de călăreți, cu ocazia unei bătălii numărul lor trebuia să fie de câteva ori mai mare. Totuși, în acest caz, nu numărul soldaților este relevant, ci faptul că se număra printre căpitani oștii. Bonfini afirma că Francisc conducea un drapel al cavaleriei de pe flancul stâng, în timp ce pe celălalt flanc al oștii se afla un corp de călăreți condus de frații Doczy.²⁸ Mărturia sugerează că trupa comandată de Haraszti echivala cu corpul de cavalerie aflat în subordinea banului de Severin. În anul 1476 acesta era Ladislau Doczy²⁹, iar dacă ne amintim că fiica sa, Sofia, va fi soția lui Francisc, ne întrebăm dacă evenimentul în sine a contribuit într-un fel la alianța dintre Haraszti și familia Doczy? Informațiile privind căsnicia lor apar abia doi ani mai târziu, dar necunoscând momentul exact al căsătoriei, nu excludem posibilitatea ca Francisc să fi luat parte la această bătălie în sprijinul socrului său, care avea responsabilitatea de a apăra culoarul Timiș-Cerna.

Cert este că majoritatea opiniilor concordă asupra faptului că, începând cu a doua jumătate a secolului al XV-lea, banii de Severin nu se mai numărau printre baronii regatului.³⁰ Diminuarea importanței pe care o deținuseră s-a datorat atât faptului că dimensiunile de odinioară ale mărcii de graniță nu au mai putut

²⁶ Antonio Bonfini, *Rerum Ungaricarum decades quatuor cum dimidia* (Francofurti, 1581), 581, 620, 659; Bonfini Antonio, *A magyar történelem tizedei*, Kulcsár Péter, S. Varga Katalin, eds. (Budapest, 1995), 525–526, 559, 585, 595.

²⁷ Ibid., 581.

²⁸ Ibid.

²⁹ *Archontológia*, III/1, 150–151.

³⁰ Kubinyi, “Bárok,” 176, nota 128, 202; *Archontológia*, III/1, 149.

fi reconstituite, cât și ascensiunii politice a comitelui de Timiș, devenit baron, care prelua sub jurisdicție o mare parte a regiunii.³¹

La trei ani de la această bătălie, Francisc Haraszti îi calcă pe urme socrului său, devenind ban de Severin. Spre deosebire de Ladislau Doczy, el va deține funcția mai mulți ani, însă cu intermitențe. Autorii volumului al treilea al arhontologiei medievale maghiare consideră că, de-a lungul unui deceniu, activitatea sa de ban al Severinului nu a fost continuă, ci întreruptă în anumite momente: XII 1479 – VI 1483, VI 1484 – I 1486, 8 VI – 21 V 1486, 17 III – 1 VI 1487, respectiv I 1488 – VI 1491³². Această periodizare este atribuită omisiunilor privind titlul de ban, care nu-i este consemnat de toate documentele în care este amintit. Două diplome privilegiale din octombrie 1479, respectiv februarie 1480, nu-l menționează pe Haraszti în rândul demnitarilor.³³ Omisiunea este neclară doar în cazul celui de-al doilea document, deoarece prima consemnare a sa ca ban provine din decembrie 1479.³⁴ Astfel, dacă mărturia documentului din octombrie nu are nicio relevanță, nu știm motivul pentru care nu îl regăsim, la începutul anului următor, în rândul demnitarilor. Necunoașterea noilor numiri de către cancelarie sau demersul pentru preluarea funcției ar oferi unele justificări, însă incomplete. Apoi, în a doua parte a anului 1483 și prima parte a celui următor banii de Severin sunt Andrei de Sokol și Bartolomeu Patocsi.³⁵ Reinstalarea sa ar fi avut loc la sfârșitul lui iulie 1484, moment din care rămâne în funcție, aproape trei ani de zile.

Se consideră că a fost înlocuit iarăși în perioada februarie-iulie 1486, pentru că o serie de documente care-l menționează nu consemnează nimic despre o eventuală activitate a sa.³⁶ Totuși, un privilegiu de la sfârșitul lui martie atestă prezența sa în rândul demnitarilor.³⁷ Certitudinea înlocuirii sale este oferită de două documente din anul 1487, care consemnează că Haraszti a fost (*alias*) ban de Severin. Primul a fost emis la 12 februarie, iar al doilea la 10 iunie.³⁸ Ciudat este faptul că, între 17 martie și 1 iunie, câteva documente îi consemnează titlul de ban.³⁹ Ulterior va mai ocupa funcția în perioada I 1488 – VI 1491.⁴⁰ Chiar dacă există mărturii concrete că între anii 1479–1491 Haraszti nu a deținut permanent funcția de ban, apreciem că nu au existat așa multe întreruperi

³¹ Iusztin, *Politică*, 81–90, 291–304.

³² *Archontológia*, III/1, 150–151.

³³ *Ibid.*, 150, nota 98.

³⁴ Pesty, *Krassó*, vol. III, 453.

³⁵ *Archontológia*, III/1, 259–261.

³⁶ *Ibid.*, 150, nota 102: documentele (DL 59738–59741).

³⁷ *Ibid.*, 263.

³⁸ DL 59746: *Egregio Francisco de Harazthy alias Bano nostrorum Seweriensis*; DL 59754.

³⁹ *Archontológia*, III/1, 151.

⁴⁰ *Ibid.*

precum susțin autorii archontologiei. Aceștia recunosc faptul că documentele emise de locurile de adeverire și alte instituții judiciare nu sunt foarte relevante pentru identificarea exactă a perioadei în care și-a desfășurat activitatea de ban al Severinului.⁴¹ În fapt, omisiunea titlului nu reprezintă o mărturie sigură a schimbării sale din funcție.

Pe de altă parte, constatăm că, asemeni perioadei anterioare dobândirii demnității de ban, principala activitate a lui Haraszti a fost războiul. Câteva mărturii atestă participarea sa constantă la campaniile militare inițiate de rege. Bonfini consemnează doar momentele în care s-a evidențiat banul de Severin, fapt ce sugerează că a luat parte la numeroase bătălii. La asediul cetății Hainburg an Donau a participat în calitate de căpitan al cavaleriei. Cetatea a fost ocupată de Matia în anul 1482 dar, cu ocazia unor lupte din perioada asediului, Haraszti a fost rănit. Căzând pradă impulsivității, s-a angajat în atacarea trupele austriece aflate în retragere, fără ordinul suveranului. Inițiativa se dovedește nefericită pentru viteazul căpitan, al cărui umăr este străpuns de armele inamicului.⁴² Cu toate că, după cum sugerează Bonfini, rana a fost una serioasă, coalescența nu i-a afectat cariera deoarece, la începutul anului următor, îl regăsim în activitate.⁴³

Se remarcă, de asemenea, cu ocazia campaniei din Silezia, desfășurată între anii 1487–1488. De această dată întâlnim un căpitan de cavalerie ușoară ce impresionează prin prudență și experiență. Pe câmpul de luptă, Francisc se evidențiază prin strategia adoptată.⁴⁴ Războiul la care participa fusese început de Matia pentru a-i asigura fiului său stăpânirea unui teritoriu ce i-ar fi oferit posibilitatea să dobândească coroana în mod oficial, ca prinț și duce. Obiectivul regelui se dovedește dificil și urmarea legitimitatea politică a lui Ioan Corvin, pe care dorea să-l căsătorească cu fiica regelui napoletan sau chiar cu cea a împăratului romano-german. Într-un final, victoria se rezumă la ocuparea cetății Glogau.⁴⁵ Pentru Haraszti, această campanie constituise prima implicare în favoarea viitorului său senior.

Consemnările cărturarului italian nu oferă mărturii despre activitatea propriu-zisă a unui ban de Severin. Nu beneficiem nici de existența unor documente emise în numele său ori în care să dețină o asemenea calitate. O singură dovadă atestă implicațiile activității sale. La 6 februarie 1487, regele Matia reconfirmă un

⁴¹ Ibid., 150, nota 100.

⁴² Bonfini, *Rerum Ungaricarum*, 620.

⁴³ *Archontológia*, III/1, 258.

⁴⁴ Bonfini, *Rerum Ungaricarum*, 645–646: Episodul retragerii într-o pădure și atacarea inamicului din spate sau lateral.

⁴⁵ Pál Engel, Gyula Kristó, András Kubinyi, *Magyarország története 1301–1526* (Budapest, 2005), 262–263.

privilegiu al nobililor români din districtul Lugoj. Cei care-i prezentau suveranului doleanțele românilor erau prepozitul de Timișoara, Ioan More și Francisc, în calitate de ban.⁴⁶ Privilegiul prevedea scoaterea a aproximativ 50 de nobili, împreună cu un număr de 49 de moșii, de sub jurisdicția cetății Jdioara și includerea lor sub autoritatea scaunului de judecată din Caransebeș.⁴⁷ Chiar dacă este singulară, mărturia este importantă deoarece atestă colaborarea dintre ban și subordonații săi și se adaugă celorlalte dovezi care surprind relațiile dintre Haraszti și nobilii români din regiune. Unii dintre ei erau familiarii săi și apelau la sprijinul financiar al banului. Nu cunoaștem aportul lor în această colaborare, dar bănuim că unii dintre călăreții aflați în slujba sa proveneau din districtele românești.

În lipsa altor indicii nu avem decât posibilitatea de a urma mărturia diplomelor privilegiale care păstrează numele demnitarilor și care, în cazul lui Haraszti, nu fac posibilă o periodizare foarte clară a activității sale. În mod cert se disting patru etape: 12 XII 1479 – 12 VI 1483; 29 VI 1484 – 25 I 1486; III 1486 – 12 II 1487; 8 VI 1487 – 11 VI 1491.⁴⁸

Desigur, acest aspect este unul mai puțin relevant, în contextul în care nu beneficiem decât de un număr redus de documente. Mai important este faptul că poate fi constatată continuitatea activității sale și după schimbarea dinastiei. Haraszti și-a păstrat funcția de ban al Severinului și în timpul domniei lui Vladislav al II-lea, însă pentru o scurtă perioadă de timp.

Familiarul prințului

Contextul politic tulbure din anul 1490, care nu se limpezește nici în urma congregației generale pentru alegerea noului rege, va avea consecințe și asupra carierei sale. Ca ultimă poruncă, Matia le impusese baronilor să-l accepte ca rege pe unicul său fiu. Puterea politică a prințului nu era una neglijabilă, mai ales că jumătate dintre comiți erau familiarii săi. Totodată, sub autoritatea sa se găseau și cetățile regale, îndeosebi cele de la granița sudică.⁴⁹ Prințul nu a întârziat să-i confirme în funcții pe acești cavaleri care l-au slujit pe tatăl său, cerându-le în schimb fidelitate. În acest sens trebuie interpretată scrisoarea expediată castelanului Baltazar Batthyani, chemat la consfătuire.⁵⁰

Probabil și Haraszti a primit o asemenea notificație însă, din această perioadă, nu ne-a parvenit decât mărturia lui Bonfini care amintește prezența sa la congregația de la Pesta. Potrivit relatării, la chemarea episcopului Orban

⁴⁶ Costin Feneșan, *Diplomatarium Banaticum*, vol. I (Cluj-Napoca: Mega, 2016), 192–195.

⁴⁷ Ibid., 106–115.

⁴⁸ *Archontológia*, III/1, 254–272.

⁴⁹ Engel, Kristó, Kubinyi, *Magyarország*, 327.

⁵⁰ Gyula Schönherr, *Hunyadi Korvin János* (Budapest, 1894), 118.

Nagylucsei, Francisc a venit printre primii în compania fraților Doczy și a lui Gheorghe, episcop de Cenad. Cronicarul menționa că între toți aceștia exista o legătură de prietenie, astfel că nu contabilizează separat, pentru fiecare în parte, alaiul soldaților cu care veniseră, ci împreună, apreciând că numărul lor se ridica la 2500 de călăreți.⁵¹ Dacă asupra persoanei numitului episcop de Cenad, Gheorghe, rămân semne de întrebare, episcopul Orban de Nagylucsei se număra, datorită originii sale modeste, printre cei care-i datorau întreaga carieră politică lui Matia.⁵² Mai mult, la moartea regelui deținea responsabilitățile palatinului, fiind astfel cel împuternicit să cheme ordinele la adunarea generală. Beneficiând de aceste informații înțelegem că prietenia lor era legată de persoana regelui și putem afirma că, în acel moment, grupul lor îi reunea pe fideli lui Matia.

Evenimentele se vor precipita însă, atunci când, după moartea regelui, apar mai mulți pretendenți la tronul Ungariei. Nu știm în ce măsură Haraszti a avut posibilitatea de a-și alege tabăra, mai ales că printre rivalii prințului se număra și regina văduvă, Beatrix, care presupunem că s-a numărat printre cei care au contribuit la ascensiunea sa politică și socială. Cert este că situația lui Ioan Corvin a devenit problematică imediat ce s-a dovedit că nu beneficia de susținerea prelaților și nici a baronilor. Implicațiile marginalizării sale politice nu se rezumau doar la legitimitatea maiestății, ci și perspectivei complicate care corobora încoronarea sa cu numeroase alte pretenții la tron și, prin urmare, transformarea tuturor granițelor țării în fronturi de luptă. Totuși, se ajunge la un compromis prin care, la 17 iunie, baronii propun despăgubirea lui Corvin prin ungerea sa ca rege al Bosniei și Slavoniei.⁵³

Cu toate acestea prințul a încercat să obțină pe calea armelor toată moștenirea. Confruntarea decisivă are loc la Csontmező⁵⁴, în data de 4 iulie, și se soldează cu înlăturarea sa din rândul pretendenților.⁵⁵ Fără îndoială la acea dată în tabăra prințului se afla și Haraszti. Însuși Corvin menționa faptul că, în perioadele critice din anul 1490, a avut șansa de a se bizui pe familiarul tatălui său.⁵⁶ Mărturia prințului este confirmată și de răsplata oferită fidelului Haraszti, care-i împrumutase 2000 florini de aur. În schimb, prințul îi oferea moșia Păuliș.⁵⁷

⁵¹ Bonfini, *Rerum Ungaricarum*, 659.

⁵² Zoltán Daróczy, "Dóczyak és Nagylucseyek," *Turul*, nr. 3–4 (1938): 82–84.

⁵³ Engel, Kristó, Kubinyi, *Magyarország*, 328–329: Habsburgii în nord vest, Iagelonii la nord și nord-est, iar la sud frontul deja existent cu otomanii, deoarece după moarte lui Matia, armistițiul cu turcii devenea invalid.

⁵⁴ Schönherr, *Hunyadi*, 148–150.

⁵⁵ Engel, Kristó, Kubinyi, *Magyarország*, 329.

⁵⁶ Iusztin, "In the Corvin's Service," 149–150.

⁵⁷ Ibid., 149.

Este binecunoscut faptul că efortul financiar și uman depus de Ioan Corvin pentru dobândirea coroanei a beneficiat de concursul familiilor săi. Însă, pentru că nu a mai avut posibilitatea să le returneze împrumuturile, a fost nevoit să-i despăgubească din propriul patrimoniu funciar și nu numai. Cazul lui Francisc Haraszti este o mărturie în acest sens.

La 15 iulie Ioan Corvin recunoștea autoritatea regelui Vladislav Iagello, în schimb își păstra statutul privilegiat, devenind duce al Dalmației, Croației și Slavoniei. Compromisul însă nu îl privea doar pe el. O mare parte dintre susținătorii săi l-au recunoscut pe noul suveran, beneficiind astfel de amnistie.⁵⁸

Izvoarele documentare dovedesc că Haraszti nu a fost schimbat din funcția deținută în acel moment. Într-un act redactat în luna septembrie la capitlul din Arad, Sebastian Abramfy îl menționa pe cumnatul său în calitatea de ban al Severinului.⁵⁹ Mai surprinzător este zălogul dobândit de Haraszti direct de la rege.⁶⁰ La începutul anului 1491, Vladislav al II-lea îi recunoștea dreptul de a dispune neîngrădit de castelul și cetatea *Schwibisth* din Moravia, oferindu-i posibilitatea de a-le vinde.⁶¹ Mărturia este suficientă pentru a ne convinge de faptul că un familiar al ducelui Corvin era despăgubit din patrimoniul personal al regelui. Nu excludem nici posibilitatea ca răsplata să se fi datorat unor eventuale servicii aduse noului dinast, însă este mai plauzibilă conexiunea sa cu aspirațiile politice ale prințului.⁶² Din acest punct de vedere este destul de evident avantajul adus lui Corvin de compromisul încheiat cu Vladislav. Desigur, aportul regelui la despăgubirea și recompensarea celor care l-au urmat pe duce la Csontmező constituie un deziderat interesant, dar imposibil de deslușit, deoarece singurul care a cunoscut detaliile întregii probleme a fost Ioan Corvin.

După recunoașterea noului rege, atât ducele cât și familiarii săi au reintrat în serviciul coroanei. La începutul veacului al XVI-lea, Vladislav însuși mărturisea, amintind de atacurile externe și de conflictele izbucnite în Ungaria de la venirea sa, că ducele Ioan Corvin s-a numărat constant printre susținătorii săi, ajutându-l cu propria sa oaste.⁶³ Chiar dacă episodul de la Csontmező pare dat uitării, mărturia regelui atestă că, după încheierea compromisului, Ioan Corvin și familiarii săi au devenit oamenii săi de încredere.

Alte mărturii sugerează că Haraszti păstrase, dacă nu reînnodase relația cu regina Beatrix, căsătorită între timp cu Vladislav. Astfel, pentru anumite

⁵⁸ Vilmos Fraknói, "Váradi Péter kalocsai érsek élete," *Századok* 17, (1883): 733, nota 1.

⁵⁹ DL 59794.

⁶⁰ Iusztin, "In the Corvin's Service," 148.

⁶¹ Ibid.

⁶² Engel, Kristó, Kubinyi, *Magyarország*, 332.

⁶³ Rác, *A középkori Magyarország*, sv. DL 37739.

favoruri, regina îi oferise o moșie în comitatul Pesta.⁶⁴ Dania nu consemnează cu ce îi fusese de folos banul de Severin, mai ales că traversase o perioadă nu foarte favorabilă, când nu găsisse bunăvoință la noul soț, iar cu atât mai puțin la fiul vitreg. Să fi deținut banul de Severin un rol important în cadrul negocierilor dintre rege și văduva lui Matia, în calitate de reprezentant al acesteia din urmă? Cel puțin darul primit sugerează că acesta o slujise într-o chestiune importantă.

Totuși, beneficiile politice și financiare dobândite de Francisc i s-au datorat în mare parte aceluiași duce. Ipoteza este justificată de faptul că, nici în momentele de cumpănă, nu constatăm vreo răcire a relației dintre cei doi. Chiar dacă își păstrase demnitatea de ban, Haraszti rămânea fidel seniorului său. În februarie 1491, Ioan Corvin îl menționează pe familiarul său în calitate de castelan al cetăților Șoimoș și Lipova.⁶⁵ Șase luni mai târziu, Haraszti alături de principalii săi familiari erau mandatați să ocupe trei cetăți din Slavonia, pe care singuri i le răscumpăraseră prințului.⁶⁶

Pe de altă parte, este cunoscut faptul că nu toți familiarii și foștii aliați ai ducelui i-au împărtășit opțiunea politică. Mulți dintre baronii și nobilii mai înstăriți care au luptat de partea sa, nu l-au acceptat pe regele polonez și au trecut în tabăra împăratului romano-german, Maximilian⁶⁷. În acest context a preluat Ioan Corvin cetățile din Bosnia ce, inițial, i s-ar fi cuvenit în calitate de rege. Cel mandatat să conducă întregul demers a fost Haraszti care, începând din 20 iunie, purta titlul de ban al Bosniei.⁶⁸

Regele confirmă aceste evenimente menționând că, în afara ajutorului militar pe care i l-a acordat, Ioan Corvin a asigurat apărarea cetăților bosniece din resurse proprii.⁶⁹ Efortul s-a dovedit a fi unul deosebit de greu, datorită atacurilor constante ale turcilor. În toamna anului 1491 aceștia asediază Jajca, determinându-l pe ban să ceară ajutor ducelui. În ajutorul său este trimis Paul Derencsenyi cu câțiva ostași și cu suma de 1500 florini. În disperare de cauză, Ioan Corvin apelează la ajutorul regelui.⁷⁰

Un trădător de senior și țară

La rândul său, Haraszti apără cetatea din propriile resurse. Jajce este salvată pentru moment, dar cu un cost de 3800 florini de aur. Efortului financiar i se adaugă și împrumutul acordat prințului, în valoare de 2000 florini de aur.

⁶⁴ Vezi Anexe documentele nr. III-IV.

⁶⁵ Rácz, *A középkori Magyarország*, sv. DL 59803.

⁶⁶ MNL OL, Diplomataikai Fényképgyűjtemény (în continuare DF) 233598.

⁶⁷ Schönherr, *Hunyadi*, 167–169.

⁶⁸ *Archontológia*, III/1, 140, nota 11.

⁶⁹ Rácz, *A középkori Magyarország*, sv. DL 37739.

⁷⁰ Schönherr, *Hunyadi*, 184; Rácz, *A középkori Magyarország*, sv. DL 22512.

Pentru a fi sigur de recuperarea cheltuielilor, Francisc semnează un document ce prezenta contribuțiile sale financiare la apărarea cetăților bosniece. Potrivit propriilor mărturii, la sfârșitul anului 1492, după încheierea socotelilor, prințul era nevoit să-i acorde ca zălog cetățile Șoimoș și Lipova, târgurile omonime împreună cu toate pertinențele lor.⁷¹ Pentru acoperirea întregului împrumut Ioan Corvin îi oferea și cetatea Arva.⁷²

Eforturile financiare l-au determinat pe Haraszti să renunțe la administrarea cetăților din Bosnia și să-i solicite vehement regelui înlocuirea din funcție. Ca urmare, este numit un nou ban în persoana lui Baltazar Battyanyi, căruia i se ordonă, încă din martie, să preia conducerea provinciei.⁷³ Pesemne socotelile făcute deja, de anul anterior, îl convinseseră pe Francisc că nu avea posibilitatea de a mai ocupa importanta funcție. Totodată, calculele pe care le-a oficializat sugerează că a nutrit o oarecare neîncredere față de seniorul său, motiv pentru care nu a mai dorit să se angajeze financiar în plan politic. Atitudinea sa nu a fost pe placul lui Ioan Corvin, care nu era impresionat de justificările familiei sale. Desigur, seniorul avea cunoștință de averea lui Haraszti, însă nu știm dacă o supraevalua sau sesiza lipsa oricărui sacrificiu în favoarea sa. Cert este că nu credea în existența lipsurilor acuzate de familiarul său și nu concepea faptul că resursele financiare ale acestuia nu ar fi fost suficiente pentru apărarea provinciei.

Noul ban preia conducerea cetății Jajce abia la 7 iunie, atunci când unul dintre familiari lui Haraszti îi predă inventarul munițiilor.⁷⁴ Înlocuirea se făcuse mai târziu decât sperase, dar obținut-se în schimb unele promisiuni din partea regelui. Un indiciu este oferit de suma menționată în registrul de socoteli din anii 1494–1495, care îi revenea lui Haraszti din dările strânse în comitatul Pesta. Documentul atestă faptul că lui Francisc i s-a permis adunarea impozitului pe poartă de pe moșiile sale, în contul cheltuielilor pentru întreținerea cetăților din Bosnia.⁷⁵ În acel moment Haraszti nu mai asigura apărarea acestei provincii, astfel că banii i se acordaseră retroactiv, pentru cheltuielile aferente primei părți a anului 1493.

Datorită faptului că unele comitate din regatul maghiar erau conduse de castelanii care administrau cea mai importantă cetate de pe suprafața lor, se consideră că, între 1493–1494, Haraszti a fost comite de Arva.⁷⁶ Ipoteza este

⁷¹ Rácz, *A középkori Magyarország*, sv. DL 37676, DL 37739, DL 37740, DL 59908.

⁷² Ibid., sv. DL 59819, DL 37676, DF 244142.

⁷³ Lajos Thallóczy, *Jajca (bánság, vár és város története)*, vol. IV (Budapest, 1915), 95.

⁷⁴ Ibid., 97.

⁷⁵ Johann Christian Engel, *Geschichte des ungarischen Reichs und seiner Nebenländer*, vol. I (Halle, 1797), 42, 47.

⁷⁶ *Archontológia*, III/2, 35.

consecința faptului că, în urma contractului încheiat cu Ioan Corvin, Francisc preluase la începutul anului menționat mai sus administrarea cetății Arva. Nu există nicio mărturie documentară care să ateste faptul că familiarul ducelui ar fi purtat un asemenea titlu. Contractul prevedea doar că în schimbul împrumutului de 2000 florini, Ioan Corvin îi zălogea cetatea și nu alte beneficii care ar fi revenit unui comite.⁷⁷

În ciuda intențiilor constante de a o recupera, prințul a fost nevoit să amâne dobândirea cetății Arva până la cumpăna anului următor. O încercare nereușită are loc în luna aprilie 1494, atunci când trimișii săi și ai lui Haraszti se întâlnesc în fața capitlului din Arad. Cu toate că îi este prezentată o ladă plină de peceti, delegatul fostului ban găsește în interior doar jumătate din valoarea sumei împrumutate. Prin urmare, tranzacția este amânată.⁷⁸

Conflictul cu palatinul Ștefan Zapolya și compromisul dezavantajos pe care l-a acceptat, îl va obliga pe Ioan Corvin să răscumpere cetatea, însă doar pentru a o ceda definitiv. La 10 iulie prințul se reangaja să-i înapoieze cei 2000 de florini familiarului său.⁷⁹ Într-un final, învoiala se concretizează, astfel că Francisc predă cetatea Arva, cel târziu, în septembrie.⁸⁰

La sfârșitul anului 1494 îl regăsim pe Haraszti ocupându-se cu ceea ce știa cel mai bine. În campania întrunită ad-hoc și îndreptată de rege împotriva baronului Laurențiu de Ujlak, fostul ban se afla la comanda unui contingent de 300 de călăreți. Pentru plata acestora i se oferise o parte din taxele strânse în comitatului Barș, în valoare de 300 florini.⁸¹

După cum observăm, Haraszti se regăsește constant pe notele de plată ale regelui. Totodată încuviințarea dinastului a fost necesară și pentru căsătoria cu Ana Paksi, văduva baronului Ioan Ceh de Lewa. În schimb, devine evidentă răcirea relațiilor cu fostul său senior. Abandonarea cetății Jajce și a banatului Bosniei a constituit o lovitură grea pentru Ioan Corvin. Practic, acest moment a coincis cu ieșirea lui Francisc Haraszti din slujba sa.

Întregul an 1493 a fostul unul nefast pentru urmașul huniazilor deoarece, pe plan politic, a fost nevoit să renunțe la conducerea Slavoniei și la logodna cu fiica dogelui din Veneția. În acest context, pierderea Bosniei i-a complicat și mai mult statutul politic, pentru redresarea căruia a fost nevoit să renunțe la numeroase posesiuni și domenii.⁸²

Ca urmare, Ioan Corvin nu l-a iertat pe necredinciosul familiar și, cu prima

⁷⁷ Ibid., nota 10.

⁷⁸ Tibor Neumann, "A gróf és a Herceg magánháborúja," *Századok*, 148, nr. 2 (2014): 400.

⁷⁹ Ibid., 402–403.

⁸⁰ Ibid.

⁸¹ Engel, *Geschichte*, 166.

⁸² Schönherr, *Hunyadi*, 190–210.

ocazie favorabilă, l-a citat în fața regelui. Memoriul ducelui, prezentat stărilor cu ocazia congregației generale din anul 1498, era îndreptat împotriva celor care l-au nedreptățit după moartea tatălui său și au încercat să intre în posesia domeniilor sale strămoșești. Dintre acuzați se detașau Toma Bakocz și câțiva baroni, însă nici Haraszti nu fusese uitat.⁸³

Corvin îl acuza pe Francisc că a refuzat să-i returneze cetatea Arva, cu toate că trimisese capitlului din Arad suma de 2000 florini. Mai mult, Haraszti și-a însușit sume de bani din cheltuielile prevăzute pentru întreținerea unor cetăți și a mai solicitat de la rege alți bani, în contul salariului său de familiar al ducelui. De asemenea, a luat pe nedrept bunuri din cetatea Șoimoș.⁸⁴ După cum constatăm, reproșurile ducelui sunt legate îndeosebi de administrarea banatului Bosniei. Înviniurile sale, în măsura în care nu cunoaștem toate efectele lor, trădează mai degrabă dorița de a-l pedepsi pe familiarul nesupus. Pentru duce, abandonarea Bosniei echivala cu trădarea. Contextul politic cu care se confruntase Haraszti era dat uitării. Nu mai aveau nicio importanță apelurile sale de atunci, prin care-l avertizase pe Corvin de incapacitatea de a mai administra Bosnia, și nici faptul că banii primiți de la rege îi fuseseră dăruiti în urma cererilor sale disperate.

Conform propriei mărturii, Ioan Corvin se considera nedreptățit de familiarul său, al cărui singur interes fusese parvenirea pe seama sa. În fapt, era încălcat legământul dintre senior și vasal. Acest din urmă ieșise fără încuviințare din serviciul stăpânului său.

Interesant este faptul că învinuirile sale nu au rămas fără ecou. Haraszti era menționat în articolul 42 al legilor adoptate de stări, care-i consemna, în vederea pedepsirii, pe cei responsabili de pierderea unor cetăți de graniță ale coroanei maghiare. Francisc era acuzat că pierduse cetatea Koszorúvár/ Vinac din Bosnia.⁸⁵ Potrivit unor opinii, acest articol ar fi fost inclus de stări în urma intrigilor existente la curte, mai ales că toate cetățile pierdute se regăseau în banatul Bosniei.⁸⁶ Evident, în spatele acestor intrigi nu putea fi decât fostul stăpân al provinciei.

Acuzațiile și demersurile întreprinse pentru pedepsirea fostului familiar nu s-au concretizat în niciun fel și nici nu l-au scutit pe duce de achitarea împrumuturilor contractate. Corvin îi mai rămăsese dator cu anumite sume de bani iar, după cum evidenția Schönherr Gyula, dezamăgirea sa trebuia să fi fost

⁸³ Iván Nagy, András Stummer, Károly Ráth, Dezső Véghely, *Hazai Ókmánytár*, vol. IV (Gör, 1867), 442.

⁸⁴ Ibid.

⁸⁵ Ferenc Döry, *Decreta Regni Maedievalis Hungariae*, vol. IV (Budapest, 2010), 116–117.

⁸⁶ Ibid., 117, nota 295.

mare, mai ales că, asemeni lui Pavel Chinezu sau Ștefan Zapolya, și Haraszti își datora întreaga ascensiune politică casei Huniade.⁸⁷

Pe plan politic însă, Ioan Corvin a fost despăgubit, fiind numit pe viață ban al Slavoniei și Croației.⁸⁸ În acest context, acuzele au fost date uitării, iar tragerea la răspundere a celor învinuiți nu mai reprezenta o prioritate.

Totuși, ducele s-a grăbit să-i returneze banii, oferind zălogirile altor creditori. Astfel cetatea Șoimoș i-a fost zălogită lui Petru Derecsenyi care, în schimb, i-a achitat datoria.⁸⁹ Prin învoiri asemănătoare este recuperat și târgul Lipova.⁹⁰ Dorința de a încheia cât mai repede orice legătură cu Haraszti și de a-i anula imediat dreptul uzufructului rezultat din contractele de zălogire, evidențiază și mai limpede repulsia sa față de infidelul familiar.

În slujba coroanei

Abia târziu descoperim o mărturie semnificativă despre ocupația principală a lui Francisc Haraszti. Hotărârile congregației generale din anul 1500 consemnează faptul că fostul ban se număra printre cavalerii curiei regale care întrețineau soldați din venituri proprii. Pentru asigurarea acestor cheltuieli li se oferea toate taxele adunate de autorități de pe domeniile lor.⁹¹ În ciuda “noutății” sale, privilegiul prezenta o mai veche stare de fapt. Înainte de a fi numit ban de Severin, dar și ulterior activitatea lui Francisc corespundea descrierii, singura excepție fiind sursa de venit care consta în daniile dobândite și în honorul demnității de ban.

La începutul veacului al XVI-lea, atât activitatea, cât și sursa de finanțare erau codificate, ceea ce nu zădărnicea dobândirea altor beneficii. Însuși regele justifică dăruirea unor moșii credinciosului său, amintind constanța cu care a servit coroana în diferite ocazii.⁹² Acelorași virtuți li se datorează diminuarea amenzilor, primite de Francisc și familiei săi într-un proces de judecată.⁹³ Ca urmare, rămânea un beneficiar al diverselor privilegii oferite de rege.

Poate cea mai importantă a fost îngăduința de a se căsători cu văduva lui Ioan Cech de Lewa. În afara alianței cu o familie de rang superior, Haraszti obținuse numeroase moșii. Demn de amintit este domeniul cetății Lewa din comitatul Barș, pe care familia Lévai îl stăpânea încă de la sfârșitul secolului al

⁸⁷ Schönherr, *Hunyadi*, 217–218.

⁸⁸ Ibid., 242.

⁸⁹ Ibid., 243, nota 1.

⁹⁰ Ibid., 252.

⁹¹ Döry, *Decreta*, 150–151.

⁹² Rácz, *A középkori Magyarország*, sv. DL 59921.

⁹³ Ibid., sv. DL 59940.

XIV-lea.⁹⁴ În contextul în care, prin alianță, Haraszti devenise soțul văduvei și tutorele fiului minor al lui Ioan Cech, se consideră că între anii 1500–1522 a deținut funcția de comite de Barș. Ipoteza este atribuită faptului că Gheorghe Szekely de Devecser, castelanul cetății Lewa, din prima parte a perioadei menționate, fusese concomitent vicecomite.⁹⁵ Mărturiile documentare atestă faptul că Haraszti deținuse doar o parte a acestui honor. Știm astfel că Dumitru Fica de Baroci, comite pe la 1500, preluase la rândul său doar o jumătate a honorului.⁹⁶ Cealaltă jumătate era deținută de Haraszti pe care considerăm că o dobândise încă din anul 1495.⁹⁷ Desigur, în această situație, favorul regelui devine foarte generos, însă alianța matrimonială nu i-a adus și rangul de baron. Pe de altă parte, Haraszti, prin activitățile sale, sprijinise coroana. Episodul predării Bosniei, precum și campania împotriva baronului Laurențiu Ujlak consolidaseră autoritatea centrală, astfel că recunoștința regelui este firească.

Titlul de comite de Barș îi este asociat lui Francisc doar de câteva documente. Primul provine din anul 1504 și are un caracter privat, consemnând tranzacționarea unui zălog în comitatul Nytra.⁹⁸ Celelalte provin din anul 1518 sau ulterior și îl amintesc alături de fiul său vitreg, Sigismund de Lewa. Preponderent titlul este purtat de acesta din urmă.⁹⁹ Unele mărturii sugerează că Haraszti și-a luat în serios atribuțiile și autoritatea de comite, fiind implicat mai ales din perspectiva străngerii gloabelor. Indiciul este oferit de o poruncă a regelui, care atestă unele abuzuri asupra câtorva târguri din apropierea cetății Lewa. Astfel, la 30 noiembrie 1507 regele îi ordona să nu mai încaseze taxe de la locuitorii privilegiați din Kremnic, Újbánja, Selmezbánya, Bakabánja și Libetbánya, ci să se prezinte la judecată pentru această faptă.¹⁰⁰ Porunca păstrează un ton familiar și îl citează doar în calitate de *egregius*, fără consemnarea vreunui titlu.¹⁰¹ Câștig de cauză va avea fostul ban sau, cel puțin, unii dintre locuitorii așezărilor amintite îi vor plăti taxe din nou. La începutul anului 1510, Haraszti însuși le solicita juzilor și juraților din Selmezbánya să achite taxele provizorului din cetatea Lewa.¹⁰² Interesant este faptul că le cerea acest lucru în calitate de comite de Arad și nu de Barș.¹⁰³ Propria sa mărturie

⁹⁴ *Archontológia*, II, sv. V. Várnagyok és várbirtokosok: Léva.

⁹⁵ *Archontológia*, III/2, 50, nota 32.

⁹⁶ Ibid.

⁹⁷ Iusztin, “In the Corvin’s Service,” 125, 141.

⁹⁸ Emese Gálfy, *Az aradi káptalan jegyzőkönyv-töredéke (1504–1518)* (Kolozsvár, 2011), 46, d. 27.

⁹⁹ DF 205759.

¹⁰⁰ Rácz, *A középkori Magyarország*, sv. DL 46824.

¹⁰¹ DL 46824.

¹⁰² Vezi Anexa doc. nr.V.

¹⁰³ Ibid.

dovedește faptul că nu fusese numit, până la emiterea scrisorii, comite de Barș, ci administra jumătatea honorului în calitate de tutore și tată vitreg al lui Sigismund de Lewa. În calitate de moștenitor al cetății, acestuia din urmă îi reveneau veniturile domeniului Lewa, în timp ce comitelui i s-ar fi cuvenit taxele provenite din activitatea scanului de judecată al comitatului. Astfel, Haraszti nu deținea atribuțiile unui comite și nici nu depusese un jurământ în acest sens. Ulterior, începând cu anul 1518, pare să fi dobândit și aceste competențe.¹⁰⁴

Mai concrete sunt mărturiile ce privesc activitatea sa la conducerea comitatului Arad. S-a păstrat inclusiv înștiințarea regelui adresată autorităților locale, privind numirea noului comite. Documentul a fost emis la 11 mai 1507, iar după trei luni a fost urmat de o altă înștiințare, care atesta depunerea jurământului său în fața dinastului.¹⁰⁵ Haraszti va deține funcția de comite din acest moment până la 28 iunie 1515, când regele hotărăște înlocuirea sa cu Francisc Doci de Nagylucsei.¹⁰⁶ Decizia nu-l va îndepărta de viața politică. Trei ani mai târziu îl regăsim în rândul semnatarilor articolelor de legi redactate cu ocazia congregației generale din aprilie, întrunită pe câmpia Rakoș.¹⁰⁷ Regele nu va ratifica însă hotărârile. Datorită propunerii de a adopta o taxă de 1 florin, nobilimea s-a retras de la dezbateri, anunțând întrunirea unei noi adunări la Tolna.¹⁰⁸ Cu toate acestea baronii și marea nobilime, printre care îl regăsim și pe Haraszti, adoptă o serie de legi. Mărturia este importantă deoarece atestă faptul că Francisc se identifica cu marea nobilime și cu demnitarii curții. Contextul este unul sensibil deoarece, după moartea lui Vladislav al II-lea, coroana i-a revenit fiului său minor, Ludovic al II-lea. *De facto* guvernarea era deținută de consiliul regal, din care nu este exclus să fi făcut parte și fostul ban. Este adevărat că semnătura sa de pe documentul congregației din 1518 nu era făcută din calitatea de demnitar, ci din cea de reprezentant al nobilimii înstărite, care deținea importante resurse materiale și umane. Însă, dacă în acel moment nu deținea nicio funcție, în anul următor îl regăsim instalat la conducerea comitatului Arad, pe care-l va administra până la moarte.¹⁰⁹

Toate informațiile prezentate mai sus dovedesc faptul că Francisc Haraszti a făcut parte din acea categorie constituită de Matia, în care se regăseau nobili de origini modeste, angajați de rege în activități militare sau numiți în diferite

¹⁰⁴ DF 205732.

¹⁰⁵ *Archontológia*, III/1, 31, 491–492, d. 44–45.

¹⁰⁶ *Ibid.*, 496–497, d. 52–53.

¹⁰⁷ Rácz, *A középkori Magyarország*, sv. DL 31015.

¹⁰⁸ Dezső Szabó, *A magyar országgyűlések története a II. Lajos korában* (Budapest, 1909), 18–19.

¹⁰⁹ *Archontológia*, III/1, 31.

funcții cu atribuții juridice sau administrative¹¹⁰ astfel, ca o consecință firească, s-ar impune întrebarea dacă din această stare socială a avansat în rândul baronilor? După cum am văzut, mărturiile documentare din perioada lui Vladislav nu dovedesc acest lucru însă, observăm că în primii ani de domniei ai lui Ludovic al II-lea, Haraszti pare a fi acceptat de baroni și marea nobilim, chiar dacă este menționat ultimul în documentul semnat de aceștia.¹¹¹

După câțiva ani de la acest eveniment este emis un document în cuprinsul căruia fostul ban este menționat cu apelativul de *magnificus*. Actul a fost emis în anul 1523, la un an după moartea sa.¹¹² Mărturia nu este singulară. Într-o poruncă emisă la sfârșitul anului 1519, regele i se adresează comitelui de Arad cu același apelativ.¹¹³ De această dată nu poate fi vorba de o eroare, mai ales că ordinul fusese expediat din dispoziția proprie a lui Ludovic. Astfel, după numeroase eforturi și servicii în slujba coroanei, Haraszti dobândește pentru sine mult doritul statut.

Dacă în timpul dinastului hunedorean politica regelui a fost de natură să mențină o serie de demnitari și funcționari la rangul de *proceres* pentru a-și asigura fidelitatea lor, nici sub domnia lui Vladislav nu s-a ivit un moment prielnic ca Francisc Haraszti să acceadă în aleasa stare a baronilor. Nu pare să-l fi ajutat nici ieșirea din serviciul lui Ioan Corvin care, în plan politic, s-a dovedit a fi o lovitură de imagine. Ipoteza o atribuim faptului că pentru marea nobilime și baroni, Haraszti trebuie să-l fi reprezentat pe fidelul devotat regelui autoritar, dacă nu *coada de topor a tiranului*. Prin urmare, dobândirea unei independențe politice l-a transformat într-un familiar direct al coroanei. Nu știm dacă înlocuirea sa de la conducerea comitatului Arad s-a datorat ieșirii sale din grația lui Vladislav sau răcirii relațiilor sale la curtea regală; cert este că după moartea acestuia, Haraszti s-a apropiat de baroni și marea nobilime și, cu timpul, a redobândit funcția de comite, iar într-un final, rangul de baron.

Tabel. Cursus Honorum		
Perioadă	Funcție	Referințe
–1479	Căpitan de husari	MNL. OL. DL. 18088
12 XII 1479– 11 VI 1491*	Ban de Severin	<i>Archontológia</i> III/1. 150–152

¹¹⁰ András Kubinyi, "A megyésispánságok 1490-ben és Corvin János trónörökösödésének problémái. Adatok a veszprémi püspök örökös főispánsági joga felfüggesztéséhez," *A Veszprémi Múzeumok Közleményei*, 16 (1982): 173.

¹¹¹ Rácz, *A középkori Magyarország*, sv. DL 31015.

¹¹² DL 49476.

¹¹³ Vezi Anexele, doc. nr. VI.

3 II 1491 – 1493	Castelan de Șoimoș și Lipova	MNL. OL. Dl. 59803
20 VI 1491 – 7 VI 1493	Ban al Bosniei	<i>Archontológia</i> III/1. 140 Engel, <i>Geschichte</i> , 42
1493 – 1494	Comite de Arva	<i>Archontológia</i> III/2. 35
29 VII 1518 – 1522	Comite de Barș	MNL. OL. Dl. 205732
11 V 1507 – 28 VI 1515 1519 – 1522	Comite de Arad	<i>Archontológia</i> III/2. 31

* 12 XII 1479 – 12 VI 1483; 29 VI 1484 – 25 I 1486; III 1486 – 12 II 1487; 8 VI 1487 – 11 VI 1491.

Anexe¹¹⁴

I

1491, aprilie 13, Buda

Transumpt în documentul nr. II, emis de capitlul din Székesfehérvár la 12 mai 1491.

Regele Ungariei, Vladislav al II-lea dispune punerea în stăpânire a lui Francisc Haraszti și a familiei sale pe moșia Păuliș din comitatul Arad, care i-a fost dăruită de ducele Ioan Corvin.

Wladislaus, Dei gratia, rex Hungarie, Bohemie etc, fidelibus nostris conventui ecclesie Cruciferorum de Alba, salutem et gratiam. Cum nos illi donationi, inscriptioni et obligationi quas fidelis nostri illustris dominus Johannes Corvinus Slavonie, Opavie et Liphovie dux etc, de et super quadam possessionem sua Palilese vocata, in comitatu Orodienſi habitam, prius ad castrum suam Gywla pertinentes ab eodem castro sequestrans, simulcum cunctis suis utilitatibus et pertinentiis quibuslibet, ad eandem possessionem de iure et ab antiquo spectantibus et pertinere debentibus pro duobus milibus florenis auri, fidei nostro egregio Francisco Harazthy et domine Sophie consorti, ac puelle Anne, filie eiusdem ipsorumque heredibus et posteritatibus universis mediante literis suis propriis et cyrographo manus suo proprie cosignatis fecisse dinoscitur, vigore aliarum literarumstrarum exinde confectarum, nostrum regium consensum prebuerimus, velimusque eosdem in dominiium eiusdem pro nostrum et vestrum homines legitime facere introduci. Super quo fidelitati vestre firmiter precipiendo mandamus, quatenus vestrum mittatis hominem pro testimonio fidedignum, quo praesente, Mathias Repas, vel Ambrosius de Seegh, aut Stephanus de Chalya, vel Ladislaus de Bak, aut Gregorius de eadem, aliis absentibus homo noster regius, ad faciem predictae possessionis Palilese, vicinis et commetaneis eiusdem universis inibi legitime convocatis et praesentibus accedendo, introducat prefatum Franciscum Harazthy ac dominarum Sophiam, consorte et puellam Annam, filiam eiusdem, in dominiium eiusdem, statuaturque eandem eisdem, premissis iure ipsis incumbente perpetuo possidendas, si non fuerit contradictum, contradictores vero, si qui fuerint, evocet eosdem contra annotatum Franciscum Harazthy et alios prescriptos, nostram personalem in presenciam ad terminum competentem, rationem contradictionis eorundem reddituros. Et posthec huiusmodi introductionis et statutionis seriem, cum

¹¹⁴ Adresăm mulțumiri colegului Adrian Magina pentru ajutorul oferit la transcrierea documentelor!

contradictorum et evocatorum, si qui fuerint, vicinorumque et commetaneorum qui praemisse statutioni intererunt nominibus terminoque assignato ut fuerit expediens eidem nostre personali presentie fideliter rescribatis.

Datum Bude, ferie quarta proxima post dominicam Quasimodo, anno Domini millesimo quadringentesimo nonagesimo primo, regnorum nostrorum Hungarie etc anno secundo, Bohemie vero vigesimo primo.

II

1491, mai 12, Székesfehérvár

MNL OL, DL 59813, original, hârtie, pecete de închidere pe verso.

Capitulul din Székesfehérvár atestă contestația lui Ioan Patocsi la punerea în stăpânire a lui Francisc Haraszti pentru moșia Păuliș, din comitatul Arad.

Serenissimo principi et domino domino Wladislao, Dei gratia, regi Hungarie, Bohemie etc, domino ipsorum generosissimo, conventus Cruciferorum domus hospitalis ecclesie regis beatae Stefani de Alba, orationum suffragia devotarum, perpetuam fidelitate, literas eiusdem vestre serenitatis introductorias et statutorias nobis preceptorias transmissas, omni cum reverentia, recepimus in hec verba: (urmează doc. nr. I din 13 aprilie 1491)

Et iuxta eorundem continentis, unacum prefato Mathia Repas de Seeg, homine ipsius vestre serenitatis, nostrum hominem videlicet religiosum fratrem Thomam cruciferum sacerdotem socium nostrum conventualem, ad premissa fideliter peragenda nostro pro testimonio fidedignum duximus destinandum, qui tandem exinde ad nos reversi, nobis concorditer retulerunt, quod ipsi, in festo beati Georgii martiris proxime preterito ad faciem predictae possessionis Palilese, vicinis et commetaneis eiusdem universis inibi legitime convocatis et praesentibus accedendo, idem homo vestre serenitatis dicto, nostro testimonio praesente, introduxisset prefatos Franciscum Harazthy ac dominam Sophiam, consortem et puellam Annam, filiam eiusdem, in dominium eiusdem statuissetque eorundem eisdem, premissis iure ipsis incumbente, perpetuo possidendo, nullo tunc coram ipsis contradictore apparente, sed exposita feria secunda proxima ante festum apparicionis beati Michaelis archangeli proxime preteritum, circumspectus Sigismundus Erdely, civis civitatis Alberegalis, in persona egregii Johannis Pathoch de Iregd, nostram personaliter veniens in presentiam, huiusmodi statutioni possessionis contradictionis velamine obivasset, ab que quidem contradictionis inhiheret eiusdem, nos, eundem Johannem Pathoch de ipsa Iregd, ad octavas festi beati Michaelis archangeli nunc venturis,

vestram personalem evocavimus in praesentiam, rationem contradictionis sue reddituros.

Datum sexto die diei evocationis nostre predictae, anno domini millesimo quadringentesimo nonagesimo secundo.

Pe verso: Personali praesentie regie

Pro egregio Francisco de Harazth et alios intrascriptas contra egregium Johannem Pathoch de Iregd, ad octavas festi beati Michaelis archangeli nunc venturis. Introductionis, statuationis et evocationis 1492.

De altă mână: Relatio.

III

1491, aprilie 10, Buda

Transumpt în documentul nr. IV emis de capitlul din Buda la 11 iunie 1491.

Regele Ungariei, Vladislav al II-lea dispune punerea în stăpânire a lui Francisc Haraszti și a familiei sale pe moșia Ewrken din comitatul Pesta, care i-a fost dăruită de regina Beatrix.

Wladislaus, Dei gratia, rex Hungarie et Bohemie etc, fidelibus nostris capitulo ecclesie Budensis, salutem et gratiam. Cum nos illi dationi et donationi, quas illustrissima domina Beatrix, regina Hungarie etc, de et super possessione sua Ewrken vocata, in comitatu Pesthiensi habita, ad castrum suum vetus Budensi pertinere debentis, fidei nostro egregio Francisco Harazthy, bano nostro Zewreniensi, mediante litteris suis fecisse dinoscitur, nostrum regium consensum prebuerimus. Et nihilominus consideratis fidelitate et servitiis eiusdem Francisci, per eum sacre in primis huius regni nostri Hungarie corone ac deinde maiestati nostre presertim vero in hoc regiminis nostri eo ordio exhibitis et impensis, totum et omne ius nostrum regium, si quod in dicta possessione qualitercumque haberemus aut nostram ex quibuscumque causis, viis, modis et rationibus concerneret maiestatem, simulcum cunctis susi utilitatibus et pertinentiis quibuslibet, memorato Francisco Harazthy, suisque heredibus et posteritatibus universis, vigore aliarum litterarum nostrarum donacionalium ex inde confectarum in perpetuum contulerimus, velimusque eundem in dominium eiusdem et dicti iuris nostri regii in eadem habiti, per nostrum et vestrum homines legitime facere introduci. Super quo fidelitati vestre harum serie firmiter committimus et mandamus, quatenus vestrum mittatis hominem pro testimonio fidedignum, quo presente, Emericus de Dabas, aut alter Emericus

de eadem Dabas, sive Johannes de Bylyr alis absentibus homo nostro regius, ad facies dicte possessionis Ewrken, vicinis et commetaneis eiusdem universis inibi legitime convocatis et presentibus accedentes, introducat prefatum Franciscum Harazthy in dominium eiusdem et dicti iuris nostri regii in eadem habiti, statuatque eandem et idem, eidem premissis iuris titulo sibi incumbente, perpetuo posidendas, si non fuerit contradictum, contradictores vero si qui fuerint, evocet eosdem contra annotatum Franciscum Harazthy, in curiam nostram regiam, nostram scilicet personalem in presentiam, ad terminum competentem, rationi contradictionis eorundem reddituros. Et post hec huiusmodi introductionis et statutionis seriem, cum contradictorum et evocatorum si qui fuerint, vicinorumque et commetaneorum qui premissis statutioni intererunt, nominibus terminoque assignato ut fuerit expediens, eidem nostre personali presentie, fideliter rescribatis.

Datum Bude, in dominica Quasimodo, anno domini millesimo quadringentesimo nonagesimo primo, regnorum nostrorum anno Hungarie etc primo, Bohemie vero vigesimo.

IV

1491, iunie 11, Buda

MNL OL, DL 46165, original, pergament, pecete atârnată cu şnur de mătase verde şi roşu, căzută.

Capitulul din Buda atestă punerea în stăpânire a lui Francisc Haraszti pe moşia Ewrken, din comitatul Pesta.

Capitulum Budensis Ecclesie, omnibus Cristi fidelibus presentibus pariter et futuris, presentium noticiam habituris, salutem in salutis largitore. Ad universorum noticiam harum serie volumus prevenire, quod nos litteras serenissimi principis domini Wladislai, Dei gratia, regis Hungarie et Bohemie etc. domini nostri generosi introductorias et statutorias nobis directas reverentia qua decuit recepimus in hec verba: (urmează doc. nr. III din 11 iunie 1491).

Nos itaque mandatis prefati domini nostri regis in omnibus obedientes, uti tenemur, unacum prenominato nobili Emerici de Dabas, homine suo regio, nostrum hominem videlicet honorabilem magistrum Matheum de Fyred, socium et concanonicum nostrum, ad premissam introductoriam et statutionem faciendam, nostro pro testimonio fidedignum duximus destinandum, qui tandem ex inde ad nos reversi nobis conformiter retulerunt, quod ipsi feria sexta proxima post festum beati Urbani pape proxime preteritum, ad faciem

prescripte possessionis Ewrken accedendo, vicinis et commetaneis eiusdem universis inibi legitime convocatis, et presertim nobilibus Johanne de Nyary, Benedicto Bay de Hernad, Simone de eadem Hernad, Francisco de Gyon, et Nicolao Kys de eadem Gyon, in persona Mathei de Saar presentibus, prefatum Franciscum Harazthy in dominium eiusdem possessionis Ewrken et dicti iuris regii in eadem habiti introduxissent, eandem que et idem, eidem premissis iuris titulo sibi incumbenti, perpetuo possidendas, nullo penitus contradictore apparen- te, statuissent diebus legitimis et horis in facie eiusdem permanendo. In cuius rei memoriam firmitatemque perpetuam presentes litteras nostras pri- vilegiales pendenti siggilo nostro consignatas, alphabetoque intercisas ad fas- sionem dictorum domini nostri regis et nostri homini duximus concedendo.

Datum per manus venerabilis magistri Philipi lectoris ecclesie nostre, sexto decimo die diei introductionis et statutionis prenotate, anno domini supra- dicto, presentibus ibidem honorabilibus dominis Thoma cantore, Michaelae cus- tode, magistris Matheo, Benedicto, Michaelae, Johanne, Kiliano, altero Michaelae Wolphgango, Nicolao, Ladislao, ceterisque canonicis fratribus nostris in Dei ecclesia predicta regi iugiter famulantibus sempiterno

Pe verso: Statutoria capituli Budensis pro egregio Francisco Haraszthi in possessione Eörken comitatu Pesthiensi adiacentis ad consensum regis Wladislai facte 1491

De altă mână: Ewrken in Pesthiensi statutione capituli veteris Budensi, pro Francisco Harasthy.

V

1510, ianuarie 31, Pásztó

Štátny archív v Banskej Bystrici Pobočka Banská Štiavnica (Slovakia), original, pecete de închidere pe verso.

MNL OL, DF 235469.

Comitele de Arad, Francisc Haraszti solicită juzilor și juraților din Selmech să plătească provizorului său din Lewa taxa solicitată.

Salutem et amicitiam paratam. Prudentissimi viri domini honorandi, valde bone accepimus animo amicitias vestras spectabiles, quod in elapsis diebus sanis licet nostram provisorio de Lewa honorifice servastis, concives non oculum sed vestram dominationem et amicitiam, Franciscus Sabo, concivem vestrum, cum ques certa summa pecuniarum eidem nostro familiaris obligantem facere, pro quibus repetendis idem, vestre familiari emerati autem quem dictus Francisco

Sabo saltum dedisset, quare petimus diligenter vestras dominationes et amicitias ut eandem summam pecuniarum dicto nostro familiaris restitui faciatis ob respectum nostre ultrois amicitie, qua sciat vestras dominationes et amicitias. Quod nos familiaris meum nequaquam in dampno permanere sive non. Ex Pazthoh, feria quinta proxima ante festum Purificationis beate Marie Virginis, anno domini 1510

Franciscus de Harazth
comes comitatus Orodienensis

Pe verso: Prudentissimis iudici et iuratis in Selmech commorantibus, dominis et amicis honorandis.
1510

VI

1519, decembrie 19, Buda

MNL, OL, DL 62649, original, hârtie, pecete aplicată sub text cu hârtie de protecție.

Ediție: Miloš Marek, *Archivum Familiæ Motešický. Středověké listiny z archivu rodiny Motešickovcov*, ed. Fontes Rerum Slovacarum II (Trnava, 2010), 323–324, d. 331¹¹⁵.

Regele Ungariei, Ludovic al II-lea solicită comitelui de Arad, Francisc Haraszti și vicecomiților de Barș să arbitreze o cauză dintre nobila Barbara, văduva lui Rafael de Majtenyi și Ștefan Majtenyi, fiul său fitreg.

Commisia propria domini regis

Ludovicus, Dei gratia, rex Hungarie et Bohemie etc. fidelibus nostris magnifico Francisco de Harazth, comiti comitatus Orodienensis, ac nobilibus Georgio de Endred, Nicolao de Wezeli, vicecomitibus comitatus Barsiensis, necnon alter Nicolao Zobonya de dicta Endred, salutem et gratiam. Exponitur maiestati nostre in persona nobilis domine Barbare relicte egregii condam Raphaelis de Maythe, filie videlicet egregii condam Ladislai de Nagykalna, quod licet superioribus hiis diebus, quedam causa inter prefatam dominam, exponentem ut actricem ab una, ac egregium Stephanum, filium condam prefati Raphaelis de Maythe ex priori conforte eiusdem Raphaelis procreatum, partibus ab alio in curia nostram regia, mota et quodammodo adiudicata, ac tandem per certos

¹¹⁵ Mulțumim pe această cale profesorului Miloš Marek, care ne-a pus la dispoziție volumele sale de documente.

probos et nobiles viros partium electos iudices et arbitros, in partibus revisa. Et postquem certis et rationabilibus de causis, in certa sui parte, per parter antelatas revisioni finali que conclusioni vostre, sub obliga, in litteris vestris, superinde de prefatarum partium voluntate confectis denotato submissa extiterit vosque tandem causa in eadem, inter dictas partes, quandam remissionem iudiciariam que deliberationem et conclusionem, debito iuris ordine feceritis. Tamen vos coram aliquo capitulo vel conventu, aut iudicibus ordinariis huius regni nullam superinde huiusque fecissetis fassionem, quia vero pre-nominata domina Barbara, exponentes pro iurium suorum defensione, nunc fassione vestram super ipsa iudiciaria vestra deliberatione et conclusione, in prescripta causa et negociis inter dictas partes motis per vos sub obligamine, per easdem partes ultro in se ipsas assumpto factis admodum foret necessaria, fidelitati igitur vestre, harum serie firmiter precipiendo mandamus quatenus acceptis presentibus, in una certa et brevi termino, in simul convenire, atque ad conventum ecclesie sancti Benedicti Juxtagron personaliter, simul et semel intrare ibique qualis vobis de vestra iudiciaria deliberatione et conclusione inter predictas parter causis et negotiis partium earundem in premissis per vos utrumque factis certitudo veritatis constaret coram eodem conventu, ad fidem vestram deo debitam, fidelitatemque nobis et sacro nostro regio diiademati observandam suomodo fateri dicereque et referre debeatis. Super quibusquinde fassionibus vestris, coram eodem conventu superinde fiendis literas tandem, prefati domine necessarias per eundem conventum ecclesie sancti Benedicti de Juxtagron, sub sigillio eiusdem emanatam, eidem domine extradare debeatis, iuris sui ad cautelam communi iusticia suadente, secus non facturi presentibus perlectis exhibenti restitutis.

Datum Bude, feria secunda proxima ante festum beati Thome apostoli, anno domini millesimo quingentesimo decimo nono

IN THE SERVICE OF HUNYADI FAMILY: FRANCISC OF HARAZTH, BANUS ZEWRENIENSIS. CURSUS HONORUM (II)

Abstract

Some hypotheses assert that the reign of King Matthias is also highlighted by the establishment of a social category that brought together nobles of humble origins who served the crown as soldiers, officials or direct servants of the court and king. As a result, their had a direct relationship with the king and they could gain significant benefits. In this regard the example of Severin's ban, Francisc Haraszti is significant. His political career was linked from the beginning to his work at the royal court. The accompaniment of the king on the war theaters brought them the function of ban, which once represented a dignity of the barons.

Significant is that, like the other nobles of humble origins, after the death of Matthias, Haraszti also remained a faithful of the Hunyadi clan. Without betraying his benefactor and former sovereign, the ban of Severin continued to serve his son. However, some financial misunderstandings determined him to leave Ioan Corvin's service. The initiative was not to the liking of his senior who tried to hold him accountable. He later remained loyal to the Jagiellonian kings who offered him the fortress of Lewa and the leadership of the county of Arad, where he owned numerous properties. Due to his longevity, Haraszti was in the direct service of three kings and managed to accumulate a significant fortune as well as obtaining the rank of baron.

THE MARGA FAMILY – A GENEALOGICAL PROFILE OF A NOBLE FAMILY IN THE COUNTY OF SEVERIN (15TH–17TH CENTURIES)

Ligia Boldea*

Keywords: the medieval Banat, Severin County, Marga, noble family, genealogy
Cuvinte cheie: Banatul medieval, comitatul Severin, Marga, familie nobilă, genealogie

The family of nobles Marga of Marga (*Margay de Marga*) is but another sample of the evolutive model of nobiliary structures in the mountainous and piedmontainous medieval Banat, a sample to show a contradictory state of things. Two of its members, on the one hand, got close to the most important local dignities: Jacob of Marga became the castellan of Severin and a vice-ban of Severin after, and George of Marga, a deputy of the ban of Severin. On the other hand, their power and influence as well as their welfare seem fragile and random if seen through what the papers let us know for 150 years about, from the first attestations around 1470 up to the middle of the 17th century.

I have tried to reconstitute to the degree that was possible this family's domain, in a first issue in 2007.¹ The approach found out the lability of that estate, its rather modest sides comparing to other nobiliary estates in the territory. I could identify the settlement the family came from on the basis of the idea that a familiar possession usually generated a noble name; the annexed list that historian Ioan Drăgan published in the volume he dedicated to Romanian nobles in Transylvania was illustrating in the field: Marga (in the district of Caransebeș) is present in with 11 individuals with a nobiliary status.² Starting from such a premise that is available in the main of the cases referring to the Romanian nobles in the medieval mountainous Banat and in other areas, the

* Museum of the Highland Banat Reșița, bd. Republicii, no. 10, e-mail: lboldea.ist27@gmail.com

¹ Ligia Boldea, "Considerații asupra familiei unui viceban al Severinului: Mărganii," *Analele Banatului*, Serie Nouă, Arheologie-Istorie XV (2007): 167–173.

² Ioan Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania (1440–1514)* (București: Ed. Enciclopedică, 2000), 410.

settlement of Marga appeared as that family's core-possession; the family would bear that name for more than two centuries in the light of papers. I have identified 20 persons who belonged to that family, from the second half of the 15th century to the end of the 17th one.

An interesting reality can be found up at a good look on the settlement for the resolute way the owning family perpetuated the right of property there for more than two centuries. Marga of nowadays is a village located at 33 km northward of Caransebeș, on the northern frame of the Mountains of Țarcu that border here the Bistra Valley³, and at 10 km far from the Iron Gates of Transylvania (*Vaskapu* in the medieval age), the area of contact between the Banat and Transylvania. Two villages make the commune: Vama Marga, on the Bistra Valley⁴, and Marga (the administrative center) at 6 km about to the southward, probably superposing the medieval homonymous settlement presented in the second half of the 15th century as a possession of a nobiliary family it gave the patronymic, the nobles of Marga. On no account a negligible location at that time, as it was close to an important passage that connected the Principality of Transylvania to the Danubian and south-Danubian territories. Noted down in 1390 as *magna via*, that line of communication was identified by historian Adrian Andrei Rusu as the imperial Roman way from Viminacium to Ulpia Traiana Sarmizegetusa through Lederata. And what is more important is the existence of a bridge there, named *Pons Augusti* in *Tabula Imperii Romani*; centuries after, the medieval papers in the 14th–15th c. referred to a bridge with custom within the same area; that one became the family of Căndeș of Râu of Mori's possession due to a royal donation (*pontem in via Vaskapu versus Karansebes; pontem in loco Waskapw vocato, in metis partium Transsilvanarum*).⁵ Annually the superintendent of the Salt-Chamber in Ocna Sibiului contributed with 5,000 blocks of salts to maintain that road for the salt transport from Transylvania to Hungary. The family of Căndești also contributed to, while the bridge was an important source of the family's revenue.⁶ The bridge probable location was set at Vama Marga, on the Bistra River; it is supposed to have been a stone bridge even if no vestiges were identified or doubtless documents.⁷

³ Dumitru Țeicu, *Banatul montanin evul mediu* (Timișoara: Banatica, 1998), 349.

⁴ A river that drains the tectonic passage with the same name, of 46 km length, a tributary of the Timiș River. V. Sencu, I. Băcănar, *Județul Caraș-Severin* (București, 1976), 60.

⁵ Adrian Andrei Rusu, "Pons Augusti nel medioevo," in M. Porumb, ed., *Omaggio a Dinu Adameșteanu* (Cluj-Napoca: Clusium, 1996), 249–252.

⁶ Oana Toda, "Evidence on the engineering and upkeep of roads in late medieval Transylvania," *Annales Universitatis Apulensis, Serie Historica* 17/II (2013): 189.

⁷ Oana Toda, "Economic and material aspects of the late medieval bridges from Transylvania: the written sources," *Banatica* 27 (2017): 366, 373, 378.

In my opinion, just this location of Marga estate between the counties of Severin and Hunedoara (the banat of Caransebeș and Lugoj, and the Principality of Transylvania, respectively) was the reason the family who exerted their owning right tried to find other patrimonial outlets while keeping the named right up to 1658, even if they lived in Caransebeș. I might suppose that the benefits brought by the trade way I have spoken about (*via magna*), with a permanent traffic of goods and salt, influenced their option as Marga was set on a middle position by the beginning of the 17th century according to the imperial conscript of 1603. The owners of the domain of Marga had some powerful neighbors: the family of Cârdea/ Kendeffy of Râu de Mori on the east (that family had possessions on the both parts of the Iron Gates of Transylvania including Pala close to Marga), the lords setting on the Bistra Valley on the north and north-west (families of Bizere, Floca, and Pobora), and the nobles of Fiat of Armeniș and of Racovița of Caransebeș in the area of Caransebeș. So, there were too less opportunities there to increase their lands. As I'll present below, the solution seems to consist in matrimonial alliances in the neighboring county of Hunedoara – where part of the family would move to after and would juridically consolidate there their new possessions.

The present issue aims to resume my discussion on this family taking into account the familial relationship and the different generations' continuity. Inconsistent documentary data have unfortunately marked my approach to reconstitute the genealogy of the Mărgans. Comparatively to other noble families in the area whose familial branches could be reconstituted rather accurately, for the family in discussion data allowed me only to place different of the family's members on genealogical levels but without a certified remove. The family names consisting in some first names particularly given to different members of the family (a frequent anthroponomical model within the nobiliary milieu at that time) made me give numbers to the family's members carrying identical Christian names with their ancestors.

The history of this family starts at the middle of the 15th century with the first record of Jacob I of Marga (*Jacobus de Marga*), the nobleman who occupied so the first genealogical level of the family as we know it today. But what I must specify is that this piece of news in an indirect one, from a paper dated to June 12, 1470⁸ that refers to this noble as a castellan of Severin in the time of the two Romanian bans, Stephen and Michael of Măntnic, so to say in 1467.⁹ My

⁸ Frigyes Pesty, *Krassó vármegye története*, vol. III (Budapest, 1882), 425.

⁹ ...*per eundem Jacobum extitit in hunc modum, quod ipse tempore Michaelis ac Stephani de Mothnok Banis Zewriniensibus, unacum Sandrino fratre in Castro Zewriniensi fuissent castellanni*. According to the list of the bans of Severin, published by Frigyes Pesty in *A Szörényi bánság és Szörény vármegye története*, vol. I (Budapest, 1877), 284–285.

impression is that in a large measure, due to the different functions Jacob I was appointed to during King Matthias Corvinus' age, the family ascended within the local hierarchy; it seems that the family sit in Caransebeș at that time and was trying to enlarge the possessions; so the family's members came into conflict with the other noble families' interests as those ones had developed landed ensembles on the Bistra Valley or in Caransebeș depression, on the Timiș River.

Undoubtedly, Jacob of Marga was the most important member of the family if taking into account his dignities that implied both prestige and certain welfare. Documentary his existence is presented between 1467 and 1492¹⁰, so when he was a mature person, one of the magistrates in the banat of Severin. To my regret, no reference I have found on his matrimonial alliance or descendants, but I have serious reasons to assert that he had a son and a daughter at least, as I will show below. He was by his career one of the numerous fighting men in the area, probably enlisted as a young one in the banat of Severin military units; it is the alone explanation of his accessing the function of castellan of the great fortress of Severin and especially that one of vice-ban of Severin county. Following the tradition of the true fellowship that the Corvinuses had instituted at the middle of the 15th century¹¹, Jacob of Marga shared his function with Sandrin Șişman (*Sysman*), in 1467; it seems that such a relation passed through certain difficulties. A testimony in the field is the document issued in June 12, 1470 I have spoken about above, which is a report of castellans of Jdioara, Jacob of Măcicaș and John More, on the judgement seat with the nobles in the district of Lugoj where two former castellans of Severin surrendered to bail: Jacob of Marga as a plaintiff, and Sandrin Șişman as a defendant. A financial dispute during their functioning as castellans caused the presence of the two nobles before the district of Lugoj sedria. It seems that Sandrin had appropriated 32 golden forints from the fortress revenue, money that Jacob of Marga really deserved. Although of the defendant's denial, the proofs against him made the court decided that that one had to give back to the plaintiff 19 golden forints or, if not the specified money, to yield to Jacob of Marga his shares from some possessions: *Bozyas*, *Ohaba*, and *Felsew Borzas*. That last part of the sentence made Martin Thewrswk (*frater et consanguineus eiusdem Sandrini*) react as a co-owner of those possessions; that one offered himself to pay the specified amount with the condition that the lands remained to him; the conflict came so to an end. As for *Sandrino fratre* it is an interesting construction that suggests a possible relation between the two former castellans in law; it is difficult to clarify such a question as the

¹⁰ Costin Feneșan, *Documente medievale bănățene (1440–1653)* (Timișoara: Facla, 1981), 50.

¹¹ Adrian Magina, "The southern frontier of the medieval kingdom of Hungary between Belgrad and Severin (14th–16th centuries)," *Initial. A Review of Medieval Studies* 4 (2016): 149.

documents after show no other reference on it. The toponyms themselves, which gave the two families' name (Marga and *Bozyas*) show a rather large distance between the places of origin in the case of those two individuals: Marga is located in the north-eastern corner of the Banat, on the Bistra Valley (the exit passing toward Transylvania, through The Iron Gates), while *Bozyas* (a lost settlement today) was identified in the banat of Severin northern side, near Lugoj, close to Remetea Pogănici probably.¹² It could be, if not an irrefutable, then a satisfactory argument according to what we know today about the genealogical structures of different noble families in the Banat. I might propose two explanations: it could have been a relationship by alliance, a frequent one in the case of nobiliary elites in the area, or the document refers exclusively to the two ones as fellows in jobs, a kind of "fraternity" concerning their competences and responsibilities as magistrates.

Obviously, administrating of Severin fortress was an important step in Jacob of Marga's career that brought him to the dignity of a vice-ban beginning with 1478¹³, together with Rayn *waywoda*, during the age of bans John Erdő and Domokos Bethlen. Difficult to say if the two ones occupied such a function only in 1478 or they worked up the next years, as long as Pesty Frigyes recorded a new couple of vice-bans only for 1484, in the list of vice-bans of Severin he elaborated in 1877. A lack of data may be taken for on the one hand, but I might note, on the other hand, that one at least of the vice-bans after Jacob of Marga, namely Michael Lazăr of Almăj, occupied that function between 1484 and 1494; a remarkable continuity that proves that such an appointment was possible at that time. I will be satisfied, for default of a documentary backing, with the hypothesis that the two ones also could worked up between 1478 and 1484. As a vice-ban, Jacob of Marga assisted the bans in different questions concerning the area, or even substituted them when needed, his main competence being of a juridical nature.¹⁴ The unique preserved paper to note down his function, dating to 1478 is the proof for the assertion above.¹⁵ It is about a cause brought before the sedria of Caransebeș district: arson of a mill of 60 golden forints, on the Bistra Valley, noble George Găman of Bizere being the accused one. For denying the accusation, the court obliged the defendant to take an oath before 12 men on oath *juxtam antiquam et aprobatam legem districtuum volahicalium universorum*. The court decision was sanctioned with the seals of

¹² Costin Feneșan, *Diplomatarium Banaticum*, vol. I (Cluj-Napoca: Mega, 2016), 112, doc. 32, note 2.

¹³ Pesty, *A Szörényi bánság*, 316.

¹⁴ Adrian Magina, "At the border of Transylvania: the county of Severin/ the district of Caransebeș in the 16th–17th centuries," *Transylvanian Review* XXII, suppl. 4 (2013): 296–297.

¹⁵ Frigyes Pesty, *A Szörényi vármegyei hajdani oláh kerületek* (Budapest, 1876), 82.

vice-ban Jacob of Marga, of the nobiliary judge, and of other two nobles from the families of Mâtnic and Măciçaș, for default of the seal of the district.

These last records on him meet the profile of an influent nobleman within the community of Caransebeș in the Middle Age, who was frequently called to back though his testimony and personality various royal or district decisions.¹⁶

The second level in the family genealogy was in my opinion given by the direct descendants of Jacob – George and Dorothea – even if I haven't found any conclusive proof for such a filiation. Indirect data instead let us come to this conclusion. Firstly, the toponym itself (Marga), once becoming a patronymic, individualizes the family among the other exponents of the social elite in the Banat. Secondly, the litigation between Ladislav of Racovița and George of Marga, in 1504¹⁷, compelled my attention; the litigation started more than 20 years before, the time that Ladislav was a captive in the Ottomans' hands. His mother appealed to Jacob of Marga to ransom his son, by pledging him three of the family's forefathers' estates, for 160 golden forints; returning of that amount was the cause of litigation. What is relevant in such a case is the cause passing from Jacob to George, a satisfactory sign to maintain a probable filiation. A relation father-son between Jacob and George is extremely plausible in my regard. Latter information dating to 1530¹⁸ shows that a noble lady called Dorothea was George of Marga's sister; corroborating these data we might conclude what I have noted down above: George and Dorothea were the direct descendants of Jacob of Marga.

Although that George I of Marga (*Georgius de Marga, Georgius Margay*) didn't rise at his father's level, the family's history was sufficiently marked by him; he made part of his family move in the county of Hunedoara in the beginning of the 16th century. So the office papers would note him down as George Marga of Caransebeș, in 1503¹⁹, and George Marga of Bretea (*Berettthe*), in 1507.²⁰ The

¹⁶ In 1485 he was among the noblemen called to investigate an abusive occupation of some estates, that involved the families of Bizere and Racovița of Caransebeș [Eudoxiu Hurmuzaki, *Documente privind istoria românilor*, vol. II/2 (București, 1891), 286]. Together with other neighborind noblemen and men of the county he took part in 1489 to seizing the two brothers Ladislav and Louis Fiat at Matthias Corvinus' order [Pesty, *A Szörényi bánság*, III (Budapest, 1878), 103]; in 1492 he was also among the noblemen from whom a men of the king was to be elected to certify in situ the family of Pâclișar of Caransebeș' seizing (Feneșan, *Documente medievale*, 50–52).

¹⁷ Hurmuzaki, *Documente*, 524.

¹⁸ Feneșan, *Diplomatarium*, 319.

¹⁹ Feneșan, *Diplomatarium*, 319.

²⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL), *Diplomatikai levéltár* (DL), Arkanum Adatbázis Kft., 30973.

first document on him dates to June 28, 1496²¹; he was then a mature nobleman able to testify in a suit referring to a seisin, at the Royal Curia, under the country palatine ruling. He was referring as George of Marga, Dorothea' died brother, in a posthumous mention, from 1530, the last one on him. He seems to become closer to the neighboring area of Hațeg with his marriage with Ana Pogan, a descendant of the Poganeștis of Bretea Română²²; the first papers to note that marriage date to 1511²³, although it seems to date from the end of the 15th century. We know without fail that he had three sons, Stephen the Literate, John and Nicholas²⁴, from that marriage possibly, and another one, Luca – who would be the subject of my research for the third level of the family's genealogy.

His statute as *egregius*, in 1521²⁵, shows a similar profile of a well positioned nobleman, member of the local nobiliary corpus from which they elected vice-counts/ vice-bans, castellans, managers or familiars of the high dignitaries. I might reiterate that given his functions, Jacob, George's father was the one who had placed the family within the middle nobiliary class in the area. For George of Marga, his most important position was that of a deputy (*viceregenti*) of the ban of Severin in 1515²⁶; he was asked by the voievode of Transylvania to mediate together with the ban of Severin, the conflict between Nicholas Maciovan and Nicholas Gârleșteanu, two noblemen in Caransebeș. More preserved papers show clearly that he had his residence in the two neighboring administrative units (the banat of Severin and Hunedoara County). According to various dates on these papers, he particularly worked in the Banat area at the turn of the 15th–16th century, as a witness in suits in Severin sedria²⁷, or as a man on oath in various litigates the nobles of Caransebeș were involved in.²⁸ It seems that after 1503, the year of an important exchange of estates²⁹, he was more

²¹ Pesty, *Krassó*, 472.

²² Drăgan, *Nobilimea românească*, 285.

²³ DL 29939, 32581.

²⁴ Feneșan, *Diplomatarium*, 226.

²⁵ DL 63025.

²⁶ Pesty, *Krassó*, 501.

²⁷ In October 8, 1500, George of Marga together with his son Stephen the literate and other three noblemen contributed to the agreement in the suit between Christine of Bizere and George Găman of Bizere on some forefathers' estates of the family and her right of dowry. Pesty, *A Szörényi bánság*, III, 135.

²⁸ June 28, 1496: Pesty, *Krassó*, III, 472; 19 mai 1503: Pesty, *A Szörényi bánság*, III, 144.

²⁹ Boldea, "Considerații," 169–170. According to the paper, George Marga offered his share from the possessions of Copăcele (*Kopach*), Zlagna (*Zlathna*), *Zlospathaka* and Vălișoara (*Walishwara*), district of Caransebeș; he was given by the noble lady Ursula Horvath, the great governor Nicholas Horvath of Kolonyth's widow, her shares from the possessions of Strigh (*Ztrygh*), Mărtinești (*Marthondenk*), Dîncul Mare (*Naghdenk*), Dîncul Mic (*Kysdenk*), *Lonka*, Sintimbru (*Szent Imreh*) and Petreni (*Pethren*), Hunedoara, area of Orăștie, and shares of Oarda

active in the Court of Hunedoara County, under the name of Marga of Bretea Română (*Olahbrette*), one of his new acquisitions in the area of Hunedoara. In 1507 the voievode of Transylvania named him to investigate, together with other noblemen from Hațeg, a voievode retract with a donation of some possessions which had belonged to certain landlords in *Lywad* accused of robbery (*latroniciorum sew furticiniorum*).³⁰ Another important moment was noted down in June 9, 1517³¹, when George of Marga was one of the witnesses to the royal donation of Geoagiu fortress (*Aldyod*) to no other but Neagoe Basarab, the ruler of Wallachia. An interesting think is that Luca and John of Marga, his sons almost surely, were also noted then, among other noblemen. Some years later, in 1521 he was one of the procurators of the noble lady Catherine, Stephen Nistor of Parosi's wife: together with his brother-in-law Stephen More of Săcele, he backed that lady in the court of the vice-voievode of Transylvania.³² It is the hypostasis that let us see to a certain extent his social statute at the time the wives were generally represented in law by their husbands. His administrative and juridical experience and a probable level of literacy, as well as the level of the court (the vice-voievode sedria) were the reasons of selecting him for confronting none other than the protonotary of Transylvania, magister Paul of Barcha, the advocate of the adverse part (Stephen Pogan of Bretea). On the other hand, they took probably into account the nature of those disputes, namely some mills at Gânțag and Covragiu, and a bound plot at *Pokolwalcha*, three lands where George of Marga got some owning shares. In other cases he was but named for man on oath at the voievode court.³³ It is so evident that he was an active person in his social milieu, well experienced both as a noble in the banat of Severin and in Hunedoara County.

Unfortunately, Dorothea Marga is but an ephemeral presence in the preserved documents. As the late George Marga's sister, she was noted down in June 2, 1530³⁴, when together with other members of the family and certain noblemen stood up to the royal decision that the noblemen of the Racovițaș be seized with the estates of Cicleni and Var (*Kyzyn*).

Stephen the Literate, John and Nicholas, George of Marga's descendants formed the *third generation of the family*, noted down in a paper dating to

de Jos (*Waraghya*), *Zeepmezew* and *Bewnye* in Alba County, as well as shares from Bretea Română (*Oláh Berethe*), Gânțag (*Ganzzaga*), Covragiu (*Korogh*), Vilcelele Bune (*Jowalchal*), Vilcelele Rele (*Pokolwalchal*) and Bățălar (*Bathalar*) in Hunedoara County.

³⁰ DL 30973.

³¹ DL 30545.

³² DL 63025.

³³ 7 martie 1507: DL 29924; 12 martie 1514: DL 29946.

³⁴ Feneșan, *Diplomatarium*, 319.

March, 29, 1503: *quod nobilis Stephanus literatus, filius Georgii Margay dicti de Karansebes... necnon Johannis et Nicolai, fratrum suorum carnalium*.³⁵ Stephen I is supposed to be the elder son as long as he objected in his name and the names of his brothers to his father's intention to sell two of their forefathers' estates (*possessiones aviticas*) in the district of (Caran)Sebeş.³⁶ But his intellectual preparedness was his real trump within the family. There are certain data on this new generation of the Mărgans that point out their father's concern in his sons' free access to education: Stephen became a literate (*literatus*), and John, a jury of Caransebeş. It was a generalized trend of the town milieus in the kingdom: any of the noble families of a certain dimension or welfare made a point of having a literate³⁷ in, as that one could be integrated in courts, offices of authentication or the administrative services of the counties. It is difficult to reconstitute a coherent profile of Stephen (*Stephanum literatum de Sebes*), as far as the few papers to mention him are dated to the first years of the 16th century, 1500 and 1503, respectively. Probably he became a literate by graduating an ecclesiastic or a town school and so achieving information on the autochthon law, the kingdom right and the Latin, the language the official papers were written and interpreted.³⁸ We find him, on these reasons, as a witness, together with his father, in suits concerning the female inheriting right in the case of the family Bizere-Găman³⁹, or the litigate between Nicholas of Măcicaş and certain noblemen in Caransebeş⁴⁰, in the banat of Severin sedria.

For his brother, John I (*Joannis Margai, Margay*) some more data between 1503 and 1535 were preserved. He was recorded as *egregius*⁴¹, like his father and I may say that he got a certain level of literacy to become a jurymen in 1517–1518⁴² in the court of Caransebeş, or to sign together with other 9 noblemen,

³⁵ Ibid., 226.

³⁶ Ibid.

³⁷ Apud Drăgan, *Nobilimea românească*, 318–319; Gulyás László Szabolcs, "Literátus szerepek – Literátus egzisztenciák. Középkor végi irástudók a rurális térben," in P. Haraszti Szabó, B. Kelényi, Zs. Simon, eds., *Mindenki vágyik a tudásra, de az árát senki sem akarja megadni* (Budapest: Martin Opitz Kiadó/ MTA-ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport, 2019), 15–37.

³⁸ Pál Engel, *Regatul Sfântului Ștefan. Istoria Ungariei medievale 895–1526*, A. A. Rusu, I. Drăgan, eds., (Cluj-Napoca: Mega, 2006), 220.

³⁹ October 8, 1500: Pesty, *A Szörényi bánság*, III, 135.

⁴⁰ May 19, 1503: Ibid., 144.

⁴¹ Ibid., 187.

⁴² Pesty, *A Szörényi bánság*, vol. I (Budapest, 1878), 255; Bálint Lakatos, "Városi nemesek karánsebesen a 15–16. század fordulóján," in *URBS. Magyar várostörténeti évkönyv* III (Budapest, 2008), 66. He was assisted in such a quality to the lawsuit between the two noblemen, Ladislav of Racovița and Peter of Silvaş (Pesty, *A Szörényi bánság*, III, 160)

in October 12, 1535⁴³, a letter to the king after the arbitral through which Ana Fiat kept her right of owning her forefathers' possessions, a right that his cousin Francis Fiat had disputed in law. His presence together with his father and Luca of Marga, in 1517, to a donation of King Louis II to Neagoe Basarab, ruler of Wallachia, consisting in Geoagiu fortress (*Aldyod*) is also significant.

On Nicholas I (*Nicolai Margai*) we have a unique act, the one I have spoken about above, issued in March 29, 1503. It is possible he had been a minor one at that time and lived not too long.

Luca of Marga is a special case, rather difficult to be mentioned in the family's genealogy. He is mentioned between 1508 and 1525⁴⁴, at the very time with the three certified sons of George of Marga. As we have seen above, he was recorded in 1517, together with George and John of Marga (*Georgius, neve Lucas vel Johanis de Marga*) as a witness at the royal donation to Neagoe Basarab, and this is the unique sign of his relation with George of Marga. But it is a proof at least that the three ones belonged to the same family. Difficult to say if he was George's son or just a close relative. A hypothesis I dare put into circulation: Luca, in my opinion, might be George of Marga's son from his marriage to Ana Pogan from Hațeg, while the other three sons (brothers by the father's side) from a previous marriage with a lady in Severin County. A hypothesis based on some notices: Stephen, John and Nicholas activated especially in the area of the banat of Severin, being more attached to the family's possessions in the area of Caransebeș and trying to keep them in spite of their father's intention to renounce to them. Luca in turn is much more present in Hațeg area where he advantageously married to Clara, a descendant of the well-known Romanian noble families of Râu Bărbat and Râu de Mori.⁴⁵ Possibly he took a military career as Jacob of Marga had done, as long as in 1525 a named Luca of Marga, captain of Caransebeș (*Luce Margay, capitaneo de Karansebes*), is noted down in an account book of the Royal Court of Hungary; 175 forints he was paid for his good turns and 200 forints to keep the spies (*pro conservatione exploratorum*).⁴⁶ I do admit that such arguments are fragile, but I thought that interpreting the few data we have at the present might be a reason for future investigations on the basis of new documents. So I have chosen to present Luca of Marga as a possible son of George of Marga, with reservations.

⁴³ Pesty, *A Szörényi bánság*, III, 195.

⁴⁴ July 5, 1508: DL 29927; Avril 1, 1525: Feneșan, *Diplomatarium*, 308.

⁴⁵ DL 29946, 29975. These documents show that she was a descendant of Barb of Râu Bărbat, married with Clara from the family of Căndeia (Kendeffy after). See Adrian Andrei Rusu, *Ctitori și biserici din Țara Hațegului până la 1700* (Satu Mare: Ed. Muzeului Sătmărean, 1997), 277.

⁴⁶ Feneșan, *Diplomatarium*, 302, 308.

On the same third level of the family's genealogy I believe that other three individuals might be placed even if I could never specify their relations with George of Marga's sons or their own relationship. With minimal information, I just remark those ones as such. They are recorded between 1530 and 1540, a fact that allows us to sit them in the third generation of the Mărgans. First of all, I name Jacob II and Gașpar I Marga (*Margay*) recorded in 1530⁴⁷, together with Dorothea, George Marga's sister, and other noblemen from the families of Fodor, Mătniceanu and Maciovan, as being in conflict with the noblemen of Racovița for two estates in the district of Caransebeș. Gașpar seems to die by the end of the 30s as his widow, represented by her familiar Radych, is recorded as a witness in a paper dated to June 15, 1540, concerning noble Stephen Pogan confirming in possession of certain estates in Hunedoara County (the same estate some members of the family of Marga got the right of owning).⁴⁸ Michael Marga of Marga (*Michael Margay de eadem Marga*) was registered as a witness in a large suit of owning between the families of Fodor and Vaida from Caransebeș, before the royal court; the witnesses' deposition took place at Domașnea, in October 10, 1539.⁴⁹

For the next genealogical levels in the second half of the 16th century and the first one of the 17th century certain facts look but evident: firstly, lack of any documentary data concerning certain filiation make me unable to set or suggest possible relations between them or to connect them with the previous generations. Secondly, delimitation between the family's line set in Hunedoara County and the one still living in the area of Severin territory becomes more evident. In other words, the degree of relativity in this genealogical reconstruction is much higher unfortunately. Penury of information was also a serious obstacle in framing certain identity portrait as I've succeeded to do in the case of other family's members.

The fourth genealogical level therefore, from the last decades of the 16th century and the first years of the next one presents 4 individuals on whom the data I have identified are unequal. Some significant documents point out two of these personages: Nicholas Marga and George Marga. For Nicholas II Marga (*Nicolaus Margay*) or Nicholas Marga of Bretea Română⁵⁰, recorded between 1567 and 1585 we know his quality of *egregius*, a literate nobleman undoubtedly,

⁴⁷ Ibid., 319, 321.

⁴⁸ Estates of Bretea Română, Gântag, Covragiu, Bățalar, Vâlcelele Bune and Vâlcelele Rele. See *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei (1222–1599)*, Zs. Bogdándi, E. Gálfi, eds. (Kolozsvár: Az Erdély Múzeum-Egyesület Kiadása, 2006), 73, no. 174 (further on: *Erdélyi káptalan*).

⁴⁹ Adrian Magina, Livia Magina, "O ascultare de martori și realități bănățene într-un document din 1539," *Analele Banatului*, Serie Nouă, Arheologie-Istorie XXII (2014): 273 (267–274).

⁵⁰ November 5, 1572: Pesty, *A Szörényi bánság*, III, 394.

as some of his ancestors had been. He was in 1567–1569⁵¹ a representative procurator of noble Francis Morsinay and the little girl Ana Fiat, to defend their rights in the princely *sedria* on the occasion of the great law-suit concerning partition of the real of the family of Gârleşteanu of Rudăria and Caransebeş, in 1566–1569.⁵² To prepare the defense he asked in 1567 the transcript of the act of partition of Nicholas Gârleşteanu's real⁵³ from November 22, 1544; it was very a disputed heritage at the time, involving the female descendants of Gârleşteanu who had died without heirs. It was a much more complex suit at the end of the '70s, involving both Gârleşteanu's heiresses and the family's heirs and the forefathers' possessions and the new gotten ones. For representing the heirs (descendants of Nicholas Gârleşteanu's sisters), probably Nicholas Marga had not an easy position as far as he confronted George Ombozi, the unique male descendant of Nicholas Gârleşteanu. Teregova estate, a never negligible possession was the subject of that dispute. The ban of Caransebeş and Lugoj, with the castellan and nobiliary judges of Caransebeş investigated the case just at Marga and, finally gave the case for George Ombozi, starting from the reason that that estate had been part of his grand-mother's dowry (she had been Nicholas Gârleşteanu's wife); from that one the estate passed to Sara, Ombozi's mother. The descendants of Nicholas Gârleşteanu's sisters had therefore no right on that estate that belonged to another domanial line. Such a failure seems not to stumble Nicholas Marga in being a witness in other owning litigates of Francis Morsinay of Rekettie⁵⁴, Hunedoara County. It would seem that he was one of the family of Marga's members who activated in the two neighbor counties where he had possessions.⁵⁵ Unfortunately, I haven't found yet any other data on him or his family.

Certainly George II Marga (*Giorgius Margai de Marga*), documentary recorded in 1580⁵⁶ and 1603 was the continuer of the family who remained in the Banat; he was in fact the unique owner of the forefathers' estate of Marga in 1603⁵⁷, according the fiscal conscript. The few found documents seem to con-

⁵¹ Ibid., 381, 387.

⁵² Ligia Boldea, *Nobilimea românească din Banat în secolele XIV-XVI (origine, statut, studiu genealogic)* (Reşiţa: Banatica, 2002), 217–219; eadem, "High dignity and property in the 16th–17th centuries in the Banat – the nobles Gârleşteanu of Rudăria's wealth," *Banatica* 29/II (2019): 58–59.

⁵³ Notice on the back of paper issued in November 22, 1544. See Pesty, *A Szörényi bánság*, III, 239.

⁵⁴ 12 martie 1585: *Erdélyi káptalan*, 150, no. 394.

⁵⁵ In 1572 he had to pledge his shares from two estates in the district of Caransebeş for a pressing need of money. Pesty, *A Szörényi bánság*, III, 394.

⁵⁶ Costin Feneşan, *Diplomatarium Banaticum*, vol. II (Cluj-Napoca: Mega, 2017), 103.

⁵⁷ Adrian Magina, "Conscrierea porţilor districtului Caransebeş în anul 1603. Consideraţii

firm the same identitary pattern I have presented about the family: a nobleman involved in the town life; he was the one who realized the noble lady Ana Floca and Catherine, her daughter seizing, by signing the report to Sigismund Báthory, in 1585, on the basis of which the prince finalized a new donation of 5 estates on the Bistra Valley (near the settlement of Marga).⁵⁸

Two other personages were episodically presented in the territory of Hunedoara County: a named Stephen II Marga of Bretea Română, recorded in 1590⁵⁹ as a witness in a patrimonial litigation in the area, and John II Marga of Covragiu; one of the bound of that one was also a witness in a seizing process.⁶⁰ I presume that their names may be sufficient in showing them as members of the family's line living in Hunedoara.

The *fifth genealogical level* in the first half of the 17th century refers to the last of the Mărgans living in their native land before the banat of Caransebeș and Lugoj entering the Ottoman Empire. I have found but one note on them and I do present it as such. So, a named Jacob III of Marga is notes down in 1617 with the occasion of an agreement between two of his bounds.⁶¹ Gașpar II Marga's⁶² house at a boundary is mentioned in a document from 1630 referring to some houses in Caransebeș exchanging between George Buitul and Nicholas Crețu; a notice from 1633 let us know that that one had possessions in Marga, but was living in Caransebeș in fact, as another member of the family, Stephen did at that time.⁶³ Some personal data on the last one, namely Stephen III Marga recorded between 1633 and 1653⁶⁴, show that he was married to Margaret Gârleșteanu (a descendant of one of the most influent families in Severin County) and had a son, Stephen Marga *junior*. He was living in Caransebeș and had lands at Marga as Gașpar did. I do not exclude the possibility that the two ones were George II Marga's sons as long as that one had got alone at the beginning of the 17th century the whole estate of Marga. It is more than plausible that Gașpar and Stephen, his direct descendants, had been so inherited; otherwise, the estate had been confiscated by the princely fisc. Stephen was involved in the town life in

pe marginea unui document,” in I. A. Pop, S. Andea, eds., *Pe urmele trecutului. Profesorului Nicolae Edroiu la 70 de ani* (Cluj-Napoca: Centrul de Studii Transilvane, 2009), 283–295.

⁵⁸ Feneșan, *Diplomatarium*, II, 103, 126; *Az erdélyi fejedelmek Királyi Könyvei 1569–1602*, vol. I, T. Fejér, E. Rácz, A. Szász, eds. (Kolozsvár: Az Erdély Múzeum-Egyesület Kiadása, 2005), 81, no. 147 (further on: *Királyi Könyvei*).

⁵⁹ *Királyi Könyvei*, 355, no. 1303.

⁶⁰ *Erdélyi káptalan*, 148, no. 391.

⁶¹ Livia Magina, “Price of human resources in Transylvania during the 16th-17th centuries,” *Banatica* 26/II (2016): 376.

⁶² MNL, F 234, XXII szekreny, fasc. 13, f 26.

⁶³ Pesty, *A Szörényi bánság*, II, 302.

⁶⁴ *Ibid.*, 302–303.

1635, as a witness at one of noble Gregory Tivadar's bounds releasing (that one was married with a noble lady, a very rare situation at that time); the agreement was confirmed by Prince George Rákóczy I in 1637, on the basis of the letter of witnessing that more noblemen in Caransebeș, including Stephen Marga, had written and sanctioned with their usual green wax seals.⁶⁵ Sara Marga was also part of the same genealogical line: she was married to Nicholas Gârleșteanu, as a document issued in March 20, 1635 lets us know.⁶⁶ The two sons of her in turn, Stephen and Nicholas, possibly had resulted from previous marriages. For her I do say that she could have been a sister of Gașpar and Stephen, the marriage of the last one, as we have seen, taking part in the same family of Gârleșteanu – cross-marrying being a rather common practice at that time.

Stephen Marga's son, namely Stephen IV *junior*⁶⁷, and Sara Marga's sons, Stephen and Nicholas might be included in the last generation of the Mărgans living in the Banat. But there is no supplementary information on them.

The largest part of the nobles in Severin County runs in the neighboring countries in Transylvania in 1658, some of those families having got properties there yet in the previous century. The Mărgans are supposed to retire to their properties in Hunedoara County after the moment the banat of Caransebeș and Lugoj had been given up to the Ottomans. So, their original domain depopulated in the course of time. A document issued around 1670 is may be a proof: the pasha of Timișoara demands Prince Michael Apafi to interdict a village setting at Marga as the area was recorded in Ottomans defters as being part of Caransebeș territory and the incomes there were directed to the saint town of Medina.⁶⁸

The history of this family could be resumed in 1688 with a large part of the local nobles coming back in the Banat once the Habsburgs' army entered here, but only for a short time. It seems in fact that only George III Marga (*Georgius Margai*) did it, according to sources; as he demanded houses in Caransebeș, with pertains and a mill that had belonged to Stephen Marga *junior*, I have enough reasons to believe that he was that one's son; his demand came in the context of the census of houses and real in Caransebeș, ordered by Jacob Wenczel von Sternbach that year.⁶⁹ He also is recorded in 1698 in the list of land

⁶⁵ Feneșan, *Diplomatarium*, II, 422, 428.

⁶⁶ Pesty, *Krassó*, vol. IV (Budapest, 1883), 299.

⁶⁷ Mentioned in the documents between 1653–1655. Pesty, *A Szörényi bánság*, II, 303; Feneșan, *Diplomatarium*, II, 451.

⁶⁸ Feneșan, *Diplomatarium*, II, 473–474. See also Cristina Feneșan, "Problema instaurării dominației otomane asupra banatului Lugojului și Caransebeșului," *Banatica* 4 (1977): 229.

⁶⁹ Costin Feneșan, "Caransebeșul la începutul celei de-a doua stăpâniri habsburgice (1688)," *Revista istorică* VII, no. 1–2 (1996): 78.

owners in the county of Severin.⁷⁰ George Marga is noted down too between the noblemen in Caransebeș, who sent more solemn protests to the emperor on the way that the former rights and privileges of the community were violated: the first one was in July 22, 1695 (brought to Vienna by John Fiat of Armeniș)⁷¹, the other in November 20, 1698, composed by Peter Macskási, the vice-count of Severin.⁷² Failure of those approaches and the new integrative policy of the Habsburg Empire shattered the hopes of the social elites in the Banat, and so they took the path of the Principality, so to say where they had taken refuge after 1658, and never came back.

The Mărgans represent a family pattern that has to be analyzed as an integrant part of a well structured society during the 14th–17th centuries, even if they had not the proportions of other Romanian noble families in the Banat. The family did not rank among the great families in the area if taking into account the number of its members documentary attested, or their forefathers' patrimony and part they played within the administrative structures in the banat/county of Severin. Through Jacob of Marga (as a castellan and vice-count of Severin) the family seems to have touched the maximum of visibility in the second half of the 15th century. He had few descendants (as the annexed genealogical table can show) and there are few cases of certitudes for the various filiations. A poor register of Christian names is also to be noted (Stephen, George, Nicholas, Jacob, John) even if it is not really an exception, but might show a lack of imagination or a stronger relation between generations, put in light by an exclusive transmission of the ancestors' names to the new generations.

A rather ambiguous image has resulted on the Mărgans' real ensemble, on the basis of data I have had at my disposal, with too less certitudes. Their domination on Marga is documentary sure only from the beginning of the 17th century. Operating with analogies the great Romanian families in the Banat could offer it is evident the derivation of patronymics from toponyms. Why should differ the case of the family of Marga? Unfortunately, analogies end at this point as the Mărgans' real – as large as it was and in the measure the papers let us know – was an uncertain and fluctuant one, in contrast with the long life of other lands ensembles, documentary noted down for 250 to 300 years long.

⁷⁰ Costin Feneșan, "Comitatul Severinului la sfârșitul secolului al XVII-lea," *Tibiscum. Studii și comunicări de etnografie-istorie* VII (1988): 223, doc. XXIV.

⁷¹ Ibid., 211, doc. IX.

⁷² Costin Feneșan, "Stăpâni și supuși în comitatul Severinului în timpul celei de-a doua ocupații habsburgice (1688–1699)," *Banatica* 14 (1996): 177–178.

The question is that the family of Marga preferred to abandon some of the possessions in the Banat for estates in the counties of Hunedoara and Alba, focused on them especially as the exchange from 1503 was sanctioned by a royal document of donation. We should assume that after the family moved to one of the counties above, but a part of it at least remained in Severin County, as far as George Marga is noted down the next century as having six plots in the village of Marga while Stephen and George Marga (George's sons possibly) lived in Caransebeș although they had possessions at Marga; it is a perfect explicable situation if thinking that their ancestors (Jacob of Marga and George of Marga) had got functions in Caransebeș. For a minimum of lands for generations, the family of Marga rather practiced possessions exchange, pledge or joint property to compensate a real property in the native area and avoid its downgrading. Getting lands (by exchange or buying) in the counties of Hunedoara and Alba must have been related to pecuniary and landed need irresolvable in the Banat. Unfortunately, in the absence of a solid patrimonial base, the family of Marga didn't get the social and economic status of the most important and influent Romanian families, but this is not a reason to exclude it from the Banat elites.

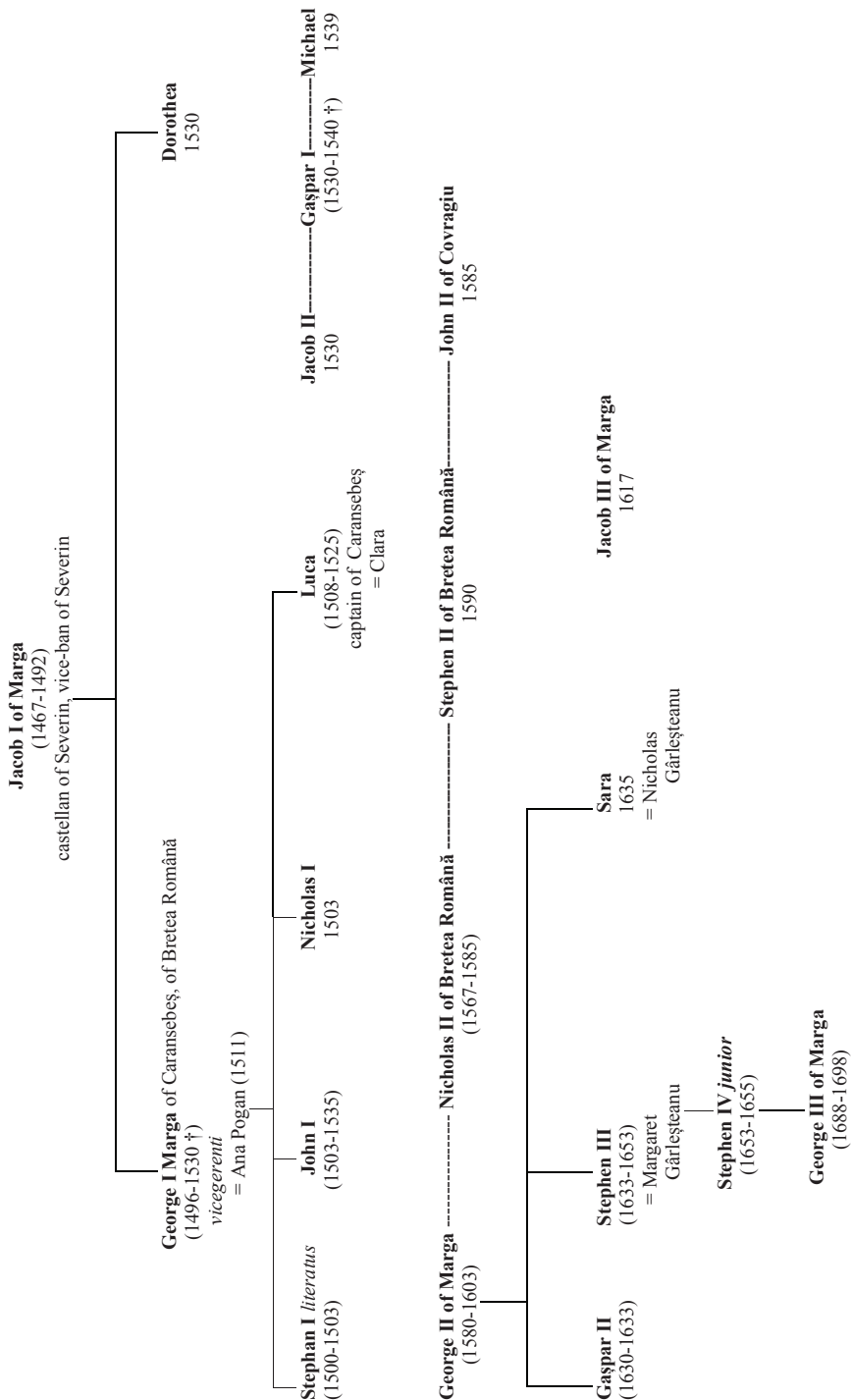
PROFILUL GENEALOGIC AL UNEI FAMILII DE NOBILI AI COMITATULUI SEVERIN: MĂRGANII (SECOLELE XV-XVII)

Rezumat

Spațiul Banatului medieval montan și piemontan a generat o elită nobiliară românească, integrată în formele sale specifice nobilimii țării grație interesului pe care puterea centrală l-a manifestat față de acești nobili ce au putut fi capacitați în frecventele campanii militare în care acest ținut de graniță al regatului maghiar a fost angrenat de-a lungul secolelor XIV-XVII. S-a conturat astfel o serie de familii nobile, bine individualizate atât prin identitatea membrilor săi, cât și prin ansamblul stăpânirilor lor funciare, nuclee familiale ce impresionează în multe cazuri prin longevitatea dată de șirul neîntrerupt de generații ce s-au succedat de la primele atestări documentare, survenite în a doua jumătate a secolului al XIV-lea și până la finele secolului al XVII-lea. Desigur că se disting marile familii nobile românești bănățene, posesoare a zeci de sate și părți de sate, ai căror membri au purtat nu o dată titlul de *egregius*, dar și un număr de familii mai modeste, al căror domeniu a depășit arareori, prin dani și achiziții, satul de origine și care, prin funcții și atribuții publice la nivel districtual s-au evidențiat ca identități de sine stătătoare. Dacă membri ai primei categorii, ajunși în funcții de mare responsabilitate (comiți și vicecomiți, bani și vicebani de Severin sau Jaica, cavaleri, curteni sau funcționari ai Curții regale) au reprezentat în primul rând, în mod oficial, autoritatea centrală, ceilalți fruntași locali, aflați în funcții inferioare (juzi nobiliari, prim-juzi, crainici, jurați, arbitri, oameni ai regelui) au fost mai degrabă exponenți ai obștii nobiliare din această zonă.

Un caz oarecum aparte este cel al familiei Marga, exemplu ce prezintă o contradictorie realitate: pe de-o parte, doi dintre membri săi ajung aproape de cele mai importante demnități locale; unul – Iacob de Marga, viceban și castelan de Severin între 1467 și 1478, celălalt – Gheorghe Marga (fiul lui Iacob), locțiitor al banului de Severin, atestat ca atare în anul 1515. Pe de-altă parte, puterea și influența lor, bunăstarea lor ne apar fragile și conjuncturale, prin prisma a ceea ce documentele lasă să se întrevadă pe o perioadă de aproximativ 150 de ani, de la primele atestări documentare din jurul anului 1470 și până la mijlocul secolului al XVII-lea. Este un caz pe care am considerat necesar a-l expune atenției, ca un “alt” mod de raportare la ceea ce statutul de nobilitate a presupus în epocă. În consecință, ne-am focalizat atenția asupra structurii și a ramificațiilor genealogice ale familiei Mărganilor, cu toate inconsecvențele și problemele trădate de o informație documentară lacunară.

ANNEX: The genealogical table of Marga family

DESPRE HOTARE, COMUNITATE URBANĂ ȘI ETHOS NOBILIAR. DELIMITAREA TERITORIALĂ A CARANSEBEȘULUI ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVI-LEA

Adrian Magina*

Cuvinte cheie: Caransebeș, hotare, nobilime, secolul XVI

Keywords: Caransebeș, boundaries, nobility, 16th century

Caransebeșul celei de-a doua jumătăți secolului al XVI-lea... Un mic oraș aflat la frontieră, sub veșnica amenințare otomană, de abia integrat între fruntariile principatului transilvănean. Așezat la întretăierea văilor Timișului și Sebeșului, centrul urban din zona înaltă a Banatului s-a dezvoltat în jurul cetății regale menționată încă din secolul al XIV-lea. La finalul veacului al XV-lea și începutul celui următor, locuitorii Caransebeșului dobândesc o serie de privilegii, inclusiv dreptul de a alege singuri autoritățile urbane. Cu toate că în documente apare menționat drept *oppidum*, și câteodată *civitas*, orașul nu a depășit niciodată statutul de târg. E drept, după căderea orașelor bănățene din zona de câmpie (Timișoara și Lipova) în mâinile otomanilor, centrul urban din arealul montan, împreună cu Lugojul, a polarizat viața politică, militară, socială și religioasă a teritoriului bănățean scăpat directei dominații otomane. Importanța orașului era dată tocmai statutul său de așezare de frontieră, de proximitatea teritoriului otoman al eyaletului Timișoarei. Pe parcursul evului mediu și al epocii moderne timpurii, Caransebeșul a fost cel mai adesea desemnat drept târg (*oppidum*), deși uneori apare și cu statutul de *civitas*. Cu toate că pentru circa 100 de ani a făcut parte din teritoriul Principatului autonom al Transilvaniei, orașul și zona înconjurătoare nu s-au integrat deplin în structurile politice și sociale ardelene. În anul 1658, la presiunea politică venită dinspre Înalta Poartă, principele Acațiu Barcsay cedează Caransebeșul, Lugojul și zonele adiacente otomanilor.¹ De abia după acest moment începe integrarea în

* Muzeul Banatului Montan Reșița, b-dul Republicii, nr. 10, e-mail: adimagina@gmail.com

¹ Istoria orașului poate fi urmărită în linii mari prin intermediul lucrărilor lui Frigyes Pesty, *A szörényi bánság és Szörény vármegye története*, vol. II (Budapest, 1878), 115–269 și Andrei Ghidiu, Iosif Bălan, *Monografia orașului Caransebeș* (Caransebeș, 1909).

societatea ardeleană a nobilimii și a elementelor urbane din Caransebeș, refugiate în diverse zone ale Transilvaniei în fața armatelor turcești.

În a doua jumătate a secolului al XVI-lea nimeni nu se gândea încă la acel moment... Orașul de abia fusese integrat în structurile politice ale Principatului și altele erau grijile cotidiene. Nu e vorba de conștientizarea pericolului turcesc, omniprezent fără îndoială, ci de modul de funcționare și de raportare socială și juridică a celor două comunități menționate: cea nobiliară și cea urbană. Aparent, situația ar trebui să fie clară: orașul – după clasicul exemplu al regatului ungar și cel transilvănean în special – este o comunitate în sine, cu drepturi bine definite din punct de vedere juridic. E de notorietate faptul că mai toate orașele din Ungaria medievală își aveau originea în așezările ridicate de oaspeții (*hospites*) de origine germană. Nici măcar capitala regatului, Buda, nu ieșea din acest tipar.² Pe de altă parte, situația nobilimii este la fel de bine definită juridic, fiind o stare privilegiată prin însăși esența sa. Și totuși...

Caransebeșul medieval și modern timpuriu face o notă distinctă, atât din punct de vedere etnic cât și social, pentru că pe întreg parcursul evului mediu a fost considerat un oraș majoritar românesc. Nume răzlețe ar putea indica că odată în oraș fusese o comunitate vorbitoare de limbă germană, dar care foarte repede își pierduse caracteristicile. Coagulată în jurul cetății regale, comunitatea urbană a colectat populația românească din jur și cea maghiară implicată în administrația locală, posibil în jurul unui mic nucleu de oaspeți germani, integrat fără să lase prea multe urme. Este dificil de stabilit care era ponderea elementului românesc, maghiar sau german în secolul al XIV-lea. În veacul următor și în prima jumătate a secolului al XVI-lea, în cadrul adunărilor urbane (și districtuale) întâlnim aproape exclusiv nume românești³, semn că populația majoritară era cea românească. Finalul secolului al XV-lea și începutul celui de-al XVI-lea găsea în fruntea orașului, în calitate de jude primar, pe voievodul Ștefan Stoica. Poziția acestuia din urmă nu trebuie legată neapărat de persistența unei instituții specifice românești, ci de calitatea de comandant de husari pe care o avea. Voievodul Stoica pare să se fi tras din zona Bogâltinului⁴, dacă nu cumva la origine era sârb emigrat la nordul Dunării, numele fiind comun în atât în onomastica românească cât și sârbească, iar unele din posesiunile sale se aflau situate pe linia Dunării, în proximitatea fostelor teritorii sârbești.⁵ Indiferent de

² A se vedea în acest sens: *Medieval Buda in context*, eds. Balázs Nagy, Martyn Rady, Katalin Szende și András Vadas (Brill, 2016).

³ Ioan Aurel Pop, *Instituții medievale românești. Adunările cneziale și (boierești) în secolele XIV-XVI* (Cluj-Napoca: Dacia, 1991), 68–75.

⁴ Fii săi, *Georgio ac Gregorio Sthoyka de dicta Bogolthyn*, apar într-un document din anul 1519 cu această particulă nobiliară. Pesty, *A szörényi bánság*, vol. III, 166.

⁵ Costin Feneșan, *Diplomatarium Banaticum*, vol. I (Cluj-Napoca: Mega, 2016), 209–212.

originea sa etnică, el s-a luptat pentru recunoașterea privilegiilor urbane, fiind unul din reprezentanții Caransebeșului în susținerea drepturilor locuitorilor săi. Organizarea administrativă în formula unui jude primar, 12 jurați și un consiliu alcătuit din câteva zeci de persoane reprezentative s-a menținut până la ocuparea zonei de către otomani la mijlocul secolului al XVII-lea.⁶ Din punct de vedere social, orașul trece de asemenea printr-o serie de mutații profunde. Deja în prima jumătate a secolului al XV-lea în oraș pot fi întâlnite persoane de origine nobilă care și-au stabilit acolo reședința.⁷ Pe parcursul secolului al XV-lea, numărul nobililor din oraș crește, fapt explicabil datorită amenințării otomane, centrul urban de pe valea Timișului oferind o mai bună protecție decât curțile nobiliare din teritoriu. În plus, în Caransebeș s-au desfășurat adunările districtului omonim⁸, aspect ce a contribuit la atragerea nobilimii locale din teritoriul înalt al Banatului în interiorul orașului. Elita nobiliară și-a cumpărat proprietăți în interiorul așezării, implicându-se atât în administrația de la nivel districtual cât și urban. Analizând compoziția magistratului urban în a doua jumătate a secolului al XV-lea, se pot observa numeroase prezențe nobiliare în cadrul consiliului orășenesc. La începutul secolului următor elita nobiliară devine majoritară în cadrul magistratului din Caransebeș, acaparând inclusiv funcția de jude primar.⁹ Un document din 1544 surprinde un număr impresionant de membrii și oficiali ai orașului bănățean, însă dintre aceștia doar o treime mai pot fi suspectați ca fiind exclusiv orășeni, o bună parte aparținând categoriei nobiliare.¹⁰ Mutațiile în plan social l-au determinat în 1584 pe iezuitul Antonio Possevino să afirme că orașul de pe valea Timișului era o reședință a nobililor (*rezidenza di nobili*).¹¹ Aceste schimbări profunde au dat caracterul atipic de care urbea s-a bucurat pe parcursul evului mediu târziu și al epocii moderne timpurii, deoarece Caransebeșul a fost unul dintre puținele centre urbane (dacă nu singurul) din regatul maghiar și principatul Transilvaniei care avea o populație majoritar românească din punct de vedere etnic și nobiliară din punct de vedere social.

Dincolo de aspectele privind organizarea administrativă a târgului de la confluența dintre Timiș și Sebeș, există suficiente surse de epocă care surprind topografia urbană medievală și modernă timpurie a localității. La

⁶ Pesty, *A szőrényi bántág*, vol. II (Budapest, 1878), 253–269.

⁷ Este cazul familiei Bizere, care în 1429 deținea o casă în Caransebeș în apropierea claustrului franciscan. Ibid., III, 23.

⁸ Zoltán Iusztin, *Politică și administrație în Banatul medieval* (Cluj-Napoca: Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, 2018), 283–290.

⁹ Bálint Lakatos, “Városi nemesek Karánsebesen a 15–16. század fordulóján,” *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv* 3 (2008): 71–94.

¹⁰ Ibid., 79–80.

¹¹ *Călători străini despre Țările Române*, vol. II, eds. Maria Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu (București: Ed. Științifică, 1970), 557.

mijlocul secolului al XV-lea (1453), Ioan (Iancu) de Hunedoara dăruia orașului Caransebeș prediul Racovița, aflat la nord de oraș.¹² O altă zonă aflată la periferia centrului urban era Teiușul, teritoriu cu multe vii ale orășenilor situat înspre vest de oraș. Ulterior, aceste teritorii limitrofe au fost integrate în teritoriul urban, deja la finalul secolului al XVII-lea fiind pomenit un jude al suburbiei.¹³ Pe parcursul epocii moderne și contemporane orașul s-a extins din ce în ce mai mult, zonele exterioare din perioada medievală și modernă timpurie fiind azi parte constitutivă a Caransebeșului. Din păcate, avem prea puține mărturii despre delimitarea teritorială a orașului în secolele XIV-XV. Caransebeșul secolului al XVI-lea a păstrat probabil delimitările moștenite în epoca precedentă, cu posibilele ajustări date de extinderea orașului. În mod cert, teritoriul comunității urbane se învecina și se intersecta cu diverse domenii nobiliare. O mențiune dintr-un document de la finalul secolului al XVI-lea, indică faptul că în anul 1529 oamenii capitolului din Arad au făcut o delimitare a hotarelor orașului înspre Măciș¹⁴, adică a zonei aflată la vest/nord-vest de așezarea urbană.

Documentele propuse atenției în cele ce urmează nu sunt ieșite din comun, ele vin în continuarea tradiției medievale a stabilirii hotarelor și surprind disputa dintre caransebeșeni și comunitatea nobiliară a districtului cu același nume. În esență, este vorba de un singur act din 1572, emis de către Ștefan Báthory, care a conservat sub formă de transumpt alte două scrisori prin care principele confirma delimitările anterioare. Ceea ce poate fi însă observat prin analiza documentelor este modul în care fiecare comunitate, cea urbană și cea nobiliară, se raportează la sine și la ceilalți. Necesitatea separării posesiunilor nobiliare de cele orășenești, a apărut în cazul Caransebeșului cu probabilitate încă din secolul al XIV-lea, ea fiind reluată periodic. În acest context, al stabilirii unor fruntarii comune, se încrui și documentele menționate. În primul, din anul 1551, reprezentanții comunității nobiliare a districtului (*universi egregii et nobiles districtus Karansebes*) au emis o scrisoare prin care menționau că s-au întâlnit cu locuitorii orașului după sărbătoarea Adormirii Maicii Domnului (17 august) și au ajuns la înțelegere în privința hotarelor, așa cum au fost stabilite anterior de către fostul jude al orașului George Simon și de omul regelui Ioan Szapolyai. Evenimentul amintit trebuie să fi avut loc cel mai probabil în intervalul 1535–1536, atunci când George Simon a ocupat funcția de jude primar

¹² Documentul, astăzi pierdut, a fost editat în Ghidiu, Bălan, *Monografia orașului Caransebeș*, 351–352.

¹³ Costin Feneșan, "Caransebeșul la începutul celei de-a doua stăpâniri habsburgice (1688)," *Revista Istorică*, 1–2 (1996): 85 – *circumspectus Joannes Papp, iudex eiusdem civitatis suburbii, annorum 60*.

¹⁴ *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei*, vol I (1222–1599), eds. Bogdándi Zsolt, Gálfı Emőke (Kolozsvár: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, 2006), 68, nr. 157.

al orașului.¹⁵ Tot în acest act se stipula că încălcarea sa de către părți urma a fi pedepsită cu plata unei sume de o mie de florini, fără însă ca să fie prezentate și hotarele stabilite cu acea ocazie. Zece ani mai târziu, aceleași părți încheiau un nou acord în privința hotarelor, de data aceasta în fața banului de Caransebeș-Lugoj, Grigore Bethlen de Ictar. Documentul emis de ban doi ani mai târziu, în 1563, certifica înțelegerea survenită anterior între comunitatea nobililor, reprezentată de Ladislu Gyurkicza și George Moise, cu mandatarul orașului, Grigore Vaida, cel care ocupa funcția de jude primar. Înțelegerea viza, la fel ca și în 1529, hotarele vestice ale orașului, respectiv teritoriile aflătoare în apropierea râului Timiș. Astfel, într-o zi de vineri de dinaintea sărbătorii Sf. Sofia (9 mai) castelanii Petru Prisaca și Francisc Mâtnic, împreună cu Martin Bratovan, judele nobililor din district, s-au întâlnit cu reprezentanții centrului urban și au pornit la stabilirea limitelor comunității orășenești. Hotarele au fost stabilite după criteriile obișnuite în epocă, respectiv cursuri de ape, movile, copaci, dealuri sau văi. Printre formele naturale menționate cu această ocazie se numără Timișul și Timișul mort, văile Varisora (Vălișoara?) și Sido, dealurile Mal și Teiuș. În același timp apar elemente antropice: morile din apropierea orașului cu stăpânii lor, strada Călugărilor, sălașe ori poduri. Din document se poate observa destul de limpede că în jurul orașului își aveau posesiunile o serie de familii nobiliare reprezentative din zonă: Mikanda, Mixa (Micșa), Măcicaș.

Într-un mod aproape similar sunt descrise limitele orășenești în anul 1588, de data aceasta chiar mai detaliat. Din păcate, deteriorarea extremă a documentului aduce numeroase lacune în cunoașterea exactă a limitelor comunității urbane.¹⁶ Și în acest caz semnele de hotar, în cea mai mare parte, sunt date de elemente naturale. Într-o mai mică măsură apar și factori antropici, cum ar fi marcajul cu semnul crucii pe arbori sau o cruce de lemn (troită?) zisă Dragudan. Printre nobilii cu care teritoriile urbane se învecinau la finalul secolului al XVI-lea sunt menționați Micșa, Fodor, Măcicaș, Gârliște sau Fiat. Analiza tuturor acestor hotărnicii dezvăluie faptul că teritoriul orașului era

¹⁵ În istoriografie s-a considerat că ar fi ocupat funcția de jude primar în perioada 1534–1535 (Lakatos, "Városi nemesek," 85 și Dragoș Lucian Țigău, "Aspecte din activitatea prim-juzilor orașului Caransebeș în secolele XV–XVII," în *Studii bănățene*, coord. Valeriu Leu, Carmen Albert, Dumitru Țicu (Timișoara: Mirton, 2007), 132), însă cu certitudine știm că era jude în aprilie 1535 (Pesty, *A szörényi bántág*, III, 194). Între iunie 1534 și ianuarie 1535 jude al orașului a fost Petru Rakoviczay (*Acta et Documenta partes Regni Hungariae inferiores concernentia*, ed. Hadrianus Magina (Cluj-Napoca: Mega, 2020), 158–160), ceea ce plasează oficialatul lui George Simon între primăvara anului 1535 și anul 1536. Despre acest personaj și familia sa a se vedea studiul Ligiei Boldea, "Identități premoderne bănățene: o familie de demnitari ai Banatului de Caransebeș și Lugoj," *Banatica* 22 (2012): 87–117.

¹⁶ Hotărnicie editată în întregime, atât cât s-a păstrat, în *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei*, 218–220, nr. 580.

destul de întins, suprapunându-se cu limitele actualului centru urban, vecinii fiind ca și în prezent comunitățile din satele Dalci, Cicleni, Iaz, Buchin sau Var.

Dincolo de importanța pe care o au pentru geografia zonală și cunoașterea orașului de pe valea Timișului, aceste hotărnicii surprind mecanismul prin care o anumită categorie socială, în acest caz elita nobiliară, se raportează la propria identitate dar, în același timp, la ceilalți. Analizând componența magistratului urban în prima jumătate a secolului al XVI-lea, Bálint Lakatos remarcă ponderea și rolul elitei nobiliare în cadrul comunității orășenești din Caransebeș.¹⁷ Dintre juzii primari ai orașului, dar și dintre jurați, majoritatea au provenit din rândul nobilimii, semn că această categorie socială preluase magistratul. Totuși, de ce unii dintre acești membrii ai elitei se consideră mai întâi locuitori ai orașului apoi nobili, iar alții invers? Iar asta într-un centru urban unde locuiesc împreună. Să fie vorba oare de acei nobili care aveau doar proprietăți în oraș pe de o parte și cei care au avut domenii și pe teritoriul districtului pe de alta? În mod sigur, o diferențiere între cele două categorii există.

Nobilimea districtului se autodenumește *universitas* (comunitate) ori, mai expresiv, în limba maghiară, *nemes nepek* (poporul/națiunea nobiliară) și se vede ca o comunitate distinctă, deși în mod sigur în cadrul ei îi putem regăsi pe cei aflați la conducerea orașului. Spre exemplu, Grigore Vaida, judele orașului Caransebeș în 1561, este unul dintre numeroși nobilii care dețin posesiuni atât în district cât și în oraș, familia sa fiind una dintre cele mai reprezentative din zonă.¹⁸ Dintre reclamanții bunurilor imobile din oraș în anul 1688, după preluarea Caransebeșului de către imperiali, cel puțin jumătate aparțineau categoriei nobiliare, mulți fiind membri ai familiilor fruntașe din Banatul înalt: Gârliște, Măcicaș, Fiat, Peica, Simon, Ivul sau Găman¹⁹. Toți aceștia au avut la rândul lor posesiuni pe teritoriul districtului Caransebeș/comitatului Severin, dar în egală măsură au deținut poziții oficiale în magistratul orășenesc. Pentru elita urbană, apartenența la categoria nobiliară era, la fel ca pentru ceilalți nobili, un prilej de mândrie, așa cum sublinia Mihail Halici fiul, care se intitula *nobilis Romanus civis de Karansebes*²⁰, o triplă ipostază de nobil, român și cetățean al urbei de pe valea Timișului. Totuși, așa cum menționam, până târziu la finalul secolului al XVII-lea, persistă diferențierea între comunitatea urbană, în bună parte nobiliară, și cea nobiliară din district/comitat, cu toate că cele două se întrepătrund

¹⁷ Lakatos, "Városi nemesek," 82–87.

¹⁸ Pentru familia Vaida și rolul ei în istoria arealului înalt al Banatului a se vedea Dragoș Lucian Țigău, "Familia nobililor Vaida în secolele XVI-XVII," *Analele Banatului*, Serie Nouă XVI (2008): 199–220.

¹⁹ Feneșan, "Caransebeșul," 78–85.

²⁰ Nicolae Drăganu, "Mihail Halici. Contribuție la istoria culturală românească din sec. XVII," *Dacoromania* IV (1924–1926): 84.

și sunt aproape imposibil de distins la nivelul categoriei elitare. Astfel, într-un alt document din 1688 întreaga comunitate din zona Caransebeșului și Lugojului (*tam nobilium quam civitatensium*) își exprima doleanțele către împăratul Leopold. Diferența între grupuri, cel puțin la nivel semantic, și în mod cert legal, e surprinsă și de exprimarea maghiară din același act: *Karansebesi nemesi és városi rend*.²¹ Membrii comunității urbane însă, așa cum cum reiese din toate documentele invocate, erau în mare măsură tot nobili, desemnați ca orașeni. O spune răspicat și documentul din iulie 1695, în care, în cadrul *totius communitatis civitatis Caransebes*, îi regăsim pe membrii familiilor nobiliare Fiat, Fodor, Măciș, Gârliște etc.²²

Se poate ușor observa că documentele privitoare la Caransebeș, atât hotărnicile din secolul al XVI-lea cât și actele de la finalul secolului următor, operează cu două categorii sociale distincte: nobilii (subsumați teritorial districtului/comitatului) și orașenii. În rândul acestora din urmă regăsim într-o bună măsură tot membrii ai elitei nobiliare. Ce îi face diferiți din punct de vedere social (și legal) pe cei dintâi de ceilalți, deși statutul lor nobiliar nu intră în discuție, cu toții fiind recunoscuți ca atare? Cred că răspunsul la această întrebare poate fi oferit prin raportarea la istoria districtului și a orașului Caransebeș în evul mediu. În cazul districtului Caransebeș, suprapus ulterior de comitatului Severinului, mândria nobiliară provine din tradiția medievală, de care această elită era legată. Nobilimea din acea zonă era o comunitate încheagată, atașată la anumite valori sociale încă din secolul al XIV-lea. Privilegiul din 1457, nu a făcut decât să certifice drepturile și libertățile nobiliare deja în uz pe teritoriul districtului.²³ Orașul Caransebeș, pe de altă parte, avea în aceeași perioadă un alt statut, neprivilegiat. De abia la finalul secolului al XV-lea a obținut dreptul de care beneficia orașul Buda și posibilitatea de a-și alege singur magistratul, în vreme ce jude primar era voievod și nobilul Ștefan Stoica. Cred că diferența la nivel semantic și legal nu era dată atât de apartenența la categoria nobiliară, cât de poziția asumată public, fie ca reprezentanți ai orașului, fie ai comunității din district/comitat. Indiferent de faptul că era sau nu nobil, dacă un personaj ocupa funcții oficiale în cadrul magistratului ajungea să fie subsumat comunității urbane sau viceversa în cadrul districtului. Mândria nobiliară, pentru cei care reprezentau comunitatea districtuală era de la sine înțeles, căci, deși

²¹ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár, Pesty Frigyes gyűjteménye.

²² Costin Feneșan, "Comitatul Severinului la sfârșitul secolului al XVII-lea," *Tibiscum* (1988): 211–212.

²³ Despre impactul privilegiului în lumea nobiliară din Banat, a se vedea Adrian Magina, "Universitas valachorum: Privilege and community in the medieval Banat," în *Reform and Renewal in Medieval East and Central Europe: Politics, Law and Society*, eds. by Suzana Miljan, Éva B. Halász, Alexandru Simon (Cluj-Napoca – Zagreb – London, 2019), 493–502.

aparținând elitei, ca reprezentanți ai centrului urban nu beneficiau de același statut social comunitar. Orașul, deși populat masiv de nobili, a rămas în continuare o entitate legală și socială cu un statut diferit de cel al nobilimii, reflectat în terminologia documentelor din epocă.

Consider că actele de delimitare a hotarelor orașului Caransebeș de proprietățile nobiliare din district în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, reflectă nu doar un aspect de geografie urbană sau istorică, ci permit sondarea unor atitudini sociale și surpinderea unui fragment din ethosul categoriei elitare bănățene în epoca medievală și modernă timpurie.

1

1551,17 august, Caransebeș

Transumpt în documentul nr. 3 din din 5 noiembrie 1572.

Comunitatea nobiliară a districtului Caransebeș dă de știre că a ajuns la înțelegere cu oficialii orașului Caransebeș în privința hotarelor centrului urban.

Nos, universi egregii et nobiles districtus Karansebes, memorie commendamus tenore presentium singulis presentibus et futuris presentium notitiam habituris, quod nos feria secunda post festum beatissime Assumptionis semper virginis Marie proxime preteritum ab una, ab altera vero parte universi domini iudex, ceterique iurati ac senatores et tota communitatis inhabitatorum civitatis eiusdem Karansebes stantes et disceptantes pro in equalitate quarundam metarum ubique in gyro civitatis existentes ergo tum ex voluntate nostrorum, tum vero volentes, commisioni et mandatis reverendo domini thesauraris consentire domini nostri semper gratiosissimi ad tales devenimus unionem et concordiam rationedictam limitum, quod cum dum ad huc tempore serenissimi domini domini Iohannis regii inclito regni Hungarie domini nostri semper clementissimi felicis memorie ac hominem eiusdem Thome [R]adak¹ ad id per eandem maiestatis reginalem deputato, necnon Georgio Simon pro tunc iudice electo istius loci, caeteris vero absentes, calcando et deambulando more consueto separassent et sequestrassent. Nos, intra eandem limitationes non transcendere fatemur sub vinculo infradicto similiter domini iudex et tota civitatis, ut prefertur, extra earundem calcationem ne possint egredere nec se immiscere sub eandem vinculo cuius constitutioni e(...)enitatis² vinculum imposuimus florenos mille. Si qua partium, ut prefertur, pretactam dispositionem transgredere succesu temporum ut cunque niteretur, extunc talis pars adversa contra parte pacificam in vinculo praedicto aggravaretur, coeterum est, si cui partium

aliquid de iure videretur ratione dictarum limitum, extunc id processu iuris coram presentia maiestatis reginalis requiratur ubi clara ac manifesta meraque veritas non defruit omnibus, imo ligamus et constituimus harum nostrarum vigore et testimonio literarum mediante, quas eidem iudici et toti civitati sigillis nostris compressas ad cautelam dare duximus. Datum in Karansebes termino in predicto et anno Domini millesimo quingentesimo quinquagesimo primo.

1. Documentul șters. Întregire probabilă.
2. Documentul îndoit la plicatură și greu lizibil.

2

1563, 20 mai, (Caransebeș)

Transumpt în documentul nr. 3 din 5 noiembrie 1572.

Grigore Bethen de Ictar, banul de Caransebeș, dă de știre despre faptul că între comunitatea urbană din Caransebeș și cea nobiliară din districtul cu același nume s-a ajuns la o înțelegere în privința hotarelor orașului, fiind descrise limitele acestuia și semnele de hotar.

My Iktary Bethlen Gergely Karansebessy ban es ew felsegenektanachya, aggywk emlekezetre mindeneknek mostaniaknak es jeovendeoknak kiknek illik levelwnknek rendiben, hogy mikoron 1561 eztendeoben wranak my eleottwnk egyeb nemes es valasztott zemelyek eleott, az vitezleo Gywrkicza Lazlo, Moises Gyeorgh minden attyokfiaywal egyetembe az vitezleo Vayda Gergely karansebesi feo biroval es eskwtekel polgarokkal smind az eges varasal az hatar dolgarwl inig concordaltanak vala meg, mer az nemes nepek az ew hatarokat mindenwt az Themest mongiak vala lennj, az birak peniglen azt mongyak wala hogy ne(...)¹, mert az mostanj az Themes regen masswt foklegyen es hogy annak folyassa nagy sokat mindenwt el zakasztot wolna az waras foldeben az Nemesegeheoz, azertaz eo hatarok azon volna mellyen regen volt folyassa az Themesnek, ezt halvan az nemes nepek keoteklelekre az birakwnk hogy walamelleyen az biro heted magawal meg merne eskennye heg volna az hatar ewkis keoz engedelmessekk lennenek mind eorekke annak meg allani es az meg tartany, az biro azert eskwttivel egietembe akkar walamy okkokbol meg nem eskewttenek wala mostan annak okaert immaron az vitezleo Bokosnicza Pal birosagaban ugyan ezen fellywl meg (...)¹ nemes nepek, mynnayan ugyan ezen hatar dolgarwl az birowal eskwttekel polgarokkal es az egez warassal ezen my zemelywnknek eleotte hasanlatos keppen meg concordalanak hogy az biro heted

magaval meg eskewggyet es my az hatart azon el jartassuk mellyen ewt meg eskennenek mikoron azert zent Sophia azzony nap eleott valo penteken wolna my mind az ket porkolabot tudnia illik az vitezleo Prizaka Peterth, Motnoky Ferenczet es Brathovan Martont es Karansebes warmegyének zolgabiriat az hatara ky buchiattuk helet az felel zemen az biro heted magaval eskewtivel (...)¹ meg eskw(...)¹ az nemes nepek ott felen lewen eskwwesnek (...)¹ az porkolabok es zolgabiro az birakat az nemes nepekel egyetembe kwlel (...)aittwan¹eleotteok az hatart illyen helyen keztek wolna el jarny zintin az mostany Themesnek partyan holot az regy Themesnek tudnia az holt Themesnek az feye wagion egy dombochkon mely dombochkon jew ky Sebesbeol egy eotachk mely dombochkawak wegieben zintin az Themes parttian egy ffyz fa wagion azon alol het lepossel kezdetik az hatar holot hantoth chinaltanak es onnat az holt Themes partthian ala mennén azon mind fuz fak wannak walmy wagion mindenwk jarwan az holt Themesnek beleol Themes felew az mind az warasse, walamy kegieglen az hegyfelew wagion az mind az nemes nepeke es ala menwen azon holt Themes partthian es jowen egy nagy egher fara ky zintinaz parton del feleol wagion es annak ala menwen es jeowen egy hehe holot regen ez nemes nepeknék eley az Themesbeoy egy patakot weottek wolt ky malomra walot es onnat igyenessen ala menwen eg megye zabasswn melnek wegeben egy ke kewesse delre haiol az hatar holot hantott chinaltanak es onnat ala menwen az holt Themes partian es jeowen egy weremre onnat eleb menwen parton es jeowen (...)¹ ky az warasbwl jew ky holot az Varisora pataka az wttal(...)¹talalkozik holot hantott chinaltanak es onnat mind igyenessen ala menwin az holt Themes partthian es az ffyz volgien altal menwen es az nagy partra zalwan es azon mind ala menwen es az Sido patakon altal kewin es az Maal hegye alat ismegiut az holt Themesre zalwan es az holt Themessen mind ala menwen es az ujra ky zalwan mely az Barath wlczarwl vegien az Thywss hegyen holot egy hantot chinaltanak es az wton altal menwen walamy ffyz fakra mely ffyz fak wegebe egy hantot chinaltanak, onnat elew menwen hatarnak foliassa ismegiut az holt Themesben egyk az holt Themesbeol megirt az mostani Themesben esik es az Themessen mind ala menwen es zalwan arra az helre holot Mixa Janos az derek Themesbeol egy patakot weot ky malnara walot holot egy hantot chinaltanak, onnan igyenessen menwin az Baratok tawara es mind azon eleo menwin addiglan meglen az Tho, az holt Themessen egyk es holt Themessen igyenessen ala menwen az helre holot Dragna Istvannak zalassa wolt es onnan az holt Themessen altal menwen az mostany Themesre es az Themessen igazan altal menwin az Mixa Janos patakian wolt hidra az helre holot Mikanda Boldisar, az embert wagta wolt le es onnat mind az Mixa Janos patakan ala menwin az Machkassy hataraigban, mely Machkas hatara ennek eleotbe Machkashez tartozo wolt mostan peniglen waras feolde az es ott wegeztetyk el az hatar, mely concordiabwl el jartatoth

es walaztatot hatareol my altwnk az my pechyetes lewelwnket eoreok emle-
kezetnek es ereossegnek okayrtth nekik bizonsagwl. Date in festo Ascensionis
Domini, anno Domini millesimo quingentesimo sexagesimo tertio.

1. Documentul deteriorat.

3

1572, 5 noiembrie, Turda

SJAN Sibiu, Documente medievale, U IV, nr. 1029, original, pergament, pecetea lipsește.

Ștefan Báthory, voievodul Transilvaniei, la cererea judeului primar și a întregii comunități urbane din Caransebeș, întărește scrisorile de hotărnicie între comunitatea nobiliară a districtului și cea ubană a orașului Caransebeș.

Nos, Stephanus Bathory de Somlyo, vaivoda Transilvanus et Siculorum comes etc., memorie commendamus tenore presentium significantes quibus expedit universis, quod egregii et nobiles Paulus Bokosnicha iudex ac Ambrosius Peyka inhabitatoris civitatis Karansebes in suis et senatus et totius communitatis eiusdem civitatis Karansebes nominibus et personis nostram personaliter venientes in presentiam, exhibuerunt nobis et presentarunt binas quasdam literas unas universitatis nobilium districtus Karansebes compositionales super sequestratione et separatione quarundam metarum in gyro sive circuitu civitatis Karansebes existentes sub vinculo mille florenorum inter ipsam universitatem nobilium districtus et inhabitatores civitatis dictae Karansebes facta in ipsis literis clarius contenta in dupplici papiro patenter confectas, tribusque eorum sigillis obsignatas, alteras vero egregii condam Gregorii Bethlen de Iktar, bani Karansebesiensis prescriptarum metarum reambulatoria et rectificatoria in simplici papiro patenter confectas sigilloque suo in margine inferiori impesive communitas, emanatas tenorum infrascriptorum. Supplicantes nobis debita cum instantia, ut nos easdem literas ac omnia et singula in eisdem contentas ratas, gratas et acceptas habentes literis nostris privilegialibus verbotenus inseri et inseribi facere ac pro universitate inhabitatoris predictae civitatis Karansebes eorumque succesoribus et posteritatibus universis perpetuo valituras benigne confirmare vellimus. Literarum autem prefatae universitatis nobilium districtus Karansebesiensis tenor talis est: (urmează doc. nr. 1 din 17 august 1551)

Alterarum vero literarum dicti olim Gregorii Bethlen de Iktar metalium tenor sequitur hac modo: (urmează doc. nr. 2 din 20 mai 1563)

Nos itaque premissa supplicatione universitatis inhabitatoris civitatis prefate Karansebesiensis nobis modo quo supra porrecta benigne exaudita et

faventer admissa, prescriptas literas praefate universitatis nobilium districtus Karansebes ac annotati Gregorii olim Bethlen, non abrassas, non cancellatas nec in aliqua sui parte suspectas sed prorsus omni vicio et suspicione carentes sine diminutione et augmento ac variatione aliquali presentibus literis nostris privilegialibus, verbotenus insertas et inscriptas quoad omnes earum continetias, articulos, clausulas et puncta eatenus, quatenus rite et legitime existunt emannatae, viribusque earum veritas suffragatur, acceptamus, approbamus et ratificamus ac pro memoratis universitati inhabitatoris praefate civitatis Karansebesiensis ipsorumque haeredibus et successoribus universis perpetuo valituras benigne confirmamus. In cuius rei testimonium presentes literas nostras privilegiales pendentis et autentici sigilli nostri munimine roboratas, eisdem pro iurium suorum ulteriore cautela dandas duximus et concedendas. Datum in oppido Thorda, quinta die mensis Novembris, anno Domini millesimo quingentesimo septuagesimo secundo.

Stephanus Bathory de Somlyo propria
Franciscus Forgach comes manu propria

BOUNDARIES, URBAN COMMUNITY AND NOBILITY
ETHOS. CARANSEBEŞ TOWN PERAMBULATIONS
IN THE SECOND HALF OF 16TH CENTURY

Abstract

Caransebeş is an urban centre in the highland area of Banat, a town that developed around the royal fortress mentioned in the Timiş river valley since the fourteenth century. In the 16th century, the town went through several perambulations, some of which were not known until now. The documents issued following the agreements on the boundaries of the locality, given as annexes to this study, allow us to know the geography of the urban centre and its boundaries but, at the same time, provide an insight into how the nobility of the district of Caransebeş refers to the urban community on the Timiş valley. It is about capturing some social and legal attitudes, but also a fragment of the ethos of the Banat elite category in the early medieval and modern era.

ANTITRINITARISCHE GEBETE FÜR DIE STADT: DER SIEBENBÜRGISCHE ANTITRINITARISMUS ALS “URBAN EVENT”*

Edit Szegedi**

Schlüsselwörter: Antitrinitarismus, Stadtverwaltung, kirchliche Tradition, Spiritualismus, Übersetzung

Cuvinte cheie: antitrinitarism, administrație urbană, tradiție ecleziastică, spiritualism, traducere

Die Reformation als “urban event”¹ hat sich, trotz aller Kritik² in der Historiographie durchgesetzt. Die Stadt als bevorzugter Raum der Reformation³ sowie ihre Multiplikatorenrolle kann auch in der siebenbürgischen Reformation nachvollzogen werden.⁴ Für Klausenburg als königliche Freistadt scheint aber diese Beziehung etwas komplizierter gewesen zu sein, mehr noch, das Konzept der Stadtreformation könnte gar nicht angewendet werden.⁵ Die vorliegende

* Der vorliegende Artikel ist Teil des Forschungsprojektes Hosszú Reformáció Kelet-Európában/Long Reformation in Eastern Europe innerhalb der Forschungsgruppe LENDÜLET der Ungarischen Akademie der Wissenschaften (MTA BTK LENDÜLET KUTATÓCSOPORT).

** Universitatea Babeș Bolyai Cluj-Napoca, Facultatea de Studii Europene, str. Emmanuel de Martonne, nr. 1, e-mail: edit.corona@yahoo.com

¹ “...urban event at once literary, technological and oratorical...,” in A.G. Dickens, *The German Nation and Martin Luther* (London: Harper & Row, 1974), 182.

² Rudolf Schlögl, “The Town and the Reformation as an Event,” in H. Louthan, G. Murdock, eds., *A Companion to the Reformation in Central Europe* (Leiden Boston: Brill, 2015), 281–315, hier 283–284.

³ *But the town must also be comprehensible as a space that helped the Reformation to find its unity in the spatial-temporal diversity of events.* Ibid., 285.

⁴ Edit Szegedi, “Die Reformation als ‘Krisenmanagement’. Überlegungen zur Identität einer siebenbürgischen Stadt im Zeitalter der Reformation,” in M. Crăciun, O. Ghitta, eds., *Ethnicity and Religion in Central and Eastern Europe* (Cluj-Napoca: Cluj University Press, 1995), 64–69.

⁵ Mihály Balázs, “Az alkalmazás dilemmái: A német konfesszionalizációs modell és az erdélyi reformáció,” in M. Balázs, *Hitújítás és egyházalapítás között. Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéről* (Kolozsvár/Cluj-Napoca: Magyar Unitárius Egyház/Editura Episcopiei Unitariene, 2016), 15–32, hier 28–29.

Arbeit möchte deshalb untersuchen, ob und inwieweit für Klausenburg der Begriff der Stadtreformation gelten kann. Dabei werden zwei Schwerpunkte herausgearbeitet: die binationale Struktur der Stadt als Raum und Motor der Klausenburger antitrinitarischen Reformation und wie sich die städtische Identität im siebenbürgischen Antitrinitarismus niederschlägt, was anhand des *Gebetbuches* (*Imádságos könyv*) von Kaspar Helth⁶ untersucht wird.

Infolge eines langen Prozesses wurde Klausenburg in den Rang einer königlichen Freistadt erhoben⁷ und 1458/1486 das Ofner Recht eingeführt.⁸ Der juristisch-politische Emanzipationsprozeß im 14.–15. Jh., sowie die Rolle der beiden juristisch-politischen Gemeinschaften, der sächsischen und ungarischen Nation, führte dazu, dass Klausenburg eine herausragende und nicht eindeutig zu definierende Stellung innerhalb der Städtelandschaft Siebenbürgens einnahm.⁹ Die Union von 1548 zwischen den beiden Nationen wurde 1568 vollendet.¹⁰

Die Union von 1458 diente als Grundgesetz der Stadt für mehr als 200 Jahre, als sie durch die Prinzipien der Parität und jährlichen Alternanz der beiden Nationen die spezifische Struktur der Klausenburger Stadtverwaltung bis ins frühe 18. Jh prägte.¹¹ Wenn der Stadtrichter aus einer Nation kam, musste der Königsrichter aus der anderen stammen; von den 12 Mitgliedern des Senats kamen 6 aus einer Nation, 6 aus der anderen, während in der

⁶ M. Balázs, ed., *Heltai Gáspár imádságos könyve* (Koložsvár: Erdélyi Unitárius Egyház, 2006), 65–140 (transkribierter Text), 141–335 (Reprint der Erstausgabe).

⁷ László Makkai, „Koložsvár és a magyar történelem (Klausenburg und die ungarische Geschichte),“ in L. Makkai, E. Z. Vásárhelyi, eds., *Koložsvár. Egy magyar város ezer esztendeje*, (Koložsvár: Koložsvár városi kiadó, 1942), 9.

⁸ [...] *Vt a modo deinceps in electione huiusmodi Judicum et Juratorum Ciuium aliarumque personarum curam ipsius Ciuitatis nostre gerencium. Omnia illa iura consuetudinem et modus quibus Ciuiutas nostra Budensis Vtitur, tenere et obseruare, hysque in perpetuum Vti et frui.* In Elek Jakab, *Oklevéltár Koložsvár története első kötetéhez* (Buda, 1870), Nr. CLXXII, S. 275.

⁹ Enikő Rűsz-Fogarasi, *Privilegiile și îndatoririle așezărilor urbane din Transilvania voievo-dală* (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2003), 214–218.

¹⁰ Jakab, *Oklevéltár I.*, 192–193; Jakab, *Oklevéltár Koložsvár története második és harmadik kötetéhez* (Budapest, 1888), 80–88; vgl. „Erzählung, Wie sich die Hungarische Nation wieder die Saxische Nation in Clausenburg empöret, und sie durch Anschläge, Rath, Praktik, und Hilf Michaelis Cziaki Cantzlers, und andrer bissiger, und gehässiger Ungar in Hooff und Ihr altes Freythumb der Hauptkirchen, und Pfarr gebracht hat. 1568,“ in Joseph Kemény, ed., *Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens I* (Klausenburg, 1838), 65–74.

¹¹ *Tandem vero singulis annis, et temporibus perpetuis pro tempore constitutionis, et praefectionis Judicis, et Juratorum Centum personae fide dignae, et bonae famae, quarum quinquaginta Hungari, et totidem Saxones eligantur, eademque personae electae uno anno Hungarum, alio vero Saxonem pro Iudice, ex Hungaris etiam sex personas, ex Saxonibus totidem personas bene meritas pro eorum Juratis concorditer sine aliquo rumore, et periculo personarum eligere,* Jakab, *Oklevéltár I.*, 192–193; „Erzählung,“ 77; Jakab, *Oklevéltár II.*, 84–85.

Hundertmannschaft das Verhältnis 50/50 war, ganz nach dem Vorbild des Ofner Stadtrechts.¹² Der Zweck der Union war, den Konflikt zu lösen, der im Laufe des 15. Jhs zwischen den beiden Nationen infolge der demographischen Veränderungen in der Stadt und in ihrem Umland ausgebrochen war.¹³

Die Vollendung der Union war die Folge eines Konfliktes, der die Fragen ans Licht brachte, die von der Union von 1458 nicht gelöst wurden, nämlich die Besetzung und Verwaltung des Stadtpfarramtes sowie der Kirchengüter. Das Amt des Plebans (Stadtpfarrers) war das Monopol der sächsischen Nation geblieben, wobei der letzte Stadtpfarrer, der dank dieses Monopols ins Amt kam, Franz Davidis war. Der Konflikt von 1568 brach also aus, weil das Monopol der sächsischen Nation auf die Stadtpfarrkirche von der ungarischen Nation angegriffen bzw. die Einführung der ungarischen Verkündigungssprache gefordert wurde.¹⁴ Der königliche Entscheid von 1568 löste den Konflikt, indem Struktur und Prinzipien der Stadtverwaltung auf das Stadtpfarramt und ihre Güter übertragen wurden: das Stadtpfarramt wurde binational und zweisprachig, der Gebrauch der jeweiligen Verkündigungssprache hing von der nationalen Zugehörigkeit des Stadtrichters ab¹⁵ und nicht von jener des Stadtpfarrers, der abwechselnd aus den Reihen der beiden Nationen gewählt wurde.¹⁶ Der

¹² Vgl. Text veröffentlicht in Karl Mollay, *Das Ofner Stadtrecht. Eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts aus Ungarn* (Budapest, 1959), 58–84.

¹³ [...] *A certis retro lapsis temporibus, inter ipsos Cives Saxones scilicet et Hungaros, singulis precedentibus temporibus usque nunc. In facto electionis et prefeccionis Judicis et Juratorum, e medio eorum maxime controversiones dissensiones rixe et rumores, inter utrasque partes, mote et exorte fuissent Tamen ipsi matura inter se deliberacione prehabita, ut ipsi eorundenque posteritates, et successores universi. Singulis temporibus et in Evum firmiter quiete et inviolabiter permanere possint, mediante nostra Prelatorumque Baronum et Nobilium Regni dispositione et ordinacione, talem Inivissent pacis unionem perpetue duraturam*[...]. Jakab, Oklevéltár I, 192; vgl. Mária Makó-Lupescu, "Der Ausgleich von Klausenburg 1458," in Ulrich Burger, Rudolf Gräf, eds., *Klausenburg – Wege einer Stadt und ihrer Menschen in Europa* (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2007), 39–49, hier 39–41.

¹⁴ Der Konflikt wurde in der *Erzählung* wie auch im königlichen Entscheid von 1568 geschildert.

¹⁵ *pro evitandis in posterum dissensionibus, hanc rectificationem in omnibus infrascriptis inter partes praedictas perpetuo duraturam, ex judiciaria deliberatione nostra constitutimus, decrevimus, et pronuntiavimus* [...] *Cujus quidem templi totale dominium eo anno, quo Judex Hungarus in ipsa Civitate Colosvár constitutus fuerit, ipsi Cives Hungari soli habeant, et universas ceremonias, contiones, cultusque divinos in eodem Templo ipso principali, seu parochiali omnino abstinebunt* [...] *Sic dum e natione Saxonica Judex constituentur, eo anno totale dominium ejus templi principalis erit apud solos Saxones*. Jakab, Oklevéltár II, 84–85.

¹⁶ *cui quidem allegationi ipsorum si Cives praedicti Hungari contrarii esse contenderint, postularent iidem Saxones ab Hungari probari, aliquando in Templo principali praedicto lingua Hungarica ipsis Hungaris concionatum fuisse, et Hungaros Plebanum ex Natione Hungarica habuisse, qui, si id probarent, Saxones in hac parte Hungaris cederent, si vero Cives praedicti*

Amtsnachfolger von Franz Davidis, der nach seinem Tod gewählt werden sollte, musste aus der ungarischen Nation stammen, danach kam erneut ein Stadtpfarrer aus der sächsischen Nation.

Der Kompromiss von 1568 zwischen den beiden Nationen und das Ende des Monopols der sächsischen Nation kann als erster Bruch oder erste Korrekturmassnahme in der juristisch-politischen Geschichte der Stadt verstanden werden. Der zweite Bruch wäre im Kontext von 1568 die Durchsetzung des Antitrinitarismus. Der Aufstieg des Unitarismus wurde von Jakab Elek als Konsolidierung und Durchsetzung der ungarischen Nation in Klausenburg interpretiert.¹⁷ Somit fungiert das Jahr 1568 als obere Zeitgrenze der Zweisprachigkeit in Klausenburg, so als ob durch den königlichen Entscheid von 1568 die deutsche Sprache selbst, in ihrer hochsprachlichen oder dialektalen Variante, von einem Tag auf den anderen verschwunden wäre.

Die Biographie von Franz Davidis illustriert den einzigartigen Charakter von Klausenburg. Franz Hertel war der Sohn von David Hertel, eines Klausenburger Handwerkers sächsischer Nation. Über die nationale Zugehörigkeit seiner Mutter weiss man nichts, aber man kann annehmen, dass Davidis nicht einer Mischehe entstammte und die ungarische Mutter eine Erfindung von Jakab Elek ist.¹⁸ Die Zweisprachigkeit von Davidis war etwas Gewöhnliches in Klausenburg auch dank der geographischen Lage der Stadt, ihrer Beziehungen zum Komitat, zum Adel und beginnend mit den 1560er Jahren zu dem Hof.¹⁹ Die Kenntnis der ungarischen Sprache gehörte zur Überlebensstrategie der Klausenburger Sachsen angesichts des immer stärker schrumpfenden deutschsprachigen Hinterlandes der Stadt. Davidis lebte demnach in einer königlichen Freistadt, die sich auf dem Gebiet eines Komitates befand. Wenn sich aber Klausenburg in die ungarische Gesellschaft, genauer gesagt in jene des Komitats, integrieren, und dem Adel gegenüber offen sein wollte²⁰, bedeutete es, dass es seinen politisch-rechtlichen Stand als königliche Freistadt, die aufgrund des Ofener Rechtes funktionierte, aufgeben wollte?

Hungari in hac probatione deficerunt, ipsi Saxones parati essent probare, nunquam Plebanum eligentibus Hungaris in dictu Civitate constitutum fuisse, neque lingua Hungarica in ipso Templo unquam concionatum existisse. „Erzählung,” 74.

¹⁷ Gizella Keserű, „Klausenburger Unitarier im 16./17. Jahrhundert. Ein Entwurf,” in U. A. Wien, J. Brandt, A. F. Balogh, eds., *Radikale Reformation. Die Unitarier in Siebenbürgen* (Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2012), 153–178, hier 158.

¹⁸ M. Balázs, „Franz Davidis Ein biographischer Abriss,” in U. A. Wien, J. Brandt, A. F. Balogh, eds., *Radikale Reformation*, 55–90, hier 56.

¹⁹ Keserű, „Klausenburger Unitarier,” 155; für das Zeitalter des Wojwodats. Rűsz-Fogarasi, *Privilegiile*, 41, 102, 214.

²⁰ Keserű, „Klausenburger Unitarier,” 156; M. Balázs, „Az alkalmazás dilemmái: A német konfessionalizációs modell és az erdélyi reformáció,” in *Hitűjtés*, 15–32, hier 28–29.

Wenn wir von der Annahme ausgehen, dass für die sächsischen Städte auf dem Königsboden die Vergangenheit, auf der ihr Rechtsstand, ihre Souveränität und Autonomie begründet war, einen viel höheren Wert darstellte als für Klausenburg²¹, dann wären die Klausenburger Reformatoren Franz Davidis und Kaspar Helth als Vertreter der offenen und innovativen sächsischen Elite der Stadt²² in der Avantgarde der Bewegung für Veränderungen gewesen, die die Stadt durchlässiger für den Adel und den Aufstieg der ungarischen Nation gemacht hätten. Mit anderen Worten, sie hätten sich dafür eingesetzt, dass der Rechtsstand der königlichen Freistadt erodiert und das Ofener Recht unterwandert wird, d.h. von der königlichen Freistadt zur Adelsstadt deklassiert wird.²³

Als königliche Freistadt konnte Klausenburg wirksamere Massnahmen gegen den Komitat und die Adligen ergreifen, die in der Stadt Güter erwerben und sich in der Stadt niederlassen wollten, als die Marktflecken und die Adelsstädte.²⁴ Die Beziehungen zu Komitat und Adel waren allerdings im 16. Jh eher konfliktuell und die Stadtverwaltung war vom Bestreben gekennzeichnet, die eigenen Privilegien zu wahren.²⁵ So gut die Beziehungen zum Hof gewesen sein mochten, hatte Klausenburg seine Privilegien auch gegenüber den Fürsten verteidigt.²⁶ In diesem Kontext bedeutete die Vergangenheit die Gesamtheit aller Bezugsdokumente für den rechtlichen und politischen Stand der Stadt und aus dieser Hinsicht legte Klausenburg dieselbe Achtung für die Vergangenheit an den Tag wie die Städte auf dem Königsboden.²⁷

Das folgende Zitat stammt zwar aus dem Jahr 1603, aus einem anderen historischen Kontext also, bringt aber die Haltung der Stadt zu ihren Privilegien sowie die existentielle Rolle der Union von 1458 bzw. 1568 sehr gut auf den Punkt: "[...] die Union, also die Vereinbarung zwischen den beiden Nationen als gleiche Parteien geschlossen, soll durch den Eingriff von Höhergestellten nicht gestört werden [...] die Stadt hat seit ihrer Gründung es so gehalten, daß keine Adligen aufgenommen wurden [...] Auch jetzt werden sie unter keinerlei

²¹ Keserű, "Klausenburger Unitarier," 156.

²² Ibid., 156.

²³ László Pakó, "Cetățean al urbei – nobil al comitatului? Achizițiile imobiliare ale nobilimii în Cluj în epoca principatului," in *Clujul renascentist* (Cluj-Napoca: Gloria, 2008), 217–245, hier 216.

²⁴ Pakó, "Cetățean," 220.

²⁵ Ibid., 221–233.

²⁶ Ibid., 229.

²⁷ vgl. *Index Privilegiorum ciuitatis huius Coloßwar, eidempropter indefeßam fidelitatem, a diuis olim regibus et principibus Hungariae Tranßilvaniaeque collatorum. Anno Domini Jesv 1592*, Anhang zum Aufsatz András Kiss, "A kolozsvári városi levéltár első levéltári segédlete," in A. Kiss, *Más források – más értelmezések* (Marosvásárhely: Mentor, 2003), 129–159, hier 141–159.

Umständen hereingelassen und wird ihnen auch kein Erbrecht oder ständiges Recht gewährt, damit ihre Union und ihr Übereinkommen nicht aufgelöst werden”.²⁸

Was die theologische Entwicklung der Klausenburger Reformation ermöglichte, war eher die unbestimmte Lage der Stadt: königliche Freistadt²⁹ ausserhalb der Nationsuniversität, auf Komitatsgebiet, mit guten Beziehungen zum Weissenburger Hof. Die Patronage des Adels sicherte den nötigen Schutz für die gefährlichen theologischen oder philosophischen Ideen. Diese Situation brachte aber den Antitrinitarismus in eine extrem verwundbare Lage, wenn eines der ausserstädtischen Elemente infolge der politischen Ereignisse in Ungnade fiel und marginalisiert wurde oder gar verschwand. Deshalb war für die Entwicklung des siebenbürgischen Antitrinitarismus der Schutz einer Stadt existentiell, die im Notfall ihre Privilegien verteidigen konnte. Klausenburg war das bedeutendste städtische Zentrum und später der Zufluchtsort der unitarischen Kirche und der antitrinitarischen Strömungen. Da Klausenburg keiner anderen Instanz als der fürstlichen Macht unterworfen war³⁰, konnte sich die Stadt theologisch (fast) ohne Hindernisse in radikale Richtungen fortentwickeln.

Franz Davidis spielte eine wesentliche Rolle in der Formierung der neuen städtischen Identität von Klausenburg. Einerseits durch die Art, wie seine Theologie die Reformation in Klausenburg und Siebenbürgen prägte, andererseits durch seinen unfreiwilligen Beitrag zur Vollendung der Union von 1458. Die Teilnahme von Davidis und Helth am Konflikt von 1568 wurde bereits analysiert³¹, aber es lohnt sich, aufgrund des Konfliktes nachzuweisen, inwieweit die beiden Reformatoren auf der “richtigen” Seite der Geschichte standen.

Der Konflikt von 1568 zwischen den beiden Nationen der Stadt entbrannte wegen der Stadtpfarrkirche, der Schule und des Spitals, genauer: wegen ihrer mononationalen Besetzung oder ungerechten Verwaltung.³² Der Kontext

²⁸ Pakó, “Cetățean,” 226.

²⁹ *The emergence of Transylvanian anti-Trinitarianism during the late sixteenth century was therefore a product of the urban privilege of Cluj. Which provided a base for debating radical religious ideas and became the centre of the Transylvanian anti-Trinitarian Church.* Carmen Florea, “Shaping Transylvanian anti-Trinitarian identity in an urban context,” in M. Crăciun, O. Ghitta, G. Murdock, eds., *Confessional Identity in East-central Europe* (Aldershot Burlington: Ashgate, 2002), 64–8, hier 80.

³⁰ Pakó, “Cetățean,” 222.

³¹ Edit Szegedi, “Identitatea Clujului premodern între confesional, etnic și politic,” in idem, *Identități premoderne în Transilvania* (Cluj-Napoca: Editura Fundației pentru Studii Europene, 2002), 63–131, 76–79.

³² [...] *ciuium Hungarorum Coloswariensium contra annotatos ciues et hospites Saxones eiusdem ciuitatis Coloswar graui expostulatione proposuerunt coram nobis in hunc modum,*

des Konfliktes war komplex, da sich in Klausenburg zwischen 1566–1568 der Antitrinitarismus durchgesetzt hatte, wobei die Stadt theologisch nicht homogen war.³³

Eine Interpretation aus der modern-nationalistischen Perspektive führt unweigerlich in die Irre.³⁴ Der Konflikt ging von der ungarischen Nation aus, die die Beschlüsse der Union von 1458 auch auf die Besetzung des Stadtpfarramtes sowie auf die Verwaltung der Stadtpfarkirche ausdehnen wollte, wobei sie ihre Forderung mit der Begründung untermauerte, dass ursprünglich beide Nationen über das Recht verfügt hätten, den Pleban zu wählen und in der eigenen Sprache die Predigt zu hören.³⁵ Franz Davidis, Stadtpfarrer von

quomodo ipsos Hungaros ijdem Saxones predicti contra Vnionem et aequale dominium libertatum et rerum administrandarum, que aequaliter inter vtramque partem pro tenore literarum privilegialium Serenissorum quondam principum diuorum Regum Hungarie predecessorum nostrorum ac Spectabilis Magnifici quondam Michaelis Zylagy de Horogzeg electi gubernatoris dicti Regni Hungarie aequale dominium in se continentium per Serenissimum quondam principem Mathiam, dei gratia Regni Hungariae etc. felicitis memoriae confirmatarum obseruari deberet, dominio majoris principalis seu parochialis templi in dicta ciuitate nostra Coloswar fundati et constructi. Item suffragio electionis plebanorum pro tempore ibidem constituendorum exclusissent, per hoque maius dominium sibi ipsis contra Vnionem et aequale dominium in rebus Reipublicae vsupauissent in derogamen iurium eorundem ciuium Nationis Hungaricae manifestum, postulantes ijdem ciues Hungari predicti a nobis et in electione plebanorum perinde ex Natione Hungarica atque Saxonica fienda, et templo predicto principali preterea in eligendis centum viris, duodecimque iuratis ciuibus et iudicibus, Nec non Schole Rectoribus, magistris Xenodochiorum, uitricis ecclesie, Item asseruandis portis et emolumentorum publicorum perceptione, ac alys etiam in rebus administrandis aequale dominium ipsis legitime restitui et rectificari. "II. János [Zsigmond] választott király Kolozsvár város megmagyarosodásának alapját veti meg az által, hogy a templomok és közbaygon használatát a magyarok és százszok közt egyenjogulag közössé teszi," in Jakab, Oklevéltár II, 80–81.

³³ Die Predigt, die Franz Davidis nach seiner Heimkehr von der Weissenburger Disputation auf einem Stein stehend gehalten haben soll und infolge derer ganz Klausenburg antitrinitarisch geworden sei, ist eine Legende, vgl. Balázs, "Franz Davidis," 77; Sándor Kovács bezeichnet diese Predigt auf dem Stein eine erfundene Tradition, die vollkommen fiktiv sei: in Klausenburg war die Strassenpredigt verboten und weshalb sollte der Pleban auf der Strase predigen, wenn ihm die Stadtpfarkirche zur Verfügung stand? Sándor Kovács, "Dávid Ferenc és a kerek kő. Mítosz vagy valóság?," in J. V. Kolumbán, ed., *A recepta religiók évszázadai Erdélyben. Egyháztörténeti tanulmányok* (Cluj-Napoca: Editura Institutului Teologic Protestant, 2019), 53–62, hier 56–57.

³⁴ Grete Lang, *Die Nationalitätenkämpfe in Klausenburg im ausgehenden Mittelalter* (München, 1941), 44, 50; eine jüngere Darstellung, die aber die älteren Thesen wiederaufnimmt, Marta Fata, *Ungarn, das Reich der Stephanskronen, im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Multiethnizität, Land und Konfession 1500–1700* (Münster: Aschendorff, 2000), 155–156.

³⁵ *et in personis ipsorum, caeterumque ipsorum universorum Civium Hungarorum Colosváriensium, contra annotatos cives, et hospites Saxones ejusdem Civitatis Colosvár gravi ex postulatione proposuerunt coram nobis in hunc modum: quomodo ipsos iidem Saxones praedicti*

Klausenburg und Vertreter der sächsischen Nation in diesem Konflikt, unterstützte den sächsischen Standpunkt und zwar, daß in der Stadtpfarrkirche niemals ungarisch gepredigt wurde und die ungarische Nation das Stadtpfarramt niemals verwaltet hätte.³⁶ Die Vertreter der sächsischen Nation forderten von beiden Nationen Beweise für ihre Behauptungen.³⁷

Der Konflikt steht im Widerspruch zum nationalen Narrativ, in dem der Antitrinitarismus und die Klausenburger Reformatoren die Vorreiter der Wende zur ungarischen Identität von Klausenburg gewesen seien. Durch Manipulationen von Quellen³⁸ wurden die theologischen Auseinandersetzungen von 1566–1568, die sich sehr heftig äusserten, aus der Sicht des 19.–20. Jhs als rein interethnischer Konflikt gedeutet, so dass die sprachlich virulente politische Auseinandersetzung von 1568³⁹ in die Vorgeschichte der Nationalitätenkämpfe

contra Unionem, et aequale dominium omnium rerum administrandarum, quod aequaliter inter utramque partem pro tenore Literarum privilegialium [...] dominio maioris principalis, seu Parochialis templi in dicta Civitate Colosvár fundati, et constructi, item suffragio electionis Plebanorum pro tempore ibidem constituendorum exclusissent, per hosque majus dominium sibi ipsis contra unionem, et aequale dominium in rebus Rei publicae usurpavissent in derogamen jurium eorundem Civium nationis Hungaricae manifestum, postulantes iidem Cives Hungari praedicti a nobis et in electione Plebanorum perinde ex natione Hungarica, et Saxonica fienda, et Templo praedicto principali, praeterea in eligendis Centumviris, duodecimque juratis Civibus, ac Judicibus, nec non Scholae Rectoribus, Magistris Xenodochiorum, Vitricorum Ecclesiae, item asservandis portis, et emolumentorum publicorum perceptione, ac aliis etiam in rebus administratione, ac aliis dominium ipsis legitime restitui et rectificari, Jakab, Oklevéltár II, 73–74.

³⁶ *E contra Honorabilis Franciscus Davidis Plebanus, et alter Antonius Henrich, Cives, et Hospites Saxones Colosvárienses nominibus, et in personis ipsorum, caeterumque universorum Civium Saxonum Colosvariensium ad hanc propositionem praefatorum Civium Nationis Hungaricae responderunt, et in eligendis Plebanis, et Templi praedicti dominio praescriptionem currisse, dominiumque eorum penes Saxones stetisse, adjecta huiusmodi allegatione: quod licet tempore Catholicae Religionis in audiendarum missarum ceremoniis, baptismandis infantibus, nubentium conjuntionibus, et mortuorum contumulationibus aequale dominium Hungari cum Saxonibus in templo ipso principali, seu parochiali habuerint, tamen nunquam in eodem templo lingua Hungarica concionatum fuisset, neque Plebanum unquam Hungaricus in eadem Civitate existisset,* Jakab, Oklevéltár II, 74; vgl. Lang, *Die Nationalitätenkämpfe*, 48.

³⁷ *cui quidem allegationi ipsorum si Cives praedicti Hungari contrarii esse contenderint, postularent iidem Saxones ab Hungari probari, aliquando in Templo principali praedicto lingua Hungarica ipsis Hungaris concionatum fuisse, et Hungaros Plebanum ex Natione Hungarica habuisse, qui, si id probarent, Saxones in hac parte Hungaris cederent, si vero Cives praedicti Hungari in hac probatione deficerent, ipsi Saxones parati essent probare, nunquam Plebanum eligentibus Hungaris in dictu Civitate constitutum fuisse, neque lingua Hungarica in ipso Templo unquam concionatum existisse.* In "Erzählung," 74.

³⁸ Balázs, "Franz Davidis," 75–76.

³⁹ Edit Szegedi, "Sächsische Identität im Klausenburg des 16. und 17. Jahrhunderts," *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 22 (1999): 1; die von der ungarischen Nation verwendete Sprache war adlig geprägt, Balázs, "Franz Davidis," 76.

integriert wurde. So entpuppt sich aber der Konflikt als eine Aneinanderreihung von Ungereimtheiten: Franz Davidis, der seitens der sächsischen Nation gewählte Pleban, wird von der ungarischen Nation angegriffen, wobei ja die ungarische Nation antitrinitarisch sein müsste, wodurch der Pleban einen Standpunkt verteidigt, der gegen die ungarische Nation und somit gegen den Antitrinitarismus gerichtet ist.

Das "konfessionelle" Argument fehlt in dieser Auseinandersetzung⁴⁰ und die rechtlich-historischen Argumente überwiegen. Davidis wie auch Helth standen zwar (noch) auf theologisch entgegengesetzten Positionen, befanden sich aber politisch auf derselben Seite der Barrikade: sie widersetzten sich der Veränderung der städtischen Ordnung. Sie verteidigten das sächsische Monopol und waren somit Menschen der Vergangenheit. Davidis bezieht sich auf und fordert historische Argumente, so wie das Reste der sächsischen Delegation tat.⁴¹

Die Haltung von Davidis hatte demnach nichts Ungewöhnliches, weil in der frühen Neuzeit die Vergangenheit nicht vergangen, sondern sehr gegenwärtig war und in den Privilegialurkunden verkörpert war. Davidis äusserte sich in diesem Konflikt um die Umverteilung der Macht als Gegner der Innovation, infolge derer die Union bestätigt und erweitert wurde.⁴² Die Notwendigkeit der

⁴⁰ Falls folgende Aussage nicht als solches gelesen wird: "Das Pfarramt hat ihr auch nur vor euch, und vor ihr Geschlecht allein behalten, und auch lassen vernehmen den Ungern zum Hofe, dass die Ungern nicht angehören [...] dass wir öffentlich heraus sagen mögen, als wenn die Ungarn Uhrheber der Rotten, und Sekten wären, und Kirchen Stöhrer, oder sonsten, wenn dass ihnen Amt nicht zustünde", in "Erzählung," 98–99. Die Aussage wird aber dadurch entkräftet, dass Davidis der Pleban war.

⁴¹ *cui quidem allegationi ipsorum si Cives praedicti Hungari contrarii esse contenderint, postularent iidem Saxones ab Hungari probari, aliquando in Templo principali praedicto lingua Hungarica ipsis Hungaris concionatum fuisse, et Hungaros Plebanum ex Natione Hungarica habuisse, qui, si id probarent, Saxones in hac parte Hungaris cederent, si vero Cives praedicti Hungari in hac probatione deficerent, ipsi Saxones parati essent probare, nunquam Plebanum eligentibus Hungaris in dictu Civitate constitutum fuisse, neque lingua Hungarica in ipso Templo unquam concionatum existisse.* "Erzählung," 74.

⁴² *pro evitandis in posterum dissensionibus, hanc rectificationem in omnibus infrascriptis inter partes praedictas perpetuo duraturam, ex judiciaria deliberatione nostra constitutum, decrevimus, et pronuntiavimus: I. Primum quidem, ubi de electione Plebanorum, et Templo majori, ac principali agitur, etsi in Litteris praescriptis privilegialibus super unione, et aequali dominio confectis, electio Plebanorum, et templum praedictum non specificantur, tamen cum eadem Litterae unionem, et aequale dominium inter partes praedictas observandum in se contineant [...] ut Plebanus de communi eorum libera eligatur voluntate, quod his verbis descriptum habetur: [...] judicavimus, cum toti Communitati concessa electio et Hungaros, et Saxones aequaliter in electionis dominium includat, [...] et in electione Plebanorum pro unione commune suffragium, et aequale dominium inter partes praedictas observetur, et quidem certo modo, et ordine statuimus: ut Plebanatum Colosváriensem in praesentiarum, vita comite*

Änderung der Stadtverfassung führte zum Konflikt⁴³, wobei Davidis auf Seiten der “Konservativen” und Verlierer kämpfte.

Hatte Davidis seine nationale Zugehörigkeit infolge des Konfliktes geändert, als er sah, dass sich die sächsische Nation nicht nur auf dem absteigenden Ast befand, sondern riskierte, als ewige Gefangene ihrer Vergangenheit zu leben? Angesichts des vormodernen Nationsbegriffs ist solche eine Annahme falsch, denn Davidis hatte keinen einzigen Grund, zur ungarischen Nation überzugehen, da ihm dieser “Übertritt” keine Statusänderung brachte.

Die sprachliche Dimension der nationalen Identitäten spielte eine grundlegende Rolle in der Entwicklung des siebenbürgischen Antitrinitarismus. Die sprachliche Substanz der beiden Klausenburger Nationen, die Verwendung der Volkssprachen im Alltag wie in der religiösen Praxis ermöglichte die zeitweilige Niederlassung und vorübergehende Integration von Persönlichkeiten der siebenbürgischen und internationalen Antitrinitarismus. Die Tätigkeit von Johann Sommer, Adam Neuser, Matthias Vehe-Glirius, Erasmus Johannis, wahrscheinlich auch die von Christian Francken waren mit der sächsischen Nation verbunden.⁴⁴

Ein Vorfall aus dem Jahr 1580 belegt die Bedeutung der sprachlichen Substanz nationaler Identitäten in Klausenburg. Nachdem der Turm des Brückentores restauriert wurde, wollte der Stadtrat eine Inschrift anbringen, die nur einen ungarischen Text enthielt. Dagegen protestierte die sächsische Nation und forderte die Ergänzung mit einem deutschen Text: “Was die ungarische [In]schrift auf der Brücke betrifft, wegen der die sächsische Nation sich empört hatte, weil [sie] die ungarische Nation [verdächtigte, sich] Prärogative [zu] verschaffe[n]. Um zukünftigen Auseinandersetzungen gegen die Union keinen Grund zu geben, haben ihre Gnaden beschlossen, daß sie die Worte auf Kosten der Stadt auch auf sächsisch in Stein hauen. So geschehe es auch

modernus Plebanus Franciscus Davidis in natione Saxonica habeat, qui, si e viris recesserit, vel forte sponte Plebanatu ipse ce-dere voluerit, in locum ejus Plebanus Hungarus de communi partis utriusque praedictae electione succedat, ut sic alternatim Plebanorum successio fiat. Plebano Hungaro mortuo, vel Plebanatum resignante, succedat Saxo, Saxoni Hungarus. Similiter rectores, sive Magistri Scholae Hungarus Lectorem Saxonum, saxo vero Hungarum. Cujus quidem templi totale dominium eo anno, quo Judex Hungarus in ipsa Civitate Colosvár constitutus fuerit, ipsi Cives Hungari soli habeant, et universas ceremonias, contiones, cultusque divinos in eodem Templo ipso principali, seu parochiali omnino abstinebunt [...] Sic dum e natione Saxonica Judex constituentur, eo anno totale dominium ejus templi principalis erit apud solos Saxones, “Erzählung,” 82–83.

⁴³ Edit Szegedi, “Die Reformation in Klausenburg,” in V. Leppin, U. A. Wien, eds., *Konfessionsbildung und Konfessionskultur in Siebenbürgen in der Frühen Neuzeit* (Stuttgart: Franz Steiner, 2005), 77–88, hier 87–88.

⁴⁴ Keserű, “Klausenburger Unitarier,” 158.

mit anderen gemeinen Denkmälern, wenn der Name einer Nation darauf ist, soll auch der Name der anderen erscheinen".⁴⁵ Der Rat antwortete mit einer Inschrift in Latein, um Kosten zu sparen.⁴⁶

Die ungarisch-deutsche Zweisprachigkeit war integraler Bestandteil der Identität der städtischen Elite. Im Ofener Recht, dem Modell für Klausenburg (nach 1458) waren die Vetreter der Stadtverwaltung verpflichtenderweise zweisprachig.⁴⁷ Das frühneuzeitliche Klausenburg war nicht einsprachig, weil es die Verfassung der Stadt nicht erlaubte. Die Mehrsprachigkeit und vor allem die ungarisch-deutsche Zweisprachigkeit war der Ausdruck der Union und ermöglichte deren Funktionierung auf wahrnehmbare Weise. Der Konflikt um die Tafel mit Inschrift am Brückentor von 1580 beweist gerade, dass jeder Versuch, die Einsprachigkeit in den öffentlichen Raum einzuführen, als ein Verstoss gegen die Union und demnach als Angriff auf die rechtlich-politischen Grundlagen gedeutet wurde. Das königliche Urteil von 1568 bedeutete somit nicht den Angriff der einen Nation gegen die Union und deren Verteidigung durch die andere, sondern die Verteidigung der Union aus zwei verschiedenen Perspektiven.

Die Konflikte zwischen den beiden Nationen beweisen, dass einerseits die Union ein Instrument für die Regelung des Zusammenlebens in der Stadt war, das sich aber andererseits in gewissen Kontexten in die Ursache der Auseinandersetzungen verwandeln konnte. Obwohl von beiden Seiten der Verdacht erweckt werden konnte, dass die andere Nation die Union für hegemonische Zwecke missbrauchte, funktionierte diese Union und wurde wie eine Verfassung geachtet. Die Konflikte brachen aber nicht nur wegen der verschiedenartigen Interpretationen der Union sowie des Gemeinwohls aus, sondern auch aus Gründen, die nicht mit der Union selbst verbunden waren und die es in der Zeit ihrer Abfassung gar nicht existierten. Die Tatsache, dass beide Nationen dieselbe religiöse Zugehörigkeit hatten, konnte die Konflikte nicht verhindern.

Die grundlegende Rolle der Union für das Leben von Klausenburg wird durch ihre Langlebigkeit belegt, da sie die Reformation überlebte und somit zum Kontinuitätselement der Geschichte der vormodernen Stadt wurde. Die Reformation hat die Union ergänzt und somit die Verfassung der Stadt vollendet und die Befugnisse der Stadtoberkeit erweitert. Klausenburg wurde nicht zur Theokratie, da die Kirche in Verwaltungsangelegenheiten der politischen Gewalt untergeworfen war und nicht umgekehrt. Aber weder der Stadtrichter

⁴⁵ apud Kiss, "A kolozsvári városi levéltár," 135–136, Anmerkung 29.

⁴⁶ Ibid., 136.

⁴⁷ Mollay, *Das Ofner Stadtrecht*, 83, nr. 59 (Richter), 84, nr. 60 (Geschworene), nr. 61 (Stadtschreiber).

noch die Hundertmannschaft griffen in die eigentlichen Lehrstreitigkeiten ein, sondern wachten über die Einhaltung der Union (auch) im kirchlichen Leben.

Die nationale, d.h. politisch-rechtliche, wie auch religiöse Lage in Klausenburg war aber komplexer, so dass wir nicht nur von Abgrenzungen zwischen den beiden Nationen, sondern auch innerhalb der jeweiligen Nationen sprechen müssen. So hielt sich lange Zeit die Meinung, dass die täuferisch-spiritualistischen Ideen vorrangig, wenn nicht gar ausschliesslich, angesichts der Tätigkeit von Elias Gczmidele, unter den Sachsen verbreitet gewesen wäre.⁴⁸ Das *Gebetbuch* von Helth, das um 1570/1571 übersetzt bzw. zusammengestellt wurde, beweist hingegen, dass diese Strömungen auch unter den Klausenburger Ungarn verbreitet war.⁴⁹

Das *Gebetbuch* von Helth kann als Antwort auf die Krisensituation in Klausenburg betrachtet werden, die 1570/1571 entstanden war. Helth wird oft als der vermittelnde Kollege von Davidis betrachtet, der Theologe, Schriftsteller und Buchdrucker, der die theologischen Auseinandersetzungen und radikalen Lösungen mied⁵⁰, aber trotzdem immer an der Seite des Vaters des siebenbürgischen Antitrinitarismus stand. Eigentlich konvertierte Helth spät zum Antitrinitarismus und war sogar eine Zeitlang ein theologischer Gegner von Davidis.⁵¹ Trotz des noch bestehenden theologischen Unterschiedes war Helth 1568, während des Konfliktes mit der ungarischen Nation, Mitglied der sächsischen Delegation in Weissenburg.

Über die Gründe der Konversion gibt es mehrere Meinungen. Eine davon ist, dass Helth antitrinitarisch wurde, weil er in eine materiell prekäre Situation gelangte, da er als Reformierter seine Bücher im antitrinitarischen Klausenburg nicht mehr verkaufen konnte.⁵² Obwohl dieser Grund nicht ausgeschlossen werden kann, müssen auch geistige Gründe in Betracht gezogen werden, auf die das Gebetbuch hinweisen könnte. Das sichtbare Zeichen, eine Art Glaubensbekenntnis, der Hinwendung zum Antitrinitarismus ist das Buch *Háló*

⁴⁸ Vgl. Francisc Pall, "Frământările sociale și religioase din Cluj în jurul anului 1570," *Anuarul Institutului de Istorie din Cluj V* (1962): 7–34; Balázs, *Heltai Gáspár*, 45–48; Balázs, "Franz Davidis," 78; Balázs, "Az antitrinitarizmus Kelet-Közép-Európában a 16. Században," in *Hitújítás*, 97–126, hier 105.

⁴⁹ Keserű, "Klausenburger Unitarier," 158.

⁵⁰ M. Balázs, "Spiritualizmus és felekezeti élet a kései Heltai művében," in idem, *Felekezeti és fikció* (Budapest: Balassi, 2006), 76–94, hier 76–77.

⁵¹ Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Cluj, *Fond Primăria Municipiului Cluj-Napoca*, Protocoalele adunărilor generale, Microfilm, cota 14–1–85–143 (I/1 1566–1569; I/2 1556–1565; I/3 1569), I/1 (1566–1569), Bl. 15 B, *Sabbatho postridie circumcissionis Domini* 1566; Balázs, Franz Davidis, 75–76.

⁵² Ildikó Horn, *Hit és hatalom. Az erdélyi unitárius nemesség 16. századi története* (Budapest: Balassi, 2009), 54.

(Das Netz).⁵³ Das *Gebetbuch* hingegen kann als Beitrag zur Konsolidierung des Antitrinitarismus gesehen werden, allerdings im weiteren Zusammenhang des Klausenburger Stadtlebens.

Helths *Gebetbuch* ist die Übersetzung von Johann Habermanns (Avenarius) *Christliche gebet für alle Not und Stende der gantzen Christenheit, ausgeteilet auff alle tag in der Woche zu sprechen, sampt gemeinen Dancksagungen, auch Morgen und Abendsegen*.⁵⁴ Dieses Werk war sehr populär, wurde in mehrere Sprachen übersetzt und öfter verlegt, so dass noch zu Beginn des 20. Jhs an vielen Orten Deutschlands das Gebetbuch "Habermannlein" genannt wurde.⁵⁵

Das Gebetbuch ist eine Übersetzung zund zwar in mehrfacher Hinsicht und auf mehreren Ebenen:

1. Übersetzung aus dem Deutschen ins Ungarische
2. Übersetzung aus dem "Lutherischen" ins "Antitrinitarische"
3. Übersetzung aus der "politischen Realität des Deutsch-Römischen Reiches" ins "Siebenbürgische" und "Klausenburgerische"

Die erste Ebene der Übersetzung, die rein sprachliche, stellt keine Probleme. Die nächste hingegen ist umso komplizierter, als die Übersetzung eines lutherischen Erbauungsbuches ins "Antitrinitarische", die Bearbeitung des Originaltextes bedurfte, genauer, die Anpassung an die Ansprüche der antitrinitarischen Theologie. Das bedeutete, zum Beispiel, dass alle Hinweise auf die Hl. Dreifaltigkeit, auf Christus als ewiges Licht, die Präexistenz Christi vor der Geburt aus Maria oder die göttlichen Befugnisse Christi entfernt wurden.⁵⁶ Selbst diese wahrnehmbare Ebene erforderte Eingriffe und Überarbeitungen, es gibt aber auch eine subtilere Ebene der Umwandlung des Buches gemäss der Anforderungen antitrinitarischen Theologie. So beginnt Helth die Gebetswoche am Montag und nicht am Sonntag, so wie das Habermann im Sinne der mittelalterlichen Tradition tut.⁵⁷ Die Grundlage des Habermannschen Gebetbuches

⁵³ Balázs, "Spiritualizmus," 82.

⁵⁴ Das Buch wurde beginnend mit 1565 öfters verlegt. Die deutsche Ausgabe, die von Helth verwendet wurde, ist jene von Nürnberg 1567, während jene, die von Balázs herangezogen wurde, jene von Leipzig 1572 ist, Balázs, *Heltai Gáspár*, 10, 22–24; die von mir verwendete Ausgabe ist jene von 1567, von Jens Lyster ediert und online unter der folgenden Adresse abrufbar: https://7df15e13-a-62cb3a1a-s-sites.googlegroups.com/site/jenslyster/Habermanns%20Gebetbuch.pdf?attachauth=ANoY7crRjl1O7JidE3MecoYrMUgy6j12ByMYS5tYDR3DrK8jvjaA9nbafy0XxQO0UFGTEdf_Eeuwysfh3YrU_Egl2r9be9aW-ib1gJBZw34gDgwdow_d33rf9k0BYGQPhmM9lZRzuIs3FOWZ-mvTvkgabpSjvIZ_5g6q0lvyKkP7MQTp0Q5g_7SFjUHHf5T2B7zK_m-HZ_9W60G4VOT8Ys-wB3z9hve_YTZEh7HXvSrlWkHRnr6YcNdlI%3D&attredirects=0 (fortan: Habermann, *Gebetbuch*).

⁵⁵ Balázs, *Heltai Gáspár*, 22–23.

⁵⁶ Ibid., 10, 15–18; vgl. Balázs, "Spiritualizmus," 85.

⁵⁷ Balázs, *Heltai Gáspár*, 32.

bildet der Kleine Katechismus, der in Schöpfung, Erlösung und Heiligung strukturiert ist. Dieser Aufbau wurde in den lutherischen Gebetbüchern umgesetzt und zwar in den Gebeten von Sonntag bis Dienstag, die an den Vater, Sohn und Hl. Geist gerichtet sind.⁵⁸ Helth hatte eine ältere Ausgabe zur Verfügung, in der der Autor die Struktur des Buches noch nicht erklärt, aber da er den Kleinen Katechismus kannte, konnte er diesen Hinweis auf die Struktur entfernen, auch wenn die Texte selbst ins Ungarische übersetzt wurden.⁵⁹

So befindet sich die Überarbeitung der Gebete, die sich auf die Taufe beziehen, an der Grenze zwischen Theologie und Politik: “Wir beten dich an, grosser Gott, dich loben und preisen wir und wir geben dir für alle deine Wohltaten aus ganzem Herzen Dank. Zuallererst aber dafür, dass du durch den Hl. Geist mich durch deine unaussprechliche Gnade zum christlichen Glauben berufen hast und mich in dein Heer gläubigen Christen gepflanzt hast, die du mit dem Blut deines gebenedeiten Sohnes geheiligt hast und uns auf die Freuden des Erbes des Himmels vorbereitet hast [...] Wir bitten dich mit demütigem Herzen, gib uns deinen Heiligen Geist, damit wir durch deine Regierung in deinem heiligen Reich im wahren Glauben und gutem Gewissen beharren können”.⁶⁰

Wie auch im deutschen Originaltext, in dem es für die Sakramente keine gesonderten Kapitel gibt, da diese – mir Ausnahme der Nottaufe sowie die Spendung des Abendmahls für Kranke und Sterbende – an die Gemeinde gebunden waren, während das Gebetbuch der privaten Frömmigkeit diente, hatte auch Helth keinen der Taufe gewidmeten Abschnitt.⁶¹ Die Taufe wird aber an mehreren Orten erwähnt. Helth behandelt dieses Thema mit Umsicht, da er zwischen der Loyalität zu seinem kirchlichen Vorsteher – der Superintendent und Pleban von Klausenburg Franz Davidis – und seinen politischen Vorgesetzten – dem Klausenburger Magistrat – gespalten war. Während Davidis die Kindertaufe öffentlich als nichtbiblisch bezeichnete, war die Klausenburger Stadtverwaltung gegen diese Ablehnung. So wählt Helth den Weg des Schweigens: er nennt die Taufe nicht Sakrament⁶² und vermied, soweit möglich, den Begriff. Die Taufe spielte nämlich eine wichtige Rolle im Zusammenhalt der Gesellschaft, da der Getaufte automatisch Mitglied der Gemeinschaft wurde. Wurde also die Kindertaufe eingestellt, dann wurde das Neugeborene nicht mehr unmittelbares Mitglied der Gesellschaft und gefährdete somit die Kontinuität der Institutionen.

⁵⁸ Ibid., 33.

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ Ibid., 99, 110;

⁶¹ Es gab wahrscheinlich auch einen zweiten Teil der Übersetzung, deren Text, zumindest in der Hypothese von Balázs, in das Gebetbuch von Leutschau (Levoča/Lőcse) aufgenommen wurden, Ibid., 38.

⁶² Ibid., 41.

Die Übersetzung ins "Antitrinitarische" bedeutete zugleich die Aktualisierung und Lokalisierung der Übersetzung, wodurch diese eine politische Dimension erhielt.⁶³ Helths Buch war auch oder vor allem eine Antwort auf die Lage in Klausenburg in den Jahren 1569–1570, als der genannte Gczmidele der Prediger der Klausenburger Sachsen war. Helth war gleichermassen an der religiösen wie politischen Dimension der religiösen Praxis interessiert. Das von Helth verfasste Vorwort des Gebetbuches bezieht sich unmittelbar auf die religiöse Lage der Stadt. Somit ist Helth genötigt, sich vor den "Klausenburger Pasquillaren und hochwohlweisen Schmieden" zu rechtfertigen, "die jede Woche mit grosser Freude und viel Gelächter neue Meinungen und Zweige des Glaubens schmieden".⁶⁴ Die "hochwohlweisen Schmiede" ist eine Anspielung auf Gczmidele, dessen Name Schmied bedeutet und der, wie das aus dem Vorwort hervorgeht, Anhänger hatte, die das Gebet ablehnten, "denn wer an Gott betet, ist ungläubig und glaubt an die ewige Vorherbestimmung und an die Vorsehung Gottes nicht und versucht ihn [Gott] mit dem Zweifel des Unglaubens".⁶⁵ Wenn Gott alles schon von aller Anfang an entschieden hat, das Gute wie das Böse, dann ist Judas ein genauso würdiger Diener Gottes wie der Patriarch Jakob.⁶⁶ Mehr noch, "siehe, der alte Kaspar Helth ist nährisch und kindisch geworden, [und] will zum Papsttum zurückkehren und ein neues BREVIAR zusammenstellen und so die freien Christen wieder in den päpstlichen Käfig sperren".⁶⁷

Somit war Helth, der vor Kurzem zum Antitrinitarismus konvertiert war, genötigt, die kirchliche Tradition zu verteidigen. Das Vorwort wird somit zum Plädoyer für das Gebet, für seine Notwendigkeit und seinen Nutzen in Zeiten, in denen auch das grundlegende Gebet des Christentums, das Vaterunser, unter Beschuss geraten war.⁶⁸ Die Ablehnung jeglicher Gebetstexte, so wie das auch Gczmidele tat, hatte die Veränderungen in der antitrinitarischen Lehre überstanden. In einer Handschrift, die Antal Pirnát in Hermannstadt entdeckt hatte, wird über eine "Synode der sächsischen Geistlichkeit" berichtet, die sich 1575 in Weissenburg versammelt hatte, um den Fall der szeklerischen Prediger Mátyás Tövisi, Ambrus Temesvári, Jakab Szigeti und András Erdődi zu verhandeln.⁶⁹ Diese Prediger lehnten die Gebetstexte, die festgelegten Feiertage

⁶³ Ibid., 10

⁶⁴ Ibid., 67

⁶⁵ Ibid., 68

⁶⁶ Ibid., 67.

⁶⁷ Ibid., 68.

⁶⁸ Ibid., 72.

⁶⁹ Antal Pirnát, *Die Ideologie der Siebenbürger Unitarier* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961), 114, 135–160.

einschliesslich den Sonntag, die Unsterblichkeit der Seele, das Hl. Abendmahl sowie die Erlösung durch die Verdienste Jesus Christi ab.⁷⁰ Allerdings sollte berücksichtigt werden, dass der Ort der Synode sowie die Sprache des Protokolls und die Redeweise zur Vorsicht gemahnen.

So ist die Aussage in der Einführung zur Edition des Gebetbuches von Helth, daß “diese Aufzeichnung sich dank der besonderen Lage der Organisation des siebenbürgischen Protestantismus (alle Protestanten aus der Umgebung von Weissenburg gehörten zur Hermannstädter Superintendentur, selbst wenn sie Unitarier waren)”⁷¹ falsch: nach 1557 wurde keine sächsische Synode mehr ausserhalb des Königsbodens gehalten, wobei Weissenburg sowohl ausserhalb des Königsbodens als auch des BIRTHÄLMER (nicht Hermannstädter, es ist nach 1572) Superintendenten lag.⁷² Es ist wahr, zur Jurisdiktion von BIRTHÄLM gehörten auch die sächsischen Gemeinden in den Komitaten, nur waren diese hörig und somit politisch bedeutungslos. Es gab keinen Grund, eine Synode Augsburger Bekenntnisses in Weissenburg zu halten, wo es 1575 nicht einmal eine sächsische Gemeinde gab.⁷³

Deutsch als Protokollsprache ist ein anderes Argument für die zweifelhafte Echtheit des Dokumentes: selbst wenn die Synode in Weissenburg gehalten worden wäre, weil die Bewohner des Umlandes von Weissenburg zur BIRTHÄLMER Superintendentur gehörten, wäre die Protokollsprache Latein gewesen. Es gibt kein einziges Synodalprotokoll in deutscher Sprache aus dem 16. Jh. Pirnát ist der Meinung, dass es um eine stilistisch schwache Übersetzung aus dem Lateinischen geht⁷⁴, was aber die Frage nach der Echtheit nicht löst: warum und für wen wurde denn die Übersetzung gemacht?

Ein anderes Argument, dass für einen vorsichtigen Umgang plädiert, ist die Redeweise des Protokolls und zwar, wie über die Mönche gesprochen wird: angesichts dessen, dass es in Siebenbürgen seit 1557 keine funktionierenden Klöster – abgesehen vom Franziskanerkloster in Csíksomlyó (Şumuleu Ciuc) – mehr

⁷⁰ Ibid., 139–143.

⁷¹ Balázs, *Heltai Gáspár*, 50.

⁷² Ludwig Binder hat aufgrund dieser Tatsache und zwar die Unmöglichkeit einer sächsischen Synode in Weissenburg, seine Zweifel über die Echtheit des Textes geäußert. Ludwig Binder, *Grundlagen und Formen der Toleranz in Siebenbürgen bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts* (Köln, Wien: Böhlau, 1976), 151, Anmerkung 10.

⁷³ vgl. Georg Müller, *Die deutschen Landkapitel in Siebenbürgen und ihre Dechanten 1192–1848. Ein rechtsgeschichtlicher Beitrag zur Geschichte der deutschen Landeskirche in Siebenbürgen* (Hermannstadt: Krafft&Drotleff, 1936). In diesem Buch, in dem alle Ortschaften angeführt werden, in denen es jemals eine sächsische Gemeinde gegeben hatte, die den sächsischen Kapiteln seit dem Mittelalter bis 1848 untergeordnet waren, gibt keine einzigen Eintrag zu Weissenburg oder Karlsburg.

⁷⁴ “mit einem ziemlich schwachen Stilgefühl”, Pirnát, *Die Ideologie*, 150.

gab⁷⁵, werden die Mönche im Protokoll des Verhörs so dargestellt, als gäbe es noch ein funktionierendes Klosterwesen, so dass sie immer noch eine Gefahr für die nachreformatorische Lage darstellen würden. In einer Sprache, die der Reformationszeit näher steht als dem Jahr 1575, werden die Mönche, deren bloße Existenz vom Glauben an die Unsterblichkeit der Seele oder der Predigt von den missverstandenen guten Werken abhing, als negatives Beispiel angeführt⁷⁶, so als ob das Klosterwesen immer noch eine Gefahr für den Fortgang der Reformation darstellte und das in einer Zeit, in der sich der siebenbürgische Protestantismus schon in eine ganz andere Richtung entwickelte als die Abgrenzung vom Katholizismus. Allerdings, da die Spiritualisten gegenüber der Reformation kritisch waren, weil sie diese als gescheitert betrachteten⁷⁷, konnte das Beispiel der Mönche als Kritik gegenüber dem Protestantismus dienen.

Wenn wir diese Einschränkungen vor Augen halten, können wir den Text der Aussagen als Beleg für eine Haltung lesen, die von Helth angegriffen wurde und zwar die Ablehnung der festgelegten Gebetstexte: die Prediger lehnen nicht so sehr das Vaterunser ab, sondern den Brauch, das Gebet für die Obrigkeiten oder Kranke mit dem Vaterunser abzuschliessen, so als ob die übrigen Gebete an sich nicht ausreichend Kraft hätten.⁷⁸ Mit anderen Worten, so als ob das Vaterunser jedes andere Gebet aufgehoben hätte.

Das Vorwort von Heltai ist ein kleines Traktat über das kirchliche, d.h. kollektiv und öffentlich gesprochene Gebet.⁷⁹ Somit verwandelt sich das Plädoyer für das Gebet in eine Rechtfertigung der Kirche, der organisierten Religion schlechthin, welche die Spiritualisten als papistische Erfindungen ablehnten. Helths Gegner sind der Meinung, das "wahre Christen keiner

⁷⁵ János Kájoni, *Fekete könyv. Az erdélyi ferences kuzstódia története*. Kájoni János kézírata 1684 (Szeged: Scriptum, 1991), 38; P. Fidél Benedek, *Ferences kolostorok és templomok*, II. (Csíkszereda: Pallas Akadémia, 2008), 117–178; cf. s.v. "Miercurea Ciuc (Șumuleu-Ciuc, jud. Harghita)," in A. A. Rusu, N. Rusu, I. Burnichioiu, I. V. Leb, M. Makó Lupescu, eds., *Dicționarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș* (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană), 172.

⁷⁶ Pirnát, *Die Ideologie*, 141, 143.

⁷⁷ Balázs, "Spiritualizmus," 78.

⁷⁸ "Dise Wortt (Vatter Unser) haben wir ausgelegt nach der meinungh Musculij welcher sagtt Christus hette dis wortt nicht derhalben furgeben, das sie immer zu sollten geredt werden. Die wortt zwar durch sich selbst gutt sein, der der misbrauch ist böß wen warumb vile leutt gehalten sich eben an die wort, als an ein einiges mittel, eignen denselben vile krafft zu, so doch sie der wortt ferstand nicht hatten haben gleicher weis das tauff wasser czu vilen eusserlichen kranc-kheiten formals gebraucht ward. [...] Als fur fürsten, kranken und wolffartt leczttlig, beschlies-sen sies mitt dem Vatter Vnser Als wen die forichte gebetter nichtt krefftig gnug weren gewest. Schaw, das sie eben in den Wortenb ein abgötterey vnnd ferdienst suchen. [...]" Pirnát, *Die Ideologie*, 139–140.

⁷⁹ Balázs, *Heltai Gáspár*, 29–31.

Kirchen bedürfen [...] denn sie ist die Erfindung des Papstes und der Papst hat in ihnen Götzendienst getrieben. Deshalb sind sie unrein und man muss sie abreißen. Die Erde ist des Herrn und wo sich ein Christ befindet, dort ist ein heiliger Ort. Deshalb müssen sich die Christen nicht verkirchlichen./ Nach meinem Erachten streben diese überaus heftigen Doctores mit ihrer allzu hohen Weisheit nach nichts anderem, als alle guten Zeremonien, Ordnungen und Strafen zu vernichten und so verwildert die arme Versammlung und gelangt allzu schnell zum Heidentum, indem sie den wahren christlichen Glauben verachtet und verlässt./ Nicht der Papst hat die Errichtung der Kirchen erfunden, sondern die frommen Fürsten als Ort der Versammlung, Verkündigung und des Gotteslobes für die Christen, weshalb sie auch Oratorien genannt werden./ Wenn die Päpster sie mit Götzendienst verunreinigt haben, dann sollen doch die Christen die Götzen entfernen und [die Kirche] erneut mit dem Wort Gottes weihen, das in Wahrheit, mit Gebet und heiligen Werken verkündigt wird.”⁸⁰

Die Verteidigung des Gebetes und der kollektiven religiösen Praxis war zugleich die Verteidigung der kirchlichen und weltlichen Institutionen⁸¹, deren bloße Existenz von den Spiritualisten gefährdet wurde. Helths Konflikt mit den Spiritualisten hatte sich u.a. in seiner Übersetzungstätigkeit geäußert: *Gebetbuch, Fabeln, Dialog über die Trunkenheit, Das Netz*.⁸² Er arbeitete mit Franz Davidis an der Abfassung der *Notae membrorum regni Christi* zusammen. In diesen Schriften vertrat Helth eine ambivalente Haltung gegenüber den Spiritualisten: er lehnte sie ab und übernahm trotzdem ihre Gedanken. So übersetzte er Sebastian Franck, indem er ihn uminterpretierte: wenn bei Franck die Trunkenheit den Menschen daran hindert, sich der Ehre und dem Glanz Gottes zu nähern, so wird bei Helth der Säufer ein unwürdiges Mitglied der Gesellschaft und somit unfähig, seine Berufung zu erfüllen, was aus Helths Sicht ein Ausdruck des Kreuztragens war.⁸³

Die Übersetzung des Buches von Habermann war somit nicht nur dessen Anpassung an das Klausenburger und Siebenbürger Umfeld sowie an die Bedürfnisse der antitrinitarischen Spiritualität, sondern auch die Domestizierung des Spiritualismus. In den *Notae membrorum Regni Christi* wurde die Nachfolge Christi von Davidis an das Alltagsleben angepasst: *quoad fieri poterit*⁸⁴, d.h. soweit möglich. *Notae membrorum* enthält somit das Minimum,

⁸⁰ Ibid., 73

⁸¹ Ibid., 43.

⁸² Balázs, „Spiritualizmus,” 79–84, 86–89.

⁸³ Ibid., 79–80.

⁸⁴ M. Balázs, *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988), 171; idem, „Az antitrinitarizmus,” 106.

dem ein Christ in der Welt Genüge leisten müsse.⁸⁵ Im Falle des *Gebetbuches* übersetzt Helth das lutherische Original ins "Antitrinitarische", indem er spiritualistische Elemente übernimmt, die ihrerseits an die Erfordernisse des Stadtlebens angepasst werden. So endet das *Gebet für den wahren Glauben* mit einer Bitte im Sinne eines umgedeuteten Spiritualismus:

"Unser ewiger und allmächtiger Herrgott, der Vater unseres Herrn Jesus Christus und Vater des Lichtes [...] weil der wahre Glaube nicht in Verstand und Macht des Menschen steht, sondern deine heilige Gabe ist, die du nach deinem Gutdünken verteilst, damit du durch den Hl. Geist in mir ein neues Licht und einen neuen Verstand schaffst, um dich und unsern Herrn Jesus Christus in der Wahrheit und der Tat zu erkennen [...] Erfülle mich, gnädiger Gott, mit aller himmlischer Weisheit und Vernunft, um würdig zu sein, auf deinen Wegen zu wandeln, *mein Leben mit Heiligkeit in meiner Berufung zu führen*".⁸⁶

Die Gebete für die Obrigkeiten bieten weitere derartige komplexe Übersetzungsbeispiele. Von der sprachlichen Ebene abgesehen, verbinden diese Gebete die Lokalisierung und Aktualisierung mit der theologischen Dimension. In Habermanns Gebetbuch lautet das Gebet für die Obrigkeiten folgendermassen:

"Ewiger Gott, Dieweil du durch deinen heiligen Geist befohlen hast, das bitt, gebet, fürbitt vnd dancksagung geschehen sollen für die Könige vnd alle Oberkeit, sintemal sie alle deine göttliche Ordnung sind [...] für die Röm. Kais. May. vnsern allergnedigsten Herrn, Dazu für alle Könige, Fürsten vnd Herrn, sampt derselben Rethe vnd Amptsuerwandten, Sonderlich aber für meine gnedige Herrschaft vnd Oberkeit, vnter welcher ich lebe, auch einen erbarn Rath allhie [...] das sie mit erkenntnis deines göttlichen Worts erleuchtet, trewlich vnd fleissig jren Ampts warnemen [*vns bey der reinen lere des Euangelions schützen*]. Erfülle sie mit deinen göttlichen rath, weisheit vnd verstand [...] Nach dem aber des Königs vnd aller menschen hertz in deiner hand stehet, vnd du es neigen kanst, wohin vnd wie du wilt, so bitte ich dich Allmechtiger Got, [*dz du aller Tyrannen*] vnd vngütiger Herren gemüt, jr wunderlich vnd vngnediges Hertz (welches wir mit vnsern Sünden verdient haben) durch deine barmhertzigkeit gnediglich wöllest wenden, vnd mild machen, [*das sie die armen vnd elenden im lande nicht plagen, oder sie mit jrgend einer vnbillichen auflag beschweren, Sondern bedencken, das sie auch einen HERren im Himel haben, für welchem kein ansehen der person gilt. Dem sie der mal einest rechenschafft müssen geben, wie sie auff Erden gehandelt haben*]"⁸⁷

⁸⁵ Balázs, *Heltai Gáspár*, 51.

⁸⁶ Ibid., 85

⁸⁷ Habermann, *Gebetbuch*, 42–43. Die von Helth entfernten oder veränderten Textstellen stehen in Kursiv und eckigen Klammern.

Helth hat einige Änderungen eingeführt, die nicht sofort auffallen:

“Ewiger und allmächtiger Gott, du hast uns durch dein heiliges Wort gesagt, dass es durch dich und dein Befehl Könige, Fürsten, Richter geben sollte. Und du hast uns befohlen, ihnen gehorsam zu sein und für sie Gott zu bitten und anzuflehen. Deshalb bete ich an diesem Tag zu dir für alle christlichen Könige, Fürsten, Richter, Räte und Amtsverwandten *und vor allem für unseren würdigen und ehrbaren Fürsten, der der Fürsorger und Verteidiger dieses Landes ist, das in so elende Lage geraten ist, so wie für die Richter und Ratsherren unserer Stadt.* Erleuchte ihren Verstand und ihre Herzen, dass sie deine heilige Wahrheit begreifend, ihre Berufung in Reinheit, Glauben und Wahrheit erfüllen. [...] *Ruhe und Frieden diesem Land und unserer Stadt [...]*”/ “Weil die Herzen des Königs und aller Fürsten sich in deinen heiligen Händen befinden und du sie nach deinem Willen führen kannst, bitte ich dich demütig, die *Herzen der Türken* und anderer Übeltäter zu erweichen und ihre bösen Absichten zu vernichten”.⁸⁸

Helth hat erstens das Gebet für Siebenbürgen, für den Fürsten und die Stadtoberkeit von Klausenburg eingefügt, dann zweitens die allgemeinen Tyrannen aus dem lutherischen Original mit den Türken ersetzt. Er hat anstelle des Gebetes für die Verteidigung des reinen Glaubens aus dem Original das Gebet für die Ruhe Siebenbürgens und Klausenburgs gesetzt.

Helth hatte aber den Abschnitt aus dem Habermannschen Original entfernt, in dem die Fürsten vor Gott für ihre Regierung Rechenschaft ablegen werden. Diese von Helth vorgenommenen Eingriffe in den Text kann von mehreren Standpunkten aus diskutiert werden: vielleicht machte die Ersetzung der Tyrannen durch die Türken diesen Abschnitt überflüssig, weil die Türken von dem christlichen Gott sowieso nicht zur Rechenschaft gezogen werden können. Der Eingriff von Helth kann aber auch aus der Perspektive der konfessionellen Klischees diskutiert werden, sowohl von dem Standpunkt der politischen Ethik als auch von dem der Beziehung zwischen dem unfreien Willen, der Willensfreiheit und der individuellen Verantwortung.⁸⁹

⁸⁸ Balázs, *Heltai Gáspár*, 88–89.

⁸⁹ Der unfreie Wille hebt die individuelle Verantwortung nicht auf und steht auch mit dem freien Willen nicht im Widerspruch, weil sie sich auf verschiedene Bereiche der menschlichen Existenz beziehen. Während der unfreie Wille sich auf die Beziehung zwischen Gott und Mensch bezieht, geht es in der Willensfreiheit um die “äußeren Dinge”, um die zwischenmenschlichen Beziehungen und um alles, das den Gebrauch der Vernunft voraussetzt: “Vom freien Willen wir also gelehrt, daß der Mensch etlichermaßen einen freien Willen hat, äußerlich ehrbar zu leben und zu wählen unter denen Dingen, so die Vernunft begreift; aber ohn Gnad, Hilfe und Mitwirkung des heiligen Geists vermag der Mensch nicht Gott gefällig zu werden, Gott herzlich zu fürchten, oder zu glauben, oder die angeborene böse Luste aus dem Herzen zu werfen, Sondern solchs

Helth hat hingegen im Gebet für die Untertanen den bedingten Gehorsam des Originals beibehalten:

“Damit wir deinen heiligen Willen in allen verstehen und unsere Fürsten aus ganzem Herzen in allem gehorchen, was nicht gegen deinen Willen und deinen heiligen Namen ist”.⁹⁰

Das Gebet für die Untertanen enthält sowohl die Bitte gegen den Ungehorsam:

“behüte uns vor Aufruhr, Zorn und allen Narrheiten, damit wir von ihnen nicht aufgestachelt werden und uns gegen den Fürsten wenden und Krieg beginnen zur Verderbung unseres Vaterlandes”.⁹¹

als auch für die Duldungsfähigkeit der Untertanen, das Kreuz der Unterdrückung auf sich zu nehmen und zu tragen:

“[...] und wenn es irgendwo Fürsten gäbe, die die armen Untertanen mit allzu-grossen Lasten bedrücken sollten, gib ihnen, grosser Gott, deinen Hl. Geist geben, dass sie das Kreuz mit Frieden und ruhigem Herzen tragen, damit sie wissen, dass sie gegen dich gesündigt haben und dass sie mit ihrer Sünde ihren elenden Zustand verdient haben, den die grausamen Fürsten gegen sie verbrochen haben. Gib ihnen, gnädiger Gott, dass diese Unterdrückung ihnen

geschieht durch den heiligen Geist, welcher durch Gotts Wort geben wird”./ *De libero arbitrio docent, quod humana voluntas habeat aliquam libertatem ad efficiendam civilem iustitiam et deligendas res rationi subiectas. Sed non habet vim sine spiritu sancto efficiendae iustitiae* Die seu iustitiae spiritualis, quia animalis homo non percipit ea, quae sunt spiritus Dei; sed haec fit in cordibus, cum per verbum spiritus sanctus concipitur, in *Die Augsburgische Konfession. Confessio oder bekenntnis des Glaubens etlicher Fürsten und Städte uberantwort Kaiserlicher Majestat zu Augsburg Anno 1630. Confessio fidei exhibita invictissimo Imperatori Carolo V. Caesari Augusto in comitiis Augustae Anno MDXXX*, in *Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche* (Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht, 1986), Art. XVIII, 73.

⁹⁰ Balázs, *Heltai Gáspár*, 90; im Original: “[...] in allen dingen, so nicht wider dein Wort sind”, Habermann, *Gebetbuch*, 44; cf. “Derhalben seind die Christen schuldig der Oberkeit untertan und ihren Geboten und Gesetzen gehorsam zu sein in allem, so ohn Sunde geschehen geschehen mag. Dann so der Oberkeit Gebot ohn Sund nicht geschehen mag, soll man Gott mehr gehorsam sein dann den Menschen, Actuum 5”./ *Itaque necessario debent christiani oboedire magistratibus suis et legibus, nisi cum iubent peccare; tunc enim magis debent oboedire Deo quam hominibus. Actuum 5*, in *Die Augsburgische Konfession*, art. XVI, 71.

⁹¹ Balázs, *Heltai Gáspár*, 90; im Original: “[...] Behüte vns ewiger Gott, das nicht jmand seine Oberhern verachte, noch denselbigen in seinem hertzen fluche [...]”, Habermann, *Gebetbuch*, 44.

nicht zur drückenden Strafe werde, sondern ihnen zu Probe und Bekenntnis ihres wahren Glaubens und ihrer seelischen Hoffnung gereiche”.⁹²

Die fremden und heidnischen Obrigkeiten bei Habermann “Behüte vns barmhertziger Gott, für Heidnischer vnchristlicher Oberkeit, für frembden Herrschafft, das wir nicht dienstbar werden den Vnglaubigen vnd Abgöttischen [...]”⁹³ werden hingegen bei Helth Fremde anderen Glaubens oder (ungenannten) theologischen Ausrichtungen: “Erlöse uns Herr, aus den Händen der Fremden, deren Lehre nutzlos und die Werke falsch sind, weil sie sich deinem Wort nicht unterwerfen, um daraus das Gute zu lernen, das sie tun müssen”.⁹⁴ Die “Fremden” könnten freilich auch die “hochwohlweisen Schmiede” sein.

Helths soziale Ethik ist robust und städtisch. Sie ist in allem an das Leben der Stadt gebunden. Er bekämpfte die Spiritualisten, auch weil sie Unordnung in der Gesellschaft, genauer in Klausenburg, auslösten.⁹⁵ Wie auch Franz Davidis lehnte Helth das Streben nach menschlicher Vollkommenheit nicht ab, sondern gestaltete es, im Unterschied zu den polnischen Antitrinitariern, in eine abgemilderte Form um.⁹⁶

Die Entwicklung des Antitrinitarismus zwischen 1569–1570 hatte tiefgreifende Veränderung durchgemacht, u.a. sich von der täuferisch-spiritualistischen Tradition verabschiedet. Die späte Konversion von Helth kann auch durch diese Kehrtwende im siebenbürgischen Antitrinitarismus erklärt werden: der Prediger, Schriftsteller und Buchdrucker schloss sich dem Antitrinitarismus an, als die täuferisch-spiritualistisch, leicht anarchistischen Elemente, die die bestehende Ordnung wie auch das Funktionieren der Stadt gefährdeten, entfernt wurden.⁹⁷ Die Beseitigung dieser Elemente bedeutete aber auch das Ende des Antitrinitarismus, dem sich Helth angeschlossen hatte.

⁹² Ibid., 91–92; im Original “Wo aber etliche von geschwinder Herrschafft mit bedrengnis, vnbillichen Aufflagen vnd Bürden geplagt sein, So wöllestu Ewiger Gott, den armen vntherthanen gnad erzeigen, das sie solch jr Creutz mit sanfftmut, als ein Prob jres Glaubens vnd der gedult tragen,” Habermann, *Gebetbuch*, 45.

⁹³ Habermann, *Betbüchlein*, 45.

⁹⁴ Ibid., 93

⁹⁵ “Für die Kenner der Klausenburger Reformatio ist auch die Tatsache bekannt, dass Heltai Gáspár weder die Strassenprediger noch jene appaludiert hat, ‘die jede Woche neue Meinungen und Zweige des Glaubens schmieden’”, Kovács, “Dávid Ferenc,” 56.

⁹⁶ Balázs, “Spiritualizmus,” 89.

⁹⁷ Ibid., 90.

Fazit

Die Klausenburger Reformation hat durch ihre radikale Weiterführung die Stadt geprägt, auch wenn diese Prägung differenziert und nicht immer sofort wahrnehmbar war. Die Verwaltungsstruktur der Stadt blieb unangetastet, mehr noch, die Reformation hatte sie vollendet, indem sie auf die Kirche übertragen wurde. Klausenburg wurde keine Theokratie und auch keine christliche Utopie. Sie funktionierte wie jede andere Freistadt in Siebenbürgen. Anders als die Städte auf dem Königsboden war das Umfeld von Klausenburg von der Welt des Komitates und der Präsenz des Adels geprägt. Klausenburg befand sich also in einer städtefeindlichen Umgebung – nicht weil Komitat und Adel die Stadt vernichten wollten, sondern weil die Privilegien und damit der Rechtsstand der Stadt ihnen im Weg standen.

Die Offenheit der Stadt gegenüber Komitat und Adel bedeutete keineswegs, dass Klausenburg versucht hätte auf Kosten seiner Privilegien Komitat und Adel Wirkungsmöglichkeiten bzw. Häuserkauf in der Stadt zu ermöglichen. Im Gegenteil – genau wie die Städte auf dem Königsboden verteidigte Klausenburg seine Privilegien, so wie sie in der Stadtverfassung niedergelegt waren. Die antitrinitarische Reformation stellte die Privilegien gar nicht in Frage, mehr noch, Franz Davidis und Kaspar Helth, die 1568 theologische Gegner waren, verteidigten das Monopol der sächsischen Nation gegenüber den Zumutungen der ungarischen Nation, wodurch sie sich der Veränderung der Stadtverfassung widersetzen.

Die Klausenburger Reformation vollendete durch die Erneuerung der Union im Jahr 1568 die Stadtreformation in Siebenbürgen, indem sie die Einheit von Stadt und Kirche schuf, von der die Städte auf dem Königsboden nur träumen konnten.

Klausenburg war aber nicht nur der Raum der antitrinitarischen Reformation, sondern auch der Kreativität, die durch das Neben- und auch Gegeneinander der beiden Nationen entstanden war. Das *Gebetbuch* von Kaspar Helth widerspiegelt nicht nur die Begabung als Übersetzer in weiterem Sinn, die sich in der zweisprachigen Umgebung entfalten konnte, sondern auch die konkrete theologische und soziale Situation im Klausenburg, die ihrerseits von der Zweisprachigkeit ermöglicht wurde.

RUGĂCIUNI ANTITRINITARIENE PENTRU ORAȘ:
ANTITRINITARISMUL ARDELEAN CA “URBAN EVENT”

Rezumat

Reforma ca “urban event” rămâne, în ciuda tuturor criticilor, unul din motivele majore ale istoriei Reformei. Orașul, ca spațiu al Reformei care a jucat și rolul de multiplicator al mișcării, poate fi regăsit și în Transilvania, însă situația din Cluj a fost mai complicată. Poate fi aplicat conceptul de Reformă urbană asupra situației din Cluj? Studiul se axează pe structura binațională a orașului ca spațiu și motor al Reformei antitrinitariene și a modului în care identitatea urbană este reflectată în antitrinitarismul ardelean. Sursa pentru cea de-a doua temă este *Cartea de rugăciuni* a lui Heltai.

O FAMILIE ARMALISTĂ LA FRONTIERA DE VEST A PRINCIPATULUI TRANSILVANIEI: POLYK DE ORADEA*

Livia Magina**, Claudiu Călin***

Cuvinte cheie: frontieră, cetatea Oradea, comitatul Bihor, familia Polyk, înnobilare, secolul al XVII-lea

Keywords: border, Oradea fortress, Bihor county, Polyk family, ennobling, 17th century

Componentă primordială a oricărui tip de stat este capacitatea armată a acestuia. Vecinătatea a două imperii, Otoman și Habsburgic în secolul al XVII-lea, dar și dorința unor principii ai Transilvaniei de a-și crește influența teritorială, i-a determinat să crească și importanța capitalului armat. Efectivele armate au oscilat însă ca pondere în funcție de circumstanțele politice dar și în concordanță cu atitudinea față de armele de foc, noua “revoluție militară” fiind definită prin mai multe caracteristici, aplicate și în Principatul Transilvaniei, inclusiv la nivelul resursei umane.¹ Cele 10 documente prezentate în anexă reliefează un fenomen puțin perceptibil la nivelul mării istorii, însă pe care istoria socială nu-l poate ignora, și anume înnobilarea soldaților. Dosarul de față conține documente care probează calitatea de nobil a unei familii de condiție modestă în condițiile în care legea Principatului în această speță spunea clar că nobilitatea constă în posibilitatea de participare la administrarea și apărarea comunității iar regele era cel care putea acorda nobilitatea pentru servicii militare sau alte servicii aduse regalității.

Cu toate că pe întreg parcursul secolului al XVII-lea și chiar de la finalul celui anterior conflictele armate nu au lipsit, nu se poate exprima numărul participanților și, cu atât mai puțin, numărul celor care au primit din partea

* Această lucrare a fost susținută de un grant din partea Ministerului Educației și Cercetării din România, CNCS – UEFISCDI, nr. PN-III-P1-1.1-TE-2019-0457, în cadrul PNCDI III.

** Muzeul Banatului Montan Reșița, b-dul Republicii, nr. 10, e-mail: maginalivia@gmail.com

*** Episcopia Romano-Catolică, Timișoara, str. Augustin Pacha, nr. 4, e-mail: archivum_dioecesanum_tm@yahoo.de

¹ Florin Ardelean, *Organizarea militară în Principatul Transilvaniei (1541-1691)* (Cluj-Napoca: Centrul de Studii Transilvane, 2019), 27-28.

principilor o formă de bunăvoință. Văzută ca o posibilitate de ridicare în societate, înnobilarea de către principe înainte, în urma sau în timpul participării la diversele campanii, a fost concomitent și formă de recompensare mai ales pentru țăranii sau soldații care plăteau numeroase taxe ori aveau obligații de diverse feluri. În special secolul al XVII-lea abundă în documente care relevă faptul că iobagii sau soldații puteau să “urce” în ierarhia socială în cazul în care se remarcă în timpul luptelor. În Principatul Transilvaniei, cel mai mare detașament militar al oștirii era format din aproximativ 500 de soldați, pedestri și cavalerie, denumit căpitănie, format din câte cinci subunități, conduse fiecare de câte un hotnog (*hadnagy*).² În contextul analizei documentelor de față, trebuie spus că principele Gabriel Báthory este primul care numește căpitani dintre haiduci, tot el fiind cel care a reorganizat armata, mai ales la nivel resursei umane, crescând numărul de soldați. Astfel, au fost recrutați soldați nu numai din secuime ci și din Partium și de pe domeniile fiscale. În anul 1608 Gabriel Báthory negocia la Debrecen condițiile colaborării cu haiducii, prin căpitaniilor lor, Andrei Nagy și Ioan Elek³, ca aceștia să-l susțină pentru a deveni principe.

Legislativ, obligațiile militare ale iobagului au fost în numeroase rânduri hotărâte de către Adunarea Principatului. În 1602, de exemplu, dar și în 1623 s-au luat hotărâri care prevăd ridicarea de ostași pedestri. Iobagul scutit urma să fie înarmat cu pușcă de către stăpânul său, având obligația să plece la luptă oricând va fi nevoie.⁴ Donații de case ori sesii și exceptări de la taxele ordinare și extraordinare, înnobilarea cu diplomă, cu sau fără blazon, purtând semnătura și sigiliul principelui, au reprezentat o ultimă modalitate de “numărare, alăturare și cooptare în ceata și numărul adevăraților născuți și neîndoielnicilor nobili ai Transilvaniei și părților din Ungaria”, de creștere a numărului de nobili ai țării, respectiv de forță umană încadrată în armată. Diploma de înnobilare a avut, de regulă, două componente: o parte scrisă și reprezentarea grafică. Dacă textul a fost redactat conform unui stilionar, reprezentarea grafică este rezultatul priceperii celui care a executat-o, rezultând o imagine simbol. Titlul nobiliar a însemnat, din punct de vedere socio-economic, de cele mai multe ori, scutirea de taxele datorate de către donatori pentru casele pe care le aveau în posesie și anexele acestora. Din punct de vedere psihologic însă, apartenența la neamul nobililor a conferit beneficiarului sentimentul egalității cu adevărații nobili. Ascensiunea în ierarhia socială și numărarea armaliștilor “in coetum

² Ionuț Costea, *Solam virtutem et nomen bonum. Nobilitate, etnie, regionalism în Transilvania Princiară* (Cluj-Napoca: Argonaut, 2005), 69–70.

³ Florin Ardelean, “Evoluția funcției de căpitan general în Transilvania la sfârșitul secolului al XVI-lea și în prima jumătate a secolului al XVII-lea,” *Banatica* 28 (2018): 571–573.

⁴ *Monumenta Comititalia Regni Transilvanie. Erdély országyvűlési emlékek* (în continuare MCRT) VIII, ed. Sándor Szilágyi (Budapesta, 1875–1898), 124–126, 159–161.

et numerum verorum, natorum, indubitatorum, insignitorumque Regni nostri Transilvaniae et partium Hungariae eidem annexarum” le-a conferit autorespect dar și un simț crescut al datoriei față de noua “castă”.

Înnobilări cu scutiri de taxe au fost făcute și colectiv, cu diferența că la numele beneficiarului se menționează numele satului ori numele fiecărui membru al grupului donatar. Unul dintre cele mai cunoscute cazuri este acela din 1659 când în Adunarea țării se hotăra înnobilarea a 200 de pușcași cu condiția expresă ca și urmașii lor să servească la fel.⁵ Un alt grup de beneficiari de înnobilare colectivă este format din 55 de oșteni călăreți aflați sub comanda căpitănelui Andrei Barcsay de Bîrcea Mare din garnizoana cetății Lugoj. Diploma a fost semnată de către George Rákóczi I la 15 august 1645 în tabăra așezată la Rampersdorff, Moravia.⁶ Și la începutul secolului, în 9 septembrie, 1609, principele Gabriel Báthory înnobilă pe toți cei care serveau sub căpitănelul lui Ioan Szilassy⁷: *nobilitatio cum armis universorum militum nostrorum campestrium sub capitaneatu egregii Ioannes Szilassy*. Principele Ștefan Bocskay făcea același gest la finalul anului 1605 când conferea acest statut unui număr impresionant de soldați, 9254.⁸

În secolul al XVI-lea dar și în cel de-al XVII-lea, numeroase familii au reușit, prin intermediul unuia dintre membri, să atingă acest standard. Familii din zona de graniță a Principatului Transilvaniei dar și din celelalte părți, în special din localitățile din vecinătatea cetăților, au primit astfel de diplome, unele fiind reconfirmate. Cu toate că ne-am aștepta ca numărul cel mai mare de donații ori înnobilări să se fi făcut în ajunul sau după marile conflicte, se poate observa că și în această problemă totuși s-a realizat în funcție de atitudinea principelui. Astfel, politica de donații a principelui Gabriel Báthory a avut ca și consecință principală o adevărată inflație de persoane scutite ori înnobilate. Este, de altfel, cunoscut faptul că alegerea lui Gabriel Báthory ca principe, s-a realizat în colaborare cu haiducii⁹, fapt ce l-a determinat să le acorde anumite privilegii. Ca mostră în acest sens poate fi intervalul cronologic 1608–1609 când se pot identifica 15 astfel de diplome, unele de înnobilare altele de *peditatus*. Prolific în acest sens a fost și Gabriel Bethlen căci în urma campaniilor desfășurate în timpul Războiului de 30 de ani, numeroși iobagi au beneficiat de această modalitate a principelui de a le “mulțumi” pentru participarea la conflicte, prin diplomele de “primipilatus cum exemptione domus” sau doar

⁵ MCRT, XII, 305.

⁶ Costin Feneșan, *Diplome de înnobilare și blazon din Banat (secolele XVI-XVII)* (Timișoara: Editura de Vest, 2007), 139.

⁷ Ioan Szilassy este unul dintre căpitanii din comitatul Bihor în anul 1608.

⁸ Florin Ardelean, *Organizarea militară*, 214.

⁹ Ibid.

exceptarea de taxe. Dintre *Diplomele de înnobilare* editate de Costin Feneșan, cele mai multe au fost emise de către George Rákóczi II și anume 24 din 59 pentru intervalul 1589–1701. Evoluția numerică a diplomelor emise atinge un maximum în timpul domniei lui George Rákóczi II în anii ce au precedat campania din Polonia. Și principele Mihail Apafi I semnează numeroase astfel de acte prin care iobagii erau ridicați la rang de nobil, pușcașii erau înnoblați, donați cu proprietăți ori case sau scutiți de taxe, chiar dacă a parcurs o epocă de relativă pace. De altfel, o analiză a documentelor editate de către Ioan Cavaler de Pușcariu¹⁰ evidențiază ideea creșterii numărului de astfel de diplome emise de principii pe parcursul secolului al XVII-lea.¹¹

Impactul social al acestor acte este și mai vizibil peste un secol. După instalarea administrației habsburgice, o primă “numărare” a aristocraților transilvăneni a avut loc între anii 1720–1723, apoi la mijlocul veacului, în 1755. La niciunul dintre aceste recensăminte, familia Polyk nu a putut fi reperată nici în listele comitatului Bihor¹², nici în cele ale Cenadului.¹³ Istoriografia românească s-a ocupat de astfel de procese de nobilitate în măsura în care au putut fi găsite familii românești care și-au solicitat confirmarea titlului.¹⁴ Pe de altă parte, nobilimea de sorginte românească, cu precădere aceea din Maramureș, s-a bucurat, pe bună dreptate, de o atenție deosebită din partea istoricilor. Din numărul foarte mare de beneficiari ai bunăvoinței princiare, au rămas neinventariate, probabil, destule nume, printre care și acela al familiei Polyk.¹⁵ Provenind din Egyek, localitate în comitatul Bihor, azi în județul Hajdu-Bihar

¹⁰ Ioan Cavaler de Pușcariu, *Date istorice privitoare la familiile nobile române* (Sibiu), I (1892) și II (1895).

¹¹ A se vedea în acest sens statisticile realizate de Ana Dumitran, Botond Gudor, “Înnobilarea românilor în epoca principatului autonom al Transilvaniei și semnificațiile sale religioase,” *Mediaevalia Transilvanica* III, 1–2 (1999): 28–32.

¹² Vezi în acest sens János Illéssy, Béla Pettkő, eds., *A királyi könyvek. Jegyzéke a bennük foglalt nemesség cím, czimer, előnév és honosság adományozásoknak 1527–1867* (Budapest, 1895); János Illéssy, *Az 1754–55. évi országos nemesi összeírás* (Budapest 1902).

¹³ J. Barna, D. Sümegy, *Nemes családok Csanádvármegyében* (Makó, 1913).

¹⁴ Livia Ardelean, “Contribuții la studiul nobililor maramureșeni,” în *Istoria ca datorie. Omagiu academicianului Ioan-Aurel Pop la împlinirea vârstei de 60 ani*, I. Bolovan, Ov. Ghitta, eds. (Cluj-Napoca, 2015), 471–480; Teodora Ligia Drăghici, “Confirmări ale nobilității solicitate autorităților comitatense în cursul secolului al XIX-lea de către reprezentanți ai familiilor de origine română înnobite în secolele XVI–XVIII,” *Analele Banatului*, Serie Nouă, Arheologie-Istorie XX (2012): 285–290.

¹⁵ În teza sa, Tamás Szálkai, a introdus o serie de informații asupra familiei Polyk, *Armálisok és armalisták a kora újkori Biharban. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár egyéni címeres nemességei (1535–1811) és nemesi iratai alapján*, teză de doctorat, 2010. <https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/97140/ertekezes.pdf?sequence=6&isAllowed=y>. (consultată în 9.06.2020)

din Ungaria, membrii familiei au gravitat spre cea mai importantă cetate a zonei: Oradea. De altfel, la înnobilare, primesc acest predicat.

În secolul al XIX-lea, despre familia Polyk nu se cunoștea mai nimic.¹⁶ Transcrierea actelor familiei a ajuns în arhiva Parohiei Catolice de Cenad într-un dosar ce poartă titlul *Dokumente der adeligen Familie Polik de Varad*.¹⁷ Actele redactate în anexă sunt transumpturi realizate de către scribul Capitlului de Alba Iulia, în cadrul unui document mai larg ce reprezintă argumentele documentare din timpul derulării, probabil, a procesului de investigare nobiliară¹⁸ efectuat în anul 1791. Este vizibilă ascensiunea membrilor familiei în cadrul administrației cetății, cu fiecare generație. În 1608, Ștefan Polyk de Egyek, cel care primește înnobilarea de la principele Gabriel Bathori, îndeplinea funcția de *hotnog* al oștii de câmp: *ductoris certorum militum nostrorum campestrium*, fiind în subordinea lui Ioan Elek, căpitan de mesei, în limbajul epocii.¹⁹ Nepotul lui, Caspar, este menționat în 1638, respectiv în 1643, drept vicecastelan de Oradea, *arcis nostrae Varadiensis vicecastellani*. În actul din 1662 este menționat ca Polyk de Oradea, predicat pe care familia îl va folosi cel puțin până la finalul secolului. În anii premergători asedierii cetății Oradea, Polyk îndeplinea, probabil, tot funcția de vicecastelan. Mihail Teleki relatează într-o scrisoare către prima sa soție, Sofia Pekri, redactată în decembrie 1659, faptul că a intervenit între Bálogh Máté, vicecăpitan²⁰ și Polyk.²¹ În aceeași scrisoare, Teleki mențio-

¹⁶ Spre exemplu, nu este nicio informație în monumentală colecție publicată de Iván Nagy, *Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal*, vol. IX (Pest, 1862).

¹⁷ Arhiva Diecezană a Episcopiei Romano-Catolice de Timișoara, fond Arhiva Parohiei Romano-Catolice Cenad, dosar nr. 77. Mulțumesc colegului dr. Claudiu Călin, arhivist al Episcopiei Romano-Catolice de Timișoara, pentru bunăvoința de a le pune la dispoziție. Documentele au ajuns în arhiva parohială romano-catolică din Cenad din varii motive, rămase deocamdată neclare. După centralizarea fondurilor arhivistice parohiale din Dieceza de Timișoara (începută după 1990 și desfășurată pe durata mai multor decenii), documentele referitoare la familia Polyk, împreună cu ceea ce s-a păstrat în arhiva Parohiei Romano-Catolice din Cenad, au fost transferate la Timișoara în Arhiva Diecezană, fiind ordonate și inventariate până în 2007 sub coordonarea arhivistului dr. Franz von Klimstein.

¹⁸ Începând cu anul 1723, când împăratul Carol al VI-lea hotără investigația nobiliară a tuturor familiilor din noile teritorii, o serie întreagă de astfel de procese s-au derulat pe parcursul secolului al XVIII-lea, în special în Maramureș, dar și în Transilvania și Partium. Pentru aceste investigații s-au realizat protocoale la nivelul cancelariilor comitatelor. S-au ocupat de acest aspect Pál Joódy, *Máramaros vármegye 1749–1769. évi nemesség vizsgálata* (Máramorosssziget, 1943); J. Barna, D. Sümegy, *Nemes családok Csanád vármegyében* (Makó, 1913).

¹⁹ Georg Kraus în cronică sa îi numește astfel atât pe căpitani cât și pe soldați (*cătane mesei*) făcând trimitere la cuvânt maghiar *mező* = câmp, Georg Kraus, *Cronica Transilvaniei 1608–1665*, trad. G. Duzinchevici, E. Reus–Mârza (București, 1965).

²⁰ Margit Balás, *A váradi kapitányság története* (Nagyvárad, 1917), 19.

²¹ "Balog Máthé uramhoz is gyakran béküldd Polik uramat, tudakoztasd az híreket," Teleki levelezése, I (1905), 455.

nează încă un lucru interesant privitor la Polyk, și anume că acesta și-a cerut stema.²² De altfel, corespondența acestor ani denotă o relație vivace între cancelar și diverșii căpitani și castelani de Oradea.

Localitatea Egyek a fost deținută de familiile Bajon și Egyek în secolul al XVI-lea²³, fiind cucerită de către turci în 1554. În ceea ce privește posesiunile familiei Polyk înnobilate în mai 1608, acestea nu sunt evidențiate în cadrul documentului. Astfel că posesiunile pe care le primește atât Ștefan însuși cât și urmașii săi pe parcursul secolului al XVII-lea stau la baza formării unui domeniu. Opinăm că acest membru al familiei a făcut parte din oștile de haiduci prezenți la graniță în această perioadă, fapt argumentat prin alăturarea cu cei doi căpitani ai haiducilor din Câmpia Tisei, Ioan Elek²⁴, sub căpitanatul căruia a activat împreună cu fiul său, așa cum reiese din documentul din 1608 (Anexa 1) și Andrei Nagy²⁵, care îi donează o casă pustie. În iulie, 1608, așadar la 2 luni de la înnobilare, Andrei Nagy de Derecske, căpitan general al oștilor de câmp, probabil ca urmare a intervenției principelui, dona lui Ștefan Polyk și soției acestuia, Sara Zicsi, o casă nelocuită în Derecske, nu departe de Egyek: *totalem et integram unam domum desertam in possessione Derecski*. Donația este confirmată de către principe în martie 1609. Dealtfel, în secolul al XVIII-lea, atunci când solicită recunoașterea nobilității, familia avea predicatul nobiliar de Derecske. În 1638, Caspar Polyk mai primește, în virtutea fidelității și serviciilor sale ca și vicecastelan, de la principele George Rákóczi I, încă un teren cu vie, pe dealurile din preajma localității Püspök (azi Episcopia Bihorului, județul Bihor) *unam vineam in promonthorio possessionis Puspoki vulgo Diosvolgye vocate*. Încă o vie, numită *Serephely*, aflată pe dealurile de lângă cetatea Oradea, completează veniturile și posesiunile familiei. Este posibil ca încă o posesiune, Orvend, să fi fost primită, însă nu am regăsit referințe în acest sens.

Din cele 10 documente prezentate se poate propune o schiță genealogică a familiei. Astfel, Ștefan Polyk de Egyek era căsătorit în 1608 cu Sara Zicsi, împreună cu care a avut patru băieți: Caspar, Andrei, Urban și Ștefan. Mihai și Thoma, alte două personaje care apar în document au un grad de rudenie cu Ștefan Polyk, însă pe o linie secundară. Cel mai probabil, Caspar, fiul lui Ștefan Polyk, a fost vicecastelan de Oradea, cel care era donat cu via de lângă Oradea în 1643. În 1651, Mihai Polyk cu soția Helena Choo, erau ridicați din starea

²² Ibid., 456.

²³ János Bencsik, György Módy, Emőke Szalay, *Tanulmányok Egyek múltjából/ Hajdúsági Közlemények* 9. (Hajdúböszörmény, 1981): Módy, *Egyek a török hódoltság koráig*, 15.

²⁴ Ioan Elek, vicegeneral în urma negocierii dintre principele Bathory și haiduci din anul 1608.

²⁵ Andrei Nagy, personaj notoriu în epocă, a avut un rol definitoriu în coagularea oștii lui Báthory în 1612, prin recrutarea a 6.000 de haiduci. A avut parte însă de un destin nefericit, consecință a unei formule de trădare, Florin Ardelean, "Evoluția funcției de căpitan," 571–573.

de *ignobilis*, împreună cu cei trei băieți: Thoma, Ioan și Caspar. Este posibil ca acest Ioan, fiul lui Mihai, să fi fost cel al cărui blazon a fost pus în interiorul bisericii reformate din Cluj-Napoca de pe Ulița Lupilor (str. M. Kogălniceanu).²⁶ Căsătorit cu Anna Kiss, cu care a avut doi copii, pe Ștefan și pe Susana, pare să fi trăit în cetatea Clujului o bună perioadă de timp, probabil după cucerirea cetății Oradea de către turci, perioadă în care mulți dintre locuitorii din Oradea au migrat spre centrul Principatului. Până la momentul solicitării membrilor familiei de a primi actele doveditoare ale posesiunilor, pe tot parcursul secolului al XVIII-lea, informațiile despre familia Polyk nu mai sunt reperabile. În 1791, cei care solicită împăratului documentele sunt fiii lui Ștefan Polyk senior, Ștefan și Sigismund, însă fără a cunoaște și alte date despre ei.

Cu toate că structura socială a armatei Principatului nu a fost studiată îndeaproape, personaje precum Ștefan Polyk, haiduc provenit dintr-un sat de dincolo de Tisa, reușesc să facă carieră militară și să fie înnobilați. Pentru familia sa, acest lucru a însemnat primirea unor proprietăți și crearea premiselor unei linii familiale care să reziste în timp.

²⁶ János Domonkos, Géza Entz, András Kovács, *A kolozsvári Farkas utcai templom címerei* (Budapest-Kolozsvár, 1996), 75: Polyik Janos, váradi (1624–1689). *Insignia generosi domini Johannis Polyik de Várad civitatis Kolosvar praesidiorum suae celsitudinis ibidem locatorum vice capitanei obit die 11.X bris, anno Domini 1697: aetatis suae 65.*

ANEXE

1

1608, 24 mai, Alba Iulia

Magyar Nemzeti Levéltár, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, XV.21.b, original, hârtie, pecete atârnată cu şnur roşu, verde şi alb.

Ediție: Szálkai Tamás: *Címeres nemeslevelek a Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltárában*. (A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei 33.) Debrecen, 2016.

Principele Gabriel Báthory, pentru fidelitatea sa şi slujbele credincioase, îl înnoobilează pe Ştefan Polyk de Egyek şi rudele sale, care se pot bucura de toate drepturile ce le revin din noul lor statut juridic.

Nos, Gabriel Bathory, Dei gratia princeps Transsylvaniae, Partium regni Hungariae, dominus et Sicularum comes, memoriae commendamus tenore presentium significantes quibus expedit universis quod nos cum ad nonnulorum fidelium dominorum consiliariorum nostrorum singularem intercessionem nobis propterea factam, tum vero attentis et consideratis fidelitate fideliumque servitorum fidelium nostrorum strennuorum Stephani Polyk de Egyek, ductorum certorum militum campestrum sub capitaneatu generosi Joannis Elek militantis ac Casparis, filiis nec non Michaelis et Thomae similiter Polyk, fratrum eiusdem carnalium quae ipsi primum principibus Transilvanniae praedecessoribus videlicet nostris ac tandem nobis etiam in omnibus occasionibus se se et offerentis rebusque et negotiis fideo et industriae ipsorum commissis fideliter ac strennuae exhibuerunt et impenderunt ac in futurum quoque exhibituri et impensuris sunt, eosdem igitur Stephanum Polyk ac Casparem filium, nec non Michaellem et Thomam Polyk per eosdem Urbanum, Stephanum et Andream, filios consimiliter dicti Stephani Polyk naturales antea quoque uti intelligimus nobiles denuo in coetum et numerum verorum regni nostri Transilvaniae Partiumque Hungariae annumerantis, aggregantis, cooptandis et ascribendis, duximus prout annumeramus, aggregamus, cooptamus et ascribimus. Decernentis expresse ut a modo deinceps iidem Stephanus Polyk ac Caspar filius, nec non Michael et Thomas Polyk, Urbanus, Stephanus et Andreas, filii iamfati Stephani Polyk heredesque et posteritates ipsorum utriusque sexus universae, pro veris et indubitatis nobilibus habeantur et reputentur in signum (...) ¹ huiusmodi verae et perfectae nobilitatis eorum haec arma seu nobilitatis insignia scutum videlicet triangulare coelestini coloris in cuius campo dextrum hominis brachium lorica manus ferrea [chiroteca induta pugionem evaginata] ²

sursum porrectam eoque caput hostile Turciensis recentius interfecti et sanguine adhuc scillantibus transfixum tenere conspicitur. Supra scutum galea militari clausa est posita [quam contegit corona regia gemmis unionibusque]² exornata unde duae alae aquilinae hinc rubei [illinc caero coelestini coloris vi]suntur². Ex cono autem galeae teniae sive lemnisci variorum coloris [hinc inde defluentes utramque scuti partem pulcherime] ambiunt et exornant animo deliberato et ex certa scientia ac liberalitate (...) ¹nostrarum docta et (...)cernuntur¹, animo deliberato et ex certa (...) ¹fatis Stephano Polyk ac Casparis filio nec non [Michaelis, Thomas Polyk]² fratribus eiusdem carnalibus Urbano, Stephano et Andree, (...) ¹Polyk ipsorumque haeredibus et posteritatibus utriusque sexus universis gratiose dedimus, donavimus et contulimus, annuentes et concedendis ipsi (...) ¹credibilitatis insignia more aliorum verorum et insignitorum nobilium armis utentium ubique in praeliis, hastiludiis, torneamentis, duellis, monomachiis et aliis quibusvis exercitiis nobilitarum et militarum nec non sigillis, vexillis, cortinis, velis, auleis, annulis, domibus, clypeis, tentoriis, sepulchris generaliter vero quarumlibet rerum et expeditionum generibus sub merae et sinceræ nobilitatis titulo quo eos ab universis et singulis cuiuscunque status dignitatis honoris conditionis et praeminentiae homines existant insignitas dici, teneri, nominari et reputari volumus ferre et gestare omnibusque et singulis iis honoribus gratiis, privilegiis, indultis libertatibus, immunitatibus et prerogativis quibus caeteri, veri nati et indubitati nobiles ac militares homines praedilecti regni nostri Transsilvaniae, Partiumque Hungariae nobis subiectarum quomodocunque de iure et antiqua consuetudine utuntur, fruuntur et gaudent, perpetuo uti, frui et gaudere valeant atque possint.

In cuius rei memoriam firmitatemque perpetuam presentes literas nostras pendenti et authentici sigilli nostri munimine roboratas, memoratis Stephano Polyk ac Caspari filio, nec non Michaeli et Thomae Polyk, fratribus eiusdem carnalibus, Urbano, Stephano et Andree, filiis saepedicti Stephani Polyk, ipsorumque haeredibus et posteritatibus utriusque sexus universis gratiosi dandas esse duximus et concedendas.

Datum in civitate nostra Alba Iulia, die vigesima quarta mensis maii, anno Domini millesimo sexcentesimo octavo.

Gabriel Bathori, m.p.

Sub text, de altă mână: Exhibita, publicata, proclamata, acceptata et extradata Varadini in sede iudiciaria comitatus Bihoriensis, feria tertia proxima post festum Sancti Viti Martiris, anno Domini millesimo sexcentesimo octavo.

Joannes Makai juratus notarii sedis m.p.

1. Documentul deteriorat.

2. Documentul deteriorat, întregire după doc. nr. 2.

Alba-Iulia, 24 mai 1608

Transumpt în doc. **10** din 28 iunie 1791.

Principele Gabriel Báthory, pentru fidelitatea sa și slujbele credincioase, îl înnobilează pe Ștefan Polyk de Egyek și rudele sale, care se pot bucura de toate drepturile ce le revin din noul lor statut juridic¹.

Nobilitatio egregii Stephani Polyk possessio Egyek ductoris certorum militum nostrorum campestrum subcapitaneum generosi Joannis Elek militantis illustrissimus princeps dominus dominus Gabriel Bathory prescriptum Stephanum Polyk, ductorem caertorum militum nostrorum campestrum, Stephanum et Casparum Polyk, filios eisdem, haeredesque et posteritates ipsorum utriusque sexus universis nobilitavit, in cuius signum hac arma seu nobilitatis insignia, scutum videlicet triangulare caelestini coloris in cuius campo dextrum hominis brachium lorica manus ferrea chiroteca induta pugionem evaginarum sursum porrectam eoque caput hostile Turcicum retentius interfecti et sanguine adhuc stillantes transfixum tenere conspicitur. Supra scutum galea militaris clausa est posita quam contegit corona regia gemmio unionibus que exornata unde duae alae aquilenae hinc rubei illinc cero caelestini coloris visuntur. Ex cono autem galeae teniae seu lemnisci variorum colorum hinc inde defluentes utramque scuti partem pulcherime ambiunt et exornant animo deliberato et ex certa scientia ac liberalitate nostra praefacere Stephani Polik ac Caspar filium haeredibusque et posteritatibus utriusque sexus universis gratiose dedimus, donavimus et contulimus .

Datum in civitate nostra Alba-Iulia, vigesima quarta mensis mai, anno Domini millesimo sexcentesimo octavo.

1. Vezi doc. nr. 1.

3

Derecske, (Ungaria), 1608, 7 iulie

Transumpt în doc. nr. 4 din 5 martie 1609

Originalul se păstrează la Magyar Nemzeti Levéltár, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, IV.A 6/e 13 cs. 489 k. 9–10.

Ediție: Szálkai, Tamás, *Armálisok és armalisták a kora újkori Biharban. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár egyéni címeres nemes- levelei (1535–1811) és nemesi iratai alapjan*, teză de doctorat, 2010, 230–231.

Andrei Nagy, oficial al principelui Gabriel Báthory, îi dă cu titlu de donație lui Ștefan Polyk și rudelor sale, o casă pustie împreună cu cele ce țin de ea în posesiunea Derecke în comitatul Bihar.

Andreas Nagy de Miskolcz, illustrissimi principis et domini domini Gabrielis Bathory, Dei gratia princeps Transsilvaniae partium regni Hungariae domini et Siculorum comitis, consiliarius ac universorum militum campestrium generalis capitaneus, necnon perpetuus dominus arcis Bayon, memoriae commendamus tenore presentium significantes quibus expedit universis. Hogy en nemelly becsuletes fo uraimnak es jo baratimnak teorekedeset mind pedig az nemes Eggeky Polik Istvannak hozzam egynehany uttal megh mutatott barat-sagos es tisteseges gazdalkadasath azen kegyelmes uram melletth valo huseges szolgaltomban megh tekintven annakakaert en itt Bihar varmegyeben levo Baion varomhaz tartazo joszagomban Derecsken melliet az en kegyelmes uram fejedelmem az megh nevezett tekintetes es nagysagos Bathory Gabor orszagaval egyetemben jambor es hiv szolgaltomert adott azon Boyoni resz joszagombol adok egeszlen egy puszta haz helliet kinek szomszedgya egyfelol Szabo Balint masfelol Borda Gergely melly egeszhaz helyly ezelott Veres Pal evolt de annak magva szakadvan enream tanquam dominum terrestre, szallott minden hazza tartozo hasznaival tudni illik Erdeivel szantott es szantottlan foldeivel Kaszalo reteivel, mezeivel, halaszo vizeivel, rekezivel, malmaival malom helyyeivel es mind egyebb hozza tartazo igassagaval quocunque nominis vocabulo vocitatis sub suis veris metis et antiquis limitibus ad eandem domum de iure et ab antiquo spectandis et pertinere debent pro ampliori autendis erga eum benevolentia nostrae declaratione azt is megh engettem hogy korcsomara valo bort es mind egyebb fele italt es minden egyebbfele marhakat is valamit penzen el adathatnak szabadoson mindeneknek ellenzese nelkul mindenkor es minden udoben ad hassanak es arulhassanak az megh mondott nekik adott hazban sott attom es az megh nevezett hazhelyet az fejul meg irt mod szerint Egyeki Polik Istvannak, Zicsi Sara aszonynak, felesegenek Polik Gasparnak, Andrasnak, Orbannaz es Istvannak fiainak ezeknek minden maradekinak mind ket agra orokban

meghihatatlanul úgy hogy semmifele adofizetessel se tizeddel se kilenczeddel se jobbagyim koze valo szolgálatlaltal se magomnak se feleségemnek se fiaim innak se leányimnak se atyámfiainak se nemzetimnek mostoniak es ezusan valoknak is soha ne tartazzanak hanem minden udoben eorekken eoreokke szabados es nemes udvarhaz legyen. Es felelek mind magom, feleségem fiaim, leányim, atyámfiái es nemzettsegim felol mind az kik most vadnak s mind kik ezusan leketnenek s mind azok felol kibe ez jaszagh quoquo modo nezkerne es tartaznek hogy Polik Istvant, feleséget fiait, leányit es ezeknek minden maradékakat, vagy nemzetsigeket se teorvenyel, se hatalommal se semmi uton soha megh nem haborittynk, hanem minth szabad nemes hazhellyett, hozzatartozo, eorroke- oson birjaz. Attam penigh kezekben Polik Istvannak feleségének es gyerme- keinek iktatvan magom tohet az megh irt hazhellyben az nemes es becsuletes Fekete Iánosne aszonyom Ladani Sigmond uram, Torok Albert, Fekete Janosne aszonyom Derecskei szabadassa, Racz Andras ugyan Fekete Janosne aszo- nyom biraja, Varga Demeter Debreczeni Ferencz Janos es Albert Pal, Bagosi Szabadosom előtt es így szabad urasagaiban es birodalmaban hattom eokeott eoreokeoseon. Melly adamaniomnak bizonyosagul nagyobb erossegere adtam es pecsetes levelemet nevemet is alaja irvan.

Datum in Derecske, die septima iulii, anno Domini millesimo sexcente- simo octavo et subscriptum Andreas Nagy de Miskolcz, manu propria.

4

Alba-Iulia, 5 martie 1609

Transumpt în doc. **10** din 28 iunie 1791.

Principele Gabriel Báthory, confirmă donația lui Andrei Nagy pentru Ștefan Polyk și rudele sale, reprezentând o casă pustie împreună cu cele ce țin de ea în posesiunea Derecke din comitatul Bihor.

Nos, Gabriel, etc., memoria commendamus quod pro parte et in persona nobilis Stephani Polik alias Egeky exhibita sunt nobis et presentata litera quadam donationales et exemptionales generosi Andreea Nagy de Miskolcz consiliarum nostri ac universorum militum nostrorum campestrium generalis capitanei in dupplici papyro patenter confecta sigilloque eiusdem authentico in inferioris earum margine in cera rubra et manus subscriptione impressive communita quibus mediano annotatus Andreas Nagy prefato Stephano Polik totalem et integram unam domum desertam in possessione Derecski et comitatu Bihoriensi existentis habitam cum omnibus suis pertinentiis in eisdem

literis clarius expressis et denotatis in perpetuum dedisse, donasse et exemisse dinoscebatur tenoris infrascripti supplicatio nobis humilime ut nos easdem literas donationales et exemptionales ratas, gratas et accepta habentis presentibus literis nostris verbotenus inseri et inscribi faciens premissa donationi et exemptioni omnibus et singulis in eisdem contentis nostrum consensum praebere dignaremur benevolum pariter et assensum quarum quidem literarum tenor talis est: (urmează doc. nr. 3 emis de Andrei Nagy de Miskolcz în 7 iulie 1608).

Nos itaque premissa suplicatione nobis modo que supra porrecta clementer exaudita et admissa prescriptas literas donationales et exemptionales non abrassas, non cancellatas nec in aliqua sui suspectas sed omni prorsus vitio et suspitione carentes presentibus literis nostris de verbo ad verbum sine diminuatione et augmento aliquali insertas et inscriptas quoad omnes earum contineti, clausulas articulos et puncta eatenus quatenus eadem rite et legitime existunt emanate viribusque earum suffragatur ratas, gratas et accepta habendi, praemissae donationi et exemptioni omnibusque et singulis in eisdem contenti nostrum confendi praebuimus immo prebemus benevolum pariter et assensum, harum nostrarum vigore et testimonio literarum mediante. Datum in civitate nostra Alba Iulia, die quinta mensis martii, anno Domini 1609.

5

Oradea, 30 ianuarie 1638

Transumpt în doc. 10 din 28 iunie 1791.

Principele George Rákóczy I, pentru fidelitate și servicii credincioase, îi donează lui Gaspar Polyk, vice castelan de Oradea, și soției sale Ana Aranyas, o vie în posesiunea Püspök din comitatul Bihor.

Nos, Georgius Rakoczi, Dei gratia princeps Transilvaniae, partium regni Hungariae dominus et Sicularum comes memorie commendamus tenore praesentium significantes quibus expedit universis, quod nos cum ad nonnullorum fidelium dominorum consiliariorum nostrorum singularem nobis propterea factam intercessionem, tum vero attentis et consideratis fidelitate et fidelibus servitiis egregius Caspari Polyk, arcis nostrae Varadiensis vicecastellani, quae ipse principibus Transilvaniae predecessoris vite nostris foelicis recordationis ac tandem nobis etiam divino nutu in hoc principalis dignitatis fastigium erectis in omnibus rebus et negotiis fidei et industriae suae concreditus et commissis et praesertim in eo quoad praesens fungitur castellaneatus officio

summa cum animi sui proptitudine exhibuit et impendit, exhibiturumque et impensurum in subsequendum etiam temporum occasiones nulli dubitamus, totalem itaque et integram unam vineam in promonthorio possessionis Puspoki vulgo Diosvolgye vocatae in vinibus vinearum strenui Ioannis Kadar ab una ac Gregorii Kis inhabitatorum civitatis nostrae Varadiensi partibus ab alia et comitatu Bihariensi existentis habitam ab eoque tempore quo providus condam Michael Ion iobbagio noster in eandem possessionem Puspoki residens nullos post se heredes relinquendo ad publicam necessitatem istius possessionis cultam et pascinatam simulcum antiquis eiusdem metis ad eandem de iure pertinere memorato Casparo Polik et dominae Annae Aranyas, ipsorumque haeredibus et posteritatibus utriusque sexus universis durante beneplacito nostro clementer dedimus, donavimus et contulimus tenendas, possidendas pariter et habendas. Prout damus, donamus et salvo iure alieno conferimus. Harum nostrarum vigore et testimonio literarum mediante.

Datum in arce nostra Varadiensis, die trigesima Ianuarii, anno Domini millesimo sexcentesimo trigésimo octavo.

6

Alba-Iulia, 1643, 16 octombrie

Arhiva Episcopiei Romano-Catolice, Timișoara, dosar nr. 77; original, hârtie, urme ale unei peceti în ceară roșie; transumpt și în doc. 10 din 28 iunie 1791, cu data greșită 16 august 1643

Principele George Rákóczy, pentru fidelitate și servicii credincioase, îl scutește lui Gaspar Polyk, vice castelan de Oradea și soției sale, Ana Aranyas, plata taxelor pentru o vie din comitatul Bihor, aflată în dealul cu vie al cetății Oradea.

Nos, Georgius Rakoczy, Dei gratia princeps Transylvanie, partium regni Hungarie dominus et sicularum comes, etc. Memorie commendamus tenore presentium significantes quibus expedit universis quod nos cum ad nonnullorum fidelium dominorum consiliarium nostrorum singularium, nobis propterea facta intrassione tum vero attentis et consideratis fidelitate et fidelium servitiorum meritis egregiis Caspar Polik de Varad, alterius vicecastellani arcis nostre eiusdem Varadiensis, quae ipse nobis tam in hoc quo ad presens fungitur officio castellanatus quam etiam in alius nobis fidei et industriae suae commissis, omni fidelitate et animi promptitudine exhibuit et impendit exhibitumque et impensum deinceps etiam non ambigimus. Totalem igitur, integre ipsius vineam unam in territorio dicte civitate nostrae Varadiensis,

promonthorio vulgo Serephely dicto, vicinitatibus vinearum circumspectarum ab una quidem Michaelis Szegedi alias Eotvos ac Petri Varga ab alia partibus et comitatu Bihoriensi existentes habitam ab omni decimarum, nonarum pensione, iurisque et censque montani solutione durante beneplacito clementer eximere pro eodem Casparo Polyk ac per eum nobile domina Anna Aranyas consorte sua ipsiusque heredibus et posteritatibus utriusque sexus universoris duximus pariter et supportandum prout eximimus et supportamus presentium vigore. Ideo vobis illustrissimo Principe Georgio Rakoczi et filio nostro charissimo necnon generosi egregii nobilibus vicecapitano, provisorio, castellanis, rationiste, coeterisque bonorum arcis nostre Varadini officialibus, necnon decimatores, nonatores ac aliis cuiuscumque status, conditionis et preeminentie hominibus quorum videlicet interest vel intererit modernis scilicet et futuris quoque pro tempore constituentis harum serie commitimus et mandamus firmiter quatenus vos quoque a modo deinceps tempus intra premissum prescriptam vineam ab omni decimarum, nonarum, pensione iurisque et censque montani solutione exentam et supportatam habere, neque eosdem Casparum Polik et Annam Aranyas consortem suam, heredesque et posteritates ipsorum utriusque sexus universis durante scilicet bono placito nostro ratione eiusdem vinea ad aliquam decimarum, nonarum, pensione, iurisque et census montani solutione cogere et compellere, vel propterea eosdem turbare, impedire, molestare et damnificare prosummatim vel sitis ausi modo aliquali. Secus non facturi. Presentibus perlectis exhibere restituis. Datum in civitate nostra Alba-Iulia, die decima sexta mensis octobris, anno Domini millesimo sexcentesimo quadragésimo tertio.

Georgius Rakoczy, m.p L.S.

Ioannes Szalardy vicesecretarius, m.p.

Pe verso: Exemptionales super unica vinea in promonthorio Varadiensi existente habita Georgii Rakoczi principi Transilvaniae Casparo Polik de Varad, vicecastellano Varadiensi, die 16ta octobris 1643.

1651, 14 martie, Viena

Magyar Nemzeti Levéltár, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, XV.78, original, hârtie, pecete atârnată cu şnur rosu, verde şi alb.

Împăratul Ferdinand al III-lea al Austriei îl scoate din starea plebe şi îl înnobilează pe Mihail Polyk, soţia sa Elena Choo şi copiii lor, împreună cu familiile acestora, urmând să se bucure de toate drepturile noii condiţii juridice în care au intrat.

Nos, Ferdinandus tertius, Dei gratia, electus romanorum imperator semper augustus ac Germaniae, Hungariae, Bohemiae, Dalmatiae, Croatiae, Slavoniae, Ramae, Serviae, Galliciae, Lodomeriae, Cumaniae, Bulgariaeque etc. rex, archidux Austriae, dux Burgundiae, Brabantiae, Styriae, Carinthiae, Carniolae, marchionis Moraviae, dux Lucemburgae ac superioris et inferioris Silesiae, Witenbergae et Thecae, princeps Sueviae, comes Habsburgi, Tyrolis, Ferreti, Kyburgi et Goritiae, landgravius Alsaciae, marchio Sacri Romani Imperii supra Anasum Burgoviae ac utriusque Lusatie dominus, marchiae Slavonicae, portus Naonis et Salinarum etc., memorie commendamus tenore presentium significantes quibus expedit universis, quod nos cum ad nonnullorum fidelium nostrorum humillimam supplicationem nostrae propterea factam maiestati tum vero attentis et consideratis fidelitate et fidelibus servitiis fidelis nostri Michaelis Polyk, quae ipse sacrae primum Regni nostri Hungariae coronae et deinde maiestati nostrae pro locorum et temporum varietate fideliter exhibuit et impendit seseque imposterum quoque exhibere et impendere velle pollicetur, cum igitur ob id, tum vero ex gratia et munificentia nostri regia quam quosque de nobis et Republica Christiana benemeritos, virtutisque colendae studiosos, antecessorum nostrorum divorum quondam Hungariae regum exemplo prosequi eisque certa virtutum suarum monumenta quae ad maiora quaeque praestanda, eos incitare possent, decernere consuevimus, eundem itaque Michaellem Polyk ac per ipsum consortem Helenam Choo, filiumque Ioannem ac eius similiter consortem Annam Kys, eorundemque filium Stephanum et Susannam filiam, necnon alterum filium annotati Michaelis Polyk, Casparem, unam cum coniuge eiusdem Catharina, praeterea tertium quoque filium iam dictis Michaelis Polyk, Thomam similiter Polyk, suos e statu et conditione ignobili, in que hactenus perstitisse dicuntur de regie nostrae potestatis plenitudine et gratia speciali eximentis in coetum et numerum verorum atque indubitatorum regni nostri Hungariae et partium ei subiectarum nobilium duximus cooptandum, annumerandum et adscribendum. Annuentes et ex certa nostra scientia, animoque deliberato concedendum ipsi a modo imposterum futuris et perpetuis semper temporibus,

omnibus illis gratiis, honoribus, indultis, privilegiis, libertatibus, iuribus, praerogativis et immunitatibus, quibus caeteri veri, antiqui et indubitati dicti regni nostri Hungariae et Partium ei annexarum nobiles hactenus quomodo de iure et consuetudine usi sunt et gavisii utunturque et gaudent uti, frui et gaudere possint et valeant, heredesque et posteritates ipsorum utriusque sexus universi, valeant atque possint. In cuius quidem nostrae erga ipsos exhibitae gratiae et clementiae ac liberalitatis testimonium, veraque et indubitatae nobilitatis signum haec arma seu nobilitatis insignia. Scutum videlicet militare erectum coelestini coloris fundum illius viridi campo occupante, super quo vir militaris, armis bene instructus, vivenili forma conspicuus rubro habita, albis caligis et flavis cothurnis, militus nigrus insidens equo manum sinistra habernas equi ad precipicem cursum dirigere, dextra vero fixum Turcicum caput Cy(...)¹ rectam ostentare, velociter carrentis instar in dextram scuti horam tendere visitur. Scuto incumbentem gladio applicatum Turcicum caput tenentem, sinistra autem lumbos fulcientem mediotenus eminentem proferre ornatam a summitate vero sive cono galeae laciniis seu lemniscis, hinc flavis et coerulas illinc autem candidis et rubris in scuti extremitates se se diffundentibus scutumque ipsum decenter exornantibus quemadmodum hec omnia in principio seu capite praesentium literarum nostrarum pictoris manu et artificio propriis suis coloribus depicta esse conspiciuntur, eidem Michaeli Polyk ac per ipsum supervis nominatim specificatis personis ipsarumque heredibus et posteritatibus utriusque sexus universis, gratiose danda duximus et conferenda, decernentes et ex certa nostra scientia animoque deliberato concedentes, ut ipsi a modo imposterum futuris et perpetuis semper temporibus eadem arma seu nobilitatis insignia more aliorum verorum atque indubitatorum annotati Regni nostri Hungariae et Partium ei subiectarum nobilium sub iisdem viribus, prerogativis, indultis, libertatibus et immunitatibus quibus ipsi vel natura vel antiqua consuetudine usi sunt et gavisii, utunturque et gaudent ubique in praeliis, certaminibus, pugnis, habitudinis, torneamentis, duellis, monomachiis, aliisque omnibus et singulis ac quibusvis exercitiis militaribus et nobilitariis, nec non sigillis, velis, cortinis, auleis, annulis, vexillis, clypeis, tentoriis, domibus et sepulchris, generaliter vero in quarumlibet irrum et expeditionum generibus sub merae, vetuste ac sincerae nobilitatis titulo, quo eos ab omnibus, cuiuscunque status, dignitatis, conditionis et praeeminentiae homines existant insignitos et ornatos, dici, nominari, haberi ne et reputari volumus et mandamus ferre, gestare, illisque in aevum uti, frui et gaudere possint ac valeant haeredesque et posteritates ipsorum utriusque sexus universis valeant atque possint. Immo nobilitamus, damus et conferimus praesentium per vigorem. In cuius rei memoriam firmitatemque perpetuam praesentes literas nostras secreto sigillo nostro quo ut rex Hungariae utimur, impendenti

communitas. Eidem Michaeli Polyk ipsiusque heredibus et posteritatibus utriusque sexus universis iam natis et deinceps nascituri gratiose dandas, duximus et concedendas.

Datum per manus fidelis nostri nobis dilecti reverendi Georgii Szelepcheny, electi episcopi Nitriensis, locique eiusdem comitis perpetui consilarii nostri, et per regnum nostrum Hungariae, Aulae nostre cancelarii in civitate nostra Vienna Austriae, die decima quarta mensis martii, anno Domini millesimo sexcentesimo quinquagesimo primo, regnorum nostrorum Romani decimo quinto, Hungariae et reliquorum vigesimo sexto, Bohemiae vero anno vigesimo quarto, reverendissimis ac venerabilibus in Christo patribus, dominis Georgio Lippai de Zombor, Metropolitanae Strigoniensi et Ioanne Pusky, Colocensis et Bachiensis ecclesiarum canonice unitarum archiepiscopis, praefato Georgio Szelepcheny, electi Nitriensis, Benedicto Kisdy, electo Agriensis, Sigismundo Zongor, electo Varadiensis, Petro Petrechich, electo Zagrabiensis, Stephano Simandy Transylvaniensis, Georgio Szecheny, electo Wesprimiensis, Paulo Hoffman, electo Quinqueecclesiensi, dicto Ioanne Pusky, administratore Iauriensis, Matthia Tarnocsy, electo Chanadiensis, fratre Mariano Maravich, electo Bosniensis, altero fratre Georgio Bielavich, electo Tininiensis, sede episcopatus Vaciensis vacante, fratre Ioanne Chrisostomo de S. Petronilla, electo Rosonensis ac itidem fratre Andrea Francisci, electo Segmiensis et Modrusiensis ecclesiarum episcopis ecclesias Dei feliciter gubernantes.

Item spectabilibus et magnificis comite Paulo Palfy ab Erdod, regni nostri Hungarie palatino, comes Ladislao de Chak, iudice curiae nostrae regiae, comes Nicolae a Zrinio, regnorum nostrorum Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae bano, comes Stephano de dicta Chak, tavernicorum comite praenotato Nicolao a Zrinio agazonum, comite Georgio Erdody de Monyorokerek, cubicularium comite Nicolao Palfy de praefata Erdod, ianitoris, comite Adamo de Batian, dapiferorum, comite altero Adamo Forgach de Ghymes pincernarum, comite Francisco de Nadasd, curiae nostrorum regaliū in Hungaria magistris ac memorato Paulo Palfy de praelibata Erdod, comite Possoniensis, coeterisque quam plurimis regni nostri Hungariae comitatus tenentis et honores.

Pe verso, scris de altă mână: Anno Domini millesimo sexcentesimo quinquagesimo primo die vigesima tertia mensis augusti in generali congregatione comitatum Borsodiensis et Czongradiensis in oppido Onod celebrata. Praesentes sacratissimi principi et domini domini Ferdinandi tertii etc. domini domini nostri clementissimi, literae armales privilegiales pro parte praefati Michaelis Polyk obtenta suo modo et solenniter pulicatae sunt, per me Andream Szekely iuratus sedis notarius manu propria.

1.Documentul deteriorat și ilizibil.

2.

8

24 iulie 1662, tabăra militară de la Keresztur, lângă Turda (azi Oprișani, cartier al Turdei).

Transumpt în doc. **10** din 28 iunie 1791.

Mihail Apaffy, principele Transilvaniei, în contul sumei de 700 de taleri imperiali împrumutați de soția sa a-l răscumpăra din mânilor tătarilor, îi donează lui Ioan Polyk de Oradea posesiunea Lăpușul Românesc din comitatul Solnoc, fostă a necredinciosului Dionisie Bánffy.

Olah Lapos, Ioanni Polik in tall. 700 inscripta. Memoriae commendamus tenore presentium significantes quibus expedit universis, quod nos cum ad nonnullorum fidelium dominorum consiliariarum nostrorum singularem nobis propterea factam intercessionem, tum vero attentis consideratis fidelitate fidelibusque servitiis egregii Ioannis Polik de Varad, qua ipse principibus huius regni nostri Transsilvaniae ac deinceps nobis etiam non dumtaxat ab eo tempore, quoad hanc principalem nostram dignitatem summus erecti verum in privato etiam statu nostro testatum reddidit, erga nos yelum videlicet dum peccatis nostris ita promerendo diram ac miserabilem Tartarorum captivitatem fuisset perpressi exindeque ad eliberationem nostram septingenti tallerorum imperialium iuste currentis et usualis monetae summam celsissimae principissa domina Anna Bornemisza, Dei gratia principissa Transilvaniae, Partium regni Hungariae dominae et Siculorum comitissae, conthorali nostra charissima, in paratis deposuisse manifestissimum sit, totalem itaque et integram possessionem Olah Lapos, in comitatu Szolnok Interiiori existentibus habitam, qua alias generosi Dionisii Banffy de Losoncz prefuerat, sed ex eo quod idem in his rerum mutationibus contraria semper parti ad herens ad prefixum a dominis terminum statibus ad unionem regni minime redierit, imo principali nostra gratia clementer ipsi oblata spreta hostibus etiam nunc assistioris obidque veram perpetue infidelitatis hoc est amissione capitis et omnium bonorum incurrisse perhibetur, universaque modis specificatis bona ipsius benigne collationi nostra subiaceant in nos et fiscum consequenter benignam dispositionem et collationem nostram legitime devoluta et redacta sunt, simulcum cunctis suis utilitatibus et pertinentibus quibuslibet, terris scilicet arabilibus cultis et incultis, agris, pratis, pascuis, campis, fenetis, silvis, nemoribus, montibus, alpidibus, vallibus, vineis, vinearumque promonthoriis, aquis, fluviis, piscinis, piscaturis aquarumque decursibus, molendinis et eorundem locis generaliter vero quarumlibet utilitatum et pertinentiarum suarum integritatibus quovis nominis vocabulo vocitatis ad eandem de iure et ab antiquo spectandis et pertinere

debentis, sub suis veris metis et antiquis limitibus, memorato Ioanni Polik heredibusque et posteritatibus ipsius utriusque sexus universis in et pro predicta septuigentes imperialium iuste currentis et usualis monete summa titulo pignoris dandis, conferendis et inscribendis duximus, assecurandis, certificandis eundem Ionnem Polik heredesque et posteritates ipsius utriusque sexus universis quodsi temporis succesu nos vel successores nostri, legitimi videlicet Transilvanie principes aut alii quorum intererit ab iisdem dictam possessionem pro se aut aliis rehabere vellemus aut vellent, extunc eandem possessionem cum dictis pertinentiis non secus nisi persoluta prius pretacta septingenti imperialium iusta currentis et usualis monete summa ab eisdem adimere possimus aut possint, ad quod tam nos ipsos obligamus quam etiam successores nostros legitimos Transilvanie principes aut alios quorum intererit obligatos et modis omnibus obstrictos esse volumus. Prout damus, donamus et conferimus ac inscribimus, impignoramusque modo predeclarato assecuramus item affidamus et certificamus, obligamusque et obstringimus salvo iure alieno, harum nostrarum vigore et testimonio literarum mediante.

Datum in castris nostris ad campum Keresztes positus, die 24, mensis iulii 1662 et subscriptum erat ab originali parte Libri Regii vigesimi, septimi nostri capituli authentici in margine Michael Apaffi m.p.

9

Cluj, 25 martie, 1791

Transumpt în doc. 10 din 28 iunie 1791

Leopold al II-lea, împăratul Austriei, în urma solicitării membrilor familiei Poyk, poruncește capitlului de Alba Iulia să pună la dispoziția acestora documentele pe care le au în arhiva lor.

Leopoldus secundus, Dei gratia electus Romanorum imperator semper augustus ac Germaniae, Hungariae Apostolicus, Bohemiaeque rex, archidux Austriae, dux Lotharingiae, magnus Princeps Transsilvaniae, comes Tyrolis et Siculorum et fidelibus nostris venerabili capitulo ecclesiae cathedralis Albo Carolinensi, gratiam nostram cesareo regiaeque principalem. Exponitur maiestati nostrae in personis nobilium Stephani senioris quondam Polyk qualiter iidem paribus literarum et literalium instrumentorum puta donationalium, inscriptionalium, consensualium, statutoriarum ac superinde relatoriarum empotionalium concambialium, fassionalium, venditionalium, compositionalium, contradictoriarum metalium et testimonialium super metali reambulatione

sonantium item nobilitationalium exemptionalium, armalium familia Polyk de Orvend et de Derecske signanter autem donationalium super una vineam territorio possessionis Puspoki regno Hungariae comitatuque Bihariensi Casparo Polyk, vicecastellano Varadiensi exemptionalium, item alterius vinea in territorio civitatis Waradiensis pro eodem Casparo Polyk collatorum acatiarum quarumlibet causalium factum videlicet bonorum et iurium suorum ubicunque existentium, ipsos exponentes eorumque familiam quoquomodo tangentium et concernentium in sacristia seu conservatorio capituli vestri repositarum et locatorum ad presens pro iurium suorum tuitione ac defensione plurimam indigerent essentque iisdem summe necessaria proinde vobis harum serie committimus et mandamus firmiter quatenus acceptis presentibus statim vos praescriptas literas in sacristia sive conservatorio capituli vestri repositas et locatas diligenter requirere et reinvenire requisitarumque et reinventarum tenores et continentias in transumpto literarumstrarum sub sigillo vestro capitulari omni delo et fraude aliquali remoris de verbo ad verbum sine diminuatione et augmento variatione que prorsus aliquali prefatis exponentibus iurium suorum uberiores futuram ad cautelam necessarias extradare modis omnibus debeatis et teneamini. Secus non facturi.

Datum in libera regiaeque civitate nostra Claudiopoli die vigesima quinta mensis martii, anno Domini millesimo septingentesimo nonagesimo primo.

Quibus receptis nos mandatis antefata suae maiestatis sacratissime semper et in omnibus uti tenemur et par est humilima cum submissione obedire satisfacereque volentes praemissa diligenti requisitione nostra reinvenimus mandato requisitorio insertas quasdam literas quarum quidem literarum tenor earumque primarum talis est: (urmează doc. nr. 4 emis de principele Gabriel Bethlen în 5 martie 1609).

10

Cenad, 28 iunie 1791

Arhiva Episcopiei Romano-Catolice, Timișoara, dosar nr. 77

Capitulul bisericii din Alba îi scrie împăratului Leopold al II-lea și îi transmite documentele solicitate de către nobilii din familia Polyk

Nos, Capitulum cathedralis ecclesie Albensis in Transsilvania, memorie commendamus tenore presentium significantes quibus expedit universis, quod pro parte et in personis nobilium Stephani et Sigismundi filiorum alterius Stephani senior quondam Polyk de Orvend et Derecske exhibitae sunt nobis et presentata litera quadam sacratissima cesarea regiae et apostolicae maiestatis

Leopoldi secundi, Dei gratia electi Romanorum imperatoris semper augusti ac Germaniae, Hungariae, Bohemiaeque regis, archiducis Austriae, ducis Burgundiae, magni principis Transsilvaniae, Tyrolis et Siculorum comitis, domini domini nostri clementissimi benignissimi requisitoriae sigillo eiusdem maiestatis sacratissimae iudiciali et audientico ab extra in medio loco videlicet solito super hostia rubra sun lecta, correcta impressive communiae et robodata clauseque confectae et emanatae nobis preceptorieque simul et benigne sonantes directae in haec verba: (urmează doc. nr. 9 emis de împăratului Leopold II în 25 martie 1791).

Nos itaque taliter requisitarum et in libris regis nostri capituli authenticis reinventarum prespecificatarum literarum tenores et continentias de verbo ad verbum sine diminutione et augmento variationeque prorsus aliquali presentibus literis nostris inserentes par sive transumptum huiusmodi ad mandatum antefatae sue maiestatis sacratissime requisitorium iurium prefatorum exponendum uberiolem futuram ad cautelam necessarium sub sigillo nostro capitulari authentico fideliter et conscientiose extradandum duximus et concedendum communi iustitia et equitate sua dente.

Datum sabatho proximo ante dominicam sanctissima Trinitatis in diem decimam octavam iunii incidente, anno Domini millesimo septingentesimo nonagesimo primo.

Pe verso, ultima pagină: Transumptum capitulare Albense pro partibus nobilium Stephani et Sigismundi Polik de N. Varad, sabatho proxima ante dominicam sacratissime Trinitatis 1791 emanatum.

AN ARMALIST FAMILY AT THE WESTERN BORDER OF TRANSYLVANIA: POLYK OF ORADEA

Abstract

There were lots of families in the Principality of Transylvania, but also in Partium, the Banat and Maramureş among the nobiliary families, especially in the 17th century, most of them due to military reasons. An almost unknown family was noted so, following the papers discovered within the archives of Timișoara Roman-Catholic Bishopric. The family's destiny run in the border area of the Principality during an age of intense political and military challenges. The family's members got military positions in the fortress of Oradea and were repaid for their services with the prince's reconnaissance, mainly with the Armalist diploma.

O INTEROGARE DE MARTORI DIN 1 Iunie 1775 DIN LOCALITATEA CRIȘAN, ÎN TRECUT VACA

Viorel Ciubotă, Livia Ardelean***

Cuvinte cheie: Conscriptie 1775, ascultare de martori, Vaca, Crișan, comitatul Zarand, toponimie, Teleki, Petricevich-Horváth.

Keywords: Conscriptio 1775, hearing of witnesses, Vaca, Crișan, Zarand county, toponymy, Teleki, Petricevich-Horváth.

La Biroul Județean Satu Mare al Arhivelor Naționale au ajuns mai multe documente dispersate aparținând familiei conților Teleki, ramura din Chioar¹, și care se referă la proprietățile familiei din Ardeal, dar și a familiilor nobiliare înrudite, mai ales din comitatele Alba, Zarand, Hunedoara, Arieș, Dăbâca, Solnocu de Mijloc etc.² Documentele provin din intervalul 1342–1883, acoperind o perioadă mare de timp. Dintre aceste documente doar un număr foarte mic au fost publicate, marea majoritate nefiind cunoscute istoricilor români.³

Documentul pe care îl prezentăm se referă la o veche localitate din comitatul Zarand care își leagă numele de Crișan, unul dintre conducătorii răscoalei țăranilor români din anul 1784, anume este vorba de satul Vaca (azi Crișan), localitate care s-a bucurat de-a lungul timpului de atenția și de scriitura mai multor persoane născute pe meleagurile zărândene și nu numai. Amintim aici doar ultimele două contribuții, stufoase și în mare măsură asemănătoare ca

* Cercetător științific independent, Satu Mare, e-mail: ciubotasm@yahoo.com

** Serviciul Județean Cluj al Arhivelor Naționale, str. Mihail Kogălniceanu, nr. 10, e-mail: ardelean.livia@gmail.com

¹ Fondurile arhivistice referitoare la arhiva familiei Teleki se află la Serviciul Județean Cluj al Arhivelor Naționale, înregistrate ca Teleki de Dumbrăvioare, de Gornești, de Satulung.

² Biroul Județean Satu Mare al Arhivelor Naționale, fond Primăria Satu Mare Colecția de documente, fond 30, inv. 159, acte nr. 8, 14, 16, 19, 21, 22, 23, 25, 27, 28, 30, 31, 37, 41, 44, 51, 53, 60, 63, 64, 65, 67, 68, 69, 70, 71, 73, 83, 92, 93, 106.

³ Viorel Ciubotă, Bujor Dulgău, "Un document inedit despre răscoala lui Horea," *Satu Mare. Studii și comunicări*, XI-XII (1994–1995): 153–158; Viorel Ciubotă, Daniela Bălu, Turuckó Sándor, "O donație generoasă făcută de contele maghiar Teleki Pál mănăstirii ortodoxe Tismana," în *Patru decenii în slujba documentului. In memoriam Bujorel Petru Dulgău* (Oradea, 2017), 91–96.

scriitură și ca număr de pagini, ale lui Vasile Faur⁴ și Ioachim Lazăr.⁵ O voce aparte o reprezintă o poetă locală, Ileana Cornelia Neaga care, folosind graiul pe care îl vorbesc oamenii locului, redă într-un mod original istoria, tradițiile, toponimia și în general viața de zi cu zi a satului. Din impresionanta operă a autoarei (peste 20 de titluri) citez doar “Ca pă la noi” și “Satu’ ge altădat’ ” care cuprind numeroase informații, mai ales etnografice (toponimie, obiceiuri, regionalisme, tradiții etc.).⁶

Revenind la localitatea Crișan amintim că ea este atestată documentar din anul 1439.⁷ Este de menționat că și localitățile înconjurătoare sunt pomenite tot în acei ani: Ribicioara în 1441, Potingani în 1441, Ribița în 1417 și apoi în 1439, Valea Brad în 1441. În 1444 este amintit districtul românesc al Ribiței în fruntea căruia în anul următor sunt amintiți voievozii Șerban și Ivan.⁸ Probabil că în această primă perioadă zona amintită făcea parte din domeniul regal al cetății Șiria, amintit prima dată în 1331, iar începând cu anul 1439 domeniul, format din 110 sate începe să fie donat de regii Ungariei pentru servicii credincioase unor reprezentanți ai marii nobilimi: Gheorghe Brancovici, Ladislau Marothy, Iancu de Hunedoara, Mihai Szilágyi, frații Andrei, Ștefan, Ladislau, Paul și Nicolae Báthory.⁹ Din epoca stăpânirii fraților Báthory se păstrează și primul urbaniu al cetății și domeniului Șiria, un document de o valoare excepțională publicat tot de D. Prodan încă din anul 1960.¹⁰ Din acest document vom reține doar numele locuitorilor din satul Vaca (Crișan): Dorman (2 capi de familie), Lupșa (1), Bula (1), Zleph (1), Thopor (1), Kowacz (Faur) (1), Delnichi (poate fi tot așa de bine Dolichii, poreclă a familiei David) (2)¹¹, Ban (3)¹², Drancyo (3),

⁴ Vasile Faur, *Țara Zarandului. Conscriptii. Cronică. Documente. Imagini*, ed. II revăzută și adăugită (Arad, 2014).

⁵ Ioachim Lazăr, *Crișan, un sat istoric din Zarand. Studiu monographic* (Deva: Ed. Karina, 2007).

⁶ Ileana Cornelia Neaga, *Satu’ ge altădat’* (Iași, 2017); Ileana Cornelia Neaga, *Ca pă la noi* (Iași, 2018).

⁷ Dezső Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, vol. I (Budapest, 1890), 747; Coriolan Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, vol. II (Iași, 1968), 176 și Erdély, *Bánság és Partium történeti és közigazgatási helység névtára*, vol. I (Csikszereda, 2003), 825.

⁸ Zenovie Păclișanu, “Vechile districte românești de peste munți,” *Revista Istorică Română* XIII, 3 (1943): 21.

⁹ David Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, vol. II (București, 1968), 67–68.

¹⁰ David Prodan, “Domeniul cetății Șiria la 1525,” *Anuarul Institutului de istorie din Cluj III* (1960): 37–102.

¹¹ Lazăr, *Crișan un sat istoric*, 526.

¹² Amintirea acestei familii care a dispărut din localitate se păstrează în numele unui părau numit Păraul Bănesc pe unde a locuit altădată, sau putea să fi avut proprietăți, Lazăr, *Crișan, un sat istoric*, 15.

Delÿ (2), Kles (Clej) (1), Lazar (1), Pop (1), Jwan (1), Giwrgh (Giurgiu), Porwa (Pârva) (1), Galle (Galea) (1), Daharan (1).¹³

Următoarele liste de locuitori ai localității Vaca se păstrează din primul sfert al veacului al XVIII-lea când Imperiul Habsburgic încearcă din răputeri să afle numărul supușilor și astfel să poată pune ordine în problema impozitelor statului. Aceste încercări s-au lovit de opoziția acerbă a nobilimii care a sabotat din răputeri inițiativele imperiale. Primul urbariu datează din anul 1715 și conține următoarele nume: Nyaga (Neaga), Gyurcs (Giurgiu), Tuli (Tulea), Trista (poate Trifa), Breman, Kor (Cor), Tudoran, Many (Manea), Russ (Rus), Vargucs (Vărguț), Pavel, Lazăr, Marta, Golda, Perva (Pârva), Lupi (Lupea), Brina (Brana).¹⁴ Conscripția urbarială din 1720 este mai completă cuprinzând 33 de capi de familie iobagi: Golda, Marta, Bolda (Golda), Nyaga (Neaga), Bona, Perva (Pârva), Havran (Avram), Lazăr, Mladina, Illia (Ilea), Trifa, Kur (Cor), Tulgya (Tulea), Gorda (Golda), Brana, Marta, Todoras, Lupa (Lupea), Lupe (Lupea), Lazăr, Pavel, Vargucz (Vărguț), Vargucz (Vărguț), Rosz (Rusu), Banye (Bonea), Illie (Ilie), Todoran, Kor (Cor), Barna, Barna, Kor (Cor), Gorda (Golda).¹⁵

Documentul din anul 1775 ne prezintă nu mai puțin de 23 de nume de capi de familie iobagi din Vaca: Neaga, Golde, Neaga, Bârna, Bârna, Trifa, Ilie, Andrei (Indrei), Golde (Golda), Rus, Cor, Perve (Pârva), Dregan¹⁶, Dregan, Dregan, Dregan, Dregan, Dregan, Vărguț, Lazăr, Golde, Pârvu, Dregan. În perioada interbelică în localitate trăiau următoarele familii: Avram, Bârna, Lupea, Golda, Neaga, Cor, Doț, Lup, Indrei, David, Trifa, Tulea, Filip, Magdalena, Lazăr, Ianc, Manea, Faur, Alexa, Nița, Josan, Vișa, Pavel, Vlad, Clej, Brătîla, Ionuț, Bexa, Rusu, Iezan, Costina, Sima, Petaca, Putuca, Popovici, Brana, Fugătă, Huțiu, Dan, Colța, Cazan, Roman, Comșa, Pârva, Grof, Popa, Ezan.¹⁷

Comparând cele cinci liste de nume observăm continuitatea unor familii de-a lungul secolelor, ceea ce poate constitui un argument în favoarea continuității elementului românesc pe aceste meleaguri. Este drept că unele familii dispar din sat¹⁸, dar numele lor reapar în satele învecinate sau la Brad, unde în

¹³ Prodan, "Domeniul," 73.

¹⁴ Faur, *Țara Zarandului. Conscripții*, 14.

¹⁵ Ibid., 232.

¹⁶ În urbariul din 1525 numele de Drăgan îl întâlnim în Ribicioara, la nu mai puțin de trei capi de familie. Prodan, "Domeniul," 77. Cândva în secolul al XVIII-lea membri ai acestei familii au trecut dealul și s-au stabilit în localitatea învecinată.

¹⁷ Faur, *Țara Zarandului. Conscripții*, 440–441.

¹⁸ Cel puțin 11 capi de familie iobagi din Vaca au fost deportați în Banat din cauza participării la răscoala din 1784: Trifa Petru, Lupea Gheorghe, Lupea Onu, Lupea Gabor, Marta Truț, Manea Nicula, Uibar Dumitru, Lupea Ion a Florichii, Ilie Ion, Tivică Onu. Lazăr, *Crișan, un sat istoric*, 59–60.

perioada interbelică s-au mutat o mulțime de familii în căutarea unui trai mai bun.

Documentul de la 1775 cuprinde și foarte multe toponimice care toate se păstrează și astăzi: La Mere Uranasca (azi Poiana Mărului), La Subțirel (azi Subțirel, pășune), La Dealul Mărului (azi Poiana Mărului), La Dealu Bodi (azi Bogeia, Fața și Dosu Bogii), Valea Vleji (azi Vlaia), Gura Tunsului (probabil Gura Tusoi), La Fântâna Rece, Sub Tusoi (Supt Tusoi), La Lacuri, La Mănăstire (Azi Pârâul Mănăstirii, Gura Mănăstirii).¹⁹

Avem din această perioadă și o imagine a satului, așa cum reiese din harta făcută între anii 1769–1773 din porunca Curții Imperiale. Satul este de tip împrăștiat, așezat pe văi. Înspre centru se observă biserica despre care nu știm dacă era din piatră sau din lemn. Pe drumul care ducea spre Valea Brad, înainte de un deal de 253 metri, se observă o altă cruce, a mănăstirii, situată pe o coastă și înconjurată de o livadă împrejmuită. Înspre râul Crișu Alb, spre dealul Siercetiu (257 metri) (azi Cireșăt) și Baia de Criș, se mai vede o cruce, reprezentând probabil o biserică sau o troiță. Între Ribița și Vaca se află Dealul Boi (Dealul Bodi), iar înspre Valea Brad, Dealul Muncelu (denumire existentă și azi). Înspre localitatea Potingani se afla dealul Tjejusu (Teiuș).²⁰

Familii nobiliare care stăpâneau părți din localitatea Vaca la 1775 sunt unele dintre cele mai însemnate din Transilvania acelor ani: Teleki, Petricevich-Horváth, Gyulai (Francisc și Iosif), Nalácz, Thorotzkai (Iosif și Sigismund), Ribiczei, Berzenczei. Aceste familii aveau proprietăți aproape în toate satele din Zarand. Unii dintre ei s-au purtat extrem de abuziv cu supușii lor, astfel că ura iobagilor a răbufnit cu putere în anul 1784. Vom menționa doar pe vicecolonelul Adam Ribiczei care era principalul acționar al minei Ruda 12 Apostoli din Ribița și împotriva căruia, în 24 iulie 1784 un număr de 35 de mineri din Ruda, Brad, Țărățel și Crișcior se plângeau Tezaurariatului că răposatul Adam Ribiczei a ocupat tot câmpul, vreo 60.000 de stânjeni care fusese pus în comun pentru a deschide o exploatare auriferă.²¹ Și exemplele ar putea continua la nesfârșit!

¹⁹ Informații de la Ileana Cornelia Neaga și I. Lazăr, *Crișan, un sat istoric*, 14–15.

²⁰ Cf. mapire.en/en/geoname/romania/Romania-798549.

²¹ David Prodan, *Răscoala lui Horea*, vol. II (București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1979), 295.

ANEXE

1775 iunie 1, Târgu Mureș

Raport întocmit de Ioan Boguszláwski și Ștefan Kriscsóry la porunca împărătesei Maria Teresia, dată la 13 martie 1775 la Târgu Mureș, care prin scrisoarea de poruncă scrisă de ascultare de martori și adevărire, cerea judecarea pricinii de proprietate a comitelui Adam Teleki de Szék și a surorii sale după mamă, Catharina, măritată cu Wolpfgang Rhédei de Kis Rhéde, prin ascultarea de martori cerută de lege în astfel de pricini. Raportorii au trecut în scris toată ascultarea de martori, care a avut loc la casa iobagului Dregan Gheorghe, iobagul comitelui Adam Teleki de Szék.

Sacratissima Caesareo Regie et Apostolica Majestas,
Domina, Domina, ac Princeps nostra Haereditaria
nobis naturaliter Clementissima Benignissima!

Vestra clementer nostre dignetur Majestas Sacratissima, nos Literas ejusdem Majestatis vestrae sacratissimae, compulsorias, pariter attestatorias, pro partibus et in personis, Fidelis Majestatis vestrae Sacratissimae sincere dilecti, Illustrissimi ac magnifici Domini Sacri Romani Imperii, comiti Adami Teleky de Szék, Camerarii ac Comitatu Majestatis vestrae Sacratissima Dobocensis Supremi Comititis, Magnificae item Comitissae Dominae Catharina Teleki, Sororis videlicet carnalis ac uterinae statim facti Comititis Adami Teleki de dicta Szék Consortis vero Fidelis Majestatis vestrae Sacratissimae dilecti, Illustrissimi ac Magnifici Domini Comititis Wolphgangi Rhédei de Kis Rhéde, legitime confectas et emanatas. Nobisque inter caeteros altefata Majestatis vestrae Sacratissimae humiles perpetuoque fideles Subditos ac Servitores literis in iidem, partim nominanter, partem ab officio, conscriptis, praeceptorie sonantes ac directuo, summam quo decuit honoraere, et obedientia, recepisse in haec verba:

Maria Theresia, Dei gratia Romanorum Imperatrix vidua, ac Germania, apostolica Hungariae, Galitiae, Lodomeriae, Bohemiaeque regina, archidux Austriae, dux Burgundiae, Auschvitz et Zator Haereditaria, princeps Magni Principatus Transylvaniae, comes Tyrolis ac siculorum. Fidelibus nostris universis ac singulis, illustrisibus, spectabilibus, magnificis, generosis, egregiis, nobilibus ac agilibus, partier ac iam ignobilibus, ac alterius cuius vis status ac ordinis, bonae tamen honesteque fama ac conditione, sexus utriusque hominibus, ubivis in haereditario nostro Transylvaniae Magno Principatu, ac partibus eidem reincorporates, constitutes, residentibus, ac commorantibus, presentium notitiam habituris, gratiam nostrum cesareo-regioque principalem!

Exponitur majestati nostrae in personis, fidelis nostri nobis sincere dilecti,

Illustris Sacri Romani Imperii comitis Adam Teleki de Szék, camerarii ac comitatus nostri Dobocensis supremi comitis, magnificae item comitissa Catharinae Teleki, sororis videlicet carnalis ac uterinae, statim fati comitis Adami Teleki de dicta Szék, consortis vero fidelis nostri nobisdilecti spectabilis ac magnifici comitis Wolphgangi Rhédei de Kis Rhéde. Qualiter fidem medio vestri ratione ac praetextu certorum querundam negotiorum suorum certam declarandorum, in praesentia egregiorum ac nobilium Danielis Aranka, Adami Forro, Ladislai Körösi, Ladislai Bagolly, Johannis Boguszláwski, Johannis Szaknovits, Johannis Ketskeméti ac Johannis Rakosi, Tabula nostrae regiae in Transilvania judiciaria scribarum ac juratorum notariorum per nos ad id specialiter exmissorum, vicecomitum, item supremorum ac vice iudicum, jurassorum ac notariorum, sedriarum, comitatum Albensis Transilvaniae, de Kükülő, Tordensis, Colosiensis, Dobocensis, Szolnok Interioris ac Mediocris, Crasznensis, Hunyadiensis ac de Zarand, vice comitum porro regionum, jurassorum ac notariorum Sedium Siculicalium Udvarhelyi, filiamque eius Keresztur ac Bardocz, trium insuper sedium Sepsi, Kezdi ac Orbai ut et Miklosoára, utriusque item Csik, Gyergyó ac Kászon, Marus denique ac Aranyos vice capitaneorum, item vice iudiciumque jurassorum ac notariorum Arcis et Districtus Terra Fogaras ac Kövár ductorum praeterea nobilium, jurassorum, notariorum ac vice iudicium oppidanorum Torda, Nagy Enyed, Deés, Somlyó, Magyar Igen, Sárd, Alvintz, cum Borberek, Tövis ac Egerbegy.. Prudentium denique ac circumspectorum magistrorum, civium, primariorum, regionum, sedium item ac pro iudicium, vili-
corum, senatorum, caeterorumque juratorum civium, notariorum ac secretariorum sedium, districtum, civitatum ac oppidorum nostrorum saxonicalium Nagy Szeben, Segesvár, Brasso, Medgyes, Besztercze, Szász Sebes, Nagy Sink, Köhalom, Ujjedgyház, Szeredahelly, ac Szasz Varos. Primarium tandem, regionumque iudicium, senatorem, caeterumque juratorum, civium, notariorum, viceiudiciumque, civitatum ac oppidorum nostrorum Koloszvár, Károly Fejérvár, Marus ac Kezdi Vásárhelly, Sepsi Szent György, Illyefalva, Zilah, Vizakna, Abrudbánya, Bereczk, Csik Szereda, Vajda Hunyad, Hátzeg, Déva, Szék ac Kolos hominem videlicet nostrorum regionum, pro iurum suorum tuitione ac defensione certas quasdam fassiones ac adtestationes celebrari facere vellent jure admittendi.

Cum autem veritatis fassio, justitiaque cognitio, nemini sit abnegando. Proinde vobis harum serie commitimus ac mandamus firmiter ut dam ac quamdemque, cum praesentibus, simul vel divisim, fueritis requisiti, statim vos sub oneribus singularum sedecim marcarum gravis ponderis, per eos quorum interest seu intererit irrevissibiliter exigendorum ad diem et locum per dictos exponentes, vel hominis eorum, ad is transmitendos, vobis praefigendum in praesentiam dictorum hominem nostrorum regionum personaliter accedere,

ibique ad fidem vestram Deo debitam, quails cumque vobis, de ac super rebus eorum interrogandis constituerit certitudo veritatis, suo modo dicere fateri ac adustari, modis omnibus debeatis ac teneanimi.

Super quibus quidem fassionibus ac attestationibus vestris, literas tandem per prafatos homines nostros regios, sub sigillis, subscriptionibusque suis, fide eorum mediante conscribendas, annotatis exponentibus suorum jurium uberiorum futuram ad cautelam necesarias extradari volumus ac jubemus, communi Justitia ac aequitate suadente. Secus non facturi. Prasentea perlectis exhibent restitutes. Datum in libera regiaque civitate nostra Marus Vásárhelly, die decima tertia mensi martii, anno Domini millessimo septigentissimo septuagesmo Quinto. Ex subscriptum erat eidem ad marginem a dextris lecta... Erantque sigillo altefata Majestatis Vestrae Sacratissimae judiciali ac authentico, eoque Transylvanico, in inferiori eorundem margine, in medio loco videlicet solito, super cera rubra ductile papyro oblecta, impressive communicatae et roboratae, patenteque confectae et emanatae.

Quibus humillime receptis nos mandatis Majestatis vestra Sacratissima, semper ac in omnibus, uti tenemur, ac par et obedire satisfacereque volentes, anno in hoc curren-
ti Milliessimo septuagentissimo septuagessimo quinto, die vero prima mensis prasentis Junii in ac ad possessionem Vaka, inclito committatui Zarandiensi adhaerentem, consequenterque ibidem domum colonicalem provide Dregan Gyorgy iobbaginis illustrissimorum ac magnificorum dominorum comitum exponentium, cum praeinsertis literis Majestatis vestrae sacratissimae compulsories, partier ac attestatoriis, accesisse, ibique, ut et alibi in locis inferiorius expressatis, uti ac in quibus locis necessum videbatur, adhibita etiam oculari nostra revisione, perlustratione, Oleaque Regali in presentia nostri quad longum et latum facta dimensione, testes infrascriptos vigore praeinsertarum Majestatis Vestrae Sacratissimae literarum compulsorio-attestatarum, nostri in prasentiam legitime citatos et accersitos, exacto prius ab iidem firmissimo /: uti moris et consuetudinis est receptae: juramenti Sacramento, de et super Questionibus, vulgo Decreti punctis, nobis per praelaudatos Illustrissimos ac magnificos dominos, comitem, comitissamque exponents eatenuo exhibitis, praesentibusque insertis, ad fidem eorum Deo debitam, serio examinavisse et inquisivisse, perceptamque ab iidem veritatis certitudinem, Majestati vestrae sacratissimae, seria sequenti, suo modo, humillime, rescripisse.

Puncta autem Interrogatoria, nobis exhibita, errant sequentia.
Utrum de ac super eo:

Tudgya-é a Tanú nyilván és bizonyosan, értette-é, hallotta-é? Hogy:
I. Néhai M<éltósá>g<o>s Liber Bárá Magyar Gyerő Monostori Kemény

Sámuel ur özvegye M<éltósá>g<o>s Macskási Kata Asszony halálával maradt, mind mobile, mind imobile bonumokban, M<éltósá>g<o>s Succesorai meg osztozván, azon bonumokból, nevezetesen imobiliakból, néhai M<éltósá>g<os> Gróf Thorotzkai Klára Asszony, Néhai M<éltósá>g<o>s Romai Szent Birodalombéli Gróf idősbb Széki Teleki Ádám ur eő N<agysá>ga míg élt, M<éltósá>g<o>s Házas Társa, M<éltósá>g<o>s Succesori részére is jutott volna valami? S ha igen:

2. Hol? Ugy-é hogy nevezetesen Nemes Közép Szolnok és Zaránd Vármegyékben? S ha úgy mindenik helyen külön-külön, micsoda nevezetettü Falukban, és azokban is, Curiális helyly ezen részére jutott e? S ha igen, hol s az után minémü apertinentiák, úgy mint szántó, és kaszálló helyek, Szöllők, Erdők, Malmok és egyéb akármí nével nevezendők vagynak, s micsoda nevezetü helyekben, kik szomszédságaiban, hány köből alá valok, szekér szénát, vagy veder bort termők, és Esztendőnként minémü hasznot importálók? Hát

3. Mindenik Faluban, Colonicális Antiqua, vagy Nova, mind Populosa, mind Deserta sessio, hány számból áló jutott ezen részére, azok micsoda nevezetü uttzában, és kik Szomszédságaiban vagynak, s a Populosákon micsoda nevezetü jobbágysok laktak, vagy Sellérek, akkor tudniillik az osztálykor, laknak ma is, s nevezetesen a Jobbágysoknak, hány, és mitsoda nevezetü, s hány Esztendő's fiai vagynak, minémü facultásnak, az, hány ökrök, lovak, juhok, sertések etc. vagyon?

4. Azon mind Populosa, mind Deserta Sessiók után, kinn az határokon, minémü Appertinentiák, úgy mint szántó földek, kaszálló helyek, szöllők, erdők, mitsoda nevezetü helyeken, kik szomszédságaiban, hány köből alá valok, szekér szénát, vagy veder bort termők, és mitsoda proventumok importalok vagynak? Mely ezen részére jutott s elő számlált jokat.

5. Akkor ki apresendálta, s máig is ki bírja az azt appresendált, ma is bíró M<éltósá>g<o>s Uri Anyafit, az után lévő Emberek miképpen szolgálták, vagy annuatim Taxát fizettenek, szolgálatjok redemptiojában, s fizettek ma is? Hát

6. Hány Esztendeje azon osztózásnak, s azoltától fogva, voltanak é még valakik azon részére jutott Emeberek közül, vagy penig szöktenek el? S ha igen, kik, mikor, és hová szöktenek el, s actu hol ki jurisdictioja laknak? Ugy trem-sponáltattanak é azok közül valahová, valakik, s ha igen, ki által, kik, és hová, s actu hol laknak?

7. Azon Falukban, a mellyekben ezen részére jóság jutott közönséges Falu helyei, vagy más egyéb uraságnak hasznot importáló helyek, s beneficiumok vagynak-é? S ha igen mennyire valok, vagy minémü hasznot imprtálók? Nem külömben Limitatio a kortszámolásban vagyon-é, s ha vagyon, ezen résznek, mennyi ideje vagyon, s mindenféle ital, in circa, mennyire valo szokott, s mi áron el kelni? Hát

8. Ezen néhai Kemény Sámuelné Asszonyom Eö N<a>g<yság>áról jutott részekén kívül, M<éltosá>g<o>s Romai Szent Birodalombeli Gróf Ifjabb Széki Teleki Ádám Ur Eö N<agysá>ga, az említett nemes vármegyékben akkor holott is birtó és biró és actu is valamely rész jóságokat, s ha igen, hol, micsoda nevezetű Falukban, hány Curiális, vagy Colonialis Antiqua, és Nova, Populosa, vagy Deserta Sessiokat, kik szomszédságaiban, azok után minémű Appertinentiák, szántó, és kaszáló helyek, Szőlők, Erdők és egyéb akármilyen hasznos importálók vagynak, hol, kik szomszédságaiban, etc., kik s micsoda facultasu s nevezetű jobbágyságok, vagy sellerek lagnak, azon sessiokon, s Esztendőnként micsoda hasznos importálnak? Mely rész

9. Ugyé hogy M<éltosá>g<o>s született Romai Szent Birodalombeli Gróf Teleki Kata Asszony Eö N<agysá>gát, M<éltosá>g<o>s Gróf Kiss Rhédei Rhédei Farkas Ur Eö N<agysá>ga, M<éltosá>g<o>s Élete párját, a fenn tisztelt M<éltosá>g<o>s Grof Ur Eö N<agysá>gával, aequali jure illetik? Mind ezeket cum omnibus congruis circumstantiis, vallyá meg a Tanu igaz lelki ismerete szerint.

Sequuntur Nomina, Aetates, fassionesque Testium hoc ordine.

1. Testis pr<aesignis> Nyágá Gyorgye Annorum circiter 34 iudex juratus possessionis Vaca.

2. Testis pr<aesignis> Golde Flore Annorum circiter 64.

3. Testis pr<aesignis> Nyágá Ursz Annorum circiter 68.

4. Testis pr<aesignis> Berna Szpász Annorum circiter 55. Hi quator Illustrissimi Domini Moisis Petrigevits Horvath, Jobbagiones.

5. Testis pr<aesignis> Brana Togyer Annor<um> circ<iter> 52.

6. Testis pr<aesignis> Triffa Marian, Annor<um> circ<iter> 70.

7. Testis pr<aesignis> Ilie Avraam Annor<um> circ<iter> 76, Hi tres Illustrissimi ac Magnifici Domini Comitis Francisci Gyulai de Marus-Némethi, Jobbagiones.

8. Testis pr<aesignis> Andrei Joszip, Annor<um> circ<iter> 40. Illustrisstrimi ac Magnifici Domini Comitis Josephi Gyulai de Marus-Némethi, Jobbagiones.

9. Testis pr<aesignis> Golde Iuon, Annor<um> circ<iter> 48, Illustrissimi ac Magnifici Domini Liberi Baronis Caroli Nalácz de eadem, Jobbagio.

10. Testis pr<aesignis> Rusz Iuon, Annor<um> circ<iter> 88. Illustrissimi Domini Josephi Thorotzkai de Torotzko Szent György, Jobbagio.

11. Testis pr<aesignis> Kor Togyer, annor<um> circ<iter> 57. Spectabilis ac G<ene>rosi Domini Adami Ribiczei de eadem, Jobbagio.

12. Testis pr<aesignis> Perve Flore Annor<um> circ<iter> 64. Spectabilis ac Generosi Domini Michaelis Berzenczei de eadem, Jobbagio.

13. Testis pr<aesignis> Dregán György Annor<um> circ<iter> 43.

Illustrissimor<um> ac Magnificor<um> Domi<nor<um> Comitissaeque, Exponentium, Jobaggio, Omnes Tres et decem Testes, in Praefatorum Dominor<um> suor<um> Terrestrium Possessionariis, in Possessione Váka, I<n<lyti> Co<mi>t<a>tui Zarándiensi, existent<es>, habitis, Commorantes unum ere fatentur ad 1<primum>-et 2 <secundum>.

Ezen faluban sem Curialis hely, sem penig az határon künn Majorság szántóföldek, és kaszálló helyek, nem lévén, az utrizált Exponeus Eö N<agysá>gok részekre nem jutott, ha nem ad 3-tium jutott volt Két antiqua Populosa sessionak 2/3 része.

Első Colonialis Populosa Sessio vagyon, edgy felöl Dregán Ursz M<éltosá>g<o>s Báro Naláczi Károly Ur Eö N<agysá>ga, másfelöl Dregán Petru M<éltosá>g<o>s Petrigevis Horváth Moses Ur jobbágyai sessiok szomszédságokban mellynek is, meg méretvén Déli vége 9, Északi vége 151/2, hosszu Délről Északra 35 $\frac{3}{4}$ királyi ölk, ennek 1/3 része, mellyen lakik providus Dregán György, kinek is vagyon edgy kis fia Urszuj, ki is 4 esztendő, 1 tehene, 1 lova, 3 ketskéje, 4 salvü nemü sertése.

Második Colonialis volt Populosa, s most Deserta Sessionak szomszédgyi, edgy felöl Dregán Urzs, Méltóságos Báro Naláczi Károly, más felöl Dregán Juon, Méltóságos Grof Thorotzkai Sigmond, urak Eö Nagyságok, jobbágyai, földek, melynek is megméretvén, Nap-Keleti vége 9, Nap-Nyugati vége viszont 9, hossza Nap-keletről Nap nyugatra 24, király ölk, ennek is 1/3 része, melyen lakott az osztálykor Dregán György, kinek volt egy fia Mikulai, György s öt Esztendeje, Nyikulaj 2 két Esztendeje, hogy meghaltak. Ad.4: ezen 2/3 rész Sessiok után vagyon künn az határon.

Szántó föld Gyin Czárina Gyin Szusz, nevü helyben, vagy felső fordulóban.

1. La Mere Uranaszka nevü helyben, edgy felöl Triffa Marian M<éltosá>g<o>s Grof Gyulai Ferencz úr Eö N<agysá>ga, másfelöl Golde Flore M<éltosá>g<o>s Petrigevis Horvath Moses úr jobbágyai földek szomszédságában, capax Metr<eta>2.

2. La Subczirel nevü helyben edgy felöl Várgutz Gyurka, másfelöl Ilie Avram, M<éltosá>g<o>s Grof Gyulai Ferencz úr Eö N<agysá>ga jobbágyai földek szomszédságokban, capax Metr<eta> $\frac{1}{2}$.

3. La Gyálu Méruluj, nevü helyben, edgy felöl Vergutz Gyurka, M<éltosá>g<o>s Grof Gyulai Ferencz úr Eö N<agysá>ga, másfelöl Kor Togyer Te<kinte>tes Ribiczei Ádám uram, jobbágyai földek szomszédságokban, Capax Metr<eta> 2.

4. La Gyalu Bogyi nevü helyben, edgy felöl Lazar Petru, M<éltosá>g<o>s Grof Gyulai Joseff, másfelöl Dregán Von M<éltosá>g<o>s Grof Thorotzkai Sigmond, urak Eö N<agysá>gok jobbágyai földek szomszédságokba. Capax Metr<eta> 2.

Summa Capacitatis Terrar<um> arabilis hujus calcaturae Cub<iculum>. 1
Metr<eta> 3 ½-

Kaszállók ezen fordulóban.

1. In Valye Vlezsi nevü helyben Golde János s Dregán Ursz, mindketten M<éltósá>g<o>s Báro Naláczi Károly úr Eö N<agysá>ga jobbágyai földek szomszédtságokban, profert Foeni Curr<um> ½.

2. In Gura Tyünszuluj nevü helyben, edgy felöl Lazar Petru M<éltósá>g<o>s Grof Gyullai Joseff, másfelöl Dregán Von M<éltósá>g<o>s Grof Thoroczкаи Sigmond, urak Eö N<agysá>gok Jobbágyai földek szomszédtságokban, profert foeni curr<um> 1/2

Summa foenilium hujus calcaturae curr<um> 1.

Szántó föld gyin Czarina gyin dzsosz nevü helyben vagy Also fordulóban.

1. La Funtine Retse nevü helyben edgy felöl Dregán Ursz M<éltósá>g<o>s Báro Naláczi Károly, másfelöl Dregán Von M<éltósá>g<o>s Grof Thoroczкаи Sigmond urak Eö N<agysá>gok jobbágyai földek szomszédtságokban, capax metr<eta>3.

2. Szubt Tuszozj nevü helyben a most irt szomszédtságokban capax metr<eta>1.

Summa capacitatis terrar<um> Arabil<is> hujus calc<aturae> cub<icula>1 metr<eta> -

Kaszállók ezen fordulóban

1. La Lakur nevü helyben, edgy felöl Triffa Marian M<éltósá>g<o>s Grof Gyulai Ferencz, másfelöl Perve Györgye M<éltósá>g<o>s Báro Naláczi Károly urak Eö N<agysá>gok jobbágyai földek szomszédtságokban, profert in mediocri fertilitate foeni curr<um> > ½

2. La Monaszterie nevü helyben, edgy felöl Drágán Ursz, M<éltósá>g<o>s Báro Naláci Károly, másfelöl Dregán Von, M<éltósá>g<o>s Grof Thoroczкаи Sigmond Urak Eö N<agysá>gok Jobbágyai földek szomszédtságokban. Profert foeni cur < rum > 1.

Summa foenilium hujus calcaturae curr<um> > 1 ½.

Ezen elő számlált szántó földeket s kaszálló helyeket, az irt Colonialis Populosa Session lako Dregán György nevü jobbágy bir.

Ki is ad 5 a fennebb meg mondott néhai Dregán Györggyel edgyütt jutván az exp<onitur> M<éltósá>g<o>s Grof Úr Eö N<agysá>ga jurisdic<tio>ja alá, fizettenek ketten 4 esztendeigh, minden Esztendőben az exp<onitur> M<éltósá>g<o>s Groff Úr Eö N<agysá>ga Igenpataki Emeritus gondviselője Horvath Joseff uramnak 8 német forintokat azután T<e>k<inte>tes Váradi Istvánffi Péter uramnak szállottanak jurisdic<tio>ja alá, s néhai Dregán György, addig míg élt, amint lehetett szolgálta, és most is szolgálja Eö Kegyelmét. Jutott volt edgy az osztálykor is bujdosoban, most is abban levő Dregán Jakob nevü

jobbágy, ki is vagyon ann<orum> 57, vagyon 3 fia: Kosztán ann<orum> 24, Györgye 15, Lupuj 4, ökre 2, tehene 3, egyéb marhája vagyon, de bizonyos számát meg mondani nem tudjuk, lakik mostan a M<éltosá>g<o>s Grof Gyulai Ferencz Úr Eö N<agysá>ga Also Lonkoji nemes udvarában, itten Zaránd Vármegyében. Ad.6. Hány esztendeje legyen a sokszor említett osztózásnak, bizonyosan nem tudjuk. Ad.caetera uni puncta nihil.

Praespecificati tres supra decem numero Testes, in praemissis fuisse declaratorum conditionum, ac a locis habitationum suarum circumscripti, sunt ut praemissum est, virtute praeinsertarum Majestatis Vestrae Sacratissimae litterarum compulsorio-attestatoriarum, nostri in praesentiam legitime citati, jurati, examinati modoque praeinserto fassi.

Cujus quidem praemisse hujusmodi inquisitoriae conscriptiones nostrae seriem, prout ea, tam ex praescriptorum testium relatione, quam et iam quibus in locis necessum videbatur adhibita et iam oculari nostra revisione, ulnaque regali quod longim ac ltum in praesentia nostri facta dimensione, per nos extitit expeditia ac peracta, altefatae Majestati Vestrae Sacratissimae, suo modo, humilime, fide nostra mediante, rescriptem praelaudatis Illustrissimus ac Magnificis Dominis, comiti, comitissaeque exponentibus, Jurium suorum uberiores futurum ad cautelam necessariam, sub sigillis, subscriptionibusque nostris extradeditimus. Eaundem de reliquo Majestatem Vestraem Sacratissimam, quem devotissime foeliciter vivere, valere, Glorioseque regnare ac ...phare desiderantes.

Actum ac datum, anno, die, locoque superscriptis.

Ejusdem Sacratissimae Caesareo-Regiae ac Apostolicae Majestatis Vestrae,
Humiler perpetuoque fidele subditi ac servi

Johanes Boguszláwszki manu propria

Incltyae Tabula Sacratissimae Majestati Vestrae

Regiae in Transylvania Judiciariae, Scriba ac Juratus Notarius, ad p....

.....fideliter peragenda, specialiter exmissus.

et Stepanus Kristsori de eadem Incliti Comitatus Zarand
Tabulae Continuae Judiciariae Jurassor, manu propria

Correcta per eosdem.

<Pe verso:>

Sacratissimo Caesaro-regiae et apostolicae majestati dominae, dominae Maria Theresia, dei gratia Romanorum imperatrici viduae ac Germaniae, Apostolicae Hungariae, Galitiae, Lodomeriae, Bohemiaeque reginae, Archiduci Austriae, Duci Burgundiae, Auschvitz et Zator, haereditariae Principi Transilvaniae, comiti Tyrolis ac siculorum. Dominae, Dominae nobis naturaliter clementissimae, benignissimae.

Anno 1775, Aperta per Josephum L<iberae> Baronum secretar gubernialem Nro 70.

<Traducere:

Cea mai îndurată Măritei maiestate cezaro-crăiască și apostolică, doamna, doamna și Principele nostru ereditar, în mod natural cea mai mare și onorată clemență.

Am primit cu onoare și supunere, așa cum se cuvine, în forma care urmează, scrisorile maiestății voastre imperiale, sub formă de poruncă scrisă de ascultare de martori și de mărturie, trimise nouă, pentru părțile și în persoana credinciosului iubit al maiestății voastre imperiale, ilustrul și magnificul domn al Imperiului romano-catolic, comitele Adam Teleki de Szék, camerar și comite suprem al comitatului Dăbâca, și sorei sale după mamă, măritei doamne comitise Catharina Teleki, soția iubită a ilustrului și măritului comite Wolpfgang Rhédei de Kis Rhéde, fidelul maiestății voastre mărite, întocmită și făcută în mod legal, adresată între alții nouă, supușilor fideli și slujbași perpetui ai maiestății voastre, scrisori întocmite, parțial nominal, parțial din oficiu, în forma ce urmează:

Maria Theresia, din grația lui Dumnezeu împărăteasă văduvă a Imperiului Roman și German, regina apostolică a Ungariei, Galiției, Lodomeriei, și Boemiei, arhiduce de Austria, duce de Burgundia, Auschvitz și Zator, principesă ereditară a Marelui Principat al Transilvaniei, comite de Tirol și a secuilor. Tuturor fidelilor noștri și individual, iluștrilor și cinstiților, măriților, aleșilor nobili și nobile și altora, de toate condițiile și stările, de reputație și condiție bună, oameni de ambele sexe, locuitori în Marele nostru Principat ereditar al Transilvaniei, care vor vedea scrisorile de față, harul maiestății noastre cezaro-crăiești. Ne arată maiestății noastre în persoană, credinciosul nostru sincer iubit, ilustrul comite al Imperiului roman Adam Teleki de Szék, camerar și comite suprem al comitatului nostru Dăbâca, măritei comitese Cataharina Teleki, sora sa după mamă, soția credinciosului nostru iubit Wolpfgang Rhédei de Kis Rhéde că, cu același motiv și pretext, fiind în mijlocul nostru, pentru atare treburi ale lor declarate, în prezența aleșilor și nobililor, cu privirea și sub cuvântul anumitor plângeri declarate ale lor, care, în prezența fruntașilor și nobililor Daniel Aranka, Adam Forro, Ladislau Kőrösi, Ladislau Bagolly, Ioan Boguszláwskzi, Ioan Száknovits, Ioan Keskeméti și Ioan Rákosi, scribi și jurați notari în Tabla noastră regească din Transilvania, arătate nouă, și în mod special arătaților vicecomiți, comiți supremi și vicejuzi, jurați și notari ai scaunelor, comitatelor Alba, Târnava, Turda, Cluj, Dăbâca, Solnocul Interior și de Mijloc, Crasna,

Hunedoara și Zarand, vicecomiții regești și notarii scaunului secuiesc Odorhei și filiile Cristur, Brăduț, a celor 3 scaune Sepsi, Kezdi, Orban, și Micloșoara, Ciuc, Gheorgheni și Cașin, Mureș și Arieș; vicecăpitanii și vicejuzii, jurații și notarii cetăților și Districtelor Țării Făgăraș și Chioar; ductorii și nobilii, jurații, notarii, vicejuzii târgurilor Turda, Aiud, Dej, Șimleu, Ighiu, Vințu de Jos, Vurpăr, Teiuș, Agârbiciu; înțelepților și chibzuiților magistrați orășenești, primari, juzi regești din scaune, și vicejuzi, săteni, senatori și ceilalți jurați orășenești, notari și secretari ai scaunelor, districtului, orașelor și târgurilor noastre săsești Sebeș, Sighișoara, Brașov, Mediaș, Bistrița, Sebeșul Săsesc, Șinca Mare, juzilor primari și regești, senatorilor și a celorlalți jurați orășenești, notari, și vicejuzi ai orașelor și târgurilor noastre Cluj, Alba Iulia, Mureș, Kezdi, Sepsi, Sfântu Gheorghe, Ilieni, Zalău, Ocna Dej, Abrud, Brețcu, Ciuc, Hunedoara, Hațeg, Deva, Sic, Cojocna. etc. poruncim cu tărie ca să facă și să admită judecata oamenilor noștri demni de încredere, a oamenilor noștri regali, pentru judecarea unor mărturii și adevăriri ce doresc să facă. Întârziind adevărul, mărturia și justiția nimeni nu ar trebui să renunțe la acestea. Astfel încât poruncim cu tărie vouă prin prezenta ca împreună sau separat, dacă este necesar, sub pedeapsa a 16 mărci grele, pentru el, pe cei ce îi interesează sau îi va interesa să facă ascultarea de martori, în ziua și locul arătate de ei sau oamenii lor, fixată nouă, în prezența zișilor oameni ai noștri regești venind în persoană, și care din credința noastră datorată Domnului, oricum voi să se facă interogarea, să se afle adevărul sigur, în felul său, să zică, să facă și să ateste tot adevărul, după cum este dator. Despre aceste mărturii și adevăriri, făcute prin intermediul credinței lor, să raportați, arătând cele sus însemnate drepturi ale lor, omul nostru regal să facă scrisori întărite sub sigiliul său, deoarece noi voim să dăm spre cheazășie necesară și așa cum cere dreptul obișnuit. Astfel să nu faceți.

După ce va fi citită această scrisoare ne va fi restituită. Dată în orașul nostru liber regal Târgu Mureș, la 13 martie 1775.

Dedesubt era trecut la marginea din partea dreaptă *citit și manu propria*, era și sigiliul de judecată autentic al maiestății voastre, și al Transilvaniei, jos pe aceeași margine, în mijloc, era închis actul.

Noi așadar, ca urmare a poruncii, voind să dăm ascultare și satisfacere poruncii maiestății voastre imperiale, după cum suntem datori, ne-am prezentat în anul curent 1775, 1 iunie, la moșia Vaca din comitatul Zarand în casa chibzuitului iobag Dregan Gheorghe, al ilustrului și măritului domn comite, arătând scrisorile maiestății voastre, împreună cu porunca scrisă de ascultare de martori și adevărire, venind și acestea, ca și altele lămurite în locurile de mai jos, unde și în ce locuri era necesar să se vadă, făcând noi înșine ascultarea de martori, în totalitatea ei, în prezența celor convocați în mod legitim, care după ce au depus jurământul, așa cum cerea obiceiul, au răspuns la întrebările numite

în limba vulgară (română) punctele de interogare, iar răspunsurile ne-au fost arătate și prezentate nouă de măriții domni comite și comitisă. Din credință lor datorată lui Dumnezeu au făcut examinarea și cercetarea și noi vă scriem dumneavoastră în cele ce urmează, cu umilință, răspunsul.

Punctele de cercetare, arătate nouă au fost următoarele:

Martorul știe public și sigur, a înțeles sau a auzit că:

1. Dacă din bunurile mobile și imobile rămase în urma decesului Prea Luminatei doamne Macskási Káta²², văduva Prea Luminatului liber baron Samuel Kemény²³ de Magyar Gyerő Monostor (Mănăstireni), moștenitorii, Prea Luminata doamnă contesă Thorotzkai Klára²⁴, Prea Luminatul conte al Sfântului Imperiu Roman, seniorul Ádám Teleki²⁵ de Szék (Sic) până când a fost în viață și soția acestuia, au primit ceva în calitate de moștenitori, și în caz afirmativ:

2. Unde, și anume din nobilul comitat Solnocu de Mijloc și Zarand, iar dacă da, fiecare loc separat, din fiecare localitate le-a ajuns pe seama lor locuri de curte și în caz afirmativ ce anume, adică terenuri arabile, fânețe, vii, păduri, mori și orice alte bunuri, și anume în ce localități, cu arătarea vecinătăților, în ce suprafață de teren, câte căruțe de fân, câte vedre de vin și beneficiu anual aduceau? Iar

3. În fiecare localitate sesiile iobăgești vechi sau noi, atât populate cât și părăsite, în ce număr a ajuns pe seama lor, în care ulițe, în vecinătatea cui se află, cum se numesc iobagii sau jelerii din cele populate, dacă locuiesc și în prezent,

²² Provenea dintr-o veche familie nobiliară românească din părțile Caransebeșului, al cărei strămoș, Sturza, cneazul Caransebeșului, este pomenit de documente la anul 1360. Familia a fost înobilată de regele Sigismund pe la anul 1410. Kata era fiica lui Boldizsár Macskási, comite suprem al comitatului Solnocu Interior (demnitar de frunte la curtea lui Apafy Mihai I, mort în jurul anului 1700). Cf. Iván Nagy, *Magyarország családai*, VII (Pest, 1860), 216–232.

²³ Samuel, mort în anul 1744, comite suprem al comitatului Dobâca, a fost fiul baronului Ioan Kemény, comite suprem al comitatului Solnocu Interior și a lui Teleki Anna. A fost căsătorit cu Macskási Kata cu care nu a avut copii. Cf. Nagy, *Magyarország családai*, VI, 174–175.

²⁴ Se trăgea dintr-o veche familie ardeleană, pomenită pe la anul 1241. Era fiica contelui Sigismund Toroczkai și a Klarei Toroczkai. Cf. Nagy, *Magyarország családai*, XI, 269.

²⁵ Veche familie nobiliară cu origini în Dalmația, a cărei ascensiune începe în timpul regelui Sigismund. Cel mai renumit membru al familiei, Mihai Teleki (1634–1680), ajunge cancelar al principelui Mihai Apafi I, ducând o politică prohabzburgică, artizan al înglobării Transilvaniei în Imperiul Habsburgic, a primit titlul de conte al Imperiului Romano-German în anul 1685. Adam Teleki (1703–1768), general, a fost căsătorit de trei ori, prima dată cu baroneasa Wesselényi Zsuzsa care moare în anul 1739, apoi cu contesa Toroczkay Klára și apoi cu Petricsevich Horváth Zsuzsi. A avut 7 copii din care au supraviețuit doi: Adam (1740–1792) și Zsuzsa. Adam, general, comite suprem al comitatului Dobâca, este traducătorul în limba maghiară a celebrei opere a lui Pierre Corneille, *Le cid*, apărută la Paris în anul 1637. Nagy, *Magyarország családai*, 79–100.

câți copii au cu arătarea numelui și vârstei lor, ce posesii au, câți boi, cai, oi, porci și altele au etc.?

4. Din sesiile populate sau părăsite, în hotarul acestora ce anume bunuri și anume, arabile, locuri de fânețe, vii, păduri, ce denumiri au aceste locuri, în vecinătatea cui se află, cu câte câble se poate cultiva, câte căruțe de fân și câte vedre de vin se produc, ce venituri aduc? Cota parte din bunuri care au ajuns în posesia lor?

5. Atunci, cine a folosit, cine este Măria Sa doamna proprietară, cum slujesc oamenii pe aceasta, ce taxe plătesc anual și dacă plătesc și în prezent?

6. Câți ani au trecut de la acest partaj, și de atunci dacă mai există acești oameni sau au fugit, dacă au fugit, cine sunt, și când și unde au fugit și sub jurisdicția cui locuiesc? Dacă au fost preluați dintre aceștia, unde și cine, și în caz dacă da, de către cine, cine anume și unde și în prezent unde locuiesc?

7. În acele sate în care pe seama acestora au ajuns locuri sau bunuri care aduc foloase pe seama domnului și ce anume beneficii? În caz afirmativ ce anume beneficii aduc? Dacă la crâsmărit este stabilită vreo limită pe seama acestei părți, de când s-a stabilit, aproximativ la ce băuturi și la ce valoare?

8. În afară de părțile care au ajuns în proprietatea Prea Luminatei doamne soția lui Kemény Sámuel, dacă Prea Luminatul conte al Sfântului Imperiu Roman tânărul Teleki Ádám de Szek în comitatele amintite a primit cote de proprietate, în caz afirmativ

9. unde și în ce localități, câte sesii curiale sau iobăgești, vechi sau noi, locuite sau părăsite, în vecinătatea cui se află, ce anume foloase după terenuri arabile, fânețe, vii, păduri sau orice alte bunuri aducătoare de venit, unde se află, în vecinătatea cui se află, ce capacitate au iobagii sau jelerii care locuiesc pe aceste sesii, și anual ce venituri aduc?

10. Să declare martorul, după dreapta conștiință, dacă Doamna contesă Teleki Káta și Măria Sa contele Rhedei Farkas de Kis Rhedei, împreună cu soția sa, li se cuvin de drept actual aceste bunuri în toate circumstanțele posibile?

Numele, vârsta

1. Martorul numit Neaga Gheorghe, de 34 de ani, jude jurat al localității Vaca.

2. Martorul numit Golde Flore, de circa 64 de ani.

3. Martorul numit Neaga Urs, de circa 68 de ani.

4. Martorul numit Bârna Spas de circa 55 de ani. Cei patru sunt iobagi ai Ilustrului Domn Moise Petricevits Horvath²⁶.

²⁶ Familie nobiliară cu origini în Croația al cărui prim membru, Nicolae Petricevich, pășește în Transilvania în anul 1543. Moise care moare în anul 1777 era căsătorit cu contesa Kún Clara,

5. Martorul numit Bârna Toader de circa 52 de ani.

6. Martorul numit Trifa Marian, de circa 70 de ani.

7. Martorul numit Ilie Avram, de circa 76 de ani, aceștia trei sunt iobagi ai Ilustrului și Magnificului Domn conte Francisc Gyulai²⁷ de Mintia.

8. Martorul numit Andrei Iosip, de circa 40 de ani. Iobag al Ilustrului și Magnificului Domn conte Iosif Gyulai²⁸ de Mintia.

9. Martorul numit Golde Ioan, de circa 48 de ani, iobag al Ilustrului și Magnificului Domn baron liber Carol Nalácz²⁹ de Nălațvad.

10. Martorul numit Rus Ioan, de circa 88 de ani. Iobag al Ilustrului Domn Iosif Thorotzkai³⁰ de Colăști.

11. Martorul numit Cor Toader, de circa 57 de ani. Iobag al Strălucitului și Generosului Domn Adam Ribiczei³¹ de Ribița.

12. Martorul numit Perve Flore de circa 64 de ani. Iobag al Strălucitului și Generosului Domn Mihail Berzenczei³² de Berzasca.

13. Martorul numit Dregan Gheorghe, de circa 43 de ani

Întrucât în această localitate nefiind măieriște cu terenuri arabile și fânețe, astfel nu au ajuns în posesia lor decât două sesii vechi populate în cotă de 2/3. Prima sesie iobăgească populată este, pe de o parte a lui Dregan Urs, iobagul Măriei Sale Baronul Nalácz³³ Károly, pe de altă parte Dregan Petru, în vecinătatea sesiilor iobăgești ale Măriei Sale Petricsevich Horváth Moses, care fiind măsurată, la sud are 9, la nord are 15 1/2, lungă de la nord la sud de 35 ¾

având doar o fată, Rákhel, căsătorită cu Toldalaghy Ștefan. Cf. Nagy, *Magyarország családai*, V, 156–157.

²⁷ Francisc Gyulai de Mintia, conte, general, era căsătorit cu contesa Haller Carolina cu care nu au avut copii. Ibid., IV, 486–491.

²⁸ Ibid. Iosif Gyulai, fratele celui de mai sus, a fost căpitan general al Chioarului, căsătorit cu baroneasa Jósika Mária cu care au avut o fată și doi băieți.

²⁹ Familie de baroni originară din comitatul Hunedoarei, de origine română (după spusele lui Nicolaie Bethlen Ștefan Nalácz³⁴ (1632–1702), sfetnic al principelui Mihai Apafi I, era apelat ca “fiu de valah”). Carol Nalácz³⁵ era căsătorit cu Teleki Kata cu care au avut un băiat Ștefan, mort în anul 1844 și o fată Kata. Ibid., 97–100 și Nicolae Bethlen, *Descrierea vieții sale de către el însuși* (Cluj-Napoca: Editura Casa Cărții de Știință, 2004), 154.

³⁰ Baronul Iosif Torockay (moare în 1815), era căsătorit cu baronesa Henter Kata. Cf. Nagy, *Magyarország családai*, XI, 268.

³¹ Veche familie nobiliară din Zarand cu origini românești. Vicecolonelul Adam Ribiczei s-a făcut renumit prin abuzurile făcute contra supușilor săi ceea ce a dus la o anchetă desfășurată în anul 1780. Oricum în luna iulie 1784 era deja mort. Ibid., IX (Pest, 1862), 751 și Prodan, *Răscoala lui Horea*, 295.

³² Familie nobiliară ardeleană care locuia în ținutul Mureșului. Mihai era fiul lui Vasile Berzenczey și Baranyay Borbála și a fost căsătorit cu Barcsai Erzsébet. Nagy, *Magyarország családai*, II (Pest, 1858), 37 și László Kövári, *Erdély nevezetesebb családai* (Kolozsivárt, 1854), 36.

stânjeni regali³³, în cotă de 1/3 parte, pe care locuiește provizorul³⁴ Dregan Gheorghe care are un băiat cu numele de Ursui de patru ani, are 1 vacă, 1 cal, 3 capre, 4 scroafe.

A doua sesie iobăgească, fost locuită, în prezent părăsită, care se află în vecinătatea, pe de o parte cu Dregan Urs, iobagul Măriei Sale Baronul Naláczi Károly, pe de alta cu Dregan Ion, iobagul Măriei Sale grof Thorockai Sigmond, terenuri care fiind măsurate, la est are 9, la sud are 9 și o lungime de la est spre vest de 24 stânjeni regali și din aceasta 1/3 a fost locuită de Dregan Gheorghe, care a avut doi fii, Nicolae și Gheorghe, care au decedat, Nicolae de 2 ani și Gheorghe de 5 ani. Ad 4. 2/3 din această sesie este în extravilan.

Teren arabil din țarina denumită Țarina de Sus, sau primul fordulou (țarină)

1. Locul numit La Mere Uranasca, pe de o parte se află terenurile iobagilor Trifa Marian, iobagul Măriei Sale grof Gyulai Ferenc, pe de altă parte terenul lui Golde Flore, iobagul Măriei Sale Petricevich Horváth Moise. Capacitate 2 mierțe.

2. La locul numit La Subțirel, pe de o parte terenul iobagului Vărguț Giurca, pe de altă parte iobagul Ilie Avram, iobagii Măriei Sale contele Gyulai Ferenc. Capacitate ½ mierță.

3. La locul La Dealul Mărului, pe de o parte terenul iobagului Vărguț Giurca, iobagul Măriei Sale grof Gyulai Ferenc, pe de altă parte terenul iobagului Cor Toader, iobagul onorabilului Ribiczei Ádám. Capacitate 2 mierțe.

4. La locul numit La Dealul Bodi, în vecinătatea, pe de o parte a terenului lui Lazăr Petru, iobagul Măriei Sale grof Gyulai Jozsef, pe de altă parte terenul iobagului Dregan Von, iobagul Măriei Sale grof Thorockai Sigmond. Capacitate 1 mierță, 3 ½ câble.

Fânețe în acest fordulou (calcatură).

1. În locul numit Valea Vleji, în vecinătatea terenurilor lui Golde Ioan și Dregan Urs, amândoi iobagii Măriei Sale baronul Naláczi Károly. Produce o jumătate de car de fân (1/2).

2. La locul numit Gura Tunsului, în vecinătatea terenurilor lui Lazar Petru, iobagul Măriei Sale grof Gyulai Iosif, pe de altă parte Dregan Von, iobagul Măriei Sale contele Thorockai Sigmond. Produce ½ car de fân.

Suma totală 1 car de fân.

Teren arabil în călcătura cu denumirea de Țarina de Jos.

1. În locul numit La Fântâna Rece, în vecinătatea pe de o parte a lui Dregan Urs, iobagul Măriei Sale baronul Naláczi Károly, pe de altă parte cu Dregan Von, iobagul Măriei Sale contele Thorockai Sigmond. Capacitate 3 cubule.

³³ Măsură de lungime având aproximativ 3,04 metri.

³⁴ Dregător la curtea nobiliară care îndeplinea îndeosebi sarcini judiciare. Cf. *Instituții feudale din Țările Române. Dicționar* (București: Editura Academiei R.S.R., 1988), 394.

2. Locul numit Sub Tusoi, cu vecinătățile de mai sus. Capacitate 1 cubul. Suma terenurilor arabile de mai sus este de 4 cubule (câble).

Fânețe în această călcătură.

1. La locul numit La Lacuri, în vecinătatea pe de o parte cu Trifa Marian, iobagul Măriei Sale grof Gyulai Francisc, pe de altă parte cu Pârvu Gheorghe, iobagul Măriei Sale baronul Naláczi Károly. Teren de fertilitate mediocră care produce ½ car de fân.

2. La locul numit La Mănăstire, în vecinătatea terenurilor lui Dregan Urs, iobagul Măriei Sale baronul Naláczi Károly, pe de altă parte cu Dregan Von, iobagul Măriei Sale grof Thorockay Sigmond. Produce 1 căruță de fân.

Suma totală a fânului produs 1 ½ căruțe.

Ca și la 5 aceste terenuri arabile și fânețe arătate mai sus sunt posedate de iobagul Dregan Gheorghe. Acesta, împreună cu mai sus amintitul Dregan Gheorghe au plătit ambii, timp de patru ani, 8 forinți germani, pe seama lui Horvath Iosif, administratorul Măriei Sale contele, iar după ce a ajuns sub jurisdicția Onoratului Váradi Istvánffi Péter, până când a trăit l-a servit pe acesta, până când a putut, iar acum fiind în posesia iobagului Dregan Iacob care are 57 de ani, are 3 copii, Costan de 24 ani, Gheorghe de 15 ani, Lupu de 4 ani, are 2 boi, 3 vaci și alte animale, numărul cărora nu-l putem estima. În prezent locuiește la curtea Măriei Sale contele Gyulai Ferenc din Luncoiu de Jos, comitatul Zarand.

Ad. 6. Când a avut loc acest partaj nu putem stabili.

Traducere din limba maghiară Turuckó Sándor

AN EXAMINATION OF WITNESSES IN JUNE 1,
1775, AT CRIȘAN (THE FORMER VACA)

Abstract

Ioan Boguszláwski and Ștefan Kriscsóry reported, following Maria Theresa's order from March 13, 1775 issued in Târgu Mureș, on a law case of property between count Adam Teleki of Szék and Catharina, his sister on his mother's side, married to Wolphgang Rhédei of Kis Rhéde, through examination of witnesses according to the rule in such causes. The two rapporteurs noted down the whole examination of witnesses that took part into Romanian, in the house of count Teleki's bound Dregan Gheorghe; the rapport provides both precious data on toponyms and anthroponyms in the village of Vaca, and on the administrative and judicial system in the 18th century.

PIERDERILE BANATULUI ÎN RĂZBOIUL AUSTRO-TURC DIN 1788–1789

*Costin Feneșan**

Cuvinte cheie: Banat, regimentele de graniță din Banat, Orșova, Mehadia, Caransebeș, Nicolae Stoica de Hațeg

Keywords: Banat, Banatian border-regiments, Orșova, Mehadia, Caransebeș, Nicolae Stoica de Hațeg

Începând cu ultimul deceniu al secolului al XIV-lea, Banatul a dobândit o importanță strategică crescândă în politica de expansiune a Imperiului otoman spre Europa Centrală. Prin Banat, pornind de la Porțile de Fier, trecea drumul în lungul Dunării, spre Belgrad, iar de acolo spre Pusta ungară, Buda și Viena. Tot pornind de la Porțile de Fier, pe culoarul Timiș–Cerna se afla drumul de mare însemnătate militară și comercială spre Câmpia Banatului și metropola Timișoara, iar de acolo, prin Câmpia Panonică, spre Europa Centrală. De asemenea, pe această cale de pătrundere se putea ajunge cu mare ușurință la cursul Mureșului, cu posibilitatea de a bloca, pe de o parte, comunicațiile Transilvaniei cu partea centrală a Ungariei, înlesnind, pe de altă parte, constituirea unei importante baze de atac în direcția Europei Centrale. De aceea, sesizând încă de timpuriu importanța controlului militar și politic asupra Banatului, Imperiul Otoman s-a străduit în cursul mai multor campanii desfășurate în secolul al XV-lea și în prima jumătate a celui următor să ocupe acea zonă obligatorie de trecere în expansiunea spre Europa Centrală. Până la urmă, strădaniile i-au fost încununate de succes ca urmare a campaniei din 1551–1552, când Banatul de la câmpie și unele părți din zona de munte au fost ocupate și transformate în vilayet otoman. Odată cu ocuparea banatului Caransebeșului și Lugojului (1658), întreg teritoriul dintre Dunăre, Tisa, Mureș și munții spre Transilvania și Țara Românească a ajuns sub stăpânire otomană. Declanșarea ofensivei habsburgice care a urmat respingerii trupelor sultanului de sub zidurile Vienei (1683) s-a soldat cu cucerirea cetății Buda (1686) și ocuparea întregului teritoriu din Pusta ungară. Victoriile obținute apoi la Slankamen și Zenta de trupele comandate de principele Eugeniu de Savoia au

* Cercetător independent, București, e-mail: costinfenesan@yahoo.com

consolidat pe deplin ocupația habsburgică asupra bazinului Dunării mijlocii. Încercarea nereușită a trupelor imperiale de a asedia Timișoara (1696) nu le-a împiedicat, totuși, să ocupe vremelnice (1688–1699, cu mai multe întreruperi) o mare parte din Banatul Montan. Prin pacea de la Karlowitz (1699) Banatul, înfipt ca un pinten în coasta noilor teritorii habsburgice, a rămas însă pe mai departe în stăpânirea Imperiului otoman. Abia după războiul austro-turc din 1716–1717 întreg Banatul a trecut sub stăpânirea Imperiului habsburgic prin pacea de la Passarowitz (1718). Numai că vecinătatea nemijlocită a Banatului imperial cu Imperiul otoman a constituit pe mai departe un motiv de preocupare – nu lipsit de temei – pentru conducerea politică și militară de la Viena. Războiul austro-turc din 1737–1739, desfășurat în parte pe teritoriul Banatului și încheiat cu înfrângerea Imperiului habsburgic consfințită prin pacea de la Belgrad (1739), a păstrat, ce-i drept, provincia imperială sub stăpânirea Vienei, doar că – la fel ca în cazul tuturor conflictelor militare anterioare cu Poarta duse pe teritoriul Banatului – a pricinuit însemnate pierderi umane și materiale suferite de populația locală. Același bilanț tragic a fost înregistrat și în timpul ultimului război austro-turc, cel din 1788–1791, desfășurat și de această dată în parte pe teritoriul Banatului. Dacă pentru pierderile umane și materiale înregistrate în războaiele austro-turce purtate până atunci pe teritoriul Banatului sursele de arhivă – atâtea câte s-au păstrat – mai trebuie date la iveală și cercetate, în schimb pentru calvarul uman și material de la 1788–1789 suntem în măsură să prezentăm o imagine cât se poate de sugestivă. Pentru a putea însă surprinde în toată amploarea sa proporțiile dezastrului cauzat de operațiunile militare desfășurate pe teritoriul Banatului în 1788–1789, socotim binevenită o prezentare succintă a evenimentelor.¹

După ce Rusia a declarat război Porții la 24 august 1787, Imperiul habsburgic, aliat cu cel țarist, a ezitat la început să-și îndeplinească obligațiile de aliat. În taină însă, Consiliul Aulic de Război a trecut la elaborarea unui plan de atacare prin surprindere a Belgradului otoman înainte de declarația oficială de război. În acest scop, în toamna anului 1787 a fost convocat la Viena generalul Alvinczy, care a primit instrucțiuni în legătură cu acest plan ținut în cel mai mare secret. Atacul prin surprindere dat asupra Belgradului de trupele imperiale în noaptea de 3 spre 4 decembrie 1787 a eșuat însă din cauza vremii nefavorabile (ceață, urmată de lună plină), astfel că acțiunea a trebuit amânată. Un

¹ La întocmirea acestei prezentări am recurs la următoarele lucrări: Franz Vaniček, *Specialgeschichte der Militärgrenze aus Originalquellen und Quellenwerken geschöpft*, vol. III (Viena, 1875), 420–423, 443–449; Frigyes Pesty, *A szörényi bánság és Szörény vármegye története*, vol. I (Budapesta, 1877), 185–211; Jenő Szentkláray, *Száz év Délmagyarország újabb történetéből 1779-től napjainkig* (Timișoara, 1879), 464–520; Antonie Marchescu, *Grănicerii bănățeni și Comunitatea de avere* (Caransebeș, 1941), 103–115.

nou atac prin surprindere dat asupra cetății otomane la 16 ianuarie 1788 a eșuat tot datorită condițiilor meteorologice nefavorabile.

La 9 februarie 1788 baronul Philipp von Herbert Rathkeal, internunțial (ambasadorul) Imperiului habsburgic la Poartă, a avut de dus la îndeplinire o simplă formalitate pentru starea de fapt existentă: prezentarea oficială a declarației de război. Dispozitivul trupelor imperiale s-a întins în lungul întregii frontiere de sud și de est a monarhiei, din Croația până în Galiția, după cum urmează: Corpul croat (comandat de generalul prinț Lichtenstein), Corpul slavon (comandat de generalul conte Mittrowsky), Corpul bănățean (comandat de generalul conte Wartensleben)², Corpul transilvănean (comandat de generalul conte Fabris) și Corpul galițian (comandat de generalul prinț Coburg). Comanda supremă asupra celor cinci corpuri de armată i-a fost încredințată feldmareșalului conte Lacy. Corpul de armată din Banat era divizat la rândul lui în două unități: corpul de la Biserica Albă (unde se afla și comandamentul Corpului de armată), comandat de generalii Wenckheim și Lilien și corpul de la Mehadia, sub comanda generalilor Wartensleben și Papilla. În primăvara anului 1788, comanda trupelor operative a fost preluată de împăratul Iosif al II-lea personal și de arhiducele Francisc (viitorul împărat Francisc I).

Încă la 9 februarie 1788, chiar în ziua declarației oficiale de război, generalii Papilla și Pallavicini au primit ordinul să ocupe prin surprindere Orșova Veche. Operațiunea a fost efectuată la 11 februarie de către colonelul Hiebel, comandantul Regimentului de graniță româno-iliric. Grănicerii români ai acestuia au reușit să-l ia prizonier pe Osman aga, comandantul Orșovei Vechi, în vreme ce alte unități de graniță au atacat vasele turcești de pe Dunăre. Reacția turcilor nu s-a lăsat așteptată, numai că atacul pornit de aceștia de la Orșova Nouă (Ada Kaleh) la 11 martie 1788 împotriva avanposturilor imperiale fortificate de la Orșova Veche a fost respins de grănicerii bănățeni. În cursul primăverii anului 1788 în zona de hotar de la Orșova s-au desfășurat doar ciocniri locale, de hărțuire, în condițiile în care la nivelul comandamentului Corpului bănățean stăruia indecizia datorată animozității între generalii Wartensleben și Papilla. După ce trupele imperiale au reușit să ocupe la 24 aprilie, pe frontul din Slavonia, fortăreața Šabac, acestea au fost nevoite să treacă treptat în defensivă – inclusiv în Banat – în urma pasivității trupelor ruse pe frontul din Moldova. În această situație imperialii au optat, cu deosebire în Banat, pentru un dispozitiv de apărare în adâncime. Acesta a fost pus la încercare la 19 iunie 1788, când trupele turcești au atacat Jupalnicul, fiind însă respinse de brigada comandată de generalul Papilla. Între 27 iulie și 7 august 1788 trupele comandate de seraschierul

² Din Corpul bănățean au făcut parte 6944 de grăniceri din cele două regimente bănățene de graniță, precum și Corpul de voluntari, cu totul 12 800 de oameni.

Iusuf pașa au reluat ofensiva pe direcția Orșova Veche–Jupalnic. Dând curs ordinelor primite, generalul Papilla s-a retras spre Tufări–Coramnic. În cursul acestei operațiuni de retragere, desfășurate inițial în ordine, imperialii au fost surprinși de cavaleria turcă în defileul (cheile) de la Coramnic. Dispozitivul defensiv al imperialilor a cedat, soldații căutându-și scăparea prin fugă. În lupta dată de brigada generalului Papilla la 7 august 1788, imperialii au pierdut cam o treime din efective (circa 1000 de oameni), salvarea venind de la trupele trimise în grabă de la Mehadia de generalul Wartensleben. Cu soldații pe care i-a mai putut aduna, Wartensleben a organizat în fața Mehadii o nouă linie de apărare. Aceasta a fost atacată de trupele otomane în mod succesiv la 18, 23 și 26 august 1788, mai cu seamă poziția de la Lazu Mare (între Mehadia și Băile Herculane).

În același timp, la Dunăre s-au desfășurat lupte crâncene pentru stăpânirea importantei căi de navigație spre Belgrad. În acest context a avut loc, între 10 și 30 august 1788, apărarea eroică a peșterii Veterani (aflată la Dunăre, între Dubova și Plavișevița) de către compania din Svinița a Regimentului de graniță româno-iliric de sub comanda căpitanului Adam Maovac (Maovăț) și un batalion din Regimentul de infanterie Bréchainville comandat de maiorul Stein. După ce a obținut predarea în condiții onorabile a apărătorilor peșterii Veterani (31 august 1788), comandantul turc Laz Memiş pașa s-a îndreptat spre Orșova Veche, Clisura Dunării rămânând fără apărare, deoarece generalul Bréchainville se retrăsese de la Biserica Albă la Vârșeț, în vreme ce generalul Lilien părăsise Panciova. Drept urmare, la finele lunii august 1788 trupele turcești au ocupat pe linia Dunării localitățile Palanca Nouă, Cuvin, Panciova și Zemun.

Nici pe valea Cernei situația militară nu a evoluat în favoarea trupelor imperiale. În noaptea de 28 spre 29 august 1788 generalul Wartensleben, supus unei presiuni puternice din partea trupelor turcești, a ordonat abandonarea pozițiilor de la Lazu Mare și Mehadia și a început replierea spre Feneș. Cu intenția de a veni în ajutorul Corpului bănățean, armata principală aflată sub comanda împăratului Iosif al II-lea a pornit, tot la 29 august, din Călnic spre Brebu, având flancul drept la Valeadeni și cel stâng la Remetea Pogănici. La 31 august trupele comandate de Iosif al II-lea au ajuns la Caransebeș. Presat neconținut de trupele turcești, generalul Wartensleben a părăsit Feneșul la 1 septembrie 1788, ocupând poziții defensive mai bune la Armeniș. La 4 septembrie trupele sale au făcut joncțiunea cu armata principală la Câmpul Fomii, între Sadova Veche și Ilova. În tot acest timp, Iosif al II-lea se afla bolnav la Caransebeș. Odată ajuns în tabăra de la Ilova, la 5 septembrie, pe împărat l-a întâmpinat acolo vestea capitulării garnizoanei de la Peștera Veterani. În aceste împrejurări Iosif al II-lea a decis să pregătească un atac masiv împotriva trupelor turcești. Acesta a avut loc la 14 septembrie 1788 între Slatina Timiș și Ilova, dar a fost respins. Imperialii au fost nevoiți să înceapă o retragere ordonată, cu intenția de a pregăti o bătălie

decisivă la câmpie. Numai că manevra de retragere a imperialilor s-a soldat cu un fiasco teribil: în noaptea de 20 spre 21 septembrie 1788, în timpul retragerii de la Ilova spre Caransebeș, în zona din apropiere de Slatina Timiș s-a dezlănțuit panica în rândul trupelor imperiale din cauza unei situații confuze. Puternic afectate, trupele lui Iosif al II-lea au reușit să se regroupeze doar cu mare dificultate. Drept urmare, turcii au ocupat Caransebeșul la 21 septembrie 1788. Trupele imperiale au reușit să încropească a doua zi, la Sacu, o poziție defensivă. Atacată de trupele turcești, aceasta a trebuit să fie abandonată. Armata imperială s-a retras în direcția Lugoj, unde Iosif al II-lea și-a stabilit tabăra.

La sfârșitul lunii octombrie 1788, aflând de succesele repurtate în Moldova de trupele comandate de generalul Coburg, afectat deopotrivă de ploile de toamnă dar și de indisciplina din rândul trupelor proprii, seraschierul Iusuf pașa a ordonat retragerea de la Caransebeș și din cea mai mare parte a Banatului. La finele lunii noiembrie 1788, după ce teritoriul bănățean fusese eliberat în întregime de trupele inamice, împăratul Iosif al II-lea s-a întors la Viena. Bolnav, feldmareșalul Lacy, comandantul suprem al trupelor de operațiuni, a fost înlocuit interimar de generalul Kinski³, în vreme ce generalul Wartensleben, căzut și el la pat, a fost schimbat cu generalul Clerfait la comanda Corpului bănățean, al cărui comandament a fost mutat de la Caransebeș la Biserica Albă.

Până în vara anului 1789 pe toate fronturile împotriva Porții au avut loc doar ciocniri locale, lipsite de importanță, dar s-au făcut pregătiri intense pentru luarea cu asalt a cetății Belgrad. În acest context, în iulie 1789 trupele turcești de la Orșova au efectuat mai multe atacuri în direcția Coramnic, care au fost toate respinse de imperiali. Cu ocazia unui atac dat de turci la Mehadia, la 4 august 1789, trupele imperiale au repurtat inițial un succes, dar, amenințate cu încercuirea, au fost nevoite, la 6 august, să se retragă spre Teregova. Cuprinsă din nou de panică – la fel ca la fiecare atac al turcilor – populația din Craina bănățeană s-a refugiat iarăși spre Lugoj, iar cea din Almăj în direcția Vârșeț. Alarmat de situație, generalul Clerfait, comandantul Corpului bănățean, a pornit în grabă de la Caransebeș pentru a opri înaintarea trupelor turcești. La 17 august 1789 trupele generalului Clerfait au ajuns la Cornea, cu intenția de a-i ataca pe turcii staționați la Mehadia. În fine, la 27 august 1789, trupele imperiale i-au înfrânt pe turci la Mehadia și i-au alungat până dincolo de Orșova Veche. Apoi imperialii au atacat toate punctele fortificate ale turcilor aflate în lungul Dunării, de la Vidin până la Belgrad, pentru a le interzice orice intervenție în favoarea cetății asediate. La 15 septembrie 1789 imperialii au cucerit insula Porecea, acțiune favorizată de diversiunea creată prin masarea unui mare număr de trupe în

³ La 24 februarie 1789 comanda supremă a fost preluată de feldmareșalul conte Hadik (în același timp președinte al Consiliului Aulic de Război), iar cea a Corpului croat de feldmareșalul Laudon.

fața Orșovei Noi. În fine, printr-o operațiune în clește trupele imperiale din Transilvania au pătruns în Oltenia prin valea Jiului și valea Oltului spre Orșova Nouă, în vreme ce trupele din Banat au atacat în aceeași direcție. În urma atacului dat de trupele feldmareșalului Coburg la 4–5 octombrie 1789, a fost ocupată poziția turcească de la Cerneți, garnizoana din Orșova Nouă (Ada Kaleh) fiind complet izolată. Asediul insulei fortificate a început la 29–30 octombrie 1789, fiind continuat în tot cursul iernii anului 1789–1790. În fine, garnizoana turcă de la Ada Kaleh de sub comanda lui Mehmed Tahrir pașa a capitulat la 16 aprilie 1790. Între timp însă Belgardul otoman, obiectivul principal al campaniei imperiale, capitulase la 8 octombrie 1789.⁴ Operațiunile militare ulterioare, desfășurate în Moldova, Țara Românească și Slavonia până la încheierea păcii de la Șistov (1791), nu au mai afectat Banatul în mod nemijlocit. Urmările tragediei umane și materiale, care a zdruncinat rosturile Banatului de sud-est și de sud în 1788–1789, s-au resimțit însă mulți ani după aceea, rămânând vii vreme îndelungată atât în amintirea martorilor la evenimente cât și a urmașilor acestora.

Lumea românească a Banatului, ca de altfel și unii contemporani din Țara Românească învecinată, au înregistrat cu oroare tragedia pe care operațiunile militare austro-turce din 1788–1789 au abătut-o asupra populației și a habitatului din zona afectată: prădarea și incendierea localităților, uciderea sau luarea în robie a locuitorilor, fuga acestora în încercarea de a se salva de urgia războiului ș.a. Fiecare în parte din aceste mărturii și toate împreună, simple și scurte însemnări sau relatări mai ample redactate la câțiva ani după desfășurarea evenimentelor, ne fac părtași la atmosfera de teroare și disperare, la acel adevărat *sauve qui peut* care a însoțit pătrunderea trupelor turcești în vara târzie și toamna anului 1788 și, din nou, în vara anului 1789. De altfel, tragedia umană și materială prin care a trecut Banatul de sud-est și de sud în acea vreme avea să se întipărească pentru mulți ani în memoria colectivă a comunităților umane de acolo, stăruind în conștiința acestora ca un trist punct de reper. Pe temeiul acestor însemnări, mai consistente sau doar succinte, poate fi reconstituit cu destulă exactitate un adevărat traseu al groazei, marcat de pătrunderea trupelor turcești și de confruntarea lor cu cele imperiale.

De la bun început se cuvine relevat faptul că operațiunile militare desfășurate

⁴ Pentru operațiunile militare desfășurate în Banat în 1788–1789 mai pot fi consultate cu folos următoarele lucrări: Valeriu Leu, Rudolf Gräf, *Din istoria frontiere bănățene. Ultimul război cu turcii 1788–1791* (Reșița: Banatica, 1995); Liviu Groza, *Restituiri istorice*, vol. 1 (Lugoj, 1993), 48–74; *Restituiri istorice*, vol. 2 (Lugoj, 1995), 20–22; *Restituiri istorice*, vol. 3 (Lugoj: Dacia Europa Nova, 1996), 65–94; *Restituiri istorice*, vol. 5 (Lugoj: Dacia Europa Nova, 1998), 7–176; Iulian Lungu, Liviu Groza, *Războiul austro-otoman din anii 1788–1791 din culoarul Timiș–Cerna în presa vieneză* (Lugoj: Dacia Europa Nova, 1998).

în Banat în 1788–1789 s-au purtat pe un teritoriu care fusese deja grav afectat în cei doi ani premergători de recoltele slabe datorate unor fenomene meteorologice extreme. Un manuscris românesc de la finele secolului al XVIII-lea a înregistrat de altfel cât se poate de pertinent această situație de lipsuri, pe care războiul nu avea decât să o amplifice: “Din anul 1786 s-au început ră, iar începerea anului 1787 s-au început foarte rău: iarnă foarte rău, zăpadă și ploă multă, apoi ger lung și năprasnic, apoi, la începerea primăverii până la mai, ploi năprasnice totuna (mereu – C.F.) au ținut aici în Bănat, de au înecat tot. Și grânele au perit de apă, și alte semănături, apoi s-au pus secetă mare cu ferbințală până la septembrie. Vitele n-au dat nimic, iar de hrană s-au făcut foamete din anul 1786 până la 1788. Oca de grâu (circa 1,35 kg – C.F.) cu un petac (polturac, adică 1,5 creițari – C.F.), și de porumb, iar așa hacovu (un acov = 56 de litri – C.F.) cu 7 florinți și cu 18, și altele asemenea de toate lipsea și scumpete”.⁵

După ce în iulie și la începutul lunii august 1788 ciocnirile din zona Orșova Veche – Jupalnic au silit trupele imperiale să se retragă spre Mehadia în urma operațiunilor militare desfășurate în zonă și încheiate cu abandonarea pozițiilor defensive de la Lazu Mare (16 august 1788), avansarea trupelor turcești pe culoarul Timiș–Cerna n-a mai putut fi oprită. Cum și rezistența trupelor imperiale de la Dunăre se încheiase prin capitularea garnizoanei de la Peștera Veterani (31 august 1788), trupele turcești au avut cale liberă să avanseze și spre zona de deal și câmpie din sudul Banatului. Interesat de ceea ce se întâmpla pe frontul austro-turc aflat în apropiere, cronicarul Dionisie Eclesiarhul a relatat în *Hronograful* său amploarea înaintării turcești și, deopotrivă, afectarea gravă a resurselor materiale din teritoriul ocupat, dar mai cu seamă soarta tragică a locuitorilor luați în robie: “De aci (de la Orșova Veche), nestându-le nimenea (turcilor) înpotriva, după ce au istovit județul Mehedii au tras la Caravansebeș [!], oraș mare, slăvit, cam între dealuri. Ars-au, prădat-au, robit-au și pre acel oraș și toate satele acelui județ. Apoi au mers înainte și s-au apropiat de orașul Logoj. (...) Sarasker pașa (seraschierul/ generalissimul Iusuf pașa – C.F.) cu oștile n-au intrat în orașul mai sus-zis, Logoju, căci că-i era teamă de venirea nemților, ci au tăbărât (și-au ridicat tabăra – C.F.) cu oștile în câmpul unui sat ce să numește Logojel, aflând loc întins și bun de lovirea războiului, 4 ceasuri până la orașul Logoj. Turcii să rumpea din ordie (oaste – C.F.) ceate-ceate și fugea noaptea cu prada și cu robii ce-i prinsasă în țările lor, și saraskerul nu putea să le facă zapt (să le confiște – C.F.), și așa slăbiia ordiia turcească din zi în zi”.⁶ Relatarea lui Dionisie Eclesiarhul a surprins și efectele dramatice ale ocupării

⁵ Dimitrie Cioloca, “Din cele trecute veacuri. Însemnări de pe cărțile vechi,” *Foaia Diecezană*, an LX, nr. 8 (Caransebeș, 1945): 3.

⁶ Dionisie Eclesiarhul, *Hronograf 1765–1815*, ed. Dumitru Bălașa (București: Editura Academiei Române, 1987), 48.

zonei de la Dunăre, din sudul Banatului, de către trupele turcești la începutul lunii septembrie 1788: “Și, trecând Dunărea, au dat năvală turcii pe acolo și, tăind oastea ce au găsit acolo, au intrat în Țara Banatului și au robii, au tăiat, au prădat trei județe: Palanca, Beserica Albă, Panciova, orașe mari și frumoase cu câte trei sau patru mii de casă și toate satele acestor județe. Luat-au și dobitoace multe și acolo. N-au avut cui să le vândă, ci la trecerea în hotarele turcilor le-au vândut: bou 50 parale, vaca un leu, oaia, capra pe 10 parale. O, vai și amar, ce au fost căzut pe Țara Banatului. Și au fost ajuns până la orașul Vârșeșul, ca la 2 ceasuri numai, ce nu au intrat în oraș, unde iastă alt județ, și ar fi prăpădit și acel mare și slăvit oraș cu case frumoase, 5 sau șasă mii, ci au pripit (constrâns – C.F.) un general sârb și cu corpul lui de oaste sârbi (Corpul de voluntari sârbi comandat de colonelul Branovaczky – C.F.) și cu câțiva călărime, dragoni și husari, și, stându-le împotriva vitejeaște, au statut turcii pe loc, dar dosul n-au dat, că socotia vezirul (Iusuf pașa) să răzime cu oștile la cetatea Temișvarului. Dar, ce folos, că nu i-au putut întoarce să-i treacă Dunărea, ci doă sau trei săptămâni (precum spun unii) au statut turcii pe loc și surpa ziduri și răsturna pământul căutând bani. Robii îi ținea legați. Ars-au și mănăstirea Voilovița (este mai curând vorba de mănăstirea Zlatița – C.F.) de lângă Panciova și alte două mănăstiri mai mici. Luat-au și clopotele di prin clopotnițele besericilor mari și mici.”⁷

Pătrunderea turcilor pe culoarul Timiș–Cerna în direcția Caransebeș–Lugoj, pe de o parte, însoțită, pe de altă parte, de ocuparea satelor din Valea Almăjului a fost înregistrată de mai mulți martori la evenimente, mai amănunțit sau în cuvinte puține. Într-o însemnare manuscrisă de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, probabil făcută la Caransebeș, înaintarea turcilor a fost consemnată laconic: “Într-aceea s-au început la acest an 1788 și răzmirița, Iozef al doilea, craiul nemțesc, să se bată cu turcii, și au ajuns unii din oameni a muri de foame, de scumpete. Într-acest an, în iulie 27, au intrat turcii în Rușava (Orșova Veche – C.F.) și în Jupalnic, iară [în] Mehadiia în avgust 17, iar Vasiova au pribegit în septembrie 9 în Țara Ungurească, la Ghiula.”⁸ O însemnare făcută în Protocolul cheltuielilor bisericești de la Mehadia și din protopopiatul acesteia a înregistrat, la rândul ei, dramatismul care a însoțit pătrunderea trupelor turcești în Banatul de munte în august–septembrie 1788: “În anul 1788 turcii arseră Mehadia, Caransebeșul, Biserica Albă și satele lor împrejur, însă pe la Biserica Albă nu multe, căci puțini turci fură. Iară în districtul Mehadiiei și a Caransebeșului foarte puține nedoarsă (arse în întregime – C.F.) scăpară. Halmăju, adică 13 sate, prădându-l, turcii s-au așezat la căși, apoi (au prădat) Pervova, Luncavița,

⁷ Ibid., 47–48.

⁸ Cioloca, *Din cele trecute veacuri*, 3.

Globurău, Cornereva”.⁹ La fel de tragică a fost și soarta satelor din câmpia de sud a Banatului confruntate cu prezența trupelor otomane. Chiar la mai bine de patru decenii după evenimente, Pavel Popovici, învățător din Coșteiul Mare (Kuștilj)¹⁰ a ținut să scrie următoarele pe filele unui *Octoih* (Râmnic, 1742) păstrat în biserica satului – un adevărat memento pentru urmași: “Scris-am spre vecinică aducere aminte, *precum am găsit în cărțile de la moșul meu* (subl. n.), precum au petrecut mare nevoie când au fost răzmeriță cu turcii în anul 1788. *Scris-am pentru cunoștința [celor] care ar vrea să știe* (subl. n.) când a fost răzmeriță”.¹¹ Pe filele unui *Evangheliar* (Sibiu, 1844) păstrat la biserica din Toracul Mare (Begejci) un alt dascăl a socotit necesar să rememoreze următoarele, la mai bine de jumătate de secol de la evenimente: “La anul 1788 s-au început resboiul cu turcii, carele resboiu au resbătut și aici, în Bănat, până la satul Tomașevaț, în Granița Militară”.¹²

În mod firesc, mărturiile românești cele mai consistente cu privire la evenimintele din 1788–1789 ni s-au păstrat din zona Banatului de munte, pe direcția principală de înaintare a trupelor otomane comandate de vizirul Iusuf pașa. Pe temeiul acestora poate fi urmărit aproape pas cu pas acțiunea trupelor turcești, care au lăsat prăpăd în urma lor. Ioan Rădoi, preotul-paroh de la Bogâltin, a notat spre neuitare următoarele pe filele unui *Evangheliar* (Râmnic, 1784) de la biserica unde slujea: “În ziua de Sf. Pantelimon (27 iulie – C.F.) a fost rea răzmeriță la anul 1788. Atuncea au trecut turcul la Rășava (Orșova Veche – C.F.) și au făcut foarte rea robie”.¹³ Nicolae, logofătul Epsicopiei Argeșului, a înregistrat, la rândul lui, impactul dezastruos pentru populația locală a înaintării trupelor otomane la finele lunii iulie și în august 1788: “Au trecut vezirul (Iusuf pașa) cu puteare mare de turci pe la Rușava în Țara Nemțească și a făcut multă stricăciune, jăfuind și robind, din cari robi, adunând mulți copii și feate în Craiova, pre mulți i-au răscumpărat unii din boeri și negustori”.¹⁴

De un tragism sfâșietor pentru soarta inumană a locuitorilor ajunși în august–septembrie 1788 la bunul-plac al trupelor turcești este relatarea plină

⁹ Coriolan Buracu, *Muzeul General Nicolae Cena în Băile Herculane și Cronica Mehadiiei* (Turnu Severin, 1924), 52

¹⁰ Născut în 1792, Pavel Popovici și-a început cariera de învățător la Coșteiul Mare în 1810, în 1853 el mai continuând să slujească la catedră, vezi Costa Roșu, *Patrimoniul cultural al românilor din Voivodina* (Alba Iulia: Altip Alba Iulia, Ed. ICRV Zrenianin, 2012), 145.

¹¹ Valeriu Leu, Costa Roșu, “Însemnări manuscrise pe vechi cărți românești din Banatul sârbesc,” în V. Leu, C. Albert, D. Teicu, eds., *Studii bănațene* (Timișoara: Mirton, 2007), 262.

¹² Ibid., 265. Tomașevac, situat între Becicherecul Mare (Zrenjanin) și Uzdin a făcut parte din compania de la Panciova a Regimentului de graniță germano-bănățean.

¹³ Valeriu Leu, *Cartea veche românească din bisericile Eparhiei Caransebeșului* (Reșița: Banatica, 1996), 217–218.

¹⁴ Ilie Corfus, *Însemnări de demult*, nr. 54 (Iași: Junimea, 1975), 18–19.

de revoltă și compătimire pe care i-o datorăm unui martor direct la evenimente – Nicolae Stoica de Hațeg, pe atunci “regiment-feldpater” (preot de campanie regimentar – C.F.) în Regimentul de graniță româno-iliric.¹⁵ Astfel, după ce turcii au ocupat Mehadia la 29 august 1788, “mulți dintre ei, având câini de vânătoare, s-au împărțit și răspândit deîndată prin văi, păduri și munți”, începând să jefuiască pretutindeni și să ia robi. “În scurt timp au fost aduși ca robi în jur de 100 de bărbați, femei, fete tinere și copii din Mehadia și închiși în biserica romano-catolică, ținută acolo vreme de patru zile și nopți, cu puțină pâine și apă. Slujitorii și ostașii turci, fiind la un loc cu femeile și fetele, au profanat sacristia. Unii locuitori au fost vânduți chiar aici, alții luați și închiși în alte case, apoi trimiși mai departe și vânduți. Familiile celor care se refugiaseră în păduri au fost dibuite de câini și descoperite sau rățăceau împreună cu copiii în susul și josul munților, suferind zile întregi de foame și fiind urmăriți de turci. Nu rareori s-a întâmplat ca mamele, din lipsă de apă, să le dea copiilor să-și bea propria urină. Mulți copii au fost îngropați de vii de proprii lor părinți, ba chiar uciși ori numai părăsiți, pentru a putea scăpa cu ceilalți. Unii dintre acești părinți dezumanizați, care se credeau scăpați, au dat adesea de turci și, fiind vlăguiți și infometați, pe jumătate morți, s-au lăsat legați și scoși din pădure. *Pana mi se poticnește în a descrie cruzimile tiranice și nespusele rușinări comise cu această ocazie* (subl. n.). Fapt este, că o femeie sau o fată care le cădea în mâini era mai întâi violată câinește de 20 și mai mulți turci, iar apoi i se tăia capul, care era dus pașei în locul capetelor de soldați nemți, fapt pentru care aceste bestii primeau un ducat și o celencă (pafta – C.F.) de argint. Acest blestem greu a durat la Mehadia vreme de 10 zile pline, până ce oamenii au reușit în cele din urmă să se refugieze în Banatul de sus. (...) La Mehadia turcii bogați au început să facă negoț, trimițând acasă cu slujitorii lor, pe uscat sau pe Dunăre, grupuri de câte 30–40 și chiar o sută de robi”.¹⁶

Din satele aflate în septembrie 1788 pe direcția de înaintare a trupelor turcești și expuse atrocităților comise de acestea, pe filele vechilor cărți bisericești ni s-au păstrat mărturii cutremurătoare cu privire la suferințele îndurate de români. Având încă proaspătă în memorie tragedia prin care au trecut poporenii pe care îi păstorea, preotul-paroh Lazăr Șuvăgău din Valea Bolvașnița a notat la 8 iunie 1791 următoarele pe paginile unui *Molitvelnic* (Râmnic, 1747) păstrat la biserica sa : “Să să știe când și în ce an au venit turcii pe la noi și au ajuns până la Sacu, aproape de Lugoj, în anul 1788, în luna lui august în 8 zile,

¹⁵ Știrile datorate lui Nicolae Stoica de Hațeg cu privire la evenimentele din 1788–1790 au fost comentate de Bujor Surdu, “Desfășurarea războiului austro-turc din 1790 pe teritoriul Banatului descrisă de un contemporan,” *Anuarul Institutului de Istorie din Cluj* 10 (1967): 43–128.

¹⁶ Nicolae Stoica de Hațeg, *Scrieri. Cronica Mehadii și a Băilor Herculanee. Povești moșăști scolarilor rumânești. Varia*, eds. D. Mioc, C. Feneșan (Timișoara: Facla, 1984), 38.

când au tunat (pătruns – C.F.) turcii în Jupalnic și au fost răzmeriță foarte ră, *cât nu au mai fost, nici n-a mai fi până la sfârșitul lumii aceștia* (subl. n.). Și s-au robit mulți oameni și dobitoace. Și mulți au scăpat, dar mulți s-au și prăpădit. Mai apoi, să știe că peste 2 luni (probabil cu ocazia retragerii turcilor din Banat în octombrie 1788 – C.F.) iarăși s-au prăpădit mulți din (de către – C.F.) turci, fără număr, și s-au robit”.¹⁷

La 6 noiembrie 1788, la scurtă vreme după retragerea trupelor turcești, Zaharia Tătucu, preotul-paroh din Iablanița, a notat cu amărăciune pe filele unui *Evangeliiar* (București, 1775) din biserica sa suferințele îndurate de poporenii săi nevoiți să fugă din calea atacului turcesc din august 1788: “Să se știe, cându au fost răzmiriță cu turcul la anul 1788, întru acestu an amu fost robiți de turci și am fugitu pestă Murășu la Crișu Albu, și am șazutu acolo 4 luni. Ne-au hrănit în păratu câte 6 zloți, și când am venitu napoi la pământul nostru, n-am aflatu nemicu. *Și petrile au fostu arsă* (subl. n.). Ceea ce se vede acuma, totul de nou s-au făcutu”.¹⁸ În satul Feneș, pustiit de turci în ultimele zile ale lunii august 1788, potrivit unui bilanț al pierderilor bisericii întocmit la 24 noiembrie 1790, “în vremea răzmiriții ce a fost în anul 1788, prin turci satul Feneș, biserica cu cele ce au fost întrânsa, n-a rămas nimic, fără numai un *Mineiu* românesc”.¹⁹ Petru Bumbăcilă, preotul-paroh din Teregova, a rememorat într-o însemnare pe filele unui *Minei pe luna aprilie* (Râmnic, 1780) fuga poporenilor săi la vestea apropierei trupelor turcești: “Să știe, când au început răzmerița de am fugit de turci (în) 1788”.²⁰ Aceeași atmosferă de panică datorită prezenței iminente a trupelor turcești i-a determinat și pe funcționarii minieri de la topitoria de aramă Sasca să părăsească în grabă localitatea: “Neămții, domnii din Sasca, văzând că-i lasă (ii părăsesc trupele imperiale – C.F.), ce vaitece, ce plânsuri era. Ei, fugind, lăsară pe un Matei Hoțu cu 10 inși de-a păzi vercu (din germ. *Werk*, adică uzina/ topitoria – C.F.)”, a notat Nicolae Stoica de Hațeg în *Cronica Banatului*.²¹ Dacă este să-i dăm crezare tot lui Stoica de Hațeg, în septembrie 1788, la Gudurica (localitate aflată la sud-est de Vârșeț), pe fondul amenințării iscate de apropierea trupelor turcești s-a produs un incident sângeros, amintind de evenimentele petrecute în timpul precedentului război austro-turc. Germanii din Gudurica (*Kudritz* în limba germană) s-au plâns împăratului Iosif al II-lea, aflat la Lugoj, că, la fel ca în 1738, fuseseră atacați de românii localnici iar nu de

¹⁷ Valeriu Leu, *Banatul între arhaic și modern. Mentalități în Veacul Luminilor* (Reșița: Banatica, 1993), 8.

¹⁸ Nicolae Iorga, *Observații și probleme bănățene* (București: Academia Română, 1940), 77.

¹⁹ Vasile Paica, *Monografia comunei Feneș* (Timișoara, 1935), 6.

²⁰ Leu, *Banatul între arhaic și modern*, 35.

²¹ Nicolae Stoica de Hațeg, *Cronica Banatului*, ed. a II-a, ed. D. Mioc (Timișoara: Facla, 1981), 249.

turci, așa cum era de așteptat. Drept urmare, suveranul a poruncit ca satul să fie înconjurat de unități de cavalerie “și ce vor afla în Cutrița să puște și să tae ca pe niște tirani.” Potrivit lui Stoica de Hațeg, a urmat un măcel cumplit, în care și-au pierdut viața 800 de oameni. 62 de români, între aceștia doi preoți, acuzați de germanii localnici că s-ar fi dedat la acte de prădare, au fost spânzurați.²² De un interes maxim pentru modul în care a perceput lumea românească din Banatul de munte amploarea pierderilor umane și a devastărilor materiale datorate pătrunderii turcești din vara târzie a anului 1788 este nota extrem de consistentă redactată de preotul Simion Ianășel din Zorlencior. Chiar dacă relatarea acestuia pe paginile unui *Tipicon* (Buda, 1826) păstrat la biserica din Ohabița (lângă Valea Boului/ Păltiniș) a fost așternută pe hârtie la aproape o jumătate de secol după evenimente, autorul ei, stăpânit de un netăgăduit simț al istoriei, și-a strâns informațiile atât din surse scrise cât și din mărturii orale, dorind să-i lase posterității un adevărat memento al vremurilor de restriște prin care trecuseră înaintașii săi: “Pre această față albă a Typiconului acestuia, carele iastă a Sfintei Bisăricii a Ohabiții, voiesc a scria câte ceva, ca cei care vor fi după mine următori, nepoți și strănepoți, dar încă și învățători și învățăcei, căutând cele de trăbuiță și ajungând la aceasta scrisoare, socotesc că nu să vor lenevi a nu o ceti de cele din bătrânețe trecute răzmeriți și primejdii. Eu, umblând prin sate pentru ispovedanie pri la bisărici și aflând câte ceva prin cărți scris, mie au fost spre mângăiare deacă am văzut (de) câți ani iastă biserica făcută, cine au fost preoții și alți anumiți tutori. Așadar și eu voi încerca a scria mai întâi și pe scurt. Adeacă răzmerița cu turcii au fost la annu 1788 toamna. S-au început pri la noi din 3 septemvrie și au ținut 3 săptămâni. Încă mainainte lagărul (tabăra – C.F.) și bătaia de la Slatina fiind (la 14 septembrie 1788 – C.F.), și împăratul Iosif cu trupul lui, cu oastia, pre carele singur (chiar – C.F.) tata meu, mergând acolo cu cele de trăbuiță, l-au văzut umblând prin oaste călare pre un cal alb curț (cu coadă scurtă – C.F.). Deci ținū groaznică bătaie cu turcii, multă trupă de om au perit și dintră ai noștri și dintră turci, până ce au fost șazănd morții ca groșii (buștenii – C.F.) cei răsturnați de vânt prin pădure. În toate zilele, neîncetat, să auzea de aici pocnetul tunurilor, că cum ar fi cât de aproape. Deci văzând turcii că nu pot învinge pe împăratul, au trimis cărți la al lor împărat și au ridicat altă trupă de oastă și i-au trimis să ia scaunul cel împărătesc. Deci văzând gheneara ce turcii meșteșugesc, cu grabă au scris cărți la împăratul, locuri unde s-au fost bătând, și văzându-să încă (în) mai mare primejdie, așa au făcut întrū adâncul nopții: au poruncit oștilor sale și cu toț(ii) au întors și au alergat pentru apărarea scaunului său și pe noi ne-au lăsat supt picioarele vrăjmașilor săi, spre sabie și spre robie și spre amărâtă sărăcie. Întorcându-să împăratul cu ai săi, când au

²² Ibid., 255–256.

fost prin Caransebeș, într-o duminică dimineața, au poruncit de au dat foc la tot orașul (în realitate turcii au fost cei care au incendiat și pustiit Caransebeșul la 21 septembrie 1788 – C.F.). Și nu au rămas nici o casă nearsă, nici cazarmă, nici magazină de hrană, de fân, de lemne, prefontăria (Comandamentul militar – C.F.), solnișăria (Oficiul sării – C.F.) – toate acestea în praf și în cenușe s-au prefăcut. Deci văzând noi atâta fum, cât s-au întunecat soarele, și atâta grozăvie de foc, iată numai cu degrabă să făcu strigare de la un om ce au fost eșit pre deal să vadă și mai bine focul, zicând cu glas mare: “Fugiți, fugiți oamenilor, sosesc turcii!” Atunci oamenii (în)mărmuriră și amehiră de frică și începură a țipa și a să văita și multe lacrimi a vărsa cu mic cu mare, și începură a lua care, ce din casă, nescăi țoale, bucate, iară care avură car, în car, care pre cal, care pre jugul boilor și pre vaci, care în spetele sale copii de cei mici, pre cei mai mărișori de mâini îi trăgea și la pădure am fugit, într-un ogaș în hotarul Cozmești, de-i zice Așcov, s-au strâns. Acolo au fost 7 sate adunate: Rugi, Ohabița, Dălinești, Apadia, Valeadeni, (Brebu și Zorlențu Mare) (întregirea ne aparține, scrisul fiind șters datorită folosirii frecvente a cărții – C.F.).²³

Pustiirea cumplită a Caransebeșului de către trupele turcești la 21 septembrie 1788 a stăruit încă mulți ani după aceea în amintirea românilor din împrejurimi. Astfel, pe filele unui *Minei pe luna septembrie* (Buda, 1804), Gheorghe Popovici, preotul-paroh din Cireșa, a ținut să noteze la aproape 20 de ani de la tristul eveniment: “Însămnare: în vremea aceea, când au fost răzmerița de au tunat (pătruns – C.F.) turcii în Banat până la Caransebeș și tot l-au ars într-o duminică, în 3 septembrie 1788”.²⁴ Pe filele *Istoriei universale* a lui Pavel Kenghelaț (Pesta, 1824), exemplar păstrat în Biblioteca eparhială din Caransebeș, un autor anonim a ținut, la rândul-i, să noteze după aproape 40 de ani: “În 11 septembrie, în anul 1788, au robot turcii Caransebeșul”.²⁵ În schimb, un martor ocular al dezastrului lăsat de trupele turcești la Caransebeș, care a venit acolo la scurt timp după retragerea acestora, ne-a zugrăvit o adevărată imagine apocaliptică a celor văzute. Trimis de superiori să constate situația mănăstirii și a bisericii franciscane de la Caransebeș, părintele Laurențiu Fritsch i-a relatat la 12 decembrie 1788 (pe când era găzduit în mănăstirea minorită de la Lugoj) vicarului general din Transilvania al Ordinului franciscan nu numai despre starea de dezolare în care a găsit sfântul lăcaș, ci și despre atmosfera de-a dreptul lugubră din întregul

²³ Gheorghe Cotoșman, “Inscripții și însemnări din bisericile Mitropoliei Banatului,” *Mitropolia Banatului* 14, nr. 9–10 (1964): 600–601.

²⁴ Valeriu Leu, *Însemnări manuscrise pe cărțile vechi românești din bisericile Eparhiei Caransebeșului (sec. XIX)*, (Timișoara: Mirton, 2011), 60. Data de 3 septembrie este, firește, greșită. Chiar admitând că ar fi pe stil vechi, pe stil nou i-ar corespunde 14 septembrie.

²⁵ Cotoșman, *Inscripții și însemnări*, 597. Eroarea în ceea ce privește data se datorește fie unei greșeli de lectură, fie unei scăpări tipografice.

oraș: “Acolo totul este, cu adevărat, pustiit și ars, încât nu mai poți vedea nimic întreg, nimic frumos, ci doar oroarea unei devastări depline”.²⁶

După ce trupele turcești au reușit să străpungă pozițiile defensive ale imperialilor de la Sacu (22 septembrie 1788), calea spre Lugoj, pe direcția în care se retrăgeau trupele comandate de Iosif al II-lea, a părut să fie la îndemâna atacatorilor. Numai că Iusuf pașa, sesizând indisciplina crescândă din rândul trupelor sale, a socotit necesar să se oprească la Lugoj și să își ridice acolo tabăra în vederea operațiunilor ulterioare. Detașamente militare mai mari sau mai mici de turci au profitat de acest răgaz pentru a întreprinde raiduri de jaf în satele din împrejurimi. Îngrozită de perspectiva atacurilor turcești, populația locală a încercat, ca de atâtea alte ori, să se salveze prin fugă. Mărturie ne stau și de această dată însemnările făcute pe filele unor vechi cărți bisericești. Bunăoară, pe filele unui *Molitvelnic* (București, 1758) provenind de la biserica din Belinț un autor anonim a notat: “În anul 1788 au fost fugit satul de rezmeriță, în 10 septembrie la anul 1788”.²⁷ Pe filele *Calendarului românesc* (Buda, 1828) păstrat la biserica din Boldur, un alt autor anonim a ținut să noteze la mai bine de 30 de ani de la evenimente: “Când au fost rezmirița cu turcii la 1788 (în text, greșit 1777 – C.F.), turcii au venit până la Tufișul Roșu din Găvojdia (partea respectivă de hotar se numește *Podul Roșu* – C.F.)”.²⁸

Martor atent al evenimentelor, Nicolae Stoica de Hațeg a urmărit și felul în care satele bănățene, grav afectate de atacul turcesc din vara târzie și toamna anului 1788, au încercat să revină la viață, înfruntând nenumărate privațiuni: “1789, 1790 și altele să adunară (au revenit locuitorii în vatra satelor – C.F.) și, fiind fără de vite, care cum puteau, câte ceva coverce (șopron acoperit cu frunziș – C.F.), bordeaiie își făcură și să așeza slabi”.²⁹

Pentru a putea evalua cât mai aproape de realitate pierderile înregistrate în Banat în timpul războiului din 1788–1789, socotim binevenită prezentarea imaginii demografice a provinciei – atât cea a teritoriului provincial (civil) cât și cea a teritoriului militarizat (Granița Militară). În anul premergător izbucnirii războiului austro-tuc (1787), recensământul iosefin al populației din regatul Ungariei, efectuat în 1785–1786, a înregistrat în Banatul provincial (fără Granița Militară, subordonată direct Consiliului Aulic de Război) un număr de 566 542

²⁶ Arhiva Decanatului romano-catolic din Caransebeș: *Etenim ibidem ita totum devastatum et combustum est, ut nec species, nec decor appareat, sed mera abominatio desolationis*. Am consultat acest document după reproducerea fotografică la Liviu Groza, *Restituiri istorice*, vol. 5, 172.

²⁷ Gheorghe Hâncu, *Cartea românească veche. Bibliografie*, nr. 60 (Galați: Biblioteca Regională “V. A. Urechia”, 1965), 35.

²⁸ Ioan Boroș, “Excursiuni în parohiile gr. ort. rom. din părțile bănățene. Cercetarea arhivelor,” *Analele Banatului* 3, nr. 3 (1930): 41–42.

²⁹ Iorga, *Observații și probleme bănățene*, 106.

de locuitori: 189 469 în comitatul Caraș, 215 506 în comitatul Timiș, 152 088 în comitatul Torontal și 9 479 în orașul liber regesc Timișoara.³⁰ În ceea ce privește densitatea demografică, situația în Banatul provincial a fost următoarea³¹:

Unitatea administrativă	Numărul de case	Numărul familiilor	Numărul locuitorilor	Loc./casă
Comitatul Caraș	36 570	36 775	189 469	5,18
Comitatul Timiș	35 724	38 861	215 506	6,03
Comitatul Torontal	21 366	25 649	152 088	7,11
Orașul Timișoara	1 219	1 310	9 479	7,77
Total	94 879	102 595	566 542	5,97

În ceea ce privește Granița Militară Bănățeană, constituită succesiv începând cu anul 1764, datele statistice referitoare la populație sunt, cel puțin până în prezent, incomplete pentru anii de până la izbucnirea războiului austro-turc din 1788–1789. Există, ce-i drept, situații statistice parțiale, numai că acestea nu ne oferă o imagine demografică gloablă a Banatului grăniceresc. Pentru anul premergător izbucnirii războiului cu Poarta, populația întregii Granițe Militare Bănățene a fost evaluată la 130 000 de locuitori³², cifră pe care o socotim foarte aproape de realitate având în vedere statisticile de mai târziu.³³ Ținând seama de aceste date, la începutul operațiunilor militare din războiul austro-turc întreaga populație a Banatului s-a ridicat la circa 695 000–700 000 de locuitori. Credem că, în contextul acestui scurt excurs demografic, catastrofa umană cauzată de războiul austro-turc din 1788–1789 în Banatul de sud-est și de sud poate fi evaluată cel mai bine în adevăratele ei proporții, dincolo de rapoartele oficiale și de mărturiile contemporane sau mai târzii.

Cercetările de până acum diferă în ceea ce privește stabilirea numărului de

³⁰ Karl Georg Rumi, *Geographisch-historisches Wörterbuch des österreichischen Kaiserstaates* (Viena, 1809), 214, 391–392, 400.

³¹ Dezső Danyi, *Az első magyarországi népszámlálás* (Budapesta, 1960), 194–197.

³² Aurel Țintă, "Contribuții la cunoașterea agriculturii și populației din Banat în secolul al XVIII-lea", în ed. Șt. Pascu, *Populație și societate. Studii de demografie istorică*, vol. 2 (Cluj-Napoca, 1977), 86, nota 1.

³³ În 1805 în Granița Militară Bănățeană au fost înregistrați 150 591 de locuitori, în vreme ce în 1816 numărul acestora s-a ridicat la 192 892 de suflete, vezi Grigore Popiți, *Date și documente bănățene 1728–1887* (Timișoara, 1939), 97 și 123. Relativitatea înregistrărilor demografice, a cărei cauze sunt de ordin general sau determinate de împrejurări speciale, este pusă în evidență de o statistică din 1804, deci cu numai un an înainte de numărătoarea de populație din 1805, când doar în cele 134 de parohii ortodoxe din Granița Militară Bănățeană au fost înregistrate 174 586 de suflete, vezi Carl Bernhard Edler von Hietzinger, *Statistik der Militärgänze des österreichischen Kaiserthums*, vol. 2 (Viena, 1823), 456.

localități din Banat (atât cel provincial cât și cel grăniceresc) care au fost afectate de atacurile turcești din 1788–1789. Dacă Pesty Frigyes a amintit 127 de astfel de localități³⁴, în schimb Antonie Marchescu a stabilit numărul acestora la 147.³⁵ În urma cercetărilor noastre – care vor fi detaliate în cele ce urmează – am constatat că nu mai puțin de 249 de localități din Banat – cam o treime din totalul așezărilor – au fost afectate direct de evenimentele din 1788–1789: 195 în Granița Militară (din care 111 în Regimentul româno-iliric și 43 în Regimentul germano-bănățean), 39 în comitatul Caraș și 15 în comitatul Timiș. Vom purcede mai întâi la prezentarea pierderilor materiale înregistrate în Banatul provincial (comitatele Caraș și Timiș), mult mai mici în raport cu cele înregistrate în Granița Militară, expusă cu intensitate maximă atacurilor turcești. În cele 39 de localități din comitatul Caraș pagubele materiale produse de atacul turcesc s-au ridicat la 360 793 fl. 59 cr., din care 273 530 fl. 26 cr. în cercul Lugoj, 81 142 fl. 30 cr. în cercul Caraș și 6 142 fl. 3 cr. în cercul Oravița. Detaliată pe localități, situație se prezintă astfel³⁶:

Localitatea	Valoarea pagubelor		Observații
	fl.	cr.	
Cercul Lugoj			
Găvojdia	9 769	30	
Sacu	42 611	30	biserica arsă parțial
Căvăran	15 782		biserica arsă parțial
Prisaca	10 201		biserica arsă parțial
Zăgujeni	1 158		biserica arsă parțial
Peștere	5 835		biserica arsă parțial
Maciova	7 607		biserica arsă parțial
Tincova	15 838	10	
Crivina	667	54	
Criciova	117		
Jena	9 139	30	

³⁴ Frigyes Pesty, *Krassó vármegye története*, vol. II/2 (Budapesta, 1892), 159.

³⁵ Marchescu, *Grănicerii bănățeni*, 111.

³⁶ Situația a fost întocmită pe baza datelor cuprinse în statistica întocmită de comitatul Caraș la 31 iulie 1790 (vezi doc. 5 din anexă), păstrată la Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Timiș (SJANT), *Prefectura județului Severin*, nr. 5/1790, f. 1, întregită cu informații din conscripția bisericească de la 1792 publicată de Costin Feneșan, “Conscripția protopopiatelor Lugoj și Caransebeș din 1792 și semnificația ei,” *Mitropolia Banatului* an XXVII, nr. 7–9 (1977): 486–491. O situație amănunțită a pagubelor suferite de satele din comitatul Caraș în timpul atacului turcesc din 21 septembrie 1788 se păstrează la SJANT, *Prefectura județului Severin*, nr. 14/1789–1790, f. 2–3.

Localitatea	Valoarea pagubelor		Observații
	fl.	cr.	
Brebu	30 130		biserica arsă parțial
Zorlențu Mare	22 943		
Delinești	11 887	30	biserica arsă parțial
Mâtnicul Mare	2 462		biserica arsă parțial
Apadia	8307		
Ohaba Mâtnic	8 418		biserica arsă parțial
Ohabața	7 497		
Valeadeni	10 104		acoperișul bisericii ars
Zgribești	1319		
Zorlencior	10 531		biserica arsă parțial
Ruginosu	2 818		
Jupa	1 045		biserica arsă parțial
Rugi	17 660		biserica și 36 de case arse
Valea Boului (Păltiniș)	6 123		biserica arsă parțial
Sălbăgel	7 303	26	biserica arsă parțial
Jdioara	5 892	22	
<i>Cercul Caraș</i>			
Câlnic	733		
Moniom	120		
Ezeriș	22 124		
Târnova	30 929	30	
Dezești	930		
Fârliug	579	30	
Țerova	825	30	
Soceni	24 901		
<i>Cercul Oravița</i>			
Nicolinț	2 268	50	
Ciuchici	3 278	20	
Petrilova	458	37	
Bogodinț	115	16	

Rezumativ, situația pagubelor materiale înregistrate în comitatul Caraș în 1788–1789 se prezintă după cum urmează:

cercul Lugoj: 273 530 fl. 26 cr.
cercul Caraș: 81 142 fl. 30 cr.
cercul Oravița: 6 121 fl. 3 cr.
T O T A L: 360 793 fl. 59 cr.

La pagubele provocate de turci în comitatul Caraș, în satul Fizeș s-au adăugat cele datorate militarilor din regimentul imperial Bréchainville în cursul retragerii din 24 septembrie 1788. Acestea s-au ridicat la nu mai puțin de 2 768 fl 42. cr.³⁷

În cele 15 sate din comitatul Timiș afectate de ofensiva turcească din septembrie 1788 pagubele materiale s-au ridicat la 142. 329 fl. 6 cr. Detaliată pe localitățile din cercul Timiș, cel afectat, situația se prezintă astfel³⁸:

Localitatea	Valoarea pagubei	
	fl.	cr.
Bacova	9 820	43
Darova	14 675	35
Liebling	14 115	8
Sintari	33 788	31 ½
Nițchidorf	11 144	40 ½
Buziaș	2 606	
Drăgoiești	1 530	10
Ficătar	2 458	50
Cadâr	7 325	25
Chevereșul Mare	1 257	30
Ohaba Forgaci	4 664	25
Sinersig	8 039	45
Căpăt	3 009	30
Sacoșul Mare	15 180	
Vucova	12 714	53

Pagubele materiale care au fost înregistrate de cele 54 de sate din Banatul provincial s-au ridicat, prin urmare, la impresionanta sumă de 503 123 fl. 5 cr., din care 360 793 fl. 59 cr. în comitatul Caraș (39 de sate) și 142 329 fl. 6 cr. în comitatul Timiș (15 sate). Prin mărimea pagubelor, cele mai afectate localități au fost Sacu (42 611 fl. 30 cr.), Târnova (30 929 fl. 30 cr.), Brebu (30 130 fl.), Soceni (24 901 fl.), Zorlențul Mare (22 943 fl.), Ezeriș (22 124 fl.), Rugi (17 660 fl.), Tincova (15 838 fl.), Căvăran (15 782 fl.), Delinești (11 887 fl. 30 cr.), Zorlencior (10 531 fl.), Prisaca (10 201 fl.) și Valeadeni (10 104 fl.) din comitatul Caraș; Sintari (33 788 fl. 31 ½ cr.), Sacoșul Mare (15 180 fl.), Darova (14 675 fl. 35 cr.), Liebling (14 115 fl.), Vucova (12 714 fl. 53 cr.) și Nițchidorf (11 144 fl. 40

³⁷ SJANT, *Prefectura județului Severin*, nr. 14/1789–1790, fl. 1 (vezi doc. 4 din anexă).

³⁸ Arhiv Vojvodine Sremski Karlovci, *Tamiška županija*, Acta generalia, XLIX–67 (vezi doc. 1 din anexă). Am consultat documentul după copia păstrată pe microfilm la Arhivele Naționale Istorice Centrale București, *Microfilme Iugoslavia*, rola 120, c. 487).

½ cr.) din comitatul Timiș. Pentru a putea evalua cu adevărat amploarea pagubelor suferite de satele din Banatul provincial, amintim că, în 1787, contribuția anuală care i-a revenit Fiscului imperial din comitatul Timiș se ridica la 719 567 fl. 39 ½ cr., iar cea din comitatul Caraș la suma de 76 622 fl. 3 2/8 cr.³⁹

În ceea ce privește pierderile materiale înregistrate în Granița Militară Bănățeană în timpul evenimentelor din 1788–1789, nu dispunem încă de cifre globale, ci doar de un inventar al bunurilor imobile distruse. Acesta ne îngăduie totuși să realizăm pe deplin amploarea dezastrului. Astfel, în cele 154 de localități afectate ale Graniței Militare (111 în Regimentul româno-iliric și 43 în Regimentul germano-bănățean) au fost distruse în întregime 60 de biserici ortodoxe, alte 66 de lăcașuri de cult fiind avariate. O mănăstire ortodoxă, cea de la Zlatița, a fost distrusă din temelii. De asemenea, au fost distruse în întregime 7 biserici romano-catolice, alte 8 fiind avariate, în vreme ce 4 mănăstiri romano-catolice au fost complet distruse, una fiind avariata. 6936 de case ale grănicerilor au fost distruse în întregime, alte 14 244 fiind mai mult sau mai puțin avariate. O situație detaliată a bunurilor imobile din Granița Militară Bănățeană, întocmită prin însumarea situației din Regimentul româno-iliric și cea din Regimentul germano-bănățean, ne îngăduie să sesizăm pe deplin dimensiunile dezastrului produs de trupele turcești în 1788–1789.

Bunul afectat	Distrus integral	Distrus/ avariata parțial
cazărmi	8	4
magazii de alimente	6	3
poligoane de tragere	12	8
localuri destinate instrucției militare	14	6
depozite cu efecte militare	2	
grajduri	86	64
gare	2	
depozite de tunuri	1	1
locuințe militare (pentru ofițeri și subofițeri)	101	101
oficii ale sării	2	1
oficii de carantină	2	3
oficii de vamă	4	
cârciumi	9	22
școli principale germane (<i>Hauptschulen</i>)	1	

³⁹ Rumi, *Geographisch-historisches Wörterbuch*, 391–392 și 214.

Bunul afectat	Distrus integral	Distrus/ avariat parțial
școli grănicerești germane	14	24
școli comunale naționale	40	26
mori cu cai	10	36
biserici ortodoxe	60	66
mănăstiri ortodoxe	1	
biserici romano-catolice	7	8
mănăstiri romano-catolice	4	1
case parohiale romano-catolice	2	1
case ale grănicerilor	6936	14 244

În lipsa unor date oficiale cu privire la valoarea bănească a bunurilor distruse în întregime sau avariate nu putem decât avansa o estimare care, în opinia noastră, se situează la câteva milioane de florini. Rămâne ca viitoare cercetări de arhivă să ne aducă lămuriri în această privință.

Teritoriul Regimentului de graniță româno-iliric, aflat pe direcția principală a atacului turcesc, a avut, în mod firesc, cel mai mult de suferit. Aici au fost complet distruse 52 din cele 111 de biserici ortodoxe, alte 34 lăcașuri de cult fiind avariate. Așa cum am amintit, mănăstirea Zlatița a fost ruinată în întregime. De asemenea, au fost distruse complet patru biserici romano-catolice, alte două fiind avariate. 5825 de case ale grănicerilor au fost distruse în întregime, alte 7085 fiind mai mult sau mai puțin avariate. În cele ce urmează prezentăm detaliat pierderile în bunuri imobile suferite de fiecare din cele 111 localități de pe teritoriul Regimentului de graniță româno-iliric⁴⁰:

Banatska Palanka (Palanca Nouă/Ujpalanka), 159 case existente, 43 de case distruse complet, avariate o cazarmă, biserica ortodoxă, școala comună și 116 case grănicerești.

Banatski Sokolac (Sakallovacz), 97 case existente, complet distruse două locuințe militare, biserica ortodoxă, școala grănicerească, localul de instrucție, avariate o locuință militară, școala comună, trei grajduri, 97 de case grănicerești.

⁴⁰ Tabelul a fost întocmit pe baza situației înaintate Comandamentului Militar General al Slavoniei și Banatului de către maiorul Ludwig von Kleeberg la 24 iulie 1789. Documentul se păstrează la SJANT, *Comandamentul General Bănățean*, 52/4, f. 10–12 (se va cita C.G.B.). În raportul care însoțește statistica (vezi doc. 3 din anexă), maiorul Kleeberg a ținut să detalieze daunele grave suferite de clădirile erariale: „... ferestrele au fost distruse sau luate cu toată fierăria care a putut fi demontată, broaștele de la uși au fost demontate, grilajele de fier de la ferestre au fost dezmembrate, plitele de pe sobele de fier au fost luate, ici și colo podele au fost scoase sau arse, astfel că totul este distrus și trebuie să fie reparat. În tabel, casele apar într-un număr mai mare decât cel al familiilor de grăniceri conscrise, asta deoarece în numărul acestor case au fost socotite și casele de prin sălașe, care au ars.”

Câmpia (Langenfeld), 80 case existente, 17 case distruse complet, biserica ortodoxă și un grajd distruse în întregime, avariate o locuință militară și 63 de case grănicerești.

Vračev Gaj, 167 case existente, 19 case distruse complet, avariate o locuință militară, biserica ortodoxă, școala comunală și 148 de case grănicerești.

Crvena Crkva (Biserica Roșie/ Rothkirchen), 83 case existente, 11 case și biserica ortodoxă distruse complet, 72 de case grănicerești avariate.

Dupljaja, 93 case existente, avariate biserica ortodoxă, școala comunală și toate cele 93 de case grănicerești.

Jasenovo, 169 case existente, 7 case distruse complet, avariate două locuințe militare, școala grănicerească germană, școala comunală, două grajduri, poligonul de tragere, localul de instrucție și 162 de case grănicerești.

Straža (Lagerdorf), 130 case existente, două case distruse complet, avariate o locuință militară, biserica ortodoxă, școala comunală, un grajd și 128 de case grănicerești.

Bela Crkva (Biserica Albă/ Weißkirchen), 553 case existente, 209 case distruse complet, o cazarmă, Oficiul de sare, magazia de alimente, biserica romano-catolică, patru locuințe militare, școala germană și un depozit distruse complet, avariate Oficiul de vamă, biserica ortodoxă, școala comunală, poligonul de tragere și 344 de case grănicerești.

Zlatița, 89 case existente, șase case distruse complet, mănăstirea ortodoxă distrusă în întregime, avariate școala comunală și 83 de case grănicerești.

Kusić, 205 case existente, 29 de case distruse complet, două locuințe militare, biserica ortodoxă, școala comunală și școala grănicerească germană distruse în întregime, avariate un grajd, poligonul de tragere și 176 de case grănicerești.

Kruščica, 126 case existente, avariate o locuință militară, biserica ortodoxă, școala comunală, un grajd și 126 de case grănicerești.

Lescovița, 59 case existente, biserica ortodoxă și școala comunală distruse complet, avariate o locuință militară, un grajd și 59 de case grănicerești.

Kaluđerovo (Rebenberg), 86 case existente, 25 de case și școala comunală distruse complet, avariate 61 de case grănicerești.

Naidăș, 170 case existente, avariate o locuință militară, biserica ortodoxă, un grajd și 170 de case grănicerești.

Divici, 43 case existente, toate avariate.

Belobreșca, 70 case existente, avariate o locuință militară, biserica ortodoxă, școala comunală și un grajd.

Șușca, 69 case existente, toate avariate.

Radimna, 99 case existente, avariate o locuință militară, biserica ortodoxă, școala comunală, un grajd și toate cele 99 de case grănicerești.

Pojejena Sârbească, 54 case existente, avariate trei locuințe militare, școala

comunală, trei grajduri, poligonul de tragere, localul de instrucție și toate cele 54 de case grănicerești.

Pojejena Română, 57 case existente, toate avariate.

Măcești, 59 case existente, toate avariate, împreună cu școala comună.

Moldova Nouă, 216 case existente, 95 de case distruse complet, Oficiul de vamă, o locuință militară, școala grănicerească germană, biserica ortodoxă și trei grajduri distruse în întregime, avariate școala comună, un grajd și 121 de case grănicerești.

Dalboșeț, 132 case existente, avariate o locuință militară, biserica ortodoxă, școala comună, două grajduri, cârciuma și toate cele 132 de case grănicerești.

Șopot, 110 case existente, avariate o locuință militară, biserica ortodoxă, un grajd și toate cele 110 case grănicerești.

Bănia, 178 case existente, avariate o locuință militară, biserica ortodoxă, un grajd și toate cele 178 de case grănicerești.

Gârbovăț, 73 case, o casă distrusă în întregime, avariate biserica ortodoxă și celelalte 72 de case grănicerești.

Mocerîș, 80 case existente, 22 de case distruse în întregime, avariate o locuință militară, biserica ortodoxă, un grajd și 58 de case grănicerești.

Lăpușnicul Mare, 116 case existente, avariate biserica ortodoxă și toate cele 116 case grănicerești.

Bozovici, 228 case existente, 104 case, biserica ortodoxă, localul de instrucție și un grajd distruse în întregime, avariate cazarma, biserica romano-catolică, o locuință militară, școala grănicerească germană, poligonul de tragere și școala comună.

Prilipeț, 203 case existente, 73 de case, biserica ortodoxă și un grajd distruse în întregime, avariate o locuință militară și 130 de case grănicerești.

Pătaș, 156 case existente, 17 case distruse complet, avariate biserica ortodoxă și 139 de case grănicerești.

Rudăria, 314 case existente, 130 de case distruse în întregime, avariate biserica ortodoxă, o locuință militară și un grajd.

Prigor, 226 case existente, 72 de case, două locuințe militare, școala grănicerească germană, biserica ortodoxă, trei grajduri și localul de instrucție distruse în întregime, avariate 154 de case grănicerești.

Borloveni, 171 case existente, 55 de case distruse în întregime, avariate o locuință militară, biserica ortodoxă, un grajd și 116 case grănicerești.

Putna, 48 case existente, 7 case distruse în întregime, 41 de case grănicerești avariate.

Sichievița, 106 case existente, avariate o locuință militară, biserica ortodoxă, un grajd și toate cele 106 case grănicerești.

Gornea Liubcova, 77 case existente, avariate biserica ortodoxă și toate cele 77 de case grănicerești.

Dolnia Liubcova, 96 case existente, biserica ortodoxă distrusă în întregime.

Berzasca, 115 case existente, patru case distruse în întregime, avariate o locuință militară, biserica ortodoxă, școala comunală, două grajduri, poligonul de tragere și localul de instrucție.

Svinița, 99 case existente din care 98 distruse în întregime, două locuințe militare, biserica ortodoxă, școala comunală, două grajduri, depozitul de tunuri și localul de instrucție distruse complet.

Tisovița, 15 case grănicerești distruse complet.

Plavișevița, 38 de case grănicerești, o locuință militară și un grajd distruse complet.

Dubova, 29 de case grănicerești distruse complet.

Ogradena, 65 de case grănicerești, o locuință militară, biserica ortodoxă, localul de instrucție și un grajd distruse complet.

Eșelnița, 62 de case grănicerești, o locuință militară, biserica ortodoxă, școala comunală și un grajd distruse complet.

Jupalnicul Nou, 69 de case grănicerești, cazarma, Oficiul de carantină, Oficiul de vamă, biserica romano-catolică, biserica ortodoxă, școala comunală, o locuință militară și un grajd distruse în întregime.

Jupalnicul Vechi, 30 de case grănicerești și biserica ortodoxă distruse complet.

Tufări, 51 de case grănicerești, cazarma, biserica ortodoxă, școala comunală, o locuință militară și un grajd distruse în întregime.

Coramnic, 25 de case grănicerești distruse în întregime.

Iablanița, 174 case existente, 163 de case grănicerești, biserica ortodoxă și școala comunală distruse în întregime, avariate 11 de case grănicerești.

Petnic, 83 case existente, 70 de case grănicerești, două locuințe militare, biserica ortodoxă, școala comunală, școala grănicerească germană, două grajduri și poligonul de tragere distruse complet, avariate localul de instrucție și 13 case grănicerești.

Globucraiova, 73 case existente, 52 de case grănicerești distruse complet, avariate biserica ortodoxă, școala comunală și 21 de case grănicerești.

Pârvova, 58 case existente, șapte case grănicerești și școala comunală distruse complet, avariate biserica ortodoxă și 51 de case grănicerești.

Lăpușnicel, 64 case existente, 52 de case grănicerești, o locuință militară, școala comunală și un grajd distruse în întregime, avariate 12 case grănicerești.

Crușovăț, 47 case existente, 34 de case grănicerești, biserica ortodoxă și școala comunală distruse în întregime, avariate 13 case grănicerești.

Cuptoare, 82 case existente, 58 de case grănicerești și școala comunală distruse în întregime, avariate 24 de case grănicerești.

Mehadica, 205 case existente, 131 de case grănicerești, o locuință militară,

școala comunală și un grajd distruse complet, avariate biserica ortodoxă și 74 de case grănicerești.

Topleț, 136 case existente, 132 de case grănicerești, două locuințe militare, biserica ortodoxă, școala comunală, două grajduri, poligonul de tragere și localul de instrucție distruse în întregime, avariate 4 case grănicerești.

Bârza, 45 de case grănicerești complet distruse.

Pecenișca, 45 de case grănicerești existente, din care 44 distruse complet, iar una avariata.

Mehadia, 316 case existente, 299 de case grănicerești, cazarma, magazia de alimente, Oficiul parohial romano-catolic, două Oficii de vamă, un gater, cinci locuințe militare, zece grajduri, școala grănicerească germană, Comenduirea, biserica ortodoxă și școala comunală distruse complet, avariate biserica romano-catolică, două locuințe militare, o magazie de tunuri și 17 de case grănicerești.

Valea Bolvașnița, 109 case existente, 99 de case grănicerești, o locuință militară, un grajd și biserica ortodoxă distruse în întregime, avariate 10 case grănicerești.

Globurău, 85 case existente, două case grănicerești, două locuințe militare, un grajd, poligonul de tragere și localul de instrucție distruse complet, avariate biserica ortodoxă, școala comunală, școala grănicerească germană, două grajduri și 83 de case grănicerești.

Plugova, 91 case existente, nouă case grănicerești și biserica ortodoxă distruse complet, avariate școala comunală și 82 de case grănicerești.

Cornereva, 184 case existente, trei case grănicerești, o locuință militară și un grajd distruse complet, avariate 181 de case grănicerești.

Bogâltin, 99 case existente, 19 case grănicerești complet distruse, avariate școala comunală și 80 de case grănicerești.

Cornea, 90 case existente, 15 case grănicerești și o locuință militară complet distruse, avariate biserica ortodoxă, școala comunală, un grajd și 75 de case grănicerești.

Verendin, 90 case existente, 15 case grănicerești și o locuință militară distruse complet, avariate biserica ortodoxă, școala comunală, un grajd și 75 de case grănicerești.

Luncavița, 120 case existente, 77 de case grănicerești, o locuință militară, un grajd și școala comunală distruse în întregime, avariate biserica ortodoxă și 43 de case grănicerești.

Cănicea, 56 case existente, 29 de case grănicerești complet distruse, 27 de case grănicerești avariate.

Domașnea, 262 case existente, 244 de case grănicerești, o locuință militară, biserica ortodoxă, școala comunală și un grajd distruse în întregime, avariate 18 case grănicerești.

Teregova, 304 case existente, 284 de case grănicerești, trei locuințe militare, două biserici ortodoxe, școala grănicerească germană, școala comună, poligonul de tragere, patru grajduri și cârciuma distruse în întregime, avariate 20 de case grănicerești.

Rusca, 121 case existente, 117 case grănicerești, o locuință militară, un grajd și biserica ortodoxă complet distruse, avariate patru case grănicerești.

Feneș, 75 case grănicerești existente, toate complet distruse, la fel biserica ortodoxă și școala comună.

Armeniș, 148 case grănicerești existente, toate distruse în întregime, la fel o locuință militară, un grajd, biserica ortodoxă și școala comună.

Sadova Veche, 70 case existente, 67 de case grănicerești, biserica ortodoxă și școala comună distruse complet, avariate trei case grănicerești.

Ilova, 86 case existente, 79 de case grănicerești, două locuințe militare, două grajduri, poligonul de tragere și localul de instrucție distruse complet, avariate șapte case grănicerești.

Vărciorova, 134 case existente, 119 case grănicerești, o locuință militară, un grajd, biserica ortodoxă și școala comună complet distruse, avariate 15 case grănicerești.

Bolvașnița, 74 case existente, 70 de case grănicerești, patru locuințe militare, poligonul de tragere, localul de instrucție, patru grajduri, biserica ortodoxă și școala comună complet distruse, avariate patru case grănicerești.

Vălișoara, 99 case existente, 50 de case grănicerești și biserica ortodoxă complet distruse, avariate școala comună și 49 de case grănicerești.

Borlova, 173 case existente, 87 de case grănicerești, o locuință militară, un grajd și școala comună complet distruse, avariate biserica ortodoxă și 86 de case grănicerești.

Slatina Timiș, 250 case grănicerești, toate complet distruse, la fel o locuință militară, trei grajduri, școala grănicerească germană, școala comună, biserica romano-catolică și casa parohială romano-catolică.

Goleș, 65 case grănicerești existente, din care 41 distruse în întregime, 24 avariate.

Bucoșnița, 70 case existente, 60 de case grănicerești și școala comună distruse în întregime, avariate zece case grănicerești.

Petroșnița, 108 case existente, 54 de case grănicerești, biserica ortodoxă și școala comună complet distruse, avariate 54 de case grănicerești.

Ruieni, 42 case existente, 14 case grănicerești și biserica ortodoxă distruse în întregime, avariate școala comună și 28 de case grănicerești.

Cârpa (Valea Timișului), 107 case existente, 86 de case grănicerești, o locuință militară, un grajd, biserica ortodoxă și școala comună distruse în întregime, avariate 21 de case grănicerești.

Zlagna, 46 case grănicerești existente, din care 20 distruse în întregime și 26 avariate.

Prisian, 49 case grănicerești existente, din care 26 distruse în întregime și 23 avariate.

Buchin, 53 case existente, 49 de case grănicerești, biserica ortodoxă și școala comunală complet distruse, avariate patru case grănicerești.

Poiana, 137 case existente, 24 de case grănicerești și biserica ortodoxă distruse în întregime, avariate școala comunală și 113 case grănicerești.

Caransebeș, 823 case existente, 797 case, două cazărmi, o magazie de alimente, Oficiul sării, biserica romano-catolică, mănăstirea romano-catolică, patru locuințe militare, opt grajduri, trei biserici ortodoxe și școala comunală distruse în întregime, avariate 26 de case.

Iaz, 111 case existente, 14 de case grănicerești, biserica ortodoxă și școala comunală distruse complet, avariate 97 de case grănicerești.

Ciuta, 109 case existente, 14 de case grănicerești, biserica ortodoxă și școala comunală distruse în întregime, avariate 95 de case grănicerești.

Zervești, 63 case existente, 24 de case grănicerești, o locuință militară, un grajd și biserica ortodoxă distruse în întregime, avariate 39 de case grănicerești.

Turnu, 50 case grănicerești, din care 36 complet distruse și 14 avariate.

Dalci, 36 case existente, 11 case grănicerești și biserica ortodoxă complet distruse, avariate 25 de case grănicerești.

Cicleni, 22 case existente, din care 10 distruse în întregime și 12 avariate.

Var, 99 case existente, 15 case grănicerești, o locuință militară, un grajd și școala comunală complet distruse, avariate biserica ortodoxă și 84 de case grănicerești.

Obreja, 287 case existente, 18 case grănicerești, biserica ortodoxă și școala comunală complet distruse, 269 de case grănicerești avariate.

Glimboca, 154 case existente, patru case grănicerești și biserica ortodoxă distruse în întregime, avariate 150 de case grănicerești și școala comunală.

Ohaba Bistra, 83 case existente, 27 de case grănicerești, o locuință militară, cârciuma, poligonul de tragere, localul de instrucție, școala grănicerească germană, biserica ortodoxă și școala comunală distruse în întregime, avariate o locuință militară, patru grajduri și 56 de case grănicerești.

Voislova, 44 case existente, o casă grănicerească distrusă în întregime, avariate biserica ortodoxă și 43 de case grănicerești.

Zăvoi, 32 case existente, din care două complet distruse și 30 avariate.

Cireșa, 48 case existente, două case grănicerești, biserica ortodoxă și școala comunală complet distruse, avariate 46 de case grănicerești.

Mal, 42 case existente, patru case grănicerești complet distruse, avariate biserica ortodoxă și 38 de case grănicerești.

Crâșma, 53 de case existente, zece case grănicerești și școala comunală complet distruse, avariate biserica ortodoxă și 43 de case grănicerești.

Măru, 156 case existente, 60 de case grănicerești, o locuință militară, un grajd, biserica ortodoxă și școala comunală complet distruse, avariate 96 de case grănicerești.

Valea Mare (Valea Bistrei), 17 case existente, din care 9 distruse în întregime și 8 avariate.

Marga, 43 case existente, un gater distrus complet, avariate o locuință militară, un grajd, biserica ortodoxă și toate cele 43 de case grănicerești.

TOTAL		
Bunul afectat	Distrus în întregime	Avariat/ distrus parțial
cazărmi	6	2
magazii de alimente	3	
oficii ale sării	2	
oficii de carantină	2	
biserici romano-catolice	4	2
mănăstiri romano-catolice	2	
case parohiale romano-catolice	2	1
biserici ortodoxe	52	34
mănăstiri ortodoxe	1	
oficii de vamă	4	
locuințe militare	60	28
grajduri	67	34
cărciumi	2	1
școli grănicerești germane	10	4
școli principale (<i>Hauptschulen</i>) germane	1	
școli comunale (naționale)	40	26
depozite militare	2	
poligoane de tragere	10	6
localuri de instrucție	11	4
gater	2	
case grănicerești	5 825	7 085
depozite de tunuri		1

În cele 43 de localități de pe teritoriul Regimentului de graniță germano-bănațean au fost distruse în întregime 8 biserici ortodoxe, alte 32 fiind avariate. Trei dintre lăcașurile de cult romano-catolice au fost complet distruse, în vreme

ce șase au fost avariate. Două mănăstiri romano-catolice au fost complet pustiite, iar una avariata. Nici pe teritoriul acestui regiment casele grănicerilor nu au fost cruțate de pustiirea războiului, 1111 fiind complet distruse, iar alte 7159 avariate mai mult sau mai puțin.

În cele ce urmează prezentăm detaliat pierderile în bunuri imobile suferite de fiecare din cele 43 de localități de pe teritoriul Regimentului de graniță germano-bănățean:⁴¹

Tomaševac, 131 case existente, avariate cârciuma și biserica ortodoxă.

Botoș, 245 case existente, avariata biserica ortodoxă.

Orlovat, 103 case existente, avariata biserica ortodoxă.

Idvor, 147 case existente, 19 case grănicerești și cârciuma distruse în întregime, avariate un grajd cu magazie și biserica ortodoxă.

Perlez (*Perlasvarosch*), 345 case existente, avariate patru locuințe militare, un grajd cu magazie, biserica romano-catolică și biserica ortodoxă.

Čenta (*Leopoldova*), 145 case existente, avariate cârciuma, un grajd cu magazie, biserica ortodoxă.

Farkaždin, 85 case existente, avariate cârciuma, un grajd cu magazie și biserica ortodoxă.

Opovo, 294 case existente, 41 de case grănicerești, cazarma și două mori cu cai distruse în întregime, avariate opt locuințe militare, cârciuma, biserica romano-catolică, biserica ortodoxă, școala grănicerească germană, cinci mori cu cai și 253 de case grănicerești.

Baranda, 195 case existente, 12 case grănicerești distruse complet, avariate două locuințe militare, patru mori cu cai și 183 de case grănicerești.

Sakule, 205 case existente, 30 case grănicerești și patru mori cu cai distruse în întregime, avariate două locuințe militare, cârciuma, două mori cu cai și biserica ortodoxă.

Uzdin, 199 case existente, o casă grănicerească distrusă în întregime, avariate biserica ortodoxă și 198 de case grănicerești.

Jarkovac, 152 case existente, avariata biserica ortodoxă.

Dobrica, 128 case existente, avariata biserica ortodoxă.

⁴¹ Tabelul a fost întocmit pe baza situației înaintate Comandamentului Militar General al Slavoniei și Banatului de maiorul Ludwig von Kleeberg la 8 iulie 1789. Documentul se păstrează la SJANT, C.G.B., 51/129, f. 680–681. În raportul care însoțește statistica (vezi doc. 2 din anexă), maiorul Kleeberg a ținut să sublinieze faptul că, în cazul celor mai multe clădiri erariale arse, “zidurile sunt aproape cu totul ruinate, astfel că, în caz de nevoie, vor trebui zidite din nou, așa cum este cazul la cazarma din Panciova. Clădirile erariale care au rămas cruțate de foc sunt la fel de mult afectate în ceea ce privește părțile componente, aceasta atât datorită dușmanului cât și a locuitorilor îndrăzneți de la sate. Cele mai multe dintre aceste clădiri sunt avariate în asemenea măsură, că nu pot fi folosite pe timp de iarnă deoarece le lipsesc ferestrele și ușile.”

Banatska Dubica (Margitica), 77 case existente, avariata biserica ortodoxă și cârciuma.

Pančevo (Panciova/Pantschowa), 744 case existente, 353 case, cazarma, 27 de locuințe militare, o cârciumă, o școală, o mănăstire romană-catolică, poligonul de tragere, opt localuri de instrucție și trei depozite complet distruse, avariate trei locuințe militare, o cârciumă, două magazine de alimente, Oficiul sării, Oficiul de carantină, biserica romano-catolică, o mănăstire romano-catolică, două școli și biserica ortodoxă.

Jabuka, 200 case existente, 14 case grănicerești, biserica romano-catolică și o locuință militară distruse complet, avariate nouă locuințe militare, cârciuma, școala și o casă grănicerească.

Glogonj, 176 case existente, 63 de case grănicerești și o locuință militară distruse în întregime, avariate șase locuințe militare și biserica romano-catolică.

Sefkerin, 136 case existente, șase case grănicerești distruse în întregime, avariate trei locuințe militare, un depozit de alimente, cârciuma, școala, biserica ortodoxă și 130 de case grănicerești.

Crepaja, 173 case existente, nouă case grănicerești, o locuință militară și cârciuma distruse complet, avariate școala, biserica ortodoxă și 164 de case grănicerești.

Alibunar, 240 case existente, șase case grănicerești, o locuință militară și trei localuri de instrucție distruse în întregime, avariate două locuințe militare, două grajduri cu magazie și cârciuma.

Ilandža, 153 case existente, avariata biserica ortodoxă.

Seleuš (Seleuș), 140 case existente, opt case grănicerești complet distruse, avariate biserica ortodoxă, cârciuma, un grajd cu magazie și 132 de case grănicerești.

Lokve (Sânmihai), 152 case existente, avariata biserica ortodoxă.

Izbište, 103 case existente, avariate cinci locuințe militare, poligonul de tragere, localul de instrucție, două mori cu cai și biserica ortodoxă.

Zagajica, 92 case existente, o casă grănicerească distrusă complet, avariate o locuință militară, un grajd cu magazie, biserica ortodoxă, școala și 91 de case grănicerești.

Parta, 52 case existente, avariate școala și biserica ortodoxă.

Uljma, 193 de case existente, trei case grănicerești distruse complet, avariate două locuințe militare, un grajd cu magazie, biserica ortodoxă și 190 de case grănicerești.

Nikolinci (Nicolinț), 145 case existente, două case grănicerești distruse complet, avariate două locuințe militare, cârciuma, un local de instrucție, o moară cu cai, biserica ortodoxă și 143 de case grănicerești.

Banatsko Novo Selo (Satu Nou/Neudorf), 306 case existente, trei case

grănicerești, biserica ortodoxă, două mori cu cai, un grajd cu magazie și cârciuma distruse în întregime, avariate trei locuințe militare, un grajd, cinci mori cu cai și 303 case grănicerești.

Deliblato (Deliblata), 269 case existente, 33 de case grănicerești și un grajd complet distruse, avariate două locuințe militare, cârciuma, școala, biserica ortodoxă, poligonul de tragere, un local de instrucție, trei grajduri, trei mori cu cai și 236 de case grănicerești.

Kovin (Cuvin), 324 case, 81 de case grănicerești complet distruse, avariate cazarma, Oficiul de carantină, biserica romano-catolică, biserica ortodoxă, cinci locuințe militare, cârciuma, două școli, șapte grajduri, trei mori cu cai și 243 de case grănicerești.

Pločica, 133 case existente, opt case grănicerești distruse complet, avariate două locuințe militare, cârciuma, școala, biserica ortodoxă, două mori cu cai și 125 de case grănicerești.

Grebenac, 187 case existente, cinci case grănicerești, o locuință militară, școala și poligonul de tragere distruse în întregime, avariate 182 de case grănicerești.

Orešac, 71 case existente, o casă grănicerească distrusă în întregime, avariate o locuință militară, biserica ortodoxă, școala și 70 de case grănicerești.

Kajtasovo, 72 case existente, 28 de case grănicerești și biserica ortodoxă complet distruse, avariate 44 de case grănicerești.

Dubovac, 63 case existente, 17 case grănicerești, o locuință militară, biserica ortodoxă și un grajd distruse complet, avariate 46 de case grănicerești.

Opovo, 82 case existente, avariate o locuință militară, un grajd și biserica ortodoxă.

Veliki Gaj (Gaiul Mare), 106 case existente, 11 case grănicerești, o locuință militară și biserica ortodoxă distruse complet, avariate o locuință militară, un grajd și 95 de case grănicerești.

Dolovo (Doloave), 334 case existente, 33 de case grănicerești, cârciuma și un grajd distruse în întregime, avariate biserica ortodoxă, o moară cu cai și 301 de case grănicerești.

Starčevo, 263 case existente, 48 de case grănicerești, biserica romano-catolică, mănăstirea romano-catolică, cinci locuințe militare, o școală și trei grajduri distruse complet, avariate două locuințe militare, cârciuma, o școală, un grajd, două mori cu cai, biserica ortodoxă și 215 de case grănicerești.

Bavanište, 387 case existente, 60 de case grănicerești, biserica ortodoxă, o cârciumă, un grajd, o moară cu cai distruse în întregime, avariate o cârciumă, șase mori cu cai și 327 de case grănicerești.

Banatski Brestovac, 203 case existente, 119 case grănicerești, două locuințe militare, un grajd și o moară cu cai distruse în întregime, avariate biserica

romano-catolică, patru locuințe militare, cârciuma, școala, patru grajduri și 84 de case grănicerești.

Omoljica, 320 case existente, 96 de case grănicerești, biserica romano-catolică, biserica ortodoxă, o locuință militară, cârciuma, școala și două grajduri distruse în întregime, avariate cazarma, Oficiul de carantină, două locuințe militare, poligonul de tragere, două localuri de instrucție și 224 de case grănicerești.

TOTAL		
Bunul afectat	Distrus în întregime	Distrus/ avariat parțial
cazărmi	2	2
biserici romano-catolice	3	6
mănăstiri romano-catolice	2	1
biserici ortodoxe	8	32
școli	4	20
locuințe militare	41	73
cârciumi	7	21
poligoane de tragere	2	2
depozite de alimente	3	3
localuri de instrucție	3	2
grajduri cu magazie	19	30
mori cu cai	10	36
case grănicerești	1 111	7 159
oficii ale sării		1
oficii de carantină		3

Pierderile înregistrate în timpul atacului turcesc din 1788 de topitoriile de aramă și de fier din Banat aflate în zona de operațiuni (Moldova Nouă, Sasca, Oravița, Dognecea, Reșița, Bocșa), nevoite să-și suspende pentru o vreme activitatea, sunt deocamdată greu de evaluat în condițiile distrugerii aproape complete a arhivei Direcției Miniere Bănățene. Doar cercetarea bogatei arhive a Consiliului Aulic pentru Monetării și Minerit, păstrată la Viena, ne va putea oferi deslușiri în această privință. De asemenea, pierderile deosebit de simțitoare pe care le-au suferit gospodăriile personale ale populației (vite, oi, cai, unelte gospodărești, provizii alimentare etc.) din zonele afectate de atacurile turcești din 1788–1789 sunt extrem de greu, dacă nu cumva cu neputință de cuantificat. La fel de iluzorie este și încercarea de a estima numărul locuitorilor uciși de turci sau morți în timp ce încercau să se refugieze din fața acestora. În orice caz, depopularea unor localități de pe teritoriul Regimentului de graniță româno-iliric în urma evenimentelor din 1788–1789 a ajuns să preocupe

cu vădită îngrijorare autoritățile militare. Potrivit conscripției efectuate în iulie 1790, pe teritoriul regimentului au fost înregistrate 1073 de gospodării din care lipseau bărbații sau persoanele în stare să se îngrijească de activitățile necesare bunei lor funcționări. A existat chiar intenția ca în gospodăriile în care se afla o femeie singură sau copii fără părinți sesia de pământ aferentă casei să le fie luată. Maiorul Ludwig von Kleeberg, bine informat cu privire la daunele umane și materiale cauzate de războiul cu turcii, s-a opus însă acestui proiect în raportul său adresat Comandamentului General Bănățean la 18 octombrie 1790. În susținerea opiniei sale, Kleeberg a afirmat că bărbații luați de turci în robie se mai puteau înapoia, în vreme ce copiii din gospodărie – desigur *comunional grăniceresc*, caracteristic Graniței Militare – își puteau întemeia familii, cărora le era necesară sesia de ogor aferentă casei. Potrivit lui Kleeberg, de la gospodăriile aflate în situația amintită puteau fi luate doar cele 395 de loturi de pământ ai căror beneficiari fie că dispăruseră, fie că muriseră cu toții.⁴² Suprafața avută în vedere era de circa 30 000 de iugăre de ogor.⁴³

În cele ce urmează vom încerca să investigăm problema, cu siguranță cea mai dureroasă, rezultată de pe urma operațiunilor militare din 1788–189 – cea a victimelor omenești, fie că au fost ucise sau luate în robie, fie că au fost nevoite să fugă/ să se refugieze pentru a scăpa cu viață. În ceea ce privește numărul acestora, cifrele – nesustținute de surse credibile și verificabile – au depășit în unele cazuri limitele rezonabile. Astfel, Nicolae Stoica de Hațeg a afirmat că, “cu totul, suma robilor creștini scris în Țarigrad (înregistrați la Constantinopol – C.F.) (a fost) de șaptezeci și doao mii”⁴⁴. Avem convingerea că acest număr – care îl cuprinde, poate, și pe cel al locuitorilor uciși – este cu totul exagerat, fiind influențat fără îndoială de impresia de moment foarte puternică produsă asupra autorului, martor nemijlocit la unele evenimente sau despre care aflase din surse directe.

Pornind de la rapoartele oficiale păstrate la Kriegsarchiv din Viena, dispunem de date pe care le socotim cu mult mai apropiate de realitate. Sursa cea mai credibilă este raportul pe care generalul Mittrowsky l-a înaintat la 15 septembrie 1790 Consiliului Aulic de Război. Potrivit acestuia, din cei 343 000 de locuitori ai Graniței Militare Slavono-Bănățene⁴⁵ în timpul războiului din 1788–1789 au pierit cu toul 56 900 de locuitori (uciși, luați în robie, fugari). Dintre aceștia, un număr de 36 250 (adică 63,70%) au fost cei din Granița Militară Bănățeană: 22 919 (adică 66,23%) din Regimentul româno-iliric și 13 331 (adică 36,78%)

⁴² Popiți, *Date și documente bănățene*, 80.

⁴³ Vaniček, *Specialgeschichte*, vol. III, 65.

⁴⁴ Stoica de Hațeg, *Scrieri*, 215.

⁴⁵ Între 1783 și 1792 Comandamentul General al Banatului, sub a cărui autoritate se afla Granița Militară Bănățeană, a fost unit cu Comandamentul General al Slavoniei, cu sediul la Petrovaradin.

din Regimentul germano-bănăţean. Mai mult, generalul Mittrowsky a indicat în raportul său şi numărul de robi luaţi de turci în Graniţa Militară Bănăţeană: 7958. Un număr de 7191 (adică 90,36%) dintre aceşti robi proveneau de pe teritoriul Regimentului de graniţă româno-iliric (1296 bărbaţi, 1980 băieţi, 1808 femei şi 2051 fete) şi 767 (adică 9,64%) de pe cel al Regimentului germano-bănăţean (63 bărbaţi, 230 băieţi, 202 femei şi 272 fete). Prin urmare, turcii au luat în robie din Graniţa Militară Bănăţeană cu totul 1359 bărbaţi, 2210 băieţi, 2010 femei şi 2 23 fete.⁴⁶ Dacă socotim pe bună dreptate ca fiind exagerat numărul de 72 000 de robi menţionat de Nicolae Stoica de Haţeg, în schimb credem că cei 7958 de robi amintiţi în raportul generalului Mittrowsky, întocmit la doar un an după încetarea ostilităţilor pe teritoriul Banatului, chiar dacă este, poate, uşor subevaluat, reprezintă cifra cea mai apropiată de realitate. De altfel, alte izvoare contemporane ne îndeamnă la o abordare prudentă în legătură cu numărul robilor luaţi de turci în Banat în 1788–1789. Bunăoară, Dionisie Eclesiarhul aminteşte împrejurarea că, în septembrie–octombrie 1789, după ce au fost scoşi de pe teritoriul Banatului, “turcii au avut vreme de au trecut Dunărea cu toate prăzile şi robii, trecând pe la Mehedinţi, pe la Cerneţi. Şi vindea robi, cum să putea ajunge (tocmi – C.F.) cu cumpărătorii. Au răscumpărat şi boierii ţării pe mulţi şi i-au slobozit. *Spuneau unii din oamenii cei de crezut, că prin catastihul vezirului 30 000 oameni (bărbaţi – C.F.) şi mueri şi copii, fete au robit din Banat* (subl. n.), afară de cei ce au fugit cu ei pe alătura”.⁴⁷ Şi această cifră de 30 000 de robi o socotim supraestimată, mai ales în comparaţie cu datele din statisticile întocmite de Regimentul româno-iliric, cel mai afectat de atacurile turceşti. Trei statistici din perioada iulie–septembrie 1789 sunt lămuritoare în această privinţă. Astfel, într-un raport adresat Comandamentului General al Banatului la 2 august 1789, maiorul Ludwig von Kleeberg a afirmat că până la 31 iulie 1789 de pe teritoriul Regimentului româno-iliric fuseseră luaţi în robie sau dispăruşeră 6695 de persoane (1146 bărbaţi, 1636 femei, 1909 băieţi, 2004 fete). Dintre acestea în Banat reveniseră doar 51 de persoane (16 bărbaţi, 19 femei, 8 băieţi şi 8 fete), adică 0,76%, probabil cei care fie reuşiseră să fugă din faţa turcilor, fie fuseseră răscumpăraţi din robie de boieri şi negustori din Oltenia. Alţi 6680 de locuitori (1131 bărbaţi, 1617 femei, 1901 băieţi şi 1996 fete), adică 99,24% erau socotiţi ca rămaşi în robia turcească sau dispăruţi.⁴⁸

⁴⁶ Vaniček, *Specialgeschichte*, vol. III, 472. Se cuvine remarcat faptul că, potrivit cu cele constate în raportul generalului Mittrowsky, turcii au luat în Graniţa Militară Slavonă cu totul doar şapte locuitori în robie: două fete din Regimentul de la Slavonski Brod, trei bărbaţi din Regimentul de la Petrovaradin, un bărbat şi o femeie din Regimentul de la Gradiška.

⁴⁷ Dionisie Eclesiarhul, *Hronograf*, 49.

⁴⁸ SJANT, C.G.B., 52/12, f. 50. Aceste cifre sunt confirmate de un nou raport al maiorului Kleeberg din 30 septembrie 1789, vezi Popiţi, *Date şi documente bănăţene*, 78.

Un nou raport al Regimentului româno-iliric de la finele lunii octombrie 1789 a constatat că din localitățile acestuia lipseau, fiind luați în robie, 6676 persoane (1143 bărbați, 1622 femei, 1905 băieți și 2008 fete), în vreme ce numărul celor reveniți era de doar 23 (6 bărbați, 5 femei, 5 băieți, 7 fete). Astfel, la 31 octombrie 1789 Regimentul româno-iliric a fost nevoit să constate lipsa a 6653 de locuitori luați în robia turcească de pe teritoriul său.⁴⁹ După o lună, un alt raport al Regimentului româno-iliric a anunțat Comandamentul General al Banatului că până la 30 noiembrie 1789 reveniseră în satele lor doar 36 de locuitori (11 bărbați, 10 femei, 9 băieți, 6 fete), în robia turcească rămânând 6649 de locuitori (1126 bărbați, 1607 femei, 1891 băieți, 1989 fete).⁵⁰

O statistică a pierderilor omenești înregistrate în întreaga Granița Militară Bănățeană până la 31 august 1790 pare că s-a aflat la baza raportului înaintat Consiliului Aulic de Război de generalul Mittrowsky la 15 septembrie 1790.⁵¹ Potrivit cu această statistică, din Granița Militară Bănățeană au fost luați 7910 robi (1362 bărbați, 2014 femei, 2210 băieți, 2324 fete). 7142 de persoane (1298 bărbați, 1812 femei, 1980 băieți, 2052 fete), adică 90,29%, proveneau de pe teritoriul Regimentului româno-iliric, în vreme ce 768 de persoane (64 bărbați, 202 femei, 230 băieți, 272 fete), adică 9,71%, locuiseră pe teritoriul Regimentului germano-bănățean. Din robie/ refugiu reveniseră până atunci doar 8 locuitori (3 bărbați, 4 femei, o fată), astfel că în robia turcească mai rămăseseră 7902 persoane.⁵² Având în vedere atât condițiile în care s-au desfășurat acțiunile de conscriere cât și graba autorităților militare de la fața locului de a încheia cu celeritate operațiunea, trebuie să luăm în calcul o certă rată de subînregistrare. În acest context, estimăm că numărul robilor luați de turci în timpul războiului din 1788–1789 s-a ridicat la circa de 10 000 de persoane, adică aproximativ 7,50% din totalul populației de circa 130 000 de locuitori din Granița Militară Bănățeană.

După cum am amintit, numeroși locuitori din Granița Militară Bănățeană au încercat să-și salveze viața prin fuga din fața atacurilor turcești. Potrivit unor surse, după atacul turcesc de la Orșova Veche (27 iulie–7 august 1788) din zonă ar fi fugit în jur de 23 000 de persoane, care au căutat refugiu în teritoriul provincial. O partea dintre acești fugari au revenit mai târziu la vetrele lor, alta, cam

⁴⁹ SJANT, C.G.B., 47/7, f. 138.

⁵⁰ SJANT, C.G.B., 52/75, f. 517; vezi și Popiți, *Date și documente bănățene*, 79 (cu unele erori).

⁵¹ Vezi nota 46.

⁵² SJANT, C.G.B., 47/5, f. 133. Potrivit raportului generalului Mittrowsky, până la finele lunii august 1790 din robia turcească reveniseră doar 314 persoane, vezi Vaniček, *Specialgeschichte*, vol. III, 472. Avem în pregătire două volume consistente cu privire la robii bănățeni în Imperiul otoman și revenirea lor la vatră.

7000 de suflete, a căzut în robia turcească.⁵³ După retragerea imperialilor din pozițiile defensive de la Lazu Mare–Mehadia (28 august 1788) numărul fugărilor pare să fi sporit până la 40 000.⁵⁴ Fuga locuitorilor îngroziți de atacurile turcilor a continuat și după aceea, mărturie fiind însemnările manuscrise pe care am avut deja prilejul să le cităm. Locuitorii din Granița Militară Bănățeană au ajuns să se refugieze, în condiții dintre cele mai precare, fie în comitatele Timiș și Arad, aflate mai în apropiere, fie chiar mai departe, în comitatele din Ungaria propriu-zisă. Demoralizați psihic, afectați din punctul de vedere al resurselor fizice și, deopotrivă, a celor de hrană, unii dintre acești refugiați și-au aflat sfârșitul departe de casă, fără a-și mai revedea vatra străbună.⁵⁵ Pentru autoritățile militare de graniță întreținerea și repatrierea acestor refugiați a constituit o problemă suplimentară încă în timpul operațiunilor militare împotriva turcilor.⁵⁶ Generalul Colloredo, locțiitorul comandantului armatei de operațiuni, i-a ordonat următoarele Comandamentului General Slavono-Bănățean la 3 august 1789, din Biserica Albă: “În ceea ce privește întreținerea fugărilor, trebuie să se țină seama de faptul în ce măsură sunt aceștia în stare să-și procure cele necesare traiului. Și în acest an persoanelor care nu-și pot asigura hrana necesară va trebui să le fie alocat în caz de nevoie și acum, cu prudența necesară și în ordinea cuvenită, ajutorul aprobat în orice caz de Maiestatea Sa în anul trecut”.⁵⁷ Mai mult, copleșit de problema întreținerii fugărilor, Comandamentul General Slavono-Bănățean i-a ordonat Regimentului româno-iliric – din însărcinarea Cartierului general de la Biserica Albă al armatei de operațiuni – la 5 august 1789, să ia măsuri ferme “dacă va deveni necesară o retragere a populației în caz că s-ar ivi vreun pericol din partea dușmanului.” Comandei Regimentului româno-iliric i s-a cerut să vegheze “ca familiile sau persoanele singure care, fără să fi primit mai înainte vreun ordin, o iau la fugă în mod precipitat și voluntar, să fie excluse imediat de la orice pretenție la vreun ajutor de întreținere, acesta

⁵³ Vaniček, *Specialgeschichte*, vol. III, 65.

⁵⁴ Ibid., 421.

⁵⁵ Dintre locuitorii Caransebeșului care au fugit din orașul lor la apropierea trupelor turcești (21 septembrie 1788), un număr de 37 și-au găsit sfârșitul departe de casă: 20 la Makó și alți doi în alte localități din Ungaria, vezi Andrei Ghidiu, Iosif Bălan, *Monografia orașului Caransebeș* (Caransebeș, 1909), 27–28, nota 1.

⁵⁶ La 3 ianuarie 1789 Comandamentul General Slavono-Bănățean a informat Regimentul germano-bănățean că readucerea în marș a refugiaților aflați în comitatul Pesta urma să fie amânată până la îndreptarea vremii, vezi SJANT, C.G.B., 51/3, f. 6.

⁵⁷ SJANT, C.G.B., 52/9, f. 30: *Was die Verpflegung der Flüchtigen aber anbelangt, so kommt es darauf an, wie weit solche einen Nahrungsverdienst sich zu verschaffen im Stande sind. Für die zu keinen Nahrungsverdienst geeignete Individuen muß allerdings der voriges Jahr von Seiner Mayestät verwilligte Beytrag auch heuer in sich ereignenden Fall mit der nöthigen Vorsicht und in gehöriger Ordnung abgereicht werden.*

urmând să fie acordat doar acelor oameni, care nu-și pot asigura singuri hrana, fiind așadar fie persoane în vârstă și slăbite sau femei și copii minori, fie îndeobște oameni care nu sunt deloc în stare să-și asigure singuri subzistența datorită infirmităților și bolilor”.⁵⁸ Tot la 5 august 1789 Comandamentul General Slavono-Bănățean a ordonat comandanților celor două regimente de graniță din Banat, să le ceară ofițerilor din subordine, “sub cea mai grea răspundere”, luarea unor măsuri potrivite, “ca fuga voluntară a populației să fie prevenită cât mai eficient, iar ei înșiși să nu-i părăsească pe oamenii încredințați conducerii lor înainte de a se fi primit ordinul de retragere”.⁵⁹

Din cele expuse până acum se desprind cu limpezime două concluzii: în urma războiului austro-turc din 1788–1789 Banatul, mai ales partea sa militarizată, a suferit pierderi materiale enorme, a căror recuperare a reclamat muncă intensă și deopotrivă fonduri bănești considerabile. Pe de altă parte, operațiunile militare din 1788–1789 au reprezentat, mai ales în cazul Regimentului de graniță româno-iliric, o adevărată hemoragie demografică de pe urma căruia și-a revenit abia după câțiva ani.⁶⁰ Banatul va mai fi afectat într-un mod tot aproape la fel de grav din punct de vedere material și demografic abia peste mai bine de o jumătate de secol, în timpul Revoluției din 1848–1849.

⁵⁸ SJANT, C.G.B., 52/9, f. 27: *auf den eintretenden Fall eines wegen Feindesgefahr nothwendig werdenden Rückzugs der Population; daß die Familien oder einzelne Individuen, die ohne einen vorhergegangenen Befehl eine voreilige und willkührliche Flucht unternehmen, von den Anspruch auf den Sustentation-Beytrag unmittelbar ausgeschlossen zu erstrecken sein solle und dieser ausserdeme nur auf solche Leute zu erstrecken sein solle, die zu keinerley Nahrungserwerbung geeignet und also entweder alte und geschwächte Greise oder Weiber und unmündige Kinder oder überhaupt solche Menschen sind, die wegen ihrer Gebrechen und Preßhaftigkeiten sich ihren Unterhalt keineswegs selbst zu verschaffen vermögen.*

⁵⁹ SJANT, C.G.B., 52/9, f. 28–29: *daß der willkührlichen Flüchtung der Populace, bey der sonst auf sie selbst fallenden schwersten Verantwortung, wirksamst vorgebeuget werde und sie selbst die ihrer Leitung anvertrauten Leute vor der zum Zurückzug erhaltenen Ordre nicht verlassen sollen.*

⁶⁰ O posibilitate de comparație pentru refacerea, măcar în parte, a potențialului uman și material al Regimentului româno-iliric o oferă statistica populației și animalelor din cele 113 sate de pe teritoriul său finalizată la 27 decembrie 1791, la Biserica Albă, sediul de atunci al comandamentului regimentar, vezi Popiți, *Date și documente bănățene*, 82–86.

A N E X Ă

1. [1789]. Situația pierderilor înregistrate de localitățile din cercul Timiș al comitatului Timiș în urma atacului turcesc din 21 septembrie 1789.

Arhiv Vojvodine Sremski Karlovci, *Tamiška županija*, Acta generalia, 1789-XLIX–67 (în microfilm la Arhivele Naționale Istorice Centrale București, *Microfilme Iugoslavia*, rola 120, c. 487.

Extractus summarius damnorum occasione tumultus hostilis anno 1789 die 21-a Septembris exorti incolis possessionum processus Temesiensis numeri secundi illatorum

possessiones	fl.	xr.
Bachovar	9 280	43
Daruvar	14 673	35
Liebling	14 115	8
Rittberg	33 788	31 ½
Niczkidorff	11 144	40 ½
Buzias	2 606	
Dragojesty	1 530	10
Fikatar	2 458	50
Kádár	7 325	25
Keveress	1 257	30
Ohaba	4 664	25
Szinerszeg	8 039	45
Kepet	3 009	30
Magyar Szákos	15 180	
Vukova	12 714	53
Summa summarum	142 329	6

L. S. Per Antonium Fisser m. pr., inclyti comitatus Temesiensis viceiudicem nobilium, et
L. S. Georgium Androvich m. pr., eiusdem inclyti
comitatus Temesiensis iuratum assessorem

2. 1789 iulie 8, *Perlez*. Maiorul Ludwig von Kleeberg către Comandamentul General Slavono-Bănățean: raportează despre pagubele suferite de clădirile erariale de pe teritoriul Regimentului de graniță germano-bănățean în timpul atacurilor turcești din 1788.

SJANT, *Comandamentul General Bănățean*, 51/129, f. 679 și f. 682.

B E R I C H T

Zufolge der hohen Verordnung vom 29. Juny a.c. wird der summarische Ausweis der im Jahr 1788 durch den Feind weggebrennt und annoch stehenden Ärarial-, dann sonstigen Gebäuden mit der gehorsamsten Anmerkung unterlegt, daß an den meisten als verbrennt ausgewiesenen Ärarial-Gebäuden das Gemäuer fast gänzlich ruinirt, so daß in Erfordernisfall eine neue Erbauung wird eintreten müssen, welches sich auch mit der Pancsovaer Kasserne ebenso verhält.

Die vom Brand verschont gebliebenen Ärarial-Gebäude sind nicht minder an ihren Bestandtheilen sowohl durch den Feind als auch muthwilliges Landvolk größtentheils dergestalt beschädiget worden, daß zur Winterszeit wegen ermangelnden Fenstern und Thüren darinn nicht zu bestehen ist, jedoch wird bei dermaligen Umständen auf eine Reparation ausser in dringenden Fällen nicht angetragen, sondern werden diesfällig besondere Befehle abgewartet. Perlasvarosch, am 8. July 1789 von *Kleeberg*, Major Vidi: Titel, den 9-ten July 1789 J. K. *Martin ppr.*, *Feld-Kriegs-Commissarius*

3. 1789 iulie 30, *Jasenovo*. Maiorul Ludwig von Kleeberg către Comandamentul General Slavono-Bănățean: raportează despre pagubele suferite de clădirile erariale de pe teritoriul Regimentului româno-iliric în timpul atacurilor turcești din 1788.

SJANT, *Comandamentul General Bănățean*, 52/4, f. 9.

B E R I C H T

Nach denen abgeforderten und endlichen von die Kantons-Abtheilungen eingegangenen Eingaben hat man gemäß hoher Verordnung vom 24-ten verflossenen Monats Juny den Ausweis wieviel Aerarial-, dann publique Gebäude, Kirchen und gemeine Gränzhäuser und in welchen Ort durch den vorigen Jahrs erfolgten Einfall der Türken in dem wallachisch-illyrischen Kantons-Bezirk inbegriffen des Ortes Svincza, welches anheuer bis auf ein Haus ganz verbrennt, dann wieviel deren stehen geblieben, verfasst, welchen hierneben anverwahrt mit dem schuldigsten Beirücken ganz gehorsamst zu unterlegen die vorzüglichste Ehre habe, daß an den stehengebliebenen Aerarial-Gebäuden die Fenster eingeschlagen oder sammt allen fortzubringen möglich gewesen

Eisenwerke verschleppt, woran die Schlösser von Thüren ausgehauen, die eisernen Fenstergitter ausgebrochen, die Kappen von die eiserne Oefen weggenommen, hie und da die Fußböden aufgerissen oder verbrennet, somit alle beschädiget und zu repariren sind. Es kommen in der Anzahl mehr Häuser heraus als conscribirt Gränzfamilien sind, welches aber von daher kommt, weilen viele Sallasch-Häuser, die auch abgebrannt, dazu gerechnet worden. Jassenova, den 25-ten July 1789 *Ludwig von Kleeberg, Major Vidi*: Titel, den 30-ten July 1789 *J. K. Martin ppr., Feld-Kriegs-Commissarius*

4. 1789 iulie 31, Lugoj. Situația pagubelor suferite de satul Fizeș din cercul Vasiova al comitatului Caraș la 24 septembrie 1788 din partea soldaților regimentului imperial Bréchainville cu ocazia retragerii acestora din fața trupelor turcești. SJANT, *Prefectura județului Severin*, nr. 14/1789–1790, f. 1.

Summarischer Ausweis uiber den bey Gelegenheit der unterm 24-ten September 1788 beschehenen Retirad in dem Dorf Füzess durch die Breschanvillische Trouppen verursachten Schaden. Komitat: Krassovaer Bezirk: Vassiovaer Nahmen des Dorfes: Füzess Fissolen (Metzen à 3 fl.): 1; Stroh (Bund à 2 xr.): 2812; Heu mit Feuer angesteckt (Centen à 30 xr.): 3130; Heu verfuttert (Centen à 30 cr.): 951; Zaunpflock verbrennt (Numero à 3 xr.): 3 360; Schupfen verbrennt (Numero à 5 fl.): 3; Zwetschkenbäumer verbrennt (Numero à 10 xr.): 195; die eingezäunte Garten verbrennt (Numero à 4 fl.): 4; Hanf (Bund à 1½ xr.): 120; Bien-Stöck (Numero à 3 fl.): 49; Raky (Eimer à 8 fl.): 12; Kukurucz (Joch à 3 fl.): 12; Ochsen weggenommen (Stück à 30 fl.): 9.

In Werth: 2768 fl. 42 xr. Summa per se. Signatum Lugoss, den letzten Julii 1789 *Per iuratum vicenotarium Tonner m. ppria*. Pe verso: Summaria consignatio super illatis in gremio comitatus Krassoviensis in anno 1788 occasione quippe recessus minoris exercitus sub ductu domini generalis Breschanville per Turcam damnis.

5. 1789 iulie 31, Lugoj. Situația pagubelor suferite de localitățile din cercurile Lugoj, Caraș și Oravița ale comitatului Caraș în zilele de 20–22 septembrie 1788, cu ocazia retragerii trupelor imperiale de la Caransebeș la Lugoj în urma atacurilor armatei turcești. SJANT, *Prefectura județului Severin*, nr. 5/1790, f. 1.

Extractus summarius damnorum occasione recessus caesareo-regii exercitus Karansebesino Lugossinum 20-o, 21-o et 22-o mensis Septembris 1788

subinsertarum possessionum inclyti comitatus Krassoviensis colonis causatorum ac post recessum praefati exercitus per irruptionem hostis illatorum, et quidem:

Processus Oraviczensis

	fl.	xr.
1. Mikolincz	2 268	50
2. Csukits	3 278	20
3. Petrilova	458	37
4. Bogodincz	115	16
Summa	6 121	3

Processus Krassoviensis

1. Kölnik	733	
2. Monio	120	
3. Ezeress	22 124	
4. Tyrnova	30 929	30
5. Dezestie	930	
6. Furlok	579	30
7. Czerova	825	30
8. Szocsany	24 901	
Summa	81 142	30

Processus Lugossiensis

1. Prebul	30 130	
2. Zorlenczmare	22 943	
3. Deliniestie	11 887	30
4. Zaguzsen	1 158	
5. Mutnik	2 426	
6. Apadia	8 307	
7. Pestere	5 835	
8. Macsova	7 607	
9. Ohaba Mutnik	8 418	
10. Ohabicza	7 497	
11. Prisaca	10 201	
12. Valliadeny	10 104	
13. Zgribesdie	1 319	
14. Zorlenczmik	10 531	
15. Ruzsinos	2 218	
16. Zsuppa	1 045	
17. Ruzs	17 660	
18. Valliaboul	6 123	

19. Kricsova	117	
20. Krivina	667	54
21. Zsidovar	5 892	22
22. Tinkova	15 838	10
23. Kavarán	15 782	
24. Szakul	42 611	30
25. Zsena	9 139	30
26. Gavosdia	9 769	30
27. Szilvashely	7 303	26
Summa	273 530	26

Recapitulatio:

Processus Oraviczensis	6 121 fl. 3 xr.
Processus Krassoviensis	81 142 fl. 30 xr.
Processus Lugossiensis	273 530 fl. 26 xr.
Summa summarum	360 793 fl. 59 xr.
Signatum Lugossini, 31-a Julii 1790	

*Andreas Szluka m. ppria., substitutus vicecomes
Josephus Szabó ppria., viceiudex nobilium*

LOSSES IN THE BANAT DURING THE AUSTRIAN- TURKISH WAR IN 1788–1789

Abstract

During the Austrian-Turkish war from 1788–1791 a part of the military operations displayed on the south-eastern and southern territory of the Banat. In the main region, the Austrian-Turkish clashes in June–September 1788, starting from Orşova in direction to Caransebeş–Lugoj or in the Danube valley with Belgrade as goal, as well as the military developements in August–September 1789, affected heavily the local population and its assets. As part of the main operative army under the command of Emperor Joseph II., the two Banatic border-regiments (i. e. the Romanian-Illyric and the German-Banatic) were intensively involved in actions against the Turkish troops. At the same time, several villages of the Caraş and Timiş counties suffered important material and human losses by secondary Turkish attacks.

The military operations affected no less than 249 villages and towns in the Banat – over one third of the province –, meaning 195 in the Banatic Military Border (111 on the territory of the Romanian-Illyric Regiment and 43 on the territory of the German-Banatic Regiment), 39 in the Caraş county and 15 in the Timiş county. The damages due to Turkish attacks in June–September 1788 raised in Caraş county up to 360 793 fl. 59 cr., while their amount in Timiş county reached to 142 329 fl. 6 cr., a global of 503 123 fl. 5 cr. for the civilian territory of the Banat. It is to be pointed out, that in 1787 the revenues of

the state in Caraș county consisted in 76 622 fl. 3 2/8 cr. and 719 567 fl. 39 ½ cr. in Timiș county.

In the Banatic Military Border the human and material toll in the 195 villages and towns with their about 130 000 inhabitants proved to be more dramatic. 60 orthodox and seven catholic churches, one orthodox and four catholic monasteries, 15 german schools, 40 “national” schools (Romanian or Serbian) in the villages, 6936 houses, ten horsemills and over 200 military and civilian buildings were totally destroyed. Other 66 orthodox and eight catholic churches, one catholic monastery, 24 german schools, 26 “national” schools, 14 244 houses, 36 horsemills and over 250 military and civilian buildings were more or less endamaged. Over 80% of all material damages affected the territory of the Romanian-Illyric Regiment, as being on the main direction of the advancing Turkish army. In terms of money, the material losses in the Banatic Military Border are to be estimated at several million Austrian florins.

Far higher is the tall of human losses. While the number of locals killed by the Turkish army is in no way to be estimated, according to Austrian military records, 7910 inhabitants from the Banatic Military Border (90,29% of them being from the territory of the Romanian-Banatic Regiment) – i. e. 1362 men, 2014 women, 2210 boys and 2324 girls – were taken to slavery in the Ottoman Empire. This are underestimated figures, the real number is to be considered at about 10 000 slaves, meaning 7,50% of the entire population in the Banatic Military Border. Between 23 000 and 40 000 locals were forced to flee, seeking for refuge, in many situations for half a year, in the neighborhood (Timiș and Arad counties) or even in Hungary.

DESPRE UN BOIER MOLDOVEAN (IANCU ISTRATI) ȘI DESPRE BIBLIOTECA SA ȘI CITITORII EI, LA 1840

*Petronel Zahariuc**

Cuvinte cheie: Moldova, Istrati, bibliotecă, lectură, Sankt-Petersburg, pension

Keywords: Moldavia, Istrati, library, reading, Saint Petersburg, boarding school

Societatea românească din prima jumătate a secolului al XIX-lea este destul de bine cunoscută, însă au rămas unii oameni și unele fapte de-ale lor care pot provoca interesul istoriografic, chiar dacă oamenii nu au fost dintre corifeii mișcărilor revoluționare de la 1821 sau 1848 și chiar dacă faptele lor nu au contribuit decisiv la schimbările din Moldova și din Țara Românească. Omul despre care am hotărât să scriu aceste pagini este boierul moldovean Iancu Istrati, iar decizia mea a urmat uneia dintre faptele lui – crearea unei arhive personale, care din fericire s-a păstrat, putând, acum, contribui la realizarea unei schițe de portret pentru creatorul ei. Din această bogată arhivă a banului Iancu Istrati de la Călimănești (ținutul Tutova) am considerat ca fiind cel mai important lucru inventarul bibliotecii, precum și dovezile despre lectura cărților, realizată atât de proprietar, cât și de rudele și apropiații lui. Cu alte cuvinte, am ales loisirul, în detrimentul altor activități ale boierului moldovean: administrarea și sporirea averii, obținerea unor funcții în stat și realizarea unei căsătorii profitabile, educația copiilor etc., probabil mai importante pentru el, atunci, însă încărcate cu mai puține semnificații pentru noi, astăzi.

Dar înainte de a cerceta “catalogul” din 1840 al bibliotecii, pentru a vedea ce a cuprins, care i-au fost rosturile și care i-au fost cititorii, voi căuta să aflu cine a fost proprietarul acesteia, cărei familii a aparținut, ce familie și-a întocmit și ce carieră a avut. Iancu Istrati a fost fiul mai mare al paharnicului Gavril Istrati și al Ecaterinei Ilschi, născându-se în primii ani ai secolului al XIX-lea. Paharnicul Gavril Istrati și-a avut baștina în satul Șerbești, numit chiar în primele catagrafii, Șerbeștii lui Istrate, situat pe malul drept al Siretului, la granița dintre ținuturile Neamț și Bacău¹ (astăzi sat în comuna Săucești, județul Bacău). Ciudat este că

* Universitatea Alexandru Ioan Cuza Iași, Facultatea de Istorie, b-dul Carol I, nr.11, e-mail: zahariuc@uaic.ro

¹ *Moldova în epoca feudalismului. Recensămintele populației Moldovei din anii 1772–1773*

unii dintre cei care au cercetat această familie au confundat satul, cu omonimul său din partea de nord a ținutului Neamț, sat al cărui nume a fost schimbat în Ștefan cel Mare. Gavril Istrati s-a ridicat dintre mazilii ținutași, la cumpăna dintre secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, însă despre înaintașii săi, până nu se va descoperi vreun proces lung pentru hotarul satului Șerbești, întins pe câteva generații, se vor ști foarte puține lucruri. Răsfrând o serie de documente inedite și edite, l-am găsit pe mazilul Grigoraș Istrati, care pe la 1800 a fost hotarnic în moșia Tamași, din ținutul Bacău, iar pe la 1806 a revendicat o parte din satul Sohodol, din același ținut.² De asemenea, pe la 1807, preoteasa Ilinca, văduva preotului Istrati din Șerbești, se judeca pentru o sfoară de moșie, 11 stânjeni, din moșia vecină Itești.³

Unul dintre aceștia, mazilul Gavrilaș sau preotul Ioniță, ar putea fi tatăl paharnicului Gavril. Cu două-trei generații înainte, l-am întâlnit pe Ion, fiul lui Istratie din Șerbești, aflat în judecată cu Ursul, fiul lui Stratul Iurașcu⁴, iar acest Istratie cred că este unul și același cu Istratie din Șerbești, cel care cumpăra, la 8 iulie 1692, o ocină de la Ioan și sora sa, Floarea, nepoții lui Trohim.⁵ La fel, către mijlocul secolului al XVIII-lea mai multe documente (un lung proces pentru stăpânirea unor robi țigani) o amintesc pe Catrina Istrătoaia, care pare a fi amestecată în spița Istrăteștilor de la Șerbești.⁶ Mazilii Istrătești nu au fost chiar de tot sărăciți, pentru

și 1774, I-II, volume alcătuite de P. G. Dmitriev (Chișinău, 1975), vol. I, 45, vol. II, 72 (înregistrat împreună cu satele Berești, Pădureni, Ciumași și Itești, din ocolul Siretului, ținutul Neamț); Ion Donat, Șerban Papacostea, Ținuturile dintre Carpați și Siret într-o descriere austriacă de la sfârșitul secolului al XVIII-lea (Brăila, 2005), 277–278 (sat, “așezat în lunca Siretului, între crânguri și bălți, în apropierea satului Peletiuți”, satul avea o biserică și 35 de case). Vezi și Dragoș Moldovanu, coord., *Tezaurul toponimic al României. Moldova. Repertoriul istoric al unităților administrativ-teritoriale (1772–1988)*, vol. II (București, 1992), 1144.

² Theodor Codrescu, *Uricarul*, XV (Iași, 1889), 247.

³ Ibid., 385, 387.

⁴ Biblioteca Academiei Române (în continuare: BAR), *Documente istorice*, CCCXLIII/53 (16 ianuarie 1714).

⁵ Gheorghe Sibechi, “Știri noi despre Nicolae Istrati și familia sa,” *Suceava. Anuarul Muzeului Județean XIII-XIV* (1986–1987): 259 (documentul a fost publicat de C. A. Stoide, C. Turcu, “Documente și regeste din ținutul Neamț <sec. XVII>,” *Anuarul Liceului de băieți Piatra-Neamț <1934–1935>*, 30, nr. LXXXVI). În afara unor mici greșeli și a unei suprainterpretări (pentru care, vezi Ștefan S. Gorovei, “Identitate și memorie istorică. Familia Tăutu,” *Acta Bacoviensia. Anuarul Arhivelor Naționale Bacău XIV <2019>*, 27, nota 5), acest studiu a adus informații noi despre Gavril Istrati și despre unul dintre fiii săi, Nicolae Istrati, pe care nu le voi mai relua și aici.

⁶ BAR, *Documente istorice*, XIII/231 (24 ianuarie 1735; ginerele Catrinei Istrătoaia a fost Ianache Bârzu). Familia Bârzu a stăpânit părți de moșie în satul Sohodol, din ținutul Bacău, și în alte sate din preajma Șerbeștilor (Theodor Codrescu, *Uricarul*, XV, 248). Catrina Istrătoaia a început procesul cu postelnicul Mihalache Luca (BAR, *Documente istorice*, XIII/229; 1 iulie 1728), pentru a-l pierde în favoarea fiului acestuia, medelnicerul Toma Luca (BAR, *Documente istorice*, XIII/234, 236; 24 ianuarie și 3 mai 1735).

că pe la 1792, pe lângă părțile din Șerbești, mai stăpâneau părți din Cornești și Filipești, situate tot pe Siret, în ținutul Neamț, la granița cu ținuturile Bacău și Roman.⁷ Gavril Istrati a intrat în administrația de ținut cu funcția de căpitan, însă nu în ținutul Neamț, ci în ținutul Botoșani, acolo unde a ajuns stăpân peste satul Coșuleni, din ocolul târgului Botoșani.⁸ Tot cu rangul de căpitan și-au început cariera și fratele său, Ioniță, precum și, probabil verii săi, Ștefan⁹ și Constantin. Ioniță a rămas proprietar la Șerbeștii lui Istrati, unde a refăcut biserica, la 1843¹⁰, și unde a și murit, Ștefan pare să fi plecat spre Tecuci¹¹, iar Constantin și-a început cariera ca vâtaf de curte la vistiernicul Iordache Roznovanu.¹²

Căpitan la Botoșani, proprietar la Coșuleni și soț al Ecaterinei Ilschi¹³, Gavril Istrati s-a legat de boierimea ținuturilor din nordul Moldovei, aflate la granița Bucovinei, înrudindu-se, prin soția sa, cu familiile Tăutu, Curt, Cracalie, Vasâlco, Stârcea, Perjul, Calmuschi și altele, și devenind, ca mulți dintre boierii de ținut, slujbași la marii boieri din zonă.¹⁴ Gavril Istrati și-a găsit slujbă la Teodor Balș¹⁵, zis Frederic, mare spătar la Scarlat vodă Calimachi¹⁶,

⁷ Valentin Constantinov, *Registrul bunurilor mobile și imobile al veniturilor și cheltuielilor lui Matei Cantacuzino din anul 1792*, în Dan Dumitru Iacob, ed., *Avere, prestigiu și cultura materială în surse patrimoniale. Inventare de averi din secolele XVI-XIX* (Iași, 2015), 292, 308.

⁸ Corneliu Istrati, *Condica Vistieriei Moldovei la 1803* (Iași, 2010), 250.

⁹ Ibid., 71. La 1820, la Șerbești mai sunt înregistrați și căpitanii Neculai Istrati și Enachi (poate tot Istrati); Corneliu Istrati, *Catagrafia fiscală a Moldovei din anul 1820* (Iași, 2011), 111.

¹⁰ Th. Atanasiu, "Memoriu de starea bisericilor și a parohiilor ortodoxe din județul Bacău", *Biserica Ortodoxă Română XIV* (1890–1891), 110; *Marele dicționar geografic al României, V* (București, 1902), 514; Grigore Tabacaru, *Bisericile Bacăului* (Bacău, 1932), 15. În catagrafia din 1845, satul Șerbești (în text, greșit, Șerbănești) era stăpânit de clironomii (moștenitorii) stolnicului Istrati (D. Ciurea, *Moldova sub domnia lui M. Sturza. De la Convenția de la Petersburg <1834> la Convenția de la Balta-Liman <1849>* <Iași, 1947>, 207).

¹¹ Corneliu Istrati, *Condica Vistieriei Moldovei la 1803*, 112. Acesta ar putea fi tatăl sulgerului Grigore Istrati (Iacov Antonovici, episcopul Hușilor, *Documente bărlădene*, V <Huși, 1926>, 177).

¹² Costandin Sion a scris că mazilul Gavril Istrati a fost frate cu Ioniță și văr cu Constantin (*Arhondologia Moldovei. Amintiri și note contemporane. Boierii Moldovei*. Text ales și stabilit, glosar și indice de Rodica Rotaru. Prefață de Mircea Angheliescu. Postfață, note și comentarii de Ștefan S. Gorovei <București, 1973>, 91–92). În 1815, Constantin Istrati era deja paharnic (Theodor Codrescu, *Uricarul*, X <Iași, 1888>, 261).

¹³ Gheorghe Sibechi, "Știri noi," 261–262; "Pomelnicul familiei Ilschi," în Olimpia Mitric, *Manuscrise românești din Moldova. Catalog*, II (Iași, 2007), 212–213.

¹⁴ Pentru practicile clientelare ale boierimii românești, vezi Constanța Vintilă-Ghițulescu, *Evgheniți, ciocoi, mojici. Despre obrazele primei modernități românești 1750–1860* (București, 2013), 230–240.

¹⁵ Gheorghe Ghibănescu, *Surete și izvoade (Documente cu privire la familia Râșcanu)*, X (Iași, 1915), CLXI.

¹⁶ Maria Dogaru, *Un armorial românesc din 1813. Spița de neam a familiei Balș, dotată cu steme* (București, 1981), 115.

stăpân al moșiei Flămânzi, din apropierea Botoșanilor, în ținutul Hârlău, și al altor moșii din ținutul Dorohoi.¹⁷ În toamna anului 1809, Istrati, fiind “chelar al casei vornicului Toderășcu Balș, a fost protagonist al unui incident grav: din cauza neglijenței sale au ars “odăile” din ograda din Iași a vornicului, punând în pericol și casa din vecinătate, unde ședea în gazdă Serghei Kușnikov, președintele Divanurilor Moldovei și Țării Românești.¹⁸ După acest incident, din care a reușit să scape cu fuga, relațiile cu Bălșeștii s-au normalizat, iar cu sprijinul lor, prin 1814, Gavril Istrati “s-a făcut stolnic” (după spusa paharnicului Sion), iar trei ani mai târziu a fost ridicat în treapta de mare paharnic (după “sinisfora” <contribuția> din registrul Vistieriei)¹⁹, pentru a fi coborât printre foștii dregători în prima parte a anului 1819.²⁰

Tulburările din vremea Eteriei și apartenența la grupul boierilor “căr-vunari”²¹ i-au adus o oarecare celebritate lui Gavril Istrati. Paharnicul Istrati a fost unul dintre comandanții oștii de țară, ridicată împotriva eteriștilor, care cuceriseră Botoșanii. Din pricina grecilor, boierii de țară se strânseseră la granița Bucovinei, în satul Zvoriștea, în apropierea moșiilor vornicului Teodor Balș (Frederic), iar după ce acesta i-a înștiințat despre faptul că turcii vor intra în Moldova ca să-i izgonească pe eteriști, căminarul Ștefanachi Gherghel și paharnicul Gavril Istrati, doi dintre “șefii partidei moldovene” (zice Manolachi Drăghici), “au început a rădica pușcașii și locuitorii cu arme, propășind tot pe malul Siretului în gios, până s-au strâns ca la 3.000 de oameni supt steagurile lor ce fluturau pe lănci și făcute din bucăți de materie roșie, semn de război și moarte”. Văzând “poporul” adunat de Gherghel și Istrati, negustorii și oamenii boierești s-au înarmat și au mers la Isprăvnicie, luând administrația din mâinile lui Pendedeca și ale stolnicului Grigore Rizu, și încredințând-o căminarului Petrache Vârnav. Oastea de săteni și comandanții ei au așteptat vreo trei zile pe dealurile din stânga Siretului, după care “s-au înprăștiet la casele lor hămesii de foame, fără să facă vreun progres,

¹⁷ Logofetul Cost. Conachi, *Poesii. Alcătuiuri și tălmăciri*, ediția a II-a, alcătuită de Emanuil Vogoride-Conachi, (Iași, 1887), 26–27.

¹⁸ Demir Dragnev, Larisa Svetlicinii, Teodor Candu, Tudor Ciobanu, *Documente privitoare la istoria Țării Moldovei în perioada războiului ruso-turc 1806–1812 (1 iulie 1809 – 14 aprilie 1810)* (București-Brăila, 2019), 314, nr. 158.

¹⁹ Ioan Caproșu, *Sămile Vistieriei Țării Moldovei (1805–1826)*, III (Iași, 2011), 312.

²⁰ BAR, *Documente istorice*, XCVIII/142 (24 mai 1819; Scarlat Alexandru Calimachi poruncește fostului mare paharnic Gavril Istrati și fostului mare spătar Vasile Miclescu, starostele ținutului Putna, să cerceteze o pricină la moșia Domnești).

²¹ A. D. Xenopol, *Primul proiect de constituțiune a Moldovei din 1822. Originile partidului conservator și ale celui liberal* (București, 1898), 61; Pompiliu Eliade, *Histoire de l'esprit public en Roumanie au dix-neuvième siècle*, t. I, *L'occupation turque et les premiers princes indigènes (1821–1828)* (Paris, 1905), 71.

altul decât slobozirea Botoșanilor, precum s-au zis mai înainte, și împrăștierea grecilor din țara de sus”.²²

Paharnicul Gavril Istrati a rămas doar cu faima, pentru că din pricina șovăielilor șefului său, vornicul Teodor Balș, căruia i-a fost frică să riște un drum la Istanbul²³, de unde se putea întoarce stăpân al Moldovei, noul domn, Ioniță Sandu Sturza, l-a păstrat printre boierii fără dregătorie pe Istrati (fost mare paharnic)²⁴ și i-a lăsat lui “Frederic” doar mândria și amărăciunea de a le spune nepoților, atunci când le întindea mâna: “Sărută, nepoate, că a sărutat-o gură domnească!”²⁵ Fostul mare paharnic Istrati nu a cules nici alte beneficii de pe urma faptei sale de vitejie și chiar s-a simțit amenințat²⁶, de vreme ce în 1823 și-a trimis, pentru șase luni, soția și copiii în Bucovina, la moșia Crasna a familiei Ilschi.²⁷ În domnia lui Ioniță Sandu Sturza, Gavril Istrati a arendat moșia Pașcani a logofătului Neculai Rosetti Roznovanu, unde a “făcut parale”, fiind atacat de hoți și “prădat de o mare sumă de bani și lucruri din casă, cum și de toate armele ce avea. În lupta ce a avut-o cu hoții, unul din hoți a tras așa de aproape cu pistolul, încât toată fața lui a fost arsă și din această cauză el a rămas cu pete negre pe obraz și a avut noroc mare, că haliciurile au trecut alături de cap, fiindcă el a avut vreme a împinge pistolul cu mâna”.²⁸ După domnia lui Ioniță Sandu Sturza, steaua politică a lui Teodor Balș a început a urca din nou, în vremea ocupației rusești și, mai ales, în vremea lui Mihai vodă Sturza, și, o dată cu el, și Gavril Istrati și-a reocupat dregătoria de mare paharnic, primind și funcția de președinte al Judecătoriei ținutului Iași, funcție din care s-a retras în 1836, pentru a fi numit în locul lui, chiar fiul său, serdarul Iancu Istrati.²⁹ Gavril

²² Postelnic Manolachi Drăghici, *Istoria Moldovei pe trimp de 500 de ani până în zilele noastre*. Ediție, introducere și note de Andrei Pippidi (București, 2017), 216–217.

²³ Petronel Zahariuc, “Bacșișuri, mătăsurii și argintării. Călătoria boierilor moldoveni la Constantinopol în 1822,” în Dan Dumitru Iacob, ed., *Avere, prestigiu și cultura materială în surse patrimoniale*, 313.

²⁴ În toată domnia lui Ioniță Sandu Sturza, Gavril Istrati este înregistrat doar cu dregătoria de fost mare paharnic (Marius Adumitroaei, Mircea Ciubotaru, *Boierii Moldovei în izvoade de scutelnici 1821–1827* <Iași, 2014>, 333).

²⁵ Logofetul Cost. Conachi, *Poesii*. 27.

²⁶ La 27 februarie 1823, oamenii de pe o moșie a sa, fie proprietate, fie arendată, al cărei nume nu este precizat, au plătit 3.065 de lei și 39 parale, sumă care a fost trecută într-un “izvod de banii ce i-am primit din datoria dumisale paharnicului Gavriil Istrati, ce s-au tras în socoteala cămării” (BAR, *Documente istorice*, MCLVI/332).

²⁷ Teodor Bălan, *Refugiați moldoveni în Bucovina (1821 și 1848)* (București, 1929), 87. Pentru satul Crasna, vezi și Ioan Scripcariuc, “Un model de integrare socială: familia Ilschi,” *Arhiva Genealogică VII (XII)/1–4* (2000): 199–205.

²⁸ V. A. Foreescu, “Postelnicul și cavalerul Neculai Istrati,” *Arhiva XI* (1900), 375.

²⁹ Arhivele Naționale București (în continuare: ANB), *Colecția Adamachi*, XII/23 (1 martie 1836). O parte dintre documentele din această colecție le-am folosit după rezumatele din

Istrati a murit în 1838³⁰, iar soția sa, Ecaterina (Catrina), călugărită Agafia la mănăstirea Agafton³¹, i-a supraviețuit până la sfârșitul anilor '40.³²

Din căsătoria cu Ecaterina Ilschi, paharnicul Istrati a avut trei feciori, care "au eșit toți buni", vorba vorbărețului Sion³³, și anume: Iancu, Manolache și Nicolae (Neculai), și o fată, Safta, călugărită Veniamina, la mănăstirea Agapia³⁴, care a viețuit o vreme și la mănăstirea Agathon, de lângă Botoșani.³⁵

Cei doi frați din urmă sunt vestiți, fiind vorba despre Nicolae Istrati, unionist romantic și separatist programatic, însă tot romantic, și de Manolache Istrati, în călugărie Meletie, vrednic arhimandrit la mănăstirea Slatina și bun administrator al Episcopiei Hușilor. Despre Nicolae și Manolache (Meletie), care s-au bucurat de ocrotirea mitropolitului Veniamin Costachi³⁶, s-a scris destul de mult³⁷, însă nu chiar destul, în vreme ce despre cel dintâi, Iancu,

inventarele Colecției Adamachi, nr. 1298 (pachetele I-XX) și 1516 de la Arhivele Naționale București, mai ales din pricina condițiilor speciale ale cercetării de arhivă din anul acesta (2020). Pe lângă documentele strânse mai înainte, am mai putut consulta câteva datorită amabilității colegilor Loredana Dascăl și Mihai Mîrza, cărora le mulțumesc și pe această cale.

³⁰ Mihai-Răzvan Ungureanu, *Marea arhondologie a boierilor Moldovei (1835–1856)* (Iași, 1997), 163.

³¹ Artur Gorovei, care a spicuit numele locuitorilor din Botoșani din catagrafia din 1832, a înregistrat familia Istrati în felul următor: "Agachii monah, paharnic Gavril Istrati și Neculai, fiul dumisale", fiind limpede că numele "Agachii" este o lectură greșită pentru Agafia" (*Monografia orașului Botoșani* <Botoșani, 1926>, 128).

³² La începutul anului 1849, maica Agafia se afla la mănăstirea Slatina în grija fiului ei, egumenul Meletie (ANB, *Colecția Adamachi*, XIII/183), iar în noiembrie se afla la Iași, bolnavă, în casa unui nepot, de unde îi cerea lui Iancu să i-o trimită alături pe fiica sa, maica Veniamina (Ibid., XIII/237).

³³ Costandin Sion, *Arhondologia Moldovei*, 91.

³⁴ V. A. Forescu, "Postelnicul și cavalerul Neculai Istrati," 375.

³⁵ ANB, *Colecția Adamachi*, XII/25 (la sfârșitul lunii iulie 1836, serdarul Iancu Istrati îi cerea lui Grigore Stamati să-i trimită maicii Veniamina, la mănăstirea Agathon, "cinci merțe grâu, două merțe secară și trei merțe de porumb).

³⁶ Vezi testamentul mitropolitului Veniamin Costachi, din 8 ianuarie 1844 (Constantin Erbiceanu, *Istoria Mitropoliei Moldovei și Sucevei și a Catedralei mitropolitane din Iași* <București, 1888>, 62, nr. LIV).

³⁷ Un portret al lui Nicolae Istrati a fost închipuit de Theodor Codrescu (*Uricarul*, IX <Iași, 1887>, 277–278). Apoi, Nicolae Istrati, în ipostaza sa de scriitor și de om politic, a fost pus în valoare de Paul Cornea ("Un pașoptist renegat: N. Istrati," în *Studii de literatură română-modernă* <București, 1962>, 321–353), de Florin Faifer ("Nicolae Istrati," în *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900* <București, 1979>, 465–467) și de Mihai Cojocariu (Partida națională și constituirea statului român <1856–1859>, <Iași, 1995>, 413), iar Meletie Istrati, mai ales în ipostaza sa de episcop de Huși, de Melchisedec, episcopul Dunării de Jos (*Chronica Hușilor și a Episcopiei cu asemenea numire* <București, 1869>, 456–459). Meletie Istrati a avut și preocupări de istorie a mănăstirilor din eparhia Hușilor, însă manuscrisul pare să se fi pierdut (Iacov Antonovici, *Mănăstirea Florești din plasa Smila, județul Tutova* <București, 1916>, XIII).

nu s-a scris nimic, și chiar nimic, de aceea, iată, am folosit eu aceste mărturii strânse de el și păstrate de soția și de cumnatul lui (aga Vasile Adamachi), înjghebându-i o schiță de portret. Totuși, m-am întreb, și continui să mă întreb, dacă merită boierul Iancu Istrati această pomenire în veac³⁸ și, după ce am cântărit faptele lui, așa cum se văd din documentele arhivei sale, cred că merită această “înviere” istoriografică, și asta nu doar pentru a mai strânge eu niște puncte, necesare pentru diferite daraveri universitare!

Manolache s-a născut în 1807, Nicolae în 1812, iar Iancu (Ioan), fiind cel dintâi născut, cred că a văzut lumina zilei în jurul anului 1805. Gavril Istrati, a scris mai târziu V. A. Forăscu, “a dus băieții la școală la Iași și se ocupa foarte mult de dâșii”, astfel că, “în urmă, fiecare din ei a luat o slujbă”.³⁹ Cu toate acestea, ei nu au plecat la studii în străinătate, astfel că nu s-au împărtășit din cunoașterea aprofundată a limbilor străine.⁴⁰ În cazul lui Iancu, spiritul vremii, ocupația rusească și soția i-au transmis o brumă de franceză, de rusă și de greacă. Mefiența vornicului Sturza de la Săucești, ajuns vodă, față de vecinii săi de moșie de la Șerbești, l-a împiedicat pe Iancu, deși ar fi avut vârsta, să primească vreo funcție mărunță la Curtea domnească sau la vreuna din instituțiile de stat din Iași. În vremea ocupației rusești Iancu Istrati a ajuns, prin sprijinul protectorului tatălui său, postelnic al doilea în Cancelaria Divanului și în “Cancelaria Comisiei pentru îndestularea oștilor rusești”⁴¹, apoi, căminar și secretar la Secția Criminală a Departamentului Dreptății, calitate în care a supervizat copierea condicii criminalicești din domnia lui Ioniță Sandu Sturza, tipărită în 1833.⁴² În domnia lui Mihai Sturza, Iancu Istrati și-a continuat ascensiunea politică, primind în 1835 rangul de mare serdar⁴³, iar în 1838 rangul de mare ban, cu următoarea motivație: “având în vedere sânguința de care ai dat dovadă în slujba de prezedent Giudecătoriei agiutătoare, pe cari o ocuparisăști acum de trei ani, găsim a-ți faci cuvinita răsplătire”, și cu următoarea speranță:

³⁸ Iancu Istrati lipsește din schița monografică dedicată celebrului doctor C. I. Istrati de Gabriel Dichter, *Docotorul C. I. Istrati, intim* (București, 1907), 7–9, unde sunt amintiți doar bunicul și celălalt unchi al doctorului, episcopul Meletie Istrati.

³⁹ V. A. Forescu, “Postelnicul și cavalerul Neculai Istrati,” 374.

⁴⁰ Theodor Codrescu a scris că “i-a dat lecțiuni de limba franceză pe la 1842–43” lui Neculai Istrati (*Uricarul*, IX, 277).

⁴¹ ANB, *Colecția Adamachi*, XII/3 (30 noiembrie 1831).

⁴² Ioan Bianu, *Catalogul manuscriselor românești*, I (București, 1907), 338–339, nr. 148; Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, I (București, 1978), 46, nr. 148; ANB, *Colecția Adamachi*, XII/9 (30 aprilie 1833).

⁴³ ANB, *Colecția Adamachi*, XII/15 (8 mai 1835; rangul de mare serdar corespundea, potrivit normelor de echivalare a funcțiilor cuprinse în Regulamentul Organic, cu postul de șef de secție ocupat la Cancelaria Divanului Domnesc, de la începutul anului 1832 până la sfârșitul anului 1834).

“iar după o asămine înaintare ne rămâne a credi că dumneata și în viitorime te vei arăta vrednic domneștii noastre binevoiri”.⁴⁴ Banul Istrati nu l-a dezamăgit pe domn, rămânându-i credincios în tulburările din zona Vasluiului și din țară din ultimii ani ai deceniului al cincilea. Înaintarea în rang și dreptul de a iscăli cu dregătoria de mare ban s-a datorat și noului său protector, beizadeaua Nicolae (Neculai) Suțu.⁴⁵ La puțină vreme după ridicarea în treapta de mare ban, Iancu Istrati și-a dat demisia din postul de președinte al Judecătoriei ajutoare Iași pentru că nu avea prea mult de lucru: “apoi, neertându-mă cugetul și caracterul a răpi și leafă de la ocărnuire pe slujbă ce nu am în ce să mă îndeletnicesc [...], îndrăznesc a ruga cinstita Logofeție ca să mijlocească cuvenita me ovolnire <scoatere din slujbă>”.⁴⁶

Creșterea în importanță politică și legăturile cu vistiernicul Suțu l-au apropiat de o mare casă negustorească ieșeană, casa Adamachi, reușind să se căsătorească, în octombrie 1837⁴⁷, cu Elena, fiica lui Ioan Adamachi și a Eufrosinei (născută Bantăș), și sora lui Hristofor, a lui Iancu și a lui Vasile Adamachi.⁴⁸ Pe lângă că era bogată, Elenco era o femeie cultă, care a cumpărat și citit cărți, lucru evidențiat și de prezența ei pe lista de prenumerați a romanului “Pavel și Vighinia, alcătuit franțuzește de Bernarden de la Sen-Pier”, și “întâia oară talmăcit și tipărit românește de Iancu Buznea”, la Iași, în 1831.⁴⁹ Legăturile fraților Adamachi cu lumea grecească au făcut ca printre felicitările primite de Iancu Istrati și Elenco Adamachi, cu prilejul nunții lor, să se afle și una de la Athanasie patriarhul Ierusalimului.⁵⁰ Rudenia cu negustorii Adamachi se va dovedi foarte profitabilă pentru Iancu Istrati, așa cum o arată corespondența cu cei trei frați,

⁴⁴ Ibid., XII/57 (30 septembrie 1838).

⁴⁵ Corespondența cu boierii din zona Bârladului și Vasluiului, păstrată în arhiva sa, îl arată pe Iancu Istrati capabil să intervină pe lângă marele vistiernic Nicolae Suțu, pentru a obține diferite favoruri.

⁴⁶ Ibid., XII/58 (19 octombrie 1838). La 20 octombrie 1838, Logofeția Mare a Dreptății îi acordă un concediu de 15 zile pentru a merge în particularnice trebuințe” (Ibid., XII/59), pentru ca la 10 noiembrie, logofătul Constantin Sturza să-l înștiințeze că i s-a aprobat cererea de retragere din slujbă (Ibid., XII/60).

⁴⁷ Ibid., XVII/36. Prin 1832, Eufrosina (Frăsinița) Adamachi a primit o propunere pentru căsătoria fiicei sale cu fiul serdarului Mihăluță din Târgul Ocna (Ibid., XII/5; pentru pretendent, vezi, Costandin Sion, *Arhondologia Moldovei*, 182).

⁴⁸ Gh. Ungureanu, “Din viața lui Vasile Adamachi,” *Revista Științifică “V. Adamachi”* XXVII/1 (1941): 14–17; Petronel Zahariuc, “Câteva case din Iași (Adamachi, Bosie, Cerchez) în 50 de documente de istorie ieșeană din secolul al XVIII-lea,” *Archiva Moldaviae* X (2018): 364–370.

⁴⁹ Biblioteca Centrală Universitară Mihai Eminescu, Iași (în continuare: BCU-Iași), CR-I 596, 220 (printre prenumerați s-a aflat și fratele ei, Hristodor Adamachi). Aceste nume nu sunt menționate în studiul Cătălinei Velculescu, “Prenumeranți români la Paul și Virginia”, Între scriere și oralitate (București, 1988), 142–152.

⁵⁰ ANB, Colecția Adamachi, XII/40 (1 noiembrie 1837).

atât în probleme de familie⁵¹, cât și în chestiuni de natură economică (vânzarea produselor de pe moșia Călimănești și de pe moșiile arendate, diferite plasmamente financiare⁵² etc.).

După nuntă, cu banii din zestre, 800 de galbeni, și cu ce mai adunase el din slujbă, din diferite epitropii⁵³ și din speculații financiare⁵⁴, Iancu Istrati și-a cumpărat “moșie de veci”, părți din satul Călimănești, din județul Tutova (în doua jumătate a secolului al XIX-lea sat în comuna Lălești⁵⁵, apoi sat în comuna Puiești, județul Vaslui)⁵⁶, de la Ilie Tuduri, și acesta fiu de negustor ieșean, și de la soția acestuia, Sultana, fiica lui Ioniță Cozma.⁵⁷ După moartea lui Ilie Tuduri⁵⁸, drept dovadă a legăturilor bune dintre cele două familii, Iancu Istrati a fost epitrop al copiilor minori ai acestuia, Dimitrie și Costin.⁵⁹ În anii următori, boierul de la Călimănești și-a extins stăpânirea în moșiile din preajmă, aren-

⁵¹ Ibid., XVI/106 (2 februarie 1846; spătarul Iancu Adamachi îl înștiințează pe cumnatul său, Iancu Istrati, că nu-și poate căsători fiica, pentru că nu are nici vârsta și nici învățătura necesare).

⁵² Ibid., XIII/155 (21 septembrie 1848 – 26 august 1849; patru scrisori ale lui Hristodor Adamachi către banul Iancu Istrati privitoare la recoltele de grâu și de porumb și la prețul de vânzare al cerealelor la Galați); XIII/169 (27 noiembrie 1848; Vasile Adamachi îi scrie lui Iancu Istrati în privința unor afaceri ale lui Hristodor Adamachi). Iancu Istrati și Hristodor Adamachi s-au aflat printre creditorii Ecaterinei (născută Balș), soția răposatului vistiernic Petrache Sturza (Ibid., XV/14, dosar). Astfel, la 7 martie 1840, Iancu Istrati a dat unui negustor suma de 1.000 de galbeni, “socotiți câte 35 de lei unul”, în contul unei datorii a vistiernicesei Ecaterina Sturza (f. 38). Emoționant este răvașul dat de vistiernicesă, la 24 noiembrie 1839: “găsindu-mă în cea de istov neînlesnire și lipsă, atât în cheltuiala zălnică, precum și pentru neapărata trebuință de îmbrăcăminte, am năzuit cu rugămintă la dumnealui banul Iancu Istrati, carile au binevoit, privind halul stării noastre, de ne-au împrumutat, rânduri, rânduri, până la doi sute cizinci galbeni”; alături de ea, au semnat și fiii, Constantin spătar și Dumitrache stolnic (f. 30). Pentru Ecaterina, fiica marelui vornic Constantin Balș, soția vistiernicului Petrache Sturza, vezi Alexandre A. C. Sturdza, *Règne de Michel Sturdza prince régnant de Moldavie (1834–1849)* (Paris, 1907), “tableau généalogique de la famille Sturdza”.

⁵³ Iancu Istrati a fost epitropul casei medelnicerului Vasile Curt de la Hilișeu, ținutul Dorohoi (ANB, Colecția Adamachi, pachetul XVII). Din acest dosar, cu documente foarte interesante, rețin scrisoarea lui Gheorghe Curt, aflat la pensionul lui Cucli din Iași, prin care îi cerea epitropului trei “sorocoveți” (monedă rusească de argint) ca să meargă “la comedii, că toți băieții merg” (Ibid., XVII/32).

⁵⁴ Printre altele, Iancu Istrati a primit amanet diferite obiecte de preț, în contul unor datorii (la 10 mai 1838, boierul a primit amanet un inel pentru o datorie de zece galbeni; Ibid., XV/16).

⁵⁵ *Marele dicționar geografic al României*, IV (București, 1901), 143.

⁵⁶ Dragoș Moldovanu, coord., *Tezaurul toponimic al României. Moldova*, I, 196–197.

⁵⁷ ANB, Colecția Adamachi, I/82, 83, 84, XVIII/10.

⁵⁸ Costandin Sion, *Arhondologia Moldovei*, 281 (“iar sardarului Ilie i-au rămas trei fii, născuți cu o fată Cosmulească, de la ținutul Tutovei, de pe care au avut moșie la Călimănești”).

⁵⁹ ANB, Colecția Adamachi, XII/1 (dosarul epitropiei fiilor nevârstnici ai lui Ilie Tuduri). Serdarul Ilie Tuduri a murit după 18 august 1838, dată la care a închiriat cărciuma de pe moșia Tămășeni, la drumul mare (Ibid., XV/17).

dând moșia Strâmba de la Mitropolia Moldovei.⁶⁰ Călimăneștii și Strâmba se aflau în apropierea Pungeștilor, moșia de rezidență a beizadelei Nicolae Suțu.⁶¹

După nuntă, cumpărarea Călimăneștilor și ridicarea în rangul de ban, Iancu Istrati s-a retras la moșie, ocupându-se de administrarea ei și de rezolvarea unor probleme, fie ale țării, fie particulare, în ținuturile Tutova și Vaslui, și lăsându-și treburile din Iași pe seama fratelui său, sulgerul Nicolae Istrati⁶², și a unui vechil, Alecu Albineț, și el protejat al lui Nicolae Suțu.⁶³ Din câte se pare, cel puțin zvonurile și reclamațiile așa par să sugereze, banul Iancu și-a administrat cu asprime moșia și a fost îndărătnic la plata împrumuturilor contractate. Astfel, unul dintre locuitori, Ilie Borș, l-a acuzat că l-a bătut și la pus în fiare⁶⁴, iar fratele său, Nicolae, i-a cerut imperativ să lichideze o pricină cu familia clucerului Ioan Livescu, acceptând să primească o sumă mai mică decât cea împrumutată, pentru că Liveștii erau protejați de Mavrocordătești, dintre care “unul era în Divan”, în caz contrar, urmând “să se facă de răs”.⁶⁵ De aici, banul Istrati a continuat să facă intervenții pe lângă marele vistiernic Nicolae Suțu sau pe lângă domn pentru menținerea sau pentru numirea în funcție a unor boieri din zonă. Iordache Oprișan, sameșul de Tutova, l-a rugat să-i susțină cauza pe lângă beizadeaua Suțu, pentru că doi boieri, Greceanu și Romașcu, “alergau” să-i ia locul⁶⁶, iar Constantin Secară, supărat, îi cere să-i înapoieze ce

⁶⁰ Ibid., XV/23 (20 februarie 1841).

⁶¹ Costandin Sion, *Arhondologia Moldovei*, 239–241 (tot aici, același paharnic Sion a consemnat și o poveste despre legătura celorlalți doi frați Istrati, Nicolae și Meletie, cu beizadeaua Neculai Suțu); ANB, Colecția Adamachi, XVI/58 (la 31 ianuarie 1845, Alecu Suțu, fiul beizadelei Neculai Suțu, l-a invitat pe banul Iancu Istrati la Pungești). Despre moșia Pungești, reședință a vistiernicului Suțu, vezi și *Memoriile principelui Nicolae Suțu, mare logofăt al Moldovei (1798–1871)*, traducere din limba franceză, introducere, note și comentarii de Georgeta Penelea Filitti (București, 1997), 179–189.

⁶² ANB, Colecția Adamachi, XII/65 (13 mai 1839; scrisoare către Agie, în care arată că, “fiind cerut cu neconținere la târgurile din ținuturile de jos ale țării în judecățile cu epitropiile ce sunt în sarcina sa”, e nevoit să absenteze, lăsând vechil pe fratele său). La 12 februarie 1838, Neculai Istrati îl roagă pe Iancu să-l ajute, cu relațiile sale, în recuperarea unei sume de bani de la Iordache Stamati (Nicolae Chipurici, Tudor Rățoi, *Colecția d. Constantin I. Istrati <1429–1945>. Inventar arhivistic* (București, 1988), 373, nr. 1780). Pentru neînțelegerile financiare dintre cei doi frați, dar și pentru datorii ale lui Iancu Istrati, vezi și Ibid., 374–375, nr. 1783–1788 (1842–1844).

⁶³ ANB, Colecția Adamachi, XII/131 (25 mai și 7 octombrie 1742), XVI/41 (august 1844), XVI/49 (9 noiembrie 1844, Vaslui; Alecu Albineț l-a înștiințat pe banul Istrati că nu a putut să se ocupe de o adresă de-a sa pentru că “toată partea dregătorească se găsi prăznuind ziua stăpânitorului <Mihai Sturza>” și încă mai așteaptă “trecerea măriei sale” prin oraș); XVI/52 (20 decembrie 1844). Costandin Sion, *Arhondologia Moldovei*, 14.

⁶⁴ ANB, Colecția Adamachi, XV/36 (14 ianuarie 1843), 38 (15 ianuarie 1843).

⁶⁵ Ibid., XII/36 (24 august 1842; scrisoarea lui Nicolae Istrati); XV/30 (26 august 1842; explicațiile banului Iancu Istrati).

⁶⁶ Ibid., XVI/14 (29 februarie 1844), XVI/24 (9 aprilie și 10 iulie 1844, Bârlad). La fel,

a primit de la el pentru o eventuală intervenție pe lângă domn, ca să-și poată singur “căuta de nevoi”.⁶⁷ Aici, la moșie, s-a ocupat de diversificarea surselor de venit, construind o piuă de postav (“aba”), cu un meșter (“calfă”) sârb adus din partea “valahă” a Vrancei⁶⁸, o velniță, cu un meșter evreu, stolerul David⁶⁹, și experimentând noi posibilități de câștig, prin creșterea păunilor⁷⁰ și plantarea piersicilor.⁷¹ Totodată, pentru că satul se afla într-o zonă viticolă bună, banul Istrati a dezvoltat o vestită podgorie, unde a avut “poamă busuioacă”, a vândut “cârlige” (butași) altor podgoreni⁷², printre care s-a aflat și vestitul arhimandrit grec Nil de la mănăstirea Florești⁷³, și a produs vin de înaltă calitate, pe care chiar fratele său, ajuns episcop de Huși, i-l cerea “căci voesc a-l păstra de a fi nectarul și laptele bătrâneților mele”.⁷⁴ Pe lângă vinul bun, banul Iancu a avut la moșie și un vestit taraf de lăutari țigani, care era mult căutat la nunțile de prin satele vecine.⁷⁵

Nu numai activitățile economice l-au preocupat pe boierul de la Călimănești și Strâmba, ci și moralitatea sătenilor, așa cum o arată o adresă a Protopopiei ținutului Tutova către Isprăvnicie, care informa că în satul Strâmba sunt câțiva locuitori ce și-au părăsit soțiile legiuite și trăiesc cu altele în afara căsătoriei. Ca urmare, Isprăvnicia îi cere stăpânului de moșie să-i oblige pe bărbați să se întoarcă la soțiile lor, iar pe femeile vinovate “să le înfrâneze cu bătaia și să le dea pe la casele părinților cu chezășie de bună purtare”.⁷⁶ Pentru a nu se ajunge prea des la asemenea alunecări de la morală și la asemenea pedepse, banul Istrati s-a preocupat și de biserica de pe moșia Călimănești, cu hramul Adormirea Maicii Domnului.⁷⁷ Pentru aceasta sau pentru paraclisul de la curtea

medelnicerul Constantin Neculau îl roagă pe banul Istrati să intervină pe lângă “beizadea” și pe lângă fratele său, Nicolae Istrati, pentru ca un nepot al său, Neculai Cardaș, să obțină un post de director în ținutul Putna (Ibid., XVI/65; 29 aprilie și 3 septembrie 1845).

⁶⁷ Ibid., XVI/27 (18 aprilie și 5 iunie 1844, Bârlad).

⁶⁸ Ibid., XVI/14 (29 februarie 1844), XVI/17 (16 martie 1844).

⁶⁹ Ibid., XVI/39 (7 august și 14 octombrie 1844).

⁷⁰ Ibid., XVI/21 (25 martie 1844; spătarul Milu, stăpânul moșiei Puiești, îi comunică banului Istrati modalitatea prin care poate “prăsi” <înmulți> păunii la Călimănești).

⁷¹ Ibid., XI/35 (13 septembrie 1843; negustorul și arendașul Batista Foca îi cere lui Iancu Istrati semințe de piersici).

⁷² Ibid., XVI/88 (1845).

⁷³ Ibid., XVI/136 (octombrie 1846).

⁷⁴ Ibid., XIV/47 (29 august 1851, Huși; episcopul îi trimite fratelui său cinci “vase” <butoaie>, cu rugămintea: “să-mi faci un vin mai ales și mai bun” și cu precizarea că îi va plăti “costul, cât va fi”).

⁷⁵ Ibid., XVI/51 (1 decembrie 1844, Plopana).

⁷⁶ Ibid., XVI/122 (8 iunie 1846).

⁷⁷ Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova* (București, 1974), 161.

boierească, banul a comandat la zugravul Vasile Grigoriu din Pungești icoane aurite, o cruce, un pomelnic și o icoană a Sfântului Mina.⁷⁸

Banul Iancu Istrati a fost vreme de mai bine de un deceniu unul dintre cei mai importați boieri din ținuturile Tutova și Vaslui, statut demonstrat de calitățile sale de boier hotarnic⁷⁹, de martor și de judecător al unor pricini de moșie din satele acestor ținuturi. S-a ajutat în munca de hotarnic, fără a fi “inginer geometru” (avea în casă instrumente “inginerești”), și de bunele cunoștințe de matematică, așa cum o arată o cărticică de aritmetică găsită la via sa de la Strâmba.⁸⁰ De asemenea, banul Iancu s-a arătat priceput în a pune pe hârtie curgerea generațiilor de pe moșiile cercetate (a avut preocupări de genealogie, cum le-am spune astăzi!), întocmind, spre exemplu, la 30 august 1842, un tablou genealogic, “din trei sute optzeci și cinci de boghiță <cerculețe desenate>”, al “bătrânilor” din satul Trohanul (ținutul Vaslui), stăpânit de beizadeaua Neculai Suțu.⁸¹ Poziția sa solidă printre boierii din zonă l-a așezat și în ipostaza de urzitor al unor alianțe matrimoniale, unele fericite, însă altele încheiate cu divorțuri și procese.⁸² De asemenea a contribuit, deși cu o sumă modestă (un galben), la edificarea școlii publice din Vaslui.⁸³

Chiar dacă s-a retras la moșie, pe lângă munca pentru sine și pentru comunitatea boierească, Iancu Istrati a trebuit, ca orice om din orice stare socială, să aibă grijă și de familia în care se născuse. Din corespondența păstrată se pot vedea legături strânse cu mama sa⁸⁴, călugărița Agafia, însă nu așa de strânse cum și-ar fi dorit aceasta. Astfel, la 22 octombrie 1845, mama îi reproșează amarnic fiului că nu o vizitează, deși trece adesea prin Iași, iar ea este bolnavă, amintindu-i de înscrisul făcut în casa lui Davidel din Botoșani, prin care se lega să o îngrijească la bătrânețe, și îi cere să-i trimită “vreo două bășici de cer-

⁷⁸ ANB, Colecția Adamachi, XVI/70 (13 mai 1845, Pungești; în privința crucii, zugravul l-a întrebat pe banul Istrati, dacă aceasta “va fi pentru Joia ce Mare <Înălțarea Domnului> sau de dus trecuții din viață la mormânt”).

⁷⁹ Vezi, spre exemplu, scrisoarea polcovnicului Gavril Lazăr din Mărășești către banul Iancu Istrati, din 11 martie 1845 (Ibid., XVI/61).

⁸⁰ Ibid., XIV/54 (6 – 26 noiembrie 1851).

⁸¹ Ioan Bianu, G. Nicolaiasa, *Catalogul manuscriselor românești*, III (Craiova, 1931), 296, nr. 1047, 361.

⁸² La 20 iunie 1849, serdarul Alecu Sion s-a jeluît Judecătoriei ținutului Tutova împotriva serdarului Costache Cornea din Bârlad și a banului Iancu Istrati, care, fără voia lui, prin presiune și vicleșug, l-ar fi căsătorit cu fiica paharnicului Cornea, ce i-ar fi dat un izvod de zestre care cuprinde numai nimicuri și i-ar fi furat și un sinet în valoare de 500 de galbeni, pe care ar fi trebuit să-l primească drept zestre (ANB, Colecția Adamachi, XIII/205).

⁸³ Ibid., XVI/16 (2 martie 1844).

⁸⁴ Ibid., XII/130 (Agafia îi cere o sumă de bani, pentru ca să împlinească o datorie, și îl întreabă de sănătatea băiatului, Toderiță, pe care îl văzuse bolnav când fusese la Iași).

vici”⁸⁵ și “10 ghiudenuri”, adăugând, cu o oarecare urmă de ironie, să-i spună cât costă, ca să-i restituie banii.⁸⁶ De îngrijirea mamei, în ultimii ei ani de viață, s-au ocupat ceilalți copii, mai ales maica Veniamina și arhimandritul Meletie Istrati, egumenul mănăstirii Slatina. Dincolo de cuvintele surorii sale, care l-a dojenit că s-a înstrăinat de familie⁸⁷, banul Iancu a păstrat bune legături cu maica Veniamina. Aceasta i-a trimis în dese rânduri haine lucrate la mănăstire și leacuri pentru diferite suferințe trupești⁸⁸, iar el i-a trimis diferite ajutoare materiale, punându-le pe seama mănăstirii Agafton, acolo unde stareță era o rudă apropiată, maica Agafia Curt. Aproximativ la fel au arătat relațiile cu fratele călugărit, Meletie Istrati. Și acesta l-a dojenit pentru că nu a arătat mai mult zel întru apărarea celui alt frate, Nicolae, căzut într-o nevoie. Însă Meletie, diacon la Mitropolie, egumen al mănăstirii Slatina, episcop de Huși și, peste toate, unul dintre colaboratorii apropiați ai lui Veniamin Costachi, a vegheat asupra educației nepoților săi, copiii lui Iancu⁸⁹, iar acesta, din prea plinul gospodăriei sale, a sprijinit material așezămintele monahale unde a trăit fratele său.

Cu fratele Nicolae, un personaj interesant din Moldova anilor '40, vizibil la suprafața vieții politice, dar și acuzat de activități secrete și de modulații ale convingerilor⁹⁰, Iancu a avut legături bune, însă și atente, așa cum se cuvenea în relațiile dintre un boier și negustor de ținut și un om politic, angrenat în viața publică a țării, dominată de Mihai vodă Sturza, dar și membru al unei noi generații, adeptă a schimbărilor radicale în societate, care uneltea împotriva domnului. Unul dintre momentele definitorii ale acestor relații frățești s-a consumat în toamna anului 1846, atunci când Nicolae Istrati a fost amestecat în mișcarea boierimii din ținutul Vaslui, condusă de Theodor Râșcanu și Vasile Mălinescu⁹¹,

⁸⁵ “Seu, grăsimie topită de bovină, păstrată în bășici și întrebuințată în alimentație” (Emil Suci, *Influența turcă asupra limbii române*, II, *Dicționarul cuvintelor românești de origine turcă* <București, 2010>, 203).

⁸⁶ ANB, Colecția Adamachi, XVI/89.

⁸⁷ Ibid., XIII/183 (20 februarie 1849).

⁸⁸ Iată un fragment dintr-una dintre scrisori: “Frățioare! Trimit cațaveica aceasta să-ți fie de umblat, fiindcă nu ți-am putut faci surtucu. Scoală-te din asternut, umblă pin casă bine înbrăcat, be toată apa din drozdiile cele de salce, păzește de răceli și pentr-o doftoreală ce ți-am spus că le am la Slatina [...] Eu am vorbit cu doftorii în pricina dumatile și me-u spus că, cu doftorii băbești să nu umbli. Meletie n-au fost la Iași la moarte mamei. Nicolai îi foarte supărat di perdere mamei. Nu poți crede cât de mult la costisit aceasta. Nici acum nu iese din casă. Să miluiască Dumnezeu să ne vedem sănătoși, V. Istrate” (Ibid., XX/95). Vezi și Ibid., XIII/244 (13 decembrie 1849).

⁸⁹ Ibid., XIV/47 (22 august 1851).

⁹⁰ Theodor Codrescu, *Uricarul*, IX, 277–278.

⁹¹ Gh. Ungureanu, “Frământări social-politice premergătoare mișcării revoluționare din 1848 în Moldova,” *Studii. Revistă de Istorie* XI/3 (1958): 57–75; Gh. Platon, *Geneza revoluției de la*

dar mișcarea a fost descoperită de Mihai Sturza, care l-a arestat pe Istrati, trimițându-l la închisoare în cazarma de la Galați.

Episodul este destul de bine cunoscut⁹², însă câteva scrisori adresate lui Iancu Istrati vin să completeze tabloul. Astfel la 13 octombrie 1846, arhimandritul Nicodim îi scrie “iubitului său verișor”, “în ținutul Tutovei, sat Călimănești”, despre “trista întâmplare” a fratelui Nicolae: “în casa de trei ori blestematului Râșcanu, între alte corespondenții a mai multora, s-au găsit și o corespondenție a vărului Nicolai, pentru care, ocârmuire, învinuindu-l, l-au închis la cazarmie din marți trecută. Gioe trecută s-au făcut Sfat ecstraordinar, supt prezidenție lui vodă, pentru dânsul, și s-au și hotărât să-l trimiță la cazarmie din Galați pe nu știu câtă vreme. Astăzi, duminică, de dimineață foarte, l-au și rânduit. Altă îngrijire nu este, că, ce să facem, dacă au greșit, apoi trebuie să sufere; ce este de îngrijit este aceasta, că el au fost foarte bolnav și cum numai ce să sculase de pe boală, căci îl și închise, unde, precum am înțales, l-au tratat de tot rău, atât cu odaia în care au fost închis, precum și cu mâncară. Închipuește-ți, el așa de slabu și bolnav! Pentru aceasta, maicile amândoaă, adică mama și sora, rugându-te te îndatoresc, unesc și a mea rugămintă (dacă mai cere trebuința), în vreme când în frate și frate în mijloc, ca grabnic să întrebuințezi toate chipurile să-l tracta măcar acolo mai omenește, când aicea foarte rău au fost peipiisât <îngrijit>. Repezi-te veri îndată, că dumitale îți vine aproape de-acolo! Închipuește-ți câtă bucurie îi vei pricinui, când te va vedea. Eu m-aș duce singur, iar nu vreau a-ți lua dreptul de frate, și mai ales că eu nu voi putea face ceia ce-i face dumneata”.⁹³ La 19 octombrie, din mănăstirea Slatina, arhimandritul Meletie, îi scrie “iubitului său frățior”: “Deșănțat <ciudat> îmi pare că după scrisoare dumitale, care am văzut-o la Eși, socotesc că negrești te vei fi dus la frate-meu, la Galați, să-l cercetezi acum, macar la trista această a lui întâmplare, și că vei înștiința pe biiata maică-me, puindu-ți în gând poziția în care să găsești, dar văzând din parte dumitale tăcere adâncă, nu mă îndoesc că nici te-ai mișcat din Călimănești. Frati, trebui macar să fi auzit că Neculai, înainte de această a lui întâmplare, au fost foarte bolnav și nu s-au sculat din pat vro treizăci zile. După aceasta, iarăși trebui să fi auzit modul cum l-au tratarisit, cât au fost arestuit la Eși, și nu știu dacă și la Galați nu să găsești tot în asămine tratații și dacă drumul, supăraria, nu i-au înnoit boala. Apoi, dumneata cum șazi și te uiți cu sânge răci când vezi pe fratele dumitale așa de cumplit pătîmind? Îmi știi poziția, că eu mă

1848. *Introducere în istoria modernă a României* (Iași, 1980), 257–262; Gh. Platon, *Moldova și începuturile revoluției de la 1848* (Chișinău, 1993), 165–166.

⁹² Gh. Ungureanu, (coordonator), *Documente privitoare la anul revoluționar 1848 în Moldova* (București, 1960); Costandin Sion, *Arhondologia Moldovei*, 228; Gheorghe Ghibănescu, *Surete și izvoade (Documente cu privire la familia Râșcanu)*, CXXI–CXXIX.

⁹³ ANB, Colecția Adamachi, XVI/133.

găsăsc supt stăpân, că sânghur m-aș fi dus îndată la dânsul. Poate te temi ca să nu te comprometerisăști! Eu socot că, de a stărui cineva pentru frati-său, nu-i compromentație, ci mai vârtos îi face cinste, oricât de vinovat de-ar fi, macar că vinovăție nu cunosc, fiindcă atâtea de multe am auzit, încât nu pot să aleg adevărul care-i. Mergi frate, cercetează-l! Dacă nu te-i pute întâlni cu dânsul, macar de la cei cel păzesc te vei încredința de poziție lui și dacă îi socoti că ar prinde loc, vino la Eși, și scrie-mi să vin și eu și să mijlocim, de nu scapare, macar ușurare lui de arest”.⁹⁴

Greu de spus dacă Iancu Istrati s-a dus sau nu la Galați, însă este de bănuțit că a lucrat, împreună cu mama sa⁹⁵ și cu prietenii familiei, pentru ușurarea condițiilor de detenție ale lui Nicolae. Lucrul chiar s-a întâmplat, fiind de mult cunoscut. Datorită acestor intervenții, dar și unor legături ascunse între căminarul Nicolae Istrati și Mihai vodă Sturza⁹⁶, deținutului i s-a permis, după numai câteva zile, chiar să “scrie oarișicare compuneri” în camera sa, iar pentru aceasta i s-a pus la dispoziție hârtie, condei și cerneală⁹⁷, reușind să compună o piesă de teatru “Cornetul” și niște fabule.⁹⁸

La 13 noiembrie 1846, “cuconu Iancu” era înștiințat de una dintre slugile sale, Dumitrachi Cerchez⁹⁹ că “pe cuconu Neculai l-au iartat și s-au mutat de la Galați la mănăstirea [...], până la al doilea poroncă. Așa să zăci prin poronca trimasă. Și să nădăjduiești că curând să va întoarce și în capitalii”.¹⁰⁰ Mănăstirea, al cărei nume nu-l aflase Cerchez, era mănăstirea Râșca¹⁰¹, un loc de surghiun des folosit de Mihai vodă Sturza pentru adversarii săi. Nicolae Istrati nu a rămas prea mult la mănăstirea Râșca, deoarece a fost mutat la mănăstirea Slatina,

⁹⁴ Ibid., XVI/135. Pentru șederea lui Neculai Istrati la cazarma din Galați, vezi și Ibid., XX/98.

⁹⁵ Din vremea în care Nicolae s-a aflat la mănăstirea Râșca sau la mănăstirea Slatina, s-a păstrat o scrisoare a monahiei Agafia Istrati către Mihai Sturza cu rugămintea de a-l elibera pe fiul ei, care a primit următoarea rezoluție domnească: “pe chizășia vornicului Balș, se dă voie căminariului Neculai Istrati a se întoarce în capitală, în nădejde că mintea îi va fi povățuitoare destoiniciei” (Theodor Codrescu, *Uricarul*, XIX <Iași, 1891>, 302).

⁹⁶ Costandin Sion, *Arhondologia Moldovei*, 92, 228. Vezi și “Istoria vieții” paharnicului Costache Sion, al cărui frate mai mic, Toader Sion, a participat la “răscoala” vasluienilor, unde acesta a scris: “spătarul Neculai Istrati, bun prodosătoriu <trădător> de patrie și patrioți” (Gh. Ungureanu, *Familia Sion. Studiu și documente* <Iași, 1936>, 52), și chiar că ar fi fost “creatură rusească” (Ibid., 53–54).

⁹⁷ *Documente privitoare la anul revoluționar 1848 în Moldova*, 58, nr. 59 (24 octombrie 1846), 61, nr. 62 (octombrie 1846).

⁹⁸ Ibid., 62–63, nr. 66.

⁹⁹ Dumitrachi Cerchez de la Tutova, fiul lui Pavel, nepotul lui Toader Cerchez din satul Voinești (Costandin Sion, *Arhondologia Moldovei*, 310).

¹⁰⁰ ANB, Colecția Adamachi, XVI/134.

¹⁰¹ *Documente privitoare la anul revoluționar 1848 în Moldova*, 61–62, nr. 63 și 64 (7 noiembrie 1846).

unde a fost dat în paza fratelui său, egumenul Meletie Istrati, iar de aici a primit învoire să se întoarcă la Iași, la 17 februarie 1847.¹⁰²

După acest episod, Iancu Istrati și-a continuat viața la moșie, ocupându-se de găsirea celor mai bune soluții pentru educația copiilor săi și rămânând departe de acțiunile ce se pregăteau împotriva lui Mihai vodă Sturza și a protectoratului rusesc. După cum se va vedea mai jos, în 1847, banul Iancu a încercat să-și trimită un fiu la Academia Militară din Sankt-Petersburg, iar în 1848 i-a rămas credincios lui Mihai Sturza, activând în comisia pentru aprovizionarea armatei ruse în ținuturile Tutova și Vaslui și primind mulțumiri domnești pentru osârdia arătată.¹⁰³ Boierul a stat retras la Călimănești de frica holerei¹⁰⁴, însă a urmărit atent, citind gazetele, tulburările din Țările Române, primind, totodată, știri despre mersul lucrurilor de la oamenii săi, răspândiți cu treburi prin târgurile din Moldova. Astfel, la 2 octombrie 1848, din Bârlad, clucerul Mihăiță Ștefănescu¹⁰⁵ i-a scris “cuconului” Iancu: “Despre novitali te vei pliroforisi din gazetii. Iar particularități: ținutul Tutovii ari a mai faci 70 stoguri fân de măsură, iar la toate 7 ținuturi 200 și nu știu câte stoguri, și iarăși ținutul Tutovii 33.000 cetverti pâini, grâu și săcară, pare-mi-se și orz; să mai așteaptă încă 30.000 moscali cât de curând să vii și apoi, osăbit, 12.000, care să ernezi la noi. Pâine, la Galați, s-au suit la un prețu cât să poate de bun; grâu până la patru galbini și o carboavă chila, arnăutul, și până la trii galbini și un cifert cel mai de gios grâu. Și după bunătate și înaintare prețului, acest prețu zic că nu poate țâne mai mult decât până la 15 a aceștii luni, fiindcă s-au grămadit îndestuli corăbii în portu Galați și la Ibraila nu le primescu, dar nici să duc [...]. La București să aude că muntenii încă tot să bat cu turcii la Craiova și au luat muntenii de la turci 8 tunuri și niște prăvării <praf de pușcă>. Despre bătaia de la București te vei pliroforisi din gazetii. Bani rusăști, zic că au venit 200.000 imperiali spre plata celor luate, care are a să lua după deschidere Obșteștii Adunări, care să

¹⁰² Cornelia Bodea, *Lupta românilor pentru unitate națională 1834–1849* (București, 1967), 303–304, nr. 60 (scrisoarea lui Nicolae Istrati către Gheorghe Barițiu, 15/27 februarie 1847, mănăstirea Slatina).

¹⁰³ ANB, Colecția Adamachi, XIII/150 (9 august 1848). După doi ani, la 15 decembrie 1850, banul Istrati a adresat o jalbă “Comisiei rânduite spre încheierea socotelilor rosienesti”, arătând că a lucrat la magazia de provizii în anul 1848, ca ajutor al logofătului Costin Catargiu (Ibid., XIV/27), și solicitând să fie numit membru în comisia de la Vaslui (Ibid., XIV/28; 21 decembrie 1850).

¹⁰⁴ Cei doi cumnați ai săi, Vasile și Hristodor, s-au retras și el la moșiile din județul Botoșani, Starosilți și Draxini, de unde Vasile s-a putut întoarce abia la 9 august, “când au găsit această catedrală <capitală> curățită cu desăvârșire de cumplita boală”, iar Hristodor la mijlocul lunii septembrie 1848 (Ibid., XIX/2; 21 septembrie 1848; scrisoarea lui Hristodor către sora sa, Elenco, la Călimănești).

¹⁰⁵ Costandin Sion, *Arhondologia Moldovei*, 263.

hotărăscă prețurile. Lucrurile acum sunt în fiertura ce mare, nu să știi ci va eși”.¹⁰⁶ Cei doi boieri au păstrat relații bune și după ce clocotul revoluționar s-a liniștit. Astfel, Mihăiță Ștefănescu, clucer și slugă a banului Iancu Istrati, a primit în dar de la “mai marele său” o balercuță de 25 de vedre cu “vin busuioc vechi”, în contul unor servicii făcute la moșiile Călimănești și Strâmba.¹⁰⁷

Spre sfârșitul anilor '40, familia Iancu și Elenco Istrati a trebuit să se preocupe de educația celor patru copii: doi băieți, Teodor și Nicolae, și două fete, Ecaterina și Eliza. În cazul celui dintâi, tatăl a depus un consistent efort pentru a-l include în grupul celor 12 tineri moldoveni, cu vârste între 6 și 12 ani, pe care țarul îi acceptase în Academia Militară de la Sankt-Petersburg. Episodul, în întregul lui, nu mi se pare că a fost cercetat îndeaproape în istoriografia românească, căreia îi sunt mai cunoscute itinerariile educaționale ale fețelor bisericesti¹⁰⁸ și inițiativele privitoare la studiile oferite unor tineri, spre a se pregăti pentru o carieră juridică.¹⁰⁹ Totuși, se știe că în 1846, Gheorghe vodă Bibescu a obținut primirea unor români în școala de cadeți din Petersburg¹¹⁰, iar măsura urma să se aplice probabil și tinerilor din Moldova. La 23 decembrie 1847, Hristodor Adamachi îi trimite banului Iancu, la Călimănești, o carte în limba rusă, “Așăzământul școlilor din Rusia”, și îi promite că va trimite scrisoarea postelnicul Neculai Boteanu, “iar încât să atinge despre locul trimerii tânărului copil al dumatile, întâlnindu-ne vom vorbi, mai ales că nu cunosc mai multe de asămîne așăzăminte”.¹¹¹ La 14 februarie 1848, banul Iancu a trimis o scrisoare la Miliția Principatului Moldovei, pentru trimiterea fiului său, Teodor, “la shoalele militare din Rosiia”, iar Cancelaria Miliției, prin pana comandantului, colonelul Stamatini, i-a răspuns la 23 februarie: “dumnealui ghenereal-inspectorul Miliției

¹⁰⁶ ANB, Colecția Adamachi, XIII/158.

¹⁰⁷ Ibid., XIV/33 (1 februarie 1851).

¹⁰⁸ Radu Mârza, “Rusia și Principatele Române în epoca regulamentară. O perspectivă culturală,” *Annales Universitatis Apulensis, Series Historica* IX/1 (2005): 88–89.

¹⁰⁹ Hurmuzaki-Hodoș-Iorga, *Documente privitoare la istoria românilor*, XVIII (*Correspondență diplomatică și rapoarte consulare franceze 1847–1851*) (București, 1916), 3, nr. III (De Nion îl informează pe Guizot, la 25 ianuarie 1847, din București, că Guvernul rus i-a înștiințat pe Consulii generali din Țara Românească și Moldova că tineri boieri vor fi acceptați la cursurile de drept ale Facultății Imperiale din St. Petersburg, urmând însă să-și achite cheltuielile de studii); Alex Drace-Francis, *Geneza culturii române moderne. Instituțiile scrisului și dezvoltarea identității naționale*, trad. de Marius-Adrian Hazaparu (Iași, 2016), p. 118–119. Vezi și Ioan C. Filitti, *Domniile române sub Regulamentul Organic 1834–1848* (București, 1915), 612 (este amintită o invitație a regelui Prusiei, care era dispus să primească la Potsdam cadeți români).

¹¹⁰ A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, XI (*Istoria politică a Țărilor Române de la 1822 la 1848*) (București, 1925), 164. Discuțiile privitoare la această problemă erau mai vechi, fiind purtate de Bibescu cu Kiselef, încă în 1843 (Gheorghe Bibescu, *Domnia lui Bibescu. Correspondență și documente 1843–1856*, I, trad. de B. Florescu <București, 1893>, 194).

¹¹¹ ANB, Colecția Adamachi, XIII/73.

au primit-o cu îndestulă plăcere, pentru părinteasca îngrijire ce aveți a da fiului dumneavoastră o bună creștere”, hotărând ca “să vi se facă întrebare, dacă puteți asigura fiului dumneavoastră venitul anual, după așăzământ, câte 250 galbeni, căci deși acum deodată buna creștere copilului la școlile din Peterburg costișăste mult mai puțin decât ori în care alt loc. Mai târziu, însă să va înainta la rang de ofițari, cheltuelile pentru un părinte vor fi mai mari, mai ales dacă din întâmplare un asămine tânăr ar rămâne în slujba rosiană, vremelnicește sau pentru totdeauna”. Tatălui i se cere să trimită un document legalizat care să adeverească acest venit anual, însoțit de mitrica copilului și cerere adresată mitropolitului pentru a să prefacă la Dicasterie”, mărturia de la doctor că s-au “hultuit” <vacinat> și atestat de la “dascalii ce l-au învățat de științele ce are”.¹¹² La 4 martie, colonelul Stamatin a revenit cu formalitățile ce trebuiesc a fi îndeplinite “la intrarea unor copii în militările instituturi împărătești din Rosăia”, trimițându-i banului Iancu Istrati un exemplar tradus, după cel primit de la Petersburg, “cuprinzătoriu de toate legiuirile ce privesc pe tinerii nobili militari”, adăugând că “la venirea dumneavoastră în capitală cu copilul să va supune el atunci cercetării medicale, ce i să va face de cătră marile doctor a Miliției, dumnealui colonelul Cihac, de la care va primi atestat cuvenit întru aceasta”.¹¹³

La începutul lunii martie, Iancu Istrati a apelat și la un cunoscut din Iași, Manolache Zalariu, în aceeași problemă, iar acesta îi răspunde: “scrisoare dumneavoastră am priimit-o duminică, și de atunci și până în acest ceas, neconținut am alergat cu ce mai mare mulțumire, având dorință ca să vă pot îndatori în acest obiect. Așadar, vă înștiințez lămurit că numai dumnealui cuconul Ștefănică au stăruit cu ce mai mare energie cătră beizăde, dar apoi ce folos că nu-i așa după cum dumneavoastră ați auzit pe afară: ucaz nu urmează din partea împăratului Rosăi, decât numai când s-au întâlnit cu beizăde i-au propus că, dacă va vroi vodă, să-i trimată 12 copii, de la 11 ani până la 14. În sfârșit, pentru hatârul cuconului Ștefănică îl priimește și pe a dumneavoastră, dacă însă mai întâi veți da săguranții cum că pi tot anul veți răspundi câte 250 galbeni, pentru ca să-i triimată acolo”.¹¹⁴

În aceeași chestiune, a școlii militare din Rusia pentru Teodor, îi scrie aga Hristodor Adamachi surorii sale, Elenco, înștiințându-o că “prin mijlocirea logofătului Catargiu, beizadeaua” Dumitrachi Sturza, “general-inspector” al Miliției Moldovei¹¹⁵, a acceptat, “cu mulțămire”, ca fiul ei “să fie în numărul acelor 12 tineri din nobilii patriei, ce după înalta monahiceasca îndurare sântu

¹¹² Ibid., XIII/88 (dosar).

¹¹³ Ibid.

¹¹⁴ Ibid., XIII/96 (4 martie 1848, Iași).

¹¹⁵ Alexandre A. C. Sturdza, *Règne de Michel Sturdza*, “tableau généalogique de la famille Sturdza”.

a să primi în împărăteștile sholii din San-Peterburg, cu aceasta că copilul să să trimată acolo cu cheltuiala părintelui său, carile să dei siguranții aice că pe tot anul să fii datoriu a răspunde câte 250 galbeni blanci la Dejurstvii ca să-i trimată unde să află copilul, până cându va împlini tot cursul învățăturilor”.¹¹⁶

În urma tuturor acestor discuții, banul Iancu Istrati s-a arătat hotărât să-l trimită pe Teodor “la școlile militarești din Rosiia”, astfel că a răspuns Cancelariei (Dejurstvei) Miliției Moldovei, spunând: “lămurindu-mă că și plata de două sute ruble argint a învățăturii anuale este potrivită cu înpreguirările ci mă pozvolesc <îmi permit>, apoi nu-mi rămâne decât a pregăti singuranția plății, mitrica, mărturia doftorului, atât despre hultuire <vaccinare>, cât și despre constituția stării sănătății ci să cere acolo de față de la dumnealui doftorul ștabului <comandamentul> Miliției. Iar încât să atinge despre științele învățăturilor ce să cuvin, precum a ceti și a scrie în dialectul rosienesc, după pravilele gramaticești, catihizi și istoriia, niște asămينة cu greu s-ar pute găsi la vreun fiu de boieru, din pricină că nici dascăl să află aici de la care să se poată adăpa, iar începuturile sale, după vârsta de nouă ani în care să găsaști, sânt în dialectul franțez și național”.¹¹⁷

La această scrisoare, același comandat al “Dejurstvei”, la 12 martie, i-a oferit banului noi lămuriri: “Deși prin așăzământul ce vi s-au trimis, ce cere ca, copiii ce vor intra în instituturile corposurilor cadețăști din Peterburg să știe a ceti și a scrie bine rusăște, aceasta însă privește mai cu osăbire pe acei din Rosia, căci copiii ce au a să duce de aicea, cunoscând de nu toate acele arătate prin programa de la sfârșitul așăzământului, macar parte din prințipiile științelor, adică potrivit vârstei lor, adică acele însămnate la § 3 din așăzământ, fie și în alt dialect, vor fi considerați ca streini de limba rusască. Cu toate aceste, la nedumerire ce arătați dumneavoastră, prin răspunsul din 9 a curgătoarei, Dejurstva socoate că până la pornire tinerilor de aice, care trebue să să reguleză neaparat pe la 15 iunii, pentru ca în privirea depărtării să să poată afla ei în Peterburg la 1 august, unde să aibă vreme a fi înfătoșați locurilor cuvenite și înscriși în catalogurile shoalelor după rânduețele de acolo. Până la 15 august, bine ar fi ca dumneavoastră să aduceți acum copilul în capitală, și așăzându-l undeva, să înceapă a învăța rusăște, fiindcă acum să găsaște un bun profesor rus, venit de curând de la shoalele din Rosie, cu carele să să ocupe în vreme de trii luni, ce mai rămân până la ziua purcederii, nădăjduind că oricât de puțin va apuca a învăța în această diastimă <interval temporal>, totuși va profita oarecare înlesnire cătră propășire la învățătură în Rosia”.¹¹⁸

¹¹⁶ ANB, Colecția Adamachi, XIX/2 (4 martie 1848, Iași; prin aceeași scrisoare, Elenco este înștiințată că fiica ei, “Catincuța, să află sănătoasă și să îndeletnicește cu cursul învățăturei”).

¹¹⁷ Ibid., XX/95.

¹¹⁸ Ibid., XIII/88.

Mișcarea revoluționară din martie 1848, intrarea oștilor rusești în Moldova și epidemia de holeră au întrerupt aceste discuții privitoare la grupul de cadeți moldoveni, ce se pregăteau pentru Academia Militară din Sankt-Petersburg. Către sfârșitul anului, celălalt băiat, Neculai, era dat în grija profesorului Ioan Hoșoveanu¹¹⁹, fie la Călimănești, fie la Bârlad, sub îndrumarea dascălului Ioan Teohari¹²⁰, iar toamna următoare îi aflăm pe amândoi în aceeași școală, cerându-i tatălui lor să-i ia la cules la vie.¹²¹ La începutul anului 1851, cei doi frați erau înscriși, pentru 3.300 lei anual, în pensionul lui Johannes Aumas, din Bârlad sau Iași¹²², cu casă, hrană și următoarea învățătură: “limba română, în care vor învăța: gramatica, aritmetica, geografia, istoria și religia; limba franceză, limba germană, cu toate obiectele lor; caligrafie, în tustrele limbile”.¹²³

Celor doi tineri Istrățești li s-au cumpărat cărți și haine, în valoare de 385 lei și 7 parale. Iată cărțile: “2 gramatici franțeze, 2 enciclopedii franțeze, 2 gramatici române, 2 geografii române, 2 catihisuri, 2 cărți rusăști, 1 dialog franțez-român, 1 Istoria Moldovei, 2 gramatici germane”.¹²⁴ După câteva luni, li s-au mai cumpărat câteva cărți: “2 esarplare <exemplare, fără precizarea materiei> în 4 tomuri (2 în proză și 3 în versuri); 2 mitoloji <mitologii>; 2 cărți de cetire, lezebu(ch) nemțăști; 1 diționer nemțăscu, cu franțuzăști; 1 analis lozichii <logicii>; 1 manual de Istoria Moldovei; 2 aritmetici; 1 diționariu franțezo-romănu, în două tomuri; 1 atlas”. Deși în contract nu era prevăzut, copiii au învățat și limba rusă, după cum se vede din lista cărților și dintr-o listă atașată, cu “cheltuieile elevilor Istrati”, din primăvara anului 1852, în care s-a făcut precizarea că 396 de lei urmau a fi dați: “pentru învățătura limbei rusăști, câte 18 lei de fiecare pe lună, pe unsprezece luni”.¹²⁵

¹¹⁹ Ibid., XIII/172.

¹²⁰ Ibid., XIV/4.

¹²¹ Ibid., XX/96.

¹²² Pensionul a fost înființat către sfârșitul anilor '40, pentru că în “lista pensioanelor și școlilor particulare aflate în Moldova” între anii 1839–1846, publicată de Traian Ichim (*Ioan Neculce. Buletinul Muzeului Municipal din Iași* VI <1926–1927>, 219–230, nr. CLXXXIV), nu este menționat.

¹²³ ANB, Colecția Adamachi, XIV/33 (9 februarie 1851; 1.650 de lei au fost plătiți la semnarea contractului, urmând ca restul să fie plătit după șase luni). Vezi și Ibid., XIV/36 (18 – 24 martie 1851).

¹²⁴ Iar hainele care li s-a cumpărat au fost: “4 surtuțe, 4 părechi pantaloni, 4 jăletce (156 lei); 4 părechi ciubote (56 lei); 2 băsmați, 1 pieptene, 2 șapce”, alături de “26 de lei și 7 parale, cheltuială deosăbită de Paști și la alte zile trebuitoare copiilor”. Totodată, Teodor și Neculai Istrati și-au adus de acasă următoarele “straie: 27 cămeși, 14 părechi izmene, 12 prostiri, 4 fețe de perini, 6 șervete, 2 fețe de masă, 10 părechi colțuni, 2 saltele, 2 ogealuri, 2 perini de puf, 1 cultuc <pernă mică>”. La 14 decembrie 1852, cineva a făcut o listă a “straielor” care lipseau, constatând că majoritatea (54 din 62) nu au mai fost găsite (Ibid.)

¹²⁵ Lista mai cuprinde diferite sume de bani, pentru: “hârtie, cerneală, condei și vacs; 2 halaturi

Din câte se pare, Teodor (numi și Hristodor) și Nicolae Istrati au studiat cei puțin doi ani în acest pension, după cum o arată un inventar al “straielor” lor din 14 decembrie 1852. După moartea tatălui, frații Istrati au rămas în grija mamei și a fratelui ei, Vasile Adamachi, fiind trimiși la studii la Paris¹²⁶, unde au absolvit studiile juridice. Nicolae și-a susținut licența în drept la Paris în 1866¹²⁷ și doctoratul, tot acolo, în 1868¹²⁸, fiind o figură remarcabilă a Justiției românești din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, ajungând și procuror general al României.

Cele două fete, Ecaterina (Catinca) și Eliza au avut și ele parte de o aleasă educație, mai întâi cu profesori particulari, la Călimănești și la Bârlad¹²⁹, apoi în aceleași pensioane de fete din Iași, unul dintre ele fiind ținut de “madam Zoe”. Este vorba despre pensionul ținut de Philippe-Auguste Joye și de soția sa, Justine-Mélanie¹³⁰, precum o arată contractul de studii din 19 octombrie 1851 “entre madame Istrati et Auguste Joye, il a été fait le contrat suivant. Madame Istrati met sa fille, Catinka, en pension, inoyennant la somme de quatrevingt quatorze ducats pur an, payables pour semestre et toujours un d’avance. Monsieur Joye s’engage lui montrer: le français, le moldave, l’allemande, la mussique, el dessin et tous les ouvrages de main et de ménage. De plus, il s’engage à la blanchir et à l’entretenir de plumes, papier, encre & ça”. Cu o notiță: “Les livres, visites de docteur et les leçons de danse, restent à la charge des parents”¹³¹ Ecaterina, pe care mătușa sa, Veniamina, o lauda că “avea mare duh și bine învăța”¹³², însă cu greu suporta viața de pension (“unde stătea ca la închisoare”¹³³), a ajuns soția lui

de iarnă și de lucru cu căptușală; 2 burnuzuri <scurteici> și două părechi pantaloni; 1 păreche ciubote nouă de Paști 1852; o hartă a Europei pusă pe pânză; o carte franceză de cetit”, la care se adaugă o sumă destul de mare, 274 de lei, “pentru vacanție 1851: 5 săptămâni, pentru amândoi copiii” (Ibid.). La 23 august 1851, Aumas i-a scris tatălui copiilor, cerându-i o nouă sumă de bani, printre altele din pricina faptului că “timpul vacanției, potrivit instrucțiunilor pensionare, trebuie a fi îmbunătățit deosebit, de care dumneavoastră nu vă veți retrage” (Ibid., XIV/47).

¹²⁶ Ibid., XI/83 (16 august 1862, Paris); XI/89 (1 ianuarie 1863, Paris), XI/95 (23 decembrie 1866, Paris).

¹²⁷ Gabriel Ștrempel (coordonator), *Bibliografia românească modernă (1831–1918)*, II (București, 1986), 811.

¹²⁸ Ibid.

¹²⁹ La 11 februarie 1849, Catinca îl roagă pe tatăl său să-i cumpere hârtie de scris de la Bârlad (ANB, Colecția Adamachi, XIII/180).

¹³⁰ Dan Dumitru Iacob, “Copii de boieri la pension. Educația în familia postelnicului Iancu Costache-Negel (1838–1861)”, în Cătălina Mihalache, Leonidas Rados (coordonatori), *Educația publică și condiționările sale (secolele XIX–XX)* (Iași, 2015), 162.

¹³¹ ANB, Colecția Adamachi, XIX/3. Vezi și Ibid., XIX/17 (1853–1854).

¹³² Ibid., XIV/61.

¹³³ Ibid., XIX/32. La 28 ianuarie 1851, Ecaterina Istrati îi scrie “iubitei sale nineacă <mamă>, Elenco Istrati, cu fiiască supuneri, la Călimănești”, înștiințându-o că “a început un ogheal, ș-am

Gheorghe Gherghel de la Șendriceni-Dorohoi¹³⁴, iar Eliza a fost soția profesorului Roșu, fiul preotului Ioniță Roșu din Fălticeni, apropiat de casa vornicului Alecu Forăscu.¹³⁵

Banul Iancu Istrati și-a văzut copii porniți pe drumul cel bun, însă doar atât, pentru că prin 1850–1851 s-a îmbolnăvit, lucru care se poate observa din faptul că nu s-a împotrivit privighetorului ocolului Tutova, pitarul Simion Gheuca, care i-a tratat cu mare asprime pe locuitorii din Călimănești, aducându-i stăpânului o mulțime de plângeri și procese.¹³⁶ În primele zile ale anului 1852¹³⁷, banul Iancu Istrati a murit, lăsând în urmă un nume bun și o însemnată avere, negrevată de datorii, lucru nu tocmai obișnuit la acea vreme, avere care a fost bine păstrată de soția sa, Elenco, aspră și chibzuită, după părerea episcopilor¹³⁸, și de cumnatul său, negustorul și boierul, Vasile Adamachi. Starea bună a moșiei, a casei și a acareturilor se poate observa bine din “catagrafia pentru averea răposatului (acum) ban, Iancu Istrati”, întocmită la 9 ianuarie 1852. Moșia Călimăneștii, “proprietă a casăi” Istrati, după documenturi”, avea: “pădure pe ea, șasăsprezeci pogoani și trii firte vii lucrătoare, crama cu beciu di piatră dedesupt, o moară pe apa Tutovii, cu dou pietri, lucrătoare, două moriște pe pârau Călimăneștilor, un rateș la drumul mare cu trei odăi, beci di piatră dedesupt, grajdii, șură, cu îngrăditura lor înprejur, o crâșmă vechi în sat, șapte coșare buni acoperite cu scânduri, două căsoai la arie, o moară de vânt cu două pietre; casa cu șasă odăi, beciu di piatră dedesupt, un hamabriu, o bucătărie și osăbite odăițe pentru slugi, grajdii, un șopron și livadă cu pomi, toate cuprinsă în îngrăditura ogrăzii”.

Catagrafia cuprinde toate bunurile din casă și de pe moșie, în urma citirii căreia se poate închipui universul unei case boierești de la mijlocul veacului al XIX-lea, însă nu o voi face acum. Voi spicui doar câte ceva din inventarul casei, lăsând pentru altădată: hambarul din ogradă, căsoaia de la arie, crama de la vie, unde se păstrau peste o mie de vedre de vin alb și roșu (plus 292 de vedere în pivnița casei), coșerele de porumb (peste 200 de “chile”), stogurile

făcut numai vro douăsprezece rânduri, pentru că n-am vreme, că ne sâlim foarte, că pi luna viitoare avem eczamen” (Ibid., XIX/3).

¹³⁴ Ibid., XIX/4. La 14 august 1861, Catinca Gherghel îi scrie fratelui său, Toderiță, cu întrebări despre mama sa, povestindu-i și despre plictiseala vieții la țară (Ibid., XI/80). Vezi și Gh. Ghibănescu, Șendricenii (Dorohoi). Studiu și documente (Huși, 1925), LIII.

¹³⁵ V. A. Forescu, “Postelnicul și cavalerul Neculai Istrati”, 374.

¹³⁶ ANB, Colecția Adamachi, XIV/3 (ianuarie 1850); XIV/23 (27 noiembrie – 9 decembrie 1850).

¹³⁷ Ibid., XIX/6 (februarie 1852; cucuoana Elenco primește condoleanțe pentru moartea soțului).

¹³⁸ Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade (Documente cu privire la familia Râșcanu)*, X, 453–454, nr. CCXXVIII (4 octombrie 1856).

de fân (de 50 de stânjeni domnești, în total), vitele “cornorate” (46 de boi și 55 de vaci și viței), cele aproape 700 de oi, 10 cai, o droșcă și o “caprioletă”, 18 robi țigani și aproximativ 4.000 de lei împrumutați pe la unii și alții, cei mai mulți la câțiva evrei din târgușorul Puiești, cu dobândă bună. Și iată o parte dintre odorele și lucrurile din casă: “trei icoane Maica Domnului înbrăcate cu argint; 2 troițe înbrăcate cu argint; una icoană sade <neferecată> Tăierea Capului Sfântului Ioan <patronul lui Iancu-Ioan Istrati>; cinci iconițe mici sade”, apoi lista continuă cu argintăria (candelă, tabla și pahare, cuțite, furculițe, linguri, paneraș), bijuteriile de aur și argint (cercei, flori, alisidă <lănțișor>, inele, un ceasornic de masă și unul de buzunar), lenjerie de pat, de baie și de corp, de mătase, de in și de bumbac, mai multe valuri de pânză, țesută în două, trei și cinci ițe, perdele roșii și albastre și draperii de fier și lemn lustruit, două “corteluri” (umbrele), mindire (saltele) umplute cu lână și cu paie, șase crivaturi (paturi) de cireș și de nuc, două scrinuri, două garderobe, dulapuri, mese și scaune, un barometru și un termometru, oglinzi (două mari și două mici), o cutie cu “pasuri <compasuri> inginerești”, instrumente de bărbierit, “o cutie cu cumpene pentru bani”, o pereche de călimări de sticlă, “o mașină de tras bani”¹³⁹, 17 “cadre <tablouri>”, două hărți, șase sfeșnice de perete de alamă, un “iconostasion lasat pentru icoane”, lăzi și sipete, instrumente de țesut, un teasc pentru fesuri și unul pentru fețe de masă și șervete, harnașamente pentru cai și îmbrăcăminte pentru trăsură, iufturi (piei) de capră, trei topuri de hârtie albă, șase măturici pentru straie (haine), “o lădiță de lemn în care să găsești hârtii pentru doftorii”, o puiă pentru cafea, putini și putinele de brad și stejar, ceaune, ibrice, tingiri și căldări de fier și de aramă etc.

Două rubrici din catagrafie sunt rezervate documentelor (“una ladă pecetluită cu documenturile moșiilor Călimănești și Strâmba și mai multe altele care nu s-au cercetat”) și cărților (“una ladă cu cărți de mai multe soiuri, bisăricești și politice”). Documentele au fost “catagrafiate” un an mai târziu¹⁴⁰, în vreme ce inventarul cărților a fost făcut, din motive necunoscute, în iunie 1840.¹⁴¹ Probabil că Iancu Istrati a ținut să facă o evidență a cărților pe care le avea în casă, ale acelor aduse de soție și ale acelor pe care le împrumutase, așa cum procedează, din când în când, orice proprietar de bibliotecă, fie persoană particulară, fie instituție, iar acest lucru reiese din titlul documentului: “Izvod de cărțile, istoriile câte le am în casă, și pe care le-am cetit, neîmpărtășite pi la

¹³⁹ Probabil un dispozitiv de netezit hârtia-monedă (asigantele) rusești, care îi rămăsese boierului în urma prezenței în Comisia de aprovizionare a oștilor rusești.

¹⁴⁰ La 3 aprilie 1853, episcopul casei răposatului ban Iancu Istrati, boierul Toderiță Râșcanu, a făcut o catagrafie a documentelor casei Istrati, în prezența băneșei Elenco Istrati, care cuprinde 92 de poziții, cu peste o mie de documente (ANB, Colecția Adamachi, XIV/57).

¹⁴¹ Anexa 3.

nimine”. Din titlu mai răsare un fapt deosebit de important, boierul Istrati chiar a citit cărțile achiziționate, demonstrând că nu a fost doar un colecționar, care se dorea a fi în pas cu vremurile. Pasiunea boierului pentru lectură este arătată și de judecarea conținutului unuia dintre romanele citite: “Istoria lui marchezi Costanzi și a pre iubirii sale, Terezia”, care l-a determinat să propună schimbarea titlului acestuia: “Cetind această istorii am văzut mai întâi titlușul cu totul schimbat de ființa pricinii, căci au trebuit a zici: «Răutate unii maice cătră însuș fiică-sa din trupul iai», și al 2-le, precuvântare această, nefiind începută cu o în scurt prescriere a pricinii, aduci neînțălegeri, la unul ce nu știi, precum eu n-am știut-o. Dar am socotit cu cale ca spre mai multă înlesnire cetitorului, să-i însămnezi persoanele pricisă într-a aceasta: «Terezia, ci în sfârșit s-au călugărit, perigrapsești <descrie> întâmplările ei Liuțiliei, prietenii sali»; «cilen a <De>partamentului din Parij, graf, tatăl Tereziei, ci o iube pe dânsa»; «grafina Clervo, soțiea cilenulu și mama Tereziei, ci catractisă pe fiică-sa»; «fiul grafinii și a cilenului și fratele Terezii, cari au vrăjmășuit lui marchej Costanzi și cari să afla născut în curvii»; «marchez Costanzi, amorezatul Terezii»; «Anghelica, sora lui marchezi». Și pentru că am pătruns-o în cetire, m-am iscălit, Iancu Istrate”.¹⁴² Acest comentariu l-a îndrituit pe Iancu Istrati să-și înregistreze cartea, în lista pe care a întocmit-o, cu titlul: “Cercare fără folos răutatei unei maice și nenorocitele ei întâmplări”. Astfel că, dacă nu s-ar fi păstrat manuscrisul în colecțiile BAR nu am fi putut ști despre ce carte este vorba. La altă lucrare, *Moralice sentenții sau folositoare pilde*, Iancu Istrati a afirmat chiar în inventar: “nu-i bună”.

Inventarul bibliotecii lui Iancu Istrati cuprinde 95 de poziții și 103 volume, majoritatea tipărituri, însă și câteva manuscrise. Alte documente și cărți păstrate ne arată că banul Istrati a avut o bibliotecă mai cuprinzătoare, însă unele dintre cărți și manuscrise, în 1840, fie că erau împrumutate, fie că boierul nu le-a înregistrat. Astfel, la 12 iulie 1833, din lista de cărți împrumutate lui Alecu

¹⁴² BAR, Mss. rom., nr. 2651, f. 1 r.-v. Urmează o însemnare puțin mai târzie, a altui cititor: “Asămine și eu voi urma, să știi. C. Scobihorn <m. p.>”. Și altă însemnare: “Obse<r>vațiile însămnati mai sus fiind parte din dovezile stăruinții iscălitului supt eli, eu am cinsti al numi tânăr făcător de bini. Paharnic T. Buzdugan <m. p.>”. (Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, II, 346, nr. 2651, nu a publicat aceste trei însemnări, scriind doar: “considerațiuni asupra romanului semnate de Iancu Istrati”, transcriind, însă, alte două: “N. Istrati”, cu observația că “numele a fost anulat”, și: “Această carte este cumpărată de mine la anul 1824. Alecu Cucuic” (fără a menționa că și această însemnare a fost anulată). S-a mai păstrat o copie a acestei traduceri, “prescrisă de mine, Ianacachi Ionașcu. La anul 1836”, care a copiat și comentariul lui Iancu Istrati (Ioan Bianu, *Catalogul manuscriselor românești*, I, 395, nr. 172; însemnarea lui Istrati are unele deosebiri față de transcrierea mea, unele probabil datorate copistului, altele însă editorului, care, printre altele, nu a segmentat corect textul). Pentru semnătura lui Iancu Istrati, aceeași până la sfârșitul vieții, vezi și scrisoarea din 25 august 1851 (ANB, Colecția Adamachi, XIV/47, f. 548).

Matieș, reiese faptul că, în acel an, Iancu Istrati mai avea în bibliotecă și alte volume, adică: *Floarea darurilor*, *Călătoria lui Costadin Radovici din Golești*, *Caractir* compus de Paris Mumulianu, *Pribigiria lui Cupidon la pustietăți*, care nu se mai regăsesc în lista din iunie 1840. Și după alcătuirea acestui inventar, banul Iancu Istrati a continuat să cumpere cărți, după cum aflăm dintr-o scrisoare a lui M. Zalariu, trimisă din Iași, la 4 martie 1848, care îi trimitea volumul al doilea din lucrarea: “Principiile filosofice”, cerându-i trei carboave, pentru ambele volume.¹⁴³ Din aceeași bibliotecă au mai făcut parte un “Hronograf, adica Letopiseș de la Facerea Lumii; scris în vremea lui Mihai Grigorie Suțul voievod și a lui Veniamin mitropolitul, în anii 1820 noiembrie 4, de stolnicul Ioniță Duca cu a lui cheltuială, prescris de Dimitrachi ierodiiakon <de la biserica> 40 Sfinți”¹⁴⁴, și “Memnon. Istorioară alcătuită de Volter, iar acum tălmăcită de pe limba grecească și alcătuită în stihuri de Costache Negruș”.¹⁴⁵ De asemenea, alte volume au trecut în excepționala bibliotecă a fratelui său, Nicolae Istrati de la Rotopânești¹⁴⁶, așa cum unele dintre manuscrisele și cărțile acestuia din urmă au ajuns în conacul de la Călimănești.

În privința felului cărților și a manuscriselor din această bibliotecă, cele mai multe sunt opere literare, mai ales romane franțuzești și romane populare¹⁴⁷, traduse în limba română, și apoi, unele dintre ele, tipărite în Moldova și în Țara Românească. Biblioteca, potrivit inventarului, mai conținea cărți bisericești (*Biblia*, *Psaltirea*, *Ceaslovul*, *Tălcuirea Apostolilor*, *Cazania*, *Șapte Taine ale Bisericii*, *Minunile Maicii Domnului*, *Limonarul*, *Logica Sfântului Ioan Damaschinul*, *Vieți de Sfinți* etc.), cărți de istorie românească și universală (Petru Maior, *Istorie pentru începutul românilor în Dacia*; *Genealogia împăraților și crailor din toată Europa*; Gheorghe Săulescu, *Hronologia și istoria universală*

¹⁴³ ANB, Colecția Adamachi, XIII/96.

¹⁴⁴ La f. 8, manuscrisul are însemnarea: “A me, de gios iscălitul Iancu Istrati” (Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, II, 316–317, nr. 2572).

¹⁴⁵ La f. 21, manuscrisul are însemnarea: “Și aceasta pe lângă celalalte a sardarului Iancu Istrate” (Ibid., 449, nr. 3076). Vezi și E. Lovinescu, *Costache Negruzzi. Viața și opera lui* (București, 1940), 48–49.

¹⁴⁶ Pentru biblioteca acestuia și pentru personalitatea proprietarului ei, vezi: Artur Gorovei, “Biblioteca de la Rotopânești a lui Neculai Istrati,” *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Literare*, s. III, t. IX (1938–1940): 347–356; Artur Gorovei, “Trei sate,” *Cruzimi* (Iași, 1921): 91–92; Ștefan S. Gorovei, “Mărturii dorohoiene, Corespondență Artur Gorovei-Dumitru Furtună (1926–1950),” *Acta Moldaviae Septentrionalis* XI (2012): 282–283.

¹⁴⁷ Mihai Moraru, Cătălina Velculescu, *Bibliografia analitică a cărților populare laice*, I-II, sub îngrijirea științifică a lui I. C. Chițimia (București, 1976–1978). Preferința boierilor pentru acest gen literar se poate observa și din listele de prenumerați publicate în “*Curierul românesc*” (“Ce citeau intelectualii,” în Vladimir Diculescu <editor>, *Viața cotidiană a Țării Românești în documente 1800–1848* <Cluj, 1970>, 239–245).

prelucrată pe scurt; Tratatul de pace de la Adrianopol din 1829; Claude François Xavier Millot, Istorie universală; William Robertson, Istoria Americii), cărți de gastronomie (Johann N. Neuhold, Învățătura de a face sirup și zahăr; Cristian Albert Rückert, Învățătură sau povățuire pentru facerea pâinii), cărți de medicină (Ștefan Episcopescu, Mijloace și leacuri de ocrotirea ciumii; Nicolae Chiriacopol, Douăsprezece învățături folositoare pentru fimiile acéle îngrecate); cărți de geografie (Gheografia sau Scrierea pământului; Elementuri de geografie pentru trebuința tinerilor începători); cărți de agricultură (Povățuire cătră economia de câmp; două exemplare) și manuscrise cu propriile afaceri sau ale unuia dintre “patronii” familiei sale, Teodor Balș (Frederic). În bibliotecă și-a găsit loc un singur ziar, “Curierul Românesc (Gazetă politică, comercială și literară)”, editat de Ioan Heliade Rădulescu, la București, însă Iancu Istrati a mai cumpărat ziare, așa cum o arată o scrisoare primită de la Gheorghe Diamantidi, care îl înștiința că i-a trimis, prin cumnatul, Vasile Adamachi, “ziarele de la Zipescu”, precum și contractul.¹⁴⁸

Apoi, cu excepția unei singure cărți în limba rusă (“Istoria lui Alizandru”, probabil țarul rus Alexandru I, însă poate fi vorba și despre Alexandru Macedon), toate celelalte volume din bibliotecă sunt în limba română, dovădind, ceea ce aminteam mai sus, slaba cunoaștere a limbilor străine, dar și posibilitățile financiare imitate, care nu-i permiteau să investească sume mari în cumpărarea cărților străine. Lipsa cărților în limbi străine este una dintre deosebirile fundamentale față de bibliotecile marilor boieri ai vremii¹⁴⁹ și ale soțiilor lor¹⁵⁰ sau ale domnilor.¹⁵¹ Pentru comparație, biblioteca unui mare boier muntean, marele logofăt Ioan Manu, cuprindea o singură carte românească, dintr-un număr total de 200.¹⁵² Mai târziu, în toamna lui 1848, banul Iancu

¹⁴⁸ ANB, Colecția Adamachi, XI/33 (19 mai 1843).

¹⁴⁹ Virginia Isac, “Biblioteci personale în Moldova secolului al XIX-lea,” *Revista arhivelor* XII/1 (1969): 49–63; Cornelia Teofana Papacostea, “O bibliotecă din Moldova la începutul secolului al XIX-lea. Biblioteca de la Stînca,” *Studii și cercetări de bibliologie* V (1963): 215–220; Cornelia Papacostea Danielopolu, “Catalogul bibliotecii de la Stînca,” *Studii și cercetări de bibliologie* XIII (1974): 155–170; Constantin I. Karadja, “Un bibliophile moldave au début du dix-neuvième siècle. Le grand écuyer Ioan Balș,” *Académie Roumaine. Bulletin de la Section Historique* XXVIII/1 (1947): 106–118.

¹⁵⁰ Mihai Dim. Sturdza, “Smaranda Balș, Catagrafia cărților,” în *Familiile boierești din Moldova și Țara Românească. Enciclopedie istorică, genealogică și biografică*, vol I (Abaza-Bogdan), coordonator și coautor Mihai Dim. Sturdza (București, 2004), 279–279; Dan Dumitru Iacob, “Testamentul și inventarul averii vistiernicesei Smaranda Balș (1833–1848),” în Dan Dumitru Iacob (editor), *Avere, prestigiu și cultura materială în surse patrimoniale*, 415–417, 454–456.

¹⁵¹ P. Paliu, “Catalogul cărților bibliotecii domnitorului A. D. Ghica,” *Revista Arhivelor* XI/1 (1967): 91–96 (doar un fragment al inventarului).

¹⁵² Andrei Pippidi, “Lecturile unui boier muntean acum un veac: Ioan Manu,” *Revista de Istorie și Teorie Literară* 20/1 (1971): 114.

Istrati a cheltuit 12 lei, dintre care 8 lei pentru legătura unui “lexicon” și pentru lei pentru “lezebuh”¹⁵³, ceea ce arată pe de o parte că și-a îmbogățit biblioteca cu cărți în limbi străine, și aceasta din pricina necesităților educaționale ale copiilor, și pe de altă parte grija pe care o arăta față de starea cărților, preocupându-se de legarea lor.

Cum au fost adunate aceste cărți? Puțin probabil să fi fost moștenite de la Gavril Istrati, deși se poate ca și acesta să fi avut o mică bibliotecă, având în vedere preocupările culturale ale familiei Ilschi din care cobora soția sa. Însă dacă boierul de la Botoșani a adunat câteva cărți, atunci ele au fost mai degrabă luate de Nicolae Istrati. Și Iancu Istrati a primit câteva cărți o dată cu zestrea soției sale, Elenco Adamachi, însă cea mai mare parte a bibliotecii sale își are originea în cumpărăturile făcute la tipografiile (Tipografia Mitropoliei Moldovei, Tipografia Institutului Albinei a lui Gheorghe Asachi¹⁵⁴) și librăriile din Iași și București¹⁵⁵, pe fondul creșterii numărului de traduceri în limba română și de tipărituri după reinstaurarea domniilor pămâtenene.¹⁵⁶ Unele achiziții au fost intermediare de diferiți boieri și negustori ieșeni, care își cumpărau mai multe exemplare dintr-o carte tipărită, înscriindu-se pe listele de prenumerați, după care le vindeau celor interesați. Astfel, Manolache Zalariu, care își achiziționase nouă exemplare din volumul I al *Prințișilor filosofice*¹⁵⁷, i-a trimis și marelui ban Istrati un exemplar, pentru lectură și pentru biblioteca sa. O poveste interesantă o regăsim într-o plângere a lui Iancu Istrati din 9 ianuarie 1834, atunci când acesta a prezentat o plângere Divanului Apelativ al Țării de Sus, căreia i-a atașat o adeverință din 22 octombrie 1824 a comisului Ionică Tăutu, prin care acesta i-a amanetat vărului său cinci titluri de lucrări istorice, în mai multe caiete, pe care, după moartea comisului, Iancu Istrati le revendica, în contul unei datorii

¹⁵³ ANB, Colecția Adamachi, XIII/165.

¹⁵⁴ N. Iorga, *Gheorghe Asachi ca tipograf și editor, după catalogul lui din 1847* (București, 1912), 17–23.

¹⁵⁵ Ioan C. Filitti, *Principatele Române de la 1828 la 1834. Ocupația rusească și Regulamentul Organic* (București, 1934), 368; Alexandru Istrati, “Despre librării, cabinete de lectură și cataloage de cărți. Ce se citea pe vremuri în Țările Române,” *Analele Științifice ale Universității Alexandru Ioan Cuza Iași, Istorie*, LIX (2013): 239–251.

¹⁵⁶ Paul Cornea, “Traduceri și traducători în prima jumătate a secolului al XIX-lea,” în *De la Alecsandrescu la Eminescu. Aspecte, figuri, idei* (București, 1966), 38–76; Alex Drace-Francis, *Geneza culturii române moderne*, 67–94, 128–137.

¹⁵⁷ François Rodolphe de Weiss, *Principii filosofice, politice și morale*, I-II, traducere de comișul Costachi Gane, (Iași: Tipografia Institutului Albinei, 1846–1947) (BCU-Iași, II–8717). Și căminarul Neculai Istrati a “prenumerat” pentru 10 exemplare din volumul I! Pentru importanța acestei traduceri în Moldova, vezi Cătălina Velculescu, “O sociologie a publicului. Cărți românești cu liste de prenumerați (prima jumătate a secolului al XIX-lea),” în *Cărți populare și cultura românească* (București, 1984), 155.

mai vechi.¹⁵⁸ Din câte se pare cărțile nu au ajuns în biblioteca lui Iancu Istrati, ci în alte biblioteci boierești, poate chiar în biblioteca fratelui său, Nicolae Istrati, însă sunt de reținut două aspecte. Mai întâi, bogăția bibliotecii comisului Ionică Tăutu¹⁵⁹, apoi modalitatea prin care treceau cărțile dintr-o mână într-alta, prin intermediul judecăților pentru datorii, la fel ca oricare alt bun al unui datornic.

Cărțile și manuscrisele, adunate prin diferite metode, nu au stat teancuri în lada din casa lui Iancu Istrati, ci au fost citite de proprietar și de membrii familiei și, fapt la fel de important, au fost împrumutate altor cititori, putând afirma, exagerând puțin, că boierul de la Călimănești a ținut o bibliotecă deschisă, poate, uneori, asemănătoare unui “cabinet de lectură”.¹⁶⁰ Unul dintre cititori, Alecu Matieș, a împrumutat de la banul Istrati 18 titluri, urmând să-i ofere și el “împrumut dumisale, alti atâția trupuri di istorii di-a meli spre a să inglendisi <distra> în cetiri, din aceli cari am văzut că nu ari dumnealui”, și obligându-se ca, dacă nu le va restitui la timp și în stare bună, să-i plătească “ștraf” (amendă) cinci galbeni.¹⁶¹ Alt cititor, Iordachi Vârnav (Harnav), a împrumutat, al 18 aprilie 1835, șapte titluri din biblioteca de la Călimănești, dând chitanță pentru ele (un fel de fișă, cum am spune astăzi!), iar pe lângă ele îi cere, prin cuvinte emoționant – ironice, și traducerea manuscrisă a *Istoriei cavaleriului De Grie și a iubirii sale Manon Lesco*, opera abatelui Antoine François Prévost¹⁶²: “te rog împărtășăști-mi pi cavaleriul Di Grie, prin a căruie citire cred că ti voiu pomini pi tini în suspinuri, închipunidu-ti c-arăți <ca> el în ființi”.¹⁶³

Biblioteca lui Iancu Istrati se adaugă altora asemănătoare din Moldova epocii regulamentare, dovedind că bibliotecile particulare erau prezente în multe case boierești.¹⁶⁴ Același conținut îl avea inventarul bibliotecii unui boier din

¹⁵⁸ Anexa 2.

¹⁵⁹ Dan Mănuță, “Ionică Tăutu – pagini inedite,” *Revista de Istorie și Teorie Literară* 15/1 (1966): 145, nr. VI (o listă de cărți comandate în Franța de comisul Tăutu). Pentru procesele iscate de moștenirea lui Ionică Tăutu, vezi Gh. Ungureanu, D. Ivănescu, Virginia Isac (editori), *Documente <din arhive ieșene>*, I (București, 1973), 88–120.

¹⁶⁰ Doina Grăsoiu, “O cercetare sociologică asupra stratificării publicului românesc din prima jumătate a secolului XIX,” *Revista de Istorie și Teorie Literară* 23/2 (1974): 227–238.

¹⁶¹ Anexa 1.

¹⁶² Pentru această traducere, vezi Eugenia Dima, Gabriela E. Dima, *Traducătorii români și traducerile laice din secolul al XVIII-lea* (Iași, 2016), 341–343.

¹⁶³ ANB, Colecția Adamachi, XII/14. În colecția de manuscrise românești a BAR s-a păstrat un singur manuscris al acestui roman mai vechi de 1835, și anume copia din 23 septembrie 1815 a lui Iordache Borș (Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, I, 157, nr. 193; Ioan Bianu, *Catalogul manuscriselor românești*, I, 431–432, nr. 193), însă manuscrisul nu are însemnări (sau poate că nu au fost publicate), astfel că nu putem ști dacă a aparținut lui Iancu Istrati.

¹⁶⁴ Ilie Minea, studiind *Ce citise generațiunea Unirii din Moldova* (București, 1919, 5–7), nu a identificat biblioteci particulare.

Botoșani, “de prin 1830–1840”, al cărui nume nu-l cunoaștem¹⁶⁵, și nu cu mult diferite erau titlurile adunate de Dinu Negruzzi, tatăl lui Costache Negruzzi¹⁶⁶, însă în acest din urmă caz, fiind vorba despre un boier din generația lui Gavril Istrati, tatăl lui Iancu Istrati, cartea grecească era prezentă. Un inventar mai bogat au avut bibliotecile unor boieri care nu au fost doar cititori¹⁶⁷, ci și traducători, așa cum a fost Vasile Drăghici (traducătorul lui Robinson Crusoe în limba română), în lada căruia se găsea și carte grecească și franțuzească¹⁶⁸, sau scriitori, ca Mihail Kogălniceanu, în dulapul căruia manuscrisul și cartea de istorie românească și europeană erau bogat reprezentate.¹⁶⁹

Conținutul bibliotecii banului Iancu Istrati oglindește gustul unui cititor din generația prepașoptistă, care aparținea boierimii de țară, însă cu legături strânse în mediul negustoresc româno-grec.¹⁷⁰ Cartea bisericească și-a găsit locul într-o colecție particulară din pricina intensei activități tipografice desfășurate la Iași și la mănăstirea Neamț-Secu, la îndemnul mitropolitului Veniamin Costachi, dar și în Țara Românească în diferite centre eparhiale, fiind citită din ce în ce mai mult și în ambianța casei boierești, nu doar ascultată la biserică sau folosită în diferite practici apotropaice.¹⁷¹ Pe lângă lectura cărților bisericești întâmplată în preajma marilor sărbători, în restul timpului Iancu și Elenco Istrati s-au desfășurat citind cărți populare și romane de aventuri și de dragoste, cărți de istorie, de

¹⁶⁵ N. Iorga, “Documente botoșănene, mai ales din colecția d-lui Gr. Goilav, fost senator,” în *Studii și documente cu privire la istoria românilor* VII (București, 1904), 148 (“Însămnare de cărțile, istorii i <și> altele, ci am, precum mai gios să arată”).

¹⁶⁶ Constantin Negruzzi, *Opere, I (Păcatele tinereților)*, ediție critică de Liviu Leonte (Chișinău, 2017), 48–49; Pompiliu Eliade, *Influența franceză asupra spiritului public în România. Originile. Studiu asupra stării societății românești în vremea domniilor fanariote*, traducere de Aurelia Creția, prefață și note de Alexandru Duțu (București, 1982), 268–269.

¹⁶⁷ Pentru rolul lecturii și al cititorilor în dezvoltarea unei societăți, vezi Petrer Burke, *O istorie socială a cunoașterii. De la Gutenberg la Diderot*, traducere de Liliana Scărlătescu, prefață de Camelia Grădinaru (Iași, 2004), 256–283.

¹⁶⁸ N. Iorga, “Oameni și cărți. Încă o dată: ce se cetia pe vremuri la noi – cărțile lui Vasile Drăghici,” *Floarea Darurilor* II/9 (1907): 129–132.

¹⁶⁹ Ilie Minea, “Câtă istorie românească știa M. Kogălniceanu?,” *Curier ieșan* I/7–9 (1941): 115–124; Dan Simonescu, “Biblioteca unui unionist: M. Kogălniceanu,” *Călăuza bibliotecarului* 2 (1959): 29–32; Al. Zub, “Însemnări despre a doua bibliotecă a lui Mihail Kogălniceanu,” *Studii și cercetări de bibliologie* XIII (1974): 181–187; Al. Zub, *Mihail Kogălniceanu. Istoric* (Iași, 1974), 131–234.

¹⁷⁰ Pentru o comparație cu lectura în diferite categorii sociale din Franța, de unde au venit în Țările Române majoritatea romanelor, care au fost traduse în limba română, vezi Roger Chartier, *Lecturi și cititori în Franța Vechiului Regim*, traducere de Maria Carpov (București, 1997), 181–197.

¹⁷¹ Alexandru Ofrim, *Cheia și Psaltirea. Imaginarul cărții în cultura tradițională românească* (Pitești, 2001), 306–329.

filosofie și de geografie. Biblioteca a avut și un aspect utilitar, însă mai restrâns, prin prezența cărților de agricultură, de medicină sau de gastronomie.

Prin biblioteca și prin întreaga sa activitate, Iancu Istrati a arătat că nu a fost un creator, un “om al începutului de drum” în modernizarea culturii și politicii românești.¹⁷² Însă inventarul bibliotecii, împrumuturile de carte, mărturiile privitoare la administrarea moșiei, investițiile făcute în educația copiilor etc., demonstrează practic cum s-a modernizat societatea românească în cele două decenii care au urmat reinstaurării domniilor pământene la 1821 în Moldova și în Țara Românească.

¹⁷² Paul Cornea, *Oamenii începutului de drum. Studii și cercetări asupra epocii pașoptiste* (București, 1974), 26–29.

ANEXE

1. 1833 iulie 12.

Patru tomuri, Telemah, moldovinești
Una carti, Floare darurilor
Una scurtă arătare Dispre luare Parisului
Una dispre Iconomiia câmpului
I <și> doi Gheografii pentru scriiria pământului
I <și> una Vorovire di un încungiurători indiiian și di un filosof hristiian
Una Călătoria lui Costadin Radovici din Golești
Una caracteriu și stăpâniria lui Alicsandru împăratul Rosii¹⁷³
O Tragodii păstoriască, făcută di Rocsandra Samurcaș
Un Hrisul Engolpion, făcut di stolnicu Iordachi Boian
Eraclii, traghedii în cinci acturi
Trista întâmplari a cetății Drisda
Un caractir compus di Paris Mo<m>ulianu
Piramida din tunuri din cetatia Moscva
Pribigiria lui Cupidon la pustietăți
Una Odisiia lui Omer
Una Mirtil și Hloe

Aceste arătate cărți, supt iscăliturile dumnealui banului Iancu Istrati, li-am priimit di la dumnealui vremelnicești, cu vade di doi luni sau pâra când va voi, cu această îndatoriri ca, fără întârzieri, să triimit împrumut dumisale alti atătia trupuri di istorii dia meli spre a să inglendisi în cetiri, din aceli cari am văzut că nu ari dumnealui. Iar când din înpotivă voi urma sau voi întârzie, pi lângă întoarciria aratatilor cărți în stare precum li-am priimit, să am a plăti ștraf cinci galbini.

Alecu Matieș <m. p.>.

1833 iuli 12.

Costachi Condre martor <m. p.>.

ANB, Col. Adamachi, XII/10. Original.

¹⁷³ I. D. F. Rumpf, *Arătarea stăpânirii și a caracterului lui Alexandru I împăratul a toată Rossia* (Buda, 1815) (Ioan Bianu, Nerva Hodoș, Dan Simonescu, *Bibliografia românească veche* III <București, 1912–1936>, 125, nr. 885 <în continuare: BRV>; BCU-Iași, RV – II 99).

2. 1834 ianuarie 9.

Cătră cinstitul Divan Apelativ a Țării de Sus. Iancu Istrate

Jalbă

Înștiințându-mă că la acel cinstit Divan să găsaști o ladă cu cărți a răposatului comis Ioan Tăutul, și fiindcă din acele cărți să cuvini a tragi și eu, după alăturata copii de pi înscris adeverința dumisale comisului.

Pentru aceasta, mă rog plecat ca să fiu dispăgubit de drepturi.

Iancu Istrati <m. p.>.

Copie de pe adeverință

Istorie războaelor între turci și ruși, manuscriptă și legată

Un tetraj a lui Meletie, manuscriptă¹⁷⁴

Cinci tetrajă, manuscripti, despre domnul Dimitrie Cantimir

Patrusprezăci tetrajă luate din istorie Moldaviei și Valahiei

Istorie turcească, manuscriptă, în trei tetrajă, am priimit de la dumnealui vărul Dimitrachi Ilschii, și am a i le da înapoi când mi le va ceri fără cuvânt.

Spre credință am iscălit, Ioan Tăutul comis.

1824 octombrie 22

Întocmai cu originalul, Iancu Istrati <m. p.>.

Giudecătoria Țanutului Iași

Cătră dumnealui Iancu Istrati

Răspuns

Această Giudecătorie, priimind jaloba dumitale în pricina a niște cărți de la răposatul comis Ioan Tăutul, răspunde că fiind că la 15 ghenar s-au însămnat zi de tratație pentru cielalți creditori, apoi și dumneata vei urma a veni la aceeași zi.

1834 ghenar 9.

C. Cantacuzin <m. p.>; Ștefan (?) Cantacuzino

<m. p.>; director Canano <m. p.>.

ANB, Colecția Adamachi, XII/11. Original.

¹⁷⁴ Meletie mitropolitul Atenei, *Beserăceasca istorie a lui Meletie*, tălmăcită în limba românească de Veniamin Costachi, I-IV (Iași: Tipografia Mitropoliei, 1841–1843). Traducerea mitropolitului Veniamin Costachi a circulat în mai multe manuscrise, dintre care unele se păstrează la BAR (Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, I, 130–131, nr. 509, 510).

3. 1840 iunie.

Izvod de cărțile, istoriile câte le am în casă, și pe care le-am cetit, neîmpărtașite pi la nimine

1840 iuni

No

- 1 Condică mare, nescrisă
- 1 Istoria hapurilor lui Morizon¹⁷⁵
- 1 Istorii a celor mai gîngășă amoruri a Parisului, scrisă de mîna¹⁷⁶
- 1 Elisaveta sau Cei surguniți în Siberie¹⁷⁷
- 1 Moralice sentenții sau Folositoare pilde¹⁷⁸, nu-i bună
- 1 Tragodiia lui Sapor¹⁷⁹
- 1 Cercare fără folos răutatei unei maice și nenorocitele ei întîmplări
- 1 Poetice cercări ale unui anonim¹⁸⁰
- 1 Culegere de înțelepciune¹⁸¹
- 1 Cazanie, chiriadromion
- 1 Psaltire mică
- 1 Biblie mare
- 1 Tâlcuire Apostolilor
- 1 Istorie pentru începutul românilor¹⁸²
- 1 Moartia lui Avel¹⁸³
- 1 Ceaslov mare
- 1 alt Ceaslov cu toc
- 1 30 ani sau Viața unui jucători de cărți¹⁸⁴

¹⁷⁵ Manuscrise ale acestei lucrări se găsesc la BAR (Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, II, 34, nr. 1684, 60, nr. 1787).

¹⁷⁶ *Istorie a celor mai gîngășe amoruri a Parisului*, tîlmăcită din grecește de Ioan Beldiman, copie din 1818 de Costachi Borș (Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, I, 42, nr. 126).

¹⁷⁷ Eugenia Dima, Gabriela E. Dima, *Traducătorii români și traducările laice din secolul al XVIII-lea*, 340–341; Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, 577, nr. 5704.

¹⁷⁸ *Moralnice sentenții sau folositoare pilde*, traducere de Ioan Theodorovici (Buda: Crăiasca Tipografie a Universității Ungurești, 1813); BRV, III, 82, nr. 834.

¹⁷⁹ Jean-François Regnard, *Tragodia lui Sapor*, traducere din 1801 de Alecu Beldiman (Eugenia Dima, Gabriela E. Dima, *Traducătorii români și traducările laice din secolul al XVIII-lea*, 315–317).

¹⁸⁰ Mihail Cuciuran, *Poetice cercări* (Iași: Tipografia Albinei, 1839).

¹⁸¹ N. Dim. Darvari, *Culegere de înțelepciune*, traducere de Iancu Nicolae Moldovean (București, 1827); BRV, III, 531–532, nr. 1036.

¹⁸² Petru Maior, *Istorie pentru începutul românilor în Dacia* (Buda, 1812).

¹⁸³ Vezi Eugenia Dima, Gabriela E. Dima, *Traducătorii români și traducările laice din secolul al XVIII-lea*, 345–346.

¹⁸⁴ Victor Ducange ș. a., *Triizeci ani sau viața unui jucătoru de cărți*. Melodramă în trii zile, traducere de Costache Negruzzi (Iași: Tipografia Albinei, 1835) (BCU-Iași, III–28720).

- 1 Tâlcuirea celor Șapte Taine ale Bisăricii¹⁸⁵
- 1 Patimile Domnului Hristos¹⁸⁶
- 1 Viața Sfântului Vasili cel Nou sau Vămile Văzduhului¹⁸⁷
- 1 Împotriva celor ci bolesc, cătră ...¹⁸⁸
- 1 Minegmii sau frații di gemine¹⁸⁹
- 1 Perirea a doi iubiți, Piram și Tisbe¹⁹⁰
- 1 Căsuța din codru¹⁹¹
- 1 Pavel și Virghiniea¹⁹²
- 1 Uniforma feldmareșalului Velington¹⁹³
- 1 Minunile Maicii Domnului¹⁹⁴
- 1 plata lefilor la Domnescul Divan și a ...¹⁹⁵ meli
- 29 suma urmii

¹⁸⁵ *Tâlcuirea celor Șapte Taine* (Iași: Tipografia Sfintei Mitropolii, 1807); Ioan Bianu, Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche*, II <București, 1910>, 505–506, nr. 729. Cartea a rămas la Iași, iar N. Iorga a găsit-o în biblioteca bisericii Vulpe (*Inscriptii din bisericile României* II <București, 1908>, 128).

¹⁸⁶ Ar putea fi cartea lui V. Aaron, *Patimile și moartea a Domnului și Mântuitorului nostru Iisus Hristos* (Brașov, 1805); BRV, II, 454, nr. 676.

¹⁸⁷ *Viața Sfântului Vasilie celui Nou și înfricoșatele vămi ale văzduhului*, tâlmăcită în românește, tipărită în zilele lui Alexandru Nicolae Suțul voievod, cu blagoslovenia mitropolitului Ungrovlahiei, Dionisie, prin cheltuiala dumnealui Vasilie Buga, de monahul Isaia, tipograf din Mănăstirea Neamțului (București, 1819); BCU-Iași, RV III- 96; BRV, III, 314, nr. 1050.

¹⁸⁸ Un cuvânt neclar. *Cărticică îndemânatică împotriva celor ce bolesc la cele pentru adevărul și covârșirea Sfințitelor Scripturi*, adunată din cărți galicești spre folosul neamului nostru de Nicolae Papadopolu și scoasă pe limba noastră de mitropolitul Veniamin Costachi spre folosul neamului românesc (Iași: Tipografia Sfintei Mitropolii, 1819); BCU-Iași, RV I-96; BRV, III, 312, nr. 1045.

¹⁸⁹ Eugenia Dima, Gabriela E. Dima, *Traducătorii români și traducările laice din secolul al XVIII-lea*, 320–321.

¹⁹⁰ *Perirea a doi iubiți, adecă jalnica întâmplare a lui Piram și Tisbe, cărora sau adeogat mai pe urmă nepotrivita iubire alui Echo cu Narțis*, prin Vasilie Aaron (Sibiu: Tipografia lui Ioan Bart, 1830); BRV, III, 672, nr. 1469.

¹⁹¹ Eugenia Dima, Gabriela E. Dima, *Traducătorii români și traducările laice din secolul al XVIII-lea*, 324–326.

¹⁹² *Pavel și Virginia*, alcătuită franțuzește de Bernarden de la Sen-Pier, cu o notiție asupra vieții sale, scrisă de sine însuși, traducător Iancu Buznea (Iași, 1831); BCU-Iași, CR I-596.

¹⁹³ August von Kotzebue, *Uniforma feldmareșalului Velington*. Comedie într-un act, tâlmăcită și tipărită în limba românească de Samuil Botezat, profesor de limbă germană în Ghimnazia Vasiliană (Iași: Tipografia Mitropoliei, 1835; BCU-Iași, I-8612; *Bibliografia românească modernă* II (București, 1986), 884 (în continuare: BRM).

¹⁹⁴ Agapie Crităneanu, *Minunile Fecioarei Mariei*, traducere de Rafail ieromonah (Râmnic, 1820); BRV, III, 325–326, nr. 1063.

¹⁹⁵ Un cuvânt neclar.

- 1 Vorovire dentr(e) un indiiian și dentr(e) filosof hristiiian
- 1 Paraclisul Sfântului Haralambie¹⁹⁶
- 1 Calendare pe 1835
- 1 Halima¹⁹⁷
- 1 Cazanie vechi
- 1 Loghică¹⁹⁸
- 1 Lim(o)nar¹⁹⁹
- 1 Întâmpare a 4 corăbieri rusăști²⁰⁰
- 1 Istoriia lui Eric²⁰¹
- 1 Faciria siropului și zahar²⁰²
- 1 Giucăriia norocului²⁰³
- 1 Bordeiul indienesc²⁰⁴
- 1 Liacuri de boala ciumii²⁰⁵

¹⁹⁶ *Paraclisul Sfântului Haralambie și a Sfântului Marelui Mucenic Mina* (Brașov, 1824); BRV, III, 442, nr. 1213.

¹⁹⁷ Mihai Morau, Cătălina Velculescu, *Bibliografia analitică a cărților populare laice*, II, 307–334; Constantin Teodorovici, “Halima”, în *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900* (București, 1979), 423–424; Eugenia Dima, Gabriela E. Dima, *Traducătorii români și traduceri laice din secolul al XVIII-lea*, 181–196.

¹⁹⁸ Sfântul Ioan Damaschinul, *Loghică*, traducere de Grigorie episcopul Argeșului (București, 1826); BRV, III, 503–507, nr. 1280.

¹⁹⁹ Danielescu Daniel Niță-Danielescu, “Traducerea și circulația Limonariului în Țările Române,” în *Așa să lumineze lumina voastră înaintea oamenilor ...*. Studii și articole privitoare la istoria și viața Bisericii (Iași, 2018), 291–301.

²⁰⁰ *Vrednica de însemnare întâmplare a patru corăbieri rusești, carii au fost strâmtorați de iarnă în ostrovul Spițberg la anul 1743 și până la scăparea lor au lăcuit acolo întră sălbatece șasă ani și trei luni*, 1824 (tipărită împreună cu *Istoria lui Alexandru <Machedon>* (BRV, III, 435–436, nr. 1209). Vezi și Andreea Răsboiu, “Literatura populară în lumina tiparului. Bibliofilie românească în colecțiile Bibliotecii Naționale a României,” *Revista de Istorie și Teorie Literară* (2013/1–4), 265.

²⁰¹ *Istoria tânărului Enric de Aizenfels sau modul cum învață un copil răpit din leagăn de câtră tâlhari a cunoaște pe Dumnezeu. Istorie morală*. Tradusă din franțuzește de Teodor Codrescul, auzitoriu anului al II-lea de filozofie în Academia Mihăileană (Iași: Tipografia Sfintei Mitropolii, 1838); BCU-Iași, I–320; BRM, II, 801.

²⁰² Johann N. Neuhold, *Învățătură de a face sirup și zăhăr* (Buda, 1812); BCU-Iași, RV II–82; BRV, III, 61, nr. 810.

²⁰³ Pierre-Jean-Baptiste Nougaret, *Jucăreia norocului sau istorisirea pentru prințipul Menșcicov*, traducere de Lazăr Asachi (Iași, 1816); BCU-Iași, RV I–85; BRV, III, 150–151, nr. 910.

²⁰⁴ *Bordeiul indienesc*, alcătuit în limba franțeză prin I. V. H. de Sen-Pier <Bernardin de Saint-Pierre>, tradus de Leon Asachi, arhimandrit al Mitropoliei Iașului (1821); BRV, III, 383–385, nr. 1127.

²⁰⁵ *Mijloace și leacuri de ocrotirea ciumii, alcătuite și întocmite spre ajutorul și folosul neamului românesc* de Ștefan Piscupescul <Episcopescu>, doftorul politii Bucureștilor Prințipatului Țării Românești (București, 1824); BCU-Iași, RV II–176; BRV, III, 442–443, nr. 1214. Vezi și

- 1 Istoriia lui Arghir²⁰⁶
- 2 O condică de cheltuelile lui Balș
- 1 Mai nainte gătire spre cunoștința lui Dumnezeu²⁰⁷
- 1 Oglinda omului pe dinăuntru²⁰⁸
- 1 Erast, povestiri de tragedii păstorească ...²⁰⁹
- 1 Mirtil și Hloe²¹⁰
- 1 Istoriia lui ...²¹¹
- 1 Ghenealoghiia împărăților și a crailor²¹²
- 1 Tragediia lui Orest²¹³
- 3 Erotocrit²¹⁴

Sorin Grigoruță, *Epidemiile de ciumă în Moldova la începutul secolului al XIX-lea. Studiu și documente* (Iași, 2020), 72, 103.

²⁰⁶ Mihai Moraru, Cătălina Velculescu, *Bibliografia analitică a cărților populare laice*, I, 167–181.

²⁰⁷ Dimitrios Darvaris, *Mai nainte gătire spre cunoștința de Dumnezeu*, traducere din limba grecească de ieromonahul Eufrosin Dimitrie Poteca (Buda, 1818); BCU-Iași, RV II–116; BRV, III, 218–220, nr. 977.

²⁰⁸ *Oglinda omului celui din lăuntru* (Mănăstirea Neamț, 1833); BCU-Iași, CR II–549; ediția a doua a fost tipărită la București în 1835, Tipografia Sfintei Mitropolii (BRM, III, 670).

²⁰⁹ Un cuvânt neclar. *Erast. Povestire de o Tragedie păstorească*, traducere din limba germană în limba greacă de Roxana Samurcaș, iar în limba română de serdăreasa Zoița Grigoriu (Iași, 1822); BRV, III, 399–400, nr. 1156.

²¹⁰ *Mirtil și Hloe*, pastoral a lui Florian. Tălmăcită în limba moldovinească la anul 1819, cari s-au parastisat în 27 aprilie 1820 în casăle dumnealui logofătul Vasăli Rosăt (Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, II, 258, nr. 2364, cu însemnarea: “A me, Iancu Istrate”).

²¹¹ Un cuvânt neclar.

²¹² *Ghenealogia împărăților și crailor din toată Europa. Calendar pe anul de la Hristos 1817* (Buda, 1817); BRV, III, 183, nr. 933.

²¹³ *Tragedia lui Orest*, traducere de marele postelnic Alexandru Beldiman (Buda: Tipografia Universității, 1820); BCU-Iași, RV – III 114 (exemplarul se pare că a aparținut banului Iancu Istrati); BRV, III, 347–348, nr. 1086.

²¹⁴ Este vorba despre prelucrarea *Noului Erotocrit* în versuri de către Anton Pann, publicată la Sibiu, în cinci tomuri, în 1837 (N. Cartoian, “Poema cretană Erotocrit în literatura românească și izvorul ei necunoscut,” *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Literare*, s. III, t. VII <1934–1936>, 85). N. Cartoian a publicat o parte dintre numele prenumerațiilor din Țara Românească (*Cărțile populare în literatura românească. Epoca influenței grecești* II <București, 1974>, 438). Exemplarul de la BCU-Iași (CR II–113), care cuprinde cele cinci volume, nu-l are pe Iancu Istrati printre prenumerații de la primele patru volume (din Moldova au contribuit: serdarul Gheorghe Cozmița, pitarul Petrache Cozmița, slugerul Iordache Harnav <Varnav>, cucoana Zoița postelniceasa, Iordache Șendre, serdarul Fenalache Polizu, Ecaterina, fiica căminarului Iane, serdarul Vasile Drăghici), iar celui de-al cincilea volum i s-a pierdut această listă. Pentru circulația și importanța *Erotocritului* în cultura română, vezi și Mihai Moraru, Cătălina Velculescu, *Bibliografia analitică a cărților populare laice*, I, 197–210; Cătălina Velculescu, “Erotocritul logofătului Petrache. Semnificații ale receptării,” în *Între scriere și oralitate*, 112–127;

- 1 Istoriia universală²¹⁵
- 1 Apocalipsis(ul) Sfântului Ioan
- 1 Paraclis către Mucenița Paraschiva
- 1 Țigani pi ...²¹⁶
- 1 Canon către Născătoare de Dumnezeu
- 1 Pentru fâmeile celi îngreunate²¹⁷
- 1 cuconu Enachi Măriuța slujnica
- 1 Învățătură părintiască²¹⁸
- 1 Sadic²¹⁹
- 64
- 1 Povestire din spaimile vrăjitoarești²²⁰
- 1 Odisiea lui Omir²²¹
- 4 Întâmplările lui Telemah, 4 tomuri²²²
- 2 Gonzalv de Cordoba²²³
- 2 Teatru Politicon²²⁴
- 1 Înfruntare jădovilor²²⁵

Eugenia Dima, *Poemul Erotocrit al lui Vincenzo Cornaro în cultura românească. Versiunea lui Alecu Văcărescu* (Iași, 2014).

²¹⁵ Probabil volumul lui Gheorghe Săulescu, *Hronologia și istoria universală prelucrată pe scurt*, I-II, (Iași: Tipografia Sfintei Mitropolii, 1837).

²¹⁶ Un cuvânt neclar.

²¹⁷ Poate fi vorba despre lucrarea doctorului Nicolae Chiriacopol, *Douăsprezece învățături folositoare pentru fimiile acele îngrecate, pentru ceasul nașterii, pentru lehusie, pentru chipul a se hrăni copiii acei mici și pentru boalele lor* (Iași: Tipografia Mitropoliei Moldovei, 1827). Vezi și Alexandra Mărășoiu, "Prima lucrare de obstetrică scrisă în Țările Române," *Muzeul Național XXIV* (2012): 83–90.

²¹⁸ Antim, patriarhul Ierusalimului, *Învățătură părintească*, traducere de Meletie episcopul Hușului (Iași: Tipografia Mitropoliei, 1822); BRV, III, 391, nr. 1148.

²¹⁹ Lectură nesigură.

²²⁰ *Povestiri din spaimile vrăjitoarești*, traducere din rusește de Al. Dzeanoglu Lesviodacs (București, 1839); BCU-Iași, CR I–1645; BRM, III, 1038.

²²¹ Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, II, 331, nr. 2600, cu însemnarea: A me, Iancu Istrate", și N. Istrate", nume care a fost anulat. Vezi și N. Lascu, "Alecu Beldiman traducător al Odisiei," în *Studii Literare I* (Sibiu, 1942), 97.

²²² François de Salignac de la Mothe Fénelon, *Întâmplările lui Telemah*, I-IV, traducere de Grigore Pleșoiianu, (Craiova, 1831); BRM, II, 294.

²²³ *Gonzalv de Cordova sau luarea cetății Grenada cu rășboiu*, I-II, traducere de serdarul Alecu Vasiliu (Iași: Cantora Daciei Literare, 1840); BRM, II, 377.

²²⁴ Ambrogio Marliani, *Theatron politicon*, I-III, traducere în românește de Grigore Pleșoiianu (Buzău: Sfânta Episcopie, 1838); BCU-Iași, CR II–545.

²²⁵ Neofit, *Înfruntarea jidovilor asupra legii și a obiceiturilor lor* (Iași, 1803); BRV, II, 446–447, nr. 662.

- 2 Numa Pompilie²²⁶
- 1 Trahtat de pace²²⁷
- 1 Gheografia sau Scrierea pământului²²⁸
- 1 Agathanghel²²⁹
- 1 Trista întâmplare a cetății Drezda²³⁰
- 1 Filosoful indiiian²³¹
- 1 Heriada lui Volter²³²
- 1 Carte de opști folositoare²³³
- 1 Facirea pâinii de casă²³⁴
- 1 Istorie universală²³⁵
- 1 Elementile gheografiei²³⁶
- 1 Tragodiia lui kk. Enachi
- 1 Povățuire de iconomia câmpului²³⁷
- 1 asămine

²²⁶ Eugenia Dima, Gabriela E. Dima, *Traducătorii români și traduceri laice din secolul al XVIII-lea*, 285–287.

²²⁷ *Tractat de pace între mărirea sa împăratul tuturor Rossiilor și înălțimea sa împăratul și padișahul Otomanilor, închiet la Andrianopole, în 2 Septemvrie 1829* (BCU-Iași, RV II–181; BRV, III, 663, nr. 1435).

²²⁸ *Gheografia sau scrierea pământului*, întocmită după orânduiala cea mai noao, I-II (Buda, 1814–1815); BRV, III, 101–102, nr. 851. La BAR se păstrează și un manuscris despre *Frumusețile istorie a călătoriilor*, copiat în 1842–1843 de Ioan proin eclesiarh, care a făcut parte din biblioteca de la Rotopănești a lui Neculai Istrati (Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, II, 317, nr. 2573; numele lui Neculai Istrati a fost anulat).

²²⁹ Agatangel Ieronim, *Hrismos, adecă prorocie a fericitului ieromonah Agathanghel a monahiceștii stări a Marelui Vasile*, traducere din limba greacă (Iași, 1818); BRV, III, 213–214, nr. 968.

²³⁰ *Trista întâmplare a cetății Dresda* (Buda: Tipografia Universității, 1814); BRV, III, 110, nr. 860.

²³¹ Philip Dormer Stanhope Chesterfield, *Filosful indian sau chipul de a intra cineva fericit în societate*, traducere de Iancu Buzne (Iași: Tipografia Mitropoliei, 1834); BRM, I, 669. Vezi și Liviu Bordaș, *Iter in Indiam. Imagini și miraje indiene în drumul culturii române spre Occident* (Iași, 2006).

²³² Voltaire, *Henriada*, traducere de Vasile Pogor (București, 1838).

²³³ Nicodim Aghioritul, *Carte folositoare de suflet* (Iași: Tipografia Mitropoliei, 1819); BCU-Iași, RV III–98; BRV, III, 292–293, nr. 1034.

²³⁴ Cristina Albert Rückert, *Învățătură sau povățuire pentru facerea pâinii*, traducere de Alexandru Beldiman (Iași: Tipografia Sfintei Mitropolii, 1818); BRV, III, 240–241, nr. 990.

²³⁵ Claude François Xavier Millot, *Istorie universală*, I, traducere de Ioan Molnar (Buda, 1800); BRV, II, 417–418, nr. 626.

²³⁶ *Elementuri de geografie pentru trebuința tinerilor începători* (București, 1834); BCU-Iași, CR I–590.

²³⁷ *Povățuire către economia de câmp* (Buda: Tipografia Universității, 1806); BRV, II, 486, nr. 702.

- 1 Înaintăria și scădere²³⁸
- 1 Istoriia lui Alizandru, rusască
- 1 Piramida de la Moscva²³⁹
- 1 Luarea Parisului²⁴⁰
- 1 Războiul franțojilor
- 1 Robertson, tomu al 2-le²⁴¹
- 1 Apocalipsul Sfântului Ioan
- 1 Hrisun engolpion²⁴²
- 1 Erotocrit, tom al 2-le
- 1 Curieri românesc²⁴³
- 100
- 1 Toată viața femeiască în câteva ceasuri²⁴⁴
- 2 Aristotel și Gorgo²⁴⁵

ANB, Colecția Adamachi, XII/14. Original.

A MOLDOVIAN LANDOWNER (IANCU ISTRATI), HIS LIBRARY AND READERS, IN 1840

Abstract

We might still speak about people and their actions in the first half of the 19th century within the process of the Romanian society modernizing, even if they were not among the master minds in the revolutionary movements of 1821 or 1848, and didn't run decisive deeds in changing Moldavia and Wallachia. The present article reconstitutes Iancu Istrati's life, a Moldavian landowner, on the basis of his documents in the National Archives of

²³⁸ Cred că este vorba despre cartea: *Începutul, înaintarea și scăderea idolatriei*, traducere de N. Apollonie, (București, 1838); BRM, I, 139.

²³⁹ *Vrednica de pomenire biruință, ce în vrémă noastră s-au făcut, sau piramida cea din tunuri înălțată în marea cetate Moscva* (Buda 1815); BRV, III, 135, nr. 894.

²⁴⁰ *Scurtă arătare despre luarea Parisului și alte întâmplări de la un iubitoriu de pace* (Buda, 1814); BRV, III, 109, nr. 858.

²⁴¹ William Robertson, *Istoria Americii*, I-IV, traducere de Costandin Sucevan fost mare medelnicer (Iași, 1818–1820); BCU-Iași, Ms. III–23.

²⁴² Eugenia Dima, Gabriela E. Dima, *Traducătorii români și traducările laice din secolul al XVIII-lea*, 336–339.

²⁴³ "Curierul Românesc: Gazeta politică, comercială și literară," București.

²⁴⁴ *Toată viața femeiască în câteva ceasuri*, tradusă din rusește de A. Dio (Iași: Cantora Daciei Literare, 1840); (legată împreună cu *Floarea darurilor*; BCU-Iași, CR I–2005). Vezi și N. Iorga, "Documente botoșăneni", 148.

²⁴⁵ August Lafontaine, *Aristomen și Gorgo*, I-II, traducere de Vasile Drăghici (Iași, 1840; ediția a II-a, 1846); BRM, III, 6.

Romania, and other papers of that time. I have chosen some of his actions he undertook as a landowner at Călimănești (county of Tutova) that practically proves how the Romanian society was modernized during the two decades after the autochthonous reigning had been re-instituted: his library, with its inventory researching and some of its readers; education of young people and his attempt to send a young boy to the Military Academy in Saint Petersburg and some data on the curricula at the boarding school; managing of his goods, modern measures in increasing it, and a brief inventory of a landowner's house; his liaisons with important members of his family – his brothers Nicolae Istrati, writer and politician, and Melentie Istrati, Superior at Slatina Monastery and bishop of Huși, and his brother-in-law Vasile Adamachi, merchant, landowner and great benefactor of the Romanian Academy.

“PRIMA COMPANIE AUSTRIACĂ DE NAVIGAȚIE CU PIROSCAFE PE DUNĂRE” ÎN PORTURILE ROMÂNEȘTI (1829–1938)

Cristian Constantin*

Cuvinte cheie: navigație, comerț maritim, vase cu aburi, geopolitică, progres

Keywords: navigation, sea trade, steamers, geopolitics, progress

Analiza pe termen lung a activității unei companii presupune, în primul rând, acumularea și “jonglarea” cu o sumedenie de informații din domenii pe cât se poate de diverse și complexe. Sub imboldul stimulilor externi, cercetătorul are rolul de a selecta dintre sursele sale pe acelea pe cât se poate de inedite și relevante, cu ajutorul cărora porcede la reconstruirea evenimentelor cât mai exacte al trecerii peste ani ale obiectului său de studiu. În istoria afacerilor multinaționale, societățile comerciale au jucat un rol important pentru economia internațională, dar și unul strategic, care continuă până în prezent, când transportatorii și comercianții de mărfuri, de dimensiuni gigantice, se numără printre cele mai mari societăți internaționale de profil din lume.¹ Cu toate acestea, originile, ramificațiile și strategiile companiilor transnaționale din arealul gurilor Dunării sunt puțin cunoscute în comparație cu cele ale unor case comerciale constituite în jurul unor familii levantine ori cu, mai nou, istoria uzinelor constructorare cu capital multinațional² care au funcționat în proximitatea porturilor dunărene.

Introducerea navigației cu aburi pe Dunăre este strâns legată de inițiativa a doi constructori britanici de nave, John Andrews și Joseph Prichard. Aceștia au

* Academia de Poliție *Alexandru Ioan Cuza* din București, Facultatea de Arhivistică, Aleea Privighetorilor, nr. 1A, sector 1, București, e-mail: cristian.constantin@hotmail.com

¹ A se vedea interpretări metodologice privitoare la istoria companiilor multinaționale pe plan global în Geoffrey Jones, *The Multinational Traders* (Londra: Routledge, 1998); Paz Estrella Tolentino, *Multinational Corporations: Emergence and Evolution* (Londra: Routledge, 2003), 3–21.

² A se vedea un asemenea episod la Constantin Ardeleanu, “A British Meat Cannery in Moldavia (1844–52),” *Slavonic and East European Review*, XC/4 (2012): 671–704.

obținut în anul 1829 un privilegiu exclusiv prin care li se permitea navigația pe fluviu, pe o durată de trei ani, cu ajutorul vaselor acționate de motoare cu aburi. În acest context a apărut “Prima companie austriacă de navigație cu piroscafe pe Dunăre” (*Erste österreichische Donau Dampfschiffahrts Gesellschaft – D.D.S.G.*). În septembrie 1830, vaporul “Francisc I” și-a făcut călătoria de încercare de la Viena la Pesta în aproximativ 14 ore și jumătate, pentru ca la întoarcere să parcurgă același itinerariu, dar în sens invers, în 48 de ore. Succesul întreprinderii, coroborat cu tendința expansionistă austriacă la gurile Dunării, au dus, în februarie 1831, la introducerea unui serviciu regulat vase cu aburi pe fluviu. Impulsul decisiv a fost dat de implicarea asiduă în proiect a contelui István Széchenyi, numit comisar regal pentru navigația dunăreană.³ Dar, să vedem care a fost imboldul declanșator al revoluției transporturilor fluviale dunărene.

Perioada cuprinsă între Tratatul de la Adrianopol și cel de-al Doilea Război Mondial, excluzând unele perioade de întrerupere, a fost una favorabilă dezvoltării navigației dunărene în spațiul românesc. La această situație au concurat diverși factori interni și externi.⁴ Cei mai reprezentativi stimuli externi, demni de evocat, au fost: Tratatul de la Adrianopol din 1829, Tratatul de Pace de la Paris din 1856, politica expansionistă a Austriei și Rusiei la gurile Dunării, Tratatul de la Berlin (1878), contracararea acestor intenții de către marile puteri europene, apariția și impactul Comisiei Europene a Dunării (1856) asupra navigației și comerțului la Dunărea de Jos și, nu în ultimul rând, perioadele de conflagrații (Războiul Crimeii, Războiul ruso-otoman dintre 1877–1878, Primul Război Mondial). Dintre factorii interni merită amintiți: întemeierea și organizarea porturilor românești, adoptarea unei legislații care a favorizat dezvoltarea acestora și constituirea instituțiilor necesare bunei lor funcționări, adoptarea unor măsuri pentru îmbunătățirea bazei tehnice a navigației și, poate peste toate, interesul pieței internaționale pentru stocurile comerciale de produse agroalimentare din hinterlandul danubian. Liberalizarea și dezvoltarea navigației prin gurile Dunării a avut consecințe pozitive asupra evoluției generale a societății românești, deschizând noi orizonturi pentru români și antreprenori în plan economic și social.⁵

³ Constantin Ardeleanu, “From Vienna to Constantinople on Board the Vessels of the Austrian Danube Steam-Navigation Company (1834–1842),” *Historical Yearbook* VI (2009), 187. Vezi și Henry Hajnal, *The Danube. Its Historical, Political and Economic Importance* (The Hague, 1920), 123–125; Jerome Blum, “Transportation and Industry in Austria. 1815–1848,” *The Journal of Modern History* XV, 1 (Martie 1943): 29; Paul Cernovodeanu, *Relațiile comerciale româno-engleze în contextul politicii orientale a Marii Britanii (1803–1878)* (Cluj-Napoca: Dacia, 1986), 64–67.

⁴ Vezi o descriere sumară la Gheorghe Bărbăntan, “Aspecte privind dezvoltarea navigației dunărene în spațiul românesc (1829–1878),” *Banatica* 19 (2009): 187–202.

⁵ Iulian Cârțână, Ilie Seftiuc, *Dunărea în istoria poporului român* (București: Editura

În realizarea studiului de față am utilizat, dincolo de o serie de lucrări editate cu preponderență în Occident, documente inedite conservate la Arhiva Diplomatică a Ministerului de Externe al României din București în fondul *Problema 68 (Societăți de navigație fluvială, maritimă, aeriană: române și străine)*. Din nefericire, citarea corectă a acestor surse este îngreunată de carențele arhivistice existente la numerotarea filelor, legate uneori aleatoriu, din dosarele fondului anterior menționat. Informațiile inedite din Arhiva Diplomatică a Ministerului de Externe și din fondurile Serviciului județean Galați al Arhivelor Naționale ale României au fost coroborate cu cele din sursele clasice ale navigației, comerțului și diplomației, privitoare la arealul gurilor Dunării din secolul al XIX-lea și începutul următorului veac. Lipsa unor lucrări dedicate companiilor de navigație străine care au activat în porturile dunărene⁶ ne face să ne limităm studiul doar la o analiză pe termen lung a evoluției “Primei companii austriece de navigație cu piroscafe pe Dunăre”, fără a o supune unor analize comparative. Oricât de exotică și captivantă ar părea tema, atragem atenția cititorilor că nu vom insista pe reluarea unor informații deja arhicunoscute despre viața și sociabilitatea la bordul vaselor care au navigat pe Dunăre de-a lungul veacului al XIX-lea.⁷

Comerțul internațional al hinterlandului danubian, derulat în proporție însemnată prin intermediul companiilor de navigație, a fost caracterizat în intervalul 1829–1853 de un război diplomatic și comercial între Londra, Viena, Istanbul și Sankt Petersburg. Rusofobia întreținută la nivel internațional de

științifică, 1972); Nicolae C. Sută, *Istoria comerțului exterior și a politicii comerciale românești* (București: Editura Economică, 1998); Constantin Ardeleanu, *International Trade and Diplomacy at the Lower Danube: The Sulina Question and the Economic Premises of the Crimean War (1829–1853)* (Brăila: Istros, 2014); Constantin Ardeleanu, *The European Commission of the Danube, 1856–1948: An Experiment in International Administration* (Leiden/ Boston: Brill, 2020); Cristian Constantin, *Comerțul cu cereale la Gurile Dunării: integrarea pe piață, structuri productive și infrastructura de transport (1829–1940)* (Brăila: Istros, 2018).

⁶ Semnalăm existența unor studii incipiente asupra unora dintre societățile străine de navigație implicate în transportul de persoane, mărfuri și corespondență din arealul gurilor Dunării: Lucia Taftă, “Companii franceze de navigație la Dunărea de Jos și în Marea Neagră în a doua jumătate a secolului al XIX-lea,” *Revista Arhivelor*, XI, 1–2 (1999): 136–150; Emil Octavian Mocanu, *Portul Brăila de la regimul de porto franco la primul război mondial (1836–1914)* (Brăila: Istros, 2012); Cristian Constantin, “Interese economice rusești la Dunărea de Jos: Societatea rusă de navigație pe Marea Neagră și Dunăre (sfârșitul secolului al XIX-lea – începutul secolului al XX-lea),” *Muzeul Național XXX* (2018): 155–182.

⁷ A se vedea studiile recente și pertinente elaborate de Constantin Ardeleanu, “From Vienna to Constantinople on Board the Vessels of the Austrian Danube Steam-Navigation Company (1834–1842),” *Historical Yearbook*, VI (2009): 187–202; *The European Commission of the Danube: “Steamboat Sociality along the Danube and the Black Sea (mid–1830s–mid–1850s),” The Journal of Transport History*, 2020 (<https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0022526620908258>).

cancelariile marilor puteri era o chestiune la fel de arzătoare pentru opinia publică precum combaterea oricărei forme de epidemii declanșate la nivel european. Navigația pe Dunăre și în Marea Neagră a constituit unul dintre subiectele predilecte pe agenda întrunirilor internaționale de până la declanșarea Războiului Crimeii în anul 1853. Apariția, evoluția și activitatea oricărei societăți de navigație după 1829 în arealul extins al Mării Negre trebuie privită drept o inițiativă de creare a unui “cap de pod” al intereselor statului a cărui politică economică o reprezenta.⁸

În anul 1829 a luat ființă “Prima companie austriacă de navigație cu piroscafe pe Dunăre” (*Erste österreichische Donau Dampfschiffahrts Gesellschaft* – D.D.S.G.), cu sediul la Viena. Principalele atribuții ale companiei austriece de navigație constau în organizarea de linii de transport de mărfuri, pasageri și poștă pe Dunărea Mijlocie și Inferioară, pe Marea Neagră și Marea Mediterană. În actul de întemeiere al societății au fost prevăzute obligativitatea deschiderii a două noi linii de transport de mărfuri și pasageri: un itinerariu care asigura legătura cu porturile de la Dunărea de Jos și gurile ei, atingând și deservind porturile românești, respectiv o altă rută care să ducă pavilionul austriac în apele Levantului, făcând legătura traficului de la Gurile Dunării cu Istanbulul și porturile Asiei Mici.⁹ D.D.S.G. a fost constituită ca o societate privată, puternic susținută de statul austriac prin mai multe monopoluri, bucurându-se de sprijinul nemijlocit al cancelarului Klemens Wenzel Nepomuk Lothar von Metternich-Winneberg zu Beilstein. Acesta a văzut în buna organizare a navigației pe Dunăre mijlocul cel mai indicat pentru a spori influența cercurilor politice și economice vieneze la gurile fluviului. Înființarea primei societăți austriece de navigație cu piroscafe pe Dunăre a fost privită cu optimism și de către o parte a elitelor maghiare, primind sprijin în special prin intermediul contelui István Széchenyi.¹⁰

Dincolo de activitatea bine reglementată de transportator de călători, mărfuri și, mai târziu, poștă, operatorul D.D.S.G. a urmărit cu predilecție, în mod constant și susținut, promovarea și impunerea intereselor politico-militare austriece pe Dunărea românească, în detrimentul Rusiei și Imperiului Britanic.¹¹ În primii ani de activitate, compania a beneficiat de statutul “privilegiat” din partea autorităților austriece, fără a fi supusă administrării de stat sau supravegherii de către acesta, având doar obligația de a respecta prevederile stipulate în “Privilegium”.¹²

⁸ Ardeleanu, *The European Commission of the Danube*, 29–49.

⁹ Ardeleanu, “From Vienna to Constantinople,” 187–202.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Constantin I. Băicoianu, *Dunărea – privire istorică, economică și politică* (București: Tipografia Eminescu, 1915), 38–45.

¹² Ibid.

D.D.S.G. a întâmpinat mai multe dificultăți în funcționare încă din primul an de activitate. În mintea conducătorilor societății vieneze a încolțit ideea extinderii activităților și a realizării unor noi investiții financiare. Astfel, pe 13 martie 1829, D.D.S.G. a beneficiat de o nouă infuzie substanțială de capital social în valoare de 100.000 guldeni. Contribuția a fost investită în 200 de acțiuni (în cuantum de 500 de guldeni fiecare), achiziționate de membrii familiei imperiale, reprezentanții aristocrației austriece, precum și de către capitaliștii înstăriți. Printre aceste personalități s-au numărat arhiducele Ferdinand, arhiducele Josef, cancelarul de stat Clemens Wenzel, contele Lothar Metternich și Ministrul de Interne, împăratul Franz Josef etc. Aristocrația maghiară și-a exprimat, la rândul ei, interesul pentru achiziționarea unui pachet consistent din acțiunile noii societăți de navigație, evidențiindu-se în acest sens contele Gyula Andrassy, contele Istvan Ambroczy, contele György Apponyi și ducele Pal Esterhazy. La scurtă vreme, compania avea să fie foarte bine văzută și de către mediul bancar și antreprenorial din Imperiul Habsburgic. Bancheri și întreprinzători austrieci de anvergură internațională, printre care Johann Baptist Freiherr von Puthon, Johann Heinrich von Geymüller, Johann von Sina și Salomon Meyer Rothschild, au făcut tot posibilul pentru a-și mări numărul de acțiuni la D.D.S.G. La Adunarea Generală a companiei din 18 ianuarie 1832 s-a decis construirea a două noi nave cu aburi și emiterea a 320 de noi acțiuni.¹³

Planurile de extindere au fost coordonate de contele Isztvan Szechenyi, al cărui obiectiv declarat era asigurarea navigației lipsite de obstacole pe întreaga rută a Dunării, până la gurile sale. D.D.S.G. a manifestat un interes special pentru navigația pe Dunărea de Jos, unde a fost utilizată nava "Argo", care asigura legătura dintre porturile Galați – Istanbul – Izmir. Traficul primei companii austriece cu piroscafe pe Dunăre către Levant a fost intensificat din anul 1834, când au fost puse în funcțiune încă șapte nave maritime. În acel moment, D.D.S.G. dispunea de cea mai mare flotă de vapoare cu aburi din întreg Levantul, care opera și transport de corespondență în regim poștal.¹⁴

Extindere flotei a trebuit să fie susținută și de o infrastructură adecvată. În consecință, în 1835, D.D.S.G. a decis să-și construiască propriul șantier naval în Budapesta. Constructorul naval englez Fowles, care lucrase anterior la Trieste, a fost angajat pentru efectuarea construcțiilor necesare. În primă fază, în acest șantier era construit doar corpul navelor, motoarele intrând în producție în această unitate în anul 1855. Un alt șantier naval, deja funcțional, a fost preluat în 1852 în Korneuburg, lângă Viena. În 1857, societatea a început construcția unui nou șantier naval, la Pančevo, o construcție considerată foarte costisitoare

¹³ Doris Raditsch, *Die D.D.S.G. seit 1918* (Universitatea din Viena, 2012), 17–18.

¹⁴ Ibid., 19.

și supusă unor critici dure din partea unor deputați. La scurt timp după punerea în exploatare a celor trei șantiere a fost deschis noul sediu al D.D.S.G. din Viena, prilej cu care a fost achiziționată și o centrală electrică pe cărbune, iar procesul de extindere a flotei companiei a continuat.¹⁵

În preajma Războiului Crimeii, extinderea flotei D.D.S.G. și sporirea consumului de cărbune necesar motoarelor cu aburi a ridicat o problemă pe agenda conducerii companiei: necesitatea achiziționării unei mine de cărbune, care i-ar fi asigurat independența pe piață la acest capitol. Drept urmare, în anul 1852 s-a decis cumpărarea minei de cărbune din apropierea orașului Pécs (Ungaria) și construirea unei linii de cale ferată specială spre Mohács, care permitea transportul combustibilului fosil direct la Dunăre, pentru alimentarea vapoarelor companiei. Achiziția și exploatarea propriilor mine de cărbune au constituit subiecte de dezbatere a politicii de afaceri a D.D.S.G. timp de câteva decenii. Un aspect este însă cert, deținerea propriilor mine de cărbune a avut atât efecte pozitive, cât și negative asupra performanței financiare generale a companiei.¹⁶

În martie 1857, privilegiile de navigație acordate de statul austriac pentru D.D.S.G. au fost anulate, însă acest lucru nu a fost de natură să influențeze supremația deținută de firmă în sectorul respectiv, chiar dacă numeroase companii străine au încercat să profite de această conjunctură. Din contră, pe măsură ce privilegiile D.D.S.G. au fost eliminate, cooperarea acesteia cu administrația de stat s-a intensificat, fiind încheiate noi acorduri care au adus societatea din ce în ce mai mult sub influența autorităților din Ballplätz.¹⁷

D.D.S.G. a început, încă din anul 1830, navigația cu primul vapor “Franz I”. Imediat s-a simțit nevoia existenței unui port în aval de Cazane Dunării, unde apele erau liniștite, iar vasele puteau ierna și efectua lucrări de reparații. În acest context, a apărut un nou oraș în Câmpia Severinului, Turnu Severin, care se dorea a fi un puternic centru economic. Din punct de vedere geografic, poziționarea acestui nou port permitea acest lucru. Dezvoltarea continuă a flotei comerciale austriece, care devenise preponderentă pe toată lungimea navigabilă a Dunării românești, și care deservea inclusiv interesele negustorilor români, a fost de natură să reducă simțitor acțiunile inițiate de ruși în acest areal.¹⁸

Documentele arhivistice păstrează amprenta prezenței companiei austriece în porturile românești. D.D.S.G. a fost prezență constantă în portul Galați, unde deținea un teren “pentru trebuința debarcării vapoarelor”¹⁹ încă din mai

¹⁵ Ibid. 21–23.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Ibid., 22.

¹⁸ Vladimir Diculescu. *Bresle, negustori și meseriași în Țara Românească (1830–1848)* (București: Editura Academiei R.S.R., 1973), 22–23.

¹⁹ Arhiva Diplomatică a Ministerului de Externe al României din București, fondul Problema

1846. Aceleași surse menționează că D.D.S.G. a demarat o amplă campanie de extindere a facilităților portuare de la Turnu Severin, unde, pe 8 septembrie 1850 (stil vechi), a încheiat un contract cu primăria din localitate pentru închirierea unui teren de 2.400 "stângeni pătrați". Pe această suprafață urmau să fie construite birouri, magazii și "ori ce alte clădiri în trebuința vapoarelor". Închirierea a fost parafată pentru o perioadă de 40 ani, având stabilită o chirie anuală de 6 galbeni pentru primii zece ani, 12 galbeni pentru următorul deceniu, iar pentru ultimii 20 ani câte 18 galbeni anual.²⁰

Probabil că prevederile financiare ale contractului au fost considerate de partea română drept neîndestulătoare, întrucât pe 10 ianuarie 1857 a fost încheiat un nou contract cu agenții D.D.S.G., prin care agenția lor din Turnu Severin a primit pentru funcționare un teren de 100 "stângeni" lungime și 40 lățime. Contractul avea o durată de 34 de ani, societatea austriacă urmând să plătească anual o sumă de 30 de galbeni primăriei locale, în afara taxelor aferente operațiunilor de imbarcare a pasagerilor sau de încărcare a mărfurilor. Compania avea obligația de a utiliza spațiul închiriat doar în scopuri strict destinate activităților de navigație sau de reparație și întreținere a vapoarelor, precum și datoria de a acorda anumite facilități de transport pentru locuitorii și negustorii din oraș.²¹

La rândul său, statul austriac a încercat să-și favorizeze propriile societăți de navigație, în special D.D.S.G.-ul, pe cursul românesc al Dunării, profitând de ambiguitatea unor prevederi ale Tratatului de la Paris din anul 1856. Pentru a veni în ajutorul propriilor interese, cercurile conducătoare vieneze au speculat divergențele dintre cele două comisii dunărene care își intersectau atribuțiile pe Dunăre. Prin urmare, în 1857 monarhia austriacă promulgă "Actul de navigație al Dunării", document prin care se încălcau principiile de libertate proclamate pentru întreaga Dunăre de către Congresul de la Paris. Pronunțându-se în unanimitate pentru cabotajul rezervat doar riveranilor, austriei consfințeau acapararea micului trafic pe Dunăre în fața flotelor modeste ale principatelor Moldova, Țara Românească și Serbia, precum și a celei a Imperiului Otoman. Prin acest act au fost favorizate activitățile societății vieneze D.D.S.G., care deținea cea mai mare pondere în comerțul porturilor dunărene.²²

68 (Societăți de navigație fluvială, maritimă, aeriană: române și străine) [de aici înainte se va cita: AMAE – Problema 68], *Galați – Memoriu înaintat de Inspectorul General al Navigației către Ministerul Afacerilor Străine, privind situația amplasamentelor societăților străine de navigație în porturile românești și ale unor încălcări ale legislației de către reprezentanții acestora*, f.n.

²⁰ Ibid.

²¹ Ibid.

²² Constantin Ardeleanu, "Contribuția reprezentanților englezi la consolidarea Comisiei Europene a Dunării în primii ani de existență ai instituției internaționale cu sediul la Galați

În fața acestor acțiuni tot mai agresive din punct de vedere economic duse de austrieci pe Dunărea românească, care puneau în pericol veniturile tânărului stat român și a micului trafic efectuat de flota Principatelor Unite, la finele anului 1859 au reapărut tensiuni între administrația portului Turnu Severin și societatea D.D.S.G., din cauza refuzului companiei austriece de a plăti autorităților locale taxele de cheiaj și ancoraj aferente ultimilor doi ani, pentru cele 300–400 de șlepuri și ambarcațiunile care, trase de vapoare, transportau diverse produse.²³

În pofida acestor dispute economice cu autoritățile statului român, austriecei au conștientizat că unirea Principatelor Moldova și Țara Românească a creat noi premise pentru dezvoltarea comerțului pe Dunăre, datorită creării unei piețe unificate mai mari și mai stabile, care a dus la eliminarea vămilor interne și a diverselor taxe de tranzit. Dar, evident, autoritățile din Ballplätz doreau ca de această situație să beneficieze disproporționat, în dauna economiei noastre naționale.²⁴ Din a doua jumătate a secolului al XIX-lea cercurile politice și economice vieneze au început să se intereseze de noile surse de energie, precum petrolul românesc. Pe acest fundal, D.D.S.G. s-a arătat dornică să abordeze acest subiect cu autoritățile de la București, prin intermediul agentului Frederic Novatin, cu scopul declarat de a obține dreptul de exploatare a zăcămintelor de păcură din zona Băicoi. Domnitorul Alexandru Ioan Cuza a reușit să contracareze în parte dominația comercială austriacă pe Dunăre, beneficiind și de susținerea Franței, producând în deceniul șapte al veacului al XIX-lea beneficii însemnate pentru comerțul desfășurat pe Dunăre, atât pentru partea austriacă, cât și pentru cea română.²⁵

D.D.S.G. avea reprezentanțe în toate porturile românești principale. Dintre acestea amintim: Calafat, Turnu-Măgurele, Zimnicea, Giurgiu, Oltenița, Călărași, Brăila și Galați, care pe lângă facilitarea exporturilor produselor locale plăteau și însemnate redevențe vistieriei statului român.²⁶ În portul Zimnicea, societatea austriacă utiliza, cu titlu gratuit, un teren aflat în proprietatea principelui Ipsilanti, pus la dispoziție în baza unui contract încheiat pe mai 1870 cu o durată de 20 de ani. O situație similară am identificat și în portul Oltenița,

(1856–1861),” în Ionel Căndea, Valeriu Sirbu, Marian Neagu, eds., *Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani* (Brăila: Istros, 2004), 733–757.

²³ Mocanu, *Portul Brăila*, 96.

²⁴ A se vedea interpretări istoriografice noi, bazate pe surse arhivistice occidentale, în Ardeleanu, *The European Commission of the Danube*.

²⁵ Constantin Bușe, *Comerțul exterior prin Galați sub regimul de port franc (1837–1883)* (București: Editura Academiei R.S.R., 1976), 122.

²⁶ AMAE – Problema 68, vol. *Porturi 1877–1904*, f.n., *Memoriu al Ministerului Lucrărilor Publice către MAS – 1880*.

unde compania austriacă utiliza un spațiu pe malul Dunării aflat în proprietatea principelui Al. Ghica, în baza unui contract cu titlu gratuit încheiat în februarie 1860, cu o durată de 30 de ani. Începând cu anul 1879, în portul Giurgiu, societatea austriacă utiliza un debarcader situat pe un teren al primăriei, cedat, de asemenea, în baza unui contract pentru care achita o chirie de 1.200 lei anual. În portul Galați, D.D.S.G. funcționa în spațiile puse la dispoziție de Consiliul Comunal.²⁷

Societatea de navigație D.D.S.G. a cunoscut o nouă epocă în ultimele trei decenii ale secolului al XIX-lea, când se observă o creștere substanțială a activității sale.²⁸ La jumătate de secol de la înființare, D.D.S.G. devenise cea mai mare companie de transport maritim de pe Dunărea fluvială. Societatea opera cu un număr de 201 nave cu aburi, 750 barje, dispunea de două șantiere navale (Budapesta și Korneuburg), deținea în proprietate mine de cărbune în sudul Ungariei și o linie de cale ferată. Mina de cărbune din Pécs era esențială pentru succesul economic al companiei.²⁹ Dar care erau cauzele economice și implicațiile românești ale acestui succes austriac?

Austro-Ungaria a devenit principalul partener comercial al României în ultimul pătrar al secolului al XIX-lea.³⁰ După constituirea monarhiei dualiste în 1867, Austro-Ungaria a început să reprezinte peste 30% din ponderea exportului românesc, iar comerțul animalier s-a dublat și, în unele perioade, chiar triplat.³¹ Comerțul exterior al României a suportat, după 1875, repercusiunile convenției cu Austro-Ungaria, în urma căreia schimburile comerciale s-au derulat prin intermediul căilor ferate care legau Centrul Europei de România. Principalele destinații ale tranzacțiilor derulate prin porturile Dunării maritime au fost porturile depozit din Mediterana sau de la Oceanul Atlantic.³² La 22 iunie 1875 autoritățile, de la București au încheiat Convenția comercială cu Austro-Ungaria, care cuprindea 32 de articole. Actul a fost considerat de specialiști drept modalitatea de compromis economic a statului român față de monarhia dualistă, inevitabil speculat și de celelalte mari puteri în dauna României.³³ Timp de câteva decenii, monarhia bicefală a devenit principalul

²⁷ Ibid.

²⁸ Ibid.

²⁹ Raditsch, *Die D.D.S.G. seit 1918*, 23.

³⁰ Gheorghe Bărbăntan, “Unele aspecte privind relațiile comerciale româno-austro-ungare în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și la începutul secolului al XX-lea,” *Anuarul Institutului de Istorie «G.Barițiu» din Cluj-Napoca* XLIX (2010): 299.

³¹ Sută, *Istoria comerțului exterior*, 67.

³² Constantin, *Comerțul cu cereale la Gurile Dunării*, 239–270.

³³ Vezi pe larg în Anghel Popa, “Tratative preliminare desfășurate în vederea încheierii convenției comerciale româno-austro-ungare din 1875,” *Studii și articole de istorie* XXIII (1973): 25–29; Bărbăntan, “Unele aspecte privind relațiile comerciale,” 299–308.

partener comercial al României, cu o pondere de peste 30% din totalul exportului românesc.³⁴ În perioada 1871–1875, doar prin porturile dunărene din Oltenia, s-au exportat în Austro-Ungaria cereale în valoare totală de 940.000 £. În baza acestei convenții, dacă în perioada 1871–1875 balanța comercială dintre România și Austro-Ungaria a fost excedentară, în deceniul 1876–1886 s-a soldat cu un deficit total de circa 28.000.000 £.³⁵

Informațiile statistice demonstrează teza conform căreia comerțul dintre România și Austro-Ungaria s-a practicat preponderent prin intermediul porturilor dunărene din Oltenia. Cea mai importantă “poartă” de intrare a mărfurilor spre spațiul austro-ungar o reprezentau porturile de pe raza județului Mehedinți de azi, și anume Turnu Severin, Vârciorova (poziționat la granița româno-austro-ungară) și Orșova (la acea vreme era parte a Austro-Ungariei, la granița cu România). Turnu Severin a devenit, la finalul secolului al XIX-lea, principalul port de traficare a mărfurilor românești către monarhia bicefală.³⁶

Traficul de mărfuri pe pavilioane în intervalul 1879–1897 relevă cum, dintr-un total de 52.399 vase intrate în porturile Olteniei (Turnu Severin, Gruia, Calafat, Bechet, Cetate și Vârciorova), 33.789 aveau pavilionul austro-ungar, iar din cele 51.134 de vase ieșite, 32.836 aveau pavilion austro-ungar. În valori relative, Austro-Ungaria a reprezentat aproximativ 65% din numărul de vase prezente în porturile din Oltenia. Mișcarea intentă din portul Turnu Severin s-a datorat construirii, la începutul anilor 1870, a liniei de cale ferată București – Pitești – Craiova – Turnu Severin – Vârciorova. Apariția “coloanei vertebrale” feroviare din Oltenia a trezit interesul Vienei.³⁷ Noile realități geopolitice din bazinul dunărean și schimbarea opticii externe a cabinetului de la București au dus la un război vamal între România și Austro-Ungaria, care a izbucnit în 1886 și a durat timp de 6 ani, având consecințe nefavorabile asupra economiei statului român. Războiul vamal s-a încheiat oficial la 1892, dar relațiile comerciale dintre cele două state au rămas tensionate până la izbucnirea Primului Război Mondial.

În intervalul 1878–1896, transportul de pasageri al D.D.S.G. a cunoscut

³⁴ Vezi interpretări asupra comerțului spațiului balcanic, intrat în sfera de influență a autorităților din Ballplätz, în Daniela Bușă, “Spațiul sud-est european și realitățile sale economice (sfârșitul secolului al XIX-lea – începutul secolului al XX-lea),” *Studii și materiale de istorie modernă* XV (2002): 50–90.

³⁵ Gheorghe Zane, “Politica economică a Principatelor în epoca Unirii și capitalul străin,” *Studii* XII/1 (1959): 223–261; Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *Istoria românilor*, ediția a II-a (București: Albatros, 1975), 639.

³⁶ Bărbăntan, “Unele aspecte privind relațiile comerciale,” 300.

³⁷ Mihai Butnariu, *Monografia municipiului Drobeta Turnu-Severin* (Drobeta Turnu-Severin: Prier, 1998), 163; Bărbăntan, “Unele aspecte privind relațiile comerciale,” 300; vezi și B. Boerescu, *Codicele Române (Colecțiune de toate legile)* (București, 1873), 254.

o adevărată revoluție, înregistrând aproximativ trei milioane de pasageri pe an. Apogeul a fost atins în anul 1883, când cifra de pasageri transportați de D.D.S.G. a atins 3.586.342 de persoane. Dezvoltarea transportului pe calea ferată a înregistrat un declin cu tente dramatice în ultimii cinci ani ai secolului al XIX-lea, numărul de persoane transportate scăzând de la 3.256.450 la 1.809.494. Cu toate aceste neajunsuri, între 1905 și 1918, cifrele s-au menținut la peste două milioane de pasageri pe an.³⁸ Spre finalul anilor 1880, conform statisticilor Comisiei Europene a Dunării, D.D.S.G. a avut în plan o extindere pe rute maritime în Marea Neagră, deschizând itinerarii care legau porturile Odessa de Galați, respectiv Batumi de Galați. Ambele rute au concurat traseele societății ruse de navigație. Rezultatele slabe au determinat închiderea acestor rute și concentrarea pe rutele fluviale.³⁹

Tabelul 1
Nave ale D.D.S.G. înregistrate la
Comisia Europeană a Dunării (1887–1895)

Ruta	Odessa–Galați	Batumi–Galați		
1887	40	21.997	---	---
1888	73	31.894	---	---
1889	56	21.797	---	---
1890	38	11.400	18	10.134
1891	37	11.100	15	8.445
1892	19	5.700	12	6.756
1893	---	---	13	7.319
1894	---	---	15	8.445
1895	---	---	4	2.252

Sursa: Biblioteca Serviciului Județean Galați al Arhivelor Naționale ale României, *Commission Européenne du Danube, Statistique de la navigation à l'embouchure du Danube*, anii 1887–1895.

D.D.S.G. dispunea, în anul 1903, de următoarele rute reprezentative pentru propriile bastimente de pasageri: Passau – Viena, Viena – Melk, Viena – Bratislava, Viena – Budapesta, Budapesta – Belgrad, Belgrad – Galați, Budapesta – Mohacs, Szeged – Semlin, Sabac – Belgrad, Belgrad – Dubrovic și Galați – Tulcea. Totodată, compania austriacă a asigurat și transportul regional pe diverse rute locale, cum ar fi la Wachau, Viena și Budapesta.⁴⁰ În același

³⁸ Raditsch, *Die D.D.S.G. seit 1918*, 28.

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Ibid., 23–24.

an, rețeaua de itinerarii a D.D.S.G.-ului pe Dunărea principală și toți afluenții acesteia, precum și pe canale, a atins 5.650 de kilometri. După această dată, traseele neprofitabile din punct de vedere economic au fost închise, astfel că la începutul Marelui Război rețeaua de rute s-a scurtat la doar 4.583 de kilometri.⁴¹

Pe parcursul anului 1910 au fost purtate tratative și a fost încheiat un nou acord de subvenții între guvernul austriac și D.D.S.G., cu o valabilitate de 25 de ani. Subvenția a fost convenită de la 1,2 milioane la 1,5 milioane coroane pe an, iar în 1913 s-au decis noi investiții majore.⁴² Traficul de marfă al companiei vieneze de navigație a înregistrat o creștere permanentă până la declanșarea Primului Război Mondial, comparativ cu evoluția segmentului de pasageri. Pornind de la valoarea minimă de 2.157 tone de mărfuri/an la începutul activității în anul 1835, traficul de marfă al D.D.S.G. s-a dezvoltat până la un maxim de 2.548.126 tone de mărfuri/an în 1912.⁴³

D.D.S.G. dispunea, înaintea primei conflagrații mondiale, de un debarcader situat pe un teren al primăriei Giurgiu, cedat în baza unui contract pentru care plătea o chirie de 1.200 lei anual. În 1893, D.D.S.G. a vândut statului român Șantierul Naval de la Turnu Severin, pe care îl deținea încă din anii 1850. Partea austriacă a renunțat la șantier ca urmare a “stingerii” războiului vamal cu România, fapt ce arată că strânsoarea monopolului comercial austriac slăbise simțitor.⁴⁴

În octombrie 1895, D.D.S.G. a parafat o înțelegere cu Primăria modernă a anticului Drobeta, prin care societatea austriacă a primit un teren de 5.000 mp, destinat amplasării unui depozit de cărbuni. Contractul a fost încheiat pe o durată de 20 ani, în baza unei hotărâri a Consiliului 31 mai 1895 (stil vechi) și a unei aprobări a Ministerului de Interne din același an. Contractul a fost semnat de G. Constantinescu, primarul de la acea vreme al orașului Turnu Severin, și de către Friedrich Lohr, inspectorul societății austriece. Pentru cei 20 ani stabiliți în contract, societatea achita primăriei o chirie anuală de 100 lei, plătită într-o singură tranșă la începutul fiecărui an, iar după expirarea celor 20 ani, în caz de prelungire, cuantumul chiriei se ridica la 1.000 lei.⁴⁵ Contractul prevedea că după împlinirea perioadei de 20 ani, în cazul în care societatea austriacă va mai avea nevoie de acel teren, primăria era obligată să-l închirieze în continuare, în baza unui nou contract ai cărui termeni urmau să fie stabiliți moment

⁴¹ Ibid.

⁴² Ibid., 25–26.

⁴³ Ibid., 27.

⁴⁴ AMAE – *Problema* 68, vol. *Porturi 1877–1904*, f.n., *Memoriu al Ministerului Lucrărilor Publice către MAS – 1880*.

⁴⁵ Ibid., vol. *Austro-Ungaria – Austria 1887–1931*, f.n., *Contract D.D.S.G. – Primăria Turnu Severin*.

respectiv. În cazul în care terenul ar fi necesar autorităților locale, contractul nu se mai prelungea. D.D.S.G. se obliga să folosească terenul închiriat doar pentru depozitarea de cărbuni necesari alimentării propriilor vase, fiindu-i cu desăvârșire interzis “a depune pe el mărfuri sau cărbuni pentru speculă”. Pe întreaga perioadă a contractului, toate taxele sau obligațiile fiscale care derivau din exploatarea terenului reveneau societății austriece.⁴⁶

Reprezentantul D.D.S.G. în România anului 1889 era cavalerul Enric de Etienne, mandatat să reprezinte societatea în raporturile cu autoritățile românești. Procura a fost semnată de președintele societății, Martin, cavaler de Cassian.⁴⁷

În primăvara anului 1895, societatea austriacă a vândut Serviciului Maritim Român vasul “Medeea”.⁴⁸ Un moment deosebit, care a pus capăt monopolului exercitat până atunci de D.D.S.G. în deservirea liniei Brăila – Galați, a avut loc pe 1 august 1895 (stil vechi), când vasul “Orient” a desfășurat prima cursă fluvială de pasageri, arborând pavilionul național al societății *Navigația Fluvială Română* (N.F.R.). Cu acest prilej, au fost scoase din circuitul liniei Brăila – Galați pasagerile D.D.S.G. “Sophia” și “Saturn”, care operau patru curse zilnice încă din perioada statutului de *porto-franco*.⁴⁹ Interesul D.D.S.G. pentru cunoașterea detaliată a potențialului oferit de malul românesc al Dunării este evidențiat tot mai frecvent prin acțiuni similare celei din august 1900. Odată cu solicitarea prin care se cerea autorităților române permisiunea ca Vincez Hann, căpitan austriac, să facă “sondaje” pe Dunăre, pentru a identifica locuri în care vasele austriece se puteau “adăposti” pe timp de iarnă.⁵⁰ La cumpăna dintre secolele XIX și XX, societatea de navigație austriacă avea în exploatare 30 ambarcațiuni pentru transportul de mărfuri și pasageri la Dunărea de Jos.⁵¹

Autoritățile de la București au depus eforturi asidue pentru a limita impunerea unor monopoluri străine pe sectorul românesc al Dunării. Cu toate acestea, D.D.S.G. a reușit să își întărească poziția dominantă în februarie 1910, moment în care guvernul de la Viena a reușit să cumpere, prin intermediul băncii *Miederoesterliche Escomptegesellschaft*, toate acțiunile societății germane de navigație *Suddeutsche Dampfschiffahrtsgesellschaft*, care transporta mărfuri pe Dunărea fluvială. La sugestia propriilor experți, conducerea

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Ibid., f.n., *Nota D.D.S.G. înștiințare numire conducere*.

⁴⁸ Atanasiu, *Marina comercială română*, 200.

⁴⁹ Ibid., 227–278.

⁵⁰ AMAE – Problema 68, vol. *Austro-Ungaria – Austria 1887–1931*, f.n., *Nota D.D.S.G. solicitare autorizare efectuare sondaje pe Dunăre*.

⁵¹ Thoma Gâlcă, *Navigația fluvială și maritimă în România* (București: Regia Autonomă a Porturilor și Căilor de Comunicație pe Apă, 1930), 28.

Ministerului Afacerilor Străine de la București a apreciat că noua conjunctură era în beneficiul comerțului austriac pe Dunăre, aducând după sine “împunerea monopolului austriac în comerțul pe Dunăre”.⁵² Societatea germană dispunea în momentul preluării de către D.D.S.G. de un capital de 3 milioane mărci și un parc naval compus din 11 vapoare, 91 șleपुरi și 14 tancuri estimate la o valoare de 4.933.830 coroane. În noul Consiliu de administrație al societății achiziționate de D.D.S.G. au intrat directorul băncii prin care s-a încheiat tranzacția, Maxim Krassny, și fostul consilier aulic în Ministerul Căilor Ferate austriece, Edler von Bardas. Pentru a atenua temerile statului român, guvernul de la Viena a dat asigurări omologilor de la București că relațiile bune dintre societatea germană de navigație și navigația românească se vor menține și după preluarea de către D.D.S.G.⁵³ Astfel, la 1/14 septembrie 1912, Ministerul Afacerilor Străine de la București a solicitat Legației României la Viena să transmită părții austriece textul unei legi și convenții prin care a fost prelungită concesiunea societății austriece de navigație pe Dunăre până în decembrie 1936. În partea finală a convenției, Ministerul Comerțului din România obliga societatea austriacă să stabilească, la cererea sa, tarife deosebit de reduse pentru mărfurile transportate în Serbia, Bulgaria și România, precum și pentru cele care tranzitau portul Galați.⁵⁴

În preajma Primului Război Mondial, D.D.S.G. avea un patrimoniu format din 142 de vase cu aburi și remorchere cu o putere totală de 63.400 CP și un număr de 868 șalande cu o capacitate de încărcare de 472.768 tone⁵⁵, alături de “215 de pontoane, docuri și macarale flotante”. Societatea dispunea și de 45 de vase destinate transportului, cu o putere totală de 19.920 CP. Valoarea parcului naval al companiei cu Sediul la Viena se ridica la 90 de milioane coroane în aur, iar venitul anual brut al acesteia atingea circa 21,5 milioane de coroane. În toată această perioadă, cheltuielile anuale s-au ridicat la aproximativ 17,8 milioane de coroane.⁵⁶

Totodată, flota D.D.S.G. a devenit parte integrantă a valorificării produselor agricole ale Ungariei și al potențialului industriei austriece, asigurând accesul direct către Marea Neagră, iar mai departe către Orient prin intermediul bastimentelor maritime ale societății *Lloyd Austriac*.⁵⁷

Flota D.D.S.G. a fost pusă la dispoziția autorităților militare austriece pe

⁵² AMAE – Problema 68, vol. *Austro-Ungaria – Austria 1887–1931*, f.n., *Note ale Legației României la Viena – 1910*.

⁵³ Ibid., f.n., *Nota Legației României la Viena – 1 septembrie*.

⁵⁴ Ibid.

⁵⁵ Atanasiu, *Marina comercială română*, 111.

⁵⁶ Ibid., 112.

⁵⁷ Gâlcă, *Navigația fluvială și maritimă*, 28.

parcursul Marelui Război, când a servit interesele imperiale ale Vienei, fiind întrebuințată îndeosebi pentru transportul de mărfuri decisive pentru soarta conflagrației. Societatea a făcut noi investiții pentru a răspunde nevoilor crescute de transport pe timpul războiului. Traficul civil operat de D.D.S.G. a fost menținut, iar 1916 a fost deschisă o linie pe ruta Viena – Ruse – Istanbul, care a funcționat până în anul 1938.⁵⁸

Motivele pierderilor suferite de parcul naval al D.D.S.G. nu au putut fi puse doar pe seama participării directe la lupte, ci și pe rezultatul unor confiscări și repartizarea mijloacelor navale către puterile învingătoare ale Primului Război Mondial. Noua situație s-a reflectat dramatic în capacitatea de transport a companiei după 1918. Cantitatea de produse transportate s-a redus considerabil. Dacă la începutul războiului erau transportate 1.760.278 tone de mărfuri/an, cantitățile au scăzut cu aproape 2/3, până la 676.450 tone de bunuri/an în anul 1916, iar până în 1919 volumul acestora s-a redus cu încă o treime.⁵⁹ Transportul de pasageri efectuat de D.D.S.G. nu a înregistrat niciun declin în timpul Primul Război Mondial, spre deosebire de traficul de marfă, acesta rămânând la un nivel relativ ridicat, cu o medie anuală de 2.202.446 de pasageri transportați.⁶⁰

Prăbușirea monarhiei dualiste și schimbarea axelor comerciale din Europa Centrală au modificat radical activitatea companiei D.D.S.G. Cu precădere, statele succesoare Imperiului Austro-Ungar au revendicat o mare parte din flota societății austriece drept compensații de război. Conducerea D.D.S.G. a fost nevoită să discute și situația minelor de cărbune din Pécs, aflate în proprietatea sa din anul 1852, dar care după 1918 se aflau pe teritoriul Ungariei independente. Acestea erau situate în regiunea administrativă Baranya, pe versanții de sud și sud-est ai Munților Mecsek din Ungaria. De altfel, încă din anul 1912 a fost elaborat un plan pentru unirea și modernizarea operațiunilor miniere de la Pécs, care a fost început în 1913 și finalizat în 1927.⁶¹ Într-un final, pe parcursul anului 1924 s-a ajuns la un acord de trafic comun între D.D.S.G. și compania de navigație maghiară M.T.F.R.⁶²

Conducerea D.D.S.G. a decis să crească capitalul social al companiei, care a ajuns la 75.600.000 coroane (corespunzător unui număr de 72.000 de acțiuni), pe parcursul lui 1918. Astfel, încet dar sigur, D.D.S.G. a reușit să-și reconstruiască flota cu nave moderne.⁶³ Ulterior, între anii 1921–1927, societatea de navi-

⁵⁸ Raditsch, *Die D.D.S.G. seit 1918*, 31.

⁵⁹ Ibid., 33.

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ Ibid., 39.

⁶² Ibid., 44.

⁶³ Ibid., 35.

gație din Viena a pus în funcțiune trei mari nave cu aburi: “Hanul”, “Austria” și “Suppan”. Fondurile insuficiente au împins conducerea D.D.S.G. să împrumute lire sterline de pe piața engleză. În anul 1923, compania britanică *Danube Navigation Company Ltd.* a preluat o obligațiune a D.D.S.G. în valoare de 300.000 lire, rambursabile în opt rate anuale, cu o dobândă de 7,5%. Capitalul englez suplimentar a asigurat și finalizarea etapei de modernizare a minelor de la Pécs și a flotei.⁶⁴

Imperiul Britanic, învingător în prima conflagrație mondială, a încercat să-și extindă poziția economică în regiunea gurilor Dunării. Organul executiv al eforturilor britanice a fost grupul de companii special fondat: *River-Syndicate*. În spatele acestuia se afla renumita companie de transport *Furness Whity & Co.* Interesele companiei engleze nu s-au limitat la D.D.S.G., ci au avut în vedere și activitatea M.T.F.R. și a Companiei Germane a Dunării (S.D.G.).⁶⁵

Avatarurile comerciale ale D.D.S.G. au avut de suferit și de-a lungul anilor Marelui Crah. Marea Criză Economică, izbucnită la New York în octombrie 1929, s-a repercutat și asupra activității societății de navigație cu sediul la Viena. În pofida tuturor eforturilor proprii, încă din anul 1928, D.D.S.G. a fost nevoită să ceară ajutorul statului austriac. Ziarul “Der Tag” a publicat pe 25 iulie 1929, sub titlul “Navigația pe Dunăre”, un raport din care reieșea că D.D.S.G. înregistrase în anul 1928 “o pierdere record de 2,3 milioane de șilingi”. Neajunsurile societății austriece aveau drept cauză fluctuațiile prețurilor produselor agricole din bazinul cerealiier dunărean (Iugoslavia, România și Bulgaria), dar și intensificarea concurenței companiilor de transport maritim. D.D.S.G. a primit de la guvernul austriac o subvenție de 2,5 milioane de șilingi austrieci pentru anul 1929, convenindu-se că societatea să servească economiei austriece. Cele 2,5 milioane de șilingi austrieci acordate păreau a fi un compromis, deoarece compania a solicitat o sumă considerabil mai mare. Obligațiile D.D.S.G. luate față de creditor includeau suplimentarea traficului de pasageri în vreme de pace, prezența navelor în aproape toate porturile, continuarea traficului de mărfuri, reluarea serviciului de mărfuri “expres”, menținerea tarifelor curente la export, favorizarea transportatorilor austrieci etc.⁶⁶

Subvenția acordată de statul austriac ar fi trebuit să ajute D.D.S.G. și în contextul prăbușirii băncii *Boden-Credit-Anstalt*, principala finanțatoare a activității D.D.S.G. Cu toate acestea, compania a devenit tot mai dependentă de alte subvenții guvernamentale. Ulterior, a fost acordată o nouă tranșă unică de cinci milioane de șilingi austrieci pentru protejarea intereselor Vienei.⁶⁷ D.D.S.G. nu

⁶⁴ Ibid., 43.

⁶⁵ Ibid., 36.

⁶⁶ Ibid., 50.

⁶⁷ Ibid., 51.

a putut să-și achite datoriile restante, care în anul 1931 însumau 4 milioane de șilingi austrieci numai din activitatea de prelucrare a cărbunelui, din cauza extinderii și agravării situației internaționale din anii Marelui Crah.⁶⁸

Inginerul Hofrat Otto Korwik, fost director financiar al Direcției generale a căilor ferate federale austriece, a devenit director general al D.D.S.G. în anul 1934. Numirea sa la cârma primei societăți de navigație austriece a avut drept principal obiectiv revigorarea companiei și a fost făcută prin acord reciproc între Guvernul Austriei și *Banca Creditanstalt*, după ce fostul director general Wertheimer a demisionat la 16 iunie 1934.⁶⁹

D.D.S.G. a încercat să reintre în posesia proprietăților deținute de aceasta în România înainte de Primul Război Mondial, care au fost confiscate în timpul conflagrației de autoritățile de la București.⁷⁰ Din parcurgerea corespondenței reiese că începând cu primăvara anului 1920 compania austriacă urma să-și reia operațiile pe Dunăre, sugerând și posibilitatea încheierii unor colaborări cu alte societăți, precum Navigația Fluvială Română (N.F.R.), M.F.T.R., Societatea Sârbă etc.⁷¹

În ultima zi a anului 1920 au fost purtate tratative la sediul Ministerului Comunicațiilor din București, între conducerea instituției și reprezentanții D.D.S.G., cu privire la noile condiții și modalitățile efectuării traficului în porturile românești de către vapoarele sub pavilion străin. Autoritățile statului român admiteau serviciul de cabotaj pe Dunăre cu vapoarele societății D.D.S.G., doar dacă operațiunile pentru acest serviciu pe teritoriul românesc erau efectuate de către “organe românești”. N.F.R. putea prelua acest serviciu! D.D.S.G. s-a adresat Guvernului român cu privire la cedarea către N.F.R. a două vapoare de pasageri, cu ajutor cărora societatea cu capital românesc de stat urma să efectueze curse în apele românești în zilele în care vapoarele D.D.S.G. de pe ruta directă Budapesta – Galați nu acostau în porturile românești. Pe linia în aval de Galați, D.D.S.G. propunea renunțarea la traficul de pasageri. Pentru că urmau să aibă pavilion românesc, cele două vapoare trebuiau vândute N.F.R., în condiții care să permită răscumpărarea acestora de către D.D.S.G. la expirarea convenției. În privința traficului de “eșelon” (persoane și mărfuri între un port străin și unul românesc și viceversa), urma să se încheie o *convenție* care să aducă cea mai bună “economie în exploatare”. Activitățile aferente porturilor românești urmau să fie îndeplinite de birourile N.F.R., în care putea exista și un delegat al

⁶⁸ Ibid., 52.

⁶⁹ Ibid., 54.

⁷⁰ AMAE – Problema 68, vol. *Austro-Ungaria–Austria 1887–1931*, f.n., *Memorii ale D.D.S.G. către statul român în privința retrocedării bunurilor deținute înainte de Primul Război Mondial; Memoriul societății înregistrat la Ministerul Afacerilor Străine cu nr. 08658 din 21 aprilie 1920*.

⁷¹ Ibid.

D.D.S.G. În porturile românești în care interesele societății austriece în legătură cu serviciul navigației mari reclamau menținerea unei agenții proprii, D.D.S.G. trebuia să reinstaleze birouri proprii.⁷²

Cele două părți au stabilit ca serviciul de remorcaj de la Porțile de Fier și Cataracte urma să fie efectuat în modalitate combinată de către navigația românească și D.D.S.G. Partea română urma să facă uz de asistența de remorcaj a D.D.S.G. oricând în amonte de Baziaș, același lucru fiind valabil pentru D.D.S.G. în aval de Baziaș. Pentru serviciul de remorcaj se puteau lua în considerare și participarea altor operatori, respectiv M.T.F.R. (societatea ungară) și *Lloyd-ul Bavarez*.⁷³

Pretențiile de suveranitate ale statului român au alertat partea austriacă. Astfel se explică acțiunile riveranilor de pe Dunărea mijlocie și superioară de a se uni într-un cartel al navigatorilor care să facă presiuni în dauna intereselor economice ale României. Cert este că în martie 1929 austrieicii de la D.D.S.G. se constituiau într-un “sindicat” alături de maghiarii de M.F.T.R. și cu germanii de la *Suddeutsche Dampfschiffahrtsgesellschaft* (S.D.D.). “Sindicatul” avea drept principal obiectiv operarea în porturile dunărene românești și iugoslave, cu mențiunea că își prelungea ruta Viena – Giurgiu până la Galați. Parcul de șle-puri al societății S.D.D. a fost împărțit în mod egal între societățile ungară și austriacă, iar sediile acestora au rămas neschimbate. Traficul în porturile bulgare Ruse, Rahova și Vidin a revenit în sarcina D.D.S.G., iar cel din porturile Lompalanca, Nicopole, Șistov și Samovit în cea a societății ungare.⁷⁴

La începutul deceniului patru al secolului trecut, autoritățile de la București au presat constant societatea austriacă D.D.S.G. să-și înregistreze, la Oficiul român al Registrului Comerțului, agențiile sale din porturile românești Timișoara, Moldova Nouă, Orșova, Turnu Severin, Giurgiu, Brăila, Galați și reprezentanța din București, situată pe Calea Victoriei nr. 115. La momentul respectiv, legea care reglementa activitatea Registrului Comerțului obliga toate societățile comerciale străine, care aveau stabilite sucursale sau agenții în România, de a cere înscrierea în evidențele sale.⁷⁵

Demersurile Ministerului Afacerilor Străine al României cu societatea de navigație D.D.S.G. au produs o amplă corespondență. Motivând că era doar o întreprindere de navigație pe Dunăre cu sediul la Viena care nu făcea decât transporturi internaționale pe întregul fluviu, acostând și în porturile românești, D.D.S.G. dorea să sublinieze că era o societate străină supusă regimului

⁷² Ibid., f.n., *Nota rezultată în urma unei întrevederi a reprezentanților statului român cu cei ai D.D.S.G., care a avut loc la Ministerul Comunicațiilor la data de 31 decembrie 1920.*

⁷³ Ibid.

⁷⁴ Ibid., vol. *Austro-Ungaria – Austria 1887–1931*, f.n., *Nota Legației României la Vidin.*

⁷⁵ Ibid., f.n., *Memoriu D.D.S.G. în privința înregistrării la Registrul Comerțului.*

internațional pentru că avea doar o sucursală în România.⁷⁶ De precizat că autoritățile române îi refuzaseră societății austriece dreptul de cabotaj (adică transportul de mărfuri și pasageri între porturile României), acesta fiind rezervat exclusiv pavilionului român. Societatea austriacă a protestat frecvent față de deciziile statului român și aprecia că agențiile sale din porturile românești și reprezentanța din București erau înființate și protejate în baza paragrafului XX din partea finală a Statutului Dunării, care menționa că: “Statele riverane nu se vor opune la toate întreprinderile de navigațiune să întrețină pe teritoriul lor agențiile dispensabile pentru exercițiul traficului or sub rezerva observării legilor și regulamentelor Țării”.⁷⁷

Reprezentanții D.D.S.G. în România au crezut de cuviință că din moment ce nu li s-au aplicat dispozițiile *Codului comercial român* nu exista o anumită justificare pentru aplicarea unor prevederi ale Oficiului Registrului Comerțului, care ar fi fost asimilate unui act de îngrădire gravă a libertății navigației pe Dunăre. Pornind de la considerațiile exprimate, societatea austriacă a întreprins demersuri pe lângă autorităților române pentru excluderea de la obligația de a-și înregistra agențiile din porturile românești la Oficiul Registrului Comerțului. În urma demersurilor petiționarului, Ministerul Afacerilor Străine a solicitat puncte de vedere structurilor de specialitate, inclusiv Oficiului Registrului Comerțului, și în final s-a admis că societatea austriacă nu funcționa în România ca “sediul secundar al centralei din Viena” și nu făcea, propriu zis, acte de comerț în țara noastră. Ca urmare, pornind de la acest considerent și de la faptul că D.D.S.G. nu făcea cabotaj între porturile naționale, autoritățile române au decis că această societate nu trebuia să-și înmatriculeze agențiile la Registrul Comerțului din România.⁷⁸

Interesul cercurilor politice și economice vieneze pentru navigația și comerțul pe sectorul maritim al Dunării a reprezentat o constantă a relațiilor româno-austriece pe perioada întregului secol al XIX-lea și în primele patru decenii ale veacului următor. Izbucnirea celui de-al Doilea Război Mondial, precedat de *Anschluss* (12 martie 1938), au stopat pentru o vreme activitatea “Primei companii austriece de navigație cu piroscafe pe Dunăre”. Societatea de navigație vieneză a devenit parte integrantă a sistemului economic german și a servit intereselor celui de-al Treilea Reich până în 1945. Timp de mai bine de un secol, D.D.S.G. a fost o constantă în porturile dunărene, devenind

⁷⁶ Ibid.

⁷⁷ Ibid.

⁷⁸ Ibid. A se vedea informații despre cabotaj la Arthur Tuluș, “Aspecte privind deschiderea liniei de cabotaj Bugaz – porturile Dunării Maritime (1930–1933),” *Anuarul Muzeului Marinei Române* VII (2005): 273–285; Constantin, *Comerțul cu cereale la Gurile Dunării*, 477–485. Pentru chestiunea societăților franceze a se consulta: AMAE – Problema 68, vol. 56.

reprezentativă și indispensabilă printre societățile de navigație care au existat și slujit vreodată hinterlandul danubian. Progresul înregistrat de economia statelor dunărene trebuie coroborat cu “contagiunea” locuitorilor porturilor în care au ancorat bastimentele D.D.S.G.-ului cu ideile, uneori antagonice, ale Orientului și Occidentului, purtate de pasagerii vaselor societății austriece.⁷⁹

**“THE FIRST AUSTRIAN STEAMBOAT SHIPPING COMPANY
ON THE DANUBE”, IN THE ROMANIAN PORTS (1829–1938)**

Abstract

The times between the Treaty of Adrianople and World War II were favorable to the Danubian navigation growing within the Romanian area, except for some breaking intervals. The international commerce of the Danubian hinterland, mainly through the agency of foreign shipping companies, was characterized during the 19th century by a diplomatic war among the great European powers. Russophobia that London chancelleries kept internationally up during the second quarter of the 19th century was for the public opinion a subject as topical as controlling of any epidemics on the continent.

The two British contractors John Andrews and Joseph Prichard had got in 1829 an exclusive privilege being allowed to navigate steamboats on the Danube, for three years. It was the context of “The First Austrian Steamboat Shipping Company on the Danube” (*Erste österreichische Donau Dampfschiffahrts Gesellschaft* – D.D.S.G.) coming into being. The steamboat “Francis I” made the test way between Vienna and Budapest in September 1830, and revolutionized so the European navigation. Soon after the regular navigation between Vienna and Constantinople would better connect the Oriental world with the Occidental realities in the “century of nations”. For the present study I have used besides a series of works preponderately published in West Europe, unpublished documents from the Diplomatic Archives of the Romanian Ministry of Foreign Affairs Bucharest, stock: *Problema 68 (Societăți de navigație fluvială, maritimă, aeriană: române și străine)*. I might turn the readers’ attention to the fact that I won’t insisit on the life and sociability on the ships that navigated on the Danube during the 19th century, however much exotic and captivant would be such a subject.

⁷⁹ Ardeleanu, “From Vienna to Constantinople,” 187–202.

TIMIȘOARA ÎN PERIOADA BELLE ÉPOQUE: BALURI ȘI DIVERTISMENT ÎN SFERA PUBLICĂ*

Daniela Stanciu-Păscărița**

Cuvinte cheie: cod comportamental, loisir, șvabi bănățeni, carnete de bal, Primul Război Mondial

Keywords: code of manners, entertainment, the Banat Swabians, dance cards, World War I

Lungul secol al XIX-lea este definit de o polarizare puternică. Monarhia habsburgică se redefineste prin instaurarea regimului dualist iar forța capitalei imperiale – Viena – se defalchează, un rol important fiindu-i atribuit Budapestei. La nivel imaginar și ideatic, periferia se raportează la capitală prin preluarea prin imitare a modelelor culturale în artă, arhitectură, urbanitate și coduri comportamentale. *Zeitgeist*-ul finalului de secol XIX cuprinde aspecte de divertisment și socializare, prin participarea actorilor urbani la sfera socială, orașul fiind cel care oferă un cadru propice de petrecere a timpului liber. Pe lângă citirea ziarelor, frecventarea cafenelelor și a restaurantelor, plimbarea prin parcuri sau promenadă, actorii urbani reușeau să socializeze și să se cunoască la balurile, care aveau loc în întreaga monarhie.

Balurile secolului al XIX-lea din dubla monarhie pot fi interpretate în cheia democratizării societății și participării unei categorii extinse de orașeni la acestea. Bineînțeles că, la curtea vieneză, balurile aveau forme diferite de manifestare decât în celelalte orașe ale monarhiei, însă considerăm că de la Viena pornea moda și, implicit, spiritul balului.¹ Balurile puteau fi publice sau private, în rețeta ideală a unei astfel de manifestări sociale nelipsind codul

* Acest studiu a fost realizat în cadrul proiectului *Limbă și cultură germană în România 1918–1933. Realități “postimperiale”, discurs public și câmpuri culturale*, finanțat de UEFISCDI la ICSU Sibiu cu indicativul PN-III-P4-ID-PCCF–2016-0131.

** Universitatea Lucian Blaga Sibiu, Facultatea de Științe Socio-Umane, b-dul Victoriei, nr. 10, e-mail: daniela.stanciu@ulbsibiu.ro

¹ Ruth Katz, “Waltz Interlude,” în *The Imperial Style: Fashions of the Hapsburg Era* (New York: The Metropolitan Museum of Art, 1980), 65.

comportamental, muzica, comitetul de organizare, perechile îmbrăcate în ținute elegante², dansul, divertismentul, precum și accesoriile specifice: ordinea de dans, carnetul de bal, eticheta. Nedorindu-se a fi o cercetare exhaustivă, subiectul analizat în acest studiu se axează pe balurile publice, anunțate pe scară largă în presa de limbă germană din Banat, ceea ce indică, în primul rând, apetența și participarea largă a actorilor urbani la astfel de manifestări.

Funcțiile balurilor erau multiple și interpretate de societate într-o cheie personală și socială, deopotrivă. În primul rând, putem aduce în discuție aspectul de divertisment și socializare, deseori cronicile din presă apreciind un bal după criteriul de distracție avut de participanți. O funcție esențială a balului era cea maritală, domnișoarele de măritat venind însoțite de mame sau surori măritate pentru a-și întâlni alesul. În raport cu averea, zestrea deținută și statutul social, cavalerii invitau domnițele la dans, pentru a conversa și, eventual, a le curta. Din acest considerent, un cuvânt-cheie al balului este jocul erotic.³ Mai mult decât atât, sala de bal reprezenta locul ideal de afișare al actorilor urbani în spațiul public. Elitele orașelor țineau să apară la baluri, să discute și să acumuleze capital simbolic. Apoi, discuțiile *fără perdea* puteau fi purtate de oameni politici, negustori, poeți, scriitori, ofițeri. Balurile erau de mai multe feluri, de la cele oficiale, la cele mascate (costumate), caritabile, serate dansante și carnaval.⁴

În spațiul transilvănean și bănățean al secolului al XX-lea, majoritatea balurilor publice erau plănuite de asociații, comitetele de organizare fiind amintite deseori de către presă. Comitetul de aranjare⁵ al balului se ocupa de trimiterea invitațiilor către organele de presă, de aranjarea sălii, iluminat, procurarea de băuturi și mâncare, de muzică, iar uneori și de ordinea de dans. Un rol important în Timișoara îl aveau ofițerii, orașul având o garnizoană importantă. Aceștia se implicau nu doar în organizarea de baluri, dar participau cu ardoare și la cele plănuite de asociații. Deseori întâlnim fanfarele militare în balurile asociațiilor, muzica militară fiind apreciată în epocă. Perioada Carnavalului este metaforizată în presa de limbă germană, prin apariția *Prințului Carnaval*, care aducea orașenilor voia bună și distracția. Perioada carnavalului era cea mai încărcată de evenimente sociale din an, începând după Anul Nou și întinzân-

² Adrian-Silvan Ionescu, "Modă românească și modernizare europeană 1830–1920," *Muzeul Național* 16 (2004).

³ Dan-Dumitru Iacob, *Elitele din principatele române în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Sociabilitate și divertisment* (Iași: Editura Universității "Alexandru Ioan Cuza", 2015), 163.

⁴ Dan-Dumitru Iacob, "Balurile înaltei societăți din Principatele Române la mijlocul secolului al XIX-lea," în *Orașul din spațiul românesc între Orient și Occident. Tranziția de la medievallitate la modernitate*, Laurențiu Rădvan, ed., (Iași: Editura Universității "Alexandru Ioan Cuza", 2007), 264.

⁵ În germană poartă denumirea de *Arrangierungskomitee* (comitet de aranjare).

du-se până la Lăsatul Secului (în general, până la finalul lunii februarie), când *Prințul Carnaval* este descris ca un cadavru muribund.⁶

Un element esențial al unui bal reușit era dansul, care se prefigura după o ordine clară. Acestui scop îi serveau ordinele și carnetele de bal. Dansurile la modă în perioada Belle Époque erau cvadrila, valsul, polka, cotillon, mazurka, csardas, Two-Step, iar timid, își făcea apariția și tango-ul. Polka putea fi lentă sau rapidă, cvadrila se dansa în patru sau mai multe perechi, iar mazurka era deseori mai alertă. O atenție mai mare i-o acordăm valsului, care, în comparație cu menuetul, devenise un dans al oamenilor și pentru oameni. Toată lumea dansa și dansează vals. Când, în 1814, s-a întrunit Congresul de la Viena pentru a restabili noua ordine politică în Europa, după încercările lui Napoleon de a distruge casele regale vestice, pentru a-și impune propria dominație imperială, au fost aduși în același loc, nu doar diplomați și delegați ai naționalităților, ci și reprezentanți ale diferitelor clase sociale, întrunindu-se așadar aristocrații Vechiului regim cu negustorii, industriașii și meșteșugarii, împinși înainte de ideile revoluționare. Iată că în acest context, valsul nu cunoștea granițe politice sau sociale. De acolo provine și fraza, devenită paradigmatică: “Congresul nu discută, el dansează”. Monarhii Franței, Prusiei și Rusiei l-au invitat pe Johann Strauss Senior să prezinte tuturor valsul, ceea ce a dus la prodigioasa imagine a șase mii de oameni care valsau în Palatul Apollo din Viena. Imensul palat deținea cinci saloane de bal mari și 31 de încăperi mai mici, în care Congresul se putea desfășura în pași de vals.⁷

Ordinele de dans⁸ (*Tanzordnungen*) erau structurate în două părți: înainte și după pauză, și conțineau dansurile în ordinea în care urmau să aibă loc. Organizatorii balurilor se străduiau să ofere ordine de dans cât mai atrăgătoare, legate în piele, carton, catifea sau pe ramă metalică, având forme geometrice diferite: pătrate, rectangulare, romboidale, hexagonale. Coperțile erau decorate și conțineau sigla asociației sau alte însemne specifice, desene, gravuri sau imitau chiar pagina ziarului. Unele carnete de bal conțineau și obiecte pentru scris, creion sau stilou, pe care domnișoara îl înmâna partenerului căruia i-a acordat dansul, pentru a-și nota numele. Carnetele de bal erau prevăzute și cu un șnur colorat, pe care domnișoara îl putea prinde de rochie.

Cercetătorul Adrian Silvan Ionescu descrie ținuta domnișoarelor la bal, ca având următoarele accesorii, nelipsite: “Accesorii indispensabile erau mănușile, evantaiul și lornionul iar pentru serate dansante, carnetul de bal cu coperți de

⁶ “Faschings-Chronik,” în *Temesvárer Zeitung. Südungarischer Lloyd* (14. Feber 1905): 3.

⁷ Katz, “Waltz Interlude,” 65–66.

⁸ Raluca Maria Frîncu, Dana Roxana Hrib, *O istorie a balului cuprinsă în ordinele de dans: catalog de expoziție/ A History of the Ball comprised in the dance cards: Exhibition catalogue* (Sibiu: Editura Muzeului Național Brukenthal, 2017).

argint sau aur și pagini subțiri de fildeș pe care erau înscrise, cu un condei, la fel, din metal prețios, ordinea dansurilor și partenerii cărora le-au fost acordate. De obicei, la talie era agățat un neseker care, la capătul mai multor lănțișoare, avea aninate carnetul de bal și creionul său, o oglinjoară, un flacon de parfum, ori cu săruri folosite în caz de leșin (dacă participanta știa că are asemenea predispoziție) și un suport în formă de cornet pentru un buchețel de flori proaspete care putea fi detașat și prins de decolteu sau la umăr”.⁹

Comportamentul damelor și al domnilor la un bal, indiferent de natura acestuia, era definitiv pentru perioada premergătoare Primului Război Mondial. Eticheta și modul în care se înfățișau, se prezentau, se îmbrăcau, conversau actorii sociali, jucau un rol important în orice societate europeană. Se publicau coduri de comportament și etichetă, în care erau clar evidențiate regulile sociale, precum și ordinea în care trebuiau îndeplinite acestea.

Peste ocean, în Statele Unite ale Americii, spre exemplu, se publicau atât coduri cât și diverse scrieri care satirizau rigiditatea societății. La intrarea în clădirea în care avea loc balul, gentlemanul trebuia să conducă domnișoara la garderobă, apoi să se îndrepte spre garderoba domnilor. Eticheta socială prevedea ca acesta să își lase haina și să dea bacșiș băiatului de la garderobă, să își îndrepte papionul și fracul și apoi să meargă să își aștepte partenera. Eticheta damelor prevedea faptul că acestea pot să petreacă între un sfert și o jumătate de oră în garderobă, unde damele de companie le ajută să își împrășpeze ținuta, să își aranjeze frizura, iar apoi să iasă cu carnetul de bal în mână (dacă dețineau unul) în fața garderobei, unde așteptau domnii. În mod normal, cel mai dorit dans era primul, așadar era de așteptat ca gentlemanului care a însoțit domnișoara la bal să îi fie acordat acesta.¹⁰

Balurile sau *soirée*-urile, cum mai erau numite, trebuiau anunțate cu cel puțin o săptămână înainte, invitația trebuind să fie tipărită, în mod ideal, și exprimată la persoana a treia. O garderobă în care să existe și persoane adjuvante, care să ajute domnițele să își scoată hainele de stradă și să își aranjeze veșmintele, era indispensabilă. Într-un cod comportamental din S.U.A din secolul al XIX-lea, este recomandat ca invitații să nu se prezinte la bal la ora exactă, întrucât este “la modă” să întârzie chiar și o oră întreagă. Femeile măritate trebuiau să fie însoțite de soții lor, cele nemăritate de mamele lor sau de o persoană mai în vârstă de sex feminin (*chaperon*). Vestimentația trebuia adaptată evenimentului; așadar, un domn care se prezenta la bal în ținută de călărie, spre exemplu, era considerat nelalocul lui, societatea criticându-l. În cazul în care un domn invită o domnișoară la dans, iar aceasta refuză

⁹ Ionescu, *Modă românească*, 147.

¹⁰ Bert Milton, *How to Behave in A Ball Room also Directions For Some Swell New Tango Steps etc.* (Boston: The A.M. Davis Company Publishers, 1914).

politicos, spunând că a promis altcuiva dansul, își poate rezerva următorul dans. Trebuie să aibă însă în vedere că nu este elegant ca ulterior să le invite pe vecinele domnișoarei la dans. O domnișoară nu are voie să refuze o invitație la dans, dacă nu a promis dansul respectiv altcuiva. De altfel, nici femeile măritate, dar nici fetele tinere, nu au voie să părăsească sala de bal neacompaniate. Alături de ele trebuia să se afle fie alte femei măritate, fie mamele lor (în cazul domnișoarelor). În timp ce dansează, fetele ar trebui să zâmbească subtil și să încline ușor capul într-o parte politicos. Râsul excesiv nu este considerat ca fiind elegant.¹¹

Damele care sunt invitate la dans mai des decât celelalte domnișoare nu ar trebui să se laude cu asta, ca să le facă în ciudă. Mai degrabă ar putea să le recomande acestor domnișoare, mai puțin norocoase, domni dintre cunoștințele lor. În ceea ce privește dansul propriu-zis, cei care nu cunosc foarte bine pașii unei quadrille, spre exemplu, mai bine ar evita să îl danseze, decât să îi încurce pe ceilalți dansatori. Dacă unul dintre dansatori se încurcă în timpul dansului, acesta nu trebuie luat în derâdere, ci mai degrabă ceilalți dansatori ar putea să îi explice care sunt pașii exacți. Un cod de comportament social din 1833, considera valsul a fi un dans prea apropiat și intim, pentru ca acesta să fie dansat de femeile nemăritate.¹² Această situație se va schimba odată cu a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

Asociația filarmonică (*Philharmonischer Verein*) a organizat o petrecere de revelion în “reduta orășenească”. Întâlnirea a început cu un concert oferit de mai multe coruri aflate sub conducerea maestrului Martin Kovacsek, fiind continuată de monologurile umoristice ale domnișoarei Erna von Gyürky și a domnului Julius von Gyürky. După miezul nopții a început încântătorul dans, deschis de către prima cvadrilă constituită din mai bine de 30 de perechi de dansatori.¹³

Társaskör din Iosefin (Josefstädter Társaskör) a organizat petrecerea de revelion în sălile hotelului *Zum Goldenen Löwen*, distracție foarte apreciată de către participanți, așa cum obișnuiește această asociație dedicată sociabilității să impresioneze tot timpul. Înainte de miezul nopții a concertat o formație muzicală, urmată de o tombolă cu premii valoroase, iar apoi mult așteptatul dans (*Tanzkränzchen*).¹⁴

În același an a organizat și Asociația de muzică și cântec din Fabric o

¹¹ Elisabeth Celnart, *The Gentleman and Ladys Book of Politeness and Propriety of Deportment, dedicated to the Youth of both sexes* (Boston: Allend and Ticknor and Carter, Hendee&Co, 1833), 182–186.

¹² Ibid., 186–188.

¹³ *Temesvárer Zeitung. Südungarischer Lloyd, Sylvesterfeier* (Dienstag, 3. Jänner 1905): 2.

¹⁴ Ibid.

petrecere de revelion cu societate închisă, în cadrul căreia unii participanți au oferit concerte, alții scene umoristice.¹⁵

Sezonul carnavalului reprezenta o perioadă importantă în desfășurarea manifestărilor distractive, de dans ale societății. Atât presa sașilor sibiieni cât și ziarele de limbă germană din Banat acordă un interes sporit perioadei carnavalului, în care actorii sociali încep să ocupe un rol fruntaș în paginile ziarului. Importante devin acum asociațiile care organizează baluri, serate dansante sau concerte combinate cu dans.

Carnavalul este caracterizat de presă drept cea mai frumoasă perioadă a anului, în care actorii sociali, fie ei germani, români, maghiari, evrei sau sârbi, se întâlnesc, dansează, socializează în acordurile line ale valsurilor și ciocnirilor de pahare. Carnavalul este metaforizat prin apariția Prințului Carnaval – o persoană care la începutul fiecărei manifestări dansante se maschează, întruchipând întocmai distracția care urmează să se dezvăluie publicului. În diferitele articole de presă și memorii analizate, este reliefată personificarea Prințului Carnaval – o figură așteptată de toți actorii sociali, întrucât aceasta aduce cu sine distracția, amuzamentul, dansul și starea de bine generalizată. Prințul Carnaval cunoaște mai multe ipostaze, întrucât în perioada de final a sezonului de carnaval și baluri mascate, acesta ia forma unui muribund, care se apropie de moarte. Articolele de ziar anunță în ultimele zile ale sezonului de carnaval plecarea Prințului, unele dintre asociații anunțând chiar înmormântarea acestuia.

Un caz elocvent de pregătire a unui bal ne este oferit de către presa timișoreană. Comitetul de organizare al balului asociației *Weißer Kreuz* s-a întrunit în data de 3 ianuarie 1905 în apartamentul soției Obergespan-ului von Molnár pentru a lua ultimele decizii organizatorice. Mulțumită curtoaziei tuturor cercurilor definită prin interesul clar arătat de aceștia de a participa la bal, prin bogatele donații făcute, evenimentul se preconiza a deveni un adevărat succes. Balul va avea loc în data de 4 februarie 1905 în sălile Redoutei cu începere de la ora 09:00 seara. *Stadtkommune* a preluat sarcina iluminatului sălii, urmând ca acesta să se asemene unui salon de ceai și cafea. Sala va fi împodobită pe toate părțile cu stambă albastră cu puncte albe specifică Honi-Mode și cu emblema *Weißer Kreuz*. Aceste nuanțe vor reprezenta tonul de bază al întregului bal.¹⁶

Scopul balului este unul caritabil, așadar comitetul de organizare se așteaptă să unească în armonie toate clasele sociale ale Timișoarei pentru îndeplinirea acestui țel nobil. În conferința condusă de doamna Obergespan von Molnár aceasta a anunțat că din comitet au fost de acord să participe notabilitățile: baronii k.u.k Kämmerer Béla, Stefan Louis și Julius Ambrózy, membrii Casei

¹⁵ Ibid.

¹⁶ *Temesvárer Zeitung. Südungarischer Lloyd*, "Honi bál" des "Weißen Kreuz"-Vereines (5. Jänner 1905): 3.

Magnaților: baronul Milan Baich, baron Géza Duka și Josef v. Gáll, Kronanwalt Substitut Julius Kuchler, Vizegespan Gregor Kabdebo, ministrul Graf Carl Rhuen-Héderváry, Tafelpräsident Dr. Josef von Latzy, Obergespan Viktor von Molnár, GM Schikovsky, contele Johann Serényi, k.u.k Kämmerer Josef von Tabódy, Oberst von Weiß, Scheinrath Dr. Julius von Blasscs und Geheimrath Dr. Alexander Wekerle.¹⁷

Mai multe modele de costume în stilul Honi au fost dispuse înspre vizionare formând punctul central de atracție și interes. Materialele și accesoriile necesare costumelor se găsesc în magazinul central de mărfuri al fraților Deutsch, în timp ce de producția costumelor se ocupă la cea mai stilată calitate și cele mai mici prețuri, cei de la stabilimentul de modă *Kinsky und Holzer*. Aproape 300 de doamne din societatea timișoreană au comandat costume în stilul modei Honi.¹⁸

Muzica pentru dans a fost asigurată de Regimentul de Infanterie 29 și de *Mito'sche Nationalkapelle*. În saloanele de ceai și cofetărie au fost prezente în organizare 44 de doamne din înalta societate, dintre care le amintim pe următoarele: Géza von Avarffy, Gedeon von Bécsi, David Blau, Heinrich Billing, Alexander Balka, contesa Aladár Dessewffy, dr. Johann Darabanth, Richard von Eisenstädter, dr. Ignaz Fáy, Desider von Heinrich, dr. Friedrich Hajdu, Irma Hinterseer, Johann von Jeszenszky, Paul von Jakabffy, Alexander von Ioanovich, Julius Kuchler, Gregor Kabdebó, etc.¹⁹ Prețurile consumației în saloanele de ceai și cofetărie au fost stabilite în felul următor: o cană de ceai 60 creițari, o cană de cafea 40 creițari, înghețata 60 creițari, o bucată de patiserie 20 creițari, o portocală 20 creițari.²⁰

De ordinea de dans și de aranjamentele în timpul balului s-au ocupat domnii: dr. Rudolf Menczer (*Hauptarrangeur*) cu următorii membrii adjuvanți: Emil Babusnik, Franz Bée, Géza Frank, Desider Gulácsy, Eugen Györbiró, dr. Elek Heinrich, dr. Ludwig Kovacsics, Viktor von Molnar junior, dr. Josef von Wimmer.²¹

La casa de bilete au fost desemnate doamnele: Louise Rieger, Josef Csassnek și domnișoara Rosina Marsits, precum și domnii Nikolaus Csassnek, Josef Nemes și Anton Lovas. Presa îndeplinește și funcția de canal de comunicare între comitetul de organizare al balurilor și anunțurile făcute publicului larg. Așadar, *Temesvarer Zeitung* informează că membrii din comitetul de distracții (*Vergnügungskomitee*), precum și cei din comitetul de aranjamente/ordine

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Ibid.

²¹ Ibid.

sunt invitați să sosească la sala Redoutei la ora opt jumătate pentru a-și ocupa posturile.²²

Fiind un bal caritabil, elita timișoreană s-a implicat activ în donații, atât financiare cât și alimente și diferite alte produse: baronul Ludwig Ambrózy 100 coroane; GM. Steffan von Illheim, Kornelie Dimitrievits, Malvine von Sternthal, doamna Julius von Avarssy, contesa Marie Dessewffy – fiecare câte 20 coroane; Louise Rieger, doamna Csassnek și doamna Alexander Sluk câte 10 coroane, doamna Katosnyi (Rubin) câte 5 coroane. Doamnele din comitet au donat articolele de cofetărie, ceaiul, cafeaua neagră, înghețată, portocale, etc. Șampania a fost donată de către Demeter Dragonescu, Ludwig Weiß, și de firma Francois (câte 12 sticle), dr. Johann Darabanth 10 sticle, Richard von Eisenstädter 6, iar domnul Béla Láng și doamna Adolf Polgár câte 5 sticle. În total au fost donate 50 de sticle.²³

Balul Patinatorilor este anunțat în presă încă cu două săptămâni înainte ca acesta să aibă loc. Comitetul de organizare a avut o întâlnire în data de 7 ianuarie 1908 în care au dezbătut problemele decorului, a ordinii de dans, a muzicii, etc. Domnii Martin Gemeinhardt și Stan Vidrighin au raportat cu privire la aranjarea sălii de bal, care se anunță a fi magnifică. Comitetul de dans era condus de către dr. Rudolf Menczer, care anunță că ordinele de dans au fost pregătite deja. Balul se anunță ca fiind unul dintre cele mai așteptate de către societatea timișoreană.²⁴

Pornind de la premisa unui bal de elită, care să întrunească armonios toate clasele sociale, organizatorii balului: dr. Rudolf Menczer, Emil Babusnik, Ludwig Hilt, dr. Josef von Wimmer și-au îndeplinit misiunea. Decorul a constat în ornamente care imitau bulgării de zăpadă, precum și emblema asociației: patinele de schiat, sala Redutei fiind înfrumusețată într-o ambianță iernatică, fiind un cadru ideal pentru dansurile doamnelor. Carnetele de bal pentru dame erau excepționale, fiind fabricate dintr-o placă din argint, ornamentată cu simbolul patinelor cu agrafe și îmbrăcate într-o piele de capră, tip Maroquin, în culori de alb și albastru. Bărbații au primit de la comitetul balului câte un ac (de cravată) emailat. Presa ne transmite faptul că ordinea de dans a fost virtuoașă, conținând atât vals, cât și cvadrilă. Balul a fost încununat de o atmosferă animată, care a durat până în zorii zilei, la orele șase dimineața.²⁵

Balul *Társaskör* din Fabric organizează în data de 11 februarie 1905 în diferitele spații ale *Fabrikshof* un bal. Prețul de intrare a fost stabilit la două coroane

²² Ibid.

²³ Ibid.

²⁴ *Temesvárer Zeitung. Südungarischer Lloyd, Eislauf-Ball* (5. Jänner 1908): 4.

²⁵ *Temesvárer Zeitung. Südungarischer Lloyd, Faschings-Chronik 1905. Ball des Eislaufvereines* (24. Jänner 1905): 5.

de persoană, membrii asociației plătind doar jumătate. Balul începe la ora nouă seara iar biletele pot fi procurate în perioada 9–11 februarie, în intervalul orar 5–7 din spațiile asociației *Társaskör* și de la hotelul *Pfau* sau înainte de începerea balului. În fruntea comitetului de organizare se află domnii Mathias Christian (președinte), Emerich Wessely (vicepreședinte), Kaspar Tussel (casier), Koloman Fiala (secretar) și Ferdinand Teufel, drept aranjor de muzică.²⁶

Aceeași asociație amintită mai sus organizează în data de 1 februarie 1905 în sala localului *Elisabeth* o distracție dansantă cu circuit închis, cu începere de la 8 jumate seara. Prețul biletului de intrare era de 1 coroană de persoană sau 2 coroane biletul pe familie.²⁷

Asociația filarmonică (*Philarmonischer Verein*) organizează în data de 6 martie 1905 (*Faschings-Montag*) în reduta orășenească un bal mascat. Biletul de intrare este de 3 coroane de persoană, iar damele sunt rugate să se mascheze sau să poarte o toaletă de serată, în timp ce domnii sunt așteptați mascați sau în toalete de bal. Biletele pot fi procurate în zilele de 4, 5 sau 6 martie între orele 10 și 12 de la casieria asociației, situată la primul etaj al hotelului *Kronprinz*.²⁸

Un alt tip de divertisment este constituit de serate. În general seratele publice erau organizate de diferitele asociații. Un exemplu elocvent în acest sens este serata asociațiilor femeilor izraelite, care a avut loc în data de 14 ianuarie în sala Redutei, fiind acompaniată de concert de pian, precum și de dans (*Tanzkränzchen*). Din comitetul de pregătire a făcut parte și echipa bărbaților, al cărui președinte a fost ales Béla Rósa, care s-a ocupat cu precădere de aranjarea sălii.²⁹ Serata a avut scop caritabil, iar vedeta serii a fost domnișoara Ilonka Hirsch, fiica avocatului dr. Ignaz Hirsch, care a fost admirată de către publicul timișorean în timp ce cânta la pian opere compuse de Chopin și Liszt. Alți domni și doamne talentați au cântat diferite lied-uri, fie cu vocea, fie la pian și vioară. Biletele de intrare au fost puse în vânzare în toate cartierele, iar serata a fost una productivă și liniștită, bucurându-se de prezența unor somități din urbe.³⁰

Asociațiile și cluburile joacă un rol important încă de la jumătatea secolului al XIX-lea în Transilvania și Banat. Clubul burghez din Elisabetin (*Der Elisabethstädter Bürger-Klub*) obișnuia să se întrunească în localul propriu, la *Gasthaus zu den 3 Kronen* al lui Anton Graf, la început de an.³¹ Același club

²⁶ Ibid.

²⁷ *Temesvárer Zeitung. Südungarischer Lloyd, Der Elisabethstädter Társaskör* (28. Jänner 1905): 2.

²⁸ *Temesvárer Zeitung. Südungarischer Lloyd, Faschings-Chronik* 1905 (24. Jänner 1905): 5.

²⁹ *Temesvárer Zeitung. Südungarischer Lloyd, Soirée der isr. Frauenvereine* (1. Jänner 1905): 4.

³⁰ *Temesvárer Zeitung. Südungarischer Lloyd, Soirée der isr. Frauenvereine* (6. Jänner 1905): 3.

³¹ *Temesvárer Zeitung. Südungarischer Lloyd, Der Elisabethstädter Bürger-Klub* (6. Jänner 1905): 4.

menționat organizase la data de 11 februarie 1905 în stabilimentul *Elisabeth* un bal. Jumătate din veniturile obținute au fost dăruite regimentului de honvezi nr. 48, iar cealaltă jumătate a intrat în casieria clubului.³²

Acțiunile caritabile sunt organizate și de către elita administrativă. De pildă, directorul teatrului din Timișoara, Ignaz Krecsányi, a căzut la învoială cu magistratul orașului pentru a invita la teatru 60 de orfani de la orfelinatul Gizela.³³

Sala Redutei din cazinoul Delvideki, deținută de Remi avea în componență o cafenea, un bufet și o berărie, în aceste localuri organizându-se concerte militare, putând fi puse la dispoziție înspre închiriere societăților închise pentru organizarea de baluri și picnicuri, la cele mai mici prețuri.³⁴ Cazinoul Délvidéki este locația ideală pentru organizarea de concerte. Așadar, la data de 8 ianuarie 1905 se organiza un mare concert dublu al capelei de muzică a regimentului de Infanterie cezaro-crăiesc nr. 29 în sala Redutei și al National-Musikkapelle a violonistului Jova Nikolits în sălile cafenelei, cu începere de la ora opt seara, intrarea fiind gratis.³⁵

Asociația *Temesvári Magyar Dalárda* organizează în 11 februarie 1905 în reduta cazinoului Délvidéki un concert acompaniat de dans (*Tanzkranzchen*), cu începere de la ora 8 jumate seara. Biletul de intrare costa 2 coroane, în timp ce cel pentru familii 4 coroane, membrii ordinari având intrarea gratis.³⁶ Evenimentele distractive par a nu se mai termina în cazinoul *Délvidéki*, printre baluri, spectacole și concerte organizându-se și seri de ceai (*tea-party*). Un exemplu grăitor în acest sens este petrecerea intitulată *Thee-Abend* (seară de ceai) din data de 5 martie 1905, descrisă ca fiind foarte animată, la care a participat un public select. Presa nu ne dezvăluie din păcate dacă la petrecere au fost consumate și băuturi alcoolice, însă menționează faptul că au fost prezente 38 de dame și 28 de domnișoare, unele venite din Ciacova și Jimbolia.³⁷

Hotelul *Pfau* din Fabric era o altă destinație aleasă pentru balurile mascate. La data de 6 ianuarie 1905 este anunțat în presă un mare bal mascat, *Rendezvous der schönsten Damenwelt* – un rendez-vous al celei mai frumoase lumi a femeilor. Intrarea costa 30 creițari, iar balul debuta la ora 8, seara. Hotelierul Anton Menzl pune la dispoziție închirierea de măști și costume în local.³⁸ Același hote-

³² *Temesvárer Zeitung. Südungarischer Lloyd, Ball des Elisabethstädter Bürgerklubs* (28. Jänner 1905): 3.

³³ *Temesvárer Zeitung. Südungarischer Lloyd, Die Waisen Kinder im Theater* (6. Jänner 1905): 4.

³⁴ Reclamă în *Temesvárer Zeitung. Südungarischer Lloyd* (6. Jänner 1905): 5.

³⁵ Ibid.

³⁶ *Temesvárer Zeitung. Südungarischer Lloyd, Konzert der Magyar Dalárda* (8. Jänner 1905): 5.

³⁷ *Temesvárer Zeitung. Südungarischer Lloyd, Im Délvidéki Kasino* (7. März 1905): 5.

³⁸ Reclamă în *Temesvárer Zeitung. Südungarischer Lloyd* (6. Jänner 1905): 5.

lier, Anton Menzl anunță și la data de 7 martie un Mare bal costumat, ultimul din sezon (*Letzter Grand Maskenball – Rendezvous der schönsten Damenmasken*), în hotelul *Pfau*. Publicul este asigurat că va beneficia de cea mai aleasă bucătărie și de cele mai deosebite băuturi, de care se ocupă, ca de fiecare dată, Anton Menzl.³⁹

În data de 28 ianuarie 1905 Asociația de muzică și cântec din Fabric (*Fabriker Musik-und Gesangsverein*) organizează un bal mascat și costumat în locațiile hotelului *Pfau*. Invitațiile se trimit unui circuit închis, prețul de intrare fiind stabilit la 1, 20 coroane.⁴⁰ Asociația de muzică și cântec (*Musik-und Gesangsverein*) din Fabric organizează un bal mascat în data de 28 februarie 1905 în sălile hotelului *Pfau*. Invitațiile au fost împărțite cu o lună înainte de începerea balului, fiind vândute toate biletele disponibile. Prețul unui bilet era de 1, 20 coroane, iar membrii asociației aveau o reducere de jumătate din preț.⁴¹ Balul este descris în presă ca fiind frecventat de un public numeros, care a fost dotat cu măști drăguțe iar participanții au animat de la bun început atmosfera, astfel încât întreaga distracție a fost una reușită. Prima cvadrilă s-a desfășurat pe două coloane înghesuite de publicul doritor de dans.⁴²

În cartierul Iosefin, balul burghez (*Josefstädter Bürgerball*) avea o tradiție îndelungată, fiind așteptat cu nerăbdare de către toți orașenii. În 1905 balul a avut loc în data de 8 februarie în sălile hotelului *Zum goldenen Löwen*, comitetul de organizare și aranjare fiind constituit din: domnii Edelmüller, Marschall, Pisyika, Lichtfuß, Neumann, Elter și Schön. Invitațiile nominale au fost trimise cu două săptămâni înainte iar presa promitea că acest bal urma să aibă o societate închisă, selectă. Veniturile obținute urmau să fie dăruite azilului (*Bürgerasyl*).⁴³

Un bal burghez (*Bürgerball*) a fost organizat și în cartierul Elisabetin de către Clubul burghez din Elisabetin (*Elisabethstädter Bürgerklub*) în seara de 11 februarie 1905, care este descris de presă ca fiind una dintre distracțiile cele mai reușite ale sezonului. Balul a fost frecventat de un public numeros și pretențios, fiind prezenți mulți dintre membrii elitei administrative a cartierului. Distracția a fost foarte animată, publicul dansând până în zorii zilei. Donații au fost făcute sub forma unor supraplăți de către: Michael Steigüber și Sparkassa und Kredit-Anstalt Corona (câte 4 coroane), Josef Weiß, dr. Markus Faber,

³⁹ Reclamă în *Temesvárer Zeitung. Südungarischer Lloyd* (7. März 1905): 5.

⁴⁰ *Temesvárer Zeitung. Südungarischer Lloyd, Kostüm-und Masken-Ball* (8. Jänner 1905): 4.

⁴¹ *Temesvárer Zeitung. Südungarischer Lloyd, Maskenball des Fabriker Musik-und Gesangsvereines* (28. Jänner 1905): 2.

⁴² *Temesvárer Zeitung. Südungarischer Lloyd, Der Kostüm-und Maskenball des Fabriker Musik-und Gesangsvereines* (28. Jänner 1905): 2.

⁴³ *Temesvárer Zeitung. Südungarischer Lloyd, Josefstädter Bürgerball* (27. Jänner 1905): 3.

directorul Josef Wittenberger, Franz Niemetz, Franz Fuchsa, frații Hofgärtner și Julius Prodanovits (câte 2 coroane), Ignaz Satlokal și Michael Albert câte 1 coroană. Clubul a donat 30 de coroane din încasările sale asociației timișene de honvezi (*Temeser Honvéd Verein*).⁴⁴

Un alt bal cu tradiție în orașul de pe Bega era cel organizat de către pompieri. Comandamentul pompierilor voluntari din Cetate obișnuia să organizeze anual câte un bal mascat, deseori acesta având loc în reduta orășenească, fiind unul dintre cele mai așteptate evenimente din urbe.⁴⁵ Brigada de pompieri voluntari din Fabric (*I. Kommando der Temesvarer freiw. Feuerwehr*) organiza un bal burghiez (*Feuerwehr-Bürgerball*) în data de 25 februarie 1905 în *Fabrikshof*, acompaniat de reprezentări umoristice (*Dilettanten-Vorstellungen*). Intrarea la acest bal era de o coroană de persoană sau 2 coroane biletul de intrare pe familie. Balul începea la ora opt seara.⁴⁶

Comitetul de aranjare și decor al asociației *Társaskör* din Elisabetin anunță în data de 15 februarie că va organiza un bal costumat pe 2 martie 1905. Comitetul a luat decizia să permită intrarea la bal și a celor care vor sosi necostumați, oferindu-le acestora posibilitatea să își improvizeze un costum la intrarea în sala de bal. De trimiterea invitațiilor către public s-au ocupat domnii Josef Wittenberger, Julius von Gyürky și Karl Antaly.⁴⁷

Asociația de cântec a bisericii sârbești din Fabric (*Temesvár-Fabriker serb. Kirchengesangverein*) organizează la data de 15 februarie 1905 în hotelul *Pfau* un concert combinat cu dans (*Tanzkränzchen*), ale cărui încasări au intrat în casa asociației. Intrarea la concert costa 1,60 coroane pe persoană iar pe familie 3 coroane.⁴⁸

Spațiile publice erau deseori utilizate pentru întâlnirile membrilor asociațiilor. Un exemplu elocvent în acest sens este ședința generală a *Humanitas Tischgesellschaft* din Fabric, care a avut loc în data de 25 ianuarie 1905 în restaurantul *Zum schwarzen Bären*, fiind condusă de dr. Markus Freund. Adunarea constituantă a avut scopul de a stabili statutele asociației, care au fost pregătite de către dr. Marcel Rosenthal, dar și de a alege noii conducători. Președinte a rămas dr. Markus Freund, vicepreședinte a fost ales dr. Marcel Rosenthal, secretar Desider Schön, casier Heinrich Schlosser, controlor M. Christian, chestor Max Weinberger, președinte al comitetului de divertisment dr. Eugen Weiß.⁴⁹

⁴⁴ *Temesvárer Zeitung. Südungarischer Lloyd, Faschings-Chronik* (14. Feber 1905): 3.

⁴⁵ *Temesvárer Zeitung. Südungarischer Lloyd, Feuerwehr-Maskenball* (26. Jänner 1905): 3.

⁴⁶ *Temesvárer Zeitung. Südungarischer Lloyd, Feuerwehr-Bürgerball* (12. Feber 1905): 3.

⁴⁷ *Temesvárer Zeitung. Südungarischer Lloyd, Kostüm-Kränzchen* (15. Feber 1905): 3.

⁴⁸ *Temesvárer Zeitung. Südungarischer Lloyd Beseda* (12. Feber 1905): 3.

⁴⁹ *Temesvárer Zeitung. Südungarischer Lloyd, Fabriker Humanitas-Tischgesellschaft* (26. Jänner 1905): 3.

Anotimpul de iarnă oferea prin particularitățile sale posibilitatea de a transfera comunitatea din spațiile publice închise, la aer liber, pe gheață. Pe lângă balurile și petrecerile care aveau loc în sălile de dans, se organizau evenimente și în afara acestora. Asociația de Patinatori organizează la data de 25 ianuarie 1905 o petrecere costumată pe gheață. Patinoarul era luminat festiv cu lampioane și lumini electrice iar muzica era asigurată de fanfara militară. Presa informează despre faptul că un public larg a participat la acest eveniment, actorii sociali costumându-se în cele mai diverse feluri. Suprafața gheții curată ca oglinda oferea o imagine încântătoare, în care se reflecta lumina lampionelor colorate, însoțite de costumele mirobolante și stilate. Publicul, pe gheață sau pe marginea patinoarului, a rămas până la lăsarea serii să asculte și să se bucure de muzica militară.⁵⁰

Perioada carnavalului era apreciată și de populația rurală. Nu dorim să insistăm pe acest aspect, însă dorim a menționa că se organizau petreceri de carnaval, acompaniate de dans în satele din jurul Timișoarei. Un exemplu elocvent în acest sens este carnavalul organizat în satul Detta în data de 18 februarie 1905 în hotelul *Bella vista*, de la ora 8 seara. Intrarea la acest carnaval era de două coroane.⁵¹

În categoria balurilor costumate se număra și cel anunțat de Asociația romano-catolică din Fabric (*Temesvár-Fabriker röm.-kath. Gesellenverein*), bal mascat care a avut loc în data de 19 februarie 1905 în sălile localului asociației (*Gesellenverein*). Pe lângă alte dansuri, presa menționează faptul că s-a dansat și *Kőrmagyar* de către perechile: Adam Falkmann (drept aranjor al dansului) cu Katicza Rupp, Albert Kiss cu Mariska Krajner, Zacharias Preisach cu Roszika Rupp, Stefan Balázs cu Antonie Jósárt, Karl Jungbert cu Katicza Hess și Ferdinand Nobel cu Susanna Doppler. Acesta era un dans la care participau șase perechi, iar numele dansatorilor ne reliefează faptul că participanții nu erau căsătoriți, unul dintre scopurile balului fiind cel marital. Balul a continuat cu jocul umoristic (*Lustspiel*) într-un singur act *Katonásan*, care a fost pus în scenă de către tinerii participanți la bal. Ultima atracție a serii era parada măștilor, paradă organizată după moda/stilul Barnum & Bailey. Balul începea la ora 8 iar prețul biletului de intrare era de 1 coroană (individual) și două coroane pentru o familie (trei persoane).⁵²

Ofițerii garnizoanei staționate în Timișoara sunt actori sociali care se implică deseori în viața publică, prin organizarea de seri de divertisment, baluri, concerte. În seara de sâmbătă, 4 martie 1905 ofițerii organizează, în cercuri restrânse, o seară de familie, combinată cu prelegeri, dans și *Cotillon* în

⁵⁰ *Temesvárer Zeitung. Südungarischer Lloyd, Eisfest* (26. Jänner 1905): 3.

⁵¹ *Temesvárer Zeitung. Südungarischer Lloyd, Karneval in Detta* (12 Feber 1905): 3.

⁵² *Temesvárer Zeitung. Südungarischer Lloyd, Kostümball im Gesellenverein* (16 Feber 1905): 3.

sălile hotelului *Hungaria*. Toți participanții pot susține faptul că toate așteptările lor au fost îndeplinite, privitor la multitudinea de evenimente organizate, și la deosebita aranjare a sălii. Soția căpitanului Angelo Springer – o genială artista muzicală – alături de locotenentul major Alfons Pfeiffer au reușit să creeze prin muzica cântată de ei o atmosferă elegantă. Concertul a debutat cu interpretarea la pian a domnișoarei Ida von Korniss, care a demonstrat dobândirea unei tehnici excepționale, care a bucurat tot publicul participant. Soția căpitanului Springer a încântat publicul cu niște prelegeri culturale și artistice foarte interesante. Locotenentul Hermann – un șvab adevărat – a provocat lumea la umor și râs prin prelegerile amuzante pe care le-a ținut, formând un couplet alături de căpitanul Degen. După aceste prelegeri umoristice, culturale și artistice a urmat dansul. Prima cvadrilă a fost aranjată de domnul locotenent baronul Sailer, a doua de locotenentul major Pfeiffer cu un Cotillon, care a fost dansat de nu mai puțin de 50 de perechi. Presa menționează faptul că această seară distractivă de familie arată cât de pozitiv este raportul din orașul Timișoara dintre corpul de ofițeri și societatea civilă, fiind prezent un număr mare de participanți din rândurile civile.⁵³

Cronica de carnaval pe anul 1905 descrie succesul luxuriant al balului organizat în cazinoul militar în data de 11 februarie 1905. Acesta a debutat cu două piese de teatru, dansul fiind deschis de un *Cotillon* cu mai multe perechi dansante. Abundența și interesul organizatorilor sunt renumite în oraș, astfel încât tot publicul participant a fost plăcut surprins de cele organizate și aranjate în cazinoul militar de către ofițeri. Presa ne descrie pe larg evenimentele serii de bal:

Seara de sâmbătă a întrunit cercurile ofițerești și cele civile în același loc, cazinoul militar fiind o destinație deosebită și potrivită pentru dans, teatru și concert. Muzica militară a deschis programul serii cu un recital sub conducerea Kapellmeister Heller al *Freischütz Phantasie* compusă de Weber. A urmat apoi recitalul de teatru *Furcht vor der Schwiegermutter*⁵⁴, susținut de actrița Tilde Gans, care a fost apreciată enorm de public datorită talentului și a reprezentării prețioase pe care a desfășurat-o. Această doamnă este caracterizată de naturalețe și siguranță în actul actoricesc, având un umor deosebit și o finețe poetică. Minunat a jucat rolul mamei vitrege și doamna Albine Herzog, alături de domnișoara Mizzi von Okolicsányi și de singurul reprezentant masculin, locotenentul Peroutka. Întregul cvartet a fost aplaudat la scenă deschisă, iar doamnele au primit buchete de flori.

După piesa de teatru a urmat un *Marsch-Potpourri* ca act muzical de

⁵³ *Temesvárer Zeitung. Südungarischer Lloyd, Gemütliches Offiziersabend* (8. März 1905): 3.

⁵⁴ Frica de soacră (n.a.).

legătură, apoi piesa de teatru *Im Zivil*, scrisă de Kadelburg.⁵⁵ Cazinoul militar s-a prezentat într-o nouă lumină, cu un decor nou, doamna Emmi Wossala, soția maiorului general Ernst Wossala, captivând întreaga atenție, și-a jucat rolul cu multă grație și cu o atitudine poetică, încât a fost aplaudată și felicitată de întreaga societate. La ora 11 a început dansul, al cărui punct culminant a fost reprezentat de *Cotillon*-ul aranjat și orchestrat de căpitanul Wenig. Societatea de bal, compusă din membri ai cercurilor înalte militare și civile, a fost distrată din nou în sălile cazinoului militar.⁵⁶

Aceeași cronică de carnaval (*Faschings-Chronik*) informează publicul timișorean și cu privire la seara de teatru și cântec organizată tot în data de 13 februarie 1905, sâmbătă seara, în cazinoul *Délvidéki*. Secretarul de poștă și telegraf, domnul Alexander Erdély, a oferit un recital la vioară al legendei lui Henry Wieniawsky și *Chauson-Polonnaise*, acompaniat la pian de domnișoara Böske von Jeney, fiind aplaudați răsunător de public. *Erdély* a concertat cu alte ocazii și în Budapesta.

După acest moment muzical, scena a fost preluată de soția conțopistului de Finanțe, Ludwig Kovács, care a încântat publicul cu câteva cântece ungu-rești și valsuri. *Eroina teatrului nostru*, doamna Anna Hadrik, a recitat poezia *Rabasszony* scrisă de Josef Riss. După aceste recitaluri poetice, a urmat cina comună (*Souper*) iar apoi mult-așteptatul dans, care a durat până în zorii zilei.⁵⁷

Cronica de carnaval a anului 1905 anunță modul de desfășurare al serii de divertisment care a avut loc în 11 februarie în sălile hotelului *Zum goldenen Löwen*, pregătită și organizată de *Josefstädter Társáskör*. Intitulată *Corso-ul Florilor* (*Blumenkorso*), seara distractivă a depășit toate așteptările. Aproape toate damele au apărut în îmbrăcăminte elegantă de bal, accesoriată cu flori, iar sala, decorată tot cu flori, a atras admirativ toate privirile. Dansul a fost precedat de o promenadă muzicală, executată de fanfara regimentului de infanterie nr. 29. Muzica a alternat toată seara, fiind asigurată atât de capela națională, cât și de regimentul de infanterie amintit mai sus.⁵⁸

Asociația *Temesvári Magyar Dalárda* organizase, la fel ca celelalte acțiuni menționate mai sus în seara de 11 februarie 1905, o seară de dans cu societate

⁵⁵ Heinrich Kadelburg (14 Februarie 1856, Budapesta – 13 Iulie 1910, Mariánské Lázně, Marienbad, Cheb Bohemia) a fost director al *k.u.k* prov. *Carl-Theater* din Viena și vicepreședinte al Österr. Direktorenverbandes. Despre teatrul german, în Paul S. Ulrich, Gunilla Dahlberg, Horst Fassel, eds., *Im Spiegel der Theatergeschichte. Deutschsprachiges Theater im Wechsel von Raum und Zeit/ In the Mirror of Theatre History. German Theatre Intercultural Relationships from the Past to the Present* (Berlin: LIT Verlag, 2015).

⁵⁶ *Temesvári Zeitung. Südungarischer Lloyd, Faschings-Chronik* (14. Feber 1905): 3.

⁵⁷ Ibid.

⁵⁸ Ibid.

închisă în cazinoul *Délvidéki*, la care a luat parte un public numeros, printre care se numărau și membrii asociației. După câteva recitaluri de cântec ale unor membri ai asociației, acompaniate de pian, a urmat dansul.⁵⁹

Balul muncitorilor și membrilor din administrația Fabricii de pantofi *Turul*, a avut loc în data de 11 februarie 1905 în sălile hotelului *Pfau*. Balul a debutat cu un spectacol muzical, în cadrul căruia au cântat domnișoara Roszika Schwarz, doamna dr. Edmund Kovács și domnișoara Irma Haller (primadona teatrului timișorean). Apoi a urmat dansul la care au participat toți cei prezenți. Dr. Edmund Kovács a fost cel care a condus comitetul de aranjare și decor, fiind lăudat de către toți cei prezenți la bal.⁶⁰

Asociațiile militare și de casine se angajează deseori în organizarea de serate muzicale și concerte, spre a potența viața socială, artistică și spirituală a orașenilor. Presa descrie parcursul unei serii muzicale, care a avut loc în 19 ianuarie 1905 în cazinoul militar, fiind cea de-a doua de acest fel din noul an. Concertul a debutat cu o uvertură clasică susținută de Regimentul de Infanterie nr. 29, sub bagheta Kapellmeister Heller. O senzație a fost concertul vocal susținut de tenorii regimentului, care au fost aplaudați îndelung, precum și recitalul la vioară executat cu precizie de către locotenentul Anton Grandjeau, care a prezentat publicului o piesă compusă de spaniolul Pablo de Sarasate. Concertul a continuat cu recitalul la pian al profesorilor prof. Karl Gaßner și Emil Balázs, care au executat în mod formidabil piese compuse de Bach și Moscheles.⁶¹ Surpriza serii a fost recitalul doamnei Johanna Schikofsky, soția brigadierului GM Schikovsky, care a cântat două cântece care au adus primăvara peste iarna înfrigurată de afară. Concertele au fost urmate de dans, participanții dansând csárdás și Boston. Evenimentul de vârf a fost reprezentat de cvadrila aranjată de locotenentul Baron Seiller. Seara muzicală a fost încununată de prezența cercurilor ofițerești și a celor civile. Brigadierul Schikofsky, în calitate de președinte al casinei (cazino) a făcut onorurile, salutându-i pe membrii importanți ai elitei militare și civile: Excelența Sa, comandantul corpului de armată Schwitzer von Bayersheim⁶², Excelența Sa L. von Weiß, Excelența Sa von Steffan, contesa Marie Dessewffy, domnul și doamna von Kovacsics, domnul și doamna von Németh, familiile Sternthal, Csurgay, Singruen, Redacsics etc.⁶³

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ Ignaz Moscheles (1794–1870) a fost un pianist, virtuoz, compozitor din Bohemia, Imperiul Habsburgic. În: http://www.musicweb-international.com/classrev/2016/Jan/Moscheles_book_p.html

⁶² Ludwig Schwitzer von Bayersheim (n.a.).

⁶³ *Temesvárer Zeitung. Südungarischer Lloyd, Musikalischer Abend im Militärkasino* (21. Jänner 1905): 4.

Trupa muzicală Slavianski⁶⁴ din Rusia, aflată în turneu în orașele europene, a poposit și la Timișoara, unde a susținut un concert în data de 26 ianuarie 1905 în Reduta orășenească.⁶⁵ Cazinoul militar anunță ultima manifestare distractivă din sezonul de carnaval pe anul 1905, în care ofițerii își iau rămas bun de la Prințul Carnaval.

Deși apar mai rar în presă, și asociațiile muncitorești ale Timișoarei organizau seri de divertisment și baluri. Funcționarii Poștei și ai Telegrafului au planificat în seara de sâmbătă, 5 martie 1905, un concert, combinat cu dans în sala Redoutei, care s-a dovedit a fi unul foarte reușit. Concertul a fost cu atât mai interesant, cu cât a fost prezentă și domnișoara Ilonka Colubovits, renumită în Timișoara pentru glasul ei, care a cântat niște piese foarte frumoase din repertoriul popular. De asemenea, domnișoara Frida Fiegert, numită de către colegi privighetoarea Poștei, a cântat câteva piese pentru care ar fi fost invidiată chiar și de către o primadonă. Domnul Alexander Erdély a cântat la vioară, acompaniat fiind de domnișoara Böske la pian, fiind aclamați și aplauzați de către tot publicul participant. După aceste momente muzicale a urmat un program umoristic, iar apoi mult-așteptatul dans, care a durat până la orele dimineții. Au fost prezente 50 de doamne și 52 domnișoare.⁶⁶

Balul mascat al Asociației de filarmonică (*Philarmoniker*), care a avut loc în data de 7 martie 1905, în sala Redoutei, a reprezentat punctul culminant al sezonului anului 1905. Numărul măștilor și al costumelor foarte elegante și distinse a fost de câteva sute, dezvoltându-se un joc intrigant, dintre care au excelat câteva costume tip *Domino*. S-au făcut remarcate domnișoarele Szterényi, Bejczy, Szohner, Gyöngöffy. Comitetul de aranjare și cel de organizare au pregătit surprize de-a lungul întregii seri, iar muzica a fost asigurată de Regimentul de infanterie nr. 29.⁶⁷

Printre cele mai încântătoare distracții ale sezonului de carnaval al anului 1905 se regăsește balul costumat organizat de Asociația *Társaskör* din Elisabetin, care a avut loc în ziua de 2 martie în stabilimentul *Elisabeth*. Comitetul de aranjare și organizare în fruntea căruia s-a aflat domnul Karl Antalffy și-a dat silința pentru a asigura succesul balului. La bal au fost prezente domnișoare costumate în cele mai inspirate costume. Unele s-au îmbrăcat în haine tipic spaniole, în Frumoasa din Pădurea Adormită, în Domino, în haine specific alsaciene, în țărancă maghiară, în arlechin, în țărancă română, țărancă

⁶⁴ Antoaneta Olteanu, *Rusia imperială. O istorie culturală a secolului al XIX-lea* (București: All, 2012), 123.

⁶⁵ *Temesvárer Zeitung. Südungarischer Lloyd, Konzert Slavianski* (22. Jänner 1905): 5.

⁶⁶ *Temesvárer Zeitung. Südungarischer Lloyd, Unterhaltung der Postbeamte* (8. März 1905): 4.

⁶⁷ *Temesvárer Zeitung. Südungarischer Lloyd, Der Maskenball der Philarmoniker* (8. März 1905): 4.

olandeză, în Damă de pică, în Steaua Nordului, în Regina Noptii, în femeie bosniacă, în femeie tiroleză, în fetiță maghiară, în Rococo.⁶⁸ Costumele alese de dame erau dintre cele mai variate, fiind de inspirație central-europeană. Acestea optau să se îmbrace fie în haine specifice altor țări sau regiuni, precum Spania, Tirol, Alsacia, Bosnia, fie în personaje de basm, cum era cazul Frumoasei din pădurea adormită sau Albă-ca-zăpada, fie în costume de inspirație franceză, precum Arlechin, Domino (care presupune o îmbrăcăminte și un machiaj în alb-negru), Rococo (ceea ce presupunea o ținută puternic ornamentată și accesorizată), Dama de pică (o ținută foarte apreciată datorită misterului semnificației costumului, deseori întâlnită la Veneția). Alte dame alegeau elementele din natură, precum Steaua Nordului sau Regina Noptii, cărora deseori li se atribuie o notă de mister. Interesantă este alegerea costumelor de factură țărănească, unele dintre doamne alegând să poarte costume țărănești maghiare, românești sau bosniace, probabil din cauza faptului că acestea era exponente ale unei alte clase sociale decât cea din care proveneau doamnele participante la bal.

Presa timișoreană de limbă germană amintește de *Lumpenball*⁶⁹ – sinonim cu *Burschenball*, sărbătorit la Sibiu și Brașov – un bal organizat de o trupă de oameni amuzanți, care satirizau deseori tarele societății. Invitația la acest bal era formulată într-o manieră veselă și jucăușă:

“Lumpenball/Balul zdrențelor, în 7 martie 1905

Zdrențelor! Fraților! În ultima zi a carnavalului, adică marți, în data de 7 martie 1905 ne ținem Congresul în diferitele localități⁷⁰ ale hotelului din Iosefin, “Goldenen Löwen”. Fraților! Haideți toți împreună! Vrem să ne cerem drepturile! Abrogarea taxei pe hrană, zile libere de la muncă pentru toată săptămâna, instituirea unor bucătării populare cu servire de vin, asigurarea membrilor noștri împotriva pericolului apei, șamd șamd. Congresul este deschis de Șeful Zdrențelor cu un discurs mareț, după care urmează un concert fără sunet, susținut de membrii numeroși [ai trupei]. Intrarea este liberă! Totuși, în scopuri caritabile, donația făcută de o persoană este de 1.5 coroane, iar de familie de 4 coroane. Banii falși vor fi socotiți la jumătate din valoarea lor. Haideți sigur!”

În același registru, presa reține și desfășurarea unui carnaval planificat de *Temesvárer Gewerbe Harmonia* în ziua de luni, 6 martie 1905, intitulat *Seara Nebunilor*. Acest carnaval avea loc în sălile din *Fabrikshof*, având următorul program: 1. Intrarea triumfală a Prințului Carnaval cu alaiul său pe muzică

⁶⁸ *Temesvárer Zeitung. Südingarischer Lloyd, Das Kostümfest des Elisabethstädter Társaskör* (5. März 1905): 3.

⁶⁹ Sensul cuvântului german *Lumpe* este de cârpă, zdreanță. Cel mai probabil numele trupei a fost ales astfel pentru a produce râsul și amuzamentul publicului (n.a.).

⁷⁰ În limbajul epocii, *localități* era sinonim cu săli, încăperi (n.a.).

instrumentală comică de mare efect, fredonarea *Takarodó* de către corul de bărbați, balada *In der Nähe von Meissen* – pusă în scenă cu acompaniament coral, *Kommt herbei, ihr lustigen Narren* – cântec comic fredonat de corul de bărbați cu acompaniament orchestral, comediile de carnaval (*Fastnacht*) *Der Geistertanz um Mitternacht* sau *Der stille Mann*. După această pleiadă de evenimente umoristice și muzicale, se anunța dansul tuturor participanților. Fiecare vizitator primește la intrare contra unei mici sume de bani, un accesoriu amuzant de acoperit capul. Carnavalul începe la ora 8:37, iar anunțul din presă menționează ca distracția va dura până dimineața. Biletul de intrare este de 80 creișari.⁷¹

Venirea primăverii deschide un nou sezon de distracții publice, adunate sub numele de *Märzfeier*/sărbători de martie. Asociația de tineret din Fabric (*Fabriker Jugendverein*) anunță organizarea unei serbări de martie în ziua de duminică (12 martie 1905) în localurile proprii ale asociației, din *Bahnhofstrasse*, din casa *Massalits*. Discursul festiv va fi ținut de profesorul de gimnaziu Emerich Lovas, corul asociației va cânta mai multe cântece patriotice, iar membrii asociației vor recita poezii patriotice.

Presa anunță finalul sezonului de carnaval în data de 7 martie. “Carnavalul s-a terminat. Ieri (7 martie 1905) a fost ultima zi de manifestare a carnavalului. Și este foarte bine așa. Lumea nu merită mai mult. Peste tot pe unde ne uităm, vedem doar revoluții, războaie și crize. Vremea amuzantă a carnavalului trebuia să ne consoleze pentru acestea. Acum însă a trecut și timpul acesta! Miercurea Cenușii⁷²: tragem cortina, sfârșit. De fapt, este doar sfârșitul oficial, pentru că buna dispoziție, simfonia ciocnirii paharelor, foșnetul rochiilor de mătase, clipitul seducător, armoniile de vals plutitor – combinate cu vânătoarea, dansul, râsul, glumitul, intrigile și cochetarea, alături de iubiri și dezamăgiri, nu își găsesc sfârșitul acum. Acestea fac parte din parodia vieții. Fiți fără frică! Noi, oamenii moderni nu suntem adepții sfârșiturilor finale. În viața noastră cotidiană de fapt căutăm noi emoții, noi sezoane. Ne odihnim o perioadă la cafenea iar apoi o luăm de la capăt.”⁷³

Este de așteptat ca viața publică și manifestările de divertisment din timpul liber să fie strict legate de calendarul religios. Finalul sezonului de carnaval era echivalent cu începutul Postului Mare de dinaintea sărbătorilor pascale. Astfel, viața cotidiană a actorilor urbani se afla direct sub influența Bisericii. Fiind un element de tradiție, transmis din generație în generație, din mediul rural în cel

⁷¹ *Temesvárer Zeitung. Südungarischer Lloyd, Zum Narren-Abend der Temesvárer Gewerbe Harmonia* (5. März 1905): 4.

⁷² Pentru credincioșii romano-catolici, Miercurea Cenușii este numită prima zi a Postului mare. Această sărbătoare a fost instituită în timpul pontificatului lui Grigore I cel Mare. Zilele de dinaintea Miercuri Cenușii sunt punctele culminante ale carnavalului (n.a.).

⁷³ *Temesvárer Zeitung. Südungarischer Lloyd, Faschings-Schluß* (9. März 1905): 3.

urban, finalul carnavalului venea deseori cu cele mai frecventate baluri și distracții. Actorii sociali care participau la evenimentele de loisir, precum și organizatorii balurilor mascate păstrau pentru ultimele zile de dinaintea Miercurii Cenușii cele mai complexe evenimente sociale.

Putem identifica unele elemente ale unui bal reușit în citatul de mai sus. Încununat cu frumoase metafore, articolul de mai sus reliefează câteva aspecte definitorii ale balului: simfonia ciocnitului paharelor – după cum am precizat și mai sus, la balurile mascate, concerte, serate dansante, de regulă se consuma alcool, ceea ce conferea o stare euforică participanților – și foșnetul rochiilor de mătase – vestimentația doamnelor și domnișoarelor la fiecare bal era una pregătită de dinainte, fiind acordat un interes sporit materialelor purtate, croiului rochiilor și în special modei vremii. Din elementele unui bal perfect nu puteau să lipsească rochiile elegante ale doamnelor. Dansul era foarte important, fiind reliefat de către autorul articolului citat drept un vals al sentimentelor. Remarcăm importanța valsului, în particular, și a dansului, în general, drept un mod de a permite oamenilor să se cunoască, să discute, să flirteze, să cocheteze. Dansul era cel care reușea să îi aducă pe oameni mai aproape, să constituie elementul de viață privată, chiar intimă, de pe ringul de dans, parte componentă a spațiului public.

Balurile aveau o puternică componentă maritală. Scopul participării tinerilor și tinerelor la un bal era și cel marital, de piață conjugală, în care aceștia se puteau cunoaște și, sub niște reguli foarte stricte, puteau chiar interacționa și socializa. Această componentă maritală a balului și a seratelor dansante, este surprinsă condensat în următoarea enumerație: “armoniile de vals plutitor, combinate cu vânătoarea, dansul, râsul, glumitul, intrigile și cochetarea.”

Așadar, prima fază a apropierei dintre doi tineri era caracterizată de “vânătoare”, cea în care domnișoara începe să fie curtată de către tânăr, apoi urmând “dansul”. Bineînțeles, după ce domnișoara primește acordul tutorelui de a dansa cu tânărul dorit, acestora le este permis să socializeze, sub o atentă îndrumare, în această fază intrând “glumitul”. Ca în toate poveștile celebrelor romane de secol XIX, par a fi importante și aspectele de “intrigă” și “cochetare”, acțiuni și emoții care fac parte din viața individual – cotidiană a oricărui actor social al Timișoarei începutului de secol al XX-lea.

Timișoara prin larga sa întindere și decorsetarea cetății tip Vauban construită în secolul al XVIII-lea, a avut o expunere largă a spațiilor publice. Orașul de pe Bega era un construct constituit din cartierele vechi, care aveau o viață socială proprie. Cu toate că impozantele clădiri din piețele centrale ale urbei ofereau actorilor sociali perspective multiple de petrecere a timpului liber, fie prin servirea unei cești de cafea fierbinte la *Zum Goldenen Hirsch* în Piața Domului sau a unei înghețate, fie prin plimbarea pe străzile pietruite. Însă,

cartierele apărute relativ târziu în peisajul urban își vor dezvolta viața socială proprie, prin existența piețelor centrale ale fiecărui cartier, dar și prin cazinourile, hotelurile cu terasă, restaurante și cafenele existente atât în Iosefin, cât și în Fabric sau Elisabetin.

TIMIȘOARA DURING THE BELLE ÉPOQUE: PUBLIC BALLS AND ENTERTAINMENT

Abstract

The present study dwells with the daily life in Timișoara by the beginning of the 20th century. It is a radiography of balls and dance parties aiming to analyze the daily life of “the unnamed”, following the entertainment progress in Timișoara during the Belle Époque, on the basis of press data and memoirs. The functions of balls before and after the Great War are presented in different stages: organizing, press advertizing, clothes, dances, and the ball calenderer. Timișoara offered a cosmopolite space of entertainment and the different ethnic groups used to take part into such events. More than this, the code of manners played an important part as long as the social actors tried to follow the urban model through their clothes and etiquette. The basic question of the study is: How World War I changed the entertainment progress in Timișoara? *Temesvárer Zeitung*, the German newspaper was the main source with balls advertorials and chronicles it regularly published and allows so the researchers of today to inquiring into the social life in Timișoara in the beginning of the 20th century.

ASPECTE DIN VIAȚA TRĂITĂ DE SOLDAȚII DIN ARMATA AUSTRO-UNGARĂ ÎN TIMPUL “MARELUI RĂZBOI”

Paula Virag^{*}

Cuvinte cheie: Primul război mondial, Isonzo, regiment, linia frontului, scrisori

Keywords: World War I, Isonzo, regiment, front line, letters

Primul război mondial, numit până în 1939 și marele război, a lăsat urme adânci și în mintea și inimile oamenilor care au trăit în acea perioadă. O importantă sursă istorică pentru această temă o constituie impresiile, amintirile, imaginile pe care participanții la evenimente le-au lăsat notate în memorii, jurnale, sau chiar în paginile unor lucrări literare, în picturi, gravuri, schițe etc.

Lucrarea de față își propune să reconstituie o parte din evenimentele din anii 1915–1917, evenimente la care a participat și pictorul sătmărean Aurel Popp, încadrat în regimentul din Debrecen, parte componentă a Diviziei a 20-a Honvezi¹ din armata austro-ungară. Participant activ la acțiunile militare de pe frontul din Italia și apoi din Rusia, el a lăsat o colecție de fotografii realizate în diferite localități prin care a trecut cu regimentul, gravuri, schițe întocmite în anii războiului, memorii, dar și scrisori în care își povestește experiențele și întâmplările de pe cele două fronturi.

Din multitudinea de surse referitoare la această temă, pentru lucrarea de față au fost alese scrisorile pictorului sătmărean, ele prezentând evenimentele prin viziunea unui artist plastic, descriind cu multă finețe și simț al umorului situațiile inedite pe care le-a trăit. Respectându-și promisiunea față de soția sa, Aurel Popp notează în paginile epistolelor toate întâmplările la care a fost martor, fie direct implicat în cadrul lor, fie doar ca spectator. Datorită faptului că avea rang de ofițer, dar și datorită talentului său artistic, pictorul se ocupa mai

^{*} Muzeul Județean Satu Mare, b-dul Vasile Lucaciu, nr. 21, e-mail: pcvirag@gmail.com

¹ Anterior începerii mobilizării din august 1914, unitățile de honvezi maghiari (soldați combatanți reguțați) au fost organizate în 5 comandamente cu un supliment de două divizii de infanterie, două divizii de cavalerie și 12 brigăzi independente de infanterie. La mobilizare, brigăzilor li s-au mai adăugat 6 divizii. Întreaga organizare era pusă sub comanda Ministrului Maghiar al Apărării.

mult cu desenarea hărților sau a traseelor pe care se desfășurau operațiunile. Din acest motiv el a petrecut majoritatea timpului în spatele frontului. Totuși, datorită cercurilor din care făcea parte, afla informații importante despre diferitele aspecte ale războiului.

Scrisorile pe care le utilizăm ca sursă documentară fac parte, alături de alte documente, fotografii, obiecte personale sau opere de artă, din colecția Muzeului Județean Satu Mare.² Pe baza lor, dar și a unor fragmente din memoriile sale încercăm să prezentăm imaginea pictorului despre primul război mondial, despre momentele și experiențele trăite pe frontul italian unde a cunoscut toate greutățile și vicisitudinile războiului. Trebuie subliniat faptul că epistolele trimise soției sale nu erau afectate de cenzura armatei. El încerca să le expedieze prin intermediul unor persoane de încredere care să le predea direct destinațarei sau prietenilor acesteia.

Scrisorile păstrate în colecția Muzeului Județean Satu Mare reprezintă numai o parte din corespondența pe care Aurel Popp a trimis-o soției sale. Ea este completată de fondul "Aurel Popp" de la Direcția Județeană Satu Mare a Arhivelor Naționale ale României, unde există o serie de fotografii, hărți, însemnări și alte epistole trimise de pe cele două fronturi (cel din Italia și cel din Rusia) de către pictorul sătmărean soției și altor membrii ai familiei (mamei și fraților săi), documente care întregesc informațiile despre perioada și regiunile prin care el a trecut împreună cu unitățile militare din care făcea parte.

Aurel Popp, date biografice

Renumit pictor, grafician și sculptor care a aparținut celei de a doua generații a Școlii de Pictură din Baia Mare, Aurel Popp s-a născut în 30 august 1878, în localitatea Eriu, comuna Căuaș, comitatul Sălaj, astăzi județul Satu Mare, din părinții Samuilă Popp, paroh local, și Maria Sopronyi, originară din Istrău. De altfel, familia Popp este o veche familie românească, care a dat comunității câteva generații de preoți greco-catolici. În 1882, rămâne orfan datorită pierderii tatălui său. Din acea zi, mama este cea care își dedică întreaga energie pentru creșterea și educarea celor patru fii: Aurel, Ioan, Mihai și Octavian.

Cursurile școlii primare le urmează în localitatea Căuaș, apoi în comuna Craidorolț și orașul Carei. Anii de liceu petrecuți în Carei la Liceul Piariștilor (1892–1899) au o influență deosebită asupra spiritului viitorului artist. Din această perioadă datează și primele sale încercări artistice care-i scot la lumină impresionantul talent.³

² În continuare: Col. MJSM.

³ Aurel Popp, *La capătul Unei vieți... fragmente de jurnal și alte scrieri* (Satu Mare: Editura Muzeului Sătmărean, 1999), 10.

După absolvirea liceului, în 1899, se înscrie la *Școala Superioară de Desen și Caligrafie din Budapesta*. În 1903 primește o bursă de studii în Italia, de care profită din plin, vizitând Roma, Siena, Perugia, Assisi și Orvieto. După finalizarea studiilor, se reîntoarce în Satu Mare, unde nu rămâne prea mult timp pentru că este încorporat și trimis la Viena să-și îndeplinească stagiului militar.

La finalul acestuia primește o catedră de profesor suplinitor la Huedin. După o scurtă perioadă petrecută aici el se reîntoarce în Satu Mare ca profesor la Liceul Regesc Romano-Catolic (1906–1914).

În noiembrie 1907 se căsătorește cu Madzsar Irén, fiica mai mică a profesorului Madzsar János. “Acesta avea un trecut vestit datorită luptei sale cu fostul ministru al învățământului pe nume Trefort și cu alți demnitari, aceste nume provocându-i faima, dar cu cât faima îi era mai mare, cu atât îi era mai mică leafa”.⁴

În 1914, după izbucnirea Primului Război Mondial este convocat în rândurile armatei austro-ungare și participă la acțiunile militare desfășurate de aceasta atât pe frontul de vest, cât și pe cel de est. Compania din care făcea parte a fost repartizată Regimentului 3 de Honvezi din Debrecen.⁵ Experiența de participant activ la operațiunile militare este determinantă în evoluția ulterioară a viziunii sale artistice. Se implică în tumultul evenimentelor din toamna anului 1918 și primăvara lui 1919, fiind membru al Directoriului comunist din Satu Mare în calitate de comisar cu probleme de învățământ și cultură. Este inițiatorul gărzilor civile din Satu Mare, având menirea de a păstra ordinea și liniștea publică.

Titlul de *Artist emerit* i se acordă în anul 1958, și după numai doi ani, la 8 august 1960, cu puțin înainte de a împlini 81 de ani, încetează din viață și este înmormântat în capela familială.

Cadrul natural al regiunii Isonzo

Cele 12 înfruntări armate dintre Italia și Austro-Ungaria, desfășurate în perioada primului război mondial, au intrat în istorie sub denumirea de Bătăliile de la Isonzo. Această denumire provine de la râul Isonzo (Soča), pe valea căruia au avut loc conflictele militare, cea mai mare parte a regiunii aflându-se astăzi în Slovenia, între partea nordică a Mării Adriatice și izvoarele râului Isonzo. Platoul Doberdò reprezintă întinderea vestică a Munților Carso (*Karst*) din bazinul nordic al Mării Adriatice, fiind înconjurat la est de Valea Vallone, la sud

⁴ Popp, *La capătul Unei vieți*, 36.

⁵ Ibid., 61.

de Marea Adriatică, la vest de Isonzo și la nord de râul Wippach (azi Vipava). Suprafața sa este aproximativ 60 km².⁶

Frontul de italian, bătăliile de la Isonzo

Până în mai 1915, Italia își menține neutralitatea față de conflictul mondial declanșat în 1914. În ziua de 23 mai 1915, ea declară război Austro-Ungariei, dată de la care începe să apară o serie lungă de înfruntări armate. Cea care a deschis calea în această direcție a fost bombardarea flotei italiene din Veneția de către armata dualistă, provocându-i mari pierderi.

Din cele 12 înfruntări, 11 au reprezentat ofensivele italiene, fără un rezultat concret, care au provocat moartea a sute de mii de soldați. Generalul italian Luigi Cadorna, un adept convins al atacului frontal, și-a propus să pătrundă prin platoul sloven și să cucerească Ljubljana, amenințând astfel Viena. Austro-Ungaria a fost nevoită să își multe o parte a forțelor sale de pe frontul de est, în regiunea râului Isonzo, începând astfel seria luptelor desfășurate în această regiune. La sfârșitul lunii octombrie 1915, trupele germano-austriece au reușit, într-o ofensivă comună, să străpungă frontul italian de la Bovec (Flitsch), Kobarid (Karfrait) și Tolmin (Tolmein).⁷ Pentru a evita încercuirea, armata italiană a fost nevoită să se retragă pe Valea Piave.

Generalul Luigi Cadorna credea că armata italiană ar avea mai mult succes dacă atacă de pe platoul din regiunea estică a râului Isonzo. De asemenea, dorea ca italienii să continue înaintarea înspre nord, să treacă munții de pe cealaltă parte a râului, determinând retragerea armatei austro-germane. Nu se aștepta ca operațiunile de la Isonzo să fie ușoare. Era conștient de faptul că râul avea tendințe de revărsare. Și chiar în perioada 1914–1918 s-a înregistrat un record în ceea ce privește ploile care au căzut în acea regiune.

Planurile generalului italian nu au putut fi puse în aplicare, armata sa confruntându-se cu o schimbare datorită modului de acțiune al austro-germanilor. Astfel, italienii au fost nevoiți să neutralizeze defensivă adversarilor desfășurată dinspre munți. Pentru a realiza acest obiectiv italienii au trebuit să traverseze râul, un obstacol pe care nu l-au putut depăși într-un mod satisfăcător.

Și în regiunea sudică, de-a lungul coastei, particularitățile geografice erau tot în favoarea armatei austro-germane.

În prima bătălie, luptele grele se desfășoară pe platoul de la Doberdò, situat între Monfalcone și Sagrado, pentru a putea ajunge la podul de la Gorizia (Görz), prin care se traversa valea Isonzo. Pierderile italienilor au fost de 15.000 de oameni, iar cele ale Austro-Ungariei de 10.000 de morți și răniți.

⁶ <http://gebirgskrieg.heimat.eu/5116.htm>

⁷ <http://gebirgskrieg.heimat.eu/5116.htm>

Despre ecoul pe care l-au produs luptele de aici în rândurile armatei austro-ungare este foarte sugestiv ceea ce scrie scriitorul maghiar Zalka Máté⁸ în romanul său “Doberdò”: “Doberdò. Un cuvânt ciudat. Ca și cum ar bate tobele și s-ar auzi o duruială sumbră. [...] Denumirea Doberdò nu se referea doar la sat, ci și la platoul întins spre sud într-o lungime de 10–15 km. Această regiune stâncoasă, cu vegetație slabă, a fost teritoriul cel mai îmbibat de sânge de pe frontului italian din secțiunea Isonzo. Ecoul numelui Doberdò în urechile maghiare sună ca o tobă. Poate de la aceasta provine și denumirea acestui sat, pentru că nu doar aici a curs sânge. [...] Însă întreaga secțiune a liniei de front a fost botezată Doberdò de către armata maghiară, pentru că această denumire făcea legătura cu toboșarii, aducându-ne aminte de focuri continue de arme și de furtuna sângeroasă. Doberdò a avut un renume sumbru încă de la sfârșitul anului 1915, dar la începutul anului 1916 a devenit egal cu noțiunea de câmpia morții”⁹.

Ciocnirile din cea de a doua bătălie s-au desfășurat în regiunea Monte San Michele și Gorizia (Görz), armata italiană reușind să ocupe o parte a platoului Doberdò. De data aceasta numărul celor care au căzut sau au fost răniți pe câmpul de luptă este impresionant de mare: 42.000 de italieni și 46.000 de soldați austro-germani.

Luptele celei de a treia bătălii se continuă tot pentru platoul Doberdò, eșuând să deschidă calea spre Monte San Michele. Italia suferă pierderi mult mai mari față de forțele Puterilor Centrale, și anume 60.000 de oameni, față de 42.000 de morți și răniți austro-ungari.

“Bătălia pentru Parlament” reprezintă denumirea sub care este cunoscută cea de-a patra confruntare militară din regiunea Isonzo. Numele ei provine de la faptul că generalul italian Luigi Cadorna dorește cu orice preț o victorie deoarece se apropiau alegerile pentru parlament, însă din nou armata italiană suferă un eșec. Ea organizează mai multe ofensive, însă fără nici un rezultat, atacurile fiind soldate cu pierderi importante de ambele părți.

Cea de a douăsprezecea bătălie, numită și “Bătălia de la Vinerea Mare” (*Battaglia di Caporetto*), desfășurată în 24–27 octombrie 1917, a avut ca urmare o schimbare a liniei frontului. Ofensiva germano-austriacă a fost condusă de generalul german Otto von Below. Un factor decisiv pentru victoria austro-germană a fost folosirea gazului de luptă fosgen. În dimineața zilei de 24 octombrie 1917, s-a pornit ofensiva, reușindu-se crearea unei breșe în apărarea italiană, superioară din punct de vedere numeric. Soldații italieni aveau doar două

⁸ Zalka Máté (1896–1937), scriitor maghiar. Numele lui real era Béla Frankl. A participat la luptele de pe frontul italian și apoi la cele din Rusia, fiind închis ca prizonier de război în lagărele rusești, fiind astfel influențat de idealurile comuniste.

⁹ http://nagyhaboru.blog.hu/2010/09/29/a_doberdo_fogalma

alternative: fie mureau prin intoxicare cu fosgen, fie se retrăgeau. În seara celei de a doua zi, exceptând Monte Matajur, apărarea italiană era distrusă. Linia frontului se modifică, cursul superior al văii Isonzo fiind ocupat de austrieci. În zilele următoare au urmat cele mai mari înfrângeri suferite de Italia vreodată. Pierderile au fost determinate și de panica răspândită tot mai mult în rândurile soldaților italieni.

Ca urmare a victoriilor obținute, armata austro-germană reușește să ajungă la Piave, unde va fi oprită de trupele franceze și britanice venite în ajutorul celor italiene, implicându-se, de asemenea, și în reorganizarea lor.

Despre aceste confruntări, scrisorile pe care pictorul Aurel Popp le-a trimis soției sale sunt o sursă bogată în informații prezentate în mod amănunțit. Ele reprezintă un fel de jurnal a ceea ce se întâmplă pe parcursul a mai multor zile. Astfel, el notează toate evenimentele și schimbările survenite de la ultima scrisoare până în momentul în care are posibilitatea să o trimită pe următoarea. Datorită faptului că îi comunică soției sale și o serie de informații secrete la care are acces ("Nu cumva să-mi dai scrisoarea altora! Multe din ce am scris sunt secrete de război și pot avea mari probleme din cauza lor!")¹⁰, Aurel Popp nu folosește foarte des poșta militară pentru a-și expedia epistolele. El caută persoane cunoscute, de încredere, care pleacă acasă în permisie sau au venit în vizită pe front, pe care le roagă să i le înmâneze soției sale.

Din rândurile trimise se poate contura imaginea regiunilor prin care trece împreună cu unitatea sa, atmosfera de pe linia frontului, din tranșee, dar și spațele frontului. Astfel, în scrisoarea începută în ziua de 7 ianuarie 1916, Aurel Popp notează următoarele:

"În 28 decembrie au pornit din Palitsche. Am pornit dimineața la ora 3. Palitsche este sus. Dar nu lângă Görz. A fost un sat amărât, nici mâncare nu s-a putut procura[...]. În Palitsche ne-am retras zilnic. O zonă îngrozitor de urâtă. Munți giganți și stânci la fiecare pas, umblatul a fost un coșmar. Am obosit mult, mult. M-am chinuit toată ziua și seara am ascultat obosit focul tunurilor. Mi-am dat seama că situația mea actuală este mult mai grea. Poate e bine că omul se obișnuiește, pentru că aici e o raritate dacă nu auzim sunetul tunurilor.

Drumul a fost groaznic. Ne apucă supărarea că Dumnezeu știe în ce situație ajungem, că nu contăm în lume. Eu am crezut că ajungem direct pe linia de foc și de ce să neg, draga mea, ca toată lumea și eu am fost intimidat. Din Palitsche am fost duși cu trenul la St. Daniel. Deci spre frontul din St. Michel. Știind, vă puteți închipui cu ce sentimente ne-am dat jos din vagoane. De aici ne-au dirijat în acest sat, unde ne aflăm și acum: la Tomasovica, mai precis la Regimentul 3 de Infanterie din Debrecen, la honvezi. Aceasta este regimentul care a staționat

¹⁰ Scrisoarea lui Aurel Popp, 31 ianuarie 1916, Col. MJSM, nr. inv. 4729.

aici înainte de venirea noastră. Am luat ca un semn rău faptul că au avut pierderi mari în ultima înfruntare. Pentru că este maghiar, acest regiment este întotdeauna trimis în locurile cele mai dure. În loc bun am ajuns, așa m-am gândit și m-a cuprins tristețea așa cum ne cuprinde mereu dacă ajungem în situații mai puțin importante. Spre norocul meu, m-am înșelat. Când am ajuns noi, Regimentul 3 era de mult în adăpost. Și așa rămas de când sunt eu aici. Până când? Vedem la capătul scrisorii.

Regimentul nostru întotdeauna ajunge la locuri cele mai periculoase. În partea dinspre St. Michel al platoului Doberdó. Cei care s-au întors vorbesc despre focuri de tun îngrozitoare, în special despre bătălia a V-a de la Isonzo spun că a fost îngrozitoare, mai ales că atunci a început cu adevărat retragerea noastră. M-am gândit atunci că oare câți dintre noi, oameni de 18–45 de ani, ne vom reîntoarce. Regimentul este format din astfel de oameni [...] Cine este în față nu are nici un adăpost. Cei din spate sunt oarecum feriți. Loc de culcare nu există acolo unde trimit Regimentul 3, pentru că fiind regiment maghiar sunt repartizați, bineînțeles, în locurile cele mai groaznice. Pe linia unde voi fi eu se spune că este la 6–8 km mai în spate decât prima linie. De acolo voi putea scăpa oarecum – poate totuși voi scăpa [...] Acest sat este la 15–20 km de front, dar avioanele îl survolează în fiecare zi și uneori îl bombardează îngrozitor. Sigur, bombe cad și departe de sat pentru că sunt atacați în permanență de tunuri și focuri de pușcă. Zona este muntoasă, cu stânci. Oamenii sunt italieni-slavi și sunt extrem de răuvoitori. Apă nu se poate bea deloc. Pentru băut se adună apa de ploaie în cisterne. Apa pentru armată e transportată cu mașină. Ce se poate vedea aici, cum sunt alimentați atâția oameni, e ca-n povești. Prin satul nostru trece drumul principal și, astfel, prin fața noastră trece totul. Alimente, cartofi, carne, haine, bocanci și muniție sunt transportate în permanență cu sute și sute de căruțe. Din St. Daniel până la front se văd șiruri de căruțe și o mulțime de soldați în defilare sau în exercițiu. Azi e aici moștenitorul tronului și decorează pe cei distinși. Alaltăieri, în 13, arhiducele Iosif a decorat multă lume. Deci, este paradă, dar în același timp urlă și tunurile, iar avioanele survolează zona. Eu aş sta liniștit și aş bea mai mult aici acasă, în camera mea de 6 pe 6 pași, denumită sufragerie, dacă nu ar trebui să mă duc la 12½ la colonel să discutăm una-alta despre tămbălăul de mâine, dar trebuie să mă grăbesc.

Încă nu am scris despre mobilier. Stau în aceeași cameră de pământ, cu Till Guy și cu un sergent. Paturile sunt murdare, cu păduchi, așa că, în mod normal, acolo nu m-aș fi putut culca. Dar oarecum m-am obișnuit. Pot dormi liniștit. Nu este frig deloc. E un pic de ger acum, dar în locul meu de dormit din zona de sud este enorm de cald. Astfel, am cărat cu mine lucruri inutile și pe multe trebuie să le arunc”.¹¹

Scrisoarea începută în 31 ianuarie 1916 descrie detaliat drumul spre linia

¹¹ Scrisoarea lui Aurel Popp, 7 ianuarie 1916, Col. MJSM, nr. inv. 4728.

frontului, modul în care soldații erau nevoiți să se deplaseze pentru a nu fi zăriți de către adversari, emoția simțită în timpul călătoriei și a confruntărilor, atacurile repetate ale italienilor, pierderile suferite de batalion, lipsurile suportate atât la cazarmă, cât și în timpul mișcărilor de trupe, dorul de casă, gândurile legate de cei dragi și teama de-ai nu-i mai revedea. Nu ne uimește faptul că peisajele sunt privite și descrise cu mintea unui artist plastic, a unei persoane care poate să găsească frumusețe și sensibilitate chiar și în ruinele lăsate de explozia grenadelor.

“De unde să încep? În ultima scrisoare, când m-au trimis la post, am scris despre Tomasevica. [...] Din T. am mers la Sagrado, unde a venit după mine și regimentul. Am stat aici o zi, iar apoi ne-am dus în poziție. Am aflat că trebuie să merg și eu și, totodată, noul meu comandant m-a repartizat la corpul de batalion, și astfel am rămas tot într-o oarecare siguranță. [...] am pornit cu ceilalți în 17 la ora 5 ½, prin Markodini (Montfalcone) direct pe linia de foc. Și începând de aici, și spun cu toată sinceritate și nu din lăudăroșenie, iată scriu totul detaliat, m-am liniștit că, har Domnului, am trecut peste și, ca la mulți alții, nici mie nu mi s-a întâmplat nici un bai. S-a făcut noapte târziu până când pe drumul plin de gropi de la grenadele trase zi și noapte ne-a ajuns batalionul în satul Markodini aflat la 7–8 km. Drumul a fost groaznic, în fiecare moment așteptam focul de tun al adversarilor, dar nimeni nu ar fi mărturisit cu nici un cuvânt cât de agitat era în sinea lui. Nu s-au auzit numai pașii și gâfâielile grele, agitate pentru că toată lumea s-a concentrat cu mare cu atenție. Tot mai aproape se auzeau focurile de pușcă și, sub Markodini, în întuneric se vedea deja lumina fiecărui foc de armă fapt ce întrecea orice așteptare. Drumul a devenit din ce în ce mai rău. Am fost obosiți, iar mie mi-a fost atât de somn. Am trecut în taină prin Markodini. Multitudinea ruinelor care semnaliza satul a fost nespus de pictorială în lumina de noapte și eu cu sufletul meu naiv de artist nici nu m-am ocupat cu altceva numai cu imaginile formidabile pe care le-am văzut între aceste ruine, cu toate că din ce în ce mai des auzisem ici-colo acel sunet zâzâit, pe care îl scoate glonțul tras din pușcă. Dincolo de sat, ca să ajungem pe poziție, a trebuit să trecem pe lângă un gard înalt, din piatră. Încă 6 km de M. De aici fiecare pas a fost un pericol serios. Pe lângă gard a trebuit să mergem aplecați, în unele locuri chiar în patru labe, ca nu cumva să ne nimerească câte un glonț. A trebuit să mergem, deci ne-am dus cu o indolență de necrezut și nu ne-am gândit nici un minut că și noi putem avea soarta acelora pansați care au trecut pe lângă noi înspre locul de prim ajutor. A fost un drum dificil. Unii s-au rugat cu voce tare, cu siguranță nu ne-am gândit niciodată atât de sincer la Dumnezeu și nu i-am implorat atât ajutorul. Cu toate că asta a fost doar începutul. Când în prima groapă mare, dolină, l-am întâlnit pe comandantul nostru de batalion, locotenentul colonel, cu toții am crezut că am ajuns. Din toate direcțiile s-au auzit de aproape focuri de pușcă. De aici însă a mai trebuit să înaintăm trei doline asemănătoare până

când să ajungem la a noastră, care a fost legată de un șanț de 3–400 m. Șanțul a fost săpat în pământ, prevăzut la margini cu pietre și saci de nisip asemănător cu un perete. Dar și aici am fost nevoiți să ne deplasăm tot în patru labe și în cea mai mare liniște, pentru că eram ușor expuși. Când am coborât în șanțul de după prima dolină, ne-am întâlnit cu batalionul ceh care se întorcea din schimb și se retrăgea fiind revoltați că noi eram cam gălăgioși. Chiar am trecut de ei, s-a auzit un zgomot înfierător, a urmat apoi o presiune atmosferică și o detunătură uriașă. Imediat am sărit pe burtă, la pământ și acolo ne-am așteptat fără nici o vorbă necazul sau norocul. În liniștea deplină dintre cele trei explozii de grenade nu s-au mai auzit decât bătăile inimilor noastre. Un timp am mai așteptat și abia apoi am plecat din dolină în dolină ba târându-ne, ba ridicându-ne în picioare sau în patru labe. [...]. M-am trezit din cauza zgomotului îngrozitor al exploziei de grenadă, așa cum i-am scris și lui Otto încă din adăpost. A trecut chiar deasupra dolinei, așa că pentru apărarea noastră a fost imposibil să tragă. Mai târziu m-am obișnuit și cu aceste grenade pentru că italianul puturos a tras 3–4 în fiecare sfert sau jumătate de oră. Zilele le-am petrecut în locul de dormit. Nu trebuia să ies, nu am avut altă treabă decât să fac schițe (schițe de hărți) pentru rapoartele locotenent colonelului meu. [...] Pușca suna zi și noapte sus în adăposturi unde erau batalioanele. [...] Din batalionul nostru cred că au fost 15–16 morți și vreo 30 de răniți. Se spune că nu e mult, dar eu nu pot să estimez. M-am obosit, m-am gândit mereu la voi și nu m-am mai temut numai de neprevăzut. [...] 9 zile am mâncat numai seara, nu m-am dezbrăcat, iar cizmele nu mi le-am dat jos niciodată. Nu ne-am spălat pentru că nu s-a putut găsi nici o modalitate pentru astfel de lucruri. Dar a fost bine și așa. La sfârșit toată lumea se obișnuise. Cel mai rău le-a fost soldaților din serviciul ofițerilor, între ei și lui Tatár, pentru că ei trebuiau să meargă la prima dolină după cină. Acest lucru nu a fost prea plăcut, dar, săracii, au făcut-o pentru că și lor, înspre seară, le era foame. [...] Am cercetat și cum era câmpul de luptă. Plin de pietre. În poziție au construit tranșee. Peste tot numai stânci. Așa se înălțau din pământ de parcă ar fi fost plantate. Deci, oriunde lovește, grenada împrășteie bucățile cu o putere îngrozitoare. De aceea nu e voie nici odată să-ți arăți figura, cum se zice. Trebuie să te deplasezi mereu ascunzându-te. Zi și noapte! Într-o singură perioadă este liniște, aproximativ între 8 și 10 înainte de masă. Atunci nu se aude nici un sunet, toată lumea doarme numai cei de pază se urmăresc cu atenție. Uneori ai noștri sau italienii organizează raiduri. Acestea sunt lucruri îngrozitoare. De exemplu, odată când noi am fost în poziție, italianul a tras din tun 36 de ore încontinuu, noi cu toții am intrat sub pământ și așteptam să termine. Har ție Doamne, am trecut și peste asta!”¹²

Scrisoarea începută în 19 februarie 1916 este tensionată, încărcată de îngrijorare pentru cei aflați acasă, pentru situația familiei, a copiilor, a soției. Din

¹² Scrisoarea lui Aurel Popp, 31 ianuarie 1916, Col. MJSM, nr. inv. 4729.

rândurile ei răzbate demoralizarea soldatului, demoralizare cauzată de condițiile grele ale frontului, de tensiunea psihică la care este supus din cauza incertitudinii, a necunoscutului, a depărtării de ființele și locurile dragi. “Ți-am spus doar, în general, că eu nici nu îmi pot închipui ce este acasă. Zilnic mulțumesc Domnului că nu aveți nici o problemă și că mă apără și pe mine și îmi acordă liniște că o zi trece după cealaltă și în fiecare zi mă bucur că a trecut. Mă străduiesc să nu mă frământ că oricum nu rezolv nimic. [...] În permanență îmi caut preocupări ca să nu-mi dau timp pentru frământări. Dar serile! Când toate colțurile sunt întunecate și mă apucă și pe mine dorul după tine [...] Aici, izolat de lume, sub pământ, atâtea griji frământă sufletul omului, că ceea ce am scris este o nimica toată. Noaptea visăm atâtea prostii, fiindcă toată ziua stăm într-un mediu cu nervi și nebulie, aproape inconștient se aruncă și atât de adânc se doarme, cum numai aici se poate. Și totuși, tot feluri de vise bune ne cuprinde creierul. Azi noapte iar am plâns, dar nu mai îmi aduc aminte de ce. Aștept vestea bună, poate vine cu poșta! Posta vine numai spre seară și noi ne îngrijorăm toată ziua”.¹³

În 1916, toamna târziu, Divizia a 20-a de Honvezi, din care făcea parte și Regimentul 3 din Debrecen, al cărui membru era și Aurel Popp, împreună cu regimentul de honvezi din Alba Iulia și Oradea, a ajuns pe frontul rusesc, unde numai peste câteva săptămâni au depus jurământul de fidelitate față de ultimul împărat al Case de Habsburg. Finalul războiului îl găsește însă la Eger, acolo unde unitatea sa se afla încă de la sfârșitul anului 1917.

Este interesant de comparat modul în care, în jurnalul său, Aurel Popp prezintă Italia așa cum a văzut-o și simțit-o în perioada studenției când a venit aici cu bursă de studiu și Italia pe care a cunoscut-o în timpul războiului. Trăirile sunt total diferite, însă exprimate de fiecare dată prin ochii și viziunea unui artist, care nu l-a părăsit nici în momentele de pericol trăite în război. În prima perioadă tânărul pictor era uimit de frumusețea și grandoarea care i se dezvăluiau, era copleșit de fericire, dar și de dorința de a descoperii cât mai mult din ceea ce Italia poate oferi unui artist. “Aș fi vrut să povestesc multe despre călătoria din Italia [...] Vrednicul nostru profesor voia să ne prezinte monumentele și muzeele din Siena, Perugia și Assisi, ceea ce a și reușit, mai cu seamă că toți rămâneam cu gura căscată privind vreun monument sau tablou [...] Mă gândeam că mă aflu în Italia unde sunt atâtea lucruri frumoase [...] Am început să studiez harta: cum și încotro aș putea ajunge la Roma. Măcar până la Oriveto să pot vedea ceva lucrări de Michelangelo. [...] O zi am stat în Oriveto, dar și aceasta în catedrală unde în sfârșit am putut să mă minunez în fața uriașei picturi a lui Michelangelo. [...] A doua zi am plecat spre Ancona [...] Oh, Ancona.

¹³ Scrisoarea lui Aurel Popp, 19 februarie 1916, Col. MJSM, nr. inv. 4729.

Acest sat de pescari, construit alandala, ce frumos era aici dimineața! [...] Ca o poveste visată de mult, așa mi-a fost drumul până la Ancona”.¹⁴

Talentul și viziunea artistică nu l-au părăsit nici în perioada războiului. Atât în scrisorile sale trimise celor dragi, cât și în paginile jurnalului, imaginea frontului italian este redată tot prin intermediul ochilor și sufletului unui pictor. Elocvent, dar cu multă finețe, Aurel Popp reușește să surprindă și în scris greutățile războiului, exprimându-și revolta împotriva a ceea ce i se întâmplă lui și camarazilor săi. “În noiembrie 1915 am ajuns pe frontul Italian. Băteau vânturi reci printre stâncile munților Carstici (Karst). În zăpadă până la genunchi și într-un frig năprasnic se făceau aplicațiile de noapte, iar eu, veșnicul revoltat, la încolonarea de dimineață, nu odată îmi trâmbițam în gura mare, nemulțumirile, în fața camarazilor mei de 17 ani. Ningea deja în decembrie, când după câteva săptămâni de exerciții de front, compania noastră de infanterie a fost repartizată Regimentului 3 Honvezi din Debrecen. În ianuarie 1916 am ajuns și noi pe linia frontului unde în decurs de două săptămâni, în compania mea, abia rămaseră câțiva dintre cei de 17 ani. Aceasta fusese o gustare groaznică din ororile războiului...”¹⁵

Fericirea și extazul din prima perioadă au fost înlocuite cu nesiguranța, revolta și dezamăgirea. Munții, ruinele provocate de explozii, frigul și ploaia au luat locul operelor de artă, a soarelui și a mării. Însă nimic din atmosfera de război nu a putut să atenueze viziunea artistică cu care ea a fost trăită, studiată, schițată, desenată și descrisă în paginile scrisorilor și a jurnalului. Ele aduc mărturie despre dimensiunile conflictului militar, despre viața soldaților de pe sau din spatele frontului italian, despre preocupările, gândurile și speranțele lor, încercând să realizeze o imagine cât mai completă a războiului.

Perioada petrecută de Aurel Popp în Italia, fie pentru documentare artistică, fie pe front, i-au marcat viața și activitatea. Memoriile sale, dar și corespondența cu membrii familiei și prietenii reprezintă o sursă de informare importantă pentru diferite aspecte ale vieții din acea perioadă.

LIFE OF TWO SOLDIERS IN THE AUSTRO-HUNGARIAN ARMY DURING “THE GREAT WAR”

Abstract

Painter Aurel Popp from Satu Mare, enlisted in Debrecen regiment, part of the 20th Division Honvéd, took part in the military conflicts on the Italian front between 1915 and

¹⁴ Popp, *La capătul Unei vieți*, 29.

¹⁵ Ibid., 61.

1916. During those years he tried to send her wife news on him, the events he had taken part in, and the places he had passed alongside his regiment.

Three letters preserved at the County of Satu Mare Museum, which the painter sent to his wife Madzsar Irén are the main sources of the present article. By their content the letters might be associated to a war diary as their author started to write a new letter immediately after sending the previous one; his thoughts and challenges or events he experienced from the last letter to the new one are noted down regularly. Data on the regions he crossed alongside his military unit, the atmosphere on the front line, inside the ditch or on the activities behind the lines are what we might find out from these letters. Refinement and sense of humor in describing the new situations he passed through are the treasures of the painter's vision the letters illustrate.

PE URMELE GENERAȚIEI MARII UNIRI. CORNEL LUȚAI (1889–1968) – PRIMAR AL ARADULUI. REPERE BIOGRAFICE

Felicia Aneta Oarcea*

Cuvinte cheie: Arad, istorie, unire, avocat, primar

Keywords: Arad, history, union, lawyer, mayor

Demersul de a restitui prezentului destinul și realizările generației Marii Uniri se înscrie în încercarea de a recupera patrimoniul memorial, căci “Istoria ar fi imposibilă fără memorie – fără memoria mea, a ta, a noastră, a multor generații care ne-au precedat și a celor multe care or să ne urmeze”¹ ori “Memoria ne poate uni și nu este un drum spre trecut, ci spre viitor”².

Trăitoare la cumpăna a două veacuri, a fost purtătoarea propriei identități etno-confesionale, lingvistice ori de tradiții, mulându-se pe cerințele societății cosmopolite a unui imperiu multiethnic și multiconfesional.

Exponent al acesteia, Cornel Luțai³ a asistat ca alți contemporani de-ai săi la apusul Imperiului Austro-Ungar și la nașterea României Mari. A cunoscut ororile Marelui Război, a fost invitat să ia parte la Adunarea de la Alba Iulia din 1 Decembrie 1918, chiar dacă numele său nu s-a aflat pe lista delegaților oficiali, cu credențional. După 1919, a adus obolul său pe altarul neamului românesc, punându-și întreaga sa pricepere și experiență în consolidarea noilor structuri politico-administrative românești.

A văzut lumina zilei în 17/29 august 1889, la Nădlac⁴, în casa lui Ștefan

* Complexul Muzeal Arad, Piața George Enescu, nr. 1, e-mail: felly_oarcea@yahoo.com

¹ Adrian Cioroianu, *Focul ascuns în piatră. Despre istorie, memorie și alte vanități* (București: Polirom, 2002), 14.

² Jaap Scholten, *Tovarășul baron. O călătorie în lumea pe cale de dispariție a aristocrației transilvane* (București: Corint, 2015), 141.

³ Complexul Muzeal Arad, *Colecția de Istorie, Fond Muzeu Feudal* (C.M.A., C.I., F.M.F.), nr. inv. 3845 (Il.1: Portretul avocatului dr. Cornel Luțai).

⁴ Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Arad, *Colecția Registre Stare Civilă, Oficiul Parohial Ortodox Român Nădlac*, (SJANA, C.R.S.C., O.P.O.R. Nădlac), Registrul 32/1883–1891, 59.

Luțai și a Elenei⁵, născută Chicin, o familie cu situație materială bună.⁶ Pe calea învățăturii a făcut primul popas la școala din localitatea natală, continuând la Gimnaziul Regal de Stat din Arad, azi Colegiul Național “Moise Nicoară”. Cariera a desăvârșit-o la facultățile de drept din cadrul universităților din Budapesta, Viena și Cluj⁷, obținând titlul de doctor în drept, la Cluj, în 18 noiembrie 1911.⁸

Cu răbdare și perseverență, a parcurs toate treptele ierarhiei profesionale. După finalizarea studiilor, s-a înscris ca avocat stagiar la Camera Avocaților din Szeged, în perioada 1 iunie 1911–12 martie 1912. Câteva zile mai târziu, în 15 martie, s-a transferat la

Camera Avocaților din Arad, făcând stagiatura în cancelariile avocaților Nemet János și Iustin Marșieu, până în 1 iulie 1914.⁹ Înainte de declanșarea Primului Război Mondial, a susținut examenul de avocat și magistrat, la Târgu Mureș.

Ca mai toți tinerii din generația lui, a fost înrolat în armată, timp de patru ani¹⁰, fiind martor implicat în evenimentele Marelui Război “întâia conflagrație care a zguduit din temelii conștiința contemporanilor datorită numărului mare de victime, a multiplelor consecințe economice, politice, demografice, etc. ... A fost întâi de toate primul conflict industrializat, pe o scară foarte largă,

⁵ Pictorul Ioan Zaicu a executat portretele lui Ștefan și Elenei Luțai, care s-au aflat în colecția particulară a familiei Ruga. Vezi detalii în Ioachim Miloia, “Pictorul Ioan Zaicu (1868–1914),” *Analele Banatului. Buletinul Muzeului din Timișoara* I (1928, ianuarie-decembrie): 15.

⁶ Familia Luțai, potrivit diplomei nobiliare din 14 februarie 1615, a fost înnobilită de G. Bethlen. Ca însemne nobiliare au avut “pe scut ceruleu un erou îmbrăcat în fer, pe cal roșiu, în mâna dreapta ține hasta”. Cele 25 de familii au venit din zona Brașovului și s-au așezat la Nădlac, Bata, Șeitin, Cenad. Dinspre mamă, dr. Cornel Luțai era descendent din familia învățătorului Mihai Chicin din Nădlac. Unchiul acestuia, Iulian Chicin (1870–1938), a fost medic în Timișoara, fiind prieten foarte apropiat al pictorului Ioan Zaicu. Vezi detalii în Ioan Cavaler de Pușcariu, *Date istorice privitoare la familiile nobiliare române* (Cluj-Napoca: Editura Societății Culturale Pro Maramureș “Dragoș Vodă”, 2003), 217; Miloia, “Pictorul Ioan Zaicu (1868–1914),” 15.

⁷ C.M.A., C.I., *Fond Muzeu Oraș, (F.M.O.)* (Biografie Luțai, manuscris neinventariat).

⁸ Ibid., 2730 (Il. 2: Diplomă de doctor în drept a avocatului dr. Cornel Luțai).

⁹ Emil Arbonie, *Avocați arădeni (1875–1989)* (Arad: Vasile Goldiș University Press, 2014), 249.

¹⁰ C.M.A., C.I., *F.M.O.* (Biografie Luțai).

industrializarea războiului adăugând o nouă dimensiune luptelor și generând conceptul de “război total”. ... Mai mult ca oricând, întreaga națiune devenea integrată ca o unitate de luptă”.¹¹

Schimbările politico-strategice și militare, dreptul la autodeterminare al popoarelor lumii, formarea noilor state europene au pecetluit destinul generației de la sfârșitul veacului al XIX-lea și debutul următorului. Atmosfera incertă de după război, realizarea Marii Uniri de la Alba Iulia din 1 Decembrie 1918 au croit noi drumuri tinerilor români.

În acele vremuri tulburi, dr. Cornel Luțai a fost avocat definitiv la Camera Avocaților din Szeged și, totodată, funcționar la Prefectura din Arad, între 14 septembrie 1918–10 aprilie 1920. La scurt timp, a deschis propriul birou de avocatură, unde a desfășurat o activitate neîntreruptă, între 10 septembrie 1920–31 martie 1948.¹²

Într-un memoriu dactilografiat, el sublinia că “Încă din tinerețe am fost în primele rânduri ale mișcării românilor pentru unirea cu patria-mamă, pentru care fapt recunoscut am fost chemat să particip la Adunarea de la Alba Iulia la 1 Decembrie 1918, care a hotărât marele act al Unirii Ardealului cu patria-mamă. Tot ca recunoștință a acestei activități a mele am fost invitat să fac parte

¹¹ Ioan Bolovan, *Primul Război Mondial și realitățile demografice din Transilvania. Familie, moralitate și raporturi de gen* (Cluj-Napoca: Editura Școala Ardeleană, 2015), 12–13.

¹² Arbonie, *Avocați*, 249.

din primul colectiv românesc ca avocat particular și astfel în vederea organizării Statului Român am intrat de la 1 mai 1919 data preluării imperiului de la fostul imperiu maghiar în județul Arad, în serviciul județului ca funcționar/: fapt ce poate fi dovedit cu tabloul vopsit în ulei, de circa 6 m.p. existent și azi la Prefectura jud. Arad/: despre primii funcționari români, între care și modesta mea persoană:/”¹³

Viața profesională a împletit-o armonios cu cea de familie, căsătorindu-se în 29 iunie 1924 cu aleasa inimii lui, Terezia Maria, cea care avea să-i dăruiască o fiică.

Intellectualitatea românească s-a implicat în viața politică, economică și socio-culturală a urbei. Spirit vizionar, dr. Cornel Luțai a făcut parte din structurile administrativ-politice arădene.

În primăvara anului 1928, în zilele de 14–16 martie, a participat la ședința de buget a Primăriei Municipiului Arad.¹⁴ În intervenția sa, ca reprezentant al Camerei de Agricultură, a expus problema includerii în bugetul local a taxelor zootehnice.¹⁵ Împreună cu alți 18 consilieri a susținut alocarea fondurilor necesare pentru ridicarea monumentului Regelui Ferdinand I. O discuție aprinsă s-a iscat în jurul sumei de 500.000 lei pentru Camera de Agricultură și a celei de 50.000 lei în scopul organizării târgului de vite. Edilul de atunci, dr. Ștefan Anghel, a argumentat că, momentan, suma de 500.000 lei e una greu de susținut pe anul financiar 1928, însă cea de 50.000 lei se putea aproba de către Comisia Permanentă. În cadrul aceleiași ședințe, s-a aprobat construirea unui garaj pentru adăpostirea autobuzelor și s-a discutat despre introducerea tramvaiului electric în următoarea perioadă.¹⁶

La finele anul 1928, dr. Cornel Luțai a fost desemnat primar la Aradului. Periodicul *Apărarea Națională* nota, în paginile sale din 16 decembrie 1928, că în orașul Arad s-a instalat noua comisie interimară, care era compusă din: dr. Cornel Luțai (președinte), dr. G. Velcsov, dr. D. Cosma, dr. V. Hotăranu, dr. Ștefan Grigorovici, dr. Iuliu Borneas, dr. A. Raicu, Constantin Teodorescu, dr. L. Varjassy, dr. Al. Boțioc și Emil Veliciu.¹⁷

¹³ C.M.A., C.I., F.M.O., 2729 (Memoriul lui Cornel Luțai, Arad, 21 noiembrie 1967).

¹⁴ La ședința de buget din 14–15 martie 1928, au fost prezenți: dr. Vicențiu Marcovici (ajutor de primar), dr. Silviu Moldovan, Augustin Vass, Striegl Iosif, dr. Victor Hotăran, dr. Alexa Boțioc, Pavel Liszka, dr. Iuliu Borneas, Constantin Teodorescu, Milivoi Radovan, Abalbert Berta, Gheorghe Voștinar, Ioan Baga, Avram Bogdan, Eugen Bartoș, Constantin Bălțean, Liviu Albu, Ștefan Olariu (secretar al municipiului), Iuliu Engel, dr. Emil Veliciu, dr. Aurel Raicu, dr. Cornel Luțai, Amilcar Nicolescu (administrator financiar Arad).

¹⁵ SJANA, *Fond Primăria Municipiului Arad. Acte administrative (F.P.M.A.)*, dos. 54/1927–1930, 149.

¹⁶ Ibid., 160–162.

¹⁷ *Apărarea Națională*, I (Arad, 1928, nr. 29, 16 decembrie): 3.

Fără a avea pretenția unei ample abordări despre viața și activitatea primarului avocat dr. Cornel Luțai, poposim succint în acele vremuri ale istoriei administrației arădene.

Despre numirea sa ca primar, consemna într-un memoriu, întocmit la etate, că a ajuns în această funcție în ciuda voinței lui, între anii 1928–1931.¹⁸

În ședința din 7 august 1930, au fost aprobate propunerile referitoare la vânzarea biletelor de 1 leu șomerilor pentru cinematograf, strandul “Neptun”, spectacole, restaurante, cafenele; asigurarea autostropitului; s-a discutat pe marginea licitației privind construirea podului din fier beton peste canalul Mureșel, lângă Direcția Generală C.F.R.; s-au dezbătut licitațiile pentru construirea canalului de ploaie în strada col. Păulean, după adjudecarea lucrărilor firmei Rossi și Pellegrini; cele pentru piatră de categoriile I și II în vederea asfaltării străzilor ori achiziționarea casei văduvei Milhoffer Ladislau de pe strada 6 Vânători, cu prețul de 250.000 lei, pentru a fi transformată în școală. În urma documentației întocmită de serviciile de specialitate, în 15 octombrie 1930, clădirea fost cumpărată de către primărie.¹⁹

O discuție controversată pe marginea veniturilor obținute de edilul local, a fost iscată de un consilier, în ședința din 10 septembrie același an. El considera incompatibilă funcția deținută cu cea de avocat. Consiliul Municipal a contrarcarat cele afirmate, subliniind că acesta niciodată nu a pus interesele sale personale mai presus de cele obștești, el fiind un “om foarte corect, foarte conștiincios și scrupulos. ... Dl primar înainte de a fi ales ca primar, prin muncă serioasă de mai mulți ani a pus o bază solidă biroului său avocațial, deci n-ar fi uman, mai ales dacă legea nu-l oprește ca consiliul să strice tot ce dă de atâția ani a clădit în interesul biroului său”. Celelalte propuneri au vizat buna funcționare a tuturor serviciilor subordonate primăriei, fixarea prețurilor la anumite produse, reglementarea problemei privind apa potabilă, care fusese contaminată etc.²⁰

În scurtul său mandat, cu ajutorul membrilor Consiliului Municipal a implementat proiecte de modernizare a transporturilor și a infrastructurii.²¹ Într-un document el sublinia: “Am desființat unicul mijloc de transport de persoane în comun din centrul orașului, reprezentat printr-un tramvai tras de cai/ repet de cai? și ulterior alternativ de o locomotivă mică cu cărbuni încălzită, înlocuind acest unic mijloc de transport de persoane cu mai multe autobuze noi, atât pe bulevard cât și pe străzile laterale, la cimitir și îndeosebi în suburbiile alipite atunci orașului, tot de mine. Am înființat la halele

¹⁸ C.M.A., C.I., F.M.O., 2729 (Memoriul lui Cornel Luțai).

¹⁹ SJANA, F.P.M.A., dos. 54/1927–1930, 206–207, 234–235.

²⁰ Ibid., 213–219.

²¹ Ibid., 220–227.

autobuzelor săli de așteptare din sticlă, transparentă, modernă, spre marea bucurie a călătorilor”.²²

O altă preocupare a fost cea legată de luarea monopolului deținut de particulari asupra cinematografeleor. În memoriul din 1967, consemna: “Am ’naționalizat’ toate cinematografele din oraș, aflătoare în exploatarea unor particulari, am construit în plus cinematografe noi chiar și în suburbiu, plus un cinematograf nou de vară modern, am introdus în toate cinematografele aparatele necesare pentru filme sonore, neexistând până atunci în oraș, am sporit veniturile primăriei astfel cu multe milioane, investițiile de atunci s-au cifrat la circa 11 milioane lei”.²³

În ședința Consiliului Municipal Arad din 3 decembrie 1930, s-a decis introducerea aparaturilor pentru redarea sonorizării filmelor care se derulau în cinematografe. Cea mai cotate firmă a fost “Western-Electric”, care timp de 10 ani închiria echipamentele necesare – un aparat dublu pentru două proiectoare de film sonor pentru plăci, pânză specială de ecran – a fost selectată pentru a asigura aparatura la Cinema Central. Firma Klangfilm asigura sonorizarea la Cinematograful “Select”.²⁴

O însemnătate aparte a avut-o debutul procesului de alipire la oraș a cartierelor mărginașe, atunci comune ce înconjurau Aradul. Primarul dr. Cornel Luțai, în ședința din 14–15 octombrie, a expus în propunerea de buget pe anul 1931 introducerea unei taxe “pentru întreținerea și completarea cadastrului” pentru a întregii cadastrul cu părțile alipite orașului; au fost mărite taxele la spital, din pricina nevoii de a asigura transportul din comunele învecinate; au fost alocate fonduri pentru construirea unor noi școli și pentru restaurarea unor edificii. A fost alocată suma de 2.000.000 lei pentru modernizarea drumurilor de la periferia orașului; a fost majorată cu 500.000 lei cea destinată comitetului școlar, fiindcă rețeaua școlară s-a extins, prin adăugarea instituțiilor de învățământ din cartierele Micălaca și Gai.

Un alt proiect dezbătut a fost cel referitor la înființarea de către primărie a unei fabrici de sifon și a unei întreprinderi de pompe funebre, deoarece antreprenorii au început să impună taxe exagerate populației. S-a prevăzut continuarea edificării unor localuri în obor – unul și pentru cereale –, împrejmuirea cimitirelor și montarea unor porți; achiziționarea unui automobil, subvenționarea școlii de arte și meserii; amenajarea canalului în cartierul Micălaca.²⁵

Înființarea comisiei de sistematizare a orașului și cea de modernizare a conductelor de alimentare cu apă potabilă a reprezentat un alt pas important.²⁶

²² C.M.A., C.I., F.M.O., 2729 (Memoriul lui Cornel Luțai).

²³ Ibid.

²⁴ SJANA, F.P.M.A., dos. 54/1927–1930, 268–276.

²⁵ Ibid., 220–227.

²⁶ Ibid., 235–236.

Pentru a conferi ordine și curățenie orașului, s-a hotărât excluderea din centru a comercianților și industriașilor din provincie, în ziua de vineri, când începea târgul de țară. Cerealele, alimentele, lemnele, produsele industriașilor, articolele comercianților, care își duc mărfurile la târgurile mari ori săptămânale primeau dreptul de a le vinde numai în obor, lângă cazarma de cavalerie. Au fost achiziționate pământurile scutite de sarcini de la proprietari pentru a lărgi drumul care ducea la pășunea comună “Geliu”. Cantina municipală urma a fi dotată cu cele necesare, iar șomerii aveau gratuitate. Au fost desemnați consilieri în comitetele școlilor primare și grădinițelor.²⁷ Au fost vândute terenuri unor particulari pentru alinierea străzii, acordate subvenții locuitorilor nevoiași, procurați tauri și s-au fixat prețurile la electricitate.²⁸ Despre alte realizări amintește mai târziu: “Am format parcuri în tot orașul și îndeosebi pe marele bulevard din centru, care duce până la gară, desființând oborul de pe acel bulevard. ...Populația muncitorească română și maghiară era foarte mulțumită cu activitatea mea gospodărească revoluționară, schimbând în scurtă vreme aspectul acestui oraș de la frontieră.”²⁹

Continuator al vechilor proiecte și inițiatorul unora inovatoare, el a făcut ca Aradul să rivalizeze cu marile orașe ale României interbelice.

Susținător al tinerilor merituosi, al celor cu nevoi speciale ori asociațiilor, a acordat sprijin financiar din bugetul local. În 13 noiembrie 1928, a decis împreună cu președintele Comisiei Interimare, Nicolae Mihulin,³⁰ aprobarea unui ajutor școlar elevei Florica Popovici, de 15.000 lei; asigurarea subvenției pentru Ioan Panian, student la Academia de Belle Arte din Paris și lui Iosif Figus, orfan de război, care dorea să se specializeze în arta ceramică. În mai puțin de o lună, în 10 decembrie, a luat hotărârea ca împreună cu președintele Comisiei Interimare, Ștefan Olariu, să acorde subvenții colonelului invalid de război Dimitrie Bardoși, 12.000 lei, pictorului

²⁷ Consilierii delegați au fost: Nicolae Cristea – Școala nr. 12 din Micălaca Nouă; dr. Iuliu Borneas – Școala primară nr. 15 din Micălaca Veche; dr. Alexa Boțioc – Școala primară nr. 18 din Ceala și Grădinița de copii nr. 11 Ceala; dr. Terentiu Olariu – Școala primară nr. 3.

²⁸ SJANA, *F.P.M.A.*, dos. 54/1927–1930, 260–265.

²⁹ C.M.A., *C.I., F.M.O.*, 2729 (Memoriul lui Cornel Luțai).

³⁰ Nicolae Mihulin (1878, Prăjești–1941, Mănerău) – a fost primul director român al Gimnaziului Regal de Stat din Arad, azi Colegiul Național “Moise Nicoară”. A fost o figură importantă al epocii sale. În calitate de profesor la Institutul Pedagogic din Arad, acesta a desfășurat o intensă activitate publicistică, fiind recunoscut pentru articolele sale care condamnau viciile societății contemporane lui. Totodată, el milita pentru preluarea și implementarea unui mod de viață civilizat. Vezi detalii în Felicia Aneta Oarcea, “Implicarea dascălilor din orașul și comitatul Arad în combaterea unor vicii ale societății (1867–1918),” în Doru Sinaci, Emil Arbonie, eds., *Administrație românească arădeană. Studii și comunicări*, I (Arad: “Vasile Goldiș” University Press, 2010), 42–54.

Cornel Minișan o subvenție de 10.000 lei și Asociației Culturale “Înfrățirea”, 20.000 lei.³¹

În calitate de președinte al Comisiei Interimare, dr. Cornel Luțai și secretarul comunal Ștefan Olariu au aprobat lui Pompei Chevereșan, Anei Rubletzky, fiicei Tereziei Furman, în 2 octombrie 1929, câte o subvenție în pregătirea unei cariere artistice. O lună mai târziu, i s-a acordat o bursă de 40.000 lei lui Teodor Țiucra, el beneficiind de aceasta și în anul universitar 1930/1931, potrivit deciziei din 18 octombrie 1931. De o bursă în valoare de 2.542 lei s-a bucurat și Serena Stern, care studia la Budapesta; Traian Groza, student la Școala de Arte Frumoase din Cluj; Cornelia Timko, de la Academia de Arte din Budapesta; Remus Adamovici, de la Academia de Pictură din București; Ecaterina Csátlos, de la Școala de Belle Arte din Budapesta.³²

În primăvara anului 1930, alături de fruntașii politici arădeni – dr. Ștefan Cicio Pop, dr. Mihai Mărcuș, deputatul Alex. Vlad, dr. Ioan Ursu, dr. Alexa Boțioc, dr. Iuliu Borneas, dr. Ioan Robu, dr. Raicu, dr. Vicaș și alții – a fost prezent la o “Impozantă manifestație a blocului național-român din Arad”. Discursurile rostite de dr. Ștefan Cicio Pop, dr. Mihai Mărcuș, dr. Romul Coțioi au avut un conținut ce îndemna la consolidarea unității României și au condamnat acțiunile antirevizioniste ale Ungariei.³³

Debutul lunii mai a anului 1930 a marcat, pe fondul mișcării revizioniste, noi provocări asupra viitorului patrimoniului pașoptist al Palatului Cultural. Cu multă diplomație, autoritățile locale au luat următoarea decizie:

“Noi Președintele și Comisiunea Interimară a Municipiului Arad în ședința noastră din 13 mai 1930, deliberând asupra adresei nr. 1182/1930 Directorului Ministerial VII Timișoara referitoare la documentele istorice din anii 1848/1849 ce se află în colecțiile Palatului Cultural din Arad,

Decidem:

1. Atât colecția muzeală de relicvii din anii 1848/1849 și arhiva din aceași ani ce se află în Palatul Cultural constituie proprietatea Primăriei Municipiului Arad. Orașul nostru este mândru de aceste prețioase colecții, pe care le îngrijește după puterile sale și le păstrează în bună stare, neputând renunța la proprietatea lor nici la un caz.
2. Muzeul întreținut în condiții bune poate fi vizitat de oricine, iar arhiva care se păstrează în biblioteca Palatului Cultural, poate fi studiată de orice intelectual cu interes pentru istoria vremurilor de atunci”.

³¹ C.M.A., *Arhiva Palatului Cultural, Fond Secția Artă, (A.P.C., F.S.A)*, dos. 1928, filă nenumărată (f. nenr.).

³² Ibid., dos. 1930, f. nenr.; Ibid., dos. 1931, f. nenr.

³³ *Românul*, XV (Arad, 1930, nr. 10, duminică 9 martie): 1.

Documentul a fost semnat de primarul dr. Cornel Luțai, de directorul Palatului Cultural, dr. Lazăr Nichi, și de secretarul general al municipiului, Ștefan Olariu.³⁴

Președinele Comisiei Interimare a Municipiului Arad, dr. Cornel Luțai a propus desemnarea ca președinte de vârstă pe Alexandru Vlad. În ședința din 15 mai 1930, consilierii locali³⁵ au depus jurământul, dr. Cornel Luțai fiind reales ca primar alături de cei doi viceprimari (ajutori de primari), dr. Ioan Ursu și Velcsöv Géza.³⁶

Urcarea pe tron a Majestății Sale Regele Carol II a fost salutăată și în ședința Consiliului Municipal Arad, din 9 iulie 1930. Dr. Cornel Luțai a fost reconfirmat în funcția de primar. În urma deciziei Ministerului de Interne, s-a aprobat hotărârea Consiliului Municipal de a avea doi ajutori de primar – Corel Omescu și Tiberiu Zima –, care au depus jurământul în fața prefectului județului Arad, dr. Iustin Marșieu. După alegerea membrilor în comisiile de specialitate – comisia juridică, comisia pentru propuneri de numiri și înaintări, comisia financiară, comisiunea de apel a taxelor comunale, comisia economică, comisia de înfrumusețare, comisia de recepționare, comisia edilă, comisia tehnică, consiliul de igienă și salubritate, comisia teatrală, comisia pentru supravegherea Palatului Cultural, comisia pentru ocrotiri sociale, comisia de control a căminului comunal de ucenici, comitete școlare – a solicitat punerea în aplicare a propunerii delegației consiliului, prin care se cerea construirea în regim de urgență a unui garaj pentru autobuze. Suma alocată acestei investiții s-a ridicat la 500.000 lei. Planurile și devizele întocmite de serviciul tehnic comunal au fost prezentate biroului consiliului comunal. Un proiect aflat în derulare a fost cel al pavării străzii principale din Micălaca. Acțiunea a suferit amânări din pricina procedurilor de licitație.³⁷

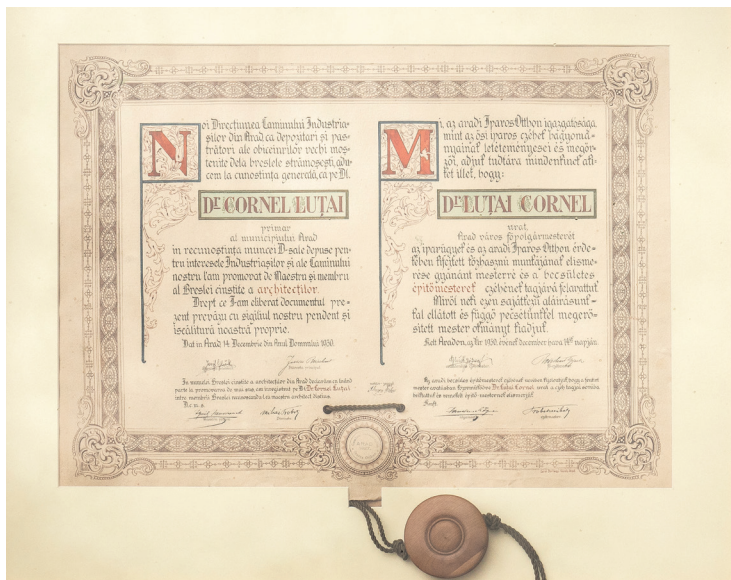
Gestul de recunoștință a Direcțiunii Căminului Industriașilor față de edilul șef s-a materializat prin acordarea unei diplome în 14 decembrie 1930, prin care

³⁴ SJANA, *F.P.M.A.*, dos. 43/1930, 4.

³⁵ Alexandru Vlad, dr. Cornel Luțai, dr. Ioan Robu, dr. Iulian Borneas, dr. Iulius Vicaș, dr. Alexa Boțioc, Iustin Olariu, Teodor Stana, Ioan Tatu, Müller Vludel, Nicolae Păiușești, dr. Eugen Singer, dr. Aurel Raicu, Alexandru Constantinescu, Ștefan Braun, Consuela Laugier, dr. Barabas Béla, dr. Prcey, Béla, dr. Velkov Géza, Iuliu Remhardt, Arthur Rosemberg, dr. Alexandru Nagy, dr. Széll Ludovic, Gavrilă Iuház, Izidor Kerpel, dr. Löcs Radu, Blaskovits Ștefan, Bérczy Ludovic, Lantos Maximilian (membrii aleși), dr. Teodor Botiș, dr. Terentie Olariu, Dimitrie Popoviciu, Traian Vățian, Iosif Popa, dr. Lakatos Otto, Ioan Chera, Cristea Niculescu (membrii de drept), Ștefan Olariu (secretarul general al municipiului); absenți: Tiberiu Zima, dr. Emil Veliciu, Cornel Omescu.

³⁶ SJANA, *F.P.M.A.*, dos. 54/1927–1930, 187–190.

³⁷ Ibid., 194–200.

a fost desemnat maestru și membru al Breslei Arhitecților, fiind recunoscut ca maestru arhitect distins.³⁸

În 16 ianuarie 1931, Serviciul Cultelor și Instrucțiunii Publice din cadrul Primăriei Municipiului Arad, a alocat suma de 3000 lei pentru ridicarea bustului lui Nicolae Filipescu, la București.³⁹ La sfârșitul aceleiași luni, a fost achiziționată medalia confecționată de sculptorul Constantin Barascki, cu suma de 400 lei, medalie realizată cu prilejul serbărilor Unirii din anul 1929, reprezentând pe M.S. Regele Ferdinand I Întregitorul României Mari.⁴⁰

Prefacerile politice ale anului 1931 și extenuarea fizică și psihică, l-au determinat să-și dea demisia din funcția de primar. În următorii trei ani, el a fost preocupat de propria-i sănătate.⁴¹

Primăria Municipiului Arad, ca un prinos de recunoștință față de activitatea depusă de edilii dr. Ioan Robu, dr. Ștefan Anghel și dr. Cornel Luțai, a alocat suma de 9000 lei pentru realizarea portrelelor celor trei, în 19 ianuarie 1932. Ele au fost realizate de reputatul pictor portretist, stabilit în Arad, Carol Wolff.⁴²

Iubitor de artă și frumos, Cornel Luțai a deținut în colecția personală lucrări

³⁸ C.M.A., C.I., F.M.O., 2731 (Il. 3: Diplomă de onoare, Arad, 14 decembrie 1930).

³⁹ În anul următor, respectiv 1932, bustul lui Nicolae Filipescu (1862–1916), realizat de sculptorul Oskar Späthe, a fost expus în Palatul Cercului Militar Național.

⁴⁰ C.M.A., A.P.C., F.S.A., dos. 1931, f. nenr.

⁴¹ Ibid., C.I., F.M.O. (Biografie Luțai).

⁴² Ibid., A.P.C., F.S.A., dos. 1932 (Decizia Primăriei Municipiului Arad, Serviciul Cultelor și

realizate de pictorul bănățean Ioan Zaicu (1862–1914): “Nud de bărbat” (dorso) în ulei; “Cap de studiu” în creion și un portret în ulei.⁴³

Schimbările intervenite după cel de-Al Doilea Război Mondial, au afectat situația profesională și materială a avocatului dr. Cornel Luțai. După anul 1948 i-au fost naționalizate casa și o parte din bunuri. Unele au fost oferite spre vânzare unor instituții de cultură, precum Muzeul Național al Banatului ori Biblioteca Academiei Române.

Din colecția sa de artă, Muzeul Banatului din Timișoara a achiziționat două dintre lucrările pictorului Ioan Zaicu, în anul 1956.⁴⁴

Cunoscut colecționar, a oferit spre vânzare colecția sa de numismatică Bibliotecii Academiei Române, în anul 1962. Trei ani mai târziu, Banca de Stat din Arad i-a solicitat-o. Neavând nici un act doveditor a adresat o solicitare directorului Bibliotecii Academiei Române, Octavian Iliescu, în 11 ianuarie 1965, pentru a i se elibera un document justificativ al tranzacției. La scurt timp, Cornel Luțai a adresat o cerere de anulare a autorizației de vânzare.⁴⁵

Ani la rând, a căutat să redobândească vechiul imobil în care a locuit. Începând cu 1949, a adresat autorităților memorii. Din conținutul celui din 21 noiembrie 1967 răzbat următoarele:

“Subsemnatul Cornel Luțai, domiciliat în Arad, str. Karl Max, nr. 69, în vârstă de 78 de ani, pensionar, prin prezenta cerere Vă solicit revenirea asupra naționalizării proprietății mele din Arad, str. 7 Noiembrie, nr. 10/a/ fost Grigore Comșa 12/, așa cum am cerut în apelul meu înaintat la Comitetul Provizoriu al orașului Arad, sub. nr. 20.005, la 20 aprilie 1950, la care nu am mai primit nici un răspuns nici până în ziua de azi.

Considerentele pe care mă bazam și mă bazez și la carele actuale în susținerea cererii mele, sunt următoarele:

Decretul nr. 92/1950: Mon. Of. nr. 36/1950/ pentru naționalizarea unor imobile la art II, glăsuiește astfel: “nu intră în prevederile decretului de față și nu se naționalizează imobilele proprietatea muncitorilor, funcționarilor, intelectualilor profesioniști și pensionarilor.

Or, în momentul naționalizării/: data promulgării decretului: 20 aprilie 1950/ subsemnatul eram: 1. Funcționar, angajat la Cooperativa “Ecaterina

Instrucțiunii Publice nr. 1456/1932 privind realizarea portretului primarului Cornel Luțai, 19 ianuarie 1932).

⁴³ Miloia, “Pictorul Ioan Zaicu,” 15.

⁴⁴ Aducem mulțumiri pentru informație istoricului drd. Marius Cornea, Muzeul Banatului Timișoara.

⁴⁵ Arhiva documentară Octavian Iliescu. <https://www.numismaticaoctavianiliescu.ro/28-corespondenta-privata/534-lutai-cornel> (accesat 15.05.2010).

Varga” Arad, ca șeful serviciului de planificare, muncă, și salarii, apoi eram 2/ traducător și interpret oficial, achitând conform legii impozitul legal și în fine 3/. eram și pensionar de stat încă din anul 1947, conform anexelor alăturate la apel sub 1, 2, 3.

Pentru ipoteza că din diferite motive nu mi s-ar afla dosarul cu apel și anexele lui, alătur aici în copie apelul meu de atunci, precum și ca dovezi sub 1. Dovada în copie că în momentul naționalizării/: 20 aprilie 1950:/ eram funcționar angajat la Cooperativa “Ecateriva Varga” Arad, ca șeful serviciului de planificare, muncă și salarii, sub 2. în copie chitanța despre plata impozitului de 825 lei, după profesia de interpret la 11 ianuarie 1950, spre dovedirea că eram intelectual profesionist și sub 3. copia deciziei nr. 5680 din 23 ianuarie 1947, despre punerea mea în retragere ca avocat de stat consilier, publicată în Mon. Of. 23/1947, pagina 683.

Socotesc că cumulumul acestor 3 motive, adică tripla mea calitate de a fi exceptat, sunt suficiente și nu văd, care sunt acele motive legale/?/ care ar fi atras naționalizarea fostei mele proprietăți în ciuda dispozițiilor categorice din art. II al decretului de mai sus, decât pizma și răzbunarea unora, orbiți de a mai vedea și dispozițiile mie favorabile din art. II invocat, zic răzbunarea față de mine ca fost primar al orașului în trecut. ...

În plus, în afară de faptul că a mea casă fost naționalizată pe nedrept, după ce un an de zile am plătit și chirie, am fost evacuat forțat din ea, deși dispozițiile de atunci îmi acordau dreptul de a rămâne mai departe acolo ca simplu chiriaș, dar s-a invocat ca motiv creat intenționat și artificial, că imobilul este destinat pentru 30 de zile în vederea recrutării de către armata română din Arad. Chiar și comandantul recrutărilor și-a exprimat atunci mirarea, cum de în întregul oraș Arad nu s-a aflat un alt imobil pentru recrutare decât chiar casa mea. După terminarea operației de recrutare, locuința nu mi-a fost retrocedată, ci repartizată altor persoane, cu toate insistențele mele.

Țin să menționez că nu am fost niciodată nici arestat, nici închis și în toată viața mea nu am fost pedepsit pentru abateri de la respectarea legii.

Imobilul l-am construit din averea moștenită de la părinții mei și din împrumutul ipotecar primit de la Banca “Victoria” Arad.

Casa are trei camere de locuit la stradă în parter, pentru fiica mea și 4 camere de locuit la stradă în etaj, pentru mine și soția și pentru birou avocațial, deci este o casă familiară modestă.

Numai dușmănia mai sus amintită poate explica tratamentul cu totul nedrept căruia am fost supus în ultimii 20 de ani.

Am fost un slujitor corect și cinstit al Statului și orașului și toți cetățenii mei știu prea bine ce am făcut pentru orașul nostru între anii 1928–1931, când am fost primarul orașului. ...

Am fost sever, dar drept, nu am cruțat pe nimeni care nu cruța avutul obștesc, nu am utilizat postul ce l-am ocupat pentru deservirea intereselor mele personale. Tot ceea ce afirm aici poate fi controlat, verificat și sunt convins că este imposibil să nu mi se facă și mie dreptate după vechimea mea de serviciu de 42 ani și 9 luni, muncit corect și cinstit.

Am 78 de ani și poate numai puțin timp am de trăit. Proiectul de lege privitor la folosirea spațiului locativ dă dreptul proprietarilor să-și poată evacua chiriașii și astfel și eu pot ajunge cu soția mea la această soartă, la vârsta mea și în situația mea actuală cu o pensie modestă.

În concluzie, vă rog să binevoiți a reveni asupra naționalizării casei mele în baza cumulului de motive de exceptare din art. II al decretului invocat și în cel mai rău caz a excepta cel puțin apartamentul ce l-am ocupat înainte de naționalizare, ținând seama de trecutul nepătat și de activitatea mea în folosul țării și orașului în care locuiesc...

Arad, 21 noiembrie 1967

Cu devotament:
Cornel Luțai”⁴⁶

Simțindu-și sfârșitul aproape, s-a stins din viață un an mai târziu, la Arad, conform certificatului de deces nr. 1038, emis pe data de 1 august 1968.⁴⁷ Rămășițele sale pământești se odihnesc în Cimitirul “Eternitatea” din Arad.

Vremurile comuniste nu au cântărit truda pe care a depus-o în slujba țării.

Recuperarea trecutului și memoriei fostului edil al Aradului a rămas o datorie a noastră, a celor care se străduiesc să scoată din uitare o frântură de viață, o istorie și o memorie a unuia care a trăit între un imperiu și un nou stat, România, traversându-le pe ambele, cu speranța nemărturisită că, într-o zi, cineva va face cunoscută povestea vieții sale. Intelectual de seamă, cu o activitate remarcabilă în plan politic și administrativ, avocatul dr. Cornel Luțai a fost un reformator al epocii sale, un spirit vizionar, care a clădit întreaga carieră cu multă trudă și perseverență. Asemeni tuturor celor din generația Unirii, a țesut în jurul său o poveste demnă de urmat.

⁴⁶ C.M.A., C.I., F.M.O., 2729 (Memoriul lui Cornel Luțai).

⁴⁷ SJANA, C.R.S.C., O.P.O.R. Nădlac, Reg. 32/1883-1891, 59.

ON THE TRAIL OF THE GENERATION OF THE
GREAT UNION. CORNEL LUȚAI (1889–1968), MAYOR
OF ARAD. BIOGRAPHIC REFERENCES

Abstract

An emblematic representant of the generation of the Great Union, dr. Cornel Luțai (1889–1968) was born in Nădlac, Arad County; in November 18, 1911, he became a Juris Doctor at the University in Cluj. Once graduating he applied for a trainee lawyer at Szeged Bar (June 1, 1911–March 12, 1912), and at Arad Bar, working within the offices of advocates Nemet János and Iustin Marșieu up to July 1, 1914. He was invited to take part in Alba Iulia National Assembly in (December 1, 1918) and involved after in the political-administrative life in Arad. As a mayor of this town (1928–1931), he modernized the urban transport, embellished the center of Arad, and joined the neighbouring villages; he also backed the cultural life and the deserving young people. The communist times did not absolve him from nationalization.

Advocate dr. Corneliu Luțai, perseverently and toisomely setting his career, was a visionary mind, an important intellectual, and a reformer at his times. He weaved a worthy of consideration story on him, as well as the whole generation of the Great Union.

ASPECTE PRIVIND RELAȚIILE ROMÂNIEI CU IUGOSLAVIA ÎN TIMPUL GUVERNĂRII IORGA-ARGETOIANU (APRILIE 1931- MAI 1932): RELAȚIILE DIPLOMATICE

Eusebiu Narai*

Cuvinte cheie: politică externă, România, Iugoslavia, Banat, Sever Bocu

Keywords: foreign policy, Romania, Yugoslavia, Banat, Sever Bocu

În anii 1931–1932, nori negri se adună deasupra Europei. Este o expresie plastică pentru o realitate înfricoșătoare, pentru un prezent sumbru și un viitor incert. În această perioadă, nimic nu părea să anunțe apariția unei singure raze de soare, tot plastic vorbind. Continentul european, care se refăcuse destul de greu după Marele Război, numit astfel nu numai datorită râurilor de sânge ale ostașilor care și-au jertfit viața în tranșee, pe câmpurile de luptă sau în spitale de campanie, departe de părinți, frați, bunici, soții sau copii, de o parte sau de alta a blocurilor militare constituite la sfârșitul secolului XIX și la începutul secolului XX, ci și grație faptului că unele popoare au reușit să-și vadă visele cu ochii (formarea statelor proprii sau alipirea unor teritorii, locuite de con-săngenii lor, aflate – vremelnice – sub stăpânire străină), trecea, acum, printr-o criză economică devastatoare, care a scos din întuneric forțe extremiste, cu un discurs populist la sufletul maselor largi, forțe care se vor impune rapid pe scena politică, vor ajunge la putere, în mod legal sau ilegal, și vor institui regimuri de salvare a popoarelor respective, în care viața, libertatea și demnitatea omului nu valorau absolut nimic.¹

* Universitatea de Vest Timișoara, b-dul Vasile Pârvan, nr. 4, e-mail: eusebiu.narai@yahoo.com

¹ Pentru detalii vezi lucrările: Serge Berstein, Pierre Milza, *Istoria Europei* vol. V (Iași: Editura Institutului European, 1998); Roy Medvedev, *Despre Stalin și stalinism* (București: Humanitas, 1991); Alexandr Zinoviev, *Homo Sovieticus* (Cluj-Napoca: Dacia, 1991); Zbigniew Brzezinski, *Marele eșec. Nașterea și moartea comunismului în secolul XX* (Cluj-Napoca: Dacia, 1993); Michel Beaud, *Istoria capitalismului de la 1500 până în 2000* (Chișinău: Cartier, 2001); Jean Carpentier, François Lebrun, coord., *Istoria Europei* (București: Humanitas, 1997); Nicolae Ciachir, *Istoria politică a Europei de la Napoleon la Stalin* (București: Oscar Print, 1998); Pierre

În planul relațiilor internaționale, Liga Națiunilor încerca din răspuțeri, fără a avea însă la îndemână toate mijloacele necesare, să pună capăt conflictelor izbucnite în diferite colțuri ale lumii, Marile Puteri purtau negocieri intense pentru reîmpărțirea sferelor de influență și pentru rezolvarea afacerilor europene într-un club select, unde să nu aibă acces țările mici, iar statele revizioniste se străduiau să primească sprijin necondiționat din partea statelor totalitare în vogă în acești ani (Italia și Germania – în primul rând). Pe acest fond extrem de neliniștitor, statele Micii Înțelegeri, beneficiind de sprijin deplin din partea Franței, se străduiau să rămână un pol de echilibru și stabilitate în Europa centrală și răsăriteană.²

Acesta era contextul internațional în care România trebuia să-și apere interesele, iar vecinătatea cu trei state revizioniste (Ungaria, Bulgaria și Uniunea

Milza, Serge Bernstein, *Istoria secolului XX*, vol. I (1900–1945) (București: ALL, 1998); Jean-Marie Le Breton, *Măreția și destinul bătrânei Europe (1492–2004)* (București: Humanitas, 2006); John R. Barber, *Istoria Europei moderne* (București: LIDER, 1993); Jeliu Jelev, *Fascismul* (București: Editura Științifică, 1992); François Châtelet, Évelyne Pisier, *Conceptiile politice ale secolului XX* (București: Humanitas, 1994); Terence Ball, Richard Dagger, *Ideologii politice și idealul democratic*, ediția a 2-a (Iași: Polirom, 2000); Hannah Arendt, *Originile totalitarismului* (București: Humanitas, 1994); Dominique Vallaud, *Dicționar istoric* (București: ARTEMIS, 2008); Enzo Collotti, *Germania nazistă* (București: Editura Științifică, 1969); Jacques Droz, *Istoria Germaniei* (București: Corint, 2000); Christian von Krockow, *Germanii în secolul lor (1890–1990)* (București: ALL, 1999); Jean-Claude Lescure, *Fascismul și nazismul* (Iași: Editura Institutului European, 2002); Paul Dukes, *Istoria Rusiei (882–1996)* (București: ALL, 2009); Peter Calvocoressi, *Europa de la Bismarck la Gorbaciov* (Iași: Polirom, 2003); Stefano Bianchini, *Problema iugoslavă* (București: BIC ALL, 2003); Barbara Jelavich, *Istoria Balcanilor*, vol. 2 (Iași: Editura Institutului European, 2000); Ioan Scurtu, coord., *Structuri politice în Europa Centrală și de Sud-Est (1918–2001)*, vol. I (București: Editura Fundației Culturale Române, 2003).

² Pe larg despre relațiile internaționale, cu precădere despre relațiile dintre statele europene, în perioada menționată: Ennio di Nolfo, *Introducere în istoria relațiilor internaționale* (București: BIC ALL, 2007); Viorica Moisuc, *Premisele izolării politice a României. 1919–1940* (București: Humanitas, 1991); Maurice Văisse, coord., *Dicționar de relații internaționale. Secolul XX* (Iași: Polirom, 2008); Nicolae Ciachir, *Istoria relațiilor internaționale de la pacea westfalică (1648), până în contemporaneitate (1947)* (București: Oscar Print, 1998); Eliza Campus, *Ideea federală în perioada interbelică* (București: Editura Academiei Române, 1993); Milan Vanku, *Mica Înțelegere și politica externă a Iugoslaviei (1920–1938)* (București: Editura Politică, 1979); Jean Bérenger, *Istoria Austriei* (București: Corint, 1999); Eliza Campus, *Mica Înțelegere*, ediția a 2-a (București: Editura Academiei Române, 1997); Jean-Baptiste Duroselle, *Istoria relațiilor internaționale*, vol. I (1919–1947) (București: Editura Științelor Sociale și Politice, 2006); Eliza Campus, *State mici și mijlocii din centrul și sud-estul Europei în relațiile internaționale: prima jumătate a secolului al XX-lea* (București: Editura Politică, 1988); Ioan Scurtu, coord., *Istoria românilor*, vol. VIII (București: Editura Enciclopedică, 2003); Gheorghe Zaharia, Constantin Botoran, *Politica de apărare națională a României în contextul european interbelic (1919–1939)* (București: Editura Militară, 1981); Eliza Campus, *Înțelegerea Balcanică* (București: Editura Academiei R.S.R., 1972).

Sovietică), care-i contestau frontierele, au determinat o ascensiune destul de rapidă a unor forțe naționalist-extremiste, precum Garda de Fier, pe scena politică internă, ascensiune facilitată – în egală măsură – de imposibilitatea găsirii unor remedii de moment, adecvate gravității crizei economice în mediul rural, și de tendințele autoritare ale suveranului, care dorea să-și subordoneze, inițial, o mișcare ce tindea să devină de masă, pentru a o folosi în scopuri proprii.³

Am preferat să aleg această temă din câteva considerente: situația economică dificilă a țării noastre, cu impact asupra vieții cotidiene, frământările

³ Este necesară consultarea mai multor lucrări de referință, precum: Ion Bulei, *Scurtă istorie a românilor* (București: Meronia, 1996); Victor Axenciuc, *Introducere în istoria economică a României. Epoca modernă și contemporană*, partea I (București: Editura Fundației “România de Măine”, 1999); Florin Constantiniu, *O istorie sinceră a poporului român*, ediția a II-a revăzută și adăugită (București: Editura Univers Enciclopedic, 1999); Gheorghe Buzatu, Corneliu Ciucanu, Cristian Sandache, *Radiografia dreptei românești (1927–1941)* (București: Editura FF PRESS, 1996); Șerban Rădulescu-Zoner, coord., *Istoria Partidului Național-Liberal* (București: Editura BIC ALL, 2000); Catherine Durandin, *Istoria românilor* (Iași: Editura Institutului European, 1998); Grigore Gafencu, *Însemnări politice* (București: Humanitas, 1991); Sterie Diamandi, *Galeria oamenilor politici* (București: GESA, 1991); Pamfil Șeicaru, *Nicolae Iorga* (București: CLIO, 1990); Nicolae Iorga, *O viață de om așa cum a fost*, vol. IV (București: Minerva, 1981); Mircea Mușat, Ion Ardeleanu, *România după Marea Unire*, vol. II, partea I (1918–1933) (București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1986); Ioan Scurtu, *Istoria Partidului Național Țărănesc* (București: Editura Enciclopedică, 1994); Nicolae Jurca, *Istoria social-democrației din România* (București: Editura Științifică, 1994); Nicolae Gogoneață, coord., *Doctrinile partidelor politice* (București: Garamond, 1992); Petre Țurlea, *Nicolae Iorga în viața politică a României* (București: Editura Enciclopedică, 1991); Apostol Stan, *Iuliu Maniu. Biografia unui mare român* (București: SAECULUM I.O., 1997); I. G. Duca, *Portrete și amintiri* (București: Humanitas, 1990); Ioan Scurtu, Ion Bulei, *Democrația la români (1866–1938)* (București: Humanitas, 1990); Sorin Alexandrescu, *Paradoxul român* (București: Univers, 1998); Francisco Veiga, *Istoria Gărzii de Fier (1919–1941). Mistica ultranaționalismului*, ediția a 2-a (București: Humanitas, 1995); Frederic C. Nanu, *Politica externă a României (1919–1933)* (Iași: Editura Institutului European, 1993); Gheorghe Buzatu, coord., *Titulescu și strategia păcii* (Iași: Junimea, 1982); Emilian Bold, Ilie Seftiuc, *România sub lupa diplomației sovietice (1917–1938)* (Iași: Junimea, 1998); Ion Calafeteanu, *Revizionismul ungar și România* (București: Editura Enciclopedică, 1995); Eliza Campus, *Din politica externă a României. 1913–1947* (București: Editura Politică, 1980); Nicolae Ciachir, *Marile Puteri și România (1856–1947)* (București: Albatros, 1996); Constantin Ion, *România, Marile Puteri și problema Basarabiei* (București: Editura Enciclopedică, 1995); Ioan Scurtu, Gheorghe Buzatu, *Istoria românilor în secolul XX* (București: Paideia, 1999); Constantin Buchet, *România și Republica de la Weimar (1919–1933). Economie, diplomatie și geopolitică* (București: ALL EDUCATIONAL, 2001); Titu Georgescu, *Istoria românilor* (București: Editura Fundației “România de Măine”, 2000); Stephen Fischer-Galați, *România în secolul al XX-lea* (Iași: Editura Institutului European, 1998); Petre Bărbulescu, *România la Societatea Națiunilor (1929–1939): momente și semnificații* (București: Editura Politică, 1975); Vasile Rămneanțu, *Istoria relațiilor româno-iugoslave în perioada interbelică* (Timișoara: Mirton, 2007); Nicolae Titulescu, *Politica externă a României* (București: Editura Enciclopedică, 1994).

din sânul clasei politice românești, menținerea liniilor directoare ale politicii externe românești, viziunea și principiile pe baza cărora Nicolae Titulescu a condus diplomația românească, jocul Marilor Puteri. La toate aceste considerente, de natură obiectivă (în limitele obiectivității unei ființe umane, desigur), se adaugă și unele cu caracter subiectiv: pe de o parte – discursurile repetate ale lui Titulescu privind spiritualizarea frontierelor și tentativele sale de soluționare a problemelor divergente dintre România și Iugoslavia, iar pe de altă parte – personalitatea lui Sever Bocu⁴ și, implicit, rolul cotidianului fondat de acesta, în Timișoara (*Vestul*), de tribună a intereselor tuturor bănățenilor, cu alte cuvinte de apărare – în mod îndârjit, am putea spune – a drepturilor minorității românești din regatul vecin.

Armonizarea acestor considerente și includerea lor într-un plan unitar au reprezentat o adevărată provocare pentru mine.

Dând glas conceptului de «bănățenism» și exprimând convingerea intimă a lui Sever Bocu potrivit căreia divizarea Banatului istoric între România și Regatul Sârbo-Croato-Sloven, finalizată în anul 1924, a fost un act de trădare națională, cotidianul bănățean *Vestul* a abordat în paginile sale, cu o nuanță extrem de critică, raporturile diplomatice, economice, militare, culturale, școlare, bisericești și sportive dintre statul român și cel iugoslav în timpul guvernării Iorga-Argetoianu (aprilie 1931-mai 1932). Datorită dimensiunii, deloc neglijabile, a acestor raporturi complexe, în articolul de față am preferat să abordăm, în mod strict, relațiile diplomatice dintre cele două state vecine.

Ziarul, fondat la Timișoara în anul 1930 de către Sever Bocu, a prezentat, de nenumărate ori fațete necunoscute sau știute doar în cercurile înalte ale puterii de la București, ale raporturilor diplomatice româno-iugoslave.

De pildă, în numărul său din 15 iunie 1931, cotidianul bănățean atrăgea atenția cititorilor săi asupra unei cărți întocmite pentru uzul soldaților sârbi, scrisă de locotenent-colonelul sârb Costici și intitulată, în traducere, “Ce trebuie să știu eu, soldatul?”, despre a cărei existență aflase, deja, ziarul budapestan *Magyarság*. În cartea menționată mai sus, Costici făcea apel la eroii sârbi, îmbrăcați în uniformă, să fie pregătiți pentru dezrobirea fraților din lanțul de sclavie. El susținea faptul că recruții sârbi trebuie să știe să manipuleze armele, “atunci când patria va fi atacată sau noi vom ataca, spre a libera pe frații noștri, cari și acum gem sub jugul dușmanului”. În concepția autorului cărții respective, dușmanii externi ai sârbilor erau italienii, germanii, ungurii și bulgarii, care “doresc să răpească Serbia, iar pe locuitori să-i ducă în robie”. Emblematic este și următorul fragment din cartea amintită: “numeroase localități sârbești

⁴ În această privință trebuie, neapărat, consultate două lucrări despre Sever Bocu: Ioan Munteanu, *Sever Bocu (1874–1951)* (Timișoara: Mirton, 1999); Vasile Bogdan, *Un destin zbuciumat. Sever Bocu* (Timișoara: Augusta, 1999).

sunt pre pământul bestiiilor de unguri, bulgari și români”; sub rezerva sursei de informație folosite, deducem că, la nivelul păturilor superioare ale armatei iugoslave, predomina convingerea că România răpise teritorii sârbești, la fel cum procedaseră Ungaria și Bulgaria, în pofida faptului că țara noastră era partenera Iugoslaviei în cadrul Micii Înțelegeri și că exista o alianță matrimonială între capetele încoronate ale celor două state vecine. Răsfoind cu atenție paginile broșurii sârbești, putea fi dedus cu multă ușurință programul de politică externă al locotenent-colonelului Costici: de la Italia revendica partea nord-estică; de la Austria – Carinthia în întregime și Stiria, până la Semmering; de la Ungaria – “partea lipsă din Baranya și întreg județul Zala”; de la România – Banatul; de la Bulgaria – “partea occidentală până la Isker, împreună cu Sofia”; de la Albania – “partea de nord, inclusiv Scutari”. Astfel se putea constitui Serbia Mare. Broșura se încheia cu următoarele cuvinte: “Este o sfântă datorie a urmașilor să ducă la îndeplinire opera strămoșilor, Regatul nostru puternic, să dea concursul pentru eliberarea fraților noștri”. Rezulta, în mod indubitabil, faptul că panslavismul nu era doar apanajul Moscovei, Belgradul dorind să extindă, pe baza acelorasi principii, granițele regatului iugoslav, iar România figura, în mod surprinzător pentru mulți amatori în ale politicii, printre inamicii statului vecin, alături de Ungaria și Bulgaria, state revizioniste cu pretenții teritoriale la adresa Iugoslaviei, exprimate fără perdea, în nenumărate ocazii.⁵

Pe de altă parte, totuși, erau semnalate contacte permanente la cel mai înalt nivel între România și Iugoslavia. În acest sens, era anunțat faptul că Principele Nicolae, fratele Regelui Carol al II-lea al României, va pleca la Belgrad cu avionul, într-o vizită neoficială, în ziua de 23 iunie 1931. În realitate, raporturile dintre cei doi membri ai Casei Regale se deteriorau progresiv, iar suveranul căuta să-l trimită pe fratele său, de multe ori, în tot felul de misiuni diplomatice, oficiale sau neoficiale, cât mai departe cu putință.⁶

Numărul cotidianului bănățean din 22 iulie 1931 reproducea un articol apărut în ziarul belgrădean *Politika*, din care aflăm următoarele: “La Zara apare ziarul *Litorio Dalmatiko*, care, în mod constant, atacă statul nostru ... în numărul său din 4 iulie (1931 – n.n.) publică un articol extrem de războinic (sub titlul <Noi vrem război, vom provoca război, vom învinge în război>)... la sfârșitul acestui faimos articol ni se strigă, în mod războinic: «Apelul nostru războinic este Split»”. Nu trebuie omis faptul că Veneția stăpânise, odinioară, coasta dalmată, că orașul Zara era dominat de discursurile extremiștilor italieni și că statul condus de Mussolini dorea să-și extindă influența, din nou, asupra întregului litoral dalmat și să transforme Marea Mediterană într-un lac intern

⁵ *Vestul*, Timișoara, anul II, nr. 338 (luni, 15 iunie 1931): 3.

⁶ *Vestul*, Timișoara, anul II, nr. 343 (duminică, 21 iunie 1931): 4.

(*Mare Nostrum*, din timpul Imperiului Roman). Ca de fiecare dată, îngrijorarea statului iugoslav față de intențiile revizioniste ale unora din vecinii săi, în cazul de față al Italiei, era împărtășită și de statul român, care se confrunta la rândul său cu revizionismul fățiș al Ungariei, Bulgariei și Uniunii Sovietice.⁷

În numărul *Vestului* din 25 iulie 1931 era consemnată iminența vizitei reginei Iugoslaviei, Mărioara, în România: “Duminică seara (26 iulie 1931 – n.n.) urma să sosească, cu simplonul prin Jimbolia, M.S. Regina Mărioara a Iugoslaviei, pentru a lua parte la căsătoria A.S.R. Principesa Ileana. La Jimbolia, M.S. Regina va fi întâmpinată de autorități. Trenul special până la Sinaia va fi condus de generalul Mihail Ionescu, directorul general al C.F.R.-ului”. De altfel, până la asasinarea Regelui Alexandru al Iugoslaviei în 1934, Regina Mărioara se va dovedi un veritabil ambasador al statului vecin, un promotor al bunelor relații româno-iugoslave și al consolidării Micii Înțelegeri, un militant pentru ameliorarea situației românilor din Iugoslavia.⁸

Căsătoria Principesei Ileana va marca, însă, o breșă în cadrul Micii Înțelegeri, prin prisma atitudinii statului român față de o posibilă restaurare a Habsburgilor, într-o Austro-Ungarie formată doar din statele austriac și maghiar. Numărul din 29 iulie 1931 al cotidianului timișorean reproducea ample fragmente din articolul intitulat <Anschluss sau Habsburg>, apărut în ziarul vienez *Siebenbürgisch-Deutsches Tagblatt*: “Chestiunea dinastică din Ungaria, nesoluționată, a creat, în Europa Centrală, un punct de presiune politică, în care au pătruns, acum, subit, în urma recunoașterii că starea economică actuală nu poate fi menținută, tendințele de putere politică ale Marilor Puteri europene...”

... Dacă, simultan cu chestiunea dinastică maghiară, s-ar putea soluționa și chestiunea austriacă într-un mod care să înlăture, odată pentru totdeauna, primejdia Anschluss-ului?

Dacă tânărul Otto (de Habsburg – n.n.), care, acum, este major și care, la Universitatea din Louvain, primește o educație anti-germană, ar fi pus pe tronul unei monarhii austro-ungare unită prin uniune personală?

Aproape peste tot, chestiunea «Anschluss sau Habsburg» a devenit o temă de discuție a acelor saloane politice internaționale din Londra, Paris, Roma și capitalele statelor succesoare, în care se pregătesc atentatele împotriva liniei Berlin-Viena.

Competentă este, pe de o parte, atitudinea Franței față de Italia, pe de altă parte – aceea a Micii Înțelegeri; aceasta din urmă, după cum se știe, a fost creată, odinioară, în scopul de a se împiedica reîntoarcerea unui Habsburg pe tronul maghiar.

⁷ *Vestul*, Timișoara, anul II, nr. 368 (miercuri, 22 iulie 1931): 4.

⁸ *Vestul*, Timișoara, anul II, nr. 371 (sâmbătă, 25 iulie 1931): 4.

Se poate presupune că același punct de vedere mai este reprezentat, și astăzi, de Cehoslovacia și Iugoslavia. Dar, în România, s-a produs o schimbare de concepție după reîntoarcerea Regelui Carol, cu atât mai mult întrucât sora Regelui, Principesa Ileana, se va căsători cu arhiducele Anton de Habsburg și, afară de aceasta, s-a produs o apropiere vădită între Ungaria și România în urma vizitei, la Budapesta, a Principelui Nicolae.

În ce privește Italia și Franța, s-a arătat lămurit, în ultimele luni, că proiectul uniunii vamale austro-german este desemnat, din motive de putere politică, de ambele state ca inacceptabil. În mod excepțional se întâlnesc, va să zică, în acest punct, interesele acestor doi mari adversari europeni, fiindcă ambii se tem de o scădere a influenței lor în Europa Centrală, respectiv în Balcani. Pentru Franța formează baza dușmăniei împotriva uniunii vamale alianța ei cu Cehoslovacia, iar pentru Italia îngrijorarea că o Germanie Mare care ajunge până la Brenner, cu tendințe spre sud-est, ar deranja planurile ei de predominanță în Balcani și, simultan, ar deveni, iar, actuală chestiunea Tirolului de Sud.

S-a dat, și din parte franceză, să se înțeleagă, la Budapesta, prin ziarul favorit al d-lui Briand (*Sauerwein*), că, la Quai d'Orsay, sunt dispuși să aibă, acum, o atitudine mai amicală față de chestiunea dinastică din Ungaria și reintegrarea unui Habsburg...

... vizita făcută de ex-împărăteasa Zita la perechea regală italiană... logodna lui Otto cu fiica cea mai mică a perechii regale italiene... vizita lui Scredi la Paris.

Trebuie să rămână o chestiune deschisă, avându-se în vedere atitudinea unor anumite cercuri cu influență franceză, cum se va câștiga, pentru această idee, Mica Înțelegere, în special Cehoslovacia, care, până acum, a declarat orice restaurare habsburgică drept «casus belli»...

... Se ia în considerare posibilitatea unei restaurări a Habsburgilor, drept contra-soluționare, pentru o formațiune germană, a problemei central-europene. Frica de o comunitate între Austria și Germania, fie ea chiar numai economică, pare să fie atât de mare încât se preferă de a reveni la o monarhie habsburgică, cu toate primejdiile ei, decât să se admită unirea firească a unui popor care trăiește în două state. Se comite greșeala hotărâtoare că chestiunea care, pentru noi, este pur maghiară, se extinde, fără a se întreba poporul austro-german, și asupra statului austriac. Acele cercuri austriece din aristocrație și cler care lucrează, astăzi, pentru acest legitimism experimental, sunt, în fond, numeric atât de neînsemnate, încât încercarea unei restaurări habsburgice cu ajutor străin ar fi, de la început, condamnată la eșuare. Singurul succes pe care l-ar putea avea, în Austria, un experiment legitimist nechibzuit ar fi o dictatură roșie de proporții care nu se pot imagina acum....⁹

⁹ *Vestul*, Timișoara, anul II, nr. 374 (miercuri, 29 iulie 1931): 3.

După ce prezintă mutațiile importante de pe arena internațională, determinate de uniunea vamală austro-germană, care părea doar un preambul al unui viitor Anschluss, autorul articolului din cotidianul *Vestul* se arată sceptic în privința unei restaurări a Habsburgilor în Ungaria și a refacerii Austro-Ungariei, într-o formulă teritorială limitată, în mod strict, la statele austriac și maghiar, fiind aproape convins de iminența instaurării unei dictaturi comuniste în Austria.

În numărul ziarului condus de Sever Bocu, din data de 7 august 1931, se regăsesc comentariile ziarului belgrădean *Vreme* pe marginea proclamației arhiducelui Otto, proclamație preluată din ziarul praghez *Ceske Slovo*, reproducă de presa cehoslovacă, franceză și germană, amplu comentată în presa franceză și germană: “Oricâtă nebulie ar fi în Ungaria, atrasă de situația tulbure actuală... noi ne îndoim că ea ar îndrăzni, totuși, să încerce o asemenea aventură, ale cărei ultime consecințe nu pot fi prevăzute. Este sigur că în atmosfera italo-ungară, plină de intrigi și de încercări de tulburare, se efectuează unele pregătiri legitimiste...”

... Ceea ce este caracteristic în proclamație și care ne izbește mai mult este mentalitatea cercurilor legitimiste ungare care visează, încă și azi, un anumit Regat al Sfântului Ștefan, care să se întindă până la Fiume chiar.

În ce privește partea proclamației în care se vorbește de Ardeal, noi avem impresia că este o intrigă față de Mica Antantă. Dar legăturile acesteia sunt mult mai puternice și pe o bază mult mai solidă decât își închipuie și cred legitimiștii unguri.

Cercurilor legitimiste ungare le este foarte bine cunoscut ce atitudine am luat noi cu prilejul celor două încercări ale lui Carol de Habsburg de a se întoarce pe tronul Ungariei. Ei pot fi siguri că atitudinea noastră n-ar fi mai puțin decisivă și față de Otto «nădăduitorul», care s-a proclamat «Rege Apostolic»... și față de o asemenea încercare noi vom ști să dăm un răspuns hotărât”.¹⁰

Cercurile guvernamentale iugoslave erau, așadar, extrem de îngrijorate față de posibilitatea restaurării Habsburgilor în Ungaria, care ar prefața refacerea Ungariei milenare, și erau hotărâte să dea o replică, pe măsură, unei astfel de inițiative, menită să ducă la destrămarea Micii Înțelegeri.

Reține atenția, în mod deosebit, articolul intitulat <Prietenii noștri, sârbii>, semnat de Vicențiu Bugariu, care prezintă o permanentă dispută româno-sârbă, o stare conflictuală prelungită, în opoziție cu propaganda oficială: “... Noi, aceștia din Banat, nu știm un singur caz – din tot trecutul Banatului – când să fi fost vreo apropiere amicală între români și sârbi. Dimpotrivă, în cele mai multe

¹⁰ *Vestul*, Timișoara, anul II, nr. 382 (vineri, 7 august 1931): 3.

litigii ivite între aceste două popoare, ele nu s-au prezentat la masa verde decât ca adversare, cu aspirații opuse...

... Prietenia cu Iugoslavia e o iluzie a «oficialilor», o prietenie exclusiv pe hârtie, de ochii lumii și cu parafe diplomatice...

... Câte nu ni s-au spus despre soarta românilor din Banatul iugoslav, și noi tot am continuat să credem în prietenia vecinilor asupritori...

... Stăpâni pe partea de jos a canalului Bega, prietenii noștri, sârbii, țin, cu tot prețul, să-și bată joc de noi...

... Sub pretext că ecluzele din Banatul sârbesc necesită unele reparațiuni, exclud, fără nicio considerație, șlepurile cu cereale românești ce se îndreaptă înspre Dunăre...

... Diplomatește, e inutil să mai tratăm cu sârbii...

... În 1919, spre a scăpa de sârbii ce se încăpățâneau să rămână în Timișoara, n-a fost alt chip decât luându-se o măsură drastică și... ingenioasă. Au oprit apa Begheiului și au îndreptat-o în Timiș, lăsând Timișoara fără lumină, fără apă, fără tramvai, în sfârșit făcând-o imposibilă de locuit. În fața acestui suprem argument, au înțeles – în sfârșit – sârbii să se plece... Îi reamintim guvernului, fiindcă ar fi cazul să-l aplice și acum, când toate intervențiile se dovedesc inutile, chiar când ele sunt duse de o diplomatie condusă de un aristocrat...

... Căci sârbii n-au sufletul larg al românilor. Nu-l au și nici nu vor să-l aibă. Altfel, n-ar mai dăinui zicala: «cal verde și sârb cuminte».¹¹

În numărul ziarului *Vestul* din 21 august 1931 se distinge articolul lui Romulus P. Roșu consacrat aniversării unui deceniu de domnie a regelui Iugoslaviei, Alexandru I, intitulat, în mod sugestiv, <Doliul Banatului>, în care era abordată situația dramatică a românilor din statul vecin, deplângându-se abandonarea lor de către autoritățile de la București: «Alexandru I, urmașul negustorului de porci Karagheorghevici, își jubilează 10 ani de domnie asupra gloatelor iugoslave...

... În lanțurile iugoslave mai zac și azi, robiți și dezmoșteniți de neam, aproape 200.000 de români din Banat și vreo jumătate de milion pe valea Timocului, dintre care mare parte aparțin regatului iugoslav...

... Situația românilor din Banatul sârbesc este din cele mai disperate. După ce au fost sistematic deposezați de pământuri și aruncați pe drumuri, iar satele românești colonizate cu sârbi pentru a răzbi fortărețele de conservare a naționalității și religiei, care s-au păstrat mai bine la sate, s-a introdus, atât în școale, cât și în biserici, limba oficială a statului, cu scopul de a distruge până și legătura sufletească a trupului rupt în două, care este Banatul...

¹¹ *Vestul*, Timișoara, anul II, nr. 392 (joi, 20 august 1931): 1.

... Până și prim-ministrul țării, dl Iorga, a căzut în extaz, bâlbâind cuvinte de o admirație prostească pentru preamărirea călăului sutelor de mii de români.

Bucuria aniversării celor 10 ani de domnie a regelui Alexandru al Iugoslaviei este a presei din Capitală, și nu a românilor care simt românește.

Banatul întreg, cu sufletul îndoliat, participă nu la această aniversare, ci la mângâierea inimilor celor sortiți pieirii și al colțului de țară rupt din trupul nostru, vărsând lacrimi de deznădejde pentru cei ce au fost uitați”.¹²

Stima și respectul de care se bucura Nicolae Titulescu în cadrul cercurilor guvernamentale iugoslave se reflectă și în comentariile ziarului belgrădean *Pravda* pe marginea unei cuvântări rostite de marele diplomat român la Geneva, la sediul Ligii Națiunilor, redată, fragmentar, și în paginile cotidianului bănățean: “Dl Titulescu este, în special, un energic propagandist și un apărător al ideii colaborării intelectuale internaționale, nu numai în sensul cooperării forțelor științifice, filosofice și tehnice ale diferitelor țări, ci și din punct de vedere politic...”

... Titulescu susține punctul de vedere că și politica internațională trebuie să fie bazată pe temelii științifice și că trebuie înlăturată situația ca politica să fie dictată numai de instinctul și de șovinismul național... El spune că chestiunea dezarmării nici nu există în teorie, deoarece toată lumea este de acord că dezarmarea este necesară, pe câtă vreme, în realitate, toată lumea se înarmează...

... Dl. Titulescu remarcă faptul că colaborarea intelectuală internațională trebuie să șteargă toate aceste divergențe. Dată fiind intensitatea culturii, fiecare stat european își poate apăra prestigiul său național și fără înarmare. Bugetul militar supra-umflat nu aduce decât pagube dezvoltării culturale a statelor...”¹³

Numărul din 24 august 1931 al ziarului *Vestul* consemna reîntoarcerea Reginei Mărioara în Iugoslavia: “M.S. Regina Mărioara a Iugoslaviei pleacă, cu un tren regal de 8 vagoane, spre Iugoslavia, prin punctul de frontieră Jimbolia; la Jimbolia se va urca într-un tren special al căilor ferate iugoslave”.¹⁴ Până la asasinarea Regelui Alexandru I, vizitele Reginei Mărioara în România erau destul de frecvente, contribuind la consolidarea relațiilor dintre cele două state vecine.

În numărul din 27 august 1931 era anunțată trecerea Reginei Mărioara a Iugoslaviei prin Timișoara, în gara municipiului de pe malurile Begăi fiind salutăată, în numele județului Timiș-Torontal, de prefectul Furlugeanu, și în numele orașului Timișoara, de primarul Cornel Groșoreanu.¹⁵

Cotidianul *Vestul* se arăta interesat și de situația internă din Iugoslavia,

¹² *Vestul*, Timișoara, anul II, nr. 393 (vineri, 21 august 1931): 1.

¹³ *Vestul*, Timișoara, anul II nr. 394 (sâmbătă, 22 august 1931): 4.

¹⁴ *Vestul*, Timișoara, anul II nr. 396 (luni, 24 august 1931): 4.

¹⁵ *Vestul*, Timișoara, anul II, nr. 398 (joi, 27 august 1931): 4.

care putea influența, într-o anumită măsură, politica externă a statului vecin și, implicit, relațiile româno-iugoslave. Astfel, din numărul 407 (6 septembrie 1931) aflăm că, “în Iugoslavia, regele Alexandru a introdus, din nou, regimul constituțional, acordând o autonomie integrală Banovinelor”.¹⁶ Revenirea, măcar parțială, la democrație a statului iugoslav era salutăată de redacția ziarului bănățean, care avea un impact destul de semnificativ asupra opiniei publice din această provincie istorică.

Realegerea lui Nicolae Titulescu în funcția de președinte al Ligii Națiunilor, în toamna anului 1931, era salutăată, cu o bucurie nedisimulată, de redacția ziarului *Vestul*. Contracandidatul său, contele maghiar Apponyi, fusese rivalul lui Titulescu în timpul procesului optanților unguri. Era pentru prima dată de la înființarea acestui înalt for internațional, când un președinte era reales.¹⁷

Demisia guvernului iugoslav, la 4 ianuarie 1932, reprezenta un nou prilej, pentru redactorii cotidianului bănățean, de a pleda în favoarea revenirii la un regim democratic în regatul vecin: “În seara de 4 ianuarie 1932, generalul Jivković, președintele Consiliului de Miniștri iugoslav, s-a prezentat în audiență la regele Alexandru, remițându-i demisia cabinetului. Regele nu s-a pronunțat, încă, asupra demisiei.

Gestul șefului guvernului a fost determinat de atitudinea ostilă adoptată față de sistemul de guvernare iugoslav din partea Franței și Angliei, atitudine care, recent, s-a concretizat în eșuarea realizării unui împrumut pe piața franceză, la care a participat chiar și regele Iugoslaviei, care a fost săptămânile trecute, incognito, la Paris.

Acțiunea opoziționistă a liderului democrat Davidovici, refugiat la Praga, de unde a trimis vestita proclamație de protest împotriva guvernului iugoslav, se vede că a prins în Franța, care a refuzat acordarea împrumutului solicitat de guvernul iugoslav.

Criza actuală este a unui sistem întreg de guvernare și liniștea nu va putea fi restabilită decât prin întronarea unei libertăți constituționale.”¹⁸

Tratativele româno-sovietice privind semnarea unui pact de neagresiune, destul de anevoioase, erau monitorizate foarte atent de autoritățile de la Belgrad, după cum rezultă dintr-un articol publicat în ziarul *Vestul*, la 15 ianuarie 1932: “... Discuția se urmează în jurul cuprinderii, în textul pactului de neagresiune, a unei recunoașteri – directe sau indirecte – a totalității frontierelor noastre actuale (inclusiv a celei cu U.R.S.S., pe Nistru – n.n.)... se crede că va fi nevoie de intervențiuni din partea Franței (principalul aliat occidental al României, promotor al alianței cu Uniunea Sovietică, în dauna Germaniei – n.n.) și a Poloniei

¹⁶ *Vestul*, Timișoara, anul II, nr. 407 (duminică, 6 septembrie 1931): 1.

¹⁷ *Vestul*, Timișoara, anul II, nr. 410 (miercuri, 9 septembrie 1931): 1.

¹⁸ *Vestul*, Timișoara, anul III, nr. 424 (miercuri, 6 ianuarie 1932): 4.

(care începuse o apropiere de U.R.S.S., dar și de Germania, din convingerea asigurării frontierelor vestice și estice, deopotrivă, trecând cu vederea, desigur, cele trei împărțiri ale statului polon, între Prusia, Austria și Rusia – n.n.), pentru ca să se poată ajunge la realizarea pactului dorit...

... Conform unor declarațiuni ale d-lui Marinkovici, ministru de externe sârb, făcute la Varșovia, pentru Iugoslavia nu e chestiune de un asemenea pact. Totuși, guvernul iugoslav este dispus să examineze serios problema reluării relațiilor diplomatice cu Uniunea Sovietelor, în cazul când tratativele pentru un pact cu statele mărginașe ar duce la un rezultat”.¹⁹

Așadar, dacă vecinii U.R.S.S. reușeau să semneze pacte de neagresiune cu Moscova, autoritățile iugoslave luau în calcul reluarea relațiilor diplomatice cu Uniunea Sovietică, demersurile Belgradului fiind mult mai simple, deoarece Iugoslavia nu avea frontieră comună cu Imperiul Roșu.

În paginile cotidianului bănățean era abordat și rolul jucat de Mica Antantă în menținerea status-quo-ului teritorial, precum și importanța conferinței acestei alianțe, programată a se desfășura în Elveția, stat neutru încă de la fondarea sa (secolul XIII), la sfârșitul lunii ianuarie 1932: “Mica Înțelegere este, astăzi, un factor de o importanță politică, economică și militară din cele mai puternice și a știut să se facă ascultat la diversele conferințe internaționale, unde nu odată a reușit să-și impună punctul de vedere, izvorât nu atât din dorința de a vedea îngenuncheate țările învinse, cât din necesitățile lăuntrice de a se apăra împotriva atacurilor acestor țări, mascate sub diferite forme.

Conferința Micii Înțelegeri va începe la Montreux, sâmbătă (30 ianuarie 1932); ministrul român de externe a sosit, deja, la Montreux, iar în 28 și 29 ianuarie se așteaptă sosirea d-lor Beneș și Marinkovici.

Cei trei miniștri de externe vor discuta interesele țărilor pe care le reprezintă, interese încadrate atât în sistemul actual de alianță, cât și în complexul problemelor mondiale din ce în ce mai complicate. Se va stabili, în special, un punct de vedere comun în privința dezarmărilor”.²⁰

Deci, se efectuau pregătiri intense pentru o conferință mondială a dezarmării, iar statele Micii Antante trebuiau, mai mult ca oricând, să-și armonizeze pozițiile și să se prezinte, în fața forurilor conducătoare ale summit-ului amintit, unite și cu un punct de vedere comun.

Statutul minorității românești din Iugoslavia rămânea, și la începutul anului 1932, un punct fierbinte în relațiile dintre București și Belgrad. De pildă, numărul din 27 ianuarie 1932 al cotidianului *Vestul* relatează aspecte de la adunarea refugiaților români din Iugoslavia, desfășurată în localul Asociației Culturale

¹⁹ *Vestul*, Timișoara, anul III, nr. 430 (vineri, 15 ianuarie 1932): 4.

²⁰ *Vestul*, Timișoara, anul III, nr. 440 (miercuri, 27 ianuarie 1932): 1.

din Banat (Timișoara, 26 ianuarie 1932). Președintele acestei asociații, ing. Ștefan Ardeleanu, arăta situația critică a românilor din Banatul iugoslav: “școlile românești (puține) și bisericile – sub o teroare demnă de vremuri medievale”. Deoarece guvernul iugoslav nu aplica dispozițiile tratatelor, “românii din Iugoslavia se pot considera... drept o minoritate persecutată și care are dreptul să se prezinte în fața congreselor internaționale pentru protecția minorităților, pentru a se plânge de tratamentul ce i se aplică.” Inginerul Ardeleanu recomanda alegerea unei comisii pentru adunarea materialului documentar și înființarea unui cămin în Timișoara, “în care să se adăpostească elevii și studenții români din Banatul iugoslav care ar veni să studieze la Timișoara.” Adunarea a adoptat, în unanimitate, propunerile lui Ardeleanu și a ales o comisie formată din soțiiile intelectualilor refugiați, care trebuia să se preocupe de strângerea fondurilor necesare realizării căminului, și a unui comitet de patronaj, alcătuit din personalități politice bănățene.²¹

Ca o recunoaștere a meritelor sale deosebite și a rolului jucat de România în menținerea păcii și securității internaționale, la începutul lunii februarie 1932, Nicolae Titulescu a fost ales vicepreședinte al Conferinței dezarmării, alături de alte 13 personalități ale vremii.²²

Numărul din 3 martie 1932 al ziarului condus de S. Bocu preciza faptul că Tardieu, reprezentând guvernul francez, revenit la Geneva la data de 2 martie 1932, a avut întrevederi cu Beneș (Cehoslovacia), Marinkovici (Iugoslavia), Antoniadă (România) și Zaleski (Polonia), adică cu delegații aliaților săi din Europa centrală și răsăriteană, pentru a obține, din partea acestora, o atitudine comună la conferința pentru dezarmare. Cu acest prilej, Tardieu a declarat, pe un ton răspicat, faptul că, “în niciun caz, nu va recunoaște pretențiile statelor dezarmate”, dar că “Franța este dispusă să admită discutarea acestei chestiuni în conferință”.²³

În ziua de 7 martie 1932, Nicolae Titulescu a oferit un dejun delegațiilor la Conferința dezarmării, “pentru a dezvolta contactul între delegația militară română și diferitele delegații la Conferința dezarmării”. La acest dejun au asistat: Haymans (președintele Adunării Societății Națiunilor); Paul Boncourt (președintele Consiliului Societății Națiunilor); miniștrii Beneș (Cehoslovacia), Marinkovici (Iugoslavia), Polittis (Grecia); Firlinger (ministrul Cehoslovaciei la Berna); Modelewski (ministrul Poloniei la Berna); Fotici (de la Ministerul de Externe al Iugoslaviei); generalul Samsonovici (șeful Marelui Stat Major Român); Antoniadă (de la Ministerul de Externe al României); Petrovici (de

²¹ *Vestul*, Timișoara, anul III, nr. 440 (miercuri, 27 ianuarie 1932): 4.

²² *Vestul*, Timișoara, anul III, nr. 448 (sâmbătă, 6 februarie 1932): 4.

²³ *Vestul*, Timișoara, anul III, nr. 470 (joi, 3 martie 1932): 4.

la Ministerul de Externe al Iugoslaviei).²⁴ Se constată o apropiere, din ce în ce mai vizibilă, între Mica Înțelegere, Polonia și Grecia, precum și armonizarea pozițiilor acestora cu Franța, în primul rând, dar și cu Marea Britanie.

Numărul din 15 aprilie 1932 al cotidianului *Vestul* consemna plecarea lui Virgil Madgearu, secretarul general al Partidului Național-Țărănesc, aflat, pe atunci, în opoziție, la Geneva, pentru a participa, în calitate de observator din partea național-țărăniștilor, la Conferința Dezarmării. Era exprimată convingerea că Madgearu va contacta cercurile politice preocupate de realizarea unei confederații a statelor dunărene, din care să facă parte și România. La revenirea sa în țară, V. Madgearu urma să informeze conducerea partidului despre discuțiile purtate.²⁵

În numărul său din 1 mai 1932, ziarul bănățean anunța vizita fruntașilor național-țărăniști români la personalitățile politice din Geneva, întreprinsă la data de 23 aprilie 1932. Începea un veritabil tur de forță extern al liderilor P.N.Ț.: “Dl. Mihalache, fost ministru de Interne și dl. V. Madgearu, fost ministru de Industrie și Comerț, au făcut o vizită d-lui Paul Boncourt, președintele Societății Națiunilor, luând masa împreună cu dl. MacDonald, premierul Angliei. După consfătuirea avută cu dl. Beneș, ministrul de externe cehoslovac, cei doi frunțași ai partidului național-țărănesc vor vizita, pe rând, pe dl. Henderson, președintele Conferinței Dezarmării, și pe toți delegații Franței, Italiei și Angliei. Din Geneva, d-nii Mihalache și Madgearu vor pleca la Paris.”²⁶

La rândul său, Prințul Nicolae își continua periplul diplomatic, la care îl îndemna, frățește, Regele Carol al II-lea. În acest sens, în ziua de 18 aprilie 1932, Prințul Nicolae a plecat, cu avionul său personal, la Belgrad, unde urma să se întâlnească cu Regina Iugoslaviei, Mărioara, sora sa.²⁷

Numărul din 12 mai 1932 anunța plecarea ministrului de externe român, Ghica, la Belgrad, în seara zilei de 11 mai, însoțit de doi experți și de secretarul său particular, pentru a participa la Conferința Micii Înțelegeri, cu același tren urmând să plece și delegația gazetarilor români. Așadar, în acest context internațional complicat, România rămânea profund atașată Micii Antante, sprijinite, în mod constant, de către Franța.²⁸

Un corespondent, din Subotița, al cotidianului bănățean aducea în atenția cititorilor cauzele mișcărilor cu caracter revoluționar din Iugoslavia: “Agitațiile cu caracter revoluționar din principalele centre iugoslave și mișcările țărănești, îndeosebi cele din noua Serbie, dăinuiesc încă de acum câteva luni și, dacă ele

²⁴ *Vestul*, Timișoara, anul III, nr. 474 (marți, 8 martie 1932): 1.

²⁵ *Vestul*, Timișoara, anul III, nr. 506 (vineri, 15 aprilie 1932): 4.

²⁶ *Vestul*, Timișoara, anul III, nr. 518 (duminică, 1 mai 1932): 12.

²⁷ *Vestul*, Timișoara, anul III, nr. 510 (miercuri, 20 aprilie 1932): 12.

²⁸ *Vestul*, Timișoara, anul III, nr. 524 (joi, 12 mai 1932): 1.

nu au avut un caracter mai sângeros, se datorește represiunii organelor administrative, care au înăbușit orice încercare de rebeliune sau de tulburare a ordinii statului, pe de o parte și credința poporului că, prin îndepărtarea generalului Jifcovi, va înceta regimul instaurat de acesta.²⁹

Starea critică economică, neplata salariilor – în Iugoslavia numai armata și poliția sunt plătite la zi, cu bonuri – alimentată de acțiunea partidului clerical catolic din Croația, de sub conducerea fostului prim-ministru Koroșec, precum și cea a partidului țărănesc croat de sub conducerea d-lor Macek și Nikici, au precipitat evenimentele, dând loc la mișcări care au prins teren în toată țara.³⁰

Dovadă: demonstrațiile din Ljubliana, Zagreb și Sarajevo, unde, cu prilejul sărbătoririi a 60 de ani a fostului prim-ministru Koroșec, s-au produs demonstrații cu tendințe de autonomie separatistă a tuturor provinciilor ce compun statul jugoslav.³¹

Deci, este criticat regimul autoritar din Iugoslavia, considerat incapabil să soluționeze gravele probleme economice și etnice cu care se confrunta încă de la fondare, în anul 1918. În continuare, era combătut vehement zvonul privind asasinarea regelui Iugoslaviei, Alexandru, de către studenți: "... deși, în ultimul timp, și persoana regelui a fost ținta atacurilor, până în prezent aceste atacuri nu au forme mai plauzibile decât cu ocazia unei manifestații studențești de la Belgrad. Studențimea, sprijinită de corpul profesoral universitar, care era în conflict cu guvernul pe tema reducerii salariilor și alte deziderate neîmplinite, a manifestat zgomotos în fața palatului regal, unde, după ce, mai întâi, au aclamat pe rege chemându-l pe balcon, prezentându-se, l-au fluierat și bombardat cu pietre, fapt care a dat naștere la o busculadă sângeroasă cu poliția și armata, care a tras vreo câteva salve în plin. Bineînțeles, mișcarea a fost reprimată și universitatea închisă până la sfârșitul anului."³²

A fost reliefată, cu acest prilej, duritatea cu care a acționat poliția și armata iugoslavă în cazul studenților belgrădeni, însă era trecută sub tăcere atitudinea forțelor de ordine de la București și din alte centre industriale ale României față de mișcările protestatare, generate de criza economică în care se zbătea și țara noastră.

De asemenea, era scos în evidență și complotul partidelor de opoziție din Iugoslavia: "Cu această ocazie au mai fost arestați și numeroși capi ai opoziției, precum și militari activi, sub acuzația de iredentism și agitații împotriva statului. Cercetările poliției au dus la descoperirea unui adevărat complot al partidelor de opoziție, care, în unire cu emigranții politici refugiați la Budapesta

²⁹ *Vestul*, Timișoara, anul III, nr. 526 (sâmbătă, 14 mai 1932): 1.

³⁰ *Vestul*, Timișoara, anul III, nr. 526 (sâmbătă, 14 mai 1932): 1.

³¹ Ibid.

³² Ibid.

și Viena, voiau să provoace revoluția, pentru a proclama republica. Partidul «Mâna Neagră» făcuse toate pregătirile, în comun acord cu vreo câțiva militari proveniți din armata austro-ungară, să dea o mare lovitură de stat. La arestarea fruntașilor opoziției s-au produs manifestațiuni noi, iar în localuri publice portretul regelui a fost smuls din perete, călcat în picioare și ars. Regimul excesiv de aspru al cenzurii a împiedicat ca știrile să apară în ziare. Pe de altă parte, studenții din Belgrad au cerut înlăturarea vechilor funcționari publici, incuți și opresori (e vorba de poliție), insistând asupra întronării libertăților publice. Populația nemulțumită a dat larg concurs agitatorilor”.³³

În concluzie, regimul din Iugoslavia se confrunta cu o puternică opoziție internă, dublată de o opoziție externă, vehiculându-se ideea unui veritabil complot împotriva sa.

În articol erau menționate și răscoalele țărănești din Iugoslavia: “Țăranii, nemulțumiți că cerealele contingentate de stat nu sunt plătite, s-au alăturat agitatorilor și, în multe localități, în afară de faptul că au devastat magaziile de cereale și făină, au pășit la demonstrații mai grave, asaltând orașele. Mișcări serioase s-au produs la Bugojno, unde peste 3.000 de țărani bosnioci au aprins magaziile de cereale, la Banjaluka, sediul mării mănăstiri a ordinului călugărilor trapistani, și în alte localități, jefuind tot ce au găsit în cale, fiind îndepărtați – cu mare greutate – de forțele armate. La orașe, depunătorii au asaltat băncile, reclamându-și depunerile, iar funcționarii achitarea salariilor, ceea ce a mărit panica. Călătorii străini, traversând Iugoslavia, venind spre România, indignați de controlul la care au fost mereu supuși, confirmă – în mare parte – zvonul despre mișcările revoluționare, care, în Serbia veche, par a se fi atenuat în urma măsurilor luate de guvern, prin trimiterea detașamentelor militare în localitățile unde agitațiile erau mai accentuate”.³⁴

Paginile *Vestului* reliefa categoriile sociale iugoslave profund afectate de criza economică și de practicile regimului autoritar: țăranii, debitorii la bănci și funcționarii publici. Era vorba de aceleași categorii ca și în România, confruntată, la rândul său, de o gravă criză economică și de încercările regelui Carol al II-lea de a instala un regim de mână forte.

Se acredita și ideea că în Iugoslavia se va introduce, din nou, dictatura, deși relaxarea ușoară era doar de fațadă: “Pentru reprimarea răscoalelor în curs și preîntâmpinarea lor pe viitor, guvernul intenționează să introducă, din nou, dictatura, dezmințind – în același timp, prin comunicate oficiale-starea de asediu. De asemenea, se dezmințe știrea că legătura telefonică București-Belgrad ar fi fost întreruptă din pricina răsculaților, punând-o în sarcina unor defectuoziități

³³ Ibid.

³⁴ Ibid.

tehnice. Cu toate dezmințirile, convorbirile ce le-am avut cu mai mulți cetățeni și studenți din Subotîța confirmă, întru totul, cele arătate mai sus. Am mai aflat că guvernul a expulzat pe corespondenta ziarului *Times*, d-șoara Barbara Samsonova, care a transmis știri în legătură cu mișcările revoluționare”.³⁵

Introducerea stării de asediu, întreruperea bruscă a legăturii telefonice București-Belgrad și expulzarea corespondentului unui prestigios ziar occidental erau semne clare ale înăsprii regimului autoritar din Iugoslavia.

Ziarul *Vestul* relatează și despre *Conferința Miciei Antante*, desfășurată la Belgrad, în ziua de 13 mai 1932: “În dimineața zilei de 13 mai 1932 a sosit, la Belgrad, dl Ghica (ministrul de externe al României) și dl Beneș (ministrul de externe al Cehoslovaciei), fiind întâmpinați, la gară, de dl Marinkovici (ministrul de externe al Iugoslaviei) și de mulți funcționari superiori din Ministerul de Externe iugoslav”.³⁶

Conferința a început la ora 11, în palatul Ministerului de Externe din Belgrad.³⁷

După cuvântarea d-lui Marinkovici s-a trecut la discutarea punctelor din program. Nu s-a remis niciun comunicat până în 15 mai 1932.³⁸

Totuși, cercurile bine informate afirmă că discuția s-a început cu analiza situației generale internaționale, raportând această situație intereselor Miciei Înțelegeri. În această ordine de idei, s-a luat în discuție situația din Franța și Germania.³⁹

Simultan, și-a început lucrările *Conferința presei Miciei Antante*.⁴⁰

Caracterul lacunar al informațiilor furnizate de cotidianul bănățean despre acest important eveniment internațional poate fi explicată prin caracterul secret al unor discuții, dar și prin lipsa unui comunicat oficial, care putea fi disecat și analizat de jurnaliștii timișoreni.

În schimb, în numărul din 17 mai 1932 apar și comentariile ziarului belgrădean *Politika*, pe marginea aceluiași eveniment: “Mica Antantă este chemată, și de data aceasta, ca să dea o dovadă a vitalității și a organizației sale puternice. Ea s-a înrădăcinat adânc în conștiința tuturor celor 3 țări. La Liga Națiunilor este inimaginabil ca să poată exista vreo divergență între Praga, București și Belgrad, deși adversarii Miciei Antante se străduiesc a răspândi, din când în când, o asemenea versiune. O dovadă a trăinicieii intereselor politice ale Miciei Antante o formează și încercările infructuoase, de ani de zile, ale adversarilor

³⁵ Ibid.

³⁶ *Vestul*, Timișoara, anul III, nr. 527 (duminică, 15 mai 1932): 4.

³⁷ Ibid.

³⁸ Ibid.

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Ibid.

Micii Antante, de a crea un grup de state în sud-estul Europei, care să paralizeze influența și forța Micii Antante... O mare atenție vor atrage schimbările din Germania și Franța, apoi problema acută a îngrădirii înarmărilor... De asemenea, și problema reparațiilor, și moratoriul Hoover se află la ordinea zilei, și aceasta cu atât mai mult cu cât peste o lună expiră moratoriul⁴¹...

... În ce privește problema dunăreană, miniștrii Micii Antante vor sta în fața grelei situațiuni financiare și economice a Europei Centrale și în fața planului colaborării economice a statelor dunărene. Deoarece Mica Antantă va fi stâlpul de bază al acestei grupări eventuale, este natural ca miniștrii ei de externe să fie chemați a pătrunde problema în toate detaliile ei... se poate afirma, fără exagerare, că viitoarea colaborare economică a statelor dunărene își va obține statutul ei la conferința de la Belgrad. Elaborarea detaliată a planului ar avea loc, natural, mai târziu și va fi lăsată specialiștilor, însă hotărârile principale trebuiesc așteptate de la actuala consfătuire a miniștrilor⁴².

Se poate constata faptul că ziarul belgrădean *Politika*, apropiat cercurilor guvernamentale, venea cu informații suplimentare despre discuțiile din cadrul Conferinței Micii Antante, deoarece Iugoslavia, chiar și în timpul regimului autoritar al regelui Alexandru (1929–1934), a rămas fidelă acestei alianțe, menținând raporturi privilegiate și cu Marile Puteri occidentale democratice, învingătoare în Primul Război Mondial (Franța și Marea Britanie).

Cabinetul condus de savantul și omul politic Nicolae Iorga, secondat de Constantin Argetoianu, omul regelui Carol al II-lea, folosea un dublu limbaj în relațiile internaționale: pe de o parte, încerca să păstreze raporturile foarte bune cu Marea Britanie și Franța, iar, pe de altă parte, începuse să curteze, asiduu, Germania, pentru a încheia un tratat economic, urmat, eventual, și de un tratat politic. Așa se explică secretomania manifestată la nivelul Ministerului român de Externe, față de întâlnirile periodice ale Micii Înțelegeri, la care lua parte și țara noastră. De pildă, numărul din 18 mai 1932 prezenta trecerea lui Ghica prin Timișoara: “Ieri după masă (17 mai – n.n.) a sosit, în gara «Domnița Elena», dl Ghica, ministru de externe, venind din Belgrad, unde a participat la conferința Micii Înțelegeri. La gară a fost întâmpinat de oficialitățile locale... Mai târziu, dl Ghica, însoțit de dl Dion Mardan, a făcut o plimbare prin oraș cu automobilul. Despre rezultatul conferinței de la Belgrad, d-sa a vorbit foarte sumar. La ora 7 seara, a plecat – cu rapidul – spre București⁴³”.

La finele lunii mai 1932, criza internă din Iugoslavia s-a accentuat, după cum rezultă dintr-un comunicat oficial al Ministerului de Război din Belgrad (26 mai 1932), care dezvăluia conspirația comunistă din armata iugoslavă, comunicat

⁴¹ *Vestul*, Timișoara, anul III, nr. 528 (marți, 17 mai 1932): 3.

⁴² *Ibid.*

⁴³ *Vestul*, Timișoara, anul III, nr. 529 (miercuri, 18 mai 1932): 4.

redat și în paginile cotidianului bănățean: “Acum 20 de zile a fost descoperită în garnizoana Maribor (Marburg), în Slovenia, o conspirație. Din această conspirație făceau parte lt. Molojcovici, slt. Atanasovici și slt. Miladinovici.”⁴⁴

S-a stabilit că acest complot era în slujba propagandei comuniste din străinătate. Slt. Miladinovici a reușit să fugă peste frontieră, iar lt. Molojcovici s-a sinucis înainte de a fi arestat.⁴⁵

Din această cauză n-a fost arestat decât slt. Atanasovici, împreună cu alți 7 tineri ofițeri, locotenenți și sublocotenenți.⁴⁶

A mai fost arestat și un ofițer superior, mr. Voislav Vokici. El este acuzat că, știind despre acest complot, n-a atras atenția superiorilor săi asupra complotului și, de aceea, se bănuiește că era înțeles cu ceilalți ofițeri conspiratori.⁴⁷

Cercetările continuă spre a se stabili, în mod precis, vina fiecăruia.”⁴⁸

De fapt, atât cabinetul de la Belgrad, cât și cel de la București, erau profund ostile doctrinei comuniste și își manifestau, încă, destul de fățiș, aversiunea față de Uniunea Sovietică, patria comunismului mondial și sursa de inspirație pentru viitoarele regimuri comuniste, instalate după Al Doilea Război Mondial.

Concluzii

Criza economică, izbucnită în urma crahului bursei din New York, se resimte în Europa încă de la începutul anilor '30, afectând profund statele cu o industrie puternică și modernizată (Marea Britanie și Germania).

Liberalismul clasic va fi abandonat în aproape toate țările lumii, iar politica *New Deal* – promovată de președintele american Fr.D. Roosevelt, presupunând o implicare accentuată a statului în reglarea mecanismelor economiei de piață și în protecția socială a păturilor defavorizate și a dezmoșteniților soartei – va fi considerată un model demn de urmat de către statele democratice din apusul Europei. În schimb, statele europene cu regimuri politice totalitare (fascist sau comunist) au preferat să treacă la o autarhie completă a economiilor naționale, care a atenuat considerabil și, în final, a anihilat efectele devastatoare ale crizei.

Din păcate, cel mai mult au fost afectate investițiile, indispensabile redresării economice în această perioadă din istoria Europei. Fără îndoială, răspândirea rapidă a crizei la nivel mondial a fost determinată de volumul impresionant al schimburilor comerciale, precum și de rolul de bancher al lumii pe care l-au dobândit Statele Unite după Primul Război Mondial.

Toate conferințele internaționale din perioada 1929–1933, convocate

⁴⁴ *Vestul*, Timișoara, anul III, nr. 535 (joi, 26 mai 1932): 1.

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ Ibid.

pentru a adopta soluții eficiente de ieșire din criză, au eșuat în mod lamentabil și au demonstrat, încă o dată, contradicțiile existente între Marile Puteri ale lumii în găsirea unei porțițe de scăpare din marasmul economic generalizat.

Nazismul și bolșevismul (comunismul), ideologii aparent antagonice, dar care prezintă numeroase similitudini și împrumuturi reciproce la nivelul limbajului, datorau apariția și dezvoltarea lor spectaculoasă, în primele trei decenii ale secolului XX, pangermanismului și panslavismului. De altfel, cele două regimuri totalitare amintite mai sus conțineau, în însăși esența lor doctrinară, scopuri de cucerire a altor teritorii și de impunere a unor regimuri politice la indigo, cu precădere anumitor popoare din imediata lor vecinătate.

Dincolo de țelurile sale expansioniste, dictatura fascistă a lui Mussolini va păstra, neschimbate, structurile oficiale de stat, spre deosebire de celelalte regimuri totalitare din Europa.

În ce privește țările Micii Înțelegeri, Cehoslovacia și România și-au păstrat structurile democratice în anii 1931–1932, deși cabinetul Iorga-Argetoianu (aprilie 1931-mai 1932) era considerat ca fiind condus, din umbră, de regele Carol al II-lea și de camarila grupată în jurul său.

În schimb, Iugoslavia, confruntată cu serioase crize politice și tendințe autonomiste, adoptase un model autoritar de guvernare.

În concluzie, statele Micii Antante – afectate în mod profund de criza economică (în primul rând, Iugoslavia și România – state cu profil preponderent agricol), însă cu regimuri democratice destul de stabile (Cehoslovacia – considerată un veritabil exemplu pentru întreaga regiune și, apoi, România, unde visele de dictatură ale suveranului nu deveniseră încă realitate) – vor încerca, cu succes, să reziste – și în această perioadă – presiunilor economice și politice exercitate de statele revizioniste europene.

Popularitatea președintelui american W. Wilson printre reprezentanții statelor europene în curs de constituire sau reîntregite pe ruinele fostelor imperii multinaționale (dualist austro-ungar, țarist sau otoman), precum și ascendentul, cel puțin economic, într-o primă etapă, al Statelor Unite asupra continentului european după prima conflagrație mondială au determinat și apariția unui organism internațional, menit să salvgardeze pacea și să medieze relațiile conflictuale dintre membrii săi, Liga (Societatea) Națiunilor, cu sediul la Geneva, care trebuia, în egală măsură, să se substituie diplomației tradiționale (în spatele ușilor închise).

Reeșalonarea și, apoi, suspendarea – pentru o perioadă limitată de timp (prin *Moratoriul Hoover*) – a plății reparațiilor de război de către Germania, fapt care afecta, în mod considerabil, Franța, planul de uniune vamală austro-germană, pozițiile contradictorii între statele industrializate și cele agricole în privința soluționării crizei economice, eșecul Conferinței dezarmării erau

doar câteva semnale privind iminența unui nou conflict la scară planetară. La acestea se adăugau, fără îndoială, lipsa de eficacitate a Pactului Briand-Kellogg și a Protocolului Litvinov, precum și Protocolul de prelungire a Tratatului sovieto-german din 1926 pe timp nelimitat.

Statele revizioniste din sud-estul Europei (Ungaria, Bulgaria și, mai târziu, U.R.S.S.) aveau, la sfârșitul anului 1933, sprijinul necondiționat a două mari puteri totalitare, cu un discurs revizionist și revanșard similar (Germania și Italia).

În acest context internațional neprielnic, statele Micii Înțelegeri, contând pe ajutorul Franței, au strâns rândurile, cu alte cuvinte au reacționat – în termeni categorici – la toate tentativele de eludare a prevederilor tratatelor de pace încheiate în anii 1919–1920 și de subminare a rolului jucat de Societatea Națiunilor în reglementarea, pe cale pașnică, a diferendelor dintre statele lumii. Mai mult ca oricând, era necesară o reorganizare a alianței și o consolidare a ei pe componenta militară, însă cu caracter defensiv, fapt împlinit în cursul anului 1933. Între timp, Mica Înțelegere, în ansamblu sau doar câteva din componentele sale, a participat la conferințele economice internaționale consacrate soluționării crizei mondiale.

Statele Micii Antante urmau să intre, alături de alte state danubiene, într-o serie de federații economice, considerate salvatoare (uniuni vamale, tarife vamale preferențiale), la propunerea Marilor Puteri, însă disputele dintre acestea privind caracterul just al planului formulat de fiecare și opoziția categorică a unora din statele direct vizate au determinat eșecul lamentabil al acestor proiecte.

În concluzie, în intervalul 1931–1932 și chiar mai târziu, Mica Antantă a reprezentat o singură voce, ascultată, nu doar auzită, de Marile Puteri, și temută de statele revizioniste din răsăritul Europei.

Din punct de vedere economic, România avea o poziție de invidiat în perioada interbelică: ocupa locul 5 în lume sub raportul producției agricole totale și continua să fie un mare exportator de cereale, la fel ca în perioada antebelică. Agricultură și silvicultură țării noastre, pe lângă că acopereau necesitățile interne, asigurau cantități însemnate de grâne și produse lemnoase la export.

Ritmul accelerat de creștere industrială a României în întreaga perioadă interbelică a fost însoțit de legile protecționiste adoptate, cu precădere, de guvernele liberale care s-au succedat la conducerea țării noastre, ambele fiind suportate, în cea mai mare parte, de agricultură.

Diferența dintre sat și oraș, în România anilor '30, era destul de considerabilă, constatându-se, totuși, o îmbunătățire a nivelului de trai în mediul urban. Tensiunile sociale din țara noastră vor fi folosite, ca material de propagandă, de forțele extremiste de stânga și de dreapta, în egală măsură.

În deceniul patru al secolului XX, România era, tot mai mult, dominată de figura lui Carol al II-lea și de politicieni care s-au compromis foarte mult în ochii populației. Din punct de vedere cultural, a fost o perioadă de efervescență, determinată de inteligența, gusturile estetice rafinate și interesul real pentru actul cultural care domina toate acțiunile suveranului.

Din punct de vedere politic, în acest interval regele Carol al II-lea încerca să guverneze peste partide, eludând parlamentul și contribuind, în acest sens, la constituirea cabinetului Iorga-Argetoianu, considerat de uniune națională. Lipsit de o bază de masă, guvernul amintit mai sus a contribuit la agravarea situației economice a țării, însuși primul-ministru fiind lipsit de expertiză în hățișurile relațiilor economice și a sistemului financiar-bancar destul de complicat, conform unei expresii din zilele noastre. Apelul făcut de suveran la Alexandru Vaida-Voevod pentru constituirea unui nou guvern și revenirea PNȚ la putere nu era deloc întâmplător, ci, dimpotrivă, corespundea unui calcul politic foarte bine făcut: atragerea de partea Tronului a unei aripi însemnate a PNȚ-ului, grupată în jurul lui Vaida și izolarea lui Iuliu Maniu, ale cărui critici la adresa acțiunilor sale nu mai erau tolerate deloc de către suveran, în pofida bunelor intenții ale *Sfinxului de la Bădăcin*.

Obiectivul principal al politicii externe a României, pe tot parcursul perioadei interbelice, a fost menținerea frontierelor trasate la sfârșitul Primului Război Mondial, împărtășit de toate formațiunile politice, cu excepția Partidului Comunist, afiliat Internaționalei a III-a. Transformarea Ligii Națiunilor într-un apărător de nădejde al păcii și stabilității, precum și promovarea unor alianțe regionale (Mica Înțelegerere și Antanta Balcanică) vor avea, ca scop, descurajarea revizionismului în estul Europei. Participarea țării noastre la Conferința dezarmării dovedea interesul diplomației românești pentru această problemă arzătoare, în condițiile în care statele învinse pretindeau să obțină dreptul de a se înarma în aceleași limite cu Marile Puteri învingătoare în Primul Război Mondial.

Reluarea raporturilor cu Uniunea Sovietică, a Micii Înțelegeri *in corpore*, participarea României la Conferința dezarmării, reeșalonarea reparațiilor de război ale statelor învinse în Primul Război Mondial au influențat, într-o anumită măsură, coordonatele politicii externe românești în această perioadă, însă liniile sale directoare au rămas aceleași: pace, securitate colectivă, menținerea statu-quo-ului teritorial, dezarmare, relații amicale cu vecinii și, în primul rând, cu marii aliați occidentali (Franța și Marea Britanie).

Așadar, în timpul cabinetului Iorga-Argetoianu (aprilie 1931-mai 1932), în pofida situației economice destul de dificile, a ascensiunii rapide a unor mișcări naționaliste-extremiste, precum Garda de Fier, a erodării regimului parlamentar și a primelor tentative ale regelui Carol al II-lea de a-și impune un regim personal, politica externă românească a pledat pentru menținerea păcii

și securității la nivel european și mondial, pentru relații de bună vecinătate și, respectiv, de amicitie în cadrul alianțelor existente sau în curs de constituire (Mica Înțelegere și Antanta Balcanică), pentru păstrarea statu-quo-ului teritorial în Europa Centrală și de sud-est, respingerea – cu fermitate – a tuturor tentativelor de revizuire a frontierelor stabilite la sfârșitul Primului Război Mondial, reluarea negocierilor cu Uniunea Sovietică în vederea încheierii unui pact de neagresiune, strângerea legăturilor cu aliații tradiționali ai României (Franța și Marea Britanie) etc.

Preocupat de eliberarea tuturor provinciilor românești aflate sub stăpânire străină, direct interesat de unirea Transilvaniei, Banatului și celorlalte provincii românești din monarhia dualistă cu patria-mamă, Sever Bocu va suporta privațiuni de tot felul și condamnări la închisoare pentru crezul său și pentru activitatea sa jurnalistică în slujba idealului național.

Din dorința de a participa efectiv la visul de unire al tuturor românilor într-o singură țară, Bocu are o contribuție activă, în calitate de militar, bine trecut de prima tinerețe, la operațiunile militare ale Armatei Române din anul 1916. Membru al delegației române la Conferința de Pace de la Paris, se va achita – cu brio – de misiunea de a reprezenta interesele românilor bănățeni, însă considerentele geostrategice și militare determină împărțirea Banatului între România și Regatul Sârbo-Croato-Sloven, împărțire pe care a blamat-o mereu în paginile cotidianului *Vestul*, ca organ de presă al național-țărăniștilor, pe care l-a fondat în anul 1930. A fost o amărăciune pe care o va purta în suflet până la sfârșitul vieții sale.

Orator și ziarist talentat, capabil de critică, dar și de autocritică, încrezător în principii generoase, a depus eforturi considerabile pentru a satisface interesele bănățenilor, atât cât i-a stat în putință. A fost, în întreaga perioadă interbelică, un model de moralitate, asemeni lui Iuliu Maniu, în care credea orbește, am putea spune.

Tribunul Banatului, implicat în toate acțiunile menite să ridice nivelul de civilizație al provinciei (întemeierea Universității de Vest, a Teatrului de Vest și Asociației culturale din Banat; restaurarea Episcopiei Timișoarei și înființarea Mitropoliei Banatului; înălțarea de monumente în memoria eroilor căzuți în Primul Război Mondial sau a marilor personalități bănățene – precum Dimitrie Țichindeal, Vincențiu Babeș, Eftimie Murgu, Alexandru Mocioni, Coriolan Brediceanu; împrumutarea voluntarilor; repararea de biserici; construirea de școli etc.), a fost pedepsit de autoritățile comuniste pentru ideile în care credea în mod sincer (armonia interetnică, afirmarea forțelor creatoare locale și a instituțiilor democratice), fiind arestat în luna mai 1950 și stingându-se din viață în temnița din Sighet, la 21 ianuarie 1951, locul unde își va găsi sfârșitul floarea politicii și armatei române interbelice.

Sever Bocu a aplicat, în mod constant, conceptul de bănațenism, enunțat la o adunare a voluntarilor din 1934, conținutului articolelor din cotidianul *Vestul*, astfel explicându-se anumite luări de poziție ale redactorilor ziarului față de diferite evenimente sau probleme.

Raporturile diplomatice ale perioadei 1931–1932, reflectate în paginile cotidianului *Vestul*, constau în câteva acțiuni definitorii ale diverselor cabinete care s-au perindat la conducerea României, axate pe menținerea statu-quo-ului în zonă și pe perpetuarea unor bune raporturi cu vecinii săi, cu precădere Iugoslavia și Cehoslovacia, parteneri în cadrul Miciei Înțelegeri: conferințe ale Miciei Antante, inclusiv reuniuni informale ale miniștrilor de externe și ale reprezentanților presei; conflictul diplomatic româno-german, determinat de lipsa de tactică a cabinetului Iorga; întâlnirile frecvente, dintre suveranii României și Iugoslaviei, determinate de relațiile de rudenie; contracararea unor tentative de apropiere italo-cehoslovacă și, respectiv, italo-iugoslavă, cu scopul (neanunțat, desigur) de slăbire a Miciei Înțelegeri și de subminare a influenței franceze în această parte a continentului; promovarea intereselor minorității românești din Iugoslavia, în baza relațiilor bilaterale româno-iugoslave; opoziția fățișă a Miciei Înțelegeri față de posibila revenire a Habsburgilor pe tronul Ungariei sau chiar al unei Austrii independente, fără nicio legătură cu Germania; preocupările statelor din Mica Antantă față de planurile expansioniste germane în răsăritul continentului, care vizau, într-o primă etapă, Austria; îngrijorarea stărnită, în cadrul Miciei Antante, de întărirea alianței dintre cele două state destul de marginalizate după Primul Război Mondial (Germania și Uniunea Sovietică); aprobarea planului francez Herriot-Boncour în problema dezarmării, ce cuprindea toate elementele esențiale ale securității internaționale, precum și respingerea ideii de revizuire a tratatelor de pace, de către statele Miciei Antante; monitorizarea legăturilor diplomatice germano-maghiare și maghiaro-franceze; eforturile depuse de diplomația iugoslavă și română în vederea apropierii Bulgariei de Mica Înțelegere și, eventual, cooptarea sa în noua alianță în curs de constituire, Antanta Balcanică, etc.

În concluzie, cotidianul *Vestul* – considerat, de mulți bănațeni, drept un far călăuzitor, un model moral de prezentare a realității – surprinde complexe raporturi din cadrul Miciei Înțelegeri, cu sușuri și coborâșuri, în mod destul de obiectiv, dărâmând mituri sau imagini contrafăcute ale unor lideri și promovând bănațenismul, ca parte integrantă a românismului.

ASPECTS ON THE RELATIONS OF ROMANIA WITH YUGOSLAVIA
AT THE TIME OF THE IORGA-ARGETOIANU GOVERNMENT
(APRIL 1931-MAY 1932): THE DIPLOMATIC REPORTS

Abstract

The diplomatic reports of the period 1931–1932, reflected in the pages of the *West* newspaper, consisted of a few defining actions of the various cabinets that perished in the management of Romania, focused on maintaining the status quo in the area and on perpetuating good relations with its neighbors, notably Yugoslavia and Czechoslovakia, partners in the Small Understanding: conferences of the Small Entente, including informal meetings of foreign ministers and representatives of the press; the Romanian-German diplomatic conflict, determined by the lack of tactics of the Iorga cabinet; frequent meetings, between the sovereigns of Romania and Yugoslavia, determined by the kinship relations; counter-acting attempts to bring Italo-Czechoslovak and Italo-Yugoslav closer together, with the (unannounced, of course) aim of weakening the Little Understanding and undermining French influence in this part of the continent; promoting the interests of the Romanian minority in Yugoslavia, based on bilateral Romanian-Yugoslav relations; the open opposition of the Little Understanding to the possible return of the Habsburg to the throne of Hungary or even an independent Austria, without any connection with Germany; the concerns of the states of Little Antanta towards the expansionist German plans in the east of the continent, which were, initially, aimed at Austria; the concern raised, within the Small Antanta, of the strengthening of the alliance between the two countries, which were quite marginalized after the First World War (Germany and the Soviet Union); the approval of the French plan Herriot-Boncour on the issue of disarmament, which included all the essential elements of international security, as well as the rejection of the idea of revising the peace treaties, by the states of the Little Antanta; monitoring the German-Hungarian and Hungarian-French diplomatic ties; the efforts made by the Yugoslav and Romanian diplomacy to bring Bulgaria closer to the Little Understanding and, eventually, its co-operation in the new alliance being formed, the Balkan Antanta, etc.

In conclusion, the *West* daily – considered by many romanians as a guiding light, a moral model for presenting reality – captures the complex relationships within the Little Understanding, with ups and downs, quite objectively, shattering myths or counterfeit images of some leaders and promoting romanianism, as an integral part of romanianism.

LEGISLATION AND MORALS IN INTER-WAR REȘIȚA*

Minodora Damian**

Keywords: prostitution, Reșița, inter-war time

Cuvinte cheie: prostituție, Reșița, perioada interbelică

Prostitution was taken for a social aspect at the unsubstantial limit between morals and physiologic needs; for issuing a delicate controversy, it was debated through themes concerning some socio-religious principles, blamed for shattering the heterosexual family. They said that it was generated by some pecuniary needs or, simply, as an effect of a behavioral deviation.

Having been identified yet in the early history and well-known as the oldest profession in the world, prostitution degenerated step by step from the concept of a sacral action in the religious sphere of pre-Christian rituals, to a stigmatizing and blamed habit; it was even interdicted up to the life together criteria in the modern civilization, but incognito tolerated by those who tacitly benefited of it.

The largest part of the antique peoples conjured up that tumultuous history of trading concupiscence dregs through celebrating religious ceremonies on belief that the young girls' virginity must offered to deities belonging to Cupid's sphere.¹

The Babylonians for instance thought that the women were obliged to offer their body to a foreigner for some money once in life, inside Venus' temple.² Macabre were the meanings of sexual depravity in Ancient Egypt where they interdicted even the young girls' corpses embalming for the priests satisfied their carnal desires with the warm yet corpses. Herodotus describes a moment in Pharaoh Ramses' life, after the royal thesaurus dilapidation, when the

* This article was published in an initial shape in *Unitatea Limbii și Culturii Române* (Timișoara: I/2018), 113–127.

** Museum of the Highland Banat Reșița, bd. Republicii, no. 10, e-mail: damianminodora@yahoo.com

¹ Dominic Stanca, Aurel Voina, "Istoria prostituției și bolile venerice," in Adrian Majuru, ed., *Prostituția. Între cuceritori și plătitori* (Pitești: Paralela 45, 2007), 64.

² Ibid.

pharaoh decides to let his daughter prostitute so the secret of the infraction was disclosed inside the intimacy of her alcove. Pharaoh Cheops also used his own daughter in the same circumstances and so he obtained the money he needed to finalize one of his pyramids.³

If wander away within the old civilizations history, we may discover a tendency of using the female services at the Hellenic people also for spiritual satisfactions; so the auletrides and hetairai, equivalent of the demimondaine of today, were performing activities similar to those of the instrumentalist ladies and escorts.⁴ In the Roman ancient civilization, there were distinct treasures referring to prostitution. The Roman prostitutes known as *lupae* (female wolfs) for their brutishness were oriented to carnal desires in the detriment of the spiritual ones; in such circumstances, their classification depends on the time they performed the sexual favors and not on their life style or cultural standards. So, *meretrices* serving Venus were performing only by night; *prostibulae* were working both by day and by night, *bustuariae*, only by day in graveyards between funeral gigs, and the lowest category called *diobolares* were accessible even to the slaves.⁵

The new neo-Christian concepts spread all over the territory of the Roman Empire, antithetically interfered with the former practices of sexual depravity. Through promoting abstinence and sexual chastity, the life model proposed by Christianity, based on mysticism and subjective imagination, set in an aggressive contradiction with the degenerate customs of an antique depraved society.⁶

As the official religion in the Roman Empire, Christianity led to the family morality strengthening, progressively diminishing popularity of prostitution. Going on with this chronological foray under such circumstances, prostitution is no more an enraptured manifestation in the social life to the Middle Ages. However, there were certain leaders during the medieval period, as Charlemagne or Louis IX who issued severe orders to discourage such a scourge.⁷ Or, in England, the first regulations concerning prostitution was promulgated in 1161; later, given the papal State in the center of Rome, the prostitutes there were relocated in the purlieu of the town of the seven hills.⁸

By the end of feudalism, Maria Theresa, the sovereign of the Habsburg Empire, decreed in 1751 concentration of the prostitutes around Timișoara, for peopling the Banat. To minimize the risk of venereal diseases they elaborated

³ Ibid., 65.

⁴ Ibid., 64.

⁵ Ibid., 69.

⁶ Ibid., 71.

⁷ Ibid., 72.

⁸ Ibid., 74.

the first rules on hygienic-sanitary situation of those women and periodic medical controls and medical attendance if needed were imposed.⁹ Rules on controlling the sexually transmitted diseases were issued also in Belgium, in 1825, the Belgian Society of Natural and Medical Sciences proposing those rules be extended all over Europe. 42-years later that idea was put into practice: the International Congress in Paris accepted the importance of venereal diseases suppressing through compulsory periodical medical controls imposed to the prostitutes.¹⁰

The modern human civilization enters the narrative of prostitution as being on afflicted by some of such diseases: gonorrhea and syphilis especially. Medical research confirmed the gravity of these diseases as they found up that 40% of children with birth defects had parents with venereal diseases.¹¹ The acute lack of sexual education objectively directed to the youth was also a decisive element in suppressing or preventing these maladies.¹² So, authorities decided to take the helm in hygienic measures focused on the ones who practiced that old profession.

Setting of the “International Union for Combating Venereal Diseases” in 1923, joining 30 countries from different continents, is the direct result of the actions in anti-venereal diseases.¹³ Officially closing down of the brothels in 1925, in Anvers, a Belgian town, led to clandestine prostitution extending.¹⁴ Even if some of the Western countries imposed registration and cataloguing of the prostitutes, professor Bayert (University of Brussels) found out that no more than 300 prostitutes were registered from the 10–15,000 in the capital of Belgium; so, even granted by law, legalization of prostitution wasn’t the true solution against the problems it used to generate.¹⁵

Apart from the medical question, slavery of juvenile females was the derived problem which was taken for a threatening phenomenon against mankind. The fight against sex trafficking began in London, where the first International Congress against traffic in girls was organized in 1889. A new congress is organized in 1902, in Paris where Feuilleley, the representative of France unleashes

⁹ Ibid., 74.

¹⁰ Ibid., 75.

¹¹ “Combaterea sifilisului,” in *Clujul* II, 5 (Cluj, February 3, 1924): 3.

¹² S. Manuilă, “Educația sexuală,” in *Societatea de Mâine* I, 6 (Cluj, May 18, 1924): 136–137; “Tuberculoza și sifilisul în Banat,” in *Românul* XIII, 1 (Oravița, August 10, 1939): 3.

¹³ Aurel Voina, “Lupta antiveneriană la noi și în străinătate,” in *Societatea de Mâine* II, 28 and 29 (Cluj, July 12 and 19, 1925): 481.

¹⁴ Aurel Voina, “Problema prostituției,” in *Societatea de Mâine* II, 44 (Cluj, November 1, 1925): 778.

¹⁵ Aurel Vlasiu, “Prostituția legală și prostituția clandestină,” in *Chemarea Tinerimei Române* IV, 19 (Cluj, May 10, 1931): 2.

the international campaign against human trafficking and traffickers of girls. The next year, authorities in Berlin set a central police organization that had to connect with similar organizations in other countries to combat the effects of prostitution. In 1909 an inquest showed that the price for a minor prostitute went from 200 to 2,000 dollars in the United States of America. Such elements led to a global effort concerning trafficking in women, so that the League of Nations organized the first international meeting (Geneva, 1921) and adopted important measures to protect young women.¹⁶

The inter-war Berlin was another hotbed liable to mercantile elements in sexual depraved practices. *Strassenfrauen*, namely the streetwalkers in Berlin were four times a week brought to medical control as the main of them were suspected of being infected with syphilis or gonorrhea. A particular aspect concerning the reason the women aimed to such practices refers especially to their financial needs. The female workers were infinitesimally paid, from 50 to 80 marks/month. They also found then the nature of organized crime of the phenomenon, as many persons, male in general, used to collect part of the prostitutes' money for the so-called protection.¹⁷

If restraining the spatial-chronological analysis to modern Romania, we might speak about Order No. 248/1919 to set the Out-Patients Clinics under the guidance of the Board of Social Care Department, to prevent, cure and combat the venereal diseases and set up social hygiene.¹⁸

Concepts of the two totally opposite currents on prostitution profitably blended in the activity of those institutions: regulation defined by the obligatory character of medical control, and abolition, defined by a subjective tolerance, militating against authorities' restrictions in the case of trading sexual desires.¹⁹ Those approaches led to a social positive result: population became ever aware of necessity to report sick yet in the early moments of venereal disease hunting out.²⁰ An increasing trend was registered in inter-war Cluj Clinic, with 82 registered prostitutes in 1920, and 300 working prostitutes in 1930.²¹

Pro-active approaches in fighting venereal diseases increased due to hunting

¹⁶ Manuela Georges, *Prostituția de-a lungul timpului* (Cluj: Seso Hipparion, 1999), 239–240.

¹⁷ Dr. Kernbarch, "Prostituția în Berlin," in *Societatea de Mâine* III 6 (Cluj, February 7, 1926): 101.

¹⁸ Dominic Stanca, "Campania pentru combaterea sifilisului în județele ardelene," in *Societatea de Mâine* II, 30 and 31 (Cluj, July 26 and August 2, 1925): 508.

¹⁹ Dominic Stanca, "Lupta contra prostituției," in *Societatea de Mâine* II, 32 and 33 (Cluj, August 9 and 16, 1925): 571.

²⁰ Aurel Voina, "Campania antisifilitică," in *Societatea de Mâine* III, 35 and 36 (Cluj, August 29 and September 5, 1926): 530.

²¹ Dominic Stanca, "Reglementarea prostituției," in *Societatea de Mâine* X, 12 (Cluj, December 1933): 246.

out of a strong epidemic in Transylvania, with the mine locality of Zlagna as its epicenter, spreading over other area too, including the mountainous Banat.²²

The inter-war time essentially changed the historic trend of prostitution. The unsettled and frequently unwholesome way of life during World War I and after, as well as distrust of medical staff, especially in the case of rural people, caused expanding of infectious venereal diseases that could have increased the mortality curve. Legally restricting prostitution becomes henceforth the way to eradicate the harmful effects of that practice.²³ So, prostitution is legally performed with a preliminary notification of the local authorities, attentively supervised by security bodies, and only with a medical grant on the basis of a detailed control.²⁴

It was the same the scenario in the Banat in the years 20s–30s: a period of clandestine prostitution proliferation in spite of the prospects, on the foot of the acute crisis and the rules for, as well as of those referring to carnal desires.²⁵ To identify the causes and the medical impact on the inter-war society in Reșița, I have thought that an objective approach on this taboo would be useful on the basis of primary sources, the main of them coming from Caraș-Severin County Office of the National Archives. It is about annual reports of Caraș County Sanitary Office to the Ministry of Work, Health and Social Care, reports, notifications and mail of Police Station of Reșița to and with auxiliary institutions as Timișoara Regional Sanitary Inspectorate, Police Station of Oravița, the Mobile Legion of Gendarmerie No 1, and Police Station of Caransebeș.

The prostitutes in the inter-war Romania were women of a low cultural level in the main, trivially or rather grotesque speaking, being of 20–30-year old, and coming from regions far from their job area²⁶; they represented a sensible, disputed subject frequently taken for being harmful in a society based on moral principles. On account of this, certain rules of controlling them became necessary, and the fact is proved by the decisions some of town councils emitted then. The town council of Arad for instance elaborated in 1925 a local disposal

²² Stanca, Voinea, "Istoria prostituției," 73.

²³ Matei Cozma, "Sporirea boalelor sociale și cauzele lor," in *Societatea de Mâine* III, 21 and 22 (Cluj, May 23 and 30, 1926): 400.

²⁴ Ioan Scurtu, *Viața cotidiană a românilor în perioada interbelică* (București: Rao, 2001), 256; Ioan Scurtu, Gheorghe Buzatu, *Istoria Românilor în secolul XX* (București: Paideia, 1999), 85.

²⁵ Lucian Popescu, *Timișoara interbelică și universul social din România* (București: Cartea Universitară, 2004), 118.

²⁶ Scurtu, *Viața cotidiană a românilor*, 256; Scurtu, Buzatu, *Istoria Românilor*, 85; Aurel Voinea, *Prostituția și bolile venerice din România* (București: 1930), 64–65.

containing restrictions on prostitution practice, referring to the prostitutes' behavior in community.²⁷

Legislatively, prostitution was a field of rules and restrictions, constrained through medical control as one of the main results of such a practice was the venereal diseases propagation; on the basis of Order 646/1919, the question directly entered the medical area of competence.²⁸ Once the law of direct contributions came into effect in 1921, the prostitutes had to contribute to the budget with 10% from their income, according to letter E., art. 33 and 35 of the named law.²⁹ Economically, such a stipulation was profitable as long as a "luxury" prostitute had a revenue of 20,000 lei a month, while the working girls, 5,000–6,000 lei/ month.³⁰

An ante-project of a law concerning the reformation of prostitution and venereal diseases controlling was set in 1922 by the Ministry of Health Care, to reduce the cases of patients with diseases generated by sexual contacts.³¹ Some aspects were taken into account in that project: equality of earnings of males and females; protection of pregnant woman at her job; seducers had to ask the women who had fallen into the family way in marriage; they also had to own the new born and to raise him/her; virgins' violation and venereal diseases transmitting were taken for offences; the sexually diseases transmitters were punished no matter their sex; selling of young girls in pubs, confectionery stores, taverns or plants and factories was interdicted too.³²

The National Council of Romanian Women sent memorials to authorities in charge referring to social hygiene: the healthy certificate issuing, obligatory character of declaring venereal diseases when marrying, including patients and doctors sanctioning, eliminating of brothels, care of minors, and endorsement of the anti-drinking law.³³ Prostitution was interdicted in brothels in 1925–1927 and so, the ones who wanted to practice on such a profession were exposed both to risk of offence and to that of becoming contaminated with venereal diseases.

Sanitary Law that came into force in 1930 forbade brothels and other establishments where they practiced activities connected to carnal desires, but

²⁷ Scurtu, *Viața cotidiană a românilor*, 257; Scurtu, Buzatu, *Istoria Românilor*, 85.

²⁸ Stanca, "Lupta contra prostituției," 572.

²⁹ El. Manicativ-Venert, El. Nanu-Pășcan, "Studiu de igienă socială. Moravuri. Educație. Legi," in Adrian Majuru ed., *Prostituția. Între cuceritori și plătitori* (Pitești: Paralela 45, 2007), 167.

³⁰ Scurtu, *Viața cotidiană a românilor*, 256; Scurtu, Buzatu, *Istoria Românilor*, 85.

³¹ Stanca, "Lupta contra prostituției," 572.

³² Ibid., 572–573.

³³ Aurel Voinea, "Femeile în viața socială," în *Societatea de Mâine* III, 8 (Cluj, February 21, 1926): 143.

allowed women prostituting on condition that they had a medical personal record emitted by the sanitary authorities.³⁴ The young girls up to 16-years were totally interdicted too to send their body for financial advantages.³⁵ The recorded prostitutes were referring to in another stipulation. They were registered as public prostitutes who had only prostitution for source of revenue, and free prostitutes who practice prostitution as an adjacent profession.³⁶ The two categories were also financially delimited unfortunately for the public ones as they had to pay increased taxes for offering carnal desires.³⁷ For the location of such jobs, renting of dwellings was allowed but at a distance of 150m from schools, churches or other cultural institutions; people between 2 and 18-year old were forbidden to live together in those dwellings.³⁸ Following the Sanitary Law they elaborated certain measures to strongly combat the venereal epidemics, among which we find granting of free consultations. In the case of Caraș County for instance, people infected with syphilis benefited of 337 free consultations in 1931.³⁹ Of course, one of the safest prophylactic methods to provide protection against sexually transmitted diseases, indicated even in modern times, was the use of a condom during sexual intercourse. One of the notable ranges was *OLLA*, often found in Reșița newspaper commercials.⁴⁰

The situation got out of control due to a precarious managing and so the clandestine prostitution proliferated and led to a virulent extension of venereal embryos that mainly touched the male population.⁴¹ In the Banat a significant increasing of infected persons is registered especially in 1931, with 36% comparatively with 1930.

The most affected category was that one of 15–30-years old, almost half of the infected persons in the case of syphilis.

In the case of the inter-war Banat, the analysis of the three counties was required to set the real and efficient evaluation of that disease spreading in the local communities.

³⁴ Scurtu, *Viața cotidiană a românilor*, 257; Scurtu, Buzatu, *Istoria Românilor*, 85.

³⁵ Popescu, *Timișoara interbelică*, 118.

³⁶ *Ibid.*, 119.

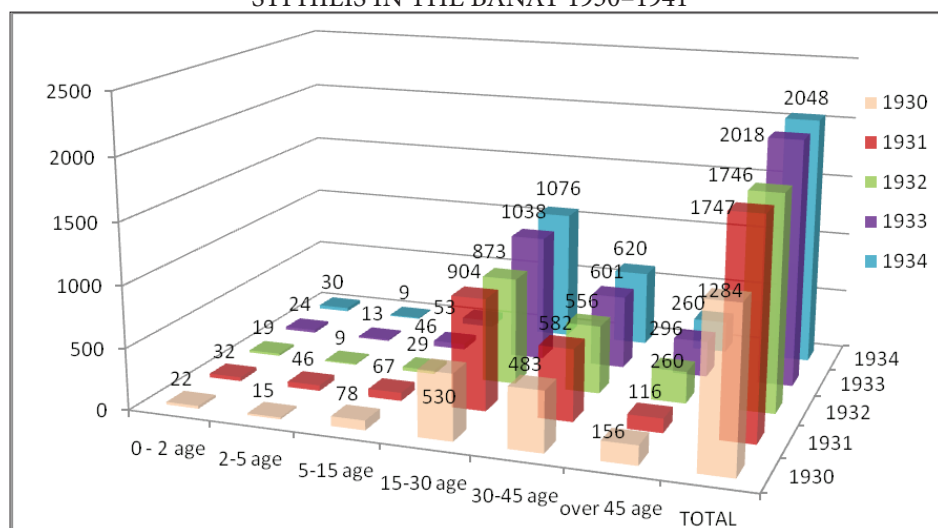
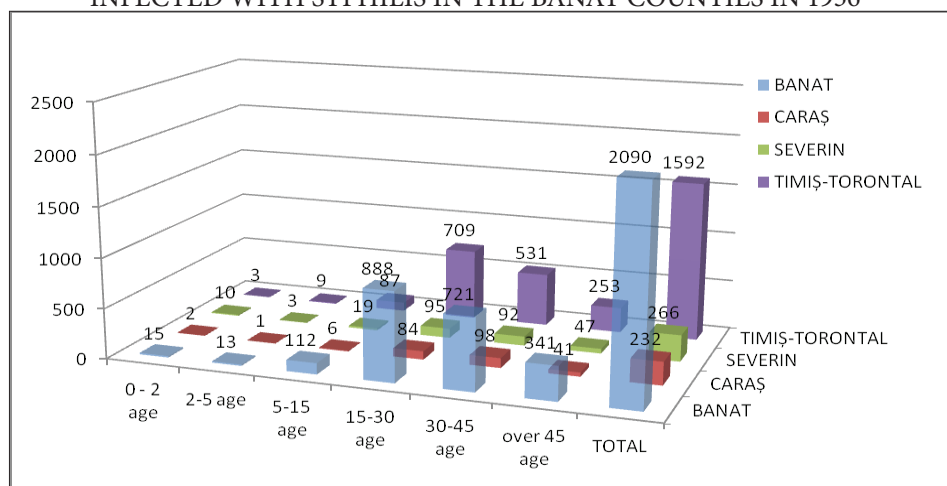
³⁷ *Ibid.*

³⁸ *Ibid.*

³⁹ Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Caraș-Severin (SJANCS), *Serviciul Sanitar al Județului Caraș, Raport anual asupra stărei de sănătate și de igienă a Jud. Caraș pe anul 1931*, Invent No. 1466, File No. 1/1931–1932, f. 8.

⁴⁰ The ad is in the newspaper *Glasul Muncitorului Român* II, 12 (Reșița, 30 september 1934): 4; 17 (14 november 1934): 4; 18 (11 november 1934): 4.

⁴¹ Scurtu, *Viața cotidiană a românilor*, 257; Scurtu, Buzatu, *Istoria Românilor*, 85.

SYPHILIS IN THE BANAT 1930–1941⁴²INFECTED WITH SYPHILIS IN THE BANAT COUNTIES IN 1936⁴³

Counties: Caraș, Severin, and Timiș-Torontal

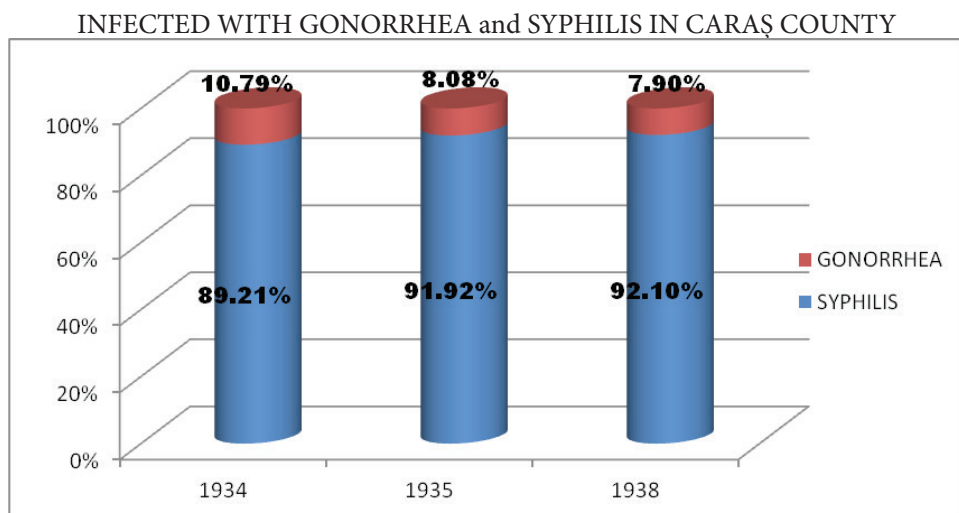
So, the county of Timiș-Torontal was the most afflicted, with three fourth about infections. Counties of Severin and Caraș had the same number of cases approximately, eight times smaller than the county of Timiș-Torontal.

According to data in the annual reports on health and hygiene in Caraș

⁴² *Anuarul statistic al României 1934* (București: Tipografia Curții Regale, 1935), 440.

⁴³ *Anuarul statistic al României 1937 and 1938* (București: Tipografia Curții Regale, 1939), 137.

County sent to the Ministry of Health and Social Care, chapter *Social Diseases*, infections with sexually transmitted diseases was of 58.68% in the case of the male population; in 1931, for instance, statistic reports show 363 men and 269 women for the previous year plus 144 men and 88 women for the current year, with 138 recovered male cases, and 65 female. Deceased: only 3 persons: 1 man and 2 women.⁴⁴

In 1934, statistical data were as following: a total of 1057 cases of venereal diseases, with 114 cases of gonorrhea and 943 of syphilis, and supplementary information: 78 recovered persons, and 12 deceased.⁴⁵ 351 new cases with syphilis infections and 96 with gonorrhea were identified the next year.⁴⁶ In spite of the cases increasing, the medical reports show a latent, non-aggressive trend of those diseases, a curable one with the medical treatment of the time.⁴⁷ By the end of the inter-war period, the effects of the Sanitary Law were as following: in 1938, besides the existent 881 cases of syphilis, other 332 were registered, with 178 recovered persons and 23 deceased.⁴⁸ For gonorrhea, there were 104 cases, with 90 successfully recovered, and no deceased person.⁴⁹

⁴⁴ SJANCS, *Serviciul Sanitar al Județului Caraș, Raport anual asupra stărei de sănătate și de igienă a Jud. Caraș pe anul 1931*, Invent. No. 1466, File No. 1/1931–1932, f. 8.

⁴⁵ Ibid, *Raport anual 1934*, Invent. No. 1466, File No. 2/1934–1939, f. 16.

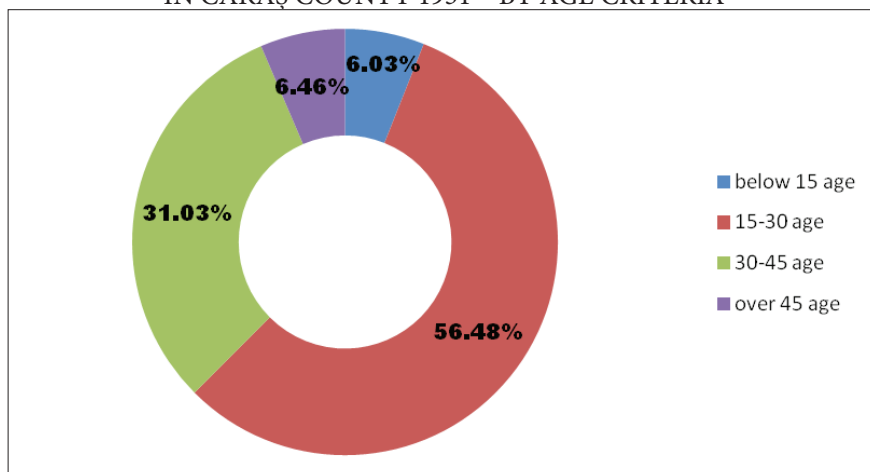
⁴⁶ Ibid, *Raport anual 1934*, Invent. No. 1466, File No. 2/1934–1939, f. 16.

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ Ibid, *Raport anual 1939*, Invent. No. 1466, File No. 2/1934–1939, f. 47.

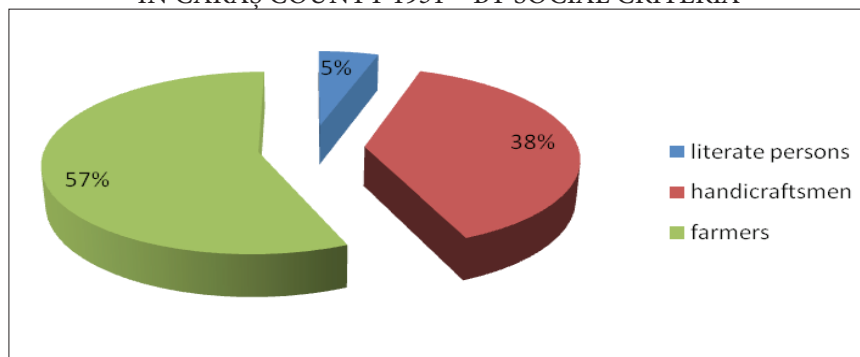
⁴⁹ Ibid, f. 49.

INFESTED WITH SEXUALLY TRANSMITTED DISEASES
IN CARAȘ COUNTY 1931 – BY AGE CRITERIA

So, there were 6.03% below 15-year old, 56.48% between 15 and 30 years old, 31.03% between 30 and 45 years old, and the ones over 45 counted for 6.46%.⁵⁰

INFESTED WITH SEXUALLY TRANSMITTED DISEASES
IN CARAȘ COUNTY 1931 – BY SOCIAL CRITERIA

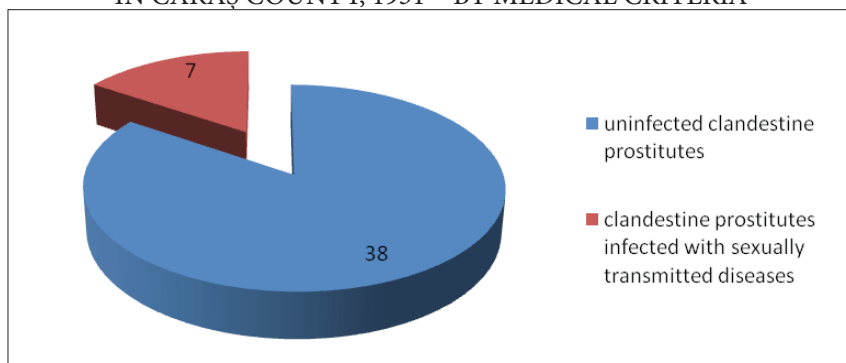
As for professional criteria, the farmers were the main infected persons (57%), followed by handicraftsmen (38%), and literate persons (5%)⁵¹; lack of knowledge on sexual education and the sexual relations between minors (13–15 years-old) might have been ones of the vectors in becoming infected.⁵²

⁵⁰ Ibid., *Raport anual asupra stărei de sănătate și de igienă a Jud. Caraș pe anul 1931*, Invent. No. 1466, File No. 1/1931–1932, f. 8.

⁵¹ Ibid.

⁵² Ibid., *Raport anual 1934*, Invent. No. 1466, File No. 2/1934–1939, f. 12.

COMPARATIVE DATA ON CLANDESTINE PROSTITUTES
IN CARAȘ COUNTY, 1931 – BY MEDICAL CRITERIA

45 clandestine prostitutes were identified in 1931, with 7 cases of infections with syphilis and gonorrhea⁵³, but it is not a true scanning of reality as many of the infected persons possibly avoided the medical control locations and so they weren't registered.

As for Reșița, a locality firstly registered in 1673 in an Ottoman taxes book⁵⁴, it is well known for a town of iron working, taken for one of the most important industrial centers in the Hapsburg Empire, since 1771. That locality was officially named Recița in June 1919 and became a town (urban administrative range) on the basis of the Royal Decree No. 3840 (December 21, 1925), under the name of Reșița.⁵⁵

In 1920, on the former structure of StEG (Staats Eisenbahn Gesellschaft), the Iron Works and Estates Reșița (UDR), a joint-stock company came into being for playing an essential role in the industrial economy of Romania, including the arming process during World War II. Consequently, the palette of social categories expanded there, following the industrial needs; The wage-earners, apprentices and probationers counted for the larger mass in Reșița, according to 1930 census, namely three quarters from the total active population.⁵⁶ The middle class was insufficiently paid, a worker earning 1,000–1,500 lei monthly and rents were of 500 to 700 lei/a month.⁵⁷

⁵³ Ibid., *Raport anual asupra stărei de sănătate și de igienă a Jud. Caraș pe anul 1931*, Incent. No. 1466, File no. 1/1931–1932, f. 8 v.

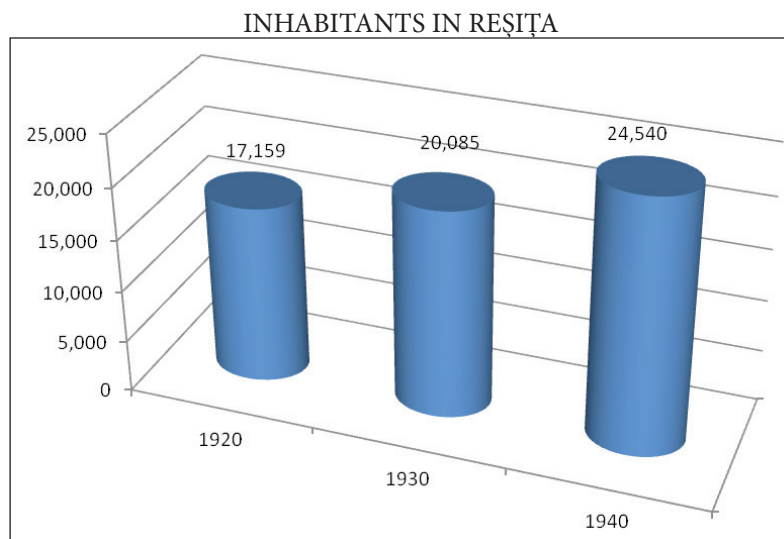
⁵⁴ Nicolae Magiar, Eduard Magiar, *Monografia Municipiului Reșița* (Cluj Napoca: Napoca Star, 2016), 16.

⁵⁵ Ibid., 76, 147.

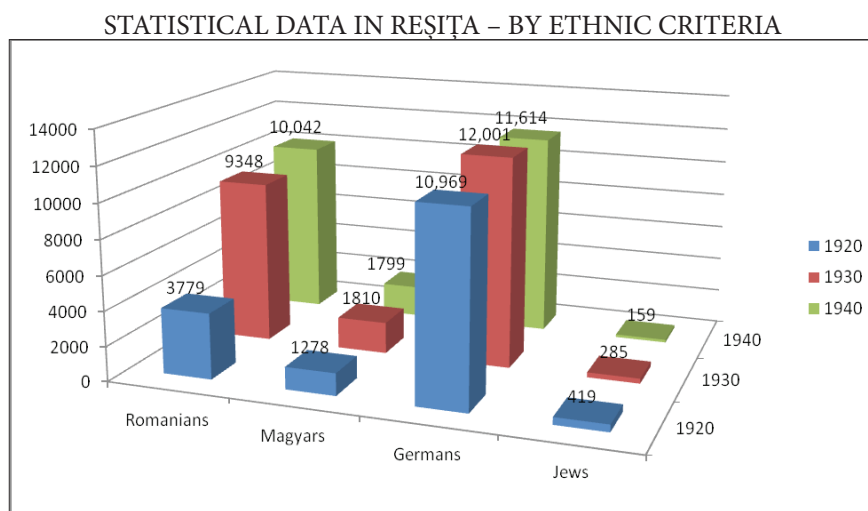
⁵⁶ Ibid., 96; *Reșița istorie și contemporaneitate*, I. Zahiu, D. Mareș, T. Cocîrlă, eds. (Reșița: 1971), 24.

⁵⁷ Ecaterina Cimponeriu, *Reșița Luptătoare: din istoria mișcării muncitorești reșițene în*

The immense absorption of human capital resulted from the strong economic development and led to substantial changing in the demographical colors in Reșița.

Statistical data show so an ascendant trend in Reșița, from 17, 159 inhabitants in 1920, to 24,540 in 1940.⁵⁸

perioada dintre cele două războaie mondiale (București: Editura Științifică, 1965), 187.

⁵⁸ N. Magiar, E. Magiar, *Monografia Municipiului Reșița*, 76.

Increasing of the Romanian population is to be noted, comparatively with the other ethnic communities, after studying the censuses taken every decade in Reșița. For instance, in 1940, the Romanians cover 42% approximately, an almost equal percent to the Germans' one (47%).⁵⁹

If analyzing the confessional vectors in the census of 1930, we might note the two main confessions: Romano-Catholic (with 62.1% of population) and Orthodox (with 27.3%).⁶⁰

The time papers were presented the most vehement notifications on the harmful clandestine prostitution. They gave away the areas of different actions the prostitutes developed, in order to take the local authorities' guard. Besides the way those women jeopardized the public health, they were also accused of robberies, their victims being frequently left penniless. The pubs were the prostitutes' preferred locations where they worked in the guise of waitresses or housekeepers and spread the venereal diseases especially among the males belonging to Reșița working class.⁶¹

Both from the medical and spiritual point of view, location of such hotbed was identified nearby some spiritual and also educational units. The brothels placed across "General Dragalina" Primary School and the Orthodox Church in Reșița Română were reported as the most eloquent cases in the matter. The pupils had to look perplexed at the frequent divergences between prostitutes and their clients, which degenerated into high violent conflicts even in the midday.⁶²

Three were the locations where prostitution was frequently practiced, as the reports of Reșița Police Station let us know.

Family of Francisc and Roza Crăciun held a hotel on Aureliu Popovici Street (Emperor Traian before) No. 10, for 120 lei/a day (accommodation and meal).⁶³ The same family owned in 1929 *Astra Cinema* and also had rented *Oltenia Cinema* for 12,000 lei monthly.⁶⁴ Iuliu Bocor was at the same time the owner of a brothel on Octavian Goga Street, No. 3, with 152 lei/a day (accommodation and meal).⁶⁵ Acting on own initiative, the Police Station of Oravița, capital of

⁵⁹ Ibid., 57.

⁶⁰ Ibid., 95; Joseph Erwin Țigla, *Biserici Romano-Catolice din arhidiaconatul Montan* (Reșița: ColorPrint, 2004), 110.

⁶¹ "Iarăși prostituția deghizată," in *Națiunea II*, 7 (Reșița, February 16, 1935): 2.

⁶² Articol signed by Rică, "Prostituția din Recița," in *Glasul Muncitorului Român III*, 32 (Reșița, August 11, 1935): 3

⁶³ SJANCS, *Comisariatul de Poliție Reșița 1928–1948*, Invent. No. 103, File No. 124/1940, f. 51.

⁶⁴ SJANCS, *Prefectura Județului Caraș 1926–1949*, Invent. No. 115, File No. 108/1926–1930, f. 82.

⁶⁵ SJANCS, *Comisariatul de Poliție Reșița 1928–1948*, Invent. No. 103, File no. 124/1940, f. 50.

Caraș County, emitted address No. 7565 in May 12, 1940 and demanded Reșița Police Station to profoundly verify the eventual illegal sex trafficking they were supposed to be practiced in the above named locations, and to extend such controls to other ones where, women practiced activities taken for promiscuous, in the guise of waitresses, housekeepers or maid servants.⁶⁶ The establishment owned by Perianu, Libertății Street No. 22 was another location where prostitution was practiced.⁶⁷

In May 20, 1940, Reșița Police Station answered the Police of the county's address and specified that in 1938, in order to combat the infantile prostitution, the ones who had been identified to prostitute for money in the guise of maids or waitresses had been expelled from Reșița. Some of those persons came back in the town, rented dwellings and went on with clandestine prostituting.⁶⁸ Exponential spreading of venereal diseases and impossibility to keep their record and control, made the sanitary authorities to tolerate activities connected to carnal desires for money in two locations in Reșița, as addresses 455/1938 and 78/1938 emitted by Reșița Police Station show.⁶⁹ Once the licenses of drinks selling had been repealed, the women working in the guise of waitresses lost their fictive jobs and so a new moment of expelling them took place. The situation recurred and those persons came once again back and went on with clandestine prostitution without any medical control and so the peril of spreading sexually transmitted diseases increased. In such a situation Reșița Police Station and Doctors Dimitrie Hohoiu and Iulia Ignea decided to be accepted 10 at a time prostitutes in the hotels of Bocor Iuliu and Crăciun Rozalia; those prostitutes were interdicted to resort to the town center and were obliged to medical controls every week.⁷⁰ It was a temporary solution to prevent infections with syphilis and gonorrhea, especially in the cases of the alone males who came from villages to earn their living in Reșița industrial units.⁷¹

The local authorities of public order concerning regulation of prostitution in Reșița gained finally an answer. Analyzing the report of Timișoara General Inspectorate of Sanitary care, No. 8367/September 25, 1940, the Ministry of Work, Health and Social Care emitted on order under No. 85165/October 30, 1940 with medical directions to be *ad litteram* used in the case of the waitresses in the hotels of Bocor Iuliu and Crăciun Roza(lia).⁷² Confronting that Order

⁶⁶ Ibid., f. 29.

⁶⁷ Ibid., dosar nr.60/1936, f. 75.

⁶⁸ Ibid., f. 30.

⁶⁹ Ibid.

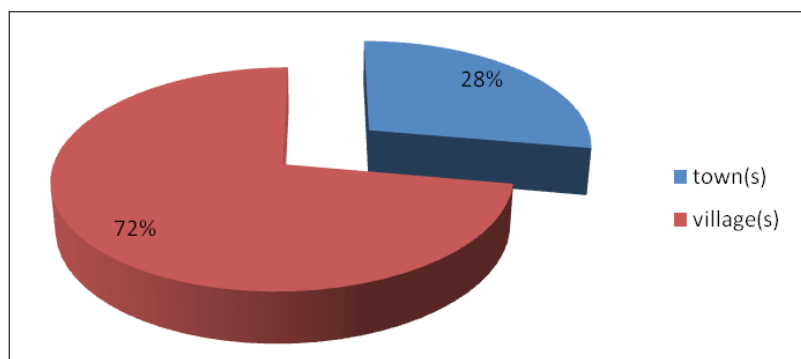
⁷⁰ Ibid.

⁷¹ Ibid.

⁷² Ibid., f. 94.

with the Rules concerning prostitution in Reșița (Art. 10), the local Police Station found a non-conform situation, as the local Rules interdicted the prostitutes to live near churches or schools, and allowed them to live only on some streets: Vasile Alecsandri, Tudor Vladimirescu, Aurel Vlaicu, Petru Bandu, and Călărașilor.⁷³ The establishments of Bocor Iuliu and Crăciun Roza were closed by Reșița Sanitary Office at the request of Reșița Police Station, following Art. 297 in the Sanitary Law (Monitorul Oficial nr. 140, June 22, 1935) and Art. 30 in the Law on Public Establishments Control⁷⁴; the prostitutes were relocated down in the purlieu of the town. Hygienic poor conditions, accommodation levels surpassing and their location nearby spiritual-cultural units are some of the elements that led to above two establishments closing.⁷⁵

Analyzing the prostitutes registered in Reșița Police reports, I have identified 59 women of all ages, from teen-agers (15 years old) to experienced ones (48 years old).⁷⁶

STATISTICAL DATA BY THE PROSTITUTES' SOCIAL ORIGIN IN REȘIȚA

Analyzing the declarations the females in front of authorities of public order, I have found out that they practiced such services no matter their civil status: Nusbacher Lia, 19 years old, an unmarried and domestic women declared a revenue of 500 lei/month for practicing prostitution⁷⁷; Laiu Maria, 27 years old, married, maid servant had an average monthly earning of 800 lei⁷⁸, and Ana Iovanovici, 25 years old, unmarried had an average monthly earning of 1,000 lei.⁷⁹

⁷³ Ibid., f. 92, 95.

⁷⁴ Ibid., f. 91.

⁷⁵ Ibid., f. 91.

⁷⁶ Ibid., f. 3–12, 15–16, 19, 21–24, 34–36, 38–40, 42–45, 52–65, 69–74, 76, 78, 80–88.

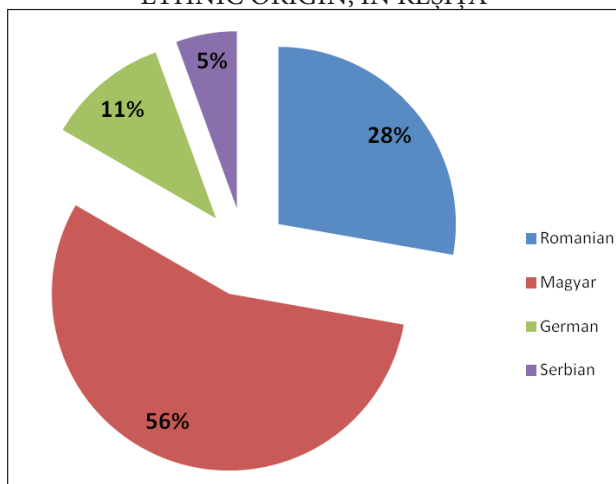
⁷⁷ Ibid., f. 44.

⁷⁸ Ibid., f. 22.

⁷⁹ Ibid., f. 45.

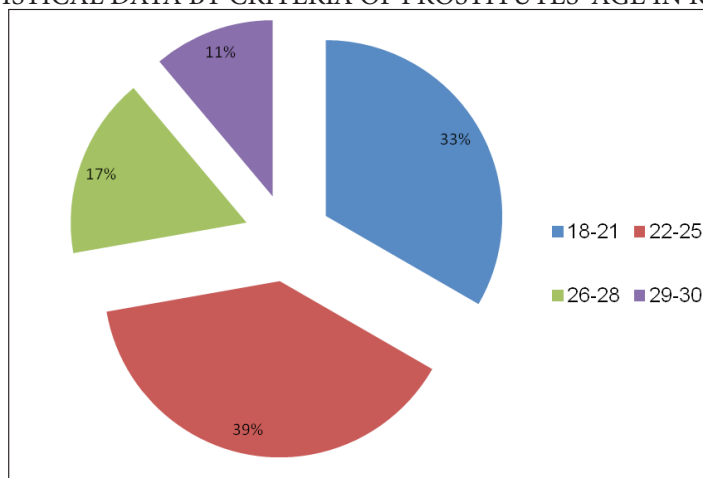
For the declarations in the file of the two brothels owned by Bocor Iuliu and Crăciun Roza, I might show that 18 women set there, 72% of them originated in villages.⁸⁰

STATISTICAL DATA BY CRITERIA OF PROSTITUTES' ETHNIC ORIGIN, IN REȘIȚA

So, the largest part of prostitutes in Reșița were of Magyar origin (56%) followed by those of Romanian origin (28%).⁸¹

STATISTICAL DATA BY CRITERIA OF PROSTITUTES' AGE IN REȘIȚA

⁸⁰ Ibid., f. 3–12, 15–16, 19, 21–24, 34–36, 38–40, 42–45, 52–65, 69–74, 76, 78, 80–88.

⁸¹ Ibid.

By age criteria, 39% of prostitutes were 22–25 years old, and only 11% were 29–30 years old.⁸²

The strong urbanizing process and industrialization led to a convergence of certain social strata to exploit the primary instincts of the working class and pecuniary benefiting. Prostitution or promiscuous activities interfered with important such strata: the medical or economic sphere and last but not least, the spiritual one; a conflictual impact was so generated especially within the frame of actions of the authorities called to resolve such situations.

Daily starvation and sustenance during World War I were malign traces that contributed to inter-war social morals shattering and facilitated so the venereal diseases coming out.

To stop prostitution extension, the authorities elaborated programs and legal norms to enforce the qualified institutions. The whole sphere of low morals was kept under observation by the local decisions of restriction and rules concerning the females who offered their bodies for money.

For prostitution in inter-war Reșița we might conclude that the largest part of such women came from out of town; they were young and unmarried, and so they found themselves a way to earn their living.

The social-moral status of woman and her part in society after World War I, together with the high rate of male mortality led to woman involving in activities that had belonged to males before, according to customs. Once becoming involuntary the main source of family income, the women concentrated their attention on pecuniary facile and even immoral opportunities.

Those practices generated by the living standards falling were certainly in contradiction with the moral-religious rules. Prostitution practicing in sanitary unsuitable environments led implicitly to progressive spreading of venereal diseases. Approaching this disputed subject, for long debated therefore, poses prostitution both as an antithetic element to social, medical and even religious parts of a society, and a result of a mixture of factors coming from the primary survival instinct.

LEGISLAȚIE ȘI MORAVURI ÎN REȘIȚA INTERBELICĂ

Rezumat

Prostituția era considerată un aspect social localizat la limita firavă dintre moravuri și necesități fiziologice, ce emana o delicată controversă, dezbătută prin tematici care atingeau anumite principii socio-religioase, fiind considerată vinovată de zdruncinarea mitului

⁸² Ibid.

familiei heterosexuale, apărută fie din necesitatea satisfacerii unor nevoi pecuniare, ori pur și simplu dintr-o deviație comportamentală.

Modul de viață dezorganizat, insalubru în cele mai dese cazuri, din timpul și după Primul Război Mondial, manifestat în special de populația rurală, au fost cauzele ce au pricinuit răspândirea unor maladii contagioase de tip veneric, ce puteau afecta iminent curba mortalității spre un trend ascendent.

Coroborat cu absorbția imensă de capital uman, urmare a unei puternice dezvoltări economice, fapt ce a generat modificări substanțiale în configurația demografică din arealul reșițean, urbanizarea și industrializarea masivă din mediile metalurgice au condus implicit spre o convergență a unor facțiuni sociale menite să exploateze instinctele primare ale clasei muncitoare, în beneficiul obținerii de foloase materiale.

Statisticile interbelice cărășene relevă existența a doi deținători de proprietăți imobiliare în Reșița, unde era recunoscută practicarea frecventă a actelor de moravuri ușoare. Familia Francisc și Roza Crăciun precum și Iuliu Bocor dețineau locații în a căror proximitate se vehicula ipoteza desfășurării activităților de prostituție infantilă și a traficului de carne vie. Foamea și subzistența impregnate în cotidianul primului război mondial constituie urmările conflictelor armate, ce au contribuit la zdruncinarea moralității în societatea interbelică, pricinuind astfel și facilitarea apariției bolilor venerice.

În virtutea menținerii prostituției într-un mediu restrictiv, care să nu permită perpetuări maligne, susținute și de un cadru legal bine articulat, autoritățile locale au întreprins acțiuni ce vizau activitatea curentă desfășurată în Reșița interbelică, cu scopul de a eradica orice tentativă de răspândire a consecințelor nefaste derivate din sfera plăcerilor carnale, oferite în scopuri mercantile.

În consecință, abordarea acestei controversate și îndelung dezbătute teme aduce în discuție prostituția odată ca element antitetice în raport cu componentele sociale, medicale și chiar religioase ale societății, iar pe de altă parte ca o rezultată a unui conglomerat de factori izvorâți din instinctul primar al supraviețuirii.

CORRESPONDENȚA ÎN LIMBA ROMÂNĂ DINTRE TRAIAN VUIA ȘI MIHAI ȘERBAN

*Livia Ardelean**

Cuvinte cheie: inventator, aparat de zbor, corespondență, Traian Vuia, Mihai Șerban, secolul XX, Transilvania

Keywords: inventor, aircraft, correspondence, Traian Vuia, Mihai Șerban, 20th century, Transylvania

Unul dintre cei mai cunoscuți inventatori români, Traian Vuia, care a reușit să intre în istoria aviației cu aparatul de zbor “Liliacul”, patentat în 1906 și pus să se ridice 3–4 m de la sol în 1910¹, a avut o viață de încercări legate de patentarea unor invenții înregistrate la Paris, unde a plecat în 1902, pentru a-și pune în aplicare ideile tehnice. Deși a absolvit Facultatea de Drept, pasiunea lui pentru aparate de zbor și alte invenții, l-a ajutat să patenteze, după Primul Război Mondial, mai multe aparate, generatoare, motoare cu abur etc. Problema punerii în fabricație a acestor invenții l-a determinat pe absolventul de drept să se ocupe și de întemeierea unor societăți comerciale care să obțină maximum de câștig ce se putea obține, educația juridică a lui Traian Vuia, determinând poziția lui de jucător important în domeniu.

Correspondența lui cu Mihai Șerban² și soția acestuia, Mărioara, ne introduce în lumea inventatorului român nevoit să lupte zi de zi, în Franța pentru supraviețuire și punerea în practică a invențiilor sale. Mihail Șerban a fost unul dintre cei mai buni specialiști români în probleme agricole, absolvent al Academiei de Înalte Studii Comerciale din Viena, a Facultății de Agronomie din Halle (1912), delegat de către Consiliul Dirigent la Conferința de Pace de la Paris ca specialist în probleme agricole, Director al Academiei de Agricultură din Cluj, cadru didactic al acestei instituții până în 1940, cu o scurtă întrerupere

* Serviciul Județean Cluj al Arhivelor Naționale, e-mail: ardelean.livia@gmail.com

¹ Remarks delivered at the EPO Patent Information Conference Director of the U.S. Patent and Trademark Office Andrei Iancu, pe <https://www.uspto.gov/about-us/news-updates/remarks-director-iancu-european-patent-office-epo-patent-information>, accesat în 10.09.2020.

² Colecția privată Corina Șerban.

în anii 1922–1927. Era un țărănist convins, apropiat de Iuliu Maniu și Alexandru Vaida Voievod, așa cum reiese inclusiv din corespondență. În perioada guvernului Vaida Voievod în anul 1932 a fost subsecretar de stat în Ministerul Agriculturii, purtând și o corespondență bogată cu Traian Vuia.³ Scrisorile deținute de familia Șerban, a căror copii ne-au fost puse cu deosebită amabilitate la dispoziție de nora lui Mihai Șerban, Corina Șerban⁴, pentru ca acestea să vadă lumina tiparului acasă, completează informațiile deja publicate în legătură cu viața marelui inventator român. Au fost alese doar scrisorile în limba română, cele în franceză nu fac parte din prezentarea de față. Relația de prietenie pe care a avut-o de-a lungul anilor cu familia Șerban a dus și la o apropiere economică între Traian Vuia și Mihai Șerban, acesta din urmă numindu-și un om de încredere, pe Andrei Meșianu, pentru a-l seconda și ajuta pe Vuia.

Correspondența în limba română, întinsă pe parcursul unui deceniu, între 1932–1942, este de o valoare inestimabilă și arată realități complexe, iubirea de țară a lui Traian Vuia, încercarea lui Mihail Șerban de a pune în producție, în uzinele românești de la Deva, în Uzinele Malaxa etc. a motorului și generatorului cu aburi.

³ Fond familial Șerban, Introducere.

⁴ Restul documentelor familiei au fost depuse ca fond familial Șerban la Serviciul Județean Cluj al Arhivelor Naționale, unde au fost prelucrate și inventariate, la nr. de fond 228.

ANEXE

I

EXPUNERE

Încă din anul 1920, Dl. Mihail Șerban – din prietenie față de persoana Dlui. Vuia, precum și din încrederea ce-a avut-o în răușita invențiilor urmărite de D-Sa. – a încurajat și a susținut sub forma atât morală, cât și materială pe inventatorul român Traian Vuia în scopul de-a duce la bun sfârșit cercetările ce acesta făcea pentru descoperirea unui nou generator de vapori, bazat pe principii cu totul noi.

Pentru îndeplinirea acestei dorințe, Dl. Mihai Șerban a ajutat pe Dl. Vuia, sub toate formele, investind chiar și importante capitaluri personale, necesare inventatorului, atât pentru punerea la punct a aparatelor inventate, cât și pentru obținerea brevetelor respective.

În momentul de față Invențiunea fiind definitivă, nemai rămânând decât a fi pusă în valoare, Dl. Șerban, în dorința de-a ajuta și mai departe pe Dl. Vuia, care preocupat mai mult de partea științifică și tehnică a Invențiunii sale, s'ar găsi în imposibilitatea de-a se ocupa cu aceeași competență și de punerea în valoare a ei, a propus Dlui. Andrei Metzianu, de-a se ocupa și asista pe Dl. Vuia, în toate tratativele și convențiunile ce s'ar urma.

În acest scop Dl. Șerban a prezentat pe Dl. Metzianu prietenului său Dl. Vuia, care l-a acceptat ca consilier al său, iar pe de altă parte, Dl. Șerban, pentru a despăgubi pe Dl. Metzianu de munca sa și timpul întrebuințat, cât și spre a-l stimula în activitatea sa, a acceptat să-i abandoneze o parte din beneficiile ce-i vor rezulta din exploatarea ziselor brevete, la cari D-Sa. a contribuit, sub forma expusă mai sus.

Pentru punerea la punct a condițiilor stabilite între Dlor. s'a încheiat următoarea:

CONVENȚIUNE.

Art. 1. Subscrisul Andrei Metzianu, domiciliat la Paris, Avenue Malakoff N° 63, mă angajez pentru o durată de doi ani, care se poate prelungi prin tacita reconducțiune, de-a asista pe Dl. Traian Vuia, domiciliat la Graches, 7 Rue de Toulon, cu al său consimțământ, în toate tratativele ce vor urma pentru punerea în valoare a brevetelor sale prezente și viitoare, privitoare la generatorul de vapori ce a inventat.

În acest scop mă oblig a interveni personal, de câte ori mi se va cere, sau ori de câte ori va fi necesar în toate negocierile financiare sau Industriale, precum și în toate actele juridice, contracte etc.

Art. 2. Dl. Andreiu Metzianu se mai obligă de-a ține la curent pe Dl. Mihai Șerban, domiciliat la Cluj Strada A. Mureșianu No 15, de mersul tratativelor, comunicându-i copii certificate conforme, întrucât dl Șerban se găsește sub acest raport, de acord cu asociatul sau, Dl. Vuia.

Art. 3. Pentru despăgubirea si remunerarea Dlui Andrei Metzianu, Dl Șerban se angajează a face părtaș pe Dl. Metzianu, cu 50%, asupra tuturor beneficiilor materiale, ce a-i decurge pentru D-Sa din participația ce va stabili cu Dl. Vuia.

Prin beneficii se înțelege orice avantaj material, ca bani, acțiuni, tantieme din Consilii de Administrație, comisioane, salarii si orice alte asemenea avantagii materiale, decurgând din punerea în valoare a ziselor brevete. Plata lor este exigibila pe măsură ce Dl. Șerban va intra în posesiunea efectivă a avantajilor sale.

Art. 4. Deasemeni Dl. Andrei Metzianu se obligă si prin prezenta convențiune a-l face pe Dl. Mihai Șerban părtaș, în mod irevocabil, cu 50% asupra tuturor beneficiilor materiale ce-ar rezulta pentru D-Sa din tovărășia cu Dl. Traian Vuia, ca bani, acțiuni, tantieme din Consilii de Administrație, comisioane, salarii și orice alte asemenea avantagii materiale, sau din participațiile de cari va beneficia, sub orice formă, din societatea sau societățile fondate pentru comercializarea Invențiunii sus amintită, sau din vânzarea în întregime sau în parte a brevetului sau brevetelor Invențiunii Dlui. Traian Vuia.

Art. 5. Toate avantajile atribuite reciproc beneficiarilor în virtutea prezentei convențiunii, la termenele prevăzute mai sus, le vor rămânea proprietate definitivă si irevocabilă.

În aceste avantagii sînt și acela ce s'ar atribui uneia dintre părți, însă încă n'ar fi fost încasabile. Plata lor se va face însă numai după ce se va fi primit în mod efectiv.

Art. 6. Orice eventuală neînțelegere ce ar putea decurge din prezentul act nu se va putea rezolva decât numai pe cale de arbitraj.

Fiecare dintre subsemnații vor numi un arbitru iar în caz de nepunere de acord, ei vor desemna un supra arbitru.

În caz când cei doi arbitrii nu s'ar pune de acord asupra supraarbitrului, noi, subsemnații suntem de acord a ne supune supraarbitrului Dlui Traian Vuia, care se va pronunța în ultima instanță pentru una sau cealaltă părere manifestată de cei doi arbitrii.

Pentru cazul de deces al Dlui Vuia, se va alege competența Tribunalului de Ilfov.

Semnături: A. Metzianu M. Șerban

II

Garches, 5 August 1932

Dragă Mihai,

Am primit scrisoarea ta, am citit-o cu toată atențiunea pe care o cer problemele importante pe cari le tratează. Nu ți-am răspuns imediat rezervându-mi timpul necesar unei adânci reflecțiuni înainte de a lua o decizie atât de importantă și radicală ca cea ce prietenia și interesul ce-mi porți te-au determinat a-mi sugera.

În primul rând țin să-ți mulțumesc pentru preocuparea ce ai pentru mine, cu atât mai vârtos că noua ta funcțiune trebuie să-ți ocupe tot timpul. Bine înțeles cele câteva zile de cugetare le am petrecut pentru a găsi o soluție în sensul propunerii tale de a veni imediat în țară, unde atât tu cât și ceilalți prieteni sunteți în măsură de a-mi pune la îndemână mijloacele de cari am încă nevoie pentru crearea de aplicațiuni industriale.

Crearea de prototipuri. Este sigur singura soluție pentru ca valoarea lucrărilor ce am realizat până în prezent să crească în proporții neîntâlnite.

Aceasta o știu și din tot cea ce mi se sfătuiește de diferiți prieteni tehnicieni ce am în Franța, cât și din propria experiență ce fac zilnic cu diferitele grupuri ce să prezintă pentru a vedea modelul ce am aci în Paris. Este de necrezut scepticismul și miopia oamenilor, chiar și de știință în această privință. Toți măntreabă, dacă am deja un aparat aplicat la o ramură ce i interesează, fie automobil, fie avion sau chiar încălzitul central.

La toți mersul aparatului place, dar toți săntrabă dacă o căldare de dimensiuni mai mari va da aceleași rezultate. Consider cu ironie aceste obiecțiuni, deoarece până a ajunge la rezultat am trecut prin toată gama greutăților, dar totuș trăbuie să mă resemnez și să conchid, că omul este om și că numai când va vedea cu ochii o aplicație industrială va crede.

Oamenii de afaceri au înțeles atât de bine acest lucru, că nu s'au sfiit, ca pentru a-mi pune la dispoziție câteva sute de mii de franci pentru a realiza câțiva prototipuri. să-mi ceară să le abandonez peste 60% din toată afacerea, cum este în cazul Kira.

Ajung acum la punctul sensibil. Creațiunea de prototipuri s'ar putea face cu greu în România, chiar și dacă aş dispune de mijloace. Fiecare aplicație cere:

1. O serie de aparate accesorii, auxiliare (compresor de aer, pompă de apă, pirometru etc), cari nu sunt încă de un model curent, deoarece până azi întrebuințarea vaporului la presiuni de 100 chilogr/cm² și la o temperatură de supraîncălzire la peste 500°C nu este curentă. Or aci, unde sunt fabrici speciale pentru astfel de aparate, pot, prin o colaborare de fiecare zi cu tehnicienii respectivi,

să pun ușor la punct construcția lor. Nu pot de la distanță, prin scris, să tratez și să mă consult cu fiecare casă în parte pentru fiecare aplicație separat. Aceasta ar cere un timp foarte lung.

2. Mediul tehnic și mijloacele de studiu pe cari mi le oferă capitala lumii îmi înlesnește mult învingerea dificultăților, cari să ivesc în mod fatal în punerea la punct a unui prototip. Aci în biblioteci și laboratoare pe cari în țară nu le pot găsi pe lângă toată bunăvoința și ajutorul ce mi s'ar acorda.

Este deci în interesul tuturor, ca să nu pierdem timpul tocmai acum, când am ajuns la un pas de țintă. Cele ce-ți scriu sunt atât de adevărate, că toți inventatorii din toate timpurile au venit de la periferie la centru și niciodată de la centru spre periferie.

Din punctul de vedere al negocierilor comerciale desigur, că tot marile centre occidentale ne oferă toate șansele. Chiar și în momentul de față, cu toate greutățile ce ne face Kira, tratăm și suntem solicitați de întreprinderi impo-
ratante cu reputație mondială. Inferioritatea noastră vine numai de acolo, că nu avem prototipuri construite. Din această cauză în loc să avem noi 75% și fabricanții 25% ni s'ar oferi tocmai inversul și toată lupta dlui Mețianu este, ca să tratăm în astfel de condiții, căci Dlui crede, că prin propriile mijloace vom răsbii și vom putea face 2-3 prototipuri. Astfel mi-a spus, că s'a înțeles cu tine, pentru Ministerul de Agricultură să comande un tractor agricol, iar C.F.R. să ceară la Sentinell Canell din Londra, ca unul din vagoanele automotrice ce a comandat să fie montat cu căldura noastră.

Dacă reușești să faci aceasta, valoarea comercială a întregii întreprinderi a crescut în mari proporții și în loc ca să sacrificăm totul pentru intermediari, punem la dispoziția voastră un pachet de acțiuni, care să vă despăgubească pentru toți ce ați făcut până acum.

În cazul, când pot conta la ajutorul vostru, opresc negocierile în curs și poate aș da numai licențe de exploatare acelor, cari nu pretind și alte participatii, cum sper să fie cu aplicația la automotrice în Franța. Aștept răspunsul tău.

Nu pot termina această scrisoare fără a adauga câteva cuvinte referitor la Dl Mețianu. Mi-a spus, că i-ai fi reproșat energic, că nu a reușit să îndepărteze pe Kira de la această afacere. Ar fi o mare nedreptate, dacă nu aș recunoaște, că acesta a făcut tot ce s'ar putea cere unui om. pentru a-l îndepărta pe Kira și a reușit, căci după avizul avocaților Kira nu are nici un drept în afacere. Totul ce face nu este decât un șantaj vulgar. Conform complementului convențiunii din 8 Iunie convenția intră în vigoare numai după ce Stabilimentele Breda ne va da o scrisoare contract prin care se obligă a ne da posibilitatea construirii unui model în atelierul lor. Or, prin asigurarea făcută de Kira, acesta recunoaște, că Breda cere schimbarea modelului și nu acceptă prin urmare contractul trecut cu Kira. Ce zice Kira? El pretinde, că eu aș fi acceptat modificarea, cum probează

el, când știe, că am refuzat și refuz semnarea noului acord, pe care sunt liber să'l acceptez sau să'l refuz. Citește cu atenție scrisoarea lui Kira din 8 Iunie și vei vedea clar, că afacerea cu dânsul nu este de loc disperată pentru noi, de aci furoarea lui.

Dl Mețianu s'a opus până în ultimul moment ca să luăm pe Kira în afacere, eu am rezistat 3 ani, dar ce vrei, nici eu nu am cunoscut pe acest individ în adevărata sa culoare. De sigur, că și tu, dacă l'ai fi cunoscut așa cum este în realitate, capabil de orice, nu i'ai fi călcat pragul casei. Te rog deci să nu mai reproșezi dlui Mețianu acest caz și îți mulțumesc pentru că mi l'ai prezentat. Nu uita însă consfăturile ce le am avut noi aici relativ la Dl Mețianu; dacă tu ai fi fost mai afirmativ și dacă nu ai fi zis, că pot avea în Dlui o încredere nelimitată și dacă nu mi ai fi dat sfatul, că deși îmi recomanzi, ca să'l consult, să nu'l urmăresc în toate, lucrurile s'ar prezenta acum altcum. Eu credeam, că are o aversiune contra acestui individ, care jura zilnic pe tot ce îi este drag și sfânt, că îmi este un frate de cruce și că față de mine nu este un om de afacere ci un prieten devotat.

Am primit broșurile ce mi-ai adresat și am citit cu mare plăcere discursul tău de la Senat; și te felicitiez pentru curajul cu care spui adevărul.

Prezintă omagii respectuoase Doamnei Mărioara și Doamnei Dr Blaga, salutări reverendului Dr Blaga.

Te îmbrățișez cu drag

T. Vuia

III

MINISTERUL AGRICULTURII SI DOMENIILOR
DIRECTIUNEA CONTABILITATII
Serviciul Ordonanțării

Domniei-sale
Domnului Vuia, Yvonneau & C-ie.
Societe a responsabilite limitee.
Paris
7 Boulevard Madeleine.

Sesizați fiind de propunerea Dvs. (prin Dl. Inginer Eugen Bodea) ca Ministerul Agriculturii și Domeniilor să comande, pentru experiență, un singur tractor de probă, montat cu "chaudiera Vuia", avem onoare a vă ruga să binevoiți a ne comunica cât ar costa un asemenea tractor și la ce anume firme din Germania s'ar putea el fabrica.

Rămâne bineînțeles, ca drepturile ce se cuvin proprietarilor sau concesionarilor brevetului asupra acestei chaudiere, Ministerul nu le-ar bonifica, fiind vorba de un singur exemplar ce ar servi pentru experiențe.

Acest tractor care ar intra în proprietatea Ministerului, în schimbul achitării prețului de cost al fabricării Soc. Deva. Urmând să preia asupra sa, garanția că pentru orice litigiu asupra drepturilor derivând din proprietatea sau concesionarea brevetului. Ministerul nu va avea de suportat nici o sarcină.

În consecință, rugăm ca textul răspunsului Dvs, să cuprindă preciziunile necesare cu privire la toate chestiunile atinse mai sus, rămânând a le examina și a decide în urmă.

Ministru. Directorul Contabilității.

IV

Garches, 28 Aug. 1932

Scumpe Frate Mihai,

Am primit scrisoarea ce mi ai adresat prin dl. Bodea și alăturat îți comunic copia scrisorii lui K (Kira)., nu am putut avea copia mai în grabă, deoarece originalul era păstrat în loc sigur.

A așteptat tot mereu sosirea dosarului, a cărui expediție ai anunțat-o. Poți fi sigur, că nu vom abuza de el și nu-i vom da nici o publicitate. Acum K.(ira). să plângă, că din cauza mea a contractat o boală de nervi și că este profund zguduit. Este un dement.

Sper că ești îndestulit cu tot ce să petrece la voi și că veți reuși a scoate țara din criza prin care trece.

Sărut mâna Doamnei Mărioara și te îmbrățoșez al tău

T. Vuia

V

H. KIRA DE BELLAGIO Paris, le 8 Julii 1932

Monsieur Trajan VUIA
7, rue de Toulon
GARCHES
(S&O)

Cher Monsieur,

En complément de notre convention du 10 mai 1932, il est bien entendu que cette convention entrera en vigueur, et notamment en ce qui concerne l'art. 4, immédiatement après que je vous aurai soumis une lettre-contrat, signée par la Société Italienne Ernesto Breda, dans laquelle il sera mentionné que cette Société s'oblige à vous donner, dans ses établissements, les moyens de construire le premier modèle type démontrant la possibilité de l'Industralisation de votre Invention, conformément à l'article 5 de notre convention, et dans ce cas a forme une société italienne selon l'art. 8.

Veuillez agréer, Cher Monsieur, mes salutations distinguées.

PLIC

Monsieur le Ministre Dr Michel Șerban
Bucarest
Hotel Majestic
(Roumanie)

VI

București, 7 Septembrie 1932

Mult Stimate Domnule Vuia,

În urma unei consfătuiri între nenea Alexandru, Mihai și Mircea V. a fost însărcinat să vă scriu aceste rânduri Mihai fiind extrem de ocupat.

După primirea scrisorii Dvs. de la 5 August am încercat toate căile de a vă veni cât mai grabnic în ajutor pentru realizarea marei Dvs. invențiuni. Din nefericire am întâmpinat mari piedici. Astfel de pildă comanda unui prototip prin A. N. nu se poate realiza întrucât V. N. nu este de acord să semneze nici măcar scrisoarea pe care v-o anexăm.

Nenea Alexandru și Mihai au ajuns deci la convingerea că în mod practic și eficace nu există decât o singură soluție, aceia pe care v-o expun mai jos.

Din fericire propunerea aceasta pe care v-o facem după matură chibzuință

ni se pare că întrunește avantaje pe cari cu greu le-ați putea obține altfel după veți vedea și Dvs. din cele ce urmează.

Cred că vă reamintiți că v'am vorbit încă la Paris de fabrica de locomotive Malaxa. Eu am lucrat ca tânăr inginer în această fabrică și am avut ocazie să cunosc și fabrica și pe Dl. Malaxa: este un om de o putere de muncă și de realizare cum puțini există; a realizat în putini ani o fabrică de locomotive înzestrată cu cel mai modern utilaj și care vă pot asigura că poate sta cot la cot cu cele mai mari fabrici pe cari am avut ocazia să le văd în Germania și Franța.

Astfel cu toate că am găsit foarte îndreptățit punctul Dvs. de vedere exprimat în ultima scrisoare, am discutat totuși cu Mircea posibilitatea realizării unui prototip în fabrica Malaxa.

Malaxa are o comandă de la C.F.R. pentru 10 automotrice. Acestea ar putea fi echipate cu chaudierea Dvs. bine înțeles rămânând ca pentru modificarea aceasta a comenței originale să obținem acordul guvernului ceia ce ne face forte să realizăm.

Notez că aceste automotrice urmează să fie echipate și cu converterul brevet Constantinescu în care scop marele nostru compatriot Gogu Constantinescu lucrează de mai mult timp în laboratoarele și atelierele fabricii M(alaxa). Este pe cât știu prima aplicație în mare a acestei geniale invenții.

După cum ați văzut din copia scrisorii ce v'am trimis, Mircea i-a vorbit lui Malaxa de invenția Dvs. și Malaxa a cerut să-i dăm detalii tehnice, pe care le-am prezentat acum două săptămâni.

Malaxa a predat descrierile și datele acestea lui Gogu Constantinescu spre studiere. Rezultatul acestui studiu au întrecut chiar așteptările noastre. Acum două zile Malaxa l'a chemat pe Mircea și s'a exprimat în termeni cei mai entuziași pentru aplicarea minunatei Dvs. invențiuni la cele 10 automotrice. În acest scop ar urma să se procedeze după cum urmează:

I. Să se formeze un grup compus din dvs. din Paris plus grupul vechilor dvs prieteni de aici și Malaxa, care grup să aibă de scop realizarea prototipului și imediata lui aplicare la cele zece automotrice. Fiecare din componenți acestui grup va fi interesat procentual la valorificarea invenției după norme ce urmează să stabilim de comun acord.

II. Societatea din Paris să păstrează intactă și se va asocia cu complexul de societăți pe care îl are grupul Malaxa din Anglia și Germania și din care fac parte vechea societate a lui Gogu Constantinescu din Anglia (care s'a găsit într-o situație asemănătoare cu a Dvs.) precum și o societate afiliată lui M.A.N. în Germania. Aceste legături din străinătate ale lui Malaxa credem că vă vor fi de cel mai mare folos. În plus Malaxa are în mâna lui o mare parte din acțiunile lui Wiener Locomotiv Fabrik și a unor fabrici de locomotive din Jugoslavia și Polonia la care a fost interesată Staats Eigenbahngesellschaft din Viena; Notez că

în afară de aceasta Malaxa este administrator delegat la Reșița și este interesat și la fabricarea de avioane I.A.R. așa că dacă chaudierea va da rezultate bune noi comenzi vor fi imediat asigurate și este dată posibilitatea și pentru imediata construire a unui prototip pentru aviație.

I. Separat Malaxa vă oferă o sumă globală importantă pentru răscumpărarea cheltuelilor ce le-ați avut până acum împreună cu Dl. Yvonneau în interesul realizărilor obținute, această sumă urmând să fie fixată de acord cu Dvs.

II. Pentru realizarea imediată a prototipului desemnat pentru automotrice Malaxa vă va pune la dispoziție laboratoarele sale, personal și material și banii necesari experimentelor în aceleași condițiuni în cari lucrează astăzi și Gogu Constantinescu în fabrică sau în condițiuni ce urmează a se stabili de comun acord.

III. Pentru fabricarea în serie a chaudierei ce vor fi destinate celor 10 automotrice și a unor eventuale alte aplicațiuni imediate fabrica Malaxa oferă punerea la dispoziție întregului utilaj și personal al său.

Evident că pentru ca Dvs, să puteți da seama dacă aceste condițiuni de realizare ce vi le oferă fabrica Malaxa sunt avantajoase pentru Dvs. și pentru ca eventual să se discute aici condițiunile de detaliu de realizare a punctelor schițate mai sus este neapărată nevoie ca Dvs. să faceți un drum până aici. În acest scop Malaxa vă oferă fără nici o obligație pentru Dvs, plata călătoriei dus întors dela Paris la București și întreaga întreținere pentru timpul șederei Dvs. în țară. De asemenea se oferă să suporte cheltuelile transportului chaudierei dela Paris pentru a se face aici o demonstrație rămânând cu totul la aprecierea Dvs. dacă credeți necesar și util să faceți această demonstrație.

De altă parte vă comunicăm că și noi oamenii Dvs. avem un fond strâns pentru acoperirea acestor spese pentru cazul când Dvs. după venirea în țară refuzând să acceptați condițiunile de realizare cerute de Malaxa, ați avea vre-un scrupul de a fi făcut călătoria și de a fi fost întreținut de D-sa în timpul șederei Dvs. în țară.

De altă parte vă rugăm să aveți convingerea și siguranța că nici unul din acei cari în trecut v'au ajutat cu sfat, muncă sau bani nu vor fi scurtați în drepturile lor de până acum câștigate.

Din cele de mai sus credem că vă veți convinge și Dvs. că este vorba de ofertă mult mai avantajoasă decât toate ofertele ce vi s'au făcut până acum și că pentru a putea să fie luată în considerație cu toată atențiunea ce merită, este absolut necesar să veniți în țară și să luați contact direct cu Malaxa și cu Gogu Constantinescu. (care vă poate povesti și el multe din necazurile lui din trecut).

Malaxa dorește să veniți cât mai curând posibil întrucât înzestrarea automotricelor cu chaudierea Dvs. nu poate suferi întârzieri dat fiind termenele la care automotricele trebuiesc predate.

De altă parte Malaxa și-a exprimat dorința de a expune în caz de reușită una din automotricele acestea înzestrată cu chaudiere Dvs. și cu convertarul Gogu Constantinescu la expoziția internațională de primăvară de la Leipzig la care Malaxa are un stand rezervat de pe acum. Vă puteți închipui entuziasmul nostru dacă aceasta s'ar putea realiza.

Adaug pentru informarea Dvs. că Mihai va pleca la sfârșitul acestei luni în Polonia și va lipsi probabil până în Noembrie iar Gogu Constantinescu pleacă la Londra în 21 Septembrie, este deci în interesul Dvs. să nu ezitați de a face imediat acest voiaj.

Întrucât este vorba numai de o venire încoace pentru câte va zile nu aveți nici măcar să vă echipați cu prea mult bagaj personal, în schimb este absolut necesar să aduceți cu Dvs. toate lucrările, desenele, brevetele referitoare la chaudiere, precum și toate contractele originale sau în copii, corespondența și angajamentele anterioare și documentele referitoare la orice alte obligațiuni sau datorii bănești sau de ori ce altă natură ați fi contractat. De acestea este neapărată nevoie ca cu ocazia venirii Dvs. să se poată stabili în mod precis modalitatea unei eventuale răscumpărări care să vă redea în fine deplină libertate, lucru pe care Malaxa l-a făcut și pentru Gogu Constantinescu eliberându-l de sarcinile și grijile materiale ce-l apăsau și redându-i libertatea atât de necesară unui inventator pentru munca liniștită și asigurându-i drepturile la beneficiile muncii sale.

Pe cât de necesară este o decizie imediată din partea Dvs. pe atât de important este ca Dvs. să nu vă sfătuiți absolut cu nimenea întrucât ne temem ca oameni cu idei preconcepute sau cu interese personale v'ar putea împiedica de a face acest drum în țară care repetăm nu vă leagă cu nimic; poate ar fi chiar bine nici măcar să nu avizați absolut pe nimenea încotro plecați nici măcar că plecați pentru ca să nu vi se pună piedeci pe neobservate.

Grija frățească pe care ve-o poartă nenea Alexandru și Mihai și situația ce ocupă și care pentru Dvs. este o cheazășie a bunei reușite a realizării prototipurilor în condițiuni avantajoase pentru Dvs. cred și că le dă dreptul să găsească o încredere desăvârșită din partea Dvs.

Vă rugăm deci să ne comunicați telegrafic data când doriți să plecați din Paris și pe ce adresă și ce anume sumă să vă trimitem pentru acest scop, pentru ca noi să vii putem trimite telegrafic.

Sperăm că Dvs. veți veni cât mai curând posibil și ne bucurăm de pe acum să vă avem în mijlocul nostru. Înainte de a termina aceste rânduri să vă atragem încă atenția că este în interesul Dvs. de a nu pomeni nimănui nimic de propunerea ce vă facem pentru a vă păstra întreaga libertate de acțiune, rămânând să vă convingeți aici în țară singur dacă condițiunile de realizare ce vi le oferă Fabrica Malaxa prezintă sau nu suficiente avantaje pentru Dvs.

Celor din casă spuneți-le că plecați pentru câte-va zile la țară, sosit odată la București aveți apoi ocazia să le comunicați tuturor că cedând dorinței lui nenea Alexandru a trebuit să-i faceți discret o vizită personală.

Din partea mea adaug că aş fi extrem de fericit să văd în sfârșit realizată geniala Dvs. invențiune, care nu mă îndoiesc că ar produce o imensă senzație la expoziția de la Leipzig.

Primiți vă rog respectuoasa asigurare afecțiunii profunde ce vă poartă al Dv. Z.B

La revedere necondiționată și grabnică!

Te rog să nu treci peste sfatul nostru cu ușurință mai cu seamă fiindcă în aceasta este concentrată toată știința și putința noastră.

Cu dragoste al tău vechi devotat Mihai

VII

Scumpe Nene Traian,

Cred că vei fi primit între timp – lipsind eu din București – scrisoarea scrisă de vărul meu Dido, prin care îți expunea un plan de realizare a unui prototip pentru automotrice chiar dacă acest plan n'ar avea șanșă corespunde cu totul. Suntem cam îngrijați, că deși au trecut mai bine de o săptămână de atunci n'am primit nici o veste din partea D.Tale. Credem că este și în interesul D-Tale să te lămurești la ce te poți aștepta de la noi și să profiți de o conjunctură care nu se mai întâlnește a doua oară în viață. Miși ți-a trimis astăzi deocamdată pe adresa de la Garches o sumă de 3000 fr. fr. pentru călătoria în țară. Te rugăm să ne avizezi telegrafic dacă această sumă nu ar fi suficientă. Nu știu, dacă Dido a accentuat îndeajuns că este dorința lui V-Alex și a lui Mihai să te vadă aici în țară fie chiar pentru câteva zile, independent dacă accepți ori nu planul de realizare a automotricei aici în țară. Și în caz contrar este absolut necesar în situația încurcată în care se află chestiunea ca să se discute verbal în detaliu cu mata situația pentru a se putea lămuri ce se poate face. Cum aceasta nu se poate face prin scrisori și cum Mihai în situația pe care o ocupă acuma nu se poate deplasa el la Paris este absolut necesar ca D-Ta să faci acest drum în țară.

Deja și din punct de vedere sentimental o să ai o recreare sufletească, revăzându-ți țara și din punct de vedere sanitar, numai bine îți poate face o mică variație de mediu, care noi sperăm cu toții că va aduce în plus și clarificarea și rezultate pozitive, ca încoronarea străduințelor D.Tale.

Fiindcă cu toți [...] rezultatele ce le va aduce simpla D.Tale prezență în țară, [...]

14 Sept.932

În tot cazul merită să faci acest drum fie numai pentru ca să nu ne putem face în viitor reciproc reproșuri unul că nu am insistat celălalt că nu a ascultat în deajuns.

Te rugăm să ne dai aviz telegrafic când sosești pentru ca Mihai să fie aici. Dacă cumva totuși s'ar nemeri să sosești în absența noastră, te rog trage la noi, poți locui în apartamentul nostru la Hotel Majestic. Vom lăsa instrucții la portar în sensul acesta. Dealtfel la 1 oct. luăm aici acasă cu chirie, un apartament mobilat, str. Povernei 16, unde apoi te putem caza.

PLIC

Domnului Prof. Dr. Mihai Șerban
 pentru Domnul E. Bodea
 București (I)
 Ministerul Agriculturii
 Bulevardul Carol, 2
 (Roumanie)

T. Vuia, 31, Avenue de France, Vichy (Allier)

VIII

Copie

Vichy (Allier) 31, Avenue de France
 tél. Vichy 36–92 orele 12 și 20
 17 Septembrie 1932

Iubite Domnule Bodea,

Am citit cu tot interesul ce comportă scrisoarea Dvs. din 7 Sept, retransmisă aici.

Pentru timpurile de supărări ce am trecut în ultimele luni această scrisoare redeșteaptă în mine sentimentele de încredere ce am avut întotdeauna în vechii mei prieteni. Vă rog deci să fiți pe lângă ei interpretul mulțumirilor mele cele mai recunoscătoare.

A doua bucurie ce mi-a cauzat scrisoarea Dv. a fost să văd că Dl. Gogu Constantinescu, pe care îl cunosc de 21 ani și a cărui lucrări am urmat, a apreciat munca mea dând un aviz favorabil asupra invenției mele.

Soluția aflată de Dv. în această atmosferă de încredere și de încurajare nu poate deci decât să-mi placă. Aplicațiunea generatorului la automotrice de cale ferată este pe de o parte foarte indicată, iar pe de altă parte de mare actualitate. Problema automotricelor interesează toate țările într'un înalt grad.

Sunt deci de părere să echipăm o automotrice din cele 10 comandate D-lui Malaxa, iar după punerea la punct definitivă a acestei automotrice să echipăm imediat și restul.

Cum toate soluțiile găsite până în prezent în materie de automotrice sunt departe de a da satisfacție mai ales din cauza transmisiunii, am credința, că aplicarea generatorului meu este venită la timp, iar succesul moral și material al unui grup, care ar avea monopolul în una sau mai multe țări – după puterea și importanța lui, a exploatării noului tip de automotrice, va întrece toate așteptările.

O asemenea soluție mi'ar procura și mie plăcuta ocazie de a-mi putea arăta recunoștința față de prietenii mei. Vă rog deci să comunicați D-lui Malaxa, acordul meu principal pentru o largă cooperare cu D-sa. Importanța întreprinderii rămâne a fi examinată ca depinzând mai mult de posibilitățile D-sale materiale decât de dorința mea.

În principiu aș fi de acord, ca grupul ce s'ar constitui de Dl. Malaxa împreună cu prietenii ce vor fi indicați de mine împreună cu Mihai să aibe exclusivitatea aplicațiunii generatorului meu la Căile ferate. În ce țări anume, aceasta va depinde de Dl. Malaxa și de posibilitățile d-sale de exploatare, cum am zis mai sus.

În ceea ce privește venirea mea în țară, desigur că va necesară, dar nu văd posibilitatea de a pleca imediat. La Paris chestia Kira, întreruptă de vacanță, nu este terminată, având pe cap o instrucție personală neterminată. În această direcție nefiind ajutat decât de eforturile făcute de dl. Mețianu, ajutat de Dl. Gheorghiu de la Legație – nu am putut termina înainte de vacanță. Nici măcar dosarul anunțat de Dv. nu a sosit până azi, cu toate așteptările noastre nerăbdătoare.

Pe de altă parte mă aflu într'o perioadă de lucru atât de intensă, că abia am putut smulge câteva zile pentru a-mi îngriji de sănătate. Lucrez la o comandă de 8 generatoare și cu toate posibilitățile și înlesnirile ce le oferă Parisul, este nevoie de o mare activitate. Reamintesc cele scrise lui Mihai în penultima scrisoare și măntreb cu groază ce era, dacă trebuia să construiesc prototipuri în țară.

Chiar într'o eventuală combinație cu dl. Malaxa, aș dori ca să fie un lucru stabilit, ca cel puțin primul grup motor complex să-l construim aici, unde pot afla cu ușurință toate elementele de experimentare. Restul se va face în uzinele d-sale, fiind de o mare simplitate.

Acest lucru însă va fi cu atât mai ușor, cu cât îndată ce voi fi terminat cu cele 8 generatoare în construcție, voi pune în lucru un grup de 150 cai putetre, destinat tocmai pentru automotrice, ce dorește a experimenta o importantă casă de aici, despre care v'a vorbit dl. Mețianu cu ocazia trecerii Dv. prin Paris. Aș

fi început acest lucru mai demult, dar abia acum s'a putut rezolvi chestiunea fondurilor necesare,

Vă rog deci a interveni, ca să mi se expedieze urgent planul chassis-ului preconizat de dl. Malaxa, cotate în special în cea ce privește spațiul disponibil pentru grupul motor și pentru condensator. Să mi se indice totodată, dacă nu cumva dl. Malaxa are în vedere un motor cu vaporul său special, în care caz noi am avea a furniza numai generatorul și accesorii acestuia. În caz contrar i-am furniza fie un motor vertical 4 cilindri cu efect simplu, fie un motor orizontal 2 cilindri cu efect dublu.

Imediat după primirea acestui plan voi face d-lui Malaxa ofertă detaliată pentru a ști cât va costa acest prim prototip. Această ofertă va cuprinde toate detaliile necesare pentru ca Dl. Malaxa să poată singur calcula prețurile de cost în uzinele D-sale.

Vă rog să comunicați din partea mea lui Mihai, că aștept de la dânsul lista prietenilor ce trebuesc interesați în această chestiune cu dl. Malaxa și în ce porție crede dânsul. Pentru ca să nu se îngrijească, această grijă o voi avea eu.

Dl. Gogu Constantinescu în călătoria spre Londra s'ar putea opri în Paris și s'ar putea astfel convinge de viu de posibilitățile noastre.

În așteptarea scrisorii Dvs. vă rog Domnule Bodea, să mă credeți

Al Dv. devotat (ss) T.V.

P.S. – Eu sunt aci până în 25 crt.

VUIA, YVONNEAU et Cie

SOCIÉTÉ A RESPONSABILITÉ LIMITÉE AU CAPITAL DE 25.000 FRANCS

R.C. SEÎNE 252.212 B

CHAUDERIÈRES

Vaporisation Instantanée,

Très haute pression

–Înexplosibles–

BREVETÉ TOUS PAYS

7, Boulevard de la Madeleine

Téléphone: Louvre 55–58

Paris, le

Generatorul de aburi cu combustie în vas închis "VUIA, YVONNEAU"

NOTĂ

PROPRIETATEA BREVETELOR.

Toate brevetele obținute, depuse sau ce se vor depune în viitor, relative la Generatorul inexplozibil "VUIA, YVONNEAU", aparțin, cu începere de la 18 Aprilie 1932, Societății cu răspundere limitată "VUIA, YVONNEAU & Co", cu sediul în Paris, 7, B-dul de la Madeleine.

În această Societate, majoritatea absolută aparține D-lui Traian Vuia.

Ea este gerată de 2 garanți numiți, conform legilor franceze, pe viață. Fiecare din ei au puteri depline, numai pentru cesiunile de brevete sau acordările de licențe ambii garanți trebuie să semneze simultan.

EXPLOATAREA BREVETELOR.

Nici unul din brevete nu a fost cedat, această formă de exploatare neintrând până în prezent în vederile Societății care înțelege să nu abandoneze proprietatea brevetelor.

Exploatarea brevetelor se face prin acordare de licențe pentru diferitele și multiplele aplicațiuni ale Generatorului.

Principalele aplicațiuni ale Generatorului "VUIA" pe care Societatea le-a luat în considerație studiindu-le separat în scopul de a acorda licența de exploatare sunt:

1. Navigațiunea maritimă.
2. Navigațiunea fluvială.
3. Instalațiuni stabile și mobile de forță motrice (centrale electrice, motoare fixe, etc).
4. Căi ferate (locomotive, locomotrice, tramvaie, etc).
5. Avioane.
6. Automobile (camioane, turisme, tractoare, tancuri militare).
7. Încălzitul central și încălzitul industrial cu aburi sau cu apă supra încălzită.

Licențele acordate sunt după împrejurări exclusive sau neexclusive; ele pot privi o parte dintr'o țară sau o țară întreagă sau un grup de țări.

Întinderea teritorială este determinată de capacitatea de realizare a concesiionarului și de garanțiile de fabricație ce prezintă.

MODUL DE PLATĂ.

În cazul de licență exclusivă este de prevăzut o sumă fixă ce se varsă la început ca aconto asupra remunerației viitoare precum și garanții de fabricare anuală a unui număr minim de aparate.

Plata licențelor consistă într-o cointeresare a Societății proprietare la exploatarea brevetelor.

Această cointeresare este proporționată la puterea de vaporizare orară a aparatelor construite și vândute.

Ea este stabilită deci în raport cu cantitatea de vapori în kilograme oră și proporțională după cum urmează:

Pentru grupuri până la:

500 kgr	15 fr.fr. kilogramul oră
501-2000 kgr	12.50 " " " " " " " "
2001-10.000 kgr	10 fr. " " " " " " " "
10001-50.000 "	7.50 " " " " " " " "
50000 în sus "	5 fr. " " " " " " " "

Este de remarcat că aceste redevențe nu reprezintă decât o mică parte a economiei prețului de cost dintre Generatoarele întrebuințate azi și Generatoarele cu combustie în vas închis “VUIA”.

Economia în prețul de cost este datorită:

- a) Volumului și greutateii neînsemnate.
- b) Marei puteri de vaporizare (200–300 kgr. pe m²).
- c) Materialelor efține ce intră în fabricația acestui aparat.
- d) Ușurința de montare, instalare și cheluială neînsemnată pricinuită de izolarea acestui Generator.

LICENTE ACORDATE PANA ÎN PREZENT.

- a) România și Balcani. Toate licențele în afară de Căi ferate (punct 4. – Pag. 2).

- b) Franța. Încălzitul central și industrial

- c) Opțiuni pentru automobile, camioane și tancuri militare (numai pentru Franța, în studiul Ministerului de Război Francez).

Alte lucrări ale D-lui Vuia, care sunt în legătură cu acest Generator, redirejată, puse la punct, experimentate timp de 2 ani dar încă nebrevetate:

1. Motor cu aburi de înaltă presiune (80–120 atmosfere), cu simplul efect caracterizat prin suprimarea totală a spațiilor moarte, având supapele dispuse în capul cilindrilor.

2. Carburator automat cu gigler reglabil pentru orice combustibil lichid.

VUIA, YVONNEAU & Co

Le Gérant,
T. Vuia
A. Metianu

IX

Garches, 30 Septembrie 1932
7, rue de Toulon

Scumpă Doamnă Mărioară,

M'am rentors la Paris Marți 27 cur. dar abia acum pot răspunde la amabila Dv. scrisoare din 14 dar primită la Vichy în 22 cur. și la conversația prin telefon din aceeași zi. În scrisoarea mea din 17 cur. am expus deja motivele din cari nu pot părăsi momentan Franța și anume:

3. Afacerea cu K(ira), care acum se apropie de desnodământ, cea ce mi-a confirmat și avocatul meu. Legalmente nu aș putea părăsi Franța fără autorizarea Judelui de instrucție, care o anunță părții civile. În orice caz secretul

plecării mele nu se poate observa în stadiul actual al lucrurilor și primul, care ar afla plecarea ar fi chiar acel de care trăbue să mă feresc mai mult.

4. Lucrările în curs de 8 generatoare și comanda Ministerului de Războiu a unui prototip de camion automobil îmi impune prezența încă 15–20 zile până se pun la cale toate lucrările. Amintesc și depunerea noelor brevete înainte de 19 Octombrie, aci am mai multe semnături de dat, cari trebuiesc legalizate la diferitele consulatate.

În acest interval se termină și cu Judele de instrucție așa că la expirarea acestui termen de 15–20 zile ambele pedeci dispar.

Ar fi bine ca în acest răstimp, pentru a nu se perde timp, Dnii Constantinescu și Malaxa să binevoiască să-mi scrie ce doresc să facă din punct de vedere tehnic.

Eu pregătesc deci plecarea mea pentru 20 Octombrie spre a putea fi în București Sâmbătă 22 Octombrie, dacă această dată Vă convine. Voiu pleca cu pasport vizat în regulă fără ca să am nevoie de a mărturisi cuiva scopul plecării mele în țară, unde am rude și prieteni.

Sosind aici am aflat o scrisoare dela Crédit Lyonnais ca să mă prezent la bureau-ul lor des Accrédités. Vă mulțumesc pentru amabilitatea, cu care îmi oferiți ospitalitatea în București.

Vă rog să prezentați salutări prietenești lui Mihai și să primiți omagiile mele respectuoase.

T. Vuia

P.S. eu sunt aici până în 25 cur.

X

Garches, 12 Oct 1932

Scumpe Mihai,

Am citit cu mare regret și multe simpatii accidentul domnului Bodea, care este unul dintre cei mai bravi și buni ingineri ai noștri. Dorim cu toții, ca însă-nătoșarea să fie rapidă și complectă.

Îți mulțumesc din nou pentru amabilitatea cu care îmi oferiți ospitalitatea în casa voastră. Noi vom fi în București în 25 cur., când te vei rentoarce și tu. Poți fi cu tot dreptul mândru pentru opera ce ai desăvârșit dând celei mai importante activități a țării noastre, înțeleg agricultura, adăpostul ce merită. Știu, că în mijlocul crizei, care bântue în țară dela războiu încoaci, a trăbuit să faci efortări extraordinare pentru asigurarea mijloacelor financiare necesare pentru

îndeplinirea acestei opere mari, care va fi fața Institutelor științifice a țării. Te felicitiez din tot sufletul meu și doresc, ca sub conducerea ta acest Institut- să prospereze și să ridice reputația științifică a țării. Ți-ai ridicat un monument aere perennius sub forma cea mai înălțătoare și desbrăcată de orice vanitate. Rog pe D.zeu să-ți dea o viață lungă, ca să vezi înflorind și aducând roade opera, căreia ai consacrat cea mai prețioasă parte a vieții unui om, necruțându-ți nici măcar sănătatea.

Trebue să asociăm la reușita acestei opere frumoase și pe ilustra soață, care uitându-se de sine te-a secundat fără cel mai mic murmur și trăbue să mulțumești lui D.zeu, pentru că a fost darnic, când ți-a destinat un companion, care să te înțeleagă pe deplin și care pe lângă consumătoarele ei ocupații de directoare a casei și de mamă a știut să rezerveze soțului și operei lui o activitate atât de măreață.

Să vă țină D.zeu spre binele familiei și a țării.

Te rog să prezinți omagii respectuoase Mărioarei și să crezi al tău prieten devotat

T. Vuia

XI

Garches, 3 Decembrie 1932

Scumpă Doamnă Mărioară,

Vă rog să mă scuzați, pentru că Vă scriu cu atâta întârziere. Am plecat cu regret din mijlocul D.Vosatre și nu voi putea uita simpatia și prietenia cu care m'ați primit în casă D.Voastre. Călătoria s'a petrecut bine, am călătorit în același tren cu Ministrul Irimescu și cu maiorul Mincu. Am avut două convorbiri cu D.Sa pe guaiul gărei din Trieste și alta în tren. Ministrul a venit apoi Miercuri, 3 Noembrie, la atelier, unde însoțit de maiorul Mincu a văzut mașina în acțiune. A zis, că este dispus să ne pună la dispoziție fondurile necesare pentru construcția a două turbine de 1000 C.P. fiecare acționate prin un generator al nostru. Aceste mașini ar fi destinate avionului Junkers "La Roumanie" cu care Prințul Bibescu a făcut celebrul raid și care a costat 7 mil.lei.

Am primit o scrisoare de la f.(ratele) Mircea, prin care îmi cere un deviz pentru stabilirea unui grup motor de 150 C.P. destinat căilor ferate. Îndată ce voi termina devizul, îl voi expedia. Trăbue să notez, că aici Dl. Malaxa nu tratează cu mine, sau cu soc. V-Y&Co, ci cu sindicatul din București, eu nu pot fi aici decât un agent tehnic. Chestiunea trăbue pusă în adevărata ei lumină.

Sper, că atât D.Voastră, cât și Mihai și copiii sînt toți bine. Vă rog să

îmbrățișați pentru mine pe Dinu și pe lângă salutări prietenești lui Mihai Vă rog să primiți omagiile mele respectuoase și recunoscătoare.

T. Vuia

XII

Garches, 10 Decembrie 1932
t. rue de Toulon (Sct 0)

Iubite Frate Mircea,

Regret, că nu am putut fi mai prompt în răspunsul, ce datorez, așa cum am dorit. Călătoria ce am făcut la București prelungindu-se mult peste prevederile noastre mi a resturnat rânduelile aici, așa că de când m'am rentors nu am avut o clipă de răgaz.

Am luat la cunoștință cu multă plăcere, că Dl. Malaxa V'a însărcinat a lua informații, dacă nu am fi dispuși să-i construim un generator și eventual și un motor, construind împreună un grup de mașină cu vaporii destinat unei automotrice pe șine.

Această însărcinare ce V'a dat face să credem, că Dl Malaxa nu înțelege să dea urmare tratativelor ce au decurs la București, cari în ultima lor fază s'au materializat sub forma unei oferte – contract, pe care Dl Mețianu l'a înmănat Dlui Malaxa în ajunul plecării noastre, deci la 19 Noembrie. Dl Malaxa promisese un răspuns contra-ofertă chiar pentru a doua zi, care nu ni a sosit însă nici până azi, iar faptul, că V'a însărcinat să-i procurați condițiile de concesionare, implică desigur, că condițiile din propunerea noastră nu-i convin. Ar fi fost poate mai potrivit, ca D.Sa să ne comunice obiecțiile sale la oferta noastră (proiectul de contract) așa cum a promis de altfel, căci numai astfel i-am fi putut face alte propuneri. Așa însă, cât timp Dl Malaxa are în mâni o propunere, asupra căreia noi ignorăm aprecierile D.Sale, nu prea vād, ce altă propunere putem face.

În ce privește grupul mașină cu vapor ce dorește să-i construim sînt cu totul la dispoziția D.Sale. Dacă Dl Malaxa se va adresa Societății Vuia, Yvonneau și Cie, 7, B^d de la Madeleine, Paris (Ier), vom putea să-i fac un studiu în biroul nostru organizat aici. Oferta însă, pentru buna regulă, se va face de sindicatul ce ați construit cu Dl Gigurtu la București, în care Dv. amândoi aveți calitatea de a face oferta, noi cei de aici nu avem această cădere.

Și mie mi a părut rău, că nu V'am mai putut vedea înainte de plecare, dar starea sănătății nu mi a permis să părăsesc casa în ultimele două zile așa, că nu am mai văzut înaintea plecării pe nimeni afară de cei cari m'au vizitat la hotel. Sper, că Mihai Va transmis salutul meu și mulțumirea pentru amabilitatea ce mi

ați arătat tot timpul ce am petrecut în București. Călătoria la Cluj mi a lăsat un suvenir ce nu voi uita; Dl Prezident și Doamna Vaida m'au primit cu amabilitatea lor exchisă și care le este așa zicând naturală, am petrecut o zi frumoasă, ca într'un vis, chiar și timpul s'a pus pe partea noastră. Mihai ca de obicei a fost nu se poate mai drăguț.

Am călătorit în acelaș tren cu Dl Ministru Irimescu și am avut o convorbire cu D.Sa. La Paris a venit, însoțit de Maiorul Mincu, la laboratorul nostru, unde a văzut mașina noastră cu vapor în funcțiune.

În speranța să primesc știri bune de la Dv., Vă rog, scumpe frate, să primiți expresiunea sentimentelor mele cele mai frățești devotate.

T. Vuia

XIII

Garches, 16 Decembrie 1932

7, rue de Toulon

Scumpă Doamnă Mărioară,

Cuget, că ați primit scrisoarea mea din 3 Dec. Care s'a crucișat cu amabilele Dv. scrisori din 4 și 7 Dec. Impresiunea ce mi a făcut Franța la rentoarcere a fost bună, câmpiile atât în Italia, cât și în Franța sînt acoperite pretutindeni cu un covor verde, până ce în România nu am putut vedea decât câmpii galbene. Clima este mai bună și omul îngrijește mai bine șoselele și arborii, totul pare a fi mai bine ordonat ca la noi. Dar totuși mă simt atras cu o putere iresistibilă spre țară, pe care o iubesc mai mult ca niciodată. La gara din Caransebeș, Lugoj și Timișoara am fost întimpinat de prieteni și surpriza a fost atât de mare, că m'am arătat mai stângaci decât sînt și abia i-am recunoscut.

Am primit proiectul de procură ce ați întocmit la București, dar nu'l pot semna din motivele ce urmează:

În act se vorbește "de toutes mes Inventions étant a la date présente en mon entière propriété". Nu știu la ce invenții vor fi gândit Dnii M. Vaida și D. Bodea, căci despre brevetele luate pentru generator în numele meu și a lui Yvonneau nu poate fi vorba, deoarece și unul și altul știu, că aceste brevete au fost aduse ca aport în Aprilie în societatea constituită aici. Dar chiar și înainte ele nu au fost proprietatea mea întreagă.

Pe de altă parte nici societatea V. Y și Cie nu ar putea da o asemenea procură în special pentru România, unde brevetele au fost negociate deja, în numele societății iar nu al meu. Numai noul beneficiar, care este "Mica" ar putea da lui Mihai o procură ca să trateze.

Cât privește căile ferate au fost însărcinați să trateze Dnii Gigurtu și Vaida în urma înființării sindicatului român. Deși nu știu până la ce punct am dreptul să cer, dar dacă este încă cu puțință, eu doresc și consimt, ca Mihai să trateze această chestiune. Am avut ocazia și plăcerea să constat, că Mihai este un negociator foarte abil, că nu pot fi decât satisfăcut știind, că el va duce tratativele mai departe. Întrucât mă privește, puteți fi siguri, că îmi voi da acordul, dacă acel acord poate fi necesar sau de competența mea.

Am aflat cu plăcere că în fine dosarul se află în mâinile Dv. Ni -ar fi fost și mai folositor, dacă îl puteam avea aici, după cum l'a cerut Legația.

Cuget, că în Ianuarie mă voi putea rentoarce în țară. Vă doresc DV. și familiei întregi sărbători și An Noi fericit. Mă bucur să aud, că Dido este complet restabilit. Salutări prietenești lui Mihai și îmbrățișăz pe Dinel.

Vă sărut respectuos mâna,

T. Vuia

XIV

Garches, 26 Decemvrie 1932

8.rue de Toulon (Set 0)

Iubite Frate Mihai,

Am primit scrisoarea ta din 15, care s'a crușitat din nou cu o scrisoare ce am adresat Doamnei Mărioara. Am răspuns acolo asupra unor chestiuni și astfel numai revin. Am auzit cu multe regrete accidentul lui Dinel și mă bucur, că ați trecut pericolul. Dee Dzeu să se întremeze repede și să'l văd în curând iarăș vesel cum l'am văzut la București.

Când am sosit aici a trebuit să repun mașina (înțeleg organizația) noastră în mișcare. Nu îți enumăr lista cam prea lungă a lucrărilor; sper că o vei judeca în urma aparatelor ce vom aduce în țară. În fine totul este repus în mișcare și în Ianuarie ne rentoarcem la București pentru a face prima instalație. Am avut și am încă tot mereu necazuri de tot felul, dar asta este cursul natural a tuturor lucrărilor omenești.

Nu pot pleca înainte de terminarea aparatelor ce se construiează și se execută acum. Cel puțin un model din fiecare. Trăbue organizată fabricația, aici zace tot viitorul afacerii și până acum nu am aflat omul pe care m'aș putea lăsa. Este și natural să fie așa, trăbue să dresiez o echipă de tehnicieni și de executanți (mecanicieni).

Nu puteam sta timp mai îndelungat, am stat chiar prea mult și am pierdut un timp prețios pentru construcția aparatelor. Lucrăm însă toți cu mult zel și astfel sper să recâștigăm în parte timpul pierdut. Despre toate acestea vom vorbi, când ne vom revedea în Ianuarie.

Nu m'a surprins mult ceea ce-mi scrii asupra situației politice, dar cuget, că cu excepția câtorva puncte nevralgice situația nu este de tot rea și țara stă economicește mai bine decât s'ar crede. O țară agricolă organizată așa cum este a noastră, unde țăranul își are pământul său, este scutită de cutremuri violente.

Cât mă privește mă simt atras tot mai mult spre voi. Eu nu cunoșteam până acum România Nouă, vechiul Regat nu'l cunoșteam de loc, iar Transilvania nu o cunoșteam decât sub regimul vechi, unde ne simțiam străini. Abia acum am văzut o Românie, unde Românul nu se mai simte străin, ci la el acasă și unde Ungurul fudul, provocator a devenit modest, discret. Nu am nici o ură față de ei, dar totuș constat cu plăcere, că nu mai sîntem supușii lor umiliți. Bine înțeles toate nu sînt încă perfecte, dar am observat, că toate merg spre îndreptare și lumea crede, că numai sub cărma Transilvănenilor se vor îndrepta lucrurile, chiar și Regătenii obiectivi o afirmă, este un fel de credo politic. Ar trăbui însă să dați probă de mai mult curaj.

Îți mulțumesc din nou pentru ospitalitatea ce-mi oferi cu atâta amabilitate și am nădejdea de a uza și abuza de ea în curând. Poți fi convins, că sufăr de impaciență, aș dori să plec cât mai curând.

Vă doresc la toți sărbători și An Nou fericit. Prezintă omagii Doamnelor Mărioara și D^r. Blaga, îmbrățișază pentru mine pe Dinel și spune salutări Rev. Protopop D^r. Blaga.

Al tău,
T. Vuia

XV

Garches, 22 Ianuarie 1933

Scumpă Doamnă Mărioară,

Primii Prețuita Dv. din 18 cur. și am auzit cu părere de rău, că Dinel și Titi s'au îmbolnăvit de scarlatină. Să nădăjduim, că sub îngrijirea DV. se vor restabili repede. V'am scris acum în urmă cu 2 scrisori, una prin mecanicianul nostru Ademer, care a plecat în 13 cur. la București, ca să monteze un cazan în Calea Victoriei, a doua am adresat-o acum câteva zile la București. Eu trăbue să stau încă aici, ca să urmez fabricația celor 8 cazane puse în construcție și instalarea a doua dintre aceste aici în Paris. Astfel nu mă rentorc în țară decât luna viitoare, dl. Mețianu însă se pregătește să plece în curând.

Am urmat cu atenție criza din urmă, dar și cu îngrijorare. Deși am regretat-o – regele a avut o presă rea – m'am bucurat de rezolvirea ei, sper că guvernul nou are baze mai solide decât cel precedent și bine înțeles nu am fost surprins

auzind, că Mihai face parte din noul guvern, am regretat numai, că amicul nostru Ghiță nu face parte din noul guvern.

Am fost răcit și a trăbuit să stau 3 zile în casă, acum sunt bine. Avem un ger de -8° C, dar frumos și sec. Lucrăm cu nădejdea, că cele 4 tipuri de cazane, 2 pentru putere motrice și 2 pentru încălzire să ne permită punerea la cale a industrializării încă în primăvara asta.

Vă rog să prezentați omagii respectuoase Doamnei Dr Blaga, salutări cordiale reverendului Dr Blaga și să îmbrățișați pe cei trei voinici pentru mine.

Vă sărut respectuos mâinile,

T. Vuia

XVI

Garches, 4 Februarie 1933

Scumpe Frate Mihai,

Conform mandatului ce mi ați dat am adresat o cerere prezidentului Jean Taxil, 16 rue Carrette, Paris (6^e) și în ședința de alaltăieri cazul nostru a fost supus în ședință solemnă, după cum vezi din coupure din B.H. aci alăturat. În principiu veți fi reintegrați. Prezidentul vă va adresa o scrisoare și vă rog pe toți (Ghiță, Voicu și Caius) să răspundeți imediat acelei scrisori.⁵

Ai văzut de sigur pe Dl Mețianu, eu nu am putut merge, pentru că trăbue să urmez fabricația cazanelor și pentru că finanțele noastre stau rău.

Cred, că Dinel și Titi sunt pe calea restabilirii și că în curând Titi se va putea rentoarce la studiile lui întrerupte.

Acum încă o cerere în favorul lui Petre Ciolau, este o afacere, în care sunt și eu interesat. Îți expun cazul.

Acum doi ani, pe când P.C. era încă consul la Paris a venit la dânsul Dl. Iordachescu, care pe atunci era șef de cabinet la Preziidenția Consiliului de Miniștri și i-a spus, că se află în trecere prin Paris, împreună cu un grup de studenți, cari asistaseră la Congresul Internațional al Studenților la Bruxelles. Dânsul i-a expus, că se găsesc fără bani de rentoarcere pentru că la plecarea din București li s'ar fi dat numai drumul până la Bruxelles urmând a li se trimite ulterior la Bruxelles sau Paris, sumele necesare pentru rentoarcere. Cum dl Cesianu nu era la Paris, s'au adresat lui P. Ciolau, în numele dlui I. Lugoșianu cerându-i suma de 14.000 (patrusprezece mii) fr. Pentru voiajul de rentoarcere și argumentând că dacă ar trăbui să mai aștepte până ce li ar veni un răspuns

⁵ Am remis cassarului suma de 1030 fr.

din București, s'ar mări cheltuielile de hotel și întreținere la Paris. Petrache a întrebat pe dl. Lugoșianu, care se află la Chataun, ce trăbue să facă, deoarece el nu are fonduri consulare. Dl. Lugoșianu l'a autorizat să dea această sumă, pe care la rândul lui a trebuit s'o împrumute și i-a promis, că imediat ce va ajunge la București i-o va trimite.

De atunci pe lângă toate stăruințele lui directe și ale lui Iordachescu nu a fost rambursat. Astă toamnă dl Iordachescu fiind aici în Paris i-am vorbit și eu și l'am rugat pe Iordachescu să intervină la Lugoșianu, dar acesta a refuzat.

Dacă insist și eu asupra acestei chestiuni, o fac nu numai în interesul lui Petrache, care este bolnav și trăbuie să se supună unei operații de apendicită, dar și al meu. Ți am expus, că i-am avansat o sumă mai însemnată în timpul când erați în opoziție. Îmi datorează încă 4000 fr. și nu a promis acum aproape 3 ani că-mi va rambursa această sumă, când i se vor rambursa cei 14.000 fr. avansați studenților.

Mă adresez ție pentru că-ți cunosc sentimentele de prietenie, ce îmi păstrez și totodată și zelul, cu care faci tot ce întreprinzi. Mă adresez ție și pentru că știu ce autoritate ai la actualul Prim-Ministru, care este cel mai loial bărbat ce mi s'a dat să cunosc până azi și pe care politica nu l'a stricat.

Îți alătur și o scrisoare a dlui Iordachescu din 6 oct. 1930, care probează cele expuse mai sus. Te rog să o păstrezi și să mi-o returnezi.

Prezintă omagiile mele respectuoase doamnei Mărioara, îmbrățsoază pentru mine pe Dinel.

Al tău devotat,
T. Vuia

XVII

Garches, 6 Aprilie 1933

Scumpe Frate Mihai,

Scuză-mă pentru că îți răspund cu atâta întârziere. Nu-ți puteam da un răspuns precis în chestiunea întrării tale în soc. cu resp(undere). lim(itată)., conform statutelor învoirea coasociațiilor este necesară, or ei s'au opus deja la formarea societății. Vom vedea, cum vom proceda la adunarea generală, care va avea loc în curând.

Ne-am ocupat de articolul ce mi-ai adresat, atât eu cât și Petrache.

În fine va apare în "Mercure Universel" și după acest articol se vor face extrase în ziare.

Ți-am fost comunicat deja, că am intervenit în cauza reintegrării tale la E.

R. Prezidentul nostru. Jean Taxil, 16, rue Cassette, Paris (VIe) a pus reintegrarea voastră, cum ai văzut din scrisoarea mea precedentă, la ordinea zilei a unei ședințe din Februarie trecut. Pentru ca toate Informațiile să fie împlinite, Te rog să adresez personal o cerere de reintegrare lui Jean Taxil.

Sper, că sînteți cu toții bine și că amicul meu Dinel este complet restabilit.

Te rog prezintă omagiile mele respectuoase Doamnei Mărioara, îmbrățosează pentru mine pe Dinel și crede-mă al tău devotat frate.

T. Vuia

P.S. Am scris și lui Caius, Ghiță, Voicu.

XVIII

Scumpă Doamnă Mărioară,

Primii Prețuita D.Voastre din 15 oct. și m'am bucurat, că sunteți satisfăcuți cu publicarea articolului lui Mihai.

Nu am primit nici o scrisoare prin dl Nelu Stănescu și nici prin altă persoană, deci ignorez propunerea fratelui Mihai.

Nu este nevoie să Vă spun, cât de fericit aș fi, dacă s'ar afla o soluție pentru ca să pot lucra la noi în țară.

Am mare nădejde, că în toamnă să pot reface călătoria la București.

În așteptarea scrisorii Dv. Vă rog să transmiteți salutări prietenești lui Mihai, să îmbrățișați pentru mine pe Dinel și să primiți omagiile mele respectuoase.

T. Vuia

XIX

Paris, 23 Iunie 1933

Scumpă Doamnă Mărioară,

După expedierea scrisorii mele Dl. Stănescu m'a avizat prin telefon, că vine să mă vadă și să-mi aducă scrisoarea Dv. Vă mulțumesc atât Dv. cât și fratelui Mihai pentru noua probă a prieteniei și a interesului ce-mi purtați. Eu fac tot ce pot, ca să pot merge cât mai curând în țară. Termin acum un căzan de 2 tone de vapor pe ceas și caut să'l încerc aici. Dacă nu mi se dă mână de ajutor, ca să'l încerc în condițiuni covenabile aici, îl expediez imediat în țară, ca să'l încerc la Brad, unde grație amabilității Dlui Gigurtu și a societății Mica vom avea toate facilitățile de a'l pune la punct și încerca. Voiu trece negreșit pe la

Braşov. În decursul petrecerii mele în Bucureşti am cunoscut pe Căpitanul Pop de la Uzinele I.A.R. din Braşov.

Vă rog să binevoiţi a transmite felicitările mele Doamnei şi Domnului Garoiu cu ocazia căsătoriei amabilei lor fetiţe. Voiu avea o deosebită plăcere să cunosc pe Dl. ing. Barbieri.

Îmi pare bine să aud, că amicul meu Dinel a crescut, cuminte l'am cunoscut şi în trecut, starea lui de sănătate îmi cauza griji, nu mănă bine; cuget, că acum mănă mai bine.

Vă rog îmbrăţoşaţi pentru mine pe Mihai şi pe Dinel.

Vă sărut respectuos mâna,
T. Vuia

XX

Levallois-Perret, 10 Aug. 1933
61, rue Chaptal.

Scumpe Frate Mihai,

Dl. Meşianu mi a vorbit despre constituirea unei societăţi anonime franceze, un fel de "holding" şi cuget, că este bine să faci parte din ea. Momentan asta este tot ce-ţi pot comunica. Chestiunea se va clarifica numai după sosirea dlui Gigurtu. Ghiţă Crişan, care este în trecere aici, te poate informa mai bine.

Sper, că ai tăi sînt toţi bine. După cum ţi am scris deja sînt şanse să plec în ţară fine Septembrie.

Sărut mâna Doamnei Mărioara.

Te îmbrăţoşază al tău devotat,
T. Vuia

XXI

Levallois-Perret, 10 Aug. 1933
61, rue Chaptal

Scumpe Domnule Bodea,

Vă mulţumesc pentru scrisoarea ce mi-aţi adresat şi pentru copia celei adresate lui Mihai prin dl Meşianu. Vă alătur răspunsul.

Am primit atât eu, cât şi Dl Meşianu ilustratele ce ni aţi adresat din ţările scandinave. Vă mulţumesc pentru aducerea aminte.

Vă salut prieteneşte,
T. Vuia

XXII

Garches, 26 Dec.1933

Scumpă Doamnă Mărioară,

Vă mulțumesc pentru suma de 3000 lei ce ați expedit la adresa nepoatei.

Acum că campania electorală este terminată cuget, că Mihai a rămas senatorul Academiei de Agronomie și sper să Vă văd aici curând înaintea plecării mele în țară spre sfârșitul lui Ianuarie.

Amicul nostru Petrache nu este încă operat. Vă mulțumim din tot sufletul pentru intervențiile ce ați făcut pentru lichidarea datoriei.

Aici informațiile noastre asupra mersului afacerilor în țară sînt incomplete așa că greu ne putem face o idee clară asupra evenimentelor din țară. Liberalii își îngrijesc presa și pozează în salvatorii țării. Acum cu sosirea dlui G. văd mai clar și sper, că la sosirea DV. aici, cari ați luat o parte activă în mișcările politice, voi fi în stare să văd clar.

Vă urez un An Nou fericit cu sănătate deplină și voe bună. Vă prezint omagii respectuoase, lui Mihai salutări prietenești și Vă rog să îmbrățișați pentru mine pe Dinel și pe frații lui, cari acum sînt probabil cu toții în mijlocul Dv.

T. Vuia

XXIII

ANCIEN HOTEL SCHEERS Le 11 Februarie 1934

18 Boulevard du JardinBotanique

BRUXELLES-NORD

Téléphone: 17.17.65

Scumpe Frate Mihai,

Am sosit aici Marți sara. Am părăsit Parisul în plină revoluție. Evenimentele s-au petrecut cu rapiditatea fulgerului. Deja Marți dimineața Parisul era încunjurat de un [...] de armată; restul îl știu din gazete. Adevărată revoluție, care durează încă, pentru că comuniștii au declanșat un adevărat războiu civil.

Aici lucrurile merg bine. Aparatul [...] Belgienilor a fost pus la punct în două ședințe și s'au încheiat învoieli cu o mare fabrică din Fauvillereux pentru construcția aparatelor motoarelor și automotricelor. Totul s'a pus în fabricație.

Deci te rog să mă scuzați, dacă sosesc ceva mai târziu în țară, cam în 25 cur.

După plecarea voastră am primit vizita Dlui Gogu Constantinescu, care vrea să facă [...] D.lui automotrice cu vapor. Am petrecut 4 zile discuția chestiei și ar dori să merg în Anglia.

Deci până la revedere Te rog să prezinți omagiile mele Doamnei Mărioara să îmbrățișezi pentru mine pe Dinel.

Al tău devotat,
T. Vuia

XXIV

ANCIEN HOTEL SCHEERS Le 30 Iunie 1934
18 Boulevard du Jardin Botanique
BRUXELLES-NORD
Téléphone: 17.17.65

Scumpe Frate Mihai,

Eu am plecat din București abia în 19 Iunie. Am ținut, ca toate să funcționeze înainte de plecarea mea, cu păcură. Am avut satisfacțiile dorite. M'am oprit o zi în Viena, unde am văzut pe Adrian Nedelcu și pe taica Caius, am regretat, că nu am putut sta acolo mai mult. Au fost ambii nu se poate mai drăguți. În Garches nu am stat decât 3 zile. Am sosit aici Mercuri. Aici am avut surprize foarte plăcute, toate fabricațiile sînt puse în mișcare și oamenii au lucrat bine și în absența mea. Mișu sosește aici luni. Eu nu știu încă, când mă voi putea rentoarce la Paris. În fine și în București stau bine lucrurile.

Mă gândesc cu adevărată evlavie la zilele ce am petrecut în mijlocul familiei tale. Mărioara nu a cruțat nici o osteneală, ca să-mi facă petrecerea în Cluj, în Brașov etc. cea mai plăcută, iar cei băeți din Brașov m'au încântat cu creșterea lor [...] și înțeleaptă, repet mă cuget ca la un vis frumos la excursiunea noastră la Tușnad și la ascensiunea vîrfului șoimilor și a Tâmppei. Am admirat agilitatea Mărioarei și a copiilor. Mă bucur de cele ce-mi scrii asupra lui Dinel, iată'l și pe el student mare. Îmbrățișază'l pentru mine. Ești un om dintră cei mai fericiți și să mulțumim Domnului, că ți a [...] atîta fericire, dar o și meriți. Totuș fi prudent.

Mă cuget cu plăcere și la cele două zile petrecute în societatea ilustrului șef⁶, pentru mine a fost foarte instructivă, să sperăm, că înțelepciunea Suveranului îi va încredința din nou cîrma țării.

Te rog prezintă omagiile mele Doamnei mamă, Mărioarei și Doamnei Dr Blaga.

În speranța de a avea vești bune,

Te îmbrățișez cu drag
T. Vuia

⁶ Gheorghe Tătărescu, prim ministru al României în 1934

XXV

Brad, 9 Maiu 1934

Scumpe Mihai,

Am sosit aici Marți dimineața încă plin de satisfacție pentru cele două zile petrecute în Brașov în mijlocul familiei tale. M'am bucurat să cunosc fii tăi, cari sunt nu să poate mai drăgălași. Doamna Mărioara nu a aflat nici o oboseală prea mare, ca să-mi face petrecerea în Tușnad și Brașov nu să poate mai atrăgătoare. Tușnadul m'a surprins, este paradisiac și acolo cuget, că în mijlocul familiei tale și în deosebi a soaței, care nu are păreche în devotament, trăbuie să te simți prea fericit. Să rugăm pe Dzeu, că pentru plata acestei fericiri să nu-ți ceară un preț prea mare și tentațiuni grele.

Domnul și Doamna Gigurtu au sosit aici Marți după masă, ca să primiască pe ilustrul șef și pe tine facându-vă onorul de gazdă. Mare a fost deziluzia, când au aflat, că nu veniți. Am explicat, cum am putut. Am spus, că este numai parte remise și că în vară, când va fi aici cazanul instalat și în funcție, veți veni.

Eu caut să plec az la București, aci voi sta abia 2–3 zile, ca să mă pot întoarce cât mai în grabă la Bruxelles, unde mă reclamă și unde m tem să nu să facă prea mari prostii, cum s'au făcut aici în urma incompetenței oamenilor.

Dorindu-ți mult bine și mulțumindu-ți pentru ospitalitatea și bunătatea, cu care m'ați primit Te rog prezentă Doamnei mamă și Mărioarei omagiile mele respectuoase și sărută pentru mine pe Dinel.

Al tău
Vuia

XXVI

Paris, 6 Ianuarie 1937

Scumpă Doamnă Mărioară,

Vă mulțumesc foarte mult pentru scrisoarea DV. din 12 trecut. Vă urez și eu un An Nou fericit, să vă dea Dzeu sănătate deplină, pace și voe bună, izbândă în marea luptă ce duceți. Mă bucur în deosebi să citesc, că copii se dezvoltă bine, ceace nu mă surprinde deloc. I-am judecat, când am avut norocul să petrecem în Brașov câteva zile frumoase împreună și în memorabila noastră excursie la Tușnad. Să-i ajute Dzeu dându-le pe lângă darul inteligenței și sănătate.

Sper, că anul 1937 va fi cel al Frontului Românesc, nu văd alt curs în politica țării. Am întâlnit aici un englez, care a petrecut 2 luni în București, a intrat

în relații cu multă lume și a rămas în legătură cu fruntași din țară, de unde de altcum s'a rentors foarte încântat și vorbește deja puțin românește. Az l'am întâlnit din nou și mi-a zis, – cu regrete – că guvernul C. nu ar mai avea decât câteva zile de trăit. Să'l audă Dzeu.

Criza din urmă din Anglia a fost aici urmărită cu mari simpatii și cu mult respect și o admirație sinceră pentru Instituțiile democratice ale Angliei. Coroana este acum unica legătură întră Metropolă și Dominion-ii. Anglia nu vrea să admită cea mai mică știrbire a autorității, demnității regale. Creanga uscată a dinastiei a fost tăiată cu un gest plin de cea mai frumoasă demnitate. Parlamentul și guvernul au fost la înălțimea problemei atât de dureroase. Anglia a eșit mărită din această criză.

Aici experiența Blum continuă și nimeni nu vrea să-i pună bețe în roate, deși nimeni nu-și face iluzii asupra sfârșitului acestei experiențe. Blum a evoluat și acum pretinde a fi național SEAT. Un fapt va ilustra mai bine poziția mea. Adunarea Generală s'a ținut fără să știu când Dl Gigurtu a fost prezent. Când s'a prezentat dl. Neculcea la Adunare, dl Gigurtu i-ar fi zis, că Adunarea nu poate avea loc, deoarece Vuia nu poate participa, va avea loc mai târziu. Or după plecarea dlui Neculcea Adunarea s'a ținut, deci am putea zice clandestin. Nu este nici o nevoie de comentarii. Nu pot face direct nimica. Dacă Mihai mi-ar trimite copia despre actele ce posedă (chitanțe etc.) relativ la participarea lui la SEAT i-aș putea indica calea ce trăbue să urmeze, ca să nu fie atins în drepturile lui. Să știți, că nu avem în față prieteni nici gentelamn'i, așa cuget eu, și cel din urmă Evr[...] nu s'ar purta mai urât. Putem zice și noi "Ali[...]vidimus ventos", vom lupta și contra acestuia și cu ajutorul lui D.zeu dreptatea va avea ultimul cuvânt.

Mă cuget cu pietate la sărbătorile ce am petrecut aici împreună și am nădejdea, că Ceriul ne va ajuta și ne va permite să re trăim aceste zile frumoase în pace și în voe bună.

Vă rog să prezentați omagiile mele Doamnei Șerban mamă, salutări prietenești lui Mihai și să îmbrățișați pentru mine pe cei trei voinici.

Vă sărut mâna

T. Vuia

P.S. Am petrecut vacanțele în Vichy și Mont-Dore. Am stat 5 zile în Marsilia, unde am aflat la sosire un timp frumos și cald ca în Mai, deși eram în Decembrie. În ziua plecării a suflat Mistral-ul și era frig. Duminică am făcut cu mașina de la Marsilia până la Les Lecques, coasta era admirabilă, nici urmă de nor. În primăvară mă rentorc și voi sta timp mai îndelungat.

XXVII

Garches, 6 Iunie 1937

Scumpă Doamnă Mărioară,

Vă rog să mă scuzați, că Vă răspund cu atâta întârziere. Am aflat cu mari regrete, că ați fost suferindă și mă bucur că înaintați spre convalescență. Nu-mi explicam lunga Dv. tăcere. Mă temeam să nu fie o boală la mijloc, din nefericire temerile au fost întemeiate.

Am primit Buletinul Academiei de Agricultură din Cluj cuprinzând raportul lui Mihai și mă bucur văzând cu ce zel urmărește Mihai soarta agriculturii și înșămătatea învățământului agricol. Deși nu urmăresc chestiunea decât ca spectator, problema mă interesează. Problema mi a tras atenția, când s'a arătat criza economică. Eram deja atunci de părerea, că datorăm criza neglijării agriculturii, care ar trebui să fie prima preocupare a economiei moderne. Cred tare ca fierul, că numai o rentoarcere la pământ poate aduce o soluție reală crizei prin care trec toate țările. Lumea bate câmpul căutând soluții în alte direcții.

Am consultat un om competent în afaceri de societăți anonime. Blocarea "brutală" a acțiunilor mi s'a zis, că este ilegală. Dacă Mihai ar dori deschiderea ostilităților, izbânda lui ar fi sigură. Nu ar fi însă mai consult să căutăm o cale pacifică? Dl Gigurtu, așa îmi zice dl. M. care s'a rentors acum câteva zile din România, sosește aici în curând. Cum societatea V.Y&Cie are o chestiune arzătoare de regulat cu SEAT, vom încerca rezolvirea acestei chestiuni. Aranjamentul, care va interveni, va putea facilita soluția situației lui Mihai în SEAT. Vă voi comunica imediat rezultatul tratativelor noastre; trăbuie să adaug, că pe lângă toate combinațiile dlui M. soluția poziției noastre față de SEAT nu mai poate fi amânată nici escamotată. Lăți văzut în Cluj și poate că i-a vorbit ceva lui Mihai relativ la această chestie.

Mi a zis întră altele, că erați foarte îngrijorați cu privire la starea de sănătate a fericitului Dr. Blaga.

Dl Somma mi-a zis, că veți vizita Expoziția. M'aș bucura foarte mult.

Vă rog să îmbrățișați pentru mine pe cei trei voinici, să prezentați omagiile mele Doamnei Șerban, mama, salutări frățești lui Mihai și să primiți omagiile mele respectuoase.

T. Vuia

XXVIII

Garches, 1^a 1937

Scumpă Doamnă Mărioară,

Am primit amabila Dv. scrisoare și Vă mulțumesc. Vă rog să mă scuzați, că nu V'am scris de atâta vreme. Aflu cu plăcere, că voinicii fac progrese în studii și că prietenul meu Dinel este student. Regret foarte mult, că nu V'am putut saluta aici. Expoziția este bine, pavilionul României este la fel bine, foarte apreciat. În timpul petrecerii D. Sale aici Președintele Maniu a insistat – foarte mult, pot zice – ca aparatul meu din 1903–1906 să fie expus. Domnul Gusti a astfel executat o reducere 1/5, care este expusă în sala din parter.

Papa Caius, însoțit de Olga, a petrecut aici 5 zile, a plecat apoi la Lugoj, unde a asistat la desvelirea monumentului ridicat în memoria marelui părinte. Sper că'l veți vedea.

Nu auzisem de moartea regretatului Albini, regret această dispariție prematură, deasemenea aud cu regrete, că familia Preșidentului Vaida a fost încercată. Mă bucur aflând, că acum liniștea a revenit.

Dl Meșianu se află cu familia în țară. Dl Gigurtu a stat trei luni în Franța, dar eu nu l'am văzut decât în treacăt așa, că toate chestiunile pendente au rămas nerezolvite.

Dl Somma Vă prezintă omagii.

Vă rog să prezentați omagiile mele Doamnei Șerban mamă, salutările mele prietenești lui Mihai, să îmbrățișați pentru mine pe voinici și să primiți omagiile mele respectuoase.

T. Vuia

XXIX

Copie

Patentanwalt

Dr. Ing. Emil Spiess

Ingénieur – Conseil D.R.S./O

re. Nr. Gen.

București VI. den 5 Jul: 1939

Domnului ing. Traian Vuia

Paris

94 rue St. Lazare

Ref. Brevetele Dv.

Am onoarea a vă comunica, că în cursul anului am achitat din ordinul Societății "Mica" S.A.R. anuitățile respective pentru următoarele Dv. brevete:

România: Nr. 21.188 din 17.10.1932 au. 7-a

Jugoslavia: Nr. 10.678 din 17.10.1932 au 7-a

Bulgaria: Nr. 2.443 din 17.10.1932 au. 7-a

Grecia: Nr. 3.880 din 18.10.1932 au 8-a

Turcia: Nr. 1.589 din 18.10.1932 au 7-a

Cum toate celelalte brevete ale Dv. nu au fost achitate din cursul anului trecut taxa respectivă, aceste brevete trebuiesc considerate drept decăzute.

Cu deosebită stimă

Semnat: Dr. Emil Spiess

XXX

Paris, 24 ianuarie 1940

Dragă Mihai,

Primii scrisoarea ta din 14 cur.(ent) și îți mulțumesc foarte mult pentru fotografia voiniciilor. Dacă D.zeu nu v'ar fi făcut alt dar în viață, decât acești copii înțelepți și frumoși, V'a comblat. Am auzit cu plăcere, că Mihai continuă studiile la Facultatea de științe din București. Nu pot uita momentele plăcute petrecute cu dâșii și cu mama lor în Brașov și Tușnad. Am văzut aci rezultatul creșterii ce li-a dat mama. Am vorbit cu ei ca cu bărbați maturi. Acum în pragul Anului Nou Vă doresc la toți mult bine și sănătate deplină. Cuget că operația prietenului meu Dinel a succes și că numai este decât o amintire.

Voiu trimite în curând Domnului Prezident ce-mi ceri.

Caius a intervenit acum un an, din inițiativă proprie, pentru obținerea unei pensiuni viagere și îmi anunțase, că a reușit. Mi-a scris apoi, că se va lichida începând cu 1-a Aprilie 1939; am fost avizat și prin Atașatul Aerului, Comandor Nicolau. Până în prezent nu am primit nimica. Îți mulțumesc pentru oferirea intervenției tale, Vezi, dacă este ceva de făcut. Scuză, pentru că nu ți-am scris mai demult. Dat fiind că Caius a fost inițiatorul, am crezut, că nu este delicat să fac altcum.

Am suferit de o tuse rea, dare pare a se fi calmat puțin. Am petrecut în August 3 săptămâni la Mont-Dore. Trebuia să stau timp mai îndelungat, dar cu izbucnirea războiului am fost nevoit să mă rentorc aici, luasem ultimul tren în prima zi a mobilizării generale.

Rentors aici m'am pus iarăși la muncă. În mijlocul multor greutateți am putut totuși – grație unui căzan instalat acum de curând în o fabrică de război – proceda la experiențe ce-ți anunțasem acum mai bine de un an, când mi-ai pus în perspectivă un adăpost în laboratorul de fizică ce se ridică la Cluj. Deoarece

acest căzan merge de la orele 8 până la orele 18 neîntrerupt am verificat și realizat în parte acel program. Rezultatul este în parte industrializat. Trage cu sine prăbușirea unei dogme, atacată și de alții, a termodinamicii: stabilitatea puterii calorifice a combustibilelor. Voiu vorbi despre asta numai atunci, când vom avea mai multe instalații.

Am regretat foarte mult, că domnul Gigurtu, deși a promis în diferite rânduri, nu a aranjat încă afacerea. Ai face cauzei noastre comune un mare serviciu, dacă ai interveni la Dsa, care face acum parte din Ministerul vostru. După cum arată copia scrisorii ce mi-a adresat agentul Dlor de brevete, prin care achitau până în 1938 anuitățile, deși erau obligați, au încetat această regulare și au restrîns-o la țările înșirate în această scrisoare. În o scrisoare ce mi-a adresat SEAT declarase, că brevetele noastre nu au nici o valoare tehnică, că în viitor vor achita numai pe cele aferente țărilor indicate în scrisoarea dlui Dr. Spiess. Las că nu înțeleg de loc rostul declarației bizare a dlor de aici, bărbații de încredere a Domnului Gigurtu. Brevetele nu au nici o valoare tehnică, le lasă să decadă, dar aici numai; le susțin însă pentru Orient, să fie oare efectul climatului, care le dă acolo o valoare?

Dacă îți este cu puțință, roagă pe Domnul Gigurtu să renunțe la avantajele ce are SEAT în Franța și celelalte țări în brevetele “decăzute” unde are o ipotecă. Nu văd pentru ce ar refuza renunțarea la un drept asupra unui obiect inexistent, perit.

Cu mulțumirile mele anticipate te rog să prezinți Doamnei Mărioara omagiile mele respectuoase și să îmbrățișezi pe tinerii mei prieteni.

Al tău, Vuia

XXXI

Paris, 29 Martie 1940

Dragă Mihai,

Cuget, că ai intervenit la Ministerul Aerului și îți mulțumesc. Atașatul Aerului Comandor Nicolau mi-a remis în 21 Feb. un cec de fr. 5.000. – și mi-a pus în vedere o sumă egală pentru luna curentă. Până în prezent nu am primit nici un aviz. Caius îmi scrie, că Atașatul Aerului a primit de mult ordinul, ca să aranjeze această chestiune.

Ai intervenit la Colega al tău Domnul G? Cum nu ai timp, știu, că ești ocupat peste puterile normale a unui om, dictează deci cinci șire amicului Picu și el va avea gentileța să mi le comunice.

Prezintă omagiile mele respectuoase Doamnei Șerban și primește salutările mele prietenești.

T. Vuia

XXXII

T. Vuia
rue de Toulon
Garches, 31 Martie 1942

Dragă Mihai,

Am primit în 5 Decembrie scrisoarea voastră în răspuns la scrisoarea ce v'am adresat prin Crucea Roșie în primăvara trecută. Carta voastră din Ianuarie am primit-o acum de curând și regret, că nu v'am putut răspunde mai în grabă. Vă doresc și eu un An fericit, să ne aducă Pacea lui Cristos.

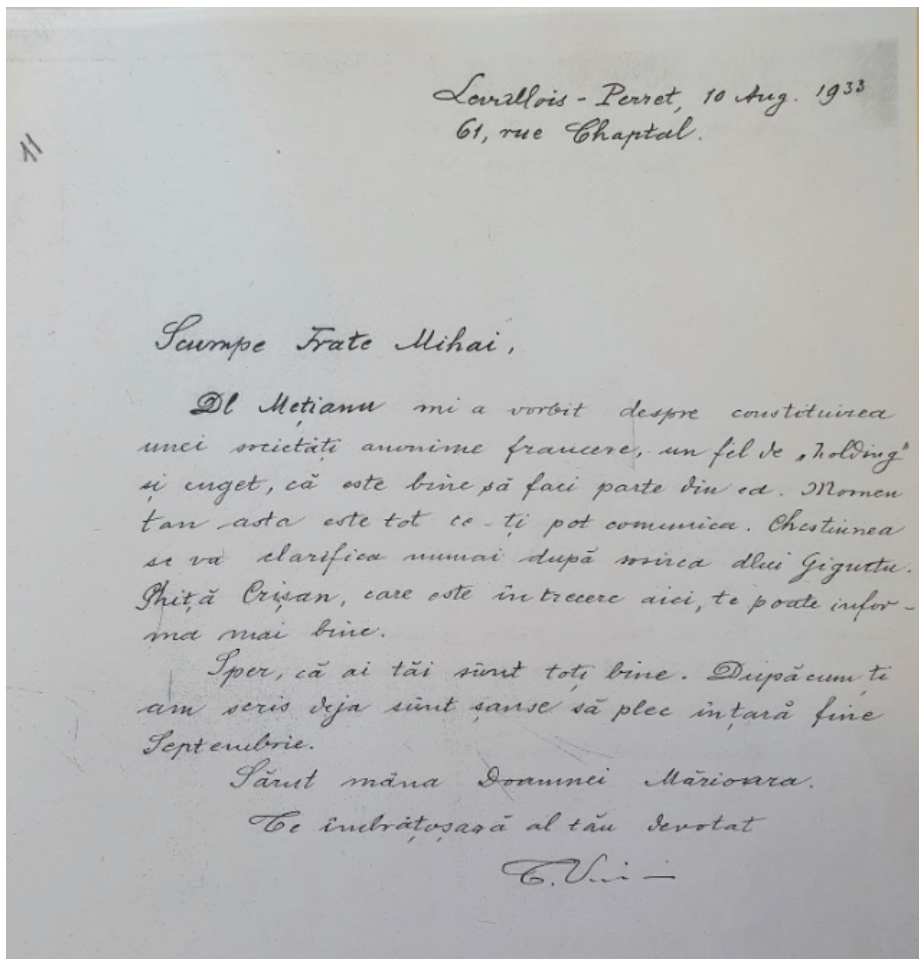
Eu sunt, mulțumită lui D. zeu bine și sper, că prezenta vă află pe toți bine și continuați a nutri aceleași speranțe relativ la viitorul țării noastre. Sper totodată, că cei trei voinici își pot continua neconturbați studiile.

Te rog prezintă omagiile mele Doamnelor Șerban și Blaga, îmbrățsoază pentru mine cei trei tineri și în așteptarea știrilor voastre te îmbrățsoșază cu multă afecțiune.

T. Vuia

Concluzionând, prezentarea pentru prima dată, a corespondenței dintre marele inventator român Traian Vuia și Mihai Șerban, unul dintre cei mai buni specialiști în agricultură din perioada interbelică, păstrată în colecția privată a destinatarului, ne introduce cu gândul în istoria mai ales economică a perioadei interbelice, puțin cunoscută. Marele inventator român, mutat la Paris, dar cu o relație specială în țara mamă, se străduia să devină și un antreprenor bun, pentru a reuși să-și pună în practică invențiile. A înțeles destul de bine această necesitate de îmbinare a teoriei cu practica, desfășurând o activitate prodigioasă și în acest domeniu. A fost ajutat de pregătirea juridică bună și de relațiile personale cu oameni de decizie sau buni afaceriști, cum a fost Malaxa.

Publicarea acestor scrisori este posibilă datorită distinsei doamne Corina Șerban și reprezintă o datorie de onoare și o promisiune făcută amabilei doamne cu ocazia preluării la Serviciul Județean Cluj al Arhivelor Naționale a unui fragment din fondul familial Șerban.

Scrisul și semnătura lui Traian Vuia

MAIL INTO ROMANIAN BETWEEN TRAIAN VUIA AND MIHAI ȘERBAN

Abstract

The mail into Romania between Mihai Șerban, one of the great Transylvanian personalities in inter-war times, and engineer Traian Vuia, during some decades, clearly brings into relief their friendship. The original letters preserved in the family of Șerban's archives offer data on how Traian Vuia tried to put into practice his inventions, the steam engine and generator, both in railway system and other industrial branches, as plane fabrication, appealing to his compatriots' friendship.

ACTIVITATEA PRIMĂRIEI MUNICIPIULUI TIMIȘOARA ÎN VREME DE RĂZBOI (ANUL 1941)

Vasile Rămneanțu*

Cuvinte cheie: Primăria, Timișoara, buget, social, cultural

Keywords: Mayoralty, Timișoara, budget, social, cultural

Evenimentele dramatice prin care a trecut România începând din vara anului 1940 (pierderi teritoriale, urmate de instaurarea unui regim politic totalitar) au afectat serios și activitatea Primăriei municipiului Timișoara. Astfel, sub raportul organizării teritoriale și a conducerii instituțiilor publice, regimul Antonescu a avut o abordare cu totul diferită în raport cu cea existentă pe timp de pace.¹ Guvernul generalului Ion Antonescu a modificat Legea administrativă din anul 1938, trecând la un model administrativ de criză, organizat după principii birocratice, cu o structură piramidală și cu dispozitive stricte de subordonare ierarhică, noțiunile de autonomie locală sau de descentralizare administrativă nemaigăsindu-și locul.²

Pe fondul venirii la putere în România și a mișcării legionare, la 6 octombrie 1940 primar al Timișoarei a devenit profesorul Radu Ilie (lider al mișcării din Banat), care s-a aflat în fruntea orașului până la 29 ianuarie 1941. În urma rebeliunii legionare, acesta a fost înlocuit cu Jung Hans, care a condus destinele orașului în perioada 29 ianuarie–5 februarie 1941, din data respectivă funcția de primar fiind deținută de către Pop Eugen (până la 19 august 1943).³

Tot în urma îndepărtării legionarilor de la putere, în conformitate cu un

* Universitatea de Vest Timișoara, b-dul Vasile Pârvan, nr. 4, e-mail: vasileramneantu@yahoo.com

¹ Viorel Stănică, "Administrarea teritoriului Rămâniei în timpul celui de-al doilea război mondial," *Transylvanian Review of Administrative Science* 19 (2007): 114. www.researchgate.net/publication/fulltext, accesat la 23 august 2020.

² Ibid., 109.

³ Ioan Munteanu, Rodica Munteanu, *Timișoara. Monografie* (Timișoara: Ed. Universității de Vest, 2002), 511. Hans Jung a fost primar delegat conform ordinului telegrafic nr. 453/1941 al Ministerului Afacerilor Interne, vezi Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Timiș (SJANT), *fond Primăria Municipiului Timișoara*, d. 5/1941, 109.

ordin al Ministerului Afacerilor Interne, administrarea cantinelor legionare urma să fie preluată de către autoritățile comunale, prefectul județului Timiș-Torontal dispunând conducerii Primăriei ca acestea să fie preluate imediat, iar acolo unde activitatea lor a fost întreruptă să fie repuse în funcțiune.⁴ Drept urmare, primarul municipiului Timișoara l-a informat pe prefectul județului că Primăria a preluat cantinele legionare și le administra prin intermediul delegaților săi.⁵

În luna mai 1941, primarul Timișoarei, Eugen Pop declara că bugetul municipiului era restrâns, sarcinile fiind sporite în urma plasării la Timișoara a unor instituții culturale și de învățământ din teritoriile pierdute de România. Acesta era mai mic cu un milion de lei față de bugetul din anul 1940, fiind de 159.734.000 de lei și în consecință era nevoie de “muncă chibzuită și economii foarte severe”. Reducerea se datora faptului că printr-un decret lege din 1 aprilie 1941 s-a micșorat cota de încasări suplimentare, în 1940 municipiul având din cotele suplimentare încasări de 17 milioane de lei, iar în anul pe care îl analizăm doar de 11 milioane de lei.

În aceste condiții, diferența urma să fie acoperită din majorarea impozitelor încasate de stat pe seama comunei. Astfel, din cote adiționale și suplimentare Primăria va încasa 59.446.000 de lei, iar din exploatarea întreprinderilor 30.250.000 de lei, cele mai mari încasări provenind de la întreprinderile electromecanice, fiindcă întreprinderile I.T.A.S. aveau de plătit anuități numeroase, iar SET nu dădeau decât jumătate de milion de lei la suma globală de mai sus.

Se mai obțineau venituri din averile comunale (12.401.000 de lei), din impozite și taxe comunale (5.703.000 de lei), din veniturile instituțiilor culturale și de educație (1.300.000 de lei), din rămășițe și amenzi neîncasate în 1940 (7.350.000 de lei).⁶

În noul buget era prevăzută suma de 226.000 de lei pentru ajutorarea elevilor și studenților săraci (cu cărți, haine, ajutoare de studii etc.), o sumă foarte mică deoarece nu s-a putut înscrie una mai mare din cauza comprimărilor de cheltuieli, iar pe de altă parte datorită faptului că în Timișoara au sporit foarte mult numărul instituțiilor de cultură refugiate, așa încât și pe seama acestora a trebuit să se înscrie în buget o sumă specială (550.000 de lei).

În aceste condiții au fost reduse fondurile destinate Bibliotecii comunale pentru achiziționarea de cărți noi (80.000 de lei), pentru abonamente la reviste și ziare (70.000 de lei) sau pentru întreținerea acestora (bugetul alocat Bibliotecii era de 645.000 de lei). Se preciza că Biblioteca comunală avea o sală de lectură luminoasă, plăcută și liniștită.

⁴ SJANT, *fond Primăria Municipiului Timișoara*, d. 5/1941, 83.

⁵ Ibid., 82.

⁶ *Dacia*, 22 mai 1941, 8.

Și Muzeul avea un buget redus; acesta și-a reorganizat Pinacoteca, ce urma să se deschidă și să fie pusă la dispoziția vizitatorilor.

În noul buget a fost prevăzută o sumă de bani pentru punerea la punct a secției Arhivelor, un specialist urmând să înceapă în curând lucrările în această privință.

Totodată, Primăria va continua să suporte toate cheltuielile de încălzire, iluminat, serviciul de incendiu pentru Teatrul comunal, clădirea cu întregul inventar fiind dată în folosința Teatrului Național și a Operei Române din Cluj refugiata la Timișoara.

În schimb, nu se mai dispunea în buget de nicio sumă pentru subvenționarea de turnee la Timișoara a altor trupe teatrale din țară.

În noul buget era prevăzută suma de 400.000 de lei pentru înființarea unei grădini botanice – un proiect inițiat în anii anteriori, bani ce urmau a fi puși la dispoziția Facultății de știință. Această grădină botanică urma să fie organizată pe terenul din spatele Automobil-Club, între aleea de acolo și canalul Bega, Facultatea de știință dispunând și de o subvenție din parte statului, așa încât pe terenul de mai sus, în Parcul Rozelor și pe o jumătate din parcul Eminescu proiectata Grădină Botanică va fi destinată pentru uzul elevilor și studenților din Timișoara și din întreaga regiune.⁷

În condițiile intrării României în război, Primăria municipiului Timișoara a fost nevoită să facă față unor situații speciale și, astfel, bugetul acesteia pe anul 1941 a suferit o serie de modificări. La 19 iulie 1941, bugetul a primit la capitalul venituri și cheltuieli cu destinație specială un fond special pentru asistența socială a nevoiașilor de toate categoriile alimentat din contribuții benevole. Cheltuielile erau destinate pentru ajutorarea familiilor sărace a mobilizaților, a refugiaților și evacuaților din teritoriile ocupate sau din zonele periclitate, a soldaților răniți sau bolnavi, pentru îmbunătățirea hranei în Căminele de zi, ajutorarea studenților și elevilor săraci etc., tot acest sprijin fiind acordat pe măsura încasărilor din respectivele contribuții benevole.

În aceste condiții, cifra totală a bugetului general se va majora, atât la venituri cât și la cheltuieli, la 164.734.146 de lei, aceste modificări fiind aprobate de către forurile superioare.⁸

Tot datorită stării de război, Crucea Roșie din Timișoara solicita (la 12 martie 1941) conducerii Primăriei un ajutor, prin servirea unei mese pentru

⁷ Ibid., 28 mai 1941, 4. Pentru activitatea Muzeului Banatului din anul 1941, vezi Florin Medeț, Vasile Rămneanțu, *Muzeul Banatului*, vol. II, 1918–1948 (Timișoara: Mirton, 2003), 173–189. În legătură cu proiectata Grădină Botanică, vezi Vasile Rămneanțu, *Coriolan Băran. O viață pentru Banat* (Timișoara: Mirton, 2011), 146.

⁸ SJANT, *fond Primăria municipiului Timișoara*, d. 3/1941, 80–82.

1600 de polonezi săraci aflați în trecere prin Timișoara. Cererea a fost aprobată, hrana fiind preparată de către o cantină populară a municipiului.⁹

Primăria a fost nevoită, de asemenea, în anul 1941 să contribuie la întreținerea trupelor germane dislocate în orașul de pe Bega, iar în acest sens o adresă a Ministerului Finanțelor către Ministerul Afacerilor Interne preciza că toate livrările efectuate și serviciile prestate de către autorități sau serviciile publice românești în favoarea trupelor germane din România urmau a fi plătite fără întârziere de către guvernul german, prin împuternicitul său special pe chestiuni economice din țara noastră, instituțiile românești respective urmând a comunica sumele cheltuite.¹⁰

În plan urbanistic, la 8 martie 1941 a fost înaintat Primăriei de către arhitectul Silvestru Rafiroiu proiectul Regulamentului de construcții al orașului, dar se preciza că acesta nu era decât o dezvoltare a vechiului regulament de construcții al municipiului, care la rândul său era o traducere a regulamentului maghiar.

La 16 aprilie, la Serviciul Contencios al Primăriei s-a desfășurat o ședință în care s-a luat în discuție regulamentul de construcție, șeful Serviciului Tehnic municipal, inginerul Vasile Ciurce, prezentând un referat amănunțit în care sublinia necesitate introducerii a unor dispoziții și norme legale cuprinzând următoarele capitole privind urbanistica orașului: zonificarea; circulația; înzestrări; estetica. Se mai preciza că regulamentul de trotuare se afla la Serviciul Contencios spre a fi modificat potrivit ordinului recent al Ministerului Afacerilor Interne, iar regulamentul de organizare internă a fost întocmit de către Serviciul Tehnic, aflându-se la Primărie pentru a fi aprobat. Proiectul regulamentului de construcție urma a fi revizuit și completat ținându-se seama și de propunerile aduse în acest sens. Dar în acel moment Serviciul Tehnic se confrunta cu lipsa inginerilor și funcționarilor, deoarece cei mai mulți dintre aceștia au fost mobilizați și astfel nu se putea lucra la acesta.

Din aceeași zi datează și referatul șefului Serviciului Tehnic adresat primarului Timișoara asupra proiectului elaborat de către arhitectul Silvestru Rafiroiu, precizându-se că era luat ca model planul director de sistematizare a Bucureștiului, ținându-se însă cont de specificul Timișoarei. Se arăta că deși orașul nu avea cartiere comerciale, industriale etc. încă bine definite, era totuși un centru urban unde se întâlneau cele trei ramuri principale de activitate: comerțul, industria și chiar agricultura, existând dorința de a înlesni dezvoltarea acestor sectoare economice dar și gruparea lor în așa fel ca noile clădiri

⁹ Ibid., d. 31/1941, 131.

¹⁰ Ibid., d. 5/1941, 72. În perioada 15 ianuarie–31 ianuarie 1941, Primăria a alocat din depozitul ei de lemne o cantitate de 13 metri cubi de lemne de foc, avînd valoarea totală de 7930 de lei.

să corespundă și condițiilor sanitare și biologice¹¹, avându-se în vedere în acest sens modelul german.

În privința fundațiilor, știindu-se cât de defectuos era solul orașului, fie din cauza umpluturilor, fie al nivelului de apă prea ridicat, era absolut necesar ca prin măsurile ce trebuiau luate să fie asigurată protecția proprietarilor care construiau, fiind nevoie să se prevadă obligativitatea sondajelor, indicarea nivelului maxim al apei din subsol și, în special, să se prescrie în mod detaliat felul și modul de izolare și apărare contra acestor neajunsuri. Totodată, în noul regulament (după modelul german) trebuia să se prevadă o întrebuințare rațională a materialului de construcție, care însă să asigure prin calitatea acestuia rezistența construcției, fiind necesar să se realizeze analizele și încercările materialelor respective. Se sublinia și faptul că în regulamentul-proiect nu era prevăzută restricția sanitară referitoare la alimentarea cu apă potabilă în zonele unde nu exista rețeaua de alimentare cu apă potabilă și unde, în urma solului insalubru, apa de băut era de proastă calitate. Nu erau prevăzute nici instalațiile pentru scurgerea apelor și murdăriilor casnice în cartierele unde nu existau rețelele de canalizare și unde groapa de absorbție, din cauza nivelului prea ridicat al apei din subsol, nu putea să le absoarbă.¹²

În cursul anului 1941, Serviciul Tehnic municipal a executat o serie de lucrări, printre cele mai importante fiind construirea de străzi noi, lucrări de nivelări, întreținerea Bibliotecii comunale, a Căminului de ucenici numărul 2, a Orfelinatului, a Coloniei de vară Poiana Mărului, a Serviciului de incendiu, pentru terminarea lucrărilor la Școala primară de experiență, întreținerea Căminelor de zi și a Azilului de noapte etc.¹³

Reținem și cererea locuitorilor din strada Muzicescu, în urma căreia conducerea Primăriei a decis amplificarea iluminatului public, în momentul în care Direcțiunea I.E.T. dispunea de materialul necesar.¹⁴

O problemă sensibilă rămânea cea a podurilor din Timișoara, Serviciul Tehnic pronunțându-se pentru sistarea circulației tramvaielor pe podul Ștefan cel Mare, nemailuându-și răspunderea asupra eventualelor consecințe și, drept urmare, o comisie a hotărât (în prezența primarului Eugen Pop) sistarea, începând din data de 15 aprilie 1941, a circulației tramvaielor pe pod, urmând ca aceasta să fie realizată prin transbordare.

S-a mai decis ca S.T.M. să invite un specialist de la firma "Astra" din Arad sau de la UDR, secția Poduri, pentru examinarea podului prin încercare.¹⁵

¹¹ Ibid., d. 31/1941, 48–50.

¹² Ibid., 53–54.

¹³ Ibid., d. 34/1941, 35.

¹⁴ Ibid., d. 3/1941, 153.

¹⁵ Árpád Jancsó, *Istoricul podurilor din Timișoara* (Timișoara: Mirton, 2001), 193.

Procesul verbal din 18 iulie 1941, întocmit de către inginerii Vasile Ciurceu (șeful Serviciului Tehnic) și Ioan Polen (șeful secției Drumuri, Poduri și Ape), privind expertiza inginerului Dan Mateescu evidențiază că în urma propunerilor autorului evaluării și ținând cont de absoluta nevoie de circulație a tramvaielor până la gară era necesară o reparație imediată, de a cărei execuție se va îngriji I.E.T. (direct interesată), directorul acestei întreprinderi, Cornel Micloși, fiind de acord cu această soluție. În urma analizei realizate, luându-se în considerare că “se va trece la executarea reparațiilor arătate”, Serviciul Tehnic a fost de acord cu circulația în continuare a tramvaielor pe Podul Ștefan cel Mare, serviciul întocmind proiectul noului pod de beton armat, care a fost proiectat de către Ioan Polen.¹⁶ Dar lipsa fondurilor necesare și războiul nu au permis realizarea noului pod, problema rămânând astfel nerezolvată.

O altă chestiune care nu și-a găsit rezolvarea în perioada interbelică a fost cea a construirii unei Aerogări la Timișoara; într-o adresă către Corpul 6 Armată conducerea Primăriei informa că aceasta nu a prevăzut în buget decât sumele necesare pentru acoperirea cheltuielilor cu supravegherea tehnică și a materialelor necesare pentru construirea Aerogării. Drept urmare, nu existau prevederi bugetare pentru plata întreținerii oamenilor angajați în construirea Aerogării, care urma ca, potrivit înțelegerii cu reprezentanții Ministerului Aerului și Marinei, “să ne fie puși la dispoziție de către Dvs”. Pe de altă parte, Primăria a făcut toate formele necesare pentru ca executarea lucrărilor programate să înceapă imediat, deschizând în acest scop credite speciale extraordinare, iar comandantul Corpului de Armată era rugat să stăruie ca să fie pus la dispoziție cât mai grabnic personalul necesar pentru începerea lucrărilor.¹⁷

În răspunsul său, Corpul 6 Armată arăta că Ministerul Aerului și Marinei făcea cunoscut că în dorința de a construi cât mai urgent o nouă Aerogară la Timișoara, pe islazul comunei Moșnița, Primăria s-a oferit a realiza supravegherea tehnică și a pune la dispoziție materialele necesare, precizând însă că nu avea la dispoziție mâna de lucru necesară. Drept urmare, comandamentul întreprinzând demersurile necesare pe lângă Marele Cartier General, acesta s-a interesat dacă întreținerea oamenilor era plătită de către Primărie.¹⁸

În privința parcurilor orașului, un referat din 22 iulie 1941 evidențiază că lucrările de curățire a parcurilor se executau zilnic (timp de trei ore dimineța, când se ridicau gunoaiile), iar udatul aleelor se realiza cam de două ori pe săptămână, operațiune neputându-se executa de mai multe ori deoarece personalul

¹⁶ Ibid., 196.

¹⁷ SJANT, *fond Primăria municipiului Timișoara*, d. 5/1941, 376.

¹⁸ Ibid., 377. Pentru problema construirii în perioada interbelică a unui aeroport și a aerogării aferente, vezi Vasile Rămneanțu, *Activitatea primăriei municipiului Timișoara în perioada 1919–1940* (Cluj-Napoca: Mega, 2015), 138–158.

de care dispunea Primăria în acest sens era redus (probabil din cauza concentrărilor militare – n.n.).

Pe de altă parte, se arăta că locuitorii orașului aruncau resturi de ziare, hârtii, alte lucruri pe jos, mai ales că lipseau coșurile de colectat resturile (existente în trecut)¹⁹, iar într-o adresă către Prefectul județului acesta era înștiințat că Primăria în acel moment nu putea completa stocul acestor cutii datorită lipsei fondurilor și a materialelor necesare.²⁰ Într-o altă adresă către Prefect se arăta că în vederea recrutării unui personal mai destoinic s-a prevăzut în bugetul pe anul 1939 o salarizare mai bună, dar nu a mai fost timp să fie selecționat personalul necesar și să se recruteze altul mai bun deoarece au început concentrările și, astfel, pentru curățenia orașului au rămas tot oamenii bătrâni și infirmii.²¹ În aceste condiții au fost luate măsuri severe de control și supraveghere, fiind aplicate la nevoie pedepse și concedieri în rândul supraveghetorilor de circumscripții și chiar a unor muncitori. Tot pentru o curățenie mai bună a Timișoarei, Regia intenționa să mecanizeze o parte a operațiunii de măturat, prevăzând încă din anul 1940 sumele necesare pentru achiziționarea a două măturătoare și aspiratoare, care însă nu au putut fi cumpărate deoarece nu s-a prezentat nici un ofertant. Se preciza că nu exista nici în viitor speranțe mai mari să se realizeze o mecanizare mai amplă a acestui sector deoarece cea mai mare parte a pavajului în Timișoara era prea rudimentar pentru a se putea curăța mecanic, iar pe de altă parte o mecanizare mai cuprinzătoare cerea o investiție mai mare în condițiile în care mijloacele financiare acordate Serviciului de curățire a străzilor conform legislației (în speță prin Legea administrativă) erau atât de reduse încât nu ajungeau nici pentru acoperirea a 20% a cheltuielilor efective “ce le avem numai cu plata muncitorilor și întreținerea vehiculelor și a animalelor”.

În finalul referatului se sublinia că lucrurile trebuiau îmbunătățite, o soluție fiind ca pe lângă sumele acordate prin Legea administrativă să fie impuse alte taxe pentru a acoperi nevoile financiare din acest domeniu, precum și o repartizare mai echitabilă a sarcinilor publice.²²

În anul 1941, Primăria municipiului Timișoara avea în subordinea sa o serie de întreprinderi constituite în Regia publică comercială “Stabilimentele economice ale municipiului Timișoara” (S.E.T.) din componența cărora făceau parte Cinematografele comunale, Lăptăria comună, Băile populare și plaja, Casa de amanet, Serviciul pompelor funebre, Carierele de piatră și nisip, Fabrica de cărămidă, Abatorul comun, Fabrica de gheață și Întreprinderile fizico-chimice “Afit”. Tot de Primărie depindeau Regia publică comercială Întreprinderile

¹⁹ Ibid., 394.

²⁰ Ibid., 396.

²¹ Ibid., 348.

²² Ibid., 349.

Electro-Mecanice, precum și Regia publică comercială Întreprinderile municipiului Timișoara pentru Alimentarea cu Apă, Canalizare, Hornărit și Salubritate.²³

Din punct de vedere financiar, Ministerul Afacerilor Interne a aprobat bugetul S.E.T. pe anul 1941 având la venituri și cheltuieli suma totală de 76.791 de lei (în loc de 80.791 de lei).²⁴ În ședința din 1 august 1941 s-a hotărât modificarea bugetului, fiind necesară majorarea alocațiilor bugetare la unele articole, fie din cauza prețurilor mereu crescânde la materialele necesare întreprinderilor, fie că nu s-au putut prevedea la întocmirea bugetului unele cheltuieli (de exemplu la Lăptărie pentru repararea instalațiilor de exploatare).²⁵ În consecință, Consiliul de administrație a aprobat modificarea bugetului, acesta urmând a fi aprobat și de către Ministerul Afacerilor Interne.²⁶

O altă modificare bugetară a avut loc în octombrie 1941, cauzele fiind aceleași și, drept urmare, la unele articole bugetare creditele erau complet epuizate.²⁷

La 31 decembrie 1941 bilanțul și contul de profit și pierderi la S.E.T. se prezenta astfel: beneficiul net era de 3.894.249 lei, fiind în plus față de anul 1940 cu 1.894.249 lei, rezultatul fiind apreciat ca destul de satisfăcător ținându-se cont de conjunctura comercială nefavorabilă, exploatarea Regiei cu profil economico-comercial având mult de suferit în activitatea lor datorită diferitelor restricții impuse, precum și a neajunsurilor ivite în procurarea materiilor prime necesare la realizarea producției, a greutăților de a primi vagoanele pentru transportul materialelor cumpărate sau vândute.²⁸

În rezumat, situația statistică se prezenta astfel: la venituri suma era de 68.178.569 de lei, la cheltuieli era de 60.488.547 lei, beneficiul brut fiind de 7.690.022 de lei.²⁹ Pe ramuri de exploatare în beneficiu au fost Abatorul, Fabrica de gheață, Băile populare, Pompele funebre, Cariera de nisip, Cinematografele, iar în pierdere Lăptăria, Casa de amanet, Fabrica de cărămidă, Cariera de nisip, "Afit".³⁰ Bilanțul a fost înaintat primarului spre ratificare, urmând ca apoi să fie aprobat de către Ministerul Afacerilor Interne, Direcția Exploatarei Comunale, care și-a dat avizul cu unele modificări.³¹

²³ Ibid., 9.

²⁴ Ibid., d. 1/1941, 92–93.

²⁵ Ibid., 179–180.

²⁶ Ibid., 186–187.

²⁷ Ibid., 225.

²⁸ SJANT, *fond Stabilimentele Economice ale municipiului Timișoara*, d. 7/1942–1943, 23.

²⁹ Ibid., 25.

³⁰ Ibid., 26.

³¹ Ibid., 69.

În privința contului de gestiune pe anul 1941, S.E.T. a avut un buget cu prevederi atât la venituri cât și la cheltuieli de 82.141.672 de lei, iar față de totalul acestor venituri s-au realizat 76.995.843 lei, în această sumă fiind cuprins și soldul cassei reportat din anul 1940 și încasat la venituri de ordine și extraordinare de 5.350.672 lei.

Cinematografele, Abatorul, Pompele funebre au realizat venituri peste prevederile bugetare, Consiliul de Administrație aprobând atât operațiunile de venituri cât și cele de cheltuieli, cu un total la venituri de 76.995.843 lei, iar la cheltuieli de 73.891.372 lei și un excedent de casă de 3.104.471 de lei, care a fost apoi ratificat de către primar și aprobat de Ministerul Afacerilor Interne.³²

Recapitulația prevederilor bugetare S.E.T. pe 1941 era următoarea: venituri ordinare: 64.840.000 lei; extraordinare: 49.000 lei; cu destinație specială: 11.902.000 lei; total: 76.791 lei; Cheltuieli: ordinare: 61.159.000 lei; extraordinare: 3.630.000 lei; cu destinație specială: 11.902.000 lei; total: 76.791.000 lei.³³

În privința întreprinderilor comunale, în anul 1941 producția de energie electrică produsă de către Uzina electrică comunală a fost de 26.253.108 kilowat/ore.³⁴

Abatorul comunal deservea în 1941 atât Fabrica de conserve cât și măcelari angroșiști sau exportatori, iar pentru siguranța cărnii solicita cumpărarea unui compresor de rezervă necesar frigiferului.³⁵

Situația statistică a animalelor tăiate la Abatorul municipiului Timișoara pe anul pe care îl analizăm se prezenta astfel: tăieri normale: 78.381; tăieri de necesitate: 1.914, cele mai multe animale sacrificate fiind porcii.³⁶

În privința Cinematografelor comunale s-a hotărât, pentru a face față cerințelor și a nu fi micșorat randamentul mare al acestei exploatare, redeschiderea cinematografului Select. Totodată, se impuneau imperios și executarea unor reparații urgente la toate edificiile exploatare (de exemplu s-a zugrăvit și vopsit întregul interior al edificiului cinematografic Capitol, vezi d. 56/1941–1942, 67). În privința veniturilor, cinematografele au realizat cu mult peste prevederile bugetare, având în plus suma de 5.013.277 lei.³⁷

La 13 ianuarie 1941, Consiliul de Administrație al Regiei publice comerciale, Stabilimentele Economice ale municipiului Timișoara a luat în discuție posibilitatea cumpărării inventarului cinematografului *Scala*³⁸, dispunându-se a se

³² Ibid., 27–29.

³³ Ibid., d. 60/1941, 35.

³⁴ Nicolae Ilieșiu, *Timișoara. Monografie istorică* (Timișoara: Planetarium, 2003), 332.

³⁵ SJANT, *fond Stabilimentele Economice ale municipiului Timișoara*, d. 1/1941, 266–267.

³⁶ Ibid., d. 56/1941–1942, 43.

³⁷ Ibid., d. 1/1941, 183.

³⁸ Ibid., 36.

redacta proiectele definitive ale contractelor referitoare la vânzarea-cumpărarea inventarului acestui cinematograf și la închirierea edificiului *Scala*. O zi mai târziu au fost aprobate contractele de mai sus (factorii de decizie fiind de acord și cu convenția de preluare a unor creanțe de la diferitele case de filme)³⁹ și, drept urmare, începând cu data de 15 ianuarie 1941 Cinematograful *Scala* a trecut în patrimoniul S.E.T.⁴⁰

Și în cursul anului 1941 Lăptăria comunală a creat serioase probleme conducerii S.E.T. și Primăriei, în cadrul ședinței din 3 februarie 1941 discutându-se situația exploatării acesteia, constatându-se că mașinile erau vechi, clădirea nu corespundea, iar apa era de proastă calitate.

În consecință, s-a solicitat ca pentru a nu fi sistată funcționarea întreprinderii la 1 aprilie, când temperatura creștea, să fie procurate imediat mașini și aparate în valoare de circa 3.000.000 de lei, precum și să se execute reparații și transformări de circa 500.000 de lei.

Consiliul de Administrație, având în vedere că Lăptăria comunală era o instituție de utilitate publică prin scopul social pe care îl îndeplinea, a decis continuarea activității, cu condiția de a se cere Primăriei un avans de 3.000.000 de lei, care să fie înscris în proiectul de buget al Regiei S.E.T., înaintându-se în acest scop un memoriu cu calculul de rentabilitate al acestei exploatări, hotărându-se însă să nu se execute nicio investiție până nu va fi aprobat avansul cerut de la Primărie.⁴¹

La 16 aprilie, Comitetul de Direcție a discutat din nou chestiunea Lăptăriei comunale, iar după ample dezbateri, ținându-se seama că Primăria nu a putut introduce în bugetul său suma necesară investițiilor, analizându-se și ofertele făcute S.E.T.-ului de către “Timișoara Federala Mixtă a Societății Cooperative” privind luarea în arendă a Lăptăriei, a hotărât că darea în arendă în condiții bune ar constitui cea mai bună soluție pentru rezolvarea imediată a crizei, decizia finală amânându-se până când S.E.T.-ul va ajunge să dispună de un capital destul de mare pentru a soluționa definitiv problema. Au fost stabilite și condițiile minime pentru eventuala arendare, care prevedeau printre altele: arendarea să se facă pe maxim 10 ani; să se țină seama de aprovizionarea cu lapte în primul rând a populației orașului și, în acest sens, arendatorul trebuia să-și asume obligația de a alimenta, la cerere, cu lapte toate instituțiile publice din Timișoara și să înființeze centre de desfacere pe cartiere; să fie întocmit de către Serviciul Tehnic al S.E.T. un program minimal de investiții și de dezvoltare a Lăptăriei, iar la expirarea contractului

³⁹ Ibid., 41–44.

⁴⁰ Ibid., d. 54/1941, f. 7.

⁴¹ Ibid., d. 1/1941, 60–61. Despre situația Lăptăriei comunale din perioada dintre cele două războaie mondiale, vezi Rămneanțu, *Activitatea primăriei municipiului Timișoara*, 264–272.

arendatorul se obliga să predea toate instalațiile vechi și noi în stare bună; S.E.T.-ul urma să primească drept arendă o sumă fixă, care ar reprezenta procentul legal la capitalul investit în acel moment în întreprindere și, în plus, un procent din venitul brut.⁴²

În cadrul ședinței din 23 mai s-a anunțat că tratativele purtate cu “Federala” nu s-au finalizat, aceasta declarând că nu mai dorește realizarea înțelegerii, dar apoi a înaintat o nouă ofertă. Față de această situație, Consiliul de Administrație a hotărât continuarea tratativelor cu “Timișoara Federala Mixtă a Societății Cooperative”, cerându-i-se să răspundă în cel mai scurt timp dacă accepta condițiile propuse.⁴³ Totodată se aprecia că pentru a se ieși din deficit era necesară o producție de cel puțin 1000 de litri de lapte pe zi, care ar acoperi cheltuielile de regie din acel moment.⁴⁴

La 10 iunie 1941 au fost reluate discuțiile privind stadiul tratativelor cu “Timișoara Federala Mixtă a Societății Cooperative” discutându-se pretențiile acesteia. Astfel, durata arendei era de 10 ani, aceasta (minimă de 150.000 de lei anual pe primii doi ani și 180.000 de lei pe următorii 8) era plătită trimestrial și anticipativ, “Federala” se obliga să efectueze investiții de mașini și instalații noi în valoare de 4.000.000 de lei, însă cu condiția ca acestea să fie preluate de S.E.T. la expirarea termenului de arendă la valoarea lor din acel moment și, totodată, își rezerva dreptul de a întreprinde lucrări peste plan pentru amplificarea întreprinderii fără ca S.E.T. să poată refuza inițiativa respectivă.

Consiliul de Administrație a ajuns la următoarele concluzii: să se impună “Federalai” amortizarea integrală a mașinilor și noilor investiții în decursul duratei de arendare, acestea urmând a fi trecute la data expirării contractului fără nicio contravaloare în proprietatea S.E.T.-ului, iar în cazul în care “Federala” nu accepta această condiție, să i se propună ca S.E.T.-ul să nu fie obligat să preia mașinile și investițiile făcute de chiriaș, ci să-și rezerve numai dreptul de a le prelua. Consiliul de Administrație a luat act de faptul că Lăptăria lucra în deficit, iar pentru rentabilizarea acesteia erau necesare investiții de circa 3.000.000 de lei, bani de care S.E.T.-ul nu dispunea, astfel încât o arendare era binevenită din toate punctele de vedere, propunând continuarea tratativelor cu “Federala”.⁴⁵

⁴² Ibid., 113.

⁴³ Ibid., 123–125. Pe lângă cele propuse anterior, se avea în vedere revizuirea pretențiilor bănești făcându-se concesiile posibile; dacă se înfăptuiau investiții peste planul tehnic minimal, răscumpărarea acestora după cei 10 ani se va realiza printr-o convenție aparte.

⁴⁴ Ibid., 134. Lăptăria comunală vindea lapte pasteurizat, unt și smântână. În prima parte a anului 1941, media lunară a laptelui vândut a fost de 16.600 de litri sau de 550 de litri zilnic, iar untul și smântâna s-au produs și vândut doar în lunile martie-aprilie.

⁴⁵ Ibid., 140–142.

Peste doar câteva zile a avut loc o nouă ședință a Consiliului de Administrație, în cursul căreia s-a precizat că în toamna anului 1940 situația aprovizionării cu lapte a populației orașului a devenit atât de acută încât la 12 noiembrie s-a decis repunerea Lăptăriei în funcțiune. În situația de atunci, principala greutate întâmpinată în cadrul procesului de producție-colectare a laptelui de la sate părea oarecum înlăturată prin posibilitatea care se întrevedea în acel moment de organizare a satelor. Drept urmare, au fost făcute de urgență reparațiile necesare repunerii în funcțiune a instalațiilor și, la 14 ianuarie 1941, Lăptăria a reînceput să funcționeze.

Dar sumele necesare pentru investiții nu existau, Primăria neputând acorda niciun sprijin, constatându-se și faptul că organizarea satelor și colectarea laptelui la producător era posibilă numai în colaborare cu organizațiile cooperatiste. Au fost făcute intervenții și la Institutul Național al Cooperativelor, cerându-i-se colaborarea prin organizațiile sale de la sate, dar nu s-a primit niciun răspuns și, astfel, au fost duse tratative cu “Federala” în urma cărora a fost elaborat un proiect de contract. Se sublinia din nou că problema colectării laptelui de la sate rămânea pentru Regie o chestiune greu de rezolvat fără colaborarea cooperativelor sătești, în timp ce pentru “Federală” aceasta se rezolva foarte ușor. Obligația impusă “Federaiei” de a aproviziona instituțiile sociale locale și de a furniza pe piață maxim 5000 de litri de lapte zilnic, cantitate rar atinsă de către Lăptărie în trecut, dovedea grija Regiei față de populația nevoiașă a Timișoarei, iar venitul din arendă, deși modest, asigura în cazul cel mai rău serviciul de capital. Drept urmare, Consiliul i-a autorizat pe primar și pe directorul Regiei să semneze contractul de arendare cu “Federala”.⁴⁶

Dar Direcțiunea Exploatării Comunale din Ministerul Afacerilor Interne a considerat greșită procedura în chestiunea arendării Lăptăriei Comunale deoarece Regia nu putea să dispună arendarea unei exploatări care i-a fost dată în administrație directă, această decizie putând fi luată numai de către Primărie. Consiliul de Administrație a propus în aceste condiții (luând în considerare lipsa de rentabilitate a întreprinderii, precum și greutățile materiale ale Regiei de a face viabilă această exploatare în împrejurările din acel moment) Primăriei municipiului Timișoara să readucă Lăptăria comună în administrația sa.⁴⁷ Drept urmare, la 15 iulie 1941 Lăptăria comună a fost concesionată de către Primărie “Federaiei Octavian Goga”.⁴⁸

În privința situației Horticulturii, Primăria a hotărât ca până la elaborarea și aprobarea regulamentului de organizare și funcționare a serviciilor

⁴⁶ Ibid., 148–151.

⁴⁷ Ibid., 155–156.

⁴⁸ Ibid., d. 7/1941, 24.

Primăriei, Horticultura să devină un serviciu aparte, complet separat de celelalte ale Primăriei.⁴⁹ Vastul program din anii 1940–1941 realizat la toate plantațiile publice (exclusiv “Pădurea Renașterii”) a fost înfăptuit numai prin folosirea puieților produși în pepiniera proprie din Calea Girocului⁵⁰, în anul pe care îl analizăm fiind plantate terenuri virane în Bulevardul Take Ionescu, pe o suprafață de 12.292 de metri pătrați și pe strada Mihail Kogălniceanu, pe o suprafață de 5.663 de metri pătrați.⁵¹

Cărmidăria și Carierele de piatră s-au confruntat și ele cu greutăți în anul 1941, raportul de activitate pe luna martie evidențiind că, din cauza transporturilor militare pe căile ferate, nu s-au putut primi vagoanele necesare și astfel s-a expediat doar o cantitate mică față de producția realizată, dar în schimb s-a mărit stocul în depozit.⁵² La jumătatea anului, cele două întreprinderi se confruntau cu lipsa materialelor de exploatare și a brațelor de muncă, neputând astfel să dea randamentul normal.⁵³

În privința Casei de amanet, la 23 mai 1941 se aprecia că rezultatele continuau să fie slabe, plasamentul producător de venituri scăzând mereu, atât sumele împrumutate cât și dobânzile mici percepute contribuind la scăderea veniturilor exploatarei, iar pe măsură ce scădea soldul debitorilor se mărea fondul de rulment în numerar al Casei.⁵⁴

Mai trebuie semnalat că în decursul anului 1941 Regia S.E.T. a executat lucrări edilitare de folos obștesc precum întreținerea edificiilor, construcții de edificii noi și de instalații.⁵⁵

La 12 aprilie 1941, prefectul județului Timiș-Torontal semnală primarului municipiului Timișoara că în ședința Consiliului de colaborare s-a semnalat situația precară a pazei orașului Timișoara, în special în zona periferiei, Pădurea Verde, parcul Rozelor, malul Bega etc., datorată lipsei personalului polițienesc. Avându-se în vedere că interesele populației reclamau o pază și siguranță perfectă și ținându-se cont că sergenții de stradă nu erau suficienți pentru îndeplinirea misiunii lor de a păzi un oraș cu o suprafață atât de mare și cu o populație numeroasă, primarul municipiului era rugat să pună la dispoziția Chesturii Poliției Timișoarei întregul personal de la poliția comunală pentru a ajuta la paza orașului, atribuțiile din acel moment încredințate poliției comunale putându-se îndeplini simultan cu paza Timișoarei. Se spera că

⁴⁹ *Dacia*, 18 aprilie 1941, 7.

⁵⁰ Ilieșiu, *Timișoara*, 348.

⁵¹ *Ibid.*, 350.

⁵² SJANT, *fond Stabilimetele Economice ale municipiului Timișoara*, d. 1/1941, 100–101.

⁵³ *Ibid.*, 209.

⁵⁴ *Ibid.*, 134.

⁵⁵ *Ibid.*, d. 56/1941–1942, 65.

prin aceste măsuri infracționalitatea va putea scădea simțitor.⁵⁶ În răspunsul său către prefect, primarul Timișoarei a arătat că au fost luate măsurile pentru întocmirea unui regulament care să reglementeze funcționarea poliției comunale pe viitor.⁵⁷

În condiții de război, Primăria municipiului Timișoara a acordat o atenție deosebită activității sociale. Astfel, încă din 14 ianuarie 1941 au fost acordate ajutoare în lemne de foc pentru familiile sărace cu copii și bătrâni din oraș.⁵⁸ La 21 ianuarie 1941, printr-o decizie a primarului în care se preciza că avându-se în vedere situația precară a familiilor muncitorilor săraci, a șomerilor (care în lipsă de câștiguri nu erau în stare să asigure copiilor mici hrana suficientă), precum și situația grea a bătrânilor, a mamelor cu sugari, a familiilor cu mulți copii mici și a Căminelor de zi, se hotăra începerea acțiunii pentru ajutorare cu lapte și pâine a copiilor săraci de la școlile primare și grădinițe, precum și a celorlalte categorii menționate mai sus. În acest scop, Lăptăria și Brutăria comunală puneau la dispoziție laptele și pâinea necesare.⁵⁹

Până la venirea primăverii, Primăria a acordat ajutoare în lemne de foc familiilor sărace din oraș, dar și refugiaților stabiliți în Timișoara⁶⁰, precum și suma de 28.408 lei pe seama Centrului de Ocrotire a copiilor, drept taxă (pe lunile ianuarie-martie 1941) pentru îngrijirea și întreținerea copiilor minori părăsiți și cu apartenența stabilită în municipiu.⁶¹

Problema refugiaților din teritoriile pierdute de către România în vara și la începutul toamnei anului 1940 a constituit o preocupare majoră a conducerii Primăriei Timișoara. Astfel, la 12 aprilie 1941 o adresă către prefectul județului Timiș-Torontal preciza că încă de la începutul lui septembrie 1940, când au sosit în Timișoara primii refugiați, a fost organizat un Birou al refugiaților pe lângă Primărie care a avut grijă să-i încartiruiască pe cei care nu au avut posibilitatea să se stabilească la rude sau cunoștințe. Biroul respectiv a dat de la început locuințe și mâncare gratuită refugiaților până când aceștia și-au primit repartizarea în serviciu sau au fost plasați în localitate de către Oficiul Public de plasare. Până în octombrie 1940, încartiruirile s-au făcut la Căminul de Ucenici

⁵⁶ SJANT, *fond Primăria municipiului Timișoara*, d. 5/1941, 70.

⁵⁷ Ibid., 69.

⁵⁸ Ibid., d. 34/1941, 107.

⁵⁹ Ibid., 85. Se distribuiau câte 0,2 kg de lapte și 0,1 kg de pâine pentru copiii din școlile primare și grădinițe și câte 1 kg de lapte pentru bătrâni, mamele cu sugari, familiilor cu mulți copii mici și Căminelor de zi. Cantitatea zilnică de lapte pentru școli era de 230 litri, iar pentru bătrâni, mame cu sugari, familii cu mulți copii mici și Căminele de zi era de 220 de litri/zi, iar cantitatea de pâine pentru școlile primare și celelalte categorii era de 115 kg/zi. Toate aceste ajutoare erau prevăzute în bugetul Primăriei.

⁶⁰ Ibid., 93, 91.

⁶¹ Ibid., d. 31/1941, 129.

nr. 1, iar apoi s-a înființat o cantină unde s-a servit zilnic mâncare gratuită pe seama celor nevoiași și încă neplasați, iar locuințe gratuite au fost acordate atât familiilor muncitorilor, țăranilor, cât și intelectualilor.⁶² Se sublinia că în acel moment problema plasării refugiaților în Timișoara a fost aproape soluționată, dar că mai erau și refugiați care nu erau mulțumiți cu serviciile ce li se ofereau și, pur și simplu, refuzau plasarea.

În încheierea documentului se preciza că Biroul refugiaților de pe lângă Primăria Timișoara a început să colaboreze cu Asociația refugiaților și expulzaților din localitate, astfel fiind clarificate, prin anchete sociale și informații, situația diferiților refugiați care au înaintat cereri direct la Asociație dar aveau, în majoritatea cazurilor, solicitări și la Primăria municipiului Timișoara.⁶³

În privința studenților refugiați din Nordul Transilvaniei, cantonați și alimentați la Cantina Școlii Politehnice, conducerea Primăriei Timișoara a subvenționat întreținerea acestora, în bugetul Municipiului fiind deschis un credit extraordinar pentru acoperirea cheltuielilor de ajutorare a refugiaților.⁶⁴

Sprijin a fost acordat și elevilor refugiați din teritoriile pierdute de România în 1940, în acest sens mai mulți elevi plecați din Ardealul de Nord, ai căror părinți au rămas în teritoriile cedate (fiind lipsiți astfel complet de mijloacele materiale necesare), au fost plasați la diferite instituții comunale unde li se servea zilnic masa din fondurile Primăriei.⁶⁵

A fost aprobat și un ajutor bănesc pentru procurarea materialului didactic necesar în anul școlar 1941–1942 pentru elevele refugiate care urmau cursurile Liceului industrial de fete (fiind găzduite la Orfelinatul comunal Regina Maria), acestea fiind lipsite de orice mijloace materiale, neavând niciun ajutor din partea părinților rămași în teritoriile cedate.⁶⁶

În primăvara anului 1941 a fost adoptată și o hotărâre administrativă, respectiv conducerile și administrarea Cantinelor populare II și IV, a Căminelor de zi II–V și a Azilului de noapte treceau din atribuțiile șefilor Sectoarelor Administrative, fiind preluate de către Serviciul de Ocrotire Socială pentru a se obține o unitate completă în administrarea acestor instituții.⁶⁷

La 10 noiembrie 1941, ministrul afacerilor interne era informat că

⁶² Ibid., d. 5/1941, 64–65. Statistic, au fost acordate în total 34242 de bonuri la cantină până în 1 aprilie 1941 când aceasta a fost închisă. Muncitorii au primit locuință gratuită în căminul anume amenajat pe seama lor de către Primărie, iar pentru intelectuali au fost rechiziționate camere de hotel. Au fost acordate și ajutoare în bani, îmbrăcăminte, medicamente etc.

⁶³ Ibid., 66.

⁶⁴ Ibid., d. 34/1941, 106.

⁶⁵ Ibid., d. 2/1941, 215. La Căminul de ucenici comunal nr. 3 se servea zilnic masa pentru 28 de elevi, lucru ce se întâmpla și la Orfelinatul comunal Regina Maria etc. Ibid., 216, 248.

⁶⁶ Ibid., 249.

⁶⁷ Ibid., d. 34/1941, 2.

Primăria municipiului Timișoara avea prevăzută în bugetul exercițiului financiar 1941/1942 suma de 729.000 de lei cu scopul de a înființa și susține două cantine populare care urmau a servi masa gratuită celor lipsiți complet de mijloacele necesare traiului. În această sumă intrau toate cheltuielile, chiria localului, salariile angajaților, taxele laterale ale imobilelor închiriate etc., iar punerea în funcțiune a acestor cantine se făcea în fiecare an la data de 1 decembrie, ele urmând să funcționeze până la încheierea exercițiului financiar, adică până la 31 martie.

Dar față de situația existentă, când numărul celor nevoiași a crescut cu mult față de cel din trecut și datorită refugiaților săraci prezenți în municipiu, era necesară înființarea a încă două cantine, care să fie susținute de către Patronaj, urmând a fi aprovizionate din alimentele și materialele, precum și din fondurile bănești adunate de către Consiliul de Patronaj al municipiului. Se sublinia că prin înființarea celor două cantine, pe lângă cele ale Primăriei, s-ar putea întreține circa 1500 de persoane cu mâncare zilnică, precizându-se totodată că organizarea cantinelor subvenționate de Patronaj era în curs de realizare.⁶⁸

În condițiile de război au existat dificultăți în legătură cu aprovizionarea populației municipiului Timișoara, astfel un document de la începutul lunii octombrie 1941 evidențiază că în Sectorul II Administrativ disponibilitățile de cereale erau absolut insuficiente pentru necesitățile locuitorilor din cartierul respectiv.⁶⁹

În ciuda unui an dificil, în care România a intrat în război, Primăria municipiului Timișoara a acordat subvenții unor instituții culturale, precum Teatrului Național și Operei Române din Cluj, pentru a servi la plata salariilor personalului auxiliar, cât și pentru procurarea materialului electric și întreținerea instalațiilor pe anul financiar 1941–1942.⁷⁰ De asemenea, edificiul Teatrului comunal a fost cedat spre folosire în mod gratuit Teatrului Național și Operei Române clujene.⁷¹

Au primit subvenții Institutul Social Banat Crișana⁷², cunoscutul istoric Ioan D. Suciu, membru al Institutului de Istorie națională din București, care întreprindea cercetări istorice în Banatul sârbesc⁷³, ziaristul Andrei Kiss, refugiat din Cluj⁷⁴, precum și pictorul Alexandru Popp.⁷⁵

⁶⁸ Ibid., d. 5/1941, 24.

⁶⁹ Ibid., d. 5/1941, 223.

⁷⁰ Ibid., d. 2/1941, 27.

⁷¹ Ibid., 57.

⁷² Ibid., 132.

⁷³ Ibid., 74.

⁷⁴ Ibid., 110.

⁷⁵ Ibid., 27.

Sprijin financiar a fost acordat și Stației Meteorologice din Timișoara⁷⁶, Societății pentru ajutorarea orbilor și slabvăzătorilor de la Așezământul de orbi din Timișoara⁷⁷, Societății pentru protecția animalelor din municipiu, pentru procurarea medicamentelor și pansamentelor necesare.⁷⁸

Și bisericile timișorene s-au bucurat în anul pe care îl analizăm de sprijinul Primăriei, care a acordat subvenții Oficiului parohial ortodox român din Freidorf⁷⁹, celui din Fabric pentru acoperirea cheltuielilor avute cu executarea diferitelor lucrări de reparare a bisericii⁸⁰, Bisericii evanghelice lutherane din Timișoara I pentru cheltuielile de reparare a acesteia⁸¹, Comunității bisericești romano-catolice din Timișoara V pentru cheltuielile de întreținere și de reparare a bisericii respective.⁸²

În anul 1941, conducerea Primăriei municipiului Timișoara a continuat să sprijine învățământul preuniversitar și universitar din capitala Banatului, fiind acordate subvenții Liceului industrial de fete⁸³, celui de băieți⁸⁴, ajutoare unor părinți lipsiți de mijloace materiale pentru ca vâstarele acestora să poată urma școala⁸⁵, burse⁸⁶, fiind scutiți de plata taxelor școlare pe anul 1941–1942 51 de elevi și eleve de la Conservatorul comunal de muzică.⁸⁷

La 5 iunie 1941, prin decizia primarului se aproba donarea imobilului unde s-a construit liceul și internatul de fete “Carmen Sylva” pe seama Episcopiei ortodoxe-române a Timișoarei.⁸⁸ Ministerul Afacerilor Interne a solicitat date privitoare la această decizie, primarul în răspunsul său arătând istoricul școlii, subliniind că în decurs de 22 de ani Ministerul Educației Naționale, ca posesor, și Primăria ca proprietat tabular, nu au contribuit cu niciun ban la întreținerea și amplificarea edificiilor, micile reparații fiind realizate de către Eforie din taxele percepute de la eleve. Dar în acel moment starea edificiilor lăsa foarte mult de dorit, iar în interiorul clădirii aveau loc surpări, toată această situație reclamând reparații urgente pentru evitarea unor degradări majore. Lucrările respective necesitau investiții de peste 9 milioane de lei, inclusiv amplificările

⁷⁶ Ibid., 365.

⁷⁷ Ibid., 60.

⁷⁸ Ibid., 135.

⁷⁹ Ibid., 23.

⁸⁰ Ibid., 76.

⁸¹ Ibid., 129.

⁸² Ibid., 309.

⁸³ Ibid., 31.

⁸⁴ Ibid., 57.

⁸⁵ Ibid., 7–10.

⁸⁶ Ibid., 387.

⁸⁷ Ibid., 385.

⁸⁸ Ibid., d. 32/1941, 3.

proiectate, iar Primăria, în împrejurările din acel moment, nu putea contribui, Ministerul Educației Naționale răspunzând mereu Eforiei că nu dispunea de fonduri în acest scop. “În această situație Consiliul Eparhial al Timișoarei care se interesează foarte mult de situația instituțiilor noastre culturale și îndeosebi de educația religioasă-morală a fetelor, a decis preluarea imobilelor”, se arăta în încheierea răspunsului primarului Timișoarei.⁸⁹

Drept urmare, în octombrie 1941, printr-un decret-lege, Municipiul a fost autorizat să cedeze cu titlu gratuit Episcopiei ortodoxe-române un imobil împreună cu terenul în suprafață de 1 jugăr 4316 metri pătrați.⁹⁰

La 15 iulie 1941, a fost adresată conducerii Primăriei Timișoara o cerere din partea Facultății de Științe din Cluj la Timișoara, prin care profesorii Alexandru Borza, V. Stanciu și V. Radu solicitau să fie puse la dispoziția facultății colecțiile Muzeului Banatului din domeniul științelor naturale pentru a fi folosite în procesul de învățământ și pentru a fi aranjate. În urma aprobării directorului Muzeului, conducerea Primăriei a fost de acord în următoarele condiții: împrumutul era realizat pe o perioadă de un an, putându-se reînnoi an de an; Facultatea va ridica întregul material științific existent la Muzeu și nu la alegere; Muzeul pune la dispoziția Facultății numai dulapurile și vitrinele de care se putea dispensa; colecțiile împrumutate rămâneau proprietatea Muzeului, Facultatea obligându-se să le restituie în cazul în care ar pleca din Timișoara ori la cererea Primăriei, dacă aceasta ar hotărî să înființeze la Muzeul Banatului și o secție de științe naturale.⁹¹

În aceleași condiții a fost împrumutată Laboratorului de geologie al Facultății de Științe din Cluj la Timișoara și colecția de roci și fosile existentă la Muzeul Banatului pentru a putea fi studiată și prelucrată (în plus, Laboratorul se obliga să întrețină colecția în stare bună și să se îngrijească de conservarea ei).⁹²

Primăria a acordat subvenții Laboratorului de chimie al Școlii Politehnice⁹³, Institutului botanic al Facultății de Științe a “Universității Regele Ferdinand

⁸⁹ Ibid., 13–14. Din memoriul primarului se desprinde faptul că imobilul a fost construit între anii 1902–1905, pe terenul cedat gratuit de Primărie de către Ministerul Instrucțiunii din Ungaria, Comuna donând și cărămidă. În decursul executării construcției și după terminare ei s-a ivit o diferență de cost destul de însemnată și Ministerul ungar, pentru a se degaja de plata acestei diferențe, a renunțat la terenurile primite cu titlu de donație, cât și la supraedificiile executate în favoarea Primăriei. Pe baza acestei renunțări, Primăria și-a intabulat dreptul de proprietate asupra imobilelor în 1912, de atunci rămânând proprietar tabular, posesorul și uzufructuarul de totdeauna fiind Ministerul Educației Naționale.

⁹⁰ Ibid., 25.

⁹¹ Ibid., d. 2/1945, 42. Vezi și Medeleț, Rămneanțu, *Muzeul Banatului*, 180.

⁹² Ibid., 246.

⁹³ Ibid., 237.

I” la Timișoara, sumă necesară și pentru colectarea de semințe și rădăcini de plante vii din diferitele părți ale Banatului pentru secția florei bănățene⁹⁴, Școlii de subingineri electro-mecanici din Cluj la Timișoara pentru amenajarea unui atelier.⁹⁵

Existau și greutăți pe care le-a întâmpinat Primăria în sprijinirea învățământului superior, în acest sens decanul Facultății de Agronomie din Cluj (de fapt, facultatea aparținea Politehnicii din Timișoara), într-o adresă către primar, arăta că lucrările pe care Serviciul Tehnic comunal le întreprindea în localul unde era instalată facultatea menționată mai sus înaintau cu greu, fapt ce cauza prejudicii mari. Drept urmare, se solicita luarea unor măsuri urgente pentru terminarea acestora, facultatea neavând săli de curs și niciun laborator finisat. În răspunsul dat primarul menționa că a fost cercetată situația, evidențiind că situația economică dificilă și sarcinile multiple pe care le avea de îndeplinit Municipiul au făcut ca în buget să fie prevăzută o sumă mai mică pentru lucrările respective, iar formele de îndeplinit pentru aprobarea bugetului și pentru angajarea lucrărilor au făcut ca acestea să înceapă doar la 14 august. La toate acestea s-au adăugat scumpirea materialelor, cât și inexistența unora, lipsa muncitorilor care au fost mobilizați, primarul fiind însă convins că în mare parte lucrările vor fi încheiate până în ianuarie 1942.⁹⁶

Conducerea Primăriei municipiului Timișoara a avut în vedere și sprijinirea învățământului profesional, acordând subvenții Școlii normale de gospodărie urbană (școala de menaj) din Timișoara⁹⁷, alocând bani pentru procurarea de îmbrăcăminte de strictă necesitate pentru ucenicii și ucenicele din căminele comunale de ucenici, care urmau a fi distribuite cu ocazia serbării pomului de Crăciun.⁹⁸

Deoarece toate prețurile alimentelor au crescut simțitor față de cele din anul precedent, deci față de sumele prevăzute în buget, se impunea o majorare a rației de alimente pentru căminele de ucenici și ucenice, pentru “a asigura acestora o mâncare cât mai îndestulătoare, substanțială și bine pregătită”, hotărându-se în acest sens mărirea sumei alocate hranei.⁹⁹ În altă ordine de idei, s-a decis ca Secția antialcoolică a Regionalei Bănățene a ASTREI din Timișoara să organizeze conferințe la Căminele comunale de ucenici și ucenice pentru propaganda antialcoolică și combaterea moravurilor ușoare¹⁰⁰.

⁹⁴ Ibid., 108.

⁹⁵ Ibid., d. 3/1941, 126.

⁹⁶ Ibid., d. 5/1941, 531–534.

⁹⁷ Ibid., d. 2/1941, 325.

⁹⁸ Ibid., 392.

⁹⁹ Ibid., 81–82.

¹⁰⁰ Ibid., 116.

În concluzie, evenimentele politico-militare din anii 1940–1941 au avut urmări serioase și asupra Primăriei municipiului Timișoara, care a trebuit să-și desfășoare activitatea într-un cadru legislativ nou, ce se evidenția printr-o centralizare evidentă. În condițiile izbucnirii celui de-al doilea război mondial și apoi a intrării României în conflagrația mondială, bugetul Primăriei Timișoara pe anul 1941 a fost unul de criză, mai mic față de anul precedent, conducerea municipiului trebuind să acopere cheltuielile în urma plasării în capitala Banatului a unor importante instituții culturale și universitare refugiate din Cluj.

Totodată, din bugetul Primăriei au fost alocate importante fonduri pentru întreținerea numeroșilor refugiați din teritoriile pierdute (printre care elevi și studenți) dar și a militarilor germani prezenți în România în urma înțelegerilor dintre cele două guverne.

Toate aceste cheltuieli suplimentare au determinat alocarea unor fonduri diminuate pentru unele instituții culturale din Timișoara, precum Muzeul Banatului sau Biblioteca municipală.

În plan edilitar, Serviciul Tehnic comunal a construit în cursul anului 1941 noi străzi, a executat lucrări de nivelări, a întreținut unele instituții publice, iar Horticultura comunală a realizat noi plantări folosind exclusiv puieți din pepiniera proprie.

Factorii de decizie din Primăria municipiului Timișoara au acordat o atenție deosebită întocmirii unui nou Regulament de construcții care trebuia să țină cont de necesitatea dezvoltării comerțului și industriei, dar care urma să ia în considerare și realitățile geografice ale Timișoarei. Din păcate, lucrările pentru realizarea noului plan nu au putut fi întreprinse în anul pe care îl analizăm din cauza lipsei specialiștilor, care au fost concentrați. Acest fapt a fost resimțit și în celelalte compartimente ale Primăriei, cât și la nivelul întreprinderilor acesteia.

În 1941 se constata faptul că în oraș curățenia lăsa de dorit din diverse cauze precum lipsa de spirit civic din partea locuitorilor, a coșurilor de gunoi, a personalului serviciului în cauză, a utilajelor mecanizate care nu puteau fi procurate datorită lipsei de fonduri.

Primăria deținea în continuare o serie de întreprinderi și instituții, care au trecut și ele în 1941 printr-o serie de dificultăți datorate bugetelor reduse, concentrărilor de personal, scumpirii materiilor prime etc.

În ciuda acestor greutăți, Cinematografele comunale (cu un patrimoniu mărit prin redeschiderea cinematografului “Select” și a achiziționării cinematografului “Scala”), Abatorul, Fabrica de gheață, Băile populare, Pompele funebre, Cariera de nisip, au înregistrat la sfârșitul anului beneficii.

O situația aparte s-a înregistrat la Lăptăria comunală, confruntată cu o criză

majoră din cauza utilajelor învechite, a inexistenței banilor pentru investiții, a greutăților întâmpinate cu colectarea laptelui din mediul rural. Avându-se în vedere importanța întreprinderii pentru aprovizionarea locuitorilor și a instituțiilor sociale din orașul de pe Bega cu lapte și produse lactate, conducerile Primăriei și ale Regiei au decis arendarea Lăptăriei și, după negocieri dificile, aceasta a fost concesionată în vara lui 1941. Trebuie remarcat faptul că în timpul tratativelor factorii decizionali au susținut interesele întreprinderii și, implicit, ale Primăriei, precum și pe cele ale locuitorilor (în special a celor nevoiași) și ale instituțiilor sociale.

În ciuda greutăților evidente, conducerea Primăriei a alocat fonduri importante pentru ajutorare populației sărace din oraș cu bani, hrană, îmbrăcăminte, ca și a celor refugiați, astfel încât problema plasării acestora în locuințe a fost aproape rezolvată în anul anul pe care îl analizăm.

Totodată, Primăria a acordat subvenții instituțiilor culturale (atât celor locale, cât și celor aflate în refugiu), școlilor din învățământul preuniversitar, universitar și profesional, diferitelor culte religioase.

Putem conchide astfel că, în ciuda situației dificile datorată în primul rând războiului, Primăria municipiului Timișoara a reușit să se achite în anul 1941, în bună parte, de atribuțiile pe care le-a avut, menținând astfel Timișoara printre orașele importante ale României.

ACTIVITY OF TIMIȘOARA MAYORALTY DURING WARTIME (THE YEAR 1941)

Abstract

The political-military events from 1940–1941 (territorial concessions and a dictatorial regime installing in Romania) had serious consequences on Timișoara Mayoralty too; it had to work in the circumstances of a new legislation characterized by an excessive centralization. Once with World War II and Romania entering the international conflagration after, the budget of Timișoara Mayoralty was a tight one in 1941, a smaller one than the previous year while the municipality had to back the upkeep of cultural and university institutions coming here from Cluj as the National Theater and Romanian Opera, Faculty of Science of King Ferdinand I University, School for Electromechanical Engineering, etc. Important amounts were at the same time distributed both for upkeep the refugees (pupils and students among them) from the lost territories in Transylvania and the Dobruja, and the German soldiers who set in Timișoara following the agreements between the governments of Romania and Germany. These extra expenses made the Municipality distribute decreased funds for the local cultural institutions like The Banat Museum or the Town Library, but also for other activities.

The communal Technical Service built in 1941 new streets, undertook works of leveling and maintenance of some public buildings; the Horticultural Service made new plantation

using exclusively saplings from its own nursery. The Mayoralty gave much prominence to a new building Regulations in accordance with trade and industry needs of development and the geographic situation of Timișoara. Unfortunately, the works stipulated by that project couldn't be started for lacking of specialists who were drafted at that time. It was a factor to influence also the other departments of the Mayoralty and the level of its works.

It comes out in 1941 that the town cleaning wasn't satisfactory for lacking the citizens' civic culture, garbage baskets, workers in the field, or mechanical outfits that couldn't have been bought in that money crisis.

For the units the Mayoralty still had, part of them made the trade public Administration --Economic settlements of Timișoara City (S.E. T.); they also passed though the same crisis with the tight budget, drafted personnel, and the raw material rising in the price of, etc.

In spite of all, there were units to have benefits at the end of the year: the public cinema houses (enlarged after Select cinema reopening and Scala cinema buying), Slaughter-house, Ice Fabric, Popular watering places, Funeral furnishers, and the Sand quarry.

The communal dairy registered a special situation, by confronting with a major crisis due to old machineries lack of money to invest in, and difficulties in collecting milk from the rural localities. The Mayoralty and public Administration decided to lease the unit in order to go on with the inhabitants (poor people especially) and social institution providing with milk and dairy produce; the unit was leased in the summer of 1941 after difficult talks. We might note that the decisional factors backed both the interests of the unit and the Mayoralty implicitly, and of the inhabitants (the poor ones mainly) and social institutions during those talks.

Besides of evident difficulties, the Mayoralty succeeded to allot important funds for poor people supporting with money, food and clothes. The leaders of the Mayoralty had also to distribute dwellings to the refugees, and offered them free food up to their locative situations setting. Given Timișoara Mayoralty efforts, such a problem was almost solved in 1941, but the poor refugees were still given money, clothes, food, etc.

The local cultural institutions and the ones that took refuge in Timișoara were given financial support (The National Theatre and Romanian Opera from Cluj were gratis given the building of the communal Theater to work there), and also were the pre-university, university and vocational schools.

We might gather that Timișoara Mayoralty succeeded to carry out in a large measure of its obligations in spite of that difficult situation, and maintained so Timișoara among the important towns in Romania.

EVOLUȚIA STATISTICĂ ȘI ORGANIZATORICĂ A ÎNVĂȚĂMÂNTULUI SUPERIOR ECONOMIC ÎN PERIOADA 1975–1989

Valentin Maier*

Cuvinte cheie: statistică, comunism, învățământ superior economic, specializări, România

Keywords: statistics, communism, economic higher education, specializations, Romania

Învățământul superior în timpul regimului comunist a fost sub un intens control politic. A fost schimbată înfățișarea structurală a învățământului superior, conținutul acesteia, chiar și o bună parte din corpul său didactic. În plus, condițiile de studiere în învățământul superior au fost croite în limitele unui regim dictatorial comunist. Dincolo de acestea, el a fost edificat și după abilitățile și interesele liderilor politici ai vremii și sub influența evenimentelor internaționale. Pentru construirea unei noi societăți populate cu “oameni noi” era nevoie ca și învățământul să-și aducă propriul său aport. Prin învățământul superior economic s-a încercat pregătirea absolvenților în diferite specializări conform cu necesitățile curente și viitoare ale societății. De aceea, vom încerca să prezentăm evoluția statistică a învățământului superior economic, dar nu pentru întreaga perioadă comunistă, ci pentru perioada 1975–1989. Pentru acești ani avem serii de date statistice complete, care ne facilitează analiza și ne dau prilejul să aducem contribuții la înțelegerea mai bună a acestui tip de învățământ superior. În plus, această perioadă este interesantă și datorită unor evenimente exterioare învățământului: economia României se apropia cu pași repezi de implozie, din cauza limitărilor ideologice comuniste, dar și din vina influenței nefaste a clasei politice a vremii, și în primul rând, cu atât mai mult cu cât în discuție este un regim dictatorial, din cauza câtorva lideri politici ai vremii care dețineau de fapt întreaga putere (dictatorii și nomenclatura din jurul lor) – a se vedea plata datoriilor

* Muzeul Universității din București, Școala Doctorală de Studii Interdisciplinare a Universității din București (ISDS-UB), b-dul Mihail Kogălniceanu, nr. 36–46, Sector 5, e-mail: valentin_maier@yahoo.com

externe care a micșorat și mai mult marja de manevră în administrarea economiei autohtone sau deceniile de industrializare forțată, proces către care investițiile substanțiale au luat calea. Restricțiile bugetare s-au făcut simțite încă de la sfârșitul anilor 1970, dar mai ales la mijlocul anilor 1980. Învățământul, inclusiv cel superior, nu s-au putut eschiva de la aceste restricții, prin urmare nici învățământul superior economic. În același timp, la umbra industrializării forțate a fost construit un eșafodaj complex format din numeroase întreprinderi care necesitau o întreagă birocație pentru a fi administrate. În consecință, erau necesare numeroase cadre specializate, dar și cu diferite specializări pentru a fi în pas cu noile dezvoltări tehnologice și administrative și cu obiectivele planurilor economice, “literă de lege” într-o economie planificată.¹

În ultima perioadă au fost numeroase lucrări care au fost publicate despre învățământul superior economic, în special monografiile ale instituțiilor de învățământ superior, dar și alte lucrări conexe.² Un neajuns al acestor lucrări este lipsa datelor statistice³ detaliate⁴ care să ne aducă un plus de informații și prin

¹ Vezi de exemplu situația industriilor de vârf în Valentin Maier, “Planurile de Stat și pregătirea forței de muncă pentru ‘industria de vârf’ în România anilor 1980,” *Studii și articole de istorie* LXXXV (2018): 136–153. Pentru situația generală a economiei românești la finalul anilor 1980 pot fi realizate mai multe recomandări, dar mă opresc la a aminti două lucrări, prima cea mai importantă după 1989, iar cealaltă, ultima cea mai importantă de până acum: Constantin Ionete, *Criza de sistem a economiei de comandă și etapa sa explozivă* (București: Expert, 1993); Bogdan Murgescu, *România și Europa: acumularea decalajelor economice (1500–2010)* (Iași: Polirom, 2010).

² Viorela-Valentina Dima, “Colecția ASE100 – un periplu editorial prin istoria Academiei de Studii Economice din București,” *Studii și comunicări* VI (2013): 481–486; Pavel Năstase, Ion Gh. Roșca, coord., *Academia de Studii Economice din București. Un secol de existență* (București: Editura ASE, 2013); Pavel Năstase, Răzvan Zaharia, coord., *Centenar ASE. Memorii și documente* (București: Editura ASE, 2015); Mariana Nicolae, Mara Magda Maftai, *Istoria limbilor moderne în ASE: o perspectivă centenară* (București, Editura ASE, 2013); Ion Gh. Roșca, ASE 10. *Aventura programelor de studii* (București, Editura ASE, 2013); Ion Gh. Roșca, *Istoria Palatului Academiei de Înalte Studii Comerciale și Industriale și oamenii ei*, ediția a II-a, (București, Editura ASE, 2013); Ion Gh. Roșca, Liviu Bogdan Vlad, *Rectorii Academiei de Studii Economice din București* (București, Editura ASE, 2013); Claudiu Herțeliu, Ion Smeureanu, *Facultatea de Cibernetică, Statistică și Informatică Economică la Semicentenar* (București, Editura ASE, 2017); Gheorghe Iacob, Alexandru-Florin Platon, coord., *Istoria Universității din Iași* (Iași: Editura Universității Alexandru Ioan Cuza, 2010); Ion Vladimirescu, Dumitru Otovescu, coord., *Universitatea din Craiova. Monografie (1947–2007)* (Craiova: Editura Beladi, 2007).

³ Despre un alt neajuns, apelul la puține documente de arhivă (inclusiv proprie, a respectivei instituției) și un exemplu de rezolvare a acestuia vezi și în articol Valentin Maier, “Fondul arhivistic Academia de Studii Economice (anii 1950),” *Studii și articole de istorie* LXXXVII (2020): 161–167.

⁴ Precum în lucrările Învățământul în România – date statistice (București: Comisia Națională

care să putem analiza evoluția acestui tip de învățământ și implicit, să ne ofere un plus de cunoaștere.

În prezentarea statistică a învățământului superior economic am folosit date statistice obținute pe parcursul unui proiect de cercetare derulat în urmă cu câțiva ani.⁵ Astfel, au fost folosite date statistice din Arhiva Institutului Național de Statistică. Datele statistice au putut fi colectate manual pentru fiecare an universitar din perioada 1975–1989 din lucrări apărute anual în anii comunismului (pe baza lor au fost întocmite datele din Anuarele Statistice ale României) și intitulate *Învățământul superior la începutului anului universitar* și *Învățământul superior la sfârșitul anului universitar*, dar și din cadrul Serviciului Arhivelor Naționale Istorice Centrale, fond CC al PCR – Secția Propagandă și Agitație, dosar nr. 117/1989. Pentru a surprinde această evoluție cantitativă au fost folosiți indicatori precum: numărul total de studenți, studenți în anul I, absolvenți, defalcați pe forme de învățământ, dar și cu repartizarea pe genuri, medii, totaluri și situații pe centre universitare și specializări. Au fost întocmite tabele și grafice și au fost realizate și prelucrări primare ale datelor statistice, suficiente cât să aducă informații noi.

Pentru început prezentăm evoluția organizării învățământului superior economic, dar ne vom concentra atenția doar asupra perioadei analizate fără considerații introductive ante-1948, în timp ce pe cele din perioada 1948–1974, le vom dedica un viitor articol, pentru a completa cercetările de până în prezent.

În anul universitar 1975/1976 învățământul superior economic se desfășura în cinci centre universitare (București, Cluj-Napoca, Craiova, Iași și Timișoara) și în două tipuri de instituții de învățământ (Academia de Studii Economice și universități). În Academia de Studii Economice din București funcționau șase facultăți cu profil economic în care studenții învățau în șapte specializări repartizate astfel: Facultatea de Economia Industriei, Construcțiilor și Transporturilor – specializarea Economia industriei, construcțiilor și transporturilor, Facultatea de Cibernetică Economică și Statistică – specializarea Cibernetică economică și statistică, Facultatea de Comerț – specializările Comerț și Relații economice

pentru Statistică, 1994), 202, 207; *Învățământul în România – date statistice* (București: Comisia Națională pentru Statistică, 1996), 103, 105. Chiar și mai rău în lucrările (care au probleme și în prezentarea evoluției structurale a învățământului superior) Iordan Petrescu, Emilia Gogu, Constantin Anghelache, Mădălina Gabriela Anghel, *Geneza și evoluția învățământului superior din România – în date statistice* (București: Editura Economică, 2018); Constantin Anghelache, Mădălina Gabriela Anghel, Iordan Petrescu, Emilia Gogu, *Evoluția centenară a învățământului în România* (București: Editura Economică, 2018).

⁵ Planificare economică, învățământ superior și acumularea capitalului uman în România în timpul regimului comunist (1948–1989), proiect de cercetare PN-II-ID-PCE-2011-3-0476 finanțat de Consiliul Național al Cercetării Științifice, <http://ephe-ro1948-1989.blogspot.com/p/blog-page.html>, (accesat la 14.02.2020).

internaționale, Facultatea de Finanțe și Contabilitate – specializarea Finanțe și contabilitate, Facultatea de Economie Politică și Planificare – specializarea Economie politică și planificare, Facultatea de Contabilitate și Economie Agrară – specializarea Contabilitate și economie agrară. În cadrul universităților din Cluj-Napoca, Craiova, Iași și Timișoara, se afla câte o Facultate de Științe Economice, care permitea pregătirea studenților în următoarele specializări: Economia industriei, construcțiilor și transporturilor, Finanțe și contabilitate și Contabilitate și economie agrară. Din această structură a învățământului superior economic se poate observa că în București, la Academia de Studii Economice, se aflau mai multe componente exclusive (Facultatea de Cibernetică Economică și Statistică – Cibernetică economică și statistică, Facultatea de Comerț – Comerț și Relații economice internaționale, Facultatea de Economie Politică și Planificare – Economie politică și planificare).

De precizat este și faptul că anul 1975 coincidea cu reîntoarcerea specializării Economia agriculturii⁶ (sub noua titulatură de Contabilitate și economie agrară) de la institutele agronomice (București, Cluj-Napoca, Iași și Timișoara) la Academia de Studii Economice din București (singura instituție în care a fost integrată în cadrul unei facultăți de sine stătătoare) și la universitățile din Cluj-Napoca, Iași și Timișoara (în cadrul facultăților de științe economice). La Universitatea din Craiova, specializarea Contabilitate și economie agrară a funcționat în cadrul Facultății de Agronomie, fiind trecută în același an la Facultatea de Științe Economice.⁷

Trecerea specializării Economia agriculturii din cadrul învățământului economic la cel agronomic a fost identificată ca soluție pentru îmbunătățirea actului educațional în anul 1970, având efect pentru anul universitar 1970/1971. Atunci, în centrul universitar București s-a înființat Facultatea de Economia Agriculturii la Institutul Agronomic din București prin transferarea și ridicarea în rang organizatoric a specializării Economia agriculturii de la Facultatea de Economia Producției din cadrul Academiei de Studii Economice.⁸ În același timp, specializarea Economia agriculturii din structura facultăților de studii (din 1974, facultăți de științe) economice de la universitățile din Cluj-Napoca, Craiova și Iași a fost trecută la institutele agronomice din structura acestor facultăți, iar la Universitatea din Timișoara a fost înființată în

⁶ Cu efect pentru anul universitar 1975/1976.

⁷ Decret al Consiliului de Stat nr. 81 din 15 iulie 1975 pentru modificarea anexelor nr. 1 și 2 la Decretul nr. 147/1974 privind nomenclatorul profilelor și specializărilor din învățământul superior, precum și instituțiile și facultățile din sistemul Ministerului Educației și Învățământului, devenit Legea nr. 46/1974.

⁸ Hotărârea nr. 1550 din 11 noiembrie 1970 privind înființarea Facultății de economia agriculturii în cadrul Institutului agronomic *Nicolae Bălcescu* din București.

cadrul institutului agronomic (nu funcționa la Facultatea de Studii Economice din universitate).⁹

Până în anul 1975 a mai fost luată o măsură care a influențat învățământul superior economic: introducerea profilurilor de specializare în anul 1974. Prin această decizie, specializările acestui tip de învățământ au fost integrate profilului economic: Economie politică și planificare, Economia industriei, construcțiilor și transporturilor, Economia agriculturii, Comerț, Relații economice Internaționale, Finanțe și contabilitate și Cibernetică economică și statistică.¹⁰ Să observăm că deși specializarea Economia agriculturii funcționa în cadrul unor instituții de învățământ agronomic, le era recunoscută obârșia economică și așa cum am arătat, din anul universitar 1975/1976 s-a rezolvat întru totul chestiunea.

Profilurile de specializare nu au rămas pentru mult timp în forma stabilită, pentru că în anul 1977 au avut loc mai multe modificări importante, în urma cărora a fost redus numărul specializărilor și a fost reconfigurată și structura profilurilor de specializare. Cu această ocazie, pentru învățământul superior economic au fost întreprinse modificări importante, atât în cea ce privește numărul specializărilor, redus de la șapte la șase, cât și de titulatură. Iată noua componență de specializări a profilului economic din anul 1977: Planificare și cibernetică economică, Economia industriei, construcțiilor și transporturilor, Contabilitate și economie agrară, Economia serviciilor de alimentație publică și turism, Comerț și Finanțe și contabilitate. Să observăm eliminarea specializării Relații economice internaționale, introducerea specializării Economia serviciilor de alimentație publică și turism, contopirea specializărilor Cibernetică economică și statistică și Economie politică și planificare în cadrul specializării Planificare și cibernetică economică, dar și modificarea denumirii în cazul Economia agriculturii (Contabilitate și economie agrară).¹¹

Un alt fapt demn de menționat este că în cadrul învățământului economic nu au funcționat specializări de scurtă durată (de 3 ani), soluții identificate ca folositoare pentru pregătirea rapidă a forței de muncă în unele domenii (precum învățământ politehnic și de construcții – subingineri, învățământul pedagogic – profesori pentru învățământul preuniversitar și învățământul medical – medici dentiști, nici măcar ca proiect, din câte cunoaștem, cum a fost cazul în învățământul agronomic – subingineri agricoli).

⁹ *Admiterea în învățământul superior, 1969–1976* (București, 1969–1976).

¹⁰ Decret al Consiliului de Stat nr. 147 din 5 iunie 1974 privind nomenclatorul profilelor și specializărilor din învățământul superior, precum și instituțiile și facultățile din sistemul Ministerului Educației și Învățământului.

¹¹ Decret al Consiliului de Stat nr. 209 din 12 iulie 1977 pentru modificarea anexelor nr. 1 și 2 la Decretul nr. 174/1974 privind nomenclatorul profilelor și specializărilor din învățământul superior, precum și instituțiile și facultățile din sistemul Ministerului Educației și Învățământului.

Din anul 1977, Academia de Studii Economice din București număra în structura sa doar cinci facultăți și șase specializări: Facultatea de Economia Industriei, Construcțiilor și Transporturilor, Facultatea de Planificare și Cibernetică Economică, Facultatea de Finanțe și Contabilitate și Facultatea de Contabilitate și Economie Agrară, toate cu specializări omonime, cu excepția Facultății de Comerț, unde funcționau două specializări, Comerț și Economia serviciilor de alimentație publică și turism. La facultățile de științe economice din cadrul universităților Cluj-Napoca, Craiova, Iași și Timișoara funcționau trei specializări: Economia industriei, construcțiilor și transporturilor, Contabilitate și economie agrară și Finanțe și contabilitate.

În această formă, învățământul superior economic s-a păstrat atât din punct de vedere al centrelor universitare unde se desfășura, cât și ca instituții de învățământ (inclusiv facultăți) și specializări, din anul 1977 și până la căderea regimului comunist.¹² Ceea ce însă nu înseamnă că nu au fost prevăzute proiecte de reorganizare de-a lungul acestei perioade.

Chiar în anul 1989 am identificat un astfel de proiect care prevedea mai multe măsuri. Astfel, la Academia de Studii Economice era propusă contopirea facultăților Economia Industriei, Construcțiilor și Transporturilor și Contabilitate și Economie Agrară în cadrul Facultății de Economia Producției, cu specializările Economia industriei, construcțiilor și transporturilor și Economia agriculturii și industriilor rurale. O altă unire, dar de specializări, a fost prevăzută în structura Facultății de Comerț, care urma să funcționeze doar cu specializarea Comerț și economia serviciilor. În schimb, Facultatea de Planificare și Cibernetică Economică era propusă să funcționeze cu două specializări: Planificare și cibernetică economică și Economie politică. Doar Facultatea de Finanțe și Contabilitate urma să rămână și pe mai departe neschimbată.¹³ La Universitatea din Cluj-Napoca, Facultatea de Științe Economice ar fi inclus în continuare trei specializări, producându-se doar o modificare în titulatura specializării Contabilitate și economie agrară, care ar fi urmat să se numească Economia agriculturii și a industriilor rurale și la fel și în centrele universitare Craiova, Iași și Timișoara.¹⁴

Prin acest proiect ar fi rămas în continuare șase specializări (prin intro-

¹² *Admiterea în învățământul superior, 1977–1980* (București, 1977–1980); "Forum", 1981–1989. De menționat că deși în anul 1986 au fost luate mai multe măsuri de contracție structurală a învățământului superior, cel economic nu a fost afectat de ele.

¹³ Serviciului Arhivelor Naționale Istorice Centrale (în continuare SANIC), fond CC al PCR-sectia Propagandă și Agitație, dosar nr. 164/1989, f. 17; SANIC, fond CC al PCR-sectia Propagandă și Agitație, dosar nr. 132/1989, f. 3, 9, 9v.

¹⁴ SANIC, fond CC al PCR-sectia Propagandă și Agitație, dosar nr. 164/1989, f. 25v, 26v, 28v, 29v.

ducerea specializării Economie politică și unirea specializărilor Comerț și Economia serviciilor de alimentație publică și turism în specializarea Comerț și economia serviciilor), dar doar patru facultăți cu profil economic în cadrul Academiei de Studii Economice (noua Facultate de Economia Producției reunea două facultăți).

O precizare și asupra denumirilor de specializări, care în noua formă din proiect ne duc cu gândul că se ținea fie oglindirea stării de fapt de atunci, desigur în viziunea decidenților politici, fie proiecția unor noi modificări în rândul societății și economiei românești. Astfel, nu era îndeajuns doar numele de specializare Contabilitate și economie agrară, prin acest proiect se lărgea aria de influență și către “industriile rurale”, în timp ce “serviciilor” li se prefigurau o importanță și mai mare, în general, și nu doar limitată la serviciile de alimentație publică și turism, de unde și propunerea de nume Comerț și economia serviciilor. Schimbarea de nume se poate să fi fost generată și de faptul că nu era o specializare atât de atractivă pentru candidații în învățământul superior¹⁵, dar exista și o motivație oficială, în care se arăta că s-a ținut seama de faptul că “necesitățile de pregătire fundamentală și de cultură generală din primii ani sunt aceleași” pentru cele două specializări propuse spre contopire și că și în țările avansate, pregătirea specialiștilor pentru aceste domenii se făcea tot printr-o specializare unică.¹⁶ Pe de altă parte era prevăzută și o economie politică, de fapt o reintroducere, deci nu credem că acest nou proiect ar fi adus și o scădere a presiunii ideologice comuniste asupra învățământului superior economic.¹⁷

Sunt și câteva însemnări olografe care arată că proiectul a suscitat dezbateri. De exemplu, Facultatea de Economia Producției a fost propusă și sub formula Facultatea de Economia Producției și Planificare, iar la Facultatea de Comerț s-a găsit potrivită și adăugarea “Contabilității” în titulatură.¹⁸ După anul 1948, am putut observa cum preocuparea pentru studiul și menționarea contabilității în învățământul economic erau foarte importante. Specializarea a funcționat și sub denumirea “evidență contabilă” și singură și reunită cu finanțe, dar și în formulă cu economia agriculturii, deci nu surprinde și alăturarea la comerț. Birocrația excesivă, controlul datelor statistice adusă la rang de secret de stat și

¹⁵ Date statistice în Ion Diaconu, “Aspecte semnificative privind rezultatele concursului de admitere pentru anul universitar 1982/1983 la profilul economic,” *Forum* 3 (1983): 14.

¹⁶ SANIC, fond CC al PCR-secția Propagandă și Agitație, dosar nr. 131/1989, f. 9.

¹⁷ În acest sens reproducem un pasaj din introducerea la *Notă privind nomenclatorul de profiluri și specializări pentru învățământul superior*: “În această acțiune s-a urmărit adaptarea profilurilor și specializărilor la mutațiile intervenite în dezvoltarea economică și socială a țării, la noile cerințe de formare a cadrelor cu pregătire superioară, precum și asigurarea unei adaptări mai rapide a absolvenților la specificul locurilor de muncă oferite de societatea noastră socialistă” (SANIC, fond CC al PCR-secția Propagandă și Agitație, dosar nr. 132/1989, f. 2).

¹⁸ SANIC, fond CC al PCR-secția Propagandă și Agitație, dosar nr. 132/1989, f. 16v.

obsesia de a traduce evoluția societății și a economiei în date statistice au facilitat această abordare. Totuși, obiectivul central al acestui proiect de reformare a învățământului superior din anul 1989, dincolo de ideea de îmbunătățire, viza de fapt reducerea numărului de profile și specializări, și mai precis realizarea de economii la bugetul de stat.¹⁹

Am considerat necesare toate aceste informații, unele inedite, despre organizarea învățământului superior economic, pentru a înțelege mai bine, ceea ce vom prezenta în paginile următoare, și anume evoluția învățământului superior economic prin prisma indicatorilor statistici.

Începem această serie de indicatori statistici cu numărul total de studenți din învățământul superior economic, așa cum era el repartizat pe centre universitare.

Situația statistică a numărului total de studenți pe centre universitare (1975–1989)

Anul	Cluj-Napoca	Craiova	Iași	Timișoara	București	Total
1975	2804	1983	2405	1854	13808	22854
1976	2896	2071	2507	1957	13351	22782
1977	2980	2088	2606	2061	12990	22725
1978	3134	2208	2809	2212	13214	23577
1979	2956	2101	2796	2107	12411	22371
1980	2895	2084	2769	2132	12039	21919
1981	2774	2161	2718	2076	11876	21605
1982	2603	2083	2557	1990	10983	20216
1983	2422	2049	2449	1905	10394	19219
1984	2215	1942	2240	1805	9738	17940
1985	2064	1828	2003	1672	8918	16485
1986	1913	1750	1894	1604	8480	15641
1987	1801	1685	1778	1572	8088	14924
1988	1790	1706	1741	1645	8067	14949
1989	1837	1762	1747	1688	8459	15493

Surse: Arhiva Institutului Național de Statistică, *Învățământul superior la începutul anului universitar*, 1975/1976–1988/1989; Serviciul Arhivele Naționale Istorice Centrale, fond CC al PCR – Secția Propagandă și Agitație, dosar nr. 117/1989.

În perioada analizată, numărul studenților a variat de la 22854 în anul 1975 la 15493 în anul 1989. Numărul cel mai mare de studenți în facultățile cu profil economic a fost în anul 1978: 23577 de studenți. Maximumul a fost atins după o creștere cu 852 de studenți față de anul precedent, altfel, cu excepția și a anilor

¹⁹ SANIC, fond CC al PCR-secția Propagandă și Agitație, dosar nr. 132/1989, f. 2.

1988 și 1989 nu au fost înregistrați decât ani cu scăderi ale numărului de studenți. Cei mai puțini studenți au fost înregistrați în anul 1987, 14924, după o serie neîntreruptă de 9 ani cu scăderi.

Cei mai mulți studenți la profilul economic studiau în București, unde de altfel funcționau mai multe facultăți, unele cu caracter exclusiv. Chiar dacă tendința a fost de estompare a acestui caracter dominator al centrului universitar din București, situația nu s-a schimbat semnificat până în 1989. De exemplu, în anul 1978, 56% dintre studenți au urmat o facultate cu profil economic din București, iar în medie, 55% dintre studenți, dacă ne referim la întreaga perioadă. Și pentru că este important să înțelegem și contribuția celorlalte centre universitare în pregătirea specialiștilor în economie din țară, trebuie arătat că, în medie, pentru întreaga perioadă, 12,6% dintre studenți au studiat în Cluj-Napoca, 11,97% în Iași, 10,22% în Craiova și 9,77% în Timișoara.

Datele statistice împărțite după genul studenților pentru perioada analizată arată că mai mult de jumătate din total erau studenți de gen feminin (64,21%). Se păstrează și ierarhia pe centre universitare, condusă de București, unde studiau peste 56% dintre studenții de gen feminin. Dacă în anul 1975, doar 52% dintre studenți erau de gen feminin, trebuie să remarcăm o creștere importantă cu peste 20%, astfel că în anul 1989, 73,82% dintre studenții din facultățile cu profil economic erau de gen feminin. Trebuie observat că între anii 1976 și 1981, au fost creșteri an de an. De exemplu, în anul 1978 erau deja mai mult cu aproape 1200 studenți de gen feminin decât în 1975. Limita superioară de studenți de gen feminin a fost atinsă diferit față de totalul studenților, și anume în anul 1981 față de 1978. Între 1982–1987 și numărul de studenți de gen feminin a scăzut, urmând tendința numărului total de studenți, însă la finalul perioadei analizate ponderea studenților de gen feminin s-a mărit, așa cum am arătat.

Situația statistică a numărului total de studenți de gen feminin pe centre universitare (1975–1989)

Anul	Cluj-Napoca	Craiova	Iași	Timișoara	București	Total
1975	1389	907	1338	924	7537	12095
1976	1552	985	1473	1044	7594	12648
1977	1629	1045	1560	1106	7951	13291
1978	1804	1173	1698	1238	7502	13415
1979	1836	1200	1800	1258	7454	13548
1980	1820	1184	1794	1267	7510	13575
1981	1766	1283	1798	1280	7591	13718
1982	1739	1327	1676	1285	7113	13140
1983	1632	1343	1621	1246	6971	12813

Anul	Cluj-Napoca	Craiova	Iași	Timișoara	București	Total
1984	1506	1246	1479	1213	6464	11908
1985	1502	1210	1348	1124	6127	11311
1986	1385	1191	1313	1083	5996	10968
1987	1331	1125	1237	1054	5828	10575
1988	1338	1136	1233	1123	5934	10764
1989	1357	1275	1245	1205	6355	11437

Surse: Arhiva Institutului Național de Statistică, *Învățământul superior la începutului anului universitar, 1975/1976–1988/1989*; Serviciul Arhivele Naționale Istorice Centrale, fond CC al PCR – Secția Propagandă și Agitație, dosar nr. 117/1989.

Relevantă în analiza noastră asupra evoluției statistice a învățământului superior economic este și situația numărului de studenți în anul I. Ea ne permite să surprindem, chiar în detaliu, politica regimului comunist față de acest tip de învățământ superior între anii 1975–1989.

Situația statistică a numărului de studenți în anul I pe centre universitare (1975–1989)

Anul	Cluj-Napoca	Craiova	Iași	Timișoara	București	Total
1975	839	616	659	536	3796	6446
1976	855	602	716	599	3675	6447
1977	838	555	649	557	3394	5993
1978	857	569	693	622	3583	6324
1979	622	463	610	462	2708	4865
1980	632	521	639	521	2780	5093
1981	598	531	631	494	2741	4995
1982	508	429	485	418	2268	4108
1983	493	447	491	410	2084	3925
1984	381	341	373	316	1796	3207
1985	361	329	364	310	1782	3146
1986	362	368	350	337	1748	3165
1987	355	367	352	341	1722	3137
1988	373	371	362	385	1871	3362
1989	424	433	411	424	1970	3662

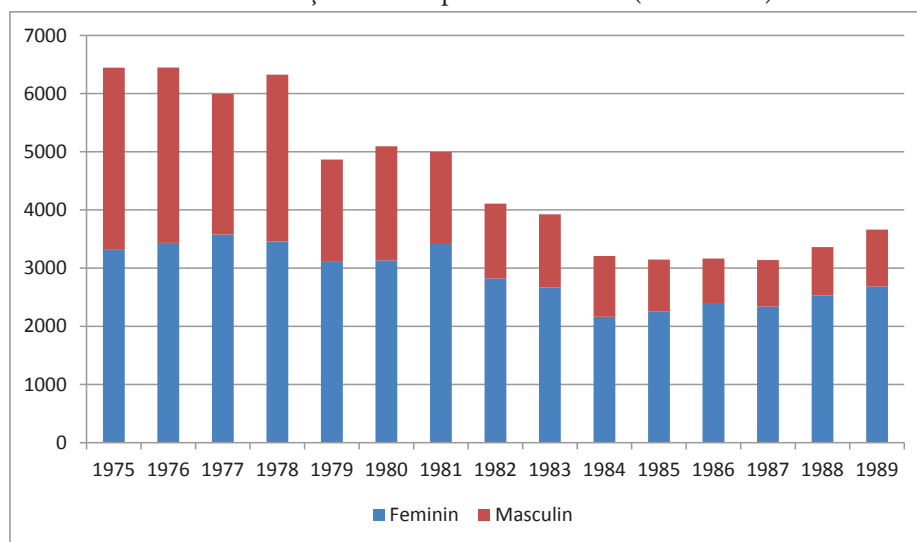
Surse: Arhiva Institutului Național de Statistică, *Învățământul superior la începutului anului universitar, 1975/1976–1988/1989*; Serviciul Arhivele Naționale Istorice Centrale, fond CC al PCR – Secția Propagandă și Agitație, dosar nr. 117/1989.

În anul 1975 au fost 6446 de studenți înregistrați în anul I în învățământul economic, în timp ce în anul 1989 au fost doar 3662 de studenți, adică mai

puțini cu peste 50%. Media studenților înmatriculați an de an în învățământul economic între 1975–1989 a fost de 4525 studenți. Peste 3000 de studenți de gen feminin au fost în perioada 1975–1981, și în medie 2886, maximum 3578 în anul 1977, minimum 2163 la 7 ani distanță, printr-o scădere radicală de peste 500 de studenți de gen feminin (în anul 1984 față de 1983). Au fost necesari 6 ani pentru ca numărul de studenți de gen feminin să depășească nivelul celui din 1983 (2683 față de 2669 în anul 1989).

În graficul următor prezentăm situația dintre numărul de studenți de gen feminin și cel masculin pentru anul I (și în același timp și evoluția în întregime a numărului de studenți în anul I).

Evoluția numărului de studenți de gen feminin și masculin în anul I în învățământul superior economic (1975–1989)

Surse: Arhiva Institutului Național de Statistică, *Învățământul superior la începutului anului universitar, 1975/1976–1988/1989*; Serviciul Arhivele Naționale Istorice Centrale, fond CC al PCR – Secția Propagandă și Agitație, dosar nr. 117/1989.

Pe centre universitare distingem două diferențe. Prima ne arată că în anul 1989 față de 1975, scăderea numărului de studenți în anul I a fost de aproape două ori în București și Cluj-Napoca, cele mai dezvoltate centre universitare, și în medie de 1,4 ori pentru Craiova, Iași și Timișoara. Cu alte cuvinte a existat și o repartizare gândită pe centre universitare, nevoile de absolvenți economiști fiind mare în aceste localități aflate în analiză, în raport cu numărul de specialiști pregătiți în trecut (Capitala avea o tradiție a învățământului superior economic și întrucâtva și Cluj-Napoca).

Important este de arătat că în această perioadă s-a putut observa un punct de cotitură în evoluția numărului de studenți în anul I și implicit, cu mici diferențe, și a cifrei de școlarizare. Astfel, în anul 1979 au fost doar 4865 de studenți în învățământul economic față de 6324 în 1978 (o scădere cu peste 1450 de studenți). O explicație pentru această situație este și măsură luată de liderii politici pentru a face economii la buget, chiar scăzând din cheltuielile cu învățământul superior economic (alături de cel pedagogic, artistic sau sportiv – pentru cel tehnic nivelul ridicat a mai fost menținut, dar doar câțiva ani în plus).

În anii 1980, situația economică proastă a țării a determinat reduceri ale numărului de studenți inclusiv în învățământul superior tehnic și deci, surprinde mai puțin scăderea și din rândul învățământului economic. Tendința de politehnizare a învățământului superior mai ales din anii 1980 a avut diverse efecte, unul dintre ele fiind și creșterea numărului de studenți de gen feminin în unele tipuri de învățământ, precum am observat în cel economic (51,42% din studenții din anul I în anul 1975 erau de gen feminin, iar în 1989 73,26%).

Explicații mai multe despre evoluția învățământului economic putem găsi analizând situația studenților pe forme de învățământ.

Situația statistică a numărului total de studenți pe forme de învățământ în învățământul superior economic (1975–1989)

Anul	Zi	Seral	Fără frecvență	Total
1975	12950	3075	6829	22854
1976	13101	3249	6432	22782
1977	13458	3441	5826	22725
1978	13714	3539	6424	23577
1979	13549	3717	5105	22371
1980	13016	3854	5049	21919
1981	12247	4233	5125	21605
1982	10452	4546	5221	20216
1983	8895	4848	5476	19219
1984	7173	4894	5873	17940
1985	5732	4808	5945	16485
1986	4921	4623	6097	15641
1987	9354	4413	6157	14924
1988	4544	4184	6221	14949
1989	4905	4298	6290	15493

Surse: Arhiva Institutului Național de Statistică, *Învățământul superior la începutul anului universitar*, 1975/1976–1988/1989; Serviciul Arhivele Naționale Istorice Centrale, fond CC al PCR – Secția Propagandă și Agitație, dosar nr. 117/1989.

Poate unul dintre primele aspecte care se pot observa cu ușurință este inversarea raportului între studenții înscriși la forma de învățământ zi și cei de la fără frecvență în 1989 față de 1975. Dacă majoritatea studenților din învățământul superior economic studiau la zi în anul 1975 (12950 studenți, față de 3075 la seral și 6829 la fără frecvență), în 1989 doar puțin peste 31,6% din studenți mai erau înscriși la zi. Era în același timp o pondere similară cu cea din 1975 pentru studenții de la fără frecvență, ceea ce vine în sprijinul celor scrise. Tot în 1989, peste 40,5% dintre studenți învățau la forma de învățământ fără frecvență și aproape 28% la seral. Astfel, în anul 1989, proporția studenților de la zi a scăzut cu aproape 25%, cea a celor de la seral a crescut cu aproximativ 15%, iar a celor de la fără frecvență cu peste 10%. Școlarizarea studenților de la formele de învățământ seral și fără frecvență costa mai puțin față de cea a studenților de la zi. De aceea, pe parcursul anilor 1980, când situația economică s-a deteriorat, reducerile bugetare au fost realizate, iar în învățământ inversarea raportului de studenți care studiau la forma de învățământ zi față de celelalte era o consecință firească a lor. În plus, studenții care urmau formele de învățământ seral și fără frecvență trebuiau ca mai întâi să aibă un loc de muncă pentru a putea urma învățământul superior, ceea ce se înscria și mai bine în viziunea politică asupra învățământului.

Cu siguranță că îmbunătățirea numărului de studenți la seral și fără frecvență a fost o soluție de compromis, aducându-se unele critici în privința calității învățământului mai ales față de cea din urmă, dar ea a permis înscrierea unui număr în continuare consistent de studenți în învățământul superior economic. Se poate verifica această concluzie prin studierea datelor statistice, care arată că diferența numărului total de studenți în 1989 față de 1975 a fost de 7361, iar a celor care studiau doar la zi a fost de 8045. Astfel, în 1989 erau de 2,64 de ori mai puțin studenți la zi față de 1975, reducerea numărului total de studenți revenind în principal pe seama celor de la forma de învățământ zi.

Învățământul superior economic românesc a atras și studenți străini la studii. Cei mai mulți au fost în anul 1979, când 640 de străini au ales să studieze în România pentru a deveni economiști. Cei mai mulți studenți străini în învățământul superior economic erau înscriși la studii în București, și apoi în ordine în Cluj-Napoca, Timișoara, Iași și Craiova. Cei mai mulți studenți străini au fost înmatriculați la Facultatea de Comerț din București (mai mult de jumătate din totalul studenților străini optaseră în majoritatea anilor pentru această facultate).

Situția studenților străini în învățământul superior economic pe centre universitare

Anul	Cluj-Napoca	Craiova	Iași	Timi-șoara	București	Total	FC
1975	36	10	2	16	263	327	172
1976	48	10	4	35	330	427	214
1977	65	8	8	46	410	537	257
1978	83	8	12	65	436	604	228
1979	94	7	19	79	441	640	224
1980	93	8	26	69	362	558	147
1981	81	9	18	60	329	497	140
1982	59	8	12	36	276	391	132
1983	35	4	11	21	197	268	89
1984	12	3	5	10	142	172	74
1985	8	1	1	5	100	115	56
1986	4	0	1	4	82	91	51
1987	3	0	0	3	63	69	37
1988	3	0	0	3	45	51	28
1989	6	0	1	4	62	73	43

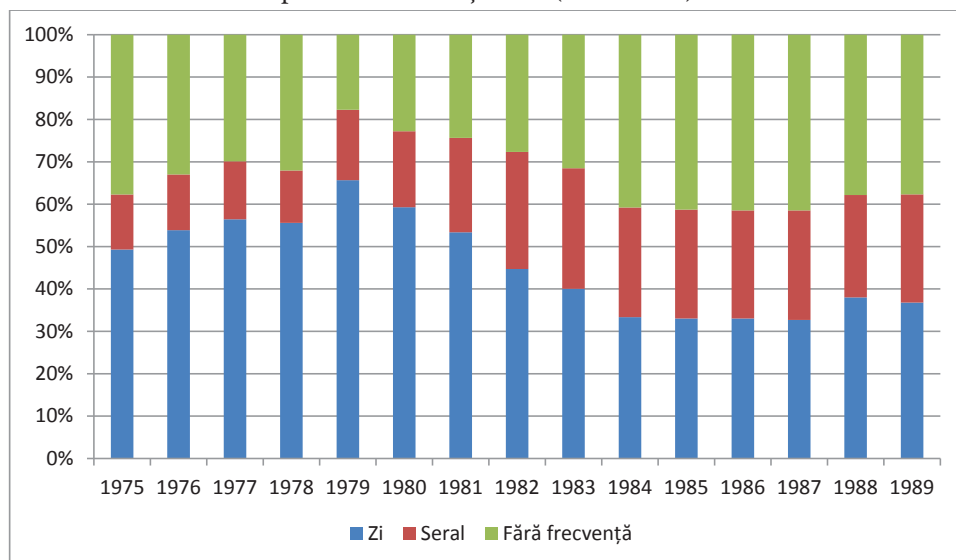
Legendă: FC = Facultatea de Comerț.

Surse: Arhiva Institutului Național de Statistică, *Învățământul superior la începutului anului universitar*, 1975/1976–1988/1989; Serviciul Arhivele Naționale Istorice Centrale, fond CC al PCR – Secția Propagandă și Agitație, dosar nr. 117/1989.

Tot interesant este și faptul că după 1985 celelalte centre, cu excepția Bucureștiului, aproape că nu au mai atras studenți străini, la mijloc trebuind să fie și o decizie politică, dincolo de faptul, aflat în contradicție cu datele statistice, că studenții străini erau o sursă de venit pentru țară, mai precis valută, care era atât de necesară în contextul politic și economic românesc (plata datoriilor externe). Să mai menționăm și că marea majoritate a studenților străini veniți la studii erau de gen masculin (în medie, mai mult de trei sferturi din total).

Un alt mod de înțelegere a celor întâmplări din punct de vedere statistic în învățământul superior economic pe parcursul celor 15 ani este analizarea datelor privind studenții nou intrați în învățământul superior economic pe forme de învățământ. Desigur că, analiza numărului total de studenți este esențială, dar anumite modificări de politică educațională pot fi surprinse statistic cu întârziere, pe când analiza numărului de studenți în anul I ne permite un filtru de analiză mai fin, care ne arată an de an modificările apărute în politica regimului față de nivelul și forma de școlarizare în învățământul superior economic. Mai întâi prezentăm un grafic care ne va facilita înțelegerea datelor.

Evoluția statistică a proporției de studenți în anul I
pe forme de învățământ (1975–1989)

Surse: Arhiva Institutului Național de Statistică, *Învățământul superior la începutul anului universitar, 1975/1976–1988/1989*; Serviciul Arhivele Naționale Istorice Centrale, fond CC al PCR – Secția Propagandă și Agitație, dosar nr. 117/1989.

Graficul anterior ne arată o proporție aproape egală între studenții de la zi și cei de la celelalte două forme de învățământ în anul 1975, dar o situație diferită în 1989. Chiar dacă proporția studenților de la fără frecvență era similară în anul 1975 față de 1989 (peste 37%), cea a celor de la seral (12,96 față de 25,53%) a crescut pe seama scăderii celor de la zi (49,31% față de 36%), diferența fiind de aproximativ 12,5% în anul 1989, în favoarea celor de la seral. Motivele acestei inversiuni au fost cele explicate deja, la care adăugăm faptul că încrederea în beneficiile învățământului la fără frecvență era mai mică față de cea la seral și cu atât mai puțin față de cel de la zi.

Datele statistice pot veni cu noi informații dacă sunt analizate și sub forma lor absolută, nu doar sub cea a proporțiilor. În acest mod, observăm că în 1989 erau înmatriculați 3662 de studenți, cu de 1,76% mai puțin decât în 1975 (6446 studenți), așadar un regres accentuat pentru învățământ superior economic. De remarcat scăderile pronunțate din anul 1979 (1459 de studenți) și din 1984 (718 studenți). Ele nu sunt tocmai întâmplătoare, ci corespund unor scăderi ale numărului de studenți în întreg învățământul superior. În perioada aflată în atenția noastră, anul 1987 a fost cel al maximei depresiuni, cu cei doar 3137 de studenți, următorii doi ani înregistrându-se creșteri ale studenților din anul

I, până la pragul amintit din anul 1989 (tendință asemănătoare la nivelul întregului învățământ superior).

În directă relație cu numărul de studenți în anul I, o altă serie de date statistice utilă este cea legată de prevederile planurilor de școlarizare (“cifrele” de școlarizare), propunerile pe care ele se bazează și mai ales necesarul de personal cu pregătire superioară prezentat de ministere. Sunt mai multe documente de arhivă care oferă o situație interesantă asupra lor. De exemplu, pentru anul 1988, ministerele avansau un necesar de 5095 economiști. Pe baza acestei informații, propunerile de școlarizare în anul I pentru anul universitar 1988/1989 au fost însă de doar 3250, din care se mai tăiau câteva sute, mai mult cu 250 de studenți față de anul precedent.²⁰ Dintr-un alt document aflăm că planul aprobat a fost într-adevăr de 3250 de studenți.²¹ Situația necesarului pe specializări economice arată că cea mai mare diferență între cât se identifica și cerea ca număr de studenți și cât se aproba, era cea mai mare la Finanțe și contabilitate, 2053 față de 1325 de studenți, ultimul număr figurând ca propunere aprobată. Și la specializarea Planificare și cibernetică economică era o situație interesantă pentru că deși clamată ca fiind esențială pentru pregătirea de specialiști pentru industriile de vârf și pentru dezvoltarea economică, din cei 590 de studenți ceruți de ministere, doar 220 erau propuși și într-un final și prevăzuți în plan. Este interesant, cu atât mai mult cu cât că suntem la final de ani 1980, când înnoirile tehnologice începeau să se intensifice. Tot o intensificare, din păcate, se observa în aceeași perioadă și în cazul problemelor sistemice din țară, astfel că discrepanța dintre propagandă și puterea de a realiza efectiv cele propuse era din ce în ce mai mare.

Cu toate aceste informații și concluzii de etapă pe baza datelor statistice prezentate și analizate, adăugăm un nou set de date, cele privitoare la absolvenți, care ne vor aduce date noi cu privire la evoluția învățământului superior economic.

Situația absolvenților în învățământul superior economic
pe centre universitare (1975–1988)

Anul	Cluj-Napoca	Craiova	Iași	Timișoara	București	Total
1975	529	368	527	291	2396	4111
1976	523	358	468	308	2480	4137
1977	490	363	436	319	2662	4270
1978	552	432	532	389	2523	4428

²⁰ SANIC, fond CC al PCR-Seția Cancelarie, dosar 36/1988, f. 41, 41v.

²¹ SANIC, fond CC al PCR-Seția Cancelarie, dosar 28/1989, f. 38, 38v.

Anul	Cluj-Napoca	Craiova	Iași	Timișoara	București	Total
1979	635	473	629	420	2796	4953
1980	667	421	636	473	2582	4779
1981	626	418	597	436	2665	4742
1982	594	409	561	437	2322	4323
1983	538	367	539	356	2314	4114
1984	487	428	566	384	2238	4103
1985	467	368	439	358	1839	3471
1986	433	358	431	659	1873	3754
1987	371	317	375	266	1621	2950
1988	351	304	369	270	1541	2835
Total	7263	5384	7105	5366	31852	56970

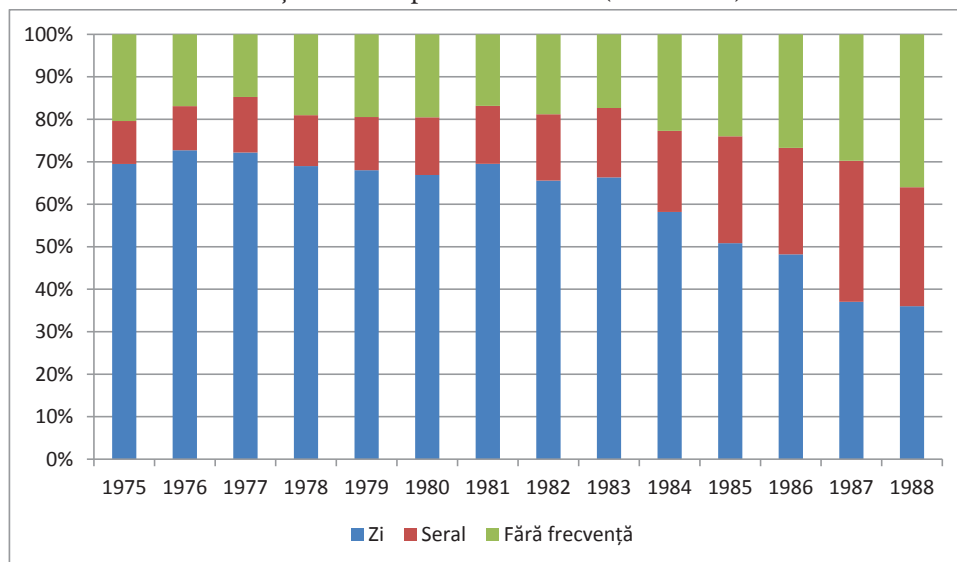
Surse: Arhiva Institutului Național de Statistică, Învățământul superior la sfârșitul anului universitar, 1975/1976–1988/1989.

Notă: nu avem date pentru anul universitar 1989/1990.

Din datele anterioare rezultă că învățământul superior economic a pregătit 56970 de specialiști. Dintre aceștia mai mult de jumătate au fost formați în Capitală (31852, adică 55,91% dintre absolvenți), 12,74% în Cluj-Napoca, 12,47% în Iași, 9,45% în Craiova și 9,41 în Timișoara. Se diferențiază anul 1979 cu cei mai mulți absolvenți din perioada analizată, 4953, pe baza numărului ridicat de studenți din anii precedenți (și rezultatelor bune la învățătură, care au asigurat promovarea anilor de studii, deci și o anumită calitate a actului educațional). Din anul 1985, numărul absolvenților a scăzut mult sub 4000, ajungând în anul 1988 la cota minimă de 2835 de absolvenți. În ceea ce privește centrele universitare deslușim situații puțin diferite. Astfel, numărul maximum de absolvenți din Cluj-Napoca, Iași și Timișoara a fost atins în anul 1980, în timp ce în Craiova și București, același nivel a fost atins cu un an înainte. Doar în anul 1986, Bucureștiul a pregătit mai puțin de 50% din totalul absolvenților din învățământul superior economic, în rest, media s-a situat la 55,77%, ceea ce arată un grad de concentrare mare al acestui tip de învățământ, mai ales ținând cont că el era prezent și în alte patru centre universitare, totuși, importante per ansamblu și cu o ofertă educațională cuprinzând mai multe tipuri de învățământ superior. Pe baza nivelurilor mari de școlarizare din anii precedenți, la sfârșitul deceniului 8, învățământul superior economic oferise societății românești cel mai mare număr de absolvenți. În anul 1987 învățământul superior economic pregătise cu peste 800 de absolvenți mai puțin, scădere dramatică, și cu un decalaj plănuț în mod forțat de presiunile bugetare și întreținut cu ani înainte, prin cifrele de școlarizare scăzute.

Prin creșterea nivelului de detaliu de la datele statistice pe țară și centre universitare la cel defalcat pe forme de învățământ, obținem o situație pe care o ilustrăm prin graficul următor:

Evoluția proporției de absolvenți pe forme de studiu în învățământul superior economic (1975–1988)

Surse: Arhiva Institutului Național de Statistică, Învățământul superior la sfârșitul anului universitar, 1975/1976–1988/1989.

Notă: nu avem date pentru anul universitar 1989/1990.

Aproape dintr-o privire putem remarca un aspect clar și interesant: aproape 70% din totalul absolvenților economiști au fost pregătiți prin intermediul formei de învățământ zi, iar numărul absolvenților de la fără frecvență erau dublu față de al celor de la seral. Până în anul 1983 situația s-a menținut aproximativ în intervale asemănătoare, cu învățământul la zi cântărind niciodată, din anul 1975, mai puțin de 65%. În anul 1984 avem deja o scădere de 8% a numărului de absolvenți la forma de învățământ zi, deși în totalul absolvenților scăderea față de 1983 a fost de doar 11 absolvenți (4103 față de 4114). De aceea, trebuie remarcat faptul că avem o situație asemănătoare pentru numărul absolvenților, însă anticipată din datele statistice prezentate pentru totalul studenților și pentru studenții din anul I: forma de învățământ zi avea să ofere mai puțini absolvenți, pe când formele de studiu seral și fără frecvență contrabalansau situația (scăderi ale numărului de absolvenți au fost oricum mari, fie și dacă ne gândim că în 1988 au fost doar 68% din totalul

absolvenților din 1975). În 1988, au fost înregistrați 1021 de absolvenți la forma de învățământ zi, 1020 la fără frecvență și 794 la seral. Ierarhia aceasta între formele de învățământ se păstrează pe întreaga perioadă analizată, pentru că în medie au fost 2539 de absolvenți la zi, 851 la fără frecvență și 683 la seral.

Un nivel de detaliu și mai mare la care poate fi realizată analiza situației statistice a învățământului superior este cel a specializărilor.

Între 1975–1989, învățământul superior economic a fost constituit din 16 specializări: Economia industriei, construcțiilor și transporturilor (1976–1989), Economie politică și planificare (1975, 1976), Planificare și cibernetică economică (1977–1989), Economia agriculturii (1975), Contabilitate și economie agrară (1976–1989), Comerț (1975–1989), Merceologie (1975 și 1976, în lichidare, fără studenți în anul I), Relații economice internaționale (1975, 1976, în anii 1977 și 1978 a funcționat în lichidare, fără studenți în anul I), Finanțe și contabilitate (1975–1989), Finanțe (1975–1977, în lichidare, fără studenți în anul I), Contabilitate (1975, în lichidare, fără studenți în anul I), Cibernetică economică și statistică (1975, 1976), Cibernetică economică (1975, 1976 și 1977 în lichidare, fără studenți în anul I), Statistică (1975–1977, în lichidare, fără studenți în anul I), Mecanizarea și automatizarea calculului economic (1975–1977, în lichidare, fără studenți în anul I) și Economia serviciilor de alimentație publică și turism (1977–1989).

Dinamica numărului de studenți pe specializările din
învățământul superior economic (1975–1989)

Anul	A	B	C	D	E	F	G
1975	6518	-	1777	-	5226	-	1814
1976	6606	2744	1758	-	6455	-	1771
1977	6437	2306	2180	155	7298	2688	1226
1978	6978	2313	3009	447	7798	2858	174
1979	6294	2232	2374	567	7836	2648	420
1980	5637	2332	2450	1157	7813	2530	-
1981	5888	2448	2451	755	7699	2364	-
1982	5489	2343	2149	681	7370	2184	-
1983	5168	2484	2043	559	6947	2018	-
1984	4810	2499	1844	486	6449	1852	-
1985	4545	2458	1562	424	5826	1670	-
1986	4341	2347	1441	391	5642	1479	-
1987	4112	2274	1311	375	5566	1286	-
1988	4154	2224	1256	392	5747	1176	-
1989	4238	2193	2360	436	5143	1123	-

Anul	A	B	C	D	E	F	G
Media	5414	2371	1998	525	6588	1990	1081

Legendă: A = Economia industriei, construcțiilor și transporturilor, B = Contabilitate și economie agrară, C = Comerț, D = Economia serviciilor de alimentație publică și turism, E = Finanțe și contabilitate, F = Planificare și cibernetică economică, G = Relații economice internaționale.

Surse: Arhiva Institutului Național de Statistică, *Învățământul superior la începutul anului universitar, 1975/1976–1988/1989*; Serviciul Arhivele Naționale Istorice Centrale, fond CC al PCR – Secția Propagandă și Agitație, dosar nr. 117/1989.

Între anii 1975–1989 cei mai mulți studenți au fost pregătiți în specializarea Finanțe și contabilitate. În medie au fost 6588 studenți în această specializare, și chiar trebuie să subliniem perioada 1977–1982, atunci când an de an peste 7000 de studenți au fost pregătiți. Cantitativ, cea de-a doua cea mai importantă specializare a fost Economia industriei, construcțiilor și transporturilor (în medie 5414 studenți). Numărul mare de studenți pe care cele două specializări l-au avut (aproape 60% din totalul studenților din învățământul superior economic, luând în calcul și toate cele 16 specializări ale perioadei analizate) este de înțeles și datorită orientării economice a țării, către domenii de activitate precum industria, construcțiile sau transporturile. Multele întreprinderi înființate aveau nevoie de economiști specializați în contabilitate, în finanțe și administrarea unei unități economice. Celelalte specializări importante din această perioadă au primit la studii cu mult mai puțin studenți, așa cum rezultă și din datele statistice colectate și prelucrate, chiar dacă s-au investit uneori speranțe mari în privința beneficiilor, odată cu intrarea “în câmpul muncii” a unor economiști într-o specializare. De exemplu, în cazul specializării Planificare și cibernetică economică, care era “modernă”, în pas cu evoluția tehnologică și generală a societății internaționale și în plus, se putea realiza mult mai bine planificarea societății românești, ceea ce bineînțeles, convenea într-un totuși liderilor comuniști.

De subliniat și faptul că din tabelul anterior, în afara specializării Relații economice internaționale pentru care din 1980 nu au mai fost înregistrați studenți, doar la specializarea Economia serviciilor de alimentație publică și turism observăm un număr mic, în general sub 1000 de studenți înscriși (cu excepția anului 1980, când au fost 1157 de studenți). Totuși, trebuie să știm că specializarea Economia serviciilor de alimentație publică și turism a fost introdusă în anul 1977 pe baza anumitor necesități de forță de muncă specializată. Astfel, introducerea sa în învățământul superior se făcuse cu scopul de a pregăti “cadre cu pregătire superioară pentru conducerea activităților întreprinderilor și complexelor de producție și servicii”, o necesitate identificată cu un an înainte și a cărei rezolvare se decisese printr-un program aprobat de Comitetul Politic Executiv al PCR.²²

²² SANIC, fond CC al PCR-Secția Cancelarie, dosar nr. 68/1977, f. 178v.

Între anii 1977–1980 specializările amintite în tabelul anterior au atins numărul maximum de studenți înscriși la studiu. Au urmat scăderi ale numărului total de studenți, cu câteva fluctuații, excepții și situații interesante. De exemplu, specializarea Comerț a înregistrat o creștere spectaculoasă în anul 1989 cu peste 1100 de studenți mai mult decât în 1988, alte creșteri ale numărului de studenți, dar mult mai mici, au revenit și celorlalte specializări, cu excepția celor de Contabilitate și economie agrară, Finanțe și contabilitate și Planificare și cibernetică economică. Cea din urmă specializare înregistrase însă o creștere cu un an în urmă, de la 5566 de studenți în 1987 la 5747 în anul următor. Și tendința de creștere a numărului total de studenți la specializarea Economia industriei, construcțiilor și transporturilor este o altă situație aparte.

Referindu-ne la situația specializării Relații economice internaționale, scoaterea sa din învățământul superior economic s-a decis în anul 1977, în urma unor propuneri formulate și aprobate pentru perfecționarea nomenclatorului de specializări. Atunci, s-a considerat că specializarea “nu satisface exigențele și nu acoperă întreaga gamă necesară a domeniului de specialitate”.²³ Era propusă trecerea acesteia la nivelului învățământului postuniversitar, iar studenții care intraseră între timp pe bază de concurs în anul precedent să fie trecuți la specializarea Comerț. Pentru a acoperi totuși un anumit nivel de pregătire în specializarea eliminată din învățământul superior, erau prevăzute mai multe discipline care să poată fi studiate la specializarea Comerț: comerț internațional și politici comerciale, cooperare economică internațională și conducerea și tehnica comerțului exterior.²⁴

Dinamica numărului de studenți ai specializărilor din învățământul superior economic, secundare pentru perioada analizată (1975–1989)

Anul	A	B	C	D	E	F	G	H	I
1975	425	2316	1256	1006	565	321	608	366	656
1976	422	-	-	1802	236	153	394	246	195
1977	-	-	-	-	26	-	186	126	97

Legendă: A = Economie politică și planificare, B = Economia agriculturii, C = Contabilitate, D = Cibernetică economică și statistică, E = Finanțe, F = Merceologie, G = Statistică, H = Mecanizarea și automatizarea calcului economic, I = Cibernetică economică.

Surse: Arhiva Institutului Național de Statistică, *Învățământul superior la începutul anului universitar, 1975/1976–1988/1989*; Serviciul Arhivele Naționale Istorice Centrale, fond CC al PCR – Secția Propagandă și Agitație, dosar nr. 117/1989.

²³ SANIC, fond CC al PCR-Secția Cancelarie, dosar nr. 68/1977, f. 178v.

²⁴ SANIC, fond CC al PCR-Secția Cancelarie, dosar nr. 68/1977, f. 178v, 179. Pentru alte probleme din jurul specializării Comerț a se vedea și Mihai Korka, *Un secol de design curricular în învățământul superior comercial din România* (București: Editura ASE, 2019), 39–52.

În tabelul anterior au fost incluse alte 9 specializări, pe care le-am numit secundare, cel puțin ca importanță pentru perioada analizată în care funcționau în regim de lichidare (de altfel, nici specializarea Relații economice internaționale nu a avut o situație cu mult diferită). Observând denumirea acestor specializări și confruntându-le cu cele din tabelul anterior, trebuie arătat că specializarea Economia agriculturii a fost continuată de Contabilitate și economie agrară, specializările Contabilitate și Finanțe au fost contopite, la fel Cibernetică economică, Statistică și Mecanizarea și automatizarea calcului economic, care ulterior au fost reunite și redenumite în specializarea Planificare și cibernetică economică. Toate aceste specializări au funcționat pentru câțiva ani în paralel.

Analizând mai în detaliu datele statistice privitoare la cele două specializări mai importante cantitativ (Finanțe și contabilitate și Economia industriei, construcțiilor și transporturilor), aflăm că în ambele cazuri erau înregistrate mai multe studente decât studenți (68,8%, respectiv 60,9% din total). În general, prin aceste date se confirmă tendința generală, aceea care ne arată că la începutul perioadei analizate, erau o situație mai echilibrată în distribuirea pe genuri a studenților, și că numărul studentelor a crescut repede, ajungând în 1989 la 75,8, respectiv 74,8% din total, în cazul aceluiași specializări (în 1975 erau chiar mai mulți studenți de gen masculin la specializarea Economia industriei, construcțiilor și transporturilor).

Situația înscrierii în anul I a studenților la cele 7 specializări ne oferă noi informații despre evoluția statistică a învățământului superior economic.

Situația numărului de studenți în anul I pe specializările din
învățământul superior economic (1975–1989)

Anul	A	B	C	D	E	F	G
1975	1957	-	498	-	1934	-	599
1976	1958	511	498	-	2028	-	588
1977	1940	610	685	155	1704	809	-
1978	1981	635	738	302	1858	810	-
1979	1304	488	551	178	1756	588	-
1980	1224	636	578	254	1817	584	-
1981	1306	586	590	162	1777	574	-
1982	1140	499	449	123	1384	513	-
1983	1022	650	356	66	1384	447	-
1984	866	522	327	62	1078	352	-
1985	844	508	305	90	1058	341	-
1986	788	484	304	97	1193	299	-
1987	810	473	255	94	1267	238	-
1988	935	457	270	91	1378	231	-

Anul	A	B	C	D	E	F	G
1989	942	488	514	101	1395	222	-
Media	1268	539	461	136	1534	462	594

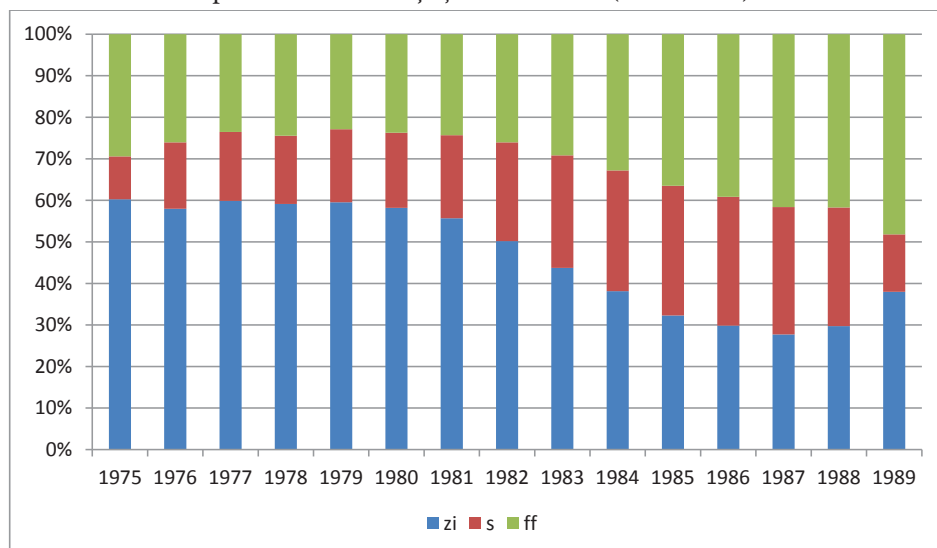
Legendă: A = Economia industriei, construcțiilor și transporturilor, B = Contabilitate și economie agrară, C = Comerț, D = Economia serviciilor de alimentație publică și turism, E = Finanțe și contabilitate, F = Planificare și cibernetică economică, G = Relații economice internaționale.

Surse: Arhiva Institutului Național de Statistică, *Învățământul superior la începutul anului universitar, 1975/1976–1988/1989*; Serviciul Arhivele Naționale Istorice Centrale, fond CC al PCR – Secția Propagandă și Agitație, dosar nr. 117/1989.

Cea mai mare cifră de școlarizare, pe baza cărei s-a realizat și înscrierea în anul I a studenților în perioada analizată, a fost de 2028 de studenți la specializarea Finanțe și contabilitate în anul 1976, dar cote înalte au fost înregistrate și la Economia industriei, construcțiilor și transporturilor (1981 de studenți în 1978). La mijlocul anilor 1980, cele două specializări au avut cele mai slabe înscrieri de studenți în anul I, iar ulterior, nivelurile lor au crescut. Restul specializărilor au avut sub 1000 de studenți în anul I, la acest capitol evidențiindu-se specializarea Economia serviciilor de alimentație publică și turism, cu doar 136 de studenți în medie. Între 1985 și 1989 au fost de peste trei ori mai multe studenți decât studenți înscriși în anul I la specializarea Finanțe și contabilitate. În anul 1988 au fost aproape de două ori mai multe studenți înscriși în anul I decât în 1975 la aceeași specializare, ceea ce ne arată o îmbunătățire esențială a politicii de intrare a studenților în învățământul superior economic. În acest sens, al creșterii accesului femeilor în învățământul superior, pot fi analizate și alte specializări, dar în general se poate observa că de la începutul anilor 1980, ori raportul s-a inversat, studenții de gen feminin devenind majoritari (de exemplu, la Economia industriei, construcțiilor și transporturilor în anul 1975 erau 911 studenți în anul I față de 1046 studenți, iar în 1989 708 studenți față de 234 de studenți), ori s-a mărit și mai mult diferența în favoarea lor (de exemplu, la Comerț în anul 1975 erau 286 de studenți în anul I față de 212 studenți, iar în 1989 erau 403 studenți față de 111 studenți). Am specificat doar în general, pentru că există și situația specializării Relații economice internaționale, unde majoritari erau studenții de gen masculin. Astfel, pentru cei doi ani cu studenți în anul I, surprinși în perioada analizată, avem 222 de studenți și 377 de studenți în 1975 și 210 studenți și 378 de studenți în anul următor.

Un alt indicator util de investigare a datelor statistice este și cel referitor la forma de învățământ. Analizăm situația celor mai importante trei specializări din învățământul economic, din punct de vedere cantitativ, arătând situația numărului total de studenți pe forme de învățământ.

Evoluția proporției studenților pe forme de învățământ la
specializarea Finanțe și contabilitate (1975–1989)

Legendă: zi = forma de învățământ zi, s = forma de învățământ seral, ff = forma de învățământ fără frecvență.

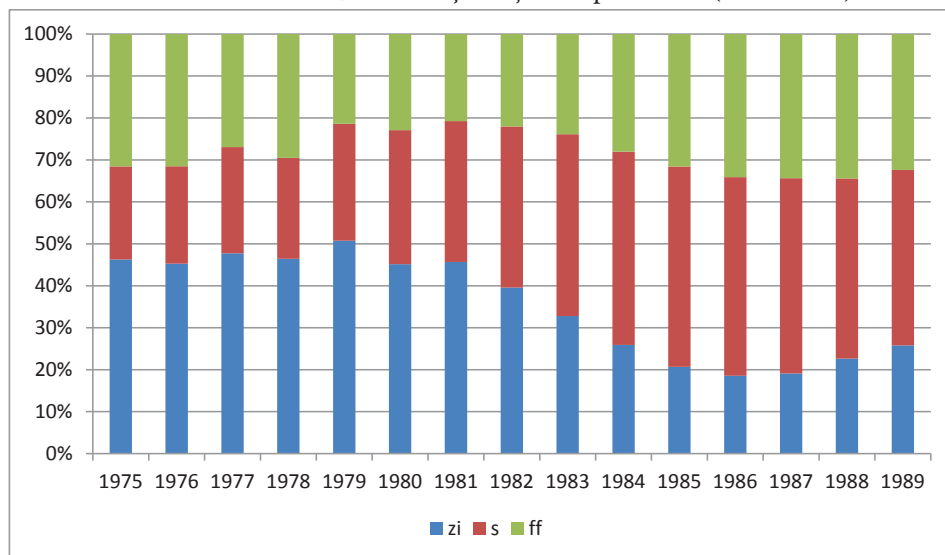
Surse: Arhiva Institutului Național de Statistică, *Învățământul superior la începutului anului universitar, 1975/1976–1988/1989*; Serviciul Arhivele Naționale Istorice Centrale, fond CC al PCR – Secția Propagandă și Agitație, dosar nr. 117/1989.

Din graficul de mai sus observăm că în 1989 față de 1975 proporția studenților de la forma de învățământ zi s-a redus cu peste 20%, cea a celor de la seral s-a mărit foarte puțin, în timp ce studenții de la fără frecvență erau mai numeroși cu aproape 20%. În general erau mai mulți studenți de gen masculin la fără frecvență decât la celelalte forme de învățământ, dar tot în inferioritate se aflau față de cei de gen feminin. De exemplu, în 1989 la forma de învățământ zi erau 1649 de studente și 304 studenți (5,42 de ori mai mulți studenți de gen feminin), la seral 543 față de 169 (3,21 de ori), iar la fără frecvență 1708 față de 770 (2,22 de ori). Consultând datele celor înscriși în anul I, se remarcă, normal, diferențe și mai mari: la zi chiar de 6,12 ori în favoarea studenților de gen feminin în anul 1988, la seral de 4,74 ori în anul 1986, iar la fără frecvență de 2,5 ori în 1987.

La specializarea Economia industriei, construcțiilor și transporturilor se observă că pe parcursul celor 15 ani, cât cuprinde perioada analizată, numărul studenților de la forma de învățământ seral aproape s-a dublat, cel de la fără frecvență s-a păstrat cu mici modificări, dar cel de la zi este cel care a suferit scăderi importante, cu peste 20 de procente. Este o situație diferită față de cea

întâlnită la specializarea Finanțe și contabilitate (proporția studenților de la fără frecvență se păstrează la extremele perioadei analizate, la valori similare, la seral însă sunt mai mulți) cu excepția studenților de la zi, care în ambele cazuri înregistrează scăderi ale proporției.

Evoluția proporției studenților pe forme de învățământ la specializarea
Economia industriei, construcțiilor și transporturilor (1975–1989)

Legendă: zi = forma de învățământ zi, s = forma de învățământ seral, ff = forma de învățământ fără frecvență.

Surse: Arhiva Institutului Național de Statistică, *Învățământul superior la începutul anului universitar*, 1975/1976–1988/1989; Serviciul Arhivele Naționale Istorice Centrale, fond CC al PCR – Secția Propagandă și Agitație, dosar nr. 117/1989.

La specializarea Contabilitate și economie agrară, fără să mai exemplificăm cu un grafic (dar va urma un tabel), trebuie punctat că s-a găsit o altă formulă pentru pregătirea specialiștilor. Astfel, forma de învățământ seral a fost mai puțin folosită (doar în patru ani avem valori înregistrate), iar forma de învățământ zi a fost superioară celei fără frecvență până în anul 1983, când cel mai probabil principiul de a forma specialiști în Contabilitate și economie agrară în mod majoritar la zi a trecut pe plan secund față de cel de a economisi bani la bugetul țării. Faptul este probat de neutilizarea formei de învățământ seral și păstrarea mult timp față de alte specializări, a formei de învățământ fără frecvență la valori inferioare celei de la zi.

Evoluția numărului de studenți la specializarea Contabilitate și economie agrară pe forme de învățământ (1975–1989)

Anul	zi	s	ff
1975	-	-	-
1976	1405	113	1226
1977	1142	31	1133
1978	1238	-	1075
1979	1253	-	979
1980	1277	30	1025
1981	1219	79	1150
1982	1221	-	1122
1983	1184	-	1300
1984	1066	-	1433
1985	1004	-	1454
1986	886	-	1461
1987	770	-	1504
1988	746	-	1478
1989	743	-	1450

Legendă: zi = forma de învățământ zi, s = forma de învățământ seral, ff = forma de învățământ fără frecvență.

Surse: Arhiva Institutului Național de Statistică, *Învățământul superior la începutului anului universitar*, 1975/1976–1988/1989; Serviciul Arhivele Naționale Istorice Centrale, fond CC al PCR – Secția Propagandă și Agitație, dosar nr. 117/1989.

Numărul de studenți care erau incluși în învățământul superior economic nu arată și câți specialiști au rezultat efectiv. De aceea, este neapărat necesar să prezentăm și să analizăm datele statistice referitoare la absolvenții acestui tip de învățământ.

Dinamica absolvenților pe specializările principale ale învățământului superior economic în perioada 1975–1989

Anul	A	B	C	D	E	F	G
1975	1163	-	231	-	638	-	331
1976	1163	853	255	-	695	-	387
1977	1114	433	376	-	1131	484	286
1978	1047	462	667	-	1460	542	86
1979	1211	468	753	-	1703	636	86
1980	1307	456	556	87	1727	591	-
1981	1362	452	559	163	1567	585	-
1982	1336	502	508	180	1494	458	-

Anul	A	B	C	D	E	F	G
1983	1181	411	502	125	1493	480	-
1984	1103	490	531	152	1507	404	-
1985	1019	500	393	113	1179	404	-
1986	882	491	345	107	1231	356	-
1987	913	421	274	58	1056	301	-
1988	840	437	266	61	1026	262	-
Total	15641	6376	6216	1046	17907	5503	1176
Media	1117	490	444	116	1279	459	235

Legendă: A = Economia industriei, construcțiilor și transporturilor, B = Contabilitate și economie agrară, C = Comerț, D = Economia serviciilor de alimentație publică și turism, E = Finanțe și contabilitate, F = Planificare și cibernetică economică, G = Relații economice internaționale. Notă: nu avem date statistice disponibile pentru anul 1989.

Surse: Arhiva Institutului Național de Statistică, *Învățământul superior la începutului anului universitar, 1975/1976–1988/1989*; Serviciul Arhivele Naționale Istorice Centrale, fond CC al PCR – Secția Propagandă și Agitație, dosar nr. 117/1989.

În total, în cei 15 ani aflați în analiză au fost pregătiți 17907 specialiști pentru Finanțe și contabilitate, 15641 de absolvenți pentru specializarea Economia industriei, construcțiilor și transporturilor, 6376 pentru Contabilitate și economie agrară, 6216 pentru Comerț, 5503 pentru Planificare și cibernetică economică, 1176 pentru Relații economice internaționale și 1046 pentru Economia serviciilor de alimentație publică și turism.

În medie, în perioada 1975–1989 cei mai mulți specialiști au fost pregătiți în specializarea Finanțe și contabilitate (1279 economiști), apoi în specializarea Economia industriei, construcțiilor și transporturilor (1117 economiști), ca să ne referim doar la primele două cele mai importante specializări.

O situație asemănătoare a fost întocmită și pentru celelalte specializări:

Dinamica numărului de studenți ai specializărilor din învățământul economic, secundare pentru perioada analizată (1975–1989)

Anul	A	B	C	D	E	F	G	H	I
1975	69	382	446	-	284	166	-	119	102
1976	74	-	-	16	208	153	167	118	97
1977	-	-	-	-	79	-	212	124	98
Total	143	382	446	16	571	319	379	361	297

Legendă: A = Economie politică și planificare, B = Economia agriculturii, C = Contabilitate, D = Cibernetică economică și statistică, E = Finanțe, F = Merceologie, G = Statistică, H = Mecanizarea și automatizarea calcului economic, I = Cibernetică economică.

Surse: Arhiva Institutului Național de Statistică, *Învățământul superior la începutului anului universitar, 1975/1976–1988/1989*; Serviciul Arhivele Naționale Istorice Centrale, fond CC al PCR – Secția Propagandă și Agitație, dosar nr. 117/1989.

Dacă am aduna datele statistice de la trei specializări înrudite (Finanțe, Contabilitate și Finanțe și contabilitate) am obține pentru anul 1975 nu mai puțin de 1368 de absolvenți, în anul 1976 903 absolvenți și în 1977 1210 absolvenți, ceea ce ar crește și mai mult importanța, cel puțin cantitativă, a specializării Finanțe și contabilitate. Într-un mod asemănător, dar fără să detroneze din importanță specializarea Finanțe și contabilitate, se întâmplă și în cazul specializărilor Cibernetică economică, Statistică și Cibernetică economică și statistică.

Concluzii

Învățământul superior economic în perioada comunistă a fost dezvoltat în mai multe centre universitare, mai multe specializări au fost introduse, iar numărul de studenți și implicit absolvenți a fost mărit. Istoria acestui tip de învățământ superior însă nu a putut face notă discordantă față de dezvoltarea întregului învățământ superior și mai ales față de cadrul general, dictatorial comunist, în care a funcționat aproape o jumătate de veac (epurări ale corpului didactic, condiții de accedere în învățământul superior restrictive mai ales pe criterii politice, omiterea unor informații sau prezentarea lor într-un mod care să nu deranjeze planul politic și multe alte neajunsuri sistемice).

În perioada 1975–1989 învățământul superior economic a atins maxima sa dezvoltare din punct de vedere al numărului total de studenți aflați la studii (23577 studenți în anul 1978), inclusiv cel mai mare număr de studenți în anul I (6447 studenți în anul 1976), și implicit cel mai mare număr de absolvenți per an (4953 în anul 1979).

Cei mai mulți studenți au fost în București, în medie, mai mult de jumătate din total, în rest, 12,6% dintre studenți au fost înregistrați în Cluj-Napoca, 11,97% în Iași, 10,22% în Craiova și 9,77% în Timișoara. Peste 64,21% dintre studenți au fost de gen feminin, pe parcursul perioadei analizate am putut observa o expansiune a acestora de la 52% în 1975 la 73,82% în 1989, adică o creștere de peste 20%.

Statistica învățământului superior economic: 1989 față de 1975

Numărul total al studenților	Cluj-Napoca	Craiova	Iași	Timișoara	București	Total
1975	2804	1983	2405	1854	13808	22854
1989	1837	1762	1747	1688	8459	15493
Studenți în anul I	Cluj-Napoca	Craiova	Iași	Timișoara	București	Total
1975	839	616	659	536	3796	6446
1989	424	433	411	424	1970	3662

Absolvenți	Cluj-Napoca	Craiova	Iași	Timișoara	București	Total
1975	529	368	527	291	2396	4111
1988	351	304	369	270	1541	2835

Prezentarea și analizarea datelor statistice pe forme de învățământ ne-a dat prilejul să înțelegem cum a evoluat numărul total al studenților, studenților din anul I și absolvenților în perioada 1975–1989, și să înțelegem că în ciuda scăderilor din anul 1989 față de 1975, ele ar fi fost cu mult mai mari dacă diminuările de la forma de învățământ zi, mai costisitoare din punct de vedere al cheltuielilor bugetare, nu ar fi fost echilibrate de creșterile contabilizate la celelalte forme de învățământ, și anume seral, respectiv fără frecvență. Ne referim la proporția studenților de la forma de învățământ zi care a scăzut cu aproape 25%, cea a celor de la seral a crescut cu aproximativ 15%, iar a celor de la fără frecvență cu peste 10%. Altfel, în 1989 față de 1975, atât la forma de învățământ zi, cât și fără frecvență înregistrăm scăderi ale numărului de studenți și doar la seral avem o creștere de peste 1200 de studenți.

Proporția (%) studenților din învățământul superior economic
pe forme de învățământ: 1989 față de 1975

Anul	Zi	Seral	Fără frecvență
1975	56,66	13,45	29,88
1989	31,65	27,74	40,59

Învățământul superior economic a atras și studenți străini, în special la Academia de Studii Economice din București, cu precădere la Facultatea de Comerț, studenții fiind majoritar de gen masculin.

Situația pe specializări ne relevă faptul că din punct de vedere cantitativ, cea mai importantă specializare a fost cea de Finanțe și contabilitate, urmată de Economia industriei, construcțiilor și transporturilor. Altfel, celelalte specializări au avut mai puțin studenți, după 1981 remarcându-se specializarea Economia serviciilor de alimentație publică și turism care a avut sub 1000 de studenți an de an, dar și faptul că specializarea Planificare și cibernetică economică, poate cea mai modernă din învățământ superior economic, dar și încărcată ideologic (fapt ce poate fi înțeles din analiza filiației acestei specializări), nu a avut un număr important de studenți. De exemplu, la indicatorul studenți în anul I, în medie, în perioada analizată, au fost înregistrați 462 de studenți la această specializare, depășind cu 1 student media ultimei specializări în acest top, Comerț.

Numărul de absolvenți pe specializări a fost favorabil celor două specializări care s-au evidențiat și în rândul celorlalți indicatori statistici, astfel că avem

17907 absolvenți la specializarea Finanțe și contabilitate, la Economia industriei, construcțiilor și transporturilor 15461 și sub 7000 la fiecare dintre celelalte specializări (6376 la Contabilitate și economie agrară, 6216 la Comerț, 5503 la Planificare și cibernetică economică și doar 1046 la Economia serviciilor de alimentație publică și turism).

Și din punct de vedere organizatoric, putem observa că învățământul superior economic a atins o formulă potrivită necesităților vremii (maxima dezvoltare a fost în anii 1950 sub raportul numărului de instituții și specializări, o analiză însă ar trebui să se aplece și asupra beneficiilor reale pe care le-a avut asupra calității actului educațional). Astfel, au fost 5 centre universitare care au găzduit specializări economice (București, Cluj-Napoca, Craiova, Iași și Timișoara), în două tipuri de instituții (Academia de Studii Economice din București și universitățile din celelalte centre universitare).

Au fost organizate mai multe tipuri de facultăți cu profil economic, unele funcționând parțial pe durata celor 15 ani: Facultatea de Economia Industriei, Construcțiilor și Transporturilor (1975–1989), Facultatea de Cibernetică Economică și Statistică (1975, 1976), Facultatea de Planificare și Cibernetică Economică (1977–1989), Facultatea de Comerț (1975–1989), Facultatea de Finanțe și Contabilitate (1975–1989), Facultatea de Economie Politică și Planificare (1975, 1976), Facultatea de Contabilitate și Economie Agrară (1975–1989), Facultatea de Științe Economice (1975–1989, doar la Universitățile din Cluj-Napoca, Craiova, Iași și Timișoara).

Referitor la specializările cu profil economic, în perioada analizată au funcționat nu mai puțin de 16 specializări, unele dintre ele funcționând doar pentru câțiva ani din cei 15 analizați: Economia industriei, construcțiilor și transporturilor (1976–1989), Economie politică și planificare (1975, 1976), Planificare și cibernetică economică (1977–1989), Economia agriculturii (1975, în anul universitar 1974/1975 a funcționat în cadrul institutelor agronomice, iar din anul universitar următor, în urma unei decizii din luna iulie 1975, în cadrul ASE/facultăților de științe economice de la universitățile amintite), Contabilitate și economie agrară (1976–1989), Comerț (1975–1989), Merceologie (1975 și 1976, în lichidare, fără studenți în anul I), Relații economice internaționale (1975, 1976, în anii 1977 și 1978 a funcționat în lichidare, fără studenți în anul I), Finanțe și contabilitate (1975–1989), Finanțe (1975–1977, în lichidare, fără studenți în anul I), Contabilitate (1975, în lichidare, fără studenți în anul I), Cibernetică economică și statistică (1975, 1976), Cibernetică economică (1975, 1976 și 1977 în lichidare, fără studenți în anul I), Statistică (1975–1977, în lichidare, fără studenți în anul I), Mecanizarea și automatizarea calcului economic (1975–1977, în lichidare, fără studenți în anul I) și Economia serviciilor de alimentație publică și turism (1977–1989).

Marea majoritate a facultăților și specializărilor cu profil economic au funcționat în Capitală. Aici au fost prevăzute și unele facultăți și specializări care au avut un caracter exclusiv. Din rândul facultăților precizăm Facultatea de Cibernetică Economică și Statistică, Facultatea de Planificare și Cibernetică Economică, Facultatea de Economie Politică și Planificare și Facultatea de Contabilitate și Economie Agrară, iar din cel al specializărilor e mai eficient să arătăm pe cele care nu aveau caracter exclusiv: Contabilitate și economie agrară, Finanțe și contabilitate și Economia industriei, construcțiilor și transporturilor. Precizăm că unele specializări din domeniul economic aveau un grad ridicat de corelație cu propaganda comunistă care reitiera unele domenii spre care producția, învățământul și cercetarea (o triadă intens folosită după mijlocul anilor 1970) trebuiau să se îndrepte: dezvoltarea industriilor de vârf – a calculatorului, ciberneticii, mecanicii fine și altor tehnologii. Ne gândim aici la specializări precum cibernetica economică și celelalte forme sub care a funcționat, inclusiv la specializarea Mecanizarea și automatizarea calcului economic (informatica economică). Specializările economice menționate avea o legătură strânsă și cu dezvoltarea altor specializări de învățământ superior tehnic și pedagogic-universitar, precum automatizări și calculatoare (inițial automatizări și separat calculatoare/calculatoare electronice) și informatică.

În acest context, putem înțelege că sub aspect organizatoric au fost preocupări importante pentru a găsi o formulă potrivită sub care să funcționeze învățământul superior economic, și că atât cât planul politic a făcut posibil, și mai ales situația economică din anii 1980, inclusiv numărul de studenți și absolvenți a fost în consecință.

STATISTICAL AND ORGANIZATIONAL DEVELOPMENT OF THE ECONOMICAL HIGHER EDUCATION IN 1975–1989

Abstract

Education stayed during the communist dictatorship mainly in the attention of the political leaders as having been taken for an important element in building a new society and human, according to the context of the time and especially to the future set objectives. Labor preparing for the Romanian economy was made especially through the means of the educational system, mainly by developing the higher education/ instruction. It was called to be in line with the evolution of technology and, generally, with the Romanian society modernizing, but also with the political requirements of the time, and form so suitable specialists both by their professional level and number. It is the case of economic education too. Graduates were the one to lead economy “on the spot”. A significant number of specialists were prepared in different specializations.

I have dwelled in the present article mainly on the statistical evolution of the higher economic education to present new statistical data, broken down by more essential indicators. The analyzed period is the one between 1975 and 1989 exclusively; it is the period for which I have in my disposition detailed statistical data, but there are also other reasons for my option. The 15 analyzed years found up both the maximum qualitative development of the higher education (economic in this case) and its lowest point by showing also how they managed the difficult economic and general situation of the Romanian society at the end of the 1980s. An incursion in the history of the higher economic education during these years was also made, using structural items mainly, on the basis of new archivist documents and legislative papers to allow us understand the statistic evolution in the done context.

O CONTROVERSĂ ISTORIOGRAFICĂ ROMÂNNO-MAGHIARĂ ÎN ULTIMII ANI AI REGIMULUI COMUNIST (1986–1989)

*Felician Velimirovici**

Cuvinte cheie: Transilvania, Ungaria, istorici, Partidul Comunist Român

Keywords: Transylvania, Hungary, historians, Romanian Communist Party

Datorită faptului că în toate statele comuniste din Europa Centrală și Răsăriteană istoriografia a fost politizată, iar istoricii au fost nevoiți să urmeze în scrierile lor linia oficială a conducătorilor partidelor comuniste, istoria a fost folosită ca mijloc de presiune în momentele când relațiile politice dintre state se degradau iar divergențele se acutizau. Deși formal cele două țări se declarau frățești, iar elitele lor politice încercau mereu să transmită o unitate deplină de vederi și valori, relațiile dintre România lui Ceaușescu și Ungaria lui Kádár au fost complet lipsite de încredere. Acesta a fost și fundalul controversei istoriografice româno-maghiare de la sfârșitul anilor 1980, când dialogul dintre istoricii din cele două state socialiste s-a desfășurat “într-o atmosferă de dialog al surzilor, unde fiecare [...] își expunea formal punctul de vedere, fără vreo consecință pozitivă pe planul manualelor și al tratatelor de istorie elaborate”.¹ Dincolo de dimensiunea sa științifică, această controversă a avut în primul rând o determinare și o miză politică.

La data de 1 august 1940 o echipă de autori maghiari a publicat la Budapesta, sub egida Societății Maghiare de Istorie, o monografie istorică cu titlul *Transilvania*.² Printre numele istoricilor care au contribuit la acest volum s-au aflat Teleki Pál – prim-ministrul Ungariei la acea vreme – și istoricul Makkai László, specializat în istoria Transilvaniei.

* Muzeul Banatului Montan Reșița, b-dul Republicii, nr. 10, e-mail: felix.velimirovici@gmail.com

¹ Apostol Stan, *Istorie și politică în România comunistă* (București: Ed. Curtea Veche, 2010), 312.

² Arhivele Naționale ale României – Serviciul Arhive Naționale Istorice Centrale (în continuare A.N.R. – S.A.N.I.C.), Fond Comitetul Central al Partidului Comunist Român (în continuare C.C. al P.C.R.), Secția de Propagandă și Agitație, Dosar nr. 58/ 1989, f. 2.

Editarea cărții a avut un scop sau o motivație eminamente de natură politică, rostul său fiind acela de a susține, invocând argumente de natură istorică, geografică și culturală, drepturile teritoriale ale statului maghiar asupra acestei provincii istorice. Este greu de apreciat în ce măsură volumul istoricilor maghiari a influențat un eveniment care la scurt timp după publicarea sa a rămas cunoscut sub numele de *Diktat*-ul de la Viena; cert este însă faptul că în 1946, în timpul desfășurării Conferinței de pace de la Paris, același Makkai a publicat încă o contribuție istoriografică cu caracter revizionist, de această dată pe cont propriu, intitulată *Histoire de Transylvanie*. La fel ca și precedenta din 1940, și această lucrare susținea drepturile istorice ale Ungariei asupra provinciei unite cu România la 1 Decembrie 1918. La data respectivă, unul dintre cei mai prestigioși istorici români, Gheorghe I. Brătianu, a polemizat cu autorul maghiar.³

După exact 40 de ani de la apariția lucrării lui Makkai László, în luna noiembrie a anului 1986, un grup de 12 istorici maghiari coordonați de către însuși ministrul educației din Republica Populară Ungară, Köpeczi Béla, a publicat la Editura Academiei de Științe din Budapesta, într-un tiraj de 160.000 de exemplare, ampla sinteză *Erdély Története*, în 3 volume, care însumau aproape 2000 de pagini.⁴ Printre istoricii care au contribuit la realizarea ei s-a aflat și Makkai László.

Pentru Nicolae Ceaușescu și elita politică din aparatul Comitetului Central al Partidului Comunist Român, tributari viziunii și interpretărilor naționaliste primitive, dogmatice și ultra-schematizate asupra trecutului românesc, toate grefate pe mentalitatea de “cetate asediată” care îi caracteriza, tipărirea lucrării a reprezentat un semn de rău augur. La nivelul structurilor superioare de putere ale României socialiste, cartea a fost considerată nici mai mult nici mai puțin decât “un atac deschis la integritatea teritorială a României, promovând oficial teza dezmembrării politice a statului român actual”.⁵ Prezența lui Makkai printre autori pare să-i fi neliniștit atât pe Nicolae Ceaușescu, care a atacat virulent lucrarea într-o cuvântare⁶ susținută la data de 27 februarie 1987, cât și pe istoricii români oficiali care puteau constata astfel, cu ochiul liber, că în câmpul istoriografic al Ungariei lui JánosKádár au supraviețuit și sunt reactivați, atunci

³ Florin Constantiniu, *De la Răutu și Roller la Mușat și Ardeleanu* (București: Ed. Enciclopedică, 2007), 414.

⁴ A.N.R. – S.A.N.I.C., Fond C.C. al P.C.R., Secția de Propagandă și Agitație, Dosar nr. 18/1987, f. 36, (“Informare privind conținutul lucrării «Istoria Transilvaniei», elaborată în cadrul Institutului de Științe Istorice al Academiei Ungare de Științe, Budapesta, 1986”).

⁵ Ibid.

⁶ Béla Köpeczi, László Makkai, András Mócsy, Zoltan Szász, *History of Transylvania*, vol. 1 (New York: Columbia University Press, 2001), 10.

când interesele politice ale factorilor decizionali de peste Tisa o cer, istorici “horthyști”:

“Astăzi același Makkai László, care a scris pentru Hitler și Mussolini, apoi pentru învingătorii lor, își încearcă – alături de alți colegi – obiceiul de falsificator și denigrator al istoriei poporului român. Considerat în țara sa «specialist» al istoriei Transilvaniei, el apare în fapt ca «apostolul» întârziat al unui crez revizionist invalidat de istorie”.⁷

Mai mult încă, pentru activiștii români, Makkai și echipa lui nu doar falsificau și denigrau istoria poporului român, ci și reluau, astfel, poziția “actorilor politici de decizie din Ungaria anilor 1940 și 1946”⁸ – formulare care sugerează că între istoriografia “vechii orânduiri” horthyste și cea nouă, socialistă, din Ungaria anilor 1980, ar exista o relație de înrudire.

Faptul că Nicolae Ceaușescu însuși a atacat public o carte de istorie editată de Academia unei țări socialiste vecine și prietene evidențiază însemnătatea pe care apariția acesteia trebuia să o aibă la București nu doar pentru activiștii partidului, ci și pentru întreaga breaslă sau “front” al istoricilor. La fel ca în vara anului 1980, când s-a desfășurat la București cel de-al XV-lea congres internațional de științe istorice⁹, acest “front” trebuia mobilizat pentru a purta încă o luptă în interes național, dar de data aceasta împotriva confrăților maghiari, în scopul recăștigării “bătăliei” pentru trecutul Transilvaniei. Cuvintele istoricului Florin Constantiniu, martor în epocă la respectivele evenimente, nu pot descrie mai bine situația de atunci:

“S-a sunat mobilizarea generală a istoricilor. Mușat și Ardeleanu au devenit căpeteniile oastei istoriografice românești și, înfrigurați și plini de importanță, și-au trecut trupele în revistă. Înfrigurați la propriu și la figurat, pentru că ședința convocată la ASSP, în vederea alcătuirii echipelor de ‘ripostanți’ s-a ținut într-o sală, atât de înghețată, încât toată lumea stătea cu paltoanele.

Planul de bătălie era următorul: ostilitățile aveau să fie deschise de un articol care să atace *Erdély Története* în ansamblul ei; apoi, articole întocmite de patru-cinci istorici urmau să analizeze și să critice capitolele mai importante ale lucrării, fie axate pe anumite perioade, fie pe probleme specifice. Numărul mare de participanți (în fond, un text putea fi redactat foarte bine de una-două persoane) era

⁷ Ștefan Pascu, Mircea Mușat, Florin Constantiniu, “Falsificarea conștiință a istoriei sub egida Academiei Ungare de Științe,” *Anale de istorie* XXXIII, 2 (1987): 114.

⁸ A.N.R. – S.A.N.I.C., Fond C.C. al P.C.R., Secția de Propagandă și Agitație, Dosar nr. 18/1987, f. 36

⁹ Felician Velimirovici, *Istorie și istorici în România comunistă (1948–1989)* (Cluj-Napoca: Mega, 2015), 196–232.

conceput ca o dovadă că întregul «front» istoriografic din România răspunsese la chemarea secretarului general al PCR și era gata să dea piept cu dușmanul”.¹⁰

Conform mărturiei sale, cercetătorul Florin Constantiniu de la Institutul de Istorie “Nicolae Iorga” din București a fost numit să redacteze acel prim articol critic menit din capul locului să efectueze o evaluare generală negativă a sintezei istorice maghiare. În acest scop, i-a fost pusă la dispoziție de către Secția de Propagandă și Agitație a C.C. al P.C.R., pentru doar câteva zile însă, traducerea în limba română a lucrării incriminate (realizată în nouă volume, strict secret și numai “pentru uz intern”). După mai multe modificări, reformulări și “corecturi” realizate pe textul original al autorului de către secretarul C.C. cu propaganda Petru Enache, articolul scris de Constantiniu a fost publicat atât în presa centrală (în paginile ziarelor “România liberă” și “România literară”), cât și în periodicul institutului de istorie a partidului, dar nu a fost semnat numai de autor, ci și de către Ștefan Pascu, “(trebuia un istoric ardelean!), de Mircea Mușat (Partidul plus vanitatea aparatcicului) și Florin Constantiniu (autorul îndurerat al textului mutilat)”.¹¹ Mai mult decât atât, articolul intitulat sugestiv *Falsificarea conștiință a istoriei sub egida Academiei Ungare de Științe*, deosebit de radical în ton, a fost publicat, la 7 aprilie 1987, și în revista londoneză *Times* pe un spațiu publicitar cumpărat de români. În principiu, conținutul său reafirmă cu pregnanță tezele politico-istoriografice românești canonice, bine-cunoscute în epocă, sintetizate și denaturate cel mai limpede în introducerea programului P.C.R. din 1975.¹²

Într-un context mai larg, acestea sunt și punctele de vedere ale istoriografiei românești tradiționale referitoare la problematica Transilvaniei, așa cum s-au constituit ele ca practici discursive pe parcursul secolelor XVIII-XX¹³, începând cu *Supplex Libellus Valachorum* din 1791 și terminând cu opera lui Gheorghe Brătianu din 1937¹⁴; aceste idei, spre exemplu, au fost afirmate la începutul anilor 1980 într-o manieră ne-polemică și relativ echilibrată în lucrarea românească dedicată mediilor academice străine *Transylvania in the History of the Romanians*.¹⁵

¹⁰ Constantiniu, *De la Răutu și Roller*, 414–415.

¹¹ Ibid., 416.

¹² *Programul Partidului Comunist de făurire a societății socialiste multilateral dezvoltate și de înaintare a României spre comunism* (București: Ed. Politică, 1975), 27–51.

¹³ Nicolae Stoicescu, Ion Hurdubețiu, *Continuitatea daco-romanilor în istoriografia română și străină* (București, Ed. Politică, 1984), 7.

¹⁴ Gheorghe I. Brătianu, *Une énigme et un miracle historique: le peuple roumaine* (Bucarest: Moniteur Officiel et Imprimeries de l'Etat: Imprimerie Nationale, 1937).

¹⁵ Cornelia Bodea, Virgil Cândea, *Transylvania in the History of the Romanians* (New York: Columbia University Press, 1982).

În datele lor fundamentale, aceste interpretări se află în raporturi de contradicție, uneori ireconciliabilă, cu cele formulate de istoriografia națională maghiară, întrucât afirmă fără echivoc patru idei fundamentale referitoare la istoria timpurie a românilor în general, și a Transilvaniei în mod special: vechimea, autohtonă, continuitatea și unitatea poporului nostru în Bazinul Carpatic, “vatra vechii Dacii”. Deși ele au fost susținute atât de către majoritatea istoricilor, lingviștilor și oamenilor de cultură români încă din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, în anii 1980 ele au fost simplificate într-o manieră brutală, iar ulterior deformate, exacerbate, schematizate și proclamate în mod repetat, obsesiv chiar, cu o vehemență lipsită de precedent, mai ales de către istoricii și activiștii de partid ai regimului Ceaușescu, în primul rând de către fratele președintelui țării, generalul-istoric Ilie Ceaușescu.¹⁶ De remarcat este faptul că volumul de studii și articole polemice anti-maghiare *Jocul periculos al falsificării istoriei*¹⁷, care a apărut tot în 1986, precede editarea lucrării de la Budapesta, nefiind o reacție directă la aceasta, așa cum în mod inexact a considerat antropologul american Katherine Verdery.¹⁸ Era oarecum normal așadar, pentru acel timp, ca sinteza maghiară de istorie – care, este adevărat, chestionează într-o manieră partizană atât sursele istorice, cât și apriorismele istoriografice românești propagate unilateral în acei ani – să stârnească nemulțumirea activiștilor și a istoricilor de la București.

Cu excepția operei istoriografice ceaușiste sus-amintite, nici una dintre narațiunile istorice citate mai sus – nici măcar “sinteza” cuprinsă în programul partidului – nu se compară, din perspectiva vehemenței tonului și a atitudinii anti-maghiare, cu articolul-replică semnat de către cei trei istorici români.

Pentru a putea fi “anulată”, lucrarea maghiară trebuia întâi criticată cu hotărâre de către reprezentanții cei mai de seamă ai “frontului istoric” românesc. Apoi, o întreagă campanie națională și internațională împotriva cărții urma să fie demarată:

“Având în vedere faptul că lucrarea «Istoria Transilvaniei» falsifică în modul cel mai grosolan istoria României, că se susțin idei și teze, concluzii nocive, grave și periculoase, care calcă în picioare fără scrupule adevărul istoric, denigrează cu nerușinare istoria poporului român, aduc fără nici un temei acuzații de o mare gravitate poporului nostru, inducând în eroare, prin deformări și minciuni, opinia publică mondială, propunem să se întreprindă următoarele măsuri:

¹⁶ Ilie Ceaușescu, *Transilvania, străvechi pământ românesc* (București: Ed. Militară, 1984).

¹⁷ Ștefan Pascu, Ștefan Ștefănescu, coord., *Jocul periculos al falsificării istoriei* (București: Ed. Științifică și Enciclopedică, 1986).

¹⁸ Katherine Verdery, *Compromis și rezistență. Cultura română sub Ceaușescu* (București: Humanitas, 1994), 237.

1. Elaborarea și publicarea de către istorici din țara noastră a unui ciclu de răspunsuri, care să fie publicate în revista «Magazin istoric», în revistele de specialitate și în presa centrală. Revista «Magazin istoric» să publice aceste materiale și în limbi de circulație internațională. Articolele vor fi preluate de revistele culturale și de către publicațiile pentru străinătate.
3. Articolele, studiile de răspuns să fie reunite într-un volum care să fie publicat în limbile: română, engleză, franceză, germană, rusă și spaniolă.
4. Sub egida Academiei R. S. România, să fie elaborată o lucrare pe tema «Transilvania în istoria poporului roman». Lucrarea să fie tipărită și în limbi de circulație internațională.
5. Ministerul Afacerilor Externe, oficiile diplomatice ale R. S. România, bibliotecile, lectoratele din străinătate vor organiza simpozioane, conferințe, gale de filme în cadrul cărora vor prezenta istoria poporului român și vor lua poziție față de denaturările și falsificările istoriei României, vor înfățișa realitățile vieții social-politice din țara noastră. La aceste acțiuni vor participa istorici, personalități ale vieții politice, științifice și culturale, ziariști, precum și reprezentanți ai corpului diplomatic din alte țări. Se va acționa pentru publicarea în presa și revistele de specialitate din străinătate a unor materiale de răspuns asupra istoriei României¹⁹.

Ceea ce se anunța a fi un autentic “război” istoriografic internațional nu a mai avut loc însă niciodată, majoritatea recomandărilor citate mai sus rămânând literă moartă. Cauzele anulării “ofensivei” românești nu pot fi cunoscute cu exactitate pe baza documentelor disponibile referitoare la această problemă, deși, conform mărturiei istoricului Florin Constantiniu, un zvon din epocă ar fi “învinuit-o” pe Elena Ceaușescu pentru stoparea ei; soția președintelui ar fi apreciat nemulțumită, în acest sens, că “avem destui adversari, nu ne mai trebuie încă unul”.²⁰

Pe de altă parte însă, reacția românească s-a desfășurat în cadru național și s-a limitat la publicarea consecventă a câte unui articol critic, de obicei anti-maghiar, în fiecare număr al periodicului *Anale de istorie*, pe parcursul anilor care au urmat. În complementaritate, periodic, articole polemice care au susținut punctele de vedere românești referitoare la istoria Transilvaniei (și a celor trei principate românești în general) au fost publicate în revistele istorice de specialitate, în presa centrală și în volume colective de studii în mod constant, până în 1989. Din 1985, revista *Lupta întregului popor*, editată în cadrul Centrului de studii și cercetări de istorie și teorie militară patronat de generalul Ilie

¹⁹ A.N.R. – S.A.N.I.C., Fond C.C. al P.C.R., Secția de Agitație și Propagandă, Dosar nr. 18/1987, f. 40.

²⁰ Constantiniu, *De la Răutu și Roller*, 417.

Ceaușescu, pare să-și fi asumat un veritabil “program” din a susține cu îndârjire tezele istoriografiei ceaușiste.²¹

Pe de altă parte, în Republica Populară Ungară, revista lunară *História* editată la Budapesta de către directorul interimar al Institutului de Istorie al Academiei maghiare, Ferenc Glatz, începând cu anul 1979, a susținut și ea sistematic perspectivele istoriografice naționale maghiare, aflate, evident, în răspăr cu cele românești.²²

Tentativa de a curma această polemică istoriografică româno-maghiară veche de aproape un secol i-a aparținut însă Partidului Comunist Român, în anul 1987. În vara aceluși an, Secția de Propagandă și Agitație a Comitetului său Central a dispus înființarea unei comisii de istorici care să comunice cu colegii lor maghiari, “în vederea dezbaterei și clarificării unor probleme controversate ale istoriei”.²³ Comisia era compusă dintr-un număr de 13 cunoscuți istorici, printre care se aflau, alături de președintele Ștefan Ștefănescu (directorul Institutului “Nicolae Iorga” din București, profesor universitar și decan al Facultății de Istorie a Universității București, membru corespondent al Academiei R.S.R.) și istoricii Camil Mureșanu (decanul Facultății de Istorie a Universității “Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca), Mircea Babeș, Gheorghe Buzatu, Ioan Scurtu, Thomas Năgler și Ladislau Gyémant. Evoluția viitoare a interpretărilor, care au rămas neschimbate în datele lor esențiale până în clipa de față, semnifică eșecul inițiativei P.C.R. de a-i “împăca” pe istorici, după ce același P.C.R. declanșase această inutilă și contraproductivă controversă. Cea mai recentă sinteză de istorie a Transilvaniei publicată în România postsocialistă consemnează, pe un ton mult mai echilibrat, că “Transilvania a fost considerată mereu leagănul poporului român”²⁴, în timp ce o serie de istorici maghiari afirmă abrupt, tot după 1989 în unele publicații de profil, că “Românii s-au format *la sud de Dunăre*, în strâns contact cu albanezii”.²⁵

Pe de altă parte, conținuturile unui schimb de scrisori realizat doi ani mai târziu între directorii celor două principale institute academice de istorie, cel din Budapesta respectiv cel de la București, pot oferi indicii suplimentare

²¹ Felician Velimirovici, “Naționalism, romantism și socialism în revista «Lupta întregului popor»,” *Arhivele Totalitarismului* 78–79, 1–2 (2013): 180–188.

²² Nándor Bárdi, *Transilvania văzută în publicistica istorică maghiară. Momente din istoria Transilvaniei apărute în revista História* (Miercurea-Ciuc: Pro-Print, 1999).

²³ A.N.R. – S.A.N.I.C., Fond C.C. al P.C.R., Secția de Agitație și Propagandă, Dosar nr. 60/1987, f. 2.

²⁴ Ioan-Aurel Pop, Thomas Năgler, coord., *Istoria Transilvaniei*, vol. 1 (Cluj-Napoca: Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, 2009), 193.

²⁵ György Székely, “Rămășițe de seminții în Bazinul Carpatic între veacurile al VI-lea și al IX-lea,” *História* 2, 3–5 (1996), *apud* Bárdi, *Transilvania*, 21.

referitoare la felul în care cele două părți înțelegeau să pună problemele istoriografice în general și să se raporteze una la cealaltă în particular.

Deși doar prima este datată (21 iunie 1989), cele două scrisori reprezintă, alături de vitriolanta replică românească evocată mai sus, una dintre ultimele manifestări cunoscute ale divergențelor româno-maghiare din timpul regimului comunist. În cuprinsul extrem de concisei sale scrisori, directorul întreprinderii al Institutului de Istorie al Academiei Maghiare de Științe, Ferenc Glatz, și-a exprimat îngrijorarea în legătură cu programul ceaușist de “sistemizare” a așezărilor rurale românești, mai ales a celor din Transilvania. Apreciind că realizarea proiectului “va provoca pierderea masivă a valorilor culturale ale trecutului, care aparțin umanității în general, și pe cea a memoriei moștenirii culturale românești”²⁶, istoricul maghiar l-a rugat pe omologul său român, în termeni amiabili, să ia atitudine și să susțină în fața autorităților de la București, ca istoric, necesitatea conservării patrimoniului cultural care altminteri urma să fie grav afectat. Intuind răspunsul românesc, Glatz l-a asigurat pe Ștefănescu că interesul istoricilor maghiari față de patrimoniul românesc nu reprezintă “niște manevre ale unui dușman”, ci doar o “manifestare în interesul științei și culturii ungare, române și universale”²⁷. Scurtă și concisă, această scrisoare nu conține nicio referire la trecut și la conflictele româno-maghiare din istoria mai mult sau mai puțin îndepărtată, la socialism, comunism, ideologie, partide politice sau marxism.

Răspunsul profesorului Ștefănescu nu a întârziat prea mult. Conceput de pe “o poziție principială, profund științifică a partidului și statului nostru”²⁸, adică în aceiași termeni categorici ai limbii de lemn caracteristice anilor ceaușismului târziu, textul semnat de Ștefan Ștefănescu afirmă chiar din prima frază că scrisoarea primită “constituie o gravă imixtiune în treburile interne ale României Socialiste și de aceea o respingem cu indignare”²⁹. Apoi, în cuprinsul următoarelor trei pagini, într-un discurs aproape identic cu cel al documentelor de partid ori al cuvântărilor ceaușiste, textul preamărește campania de “sistemizare” și “reclădire” a localităților românești, apreciind în final că numai “cei care ignoră dialectica dezvoltării sociale, principiile socialismului științific, ale progresului, celor care le este frică de socialism”³⁰ pot contesta această importantă

²⁶ A.N.R. – S.A.N.I.C., Fond C.C. al P.C.R., Secția de Propagandă și Agitație, Dosar nr. 30/1989, f. 10, (“Scrisoarea directorului Institutului de Științe Istorice al Academiei Ungare adresată Institutului de Istorie “N. Iorga” din București”).

²⁷ Ibid., f. 11.

²⁸ A.N.R. – S.A.N.I.C., Fond C.C. al P.C.R., Secția de Propagandă și Agitație, Dosar nr. 30/1989, f. 9, (“Răspuns la scrisoarea adresată directorului Institutului de Istorie “Nicolae Iorga” București de către directorul Institutului de Științe Istorice al Academiei Ungare”).

²⁹ Ibid., f. 7.

³⁰ Ibid.

realizare a partidului și poporului român. Reiterând apoi vechiul principiu al lui Ceaușescu referitor la “neamestecul în treburile interne”, scrisoarea afirmă că istoricii români resping “cu vehemență asemenea încercări insolente care, în mod vizibil, se integrează într-o campanie mai largă”, întreprinsă în acei ani, de calomniere a “realizărilor obținute de poporul român”.³¹ Acuzându-și omologul de “ipocrizia pe care o ascunde preocuparea [...] pentru soarta localităților de pe teritoriul României socialiste”, istoricul bucureștean o asociază “campaniei” de “acțiuni concertate care denaturează, mistifică și ponegresc realizările obținute de poporul român”³², campanie detectabilă și în plan istoriografic. Astfel, autorul ajunge la trecutul și conflictele inter-etnice româno-maghiare, realizând o amplă expunere istorică referitoare la ocupația horthystă a Transilvaniei și la “masacrele organizate în comunele Trăsnea, Ip, Șimleul Silvaniei, Huedin”³³, cărora le-au căzut victimă români nevinovați. Revenind, textul plasează scrisoarea lui Glatz în descendența sau în continuitatea tentativelor de alimentare a unor astfel de “fenomene care în trecut au cauzat grave prejudicii raporturilor dintre popoarele român și maghiar”³⁴, și apoi o respinge încă o dată, descalificând-o cu indignare.

O ultimă tentativă de negociere cu reprezentanții istoriografiei maghiare s-a petrecut la sfârșitul anului 1989, cu aproximativ două luni înainte de căderea regimului Ceaușescu. Atunci, istoricii Ștefan Ștefănescu și Ștefan Pascu au redactat încă un material polemic prin intermediul căruia l-au atacat pe confratele lor maghiar Makkai László, pe care-l percepeau drept un vechi inamic al istoriografiei române. “Polemic” este un termen eufemistic care poate caracteriza articolul celor doi profesori români, întrucât stilul, tonul și argumentele dezvoltate în cuprinsul său nu se aseamănă nici măcar în parte cu o polemică academică autentică, echilibrată, prilejuită chiar și de interpretarea unor probleme istorice sensibile: invectivele și retorica agresivă sunt preferate tipului de argumentație construit în lucrări tratând originea și continuitatea românilor, cum ar fi, spre exemplu, clasică *O enigmă și un miracol istoric: poporul român* a lui Gheorghe Brătianu, operă istorică editată, nu din coincidență³⁵, cu un an înainte, în 1988. În buna tradiție istoriografică românească postbelică, articolul celor doi mari istorici români debutează cu o serie de atacuri la adresa autorului pe care încearcă să-l descalifice:

³¹ Ibid., f. 8.

³² Idem.

³³ Ibid., f. 9.

³⁴ Ibid.

³⁵ Gabriel Moisa, *History, Ideology and Politics in Communist Romania* (Budapest: Eötvös Lorand University, 2012), 400–402.

“Dar cine este în fond Makkai László? Originar din Transilvania, el a studiat în școlile de la Cluj în limba maternă, apoi la Universitatea Daciei Superioare din același oraș. M.L. s-a pregătit pentru o profesie, menită să pună în lumină adevărul istoric, relevarea corectă a trecutului, dar, cu o «abnegație» pe care o demonstrează întreaga sa «operă» s-a făcut remarcat exact prin contrariul acestor înalte comandamente. M.L. a devenit un notoriu specialist al falsului istoric, un avocat al minciunii, al denaturărilor de tot felul, aflat, consecvent, în solda celor care au profanat această știință. Astfel, în perioada regimului horthyst, M.L. a fost unul din zeloșii propagandiști ai revizionismului fascisto-horthyst, numărându-se printre autorii unei lucrări apărută nu întâmplător la 1 august 1940, consacrată istoriei Transilvaniei, prin care încerca să-l convingă pe Hitler și Mussolini că Ungaria horthystă ar avea, chipurile, drepturi istorice asupra Transilvaniei. [...] Recidivând, în 1986, M.L. s-a numărat printre autorii unei noi istorii a Transilvaniei, care a difuzat în mai multe limbi și în tiraje impozante aceleași falsuri și denigrări menite să inducă în eroare opinia publică, să semene vrajba între cele două popoare”.³⁶

Ce anume ar fi putut provocat această nouă reacție a celor doi istorici români – dacă într-adevăr ei sunt autorii textului? În primul rând trebuie precizat faptul că indignarea nu era în primul rând a lor sau, cel puțin, nu era numai a lor, întrucât Secția de Propagandă și Agitație i-a desemnat să redacteze materialul inițial. Și de această dată, articolul se dorea a fi o replică științifică la “denaturările” și “falsurile” istoriografice propagate de vecinii de peste Tisa. Prilejul sau pretextul l-a constituit un interviu, purtând titlul “Când și cum au ajuns românii în Transilvania?”, pe care Makkai László l-a acordat revistei *Magyar Hírek* editată de către Uniunea Mondială a Maghiarilor. În cuprinsul său, istoricul de la Budapesta ar fi afirmat că, la data respectivă, nu exista niciun fel de sursă scrisă referitoare la perioada și aria de formare a poporului român, singurele izvoare istorice utilizabile, din această perspectivă, fiind reprezentate de interpretarea rezultatelor săpăturilor arheologice, respectiv de concluziile studiilor lingvistice. Pentru cei doi istorici români însă, această aserțiune s-a tradus, ca și în 1986 sau în 1987, nici mai mult nici mai puțin decât într-un grav și “periculos joc al falsificării istoriei”, anume contestarea directă a autohtoniei românilor în Transilvania, “o obsesie mai veche a unor istorici unguri”³⁷ care nutreau, în sinea lor, convingeri revizioniste. În consecință, toate tacticile discursive disponibile au fost angajate de autori pentru a demonstra nu doar lipsa de temei a aserțiunilor lui Makkai László, cât mai ales reaua sa voință combinată cu însemnate doze de ignoranță în problemele de istorie, confuzie mintală și

³⁶ A.N.R. – S.A.N.I.C., Fond C.C. al P.C.R., Secția de Propagandă și Agitație, Dosar nr. 58/1989, f. 2.

³⁷ Ibid., f. 1.

nemărturisite sentimente anti-românești. Spre exemplu, afirmației istoricului maghiar conform căreia primul document care-i amintește pe românii din Ungaria și din Transilvania datează din anul 1210, Ștefan Ștefănescu și Ștefan Pascu îi răspund în felul următor:

“Că istoricul ungar se încurcă în cronologia evenimentelor am văzut și nu ne miră. El, însă, își perfecționează starea de confuzie și în domeniul geografiei. După câte știm, una este Transilvania și alta este Ungaria. Ori, românii din Transilvania nu aveau cum să trăiască în Ungaria, cum afirmă, senin și apăsător, M.L.”³⁸

Apoi, după apelul straniu la trei surse din Antichitatea Târzie (printre care și la un text redactat de Salvianus cândva între 439 și 451 care îi amintea pe “romanii care trăiesc acolo”), autorii proclamă hotărât o teză istoriografică tradițională:

“La retragerea armatei și administrației imperiale din Dacia (271–275), grosul populației daco-romane a rămas la nord de Dunăre. Locuitorii Daciei – în a cărei arie s-a desfășurat procesul de etnogeneză dintre autohtonii geto-daci și romani – au creat o cultură materială și spirituală, care a asociat armonios cele două mari moșteniri – geto-dacă și romană – dând naștere unui nou popor, mult mai viguros, poporul român. Având în vedere eludările și confuziile care abundă în mod voit în pledoaria istoricului ungar, este cazul să-i reamintim că daco-romanii, apoi, după încheierea etnogenezei, românii sînt cei care au transmis numele celor mai importante riuri din Dacia”³⁹

În aceeași notă vehementă și lipsită de echivoc sunt concepute și concluziile cu care se încheie replica istoricilor români, care încă o dată (ca și în introducere) nu omit să formuleze atacuri la persoana colegului lor maghiar. Citatul de mai jos are, în acest sens, o valoare exemplară:

“Autorul ungar răstoarnă, dintr-o mișcare, adevăruri care se învață, de regulă, în clasele primare.

Finalitatea politică a interviului, deși nemărturisită, e ușor de deslușit: ea se înscrie în direcția istoriografiei ungare din perioada horthystă, continuată – din păcate – și de o parte a istoriografiei ungare contemporane, contestarea caracterului de parte integrantă a României pe care îl are Transilvania, negarea drepturilor legitime ale poporului român asupra unei părți a ariei sale de etnogeneză și de multimilenară viețuire.

³⁸ Ibid., f. 4.

³⁹ Ibid., f. 6.

Interviul din «Magyar Hírek» reprezintă o nouă și penibilă repunere pe tapet a unor teze revizioniste, antiromânești, a căror manipulare urmărește să inducă în eroare opinia publică, să învrăjbească cele două popoare, să servească intereselor cercurilor reacționare de peste hotare.

M.L. a făcut și prin acest interviu – ca și prin scrierile sale mai vechi – un imens deserviciu propriei sale profesiuni – cea de istoric – ca și istoriografiei ungare: prin falsurile sale el le discreditează pe amândouă”.⁴⁰

Atât scrisoarea-replică a directorului Institutului de Istorie “Nicolae Iorga”, cât și articolul din toamna anului 1989 scris probabil tot de Ștefan Ștefănescu, căruia de această dată i s-a alăturat și colegul său clujean Ștefan Pascu, exprimă sau reiterează, în fond, principalele teme, motive, clișee, dogme și obsesii – în opinia lor “adevăruri istoriografice” de necontestat – enunțate și propagate prin intermediul discursului canonic asupra trecutului, discurs care deși a început să se articuleze pe parcursul anilor ’70 ai secolului trecut, în anii ’80 intră în faza sa de maturizare deplină. Revelatoare rămâne, din acest punct de vedere, efectuarea fie și a unei sumare “radiografieri” a conținuturilor celor mai oficiale publicații cu caracter istoriografic publicate pe parcursul acelor ani.

A HISTORIOGRAPHICAL CONTROVERSY BETWEEN ROMANIANS AND HUNGARIANS DURING LATE SOCIALISM (1986–1989)

Abstract

By exploring a wealth of archival sources, writings from the period and the memories of some direct witnesses of the event, the present article describes the unfolding of the last Romanian-Hungarian historiographical controversy which took place during the communist regime, in the late 1980s. Far from being an authentic scientific debate, into which the historians engaged should have been animated by the desire to reach a consensus or a common understanding of the past, the controversy I analyze bears the heavy imprint of the political factor, which perceived history as a state business, and historians nothing more than a group of soldiers employed on the “ideological front”.

⁴⁰ Ibid., f. 17.

SATIRĂ SOCIALĂ ȘI MORALĂ CREȘTINĂ ÎN GRAFICA DE SECOL XVIII. STUDIU DE CAZ

Claudia M. Bonța*

Cuvinte cheie: gravură, moralitate, satiră, secolul XVIII, William Hogarth

Keywords: engraving, morality, satire, 18th century, William Hogarth

Grafica satirică a apărut, se pare, la Curțile Italiei Renascentiste însă apogeul genului a fost atins în Londra secolului al XVIII-lea unde o serie de publicații abordau prin această manieră o gamă largă de subiecte de natură politică și socială.¹ Grafica satirică, moralizatoare, face referire la o serie de creații în care au excelat mai ales graficienii britanici ai secolului al XVIII-lea, expunând publicului tarele sociale ale vremii, fără a menaja pe nimeni, indiferent de poziția socială, fapt permis de libertatea de expresie existentă. Nici regele și nici înalta aristocrație nu au fost scutiți și cu atât mai puțin societatea vremii. Libertatea de exprimare caracteristică Angliei a condus la dezvoltarea unei adevărate școli de gravură satirică al cărei genial reprezentant s-a dovedit a fi William Hogarth (1697–1764), unul dintre cei mai apreciați artiști ai secolului al XVIII-lea.² Pictor, gravor, ilustrator, Hogarth a militat pentru recunoașterea și respectarea drepturilor de autor ale artiștilor și a reușit, prin ceea ce Parlamentul a numit *Legea Hogarth* să obțină interzicerea reproducerii operelor de artă fără consimțământul autorilor.³ În anii 1730, William Hogarth a impus un nou concept artistic: *modern moral subjects*, serii de picturi despre evoluția unor personaje, despre alegerile făcute în viață, despre morală, comportament

* Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei Cluj-Napoca, str. Constantin Daicoviciu, nr. 2, e-mail: bonta.claudia@mniit.ro

¹ Cindy McCreery, *The Satirical Gaze: Prints of Women in Late Eighteenth-century England* (Oxford: Clarendon Press, 2004), 4.

² Arthur M. Hind, *A History of Engraving and Etching* (New-York: Courier Corporation, 2011), 232.

³ William Hogarth, J. B. Nichols, *Anecdotes of William Hogarth: written by himself* (Londra, 1833), 1, 6–7, 13; Horace Walpole, William Gilpin, John Ireland, Charles Lamb, Thomas Phillips, “Biographical Essay on the Genius and Works of Hogarth,” in Hogarth, Nichols, *Anecdotes*, 121–123, 131.

și caracter.⁴ “Progresul unei curtezană”, “Cariera unui escroc”, “Mariaj la modă” sunt serii care cunosc un mare succes datorită gravurilor realizate după acestea, devenind un mijloc ingenios de educație prin artă, aducând totodată autorului independența financiară.⁵ Hogarth nu s-a mulțumit cu rolul de observator pasiv al viciilor societății, ci le-a descris într-o manieră satirică, manieră ce a impus opera sa în fața posterității nu doar prin valoarea artistică intrinsecă ci și prin conținutul moralizator. Micile detalii prezente în operele sale concură cu succes la conturarea poveștii grafice, oferind informații suplimentare privitorului. Mulțimea de elemente, încărcătura de obiecte au rolul de a vorbi despre momentul prezentat. Chiar dacă imaginea descrisă de artist pare haotică la o primă privire, o aglomerare de obiecte fără sens, în fapt fiecare element are un rol exact, cu trimiteri spre diverse interpretări accesibile publicului în epocă: simbolistica este mereu un element puternic în opera lui Hogarth.

Lucrarea de față analizează două dintre gravurile semnate de William Hogarth, aflate în patrimoniul Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei Cluj-Napoca, gravuri care ilustrează din plin conceptul de grafică satirică, moralistă, atribuit operei lui Hogarth.⁶

*A midnight modern conversation*⁷, “O conversație modernă la miezul nopții” (Fig. 1) datată 1732, are drept punct de pornire un titlu sarcastic ce face aluzie la convenționalele *conversation pieces* la modă în epocă, realizate frecvent sub forma unor prezentări superficiale de personaje în posturi convenabile, de fațadă. Imaginea oferită de Hogarth sub acest titlu prezintă însă o lume inversată, întoarsă cu susul în jos, plecând de la momentul în care conversația mondenă de la *five o'clock* s-a mutat târziu în noapte, devenind beția de la ora patru dimineața. Toată morga, prestața și aparențele sunt distruse, personajele sunt deja intoxicate cu alcool și învăluite de pâcla tutunului și a lumânărilor arse până la o oră atât de înaintată. Abuzul de alcool este clar explicat de numărul mare de

⁴ <http://www.bbc.com/culture/story/20150610-london-city-of-sin> /27.07.2020.

⁵ Elke Linda Buchholz, coord., *Arta – Istoria vizuală a artelor plastice* (București, 2008), 292–293; Hogarth, Nichols, *Anecdotes*, 8–51; Anaïs Le Fèvre-Berthelot, “William Hogarth”. *La Clé des Langues*. 2007. (Lyon:ENS LYON/DGESCO).ISSN2107–7029. http://cle.ens-lyon.fr/1179765563743/0/fiche_article/ 2.03. 2010.

⁶ Colecțiile Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei (în continuare MNIT) din Cluj-Napoca au în patrimoniu un număr de șase gravuri după operele lui William Hogarth: *A midnight modern conversation*, *Strolling actress in a barn*, respectiv seria intitulată *Cele patru momente ale zilei*. *Dimineața*, *Amiaza*, *Seara și Noaptea*. Cele patru gravuri din seria *Cele patru momente ale zilei* au făcut subiectul unui studiu precedent, v. Claudia M. Bonța, “Grafică satirică din secolul al XVIII-lea în colecțiile Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei. William Hogarth și “Cele patru momente ale zilei,” *Acta Mysei Napocensis*, Seria *Historica* 47/II (2010): 213–222.

⁷ *A midnight modern conversation*, Colecțiile MNIT, nr. inv. F 4241, dimensiuni 36 × 27 cm.

sticle prezent în pictura originală și de mormanul de portocale decojite folosite pentru aromatizarea băuturii. O scenă haotică, ce reflectă modul în care o serată cu pretenții între personaje bine situate din punct de vedere social este transformată într-o beție generală, scăpată de sub control. Totul amintește de o scenă cinematografică, ce surprinde separat evoluția personajelor, de la cel aflat pe punctul să cadă la cel prăbușit pe podea, secvențe disparate ce descriu momentele în mișcare, compunând o imagine foarte dinamică care ilustrează plastic toate fazele beției. Personajele sunt surprinse în diverse stadii ale consumului de alcool, de la o ușoară amețelă la beție și alcoolism. Diferitele etape ale intoxicației cu alcool compun un tablou de prezentare care nu flatează în nici un fel personajele descrise, personaje identificate drept anumite vârfuli ale societății din epoca lui Hogarth.⁸ Imagini diferite ale viciului băuturii redau portrete deloc măgulitoare, arată decăderea cauzată de alcool și pierderea controlului în fața viciului, prezentând beția care ia mințile și degradează pe oricine. Ambientul cu pretenții ne aduce în fața ochilor o cameră elegantă, cu un șemineu impozant cu un tablou masiv deasupra, o pendulă pretențioasă, scaune capitonate, o masă cu picioare arcuite, fin sculptate, împodobite cu vrejuri vegetale, pereții îmbrăcați în panouri, un decor care arată posibilitățile financiare ale unui grup ce aparține probabil burgheziei înstărite și micii nobilimi, stâlpi posibili ai societății, situații social deasupra oamenilor de rând. Însă eleganța ambientală este bagatelizată de pălăriile agățate la întâmplare pe pereți, una conținând chiar peruca posesorului vârată în interior, reflectând simbolic evoluția întrunirii.

Sunt unsprezece personaje, grupate în perechi, cu excepția unui singur personaj care este întors cu spatele la privitor și fumează solitar. Majoritatea figurilor se crede că erau portrete reale, deși doar patru dintre acestea au fost clar identificate. Scena se petrece într-o cameră din *Cafeneaua St. John's Coffee-house*, din Shire Lane, iar personajele sunt, se pare, persoane care trăiau în acea zonă. Exegeții operei lui Hogarth au identificat câteva prototipuri precum avocatul, negustorul de tabac, politicianul, farmacistul, ofițerul etc.⁹ Portretele redau fețele abrutizate de alcool, indivizi cu ochii micșorați de abuzul de băutură, bine îmbrăcați, dar cu perucile strâmbe sau căzute. Deja majoritatea sunt prea beți ca să comunice normal iar grimasele de pe chipuri creionează portrete grotești. Narațiunea redă etapele diferite pe care le parcurg personajele, de la o ușoară stare euforică, la veselia exagerată, de la beția melancolică până la beția profundă și abrutizarea totală a simțurilor. Personajul cel mai lucid, singurul care are ochii încă deschiși și privirea vie, amestecă de zor în vasul de punci,

⁸ http://cle.ens-lyon.fr/anglais/william-hogarth-midnight-modern-conversation-181648.kjsp?RH=CDL_AN_G_1_10201/1.09.2015.

⁹ http://cle.ens-lyon.fr/anglais/william-hogarth-midnight-modern-conversation181648.kjsp?RH=CDL_AN_G_110201/1.09.2015.

pregătindu-se să se servească și să ajungă și el în starea euforică a celorlalți. Are peruca pe cap, stă drept pe scaun și fumează cu sârg. Alături de el, în picioare, personajul care indică următoarea etapă a beției: veselia exagerată de la început. Agită în aer paharul, vorbește mult – e surprins cu gura deschisă – și este foarte insistent pe lângă comesei. Este personajul cel mai activ, cel mai agitat dintre toți și ilustrează surexcitarea pe care o dă alcoolul în prima fază. Următoarea pereche e angrenată într-o discuție confidențială: intrigantul ce stă în picioare pare încă foarte lucid și transmite probabil unele răutăți celui așezat care deja nu mai poate ține ochii deschiși și surâde tâmp, bine amețit de alcool. Portretul abil al intrigantului – ochii mici, fruntea îngustă, rictusul de pe chip, sugerează într-o manieră explicită lipsa calităților intelectuale ale individului. Celelalte personaje sunt descrise în următoarea etapă a beției, învăluite de aburii alcoolului ce dau o vagă stare de amorțeală, nu mai reușesc să țină ambii ochi deschiși și privesc în jur doar cu un ochi ținându-l pe celălalt închis. Au încă perucile pe cap, șed pe scaune și se chinuiesc să își mențină atenția trează. Așezat lângă grup dar separat de toți, un personaj misterios fumează întors cu spatele la privitor. Are peruca pe cap și este acompaniat de nori groși de fum. Cele două personaje din capul mesei, pe stânga, au o conversație cu ochii închiși, unul fumează fervent, celălalt se balansează cu scaunul, în echilibru instabil și este pe punctul de a cădea. Vizavi, la cealaltă extremitate a mesei, observăm o altă pereche în stare avansată de ebrietate: primul complet întunecat, cu ochii închiși, își aprinde pipa cu lumânarea, ținând sfeșnicul înclinat, într-o poziție destul de periculoasă, aproape de mânecile cu volane, în pericol să își dea foc, celălalt pare să fi adormit și sforăie cu gura deschisă; are o grimasă sugestivă pe față și își acoperă ochii cu mâna. Descrierea lui Hogarth este atât de expresivă încât sfârșitul lui pare aproape perceptibil. Ultima pereche, situată în prim-planul imaginii este cea mai penibilă: un individ beat care se pregătește să se așeze și își trage mecanic scaunul la masă și un ofițer care s-a răsturnat cu scaunul și zace căzut la pământ. Ochii închiși și grimasa de pe față explică limpede cauza: alcoolul. Ambii prezintă expresii tâmpe, îndobitocite, abrutizate de alcool. Căzătura militarului din față (îmbrăcat în tunica roșie caracteristică armatei engleze din epocă) nu stârnește nici o reacție, toți sunt anesteziați de alcool – cel de alături varsă nepăsător băutura în capul ofițerului însă este atât de beat încât nici nu observă ce face, în încercarea de a se așeza la masă. Cât despre ofițer, nici acesta nu are vreo reacție la băutura ce i se prelinge pe creștet și este preocupat de propriul pahar: deși și-a spart cupa în cădere, încă mai ține strâns în mână rămășițele ei. Dealtfel, nimic nu pare să îi alarmeze în vreun fel pe cei implicați care continuă beția netulburați.

Spațiul intermediar contribuie activ la creionarea scenei: fumul de pipă, lumânările fumegând, stivele de sticle, mormanul de portocale decojite, paharele

răsturnate, dezordinea și dezastrul. Sunt 23 de sticle care zac în diverse locuri din încăperea (sub consolă, pe jos, pe polița șemineului), dovadă a cantității impresionante de alcool consumate deja la această întrunire, o mărturie relevantă a lipsei de măsură. Oala de noapte dispusă la îndemână în colțul scenei este un element dezgustător care subliniază mizeria umană ce debordează în imagine. Detaliul nu apare în pictura originală, doar în gravură și adaugă un plus de repulsie privitorului. Impresia generală este dezolantă iar draperia din colț pare o cortină gata să se lase asupra unei scene absolut degradante.

Gravura este o imagine restrânsă a tabloului original care prezintă câteva elemente suplimentare. Varianta grafică apare mai compactă, focalizată pe grupul de personaje, dispare în mare parte cadrul ambiental, probabil în dorința de a sublinia latura moralizatoare a imaginii. Hogarth nu era un pictor de peisaje sau unul ambiental, în operele sale spațiul și obiectele erau menite să argumenteze și să ranforseze mesajul: totul din jur era redat cu un scop precis. Este discutabil dacă ne confruntăm cu o exagerare a unei situații reale, dar este cert că suntem confrunțați cu un caz în care satira este îngroșată până la grotesc. În principiu se pare că este vorba doar de o semnalare artistică a cât de puțin morali sunt unii așa-ziși *stâlpi ai societății*, personaje de vază ce pozează fals în public. Hogarth descrie cu aplomb excesul, apelând la un vârtej ascendent, folosindu-se de umorul caustic care îl caracterizează. Se pare că unul dintre factorii care au contribuit involuntar la succesul comercial al gravurii în epocă a fost taxa pe alcool introdusă de guvern la acel moment, taxă extrem de impopulară ce scumpea băutura¹⁰ și era privită ca un “atac la vechile libertăți englezești”.¹¹ Problema abuzului de alcool din epocă pornește și de la ideea foarte răspândită pe atunci conform căreia apa nu era sănătoasă, fapt destul de adevărat în multe cazuri unde sursele contaminate de apă duceau la îmbolnăviri frecvente. Această realitate a condus la consumul generalizat de alcool, ce îi includea și pe copii, în cadrul opiniei generale conform căreia berea era de preferat apei.¹² Hogarth a atacat problema alcoolismului în mai multe gravuri, fiind în asen-timentul mentalității publice a perioadei, care acuza excesul, îndeosebi cel de băuturi spirtoase. Trebuie însă precizat faptul că nu consumul ci excesul era atacat, precum și faptul că se opera o diferență între consumul de bere și cel de băuturi spirtoase, mai periculoase și care duc la pierzanie sigură. În acest

¹⁰ Alastair Sooke, *Hogarth's London: Gin Lane and Beer Street*, <http://www.bbc.com/culture/story/20150610-london-city-of-sin> / 4.12.2017. <http://www.andrewgrahamdixon.com/archive/readarticle/81/> 1.09.2015

¹¹ Se face referire la o lege mai veche, *Actul Parlamentului* din 1689, care interzicea importul vinului și al băuturilor spirtoase din Franța și care încuraja totodată distilarea alcoolului pe plan intern prin scăderea taxelor.

¹² <http://eighteenthcenturylivinghistory.freeforums.org/alcohol-t1109.html/09.12.2015>.

sens, Hogarth a și exemplificat diferența dintre consumul de bere și cel de gin în două gravuri antagonice dezvoltate ambele pe tema consumului de alcool: “Gin Lane” respectiv “Beer Street”. Situațiile prezentate în paralel sunt complet diferite: “Beer Street” înfățișează o societate echilibrată iar “Gin Lane” descrie o societate ruinată cu exemple de teribilă degradare¹³, întrucât excesul de gin devenise o mare problemă.¹⁴

Revenind la “A midnight modern conversation”, scena este subscrisă unei teme comune: un grup de gentlemani care petrec la club, gustând băuturi în jurul unei mese rotunde. Pe acest tipar Hogarth construiește o imagine îndrăznească, spulberând pozele formale și înfățișând momentul în toată goliciunea sa. Demnitatea uzuală a personajelor în astfel de portrete de grup este răsturnată, spoiala de pretenții dispare și adevăratele caractere se întrevăd. Viciul, în toată urâtenia lui, se prezintă tuturor și arată decăderea umană. Concluzia care se impune este că slăbiciunea în fața alcoolului degradează, iar poziția socială, rangul și averea nu protejează pe nimeni de penibilul beției: toți sunt la fel de ruinați, decăzuți și distruși de alcool. Talentul caustic al lui Hogarth îmbracă acest adevăr crud și tragic într-o formă artistică ce rezistă probei timpului, rămânând la fel de validă în prezent precum era în urmă cu trei secole.

Cea de-a doua gravură analizată în studiul de față, *Strolling Actresses Dressing in a Barn*¹⁵, “Actrițe ambulante îmbrăcându-se într-un hambar” (Fig. 2) datată 1738, este o altă operă prin care Hogarth reușește să ofere o lecție de morală într-o manieră total neașteptată. Subiectul a fost inspirat de o lege din 1737, “Licensing Act”, care permitea autorităților britanice cenzura drastică asupra producțiilor teatrale și făcea ca doar operele lui Shakespeare ori piesele sentimentale să fie permise pe scenă. Tentativa pompoasă a guvernului de a cosmetiza lumea teatrului nu i-a scăpat lui William Hogarth care a decis să prezinte o juxtapunere concretă a personajelor idealizate, autorizate să apară pe scenă, cu realitatea vieții actorilor. *Strolling Actresses Dressing in a Barn* descrie o scenă haotică ce solicită la maxim privitorul care se găsește complet nelămurit în marea de obiecte disperate și personaje ciudate. Într-un modest hambar o

¹³ <http://www.midlandspubs.co.uk/glossary/beer-houses.htm/9.12.2015>.

¹⁴ Apa, frecvent contaminată, era considerată nesigură astfel că populația (inclusiv copiii) consuma bere. Muncitorii puteau bea puțină bere pe durata lucrului întrucât concentrația de alcool nu era foarte ridicată. Romul era foarte popular. Ginul era băutura săracului pentru că era foarte ieftin, iar negustorii vremii obișnuiau să garanteze că te poți îmbăta doar cu costul unui penny, v. <http://eighteenthcenturylivinghistory.freeforums.org/alcohol-t1109.html/09.12.2015>. <http://www.midlandspubs.co.uk/glossary/beer-houses.htm/4.12.2017>.

¹⁵ *Strolling Actresses Dressing in a Barn*, Colecțiile MNIT, nr. inv. F 8240, dimensiuni 36 × 27 cm.

trupă ambulantă de actori se pregătește pentru un spectacol. Zece adulți, cinci copii și câteva animale alcătuiesc un tablou confuz ce amintește de Arca lui Noe. Lipsa clarității este însă aparentă, autorul având grijă să ofere indiciile necesare prin foile căzute de pe fotoliu.¹⁶ Astfel aflăm că trupa de actori este din Londra, titlul piesei ce urmează a fi jucată este “The Devil to Pay in Heaven” și numele personajelor: Diana, Flora, Juno, Noaptea, Sirena, Aurora, Vulturul, Cupidon, Doi Drăcușori, Fantoma și Însoțitorii, personaje care pot fi ușor identificate după atributele caracteristice. Toate rolurile din piesă erau jucate de femei și se pare că acesta era ultimul spectacol dat de această trupă ambulantă fără licență înainte ca actrițele să fie forțate să își schimbe ocupația, așa cum relevă foile răzlețe din imagine, între care se vede și o copie a Actului Parlamentului, “Licensing Act”, legea din 1737. Dincolo de finalul precipitat al trupei, problema esențială a gravurii constă în diferența profundă dintre pretenții și realitate.

Personajul central, o actriță tânără ce pozează dramatic este, conform semilunii de pe creștet, *Diana*. Zeița vânătorii și a castității apare într-o postură vag indecentă și vulgară, care numai castitate nu transmite: hainele sumare, goliciunea, privirea ștrengară contrazic poza patetică. Pe jumătate goală după standardele epocii, actrița cu cămașa ridicată lasă să i se vadă ciorapii legați cu panglică deasupra genunchiului, pantofii și decolteul. Rochia zace la picioare, doar pe cap are parura elegantă cu pene și perlele la gât. Frivolitatea personajului este descrisă prin felul în care se prezintă, prin nepăsarea cu care se dezgolește în public, păstrând doar podoabele pe ea. În spatele său, marele zeu solar *Apollo* cu soarele pe creștet, are preocupări deloc înalte: stă întors cu spatele și îl dirijează pe *Cupidon* spre o banală pereche de șosete. Urcat pe o scară în echilibru instabil, *Cupidon*, gata echipat cu aripi și tolba cu săgeți, se întinde să ia de pe sfoară șosetele. În apropiere, cei *Doi Drăcușori*, doi copii veseli se luptă pentru o carafă de bere și beau cu schimbul spre indignarea femeii de alături ce ține ferm în brațe o pisică. Femeia, împreună cu *Fantoma* redată în tonuri închise, furnizează recuzita necesară într-un mod deplorabil și crud: sângele ce era probabil din piesă este obținut tăind coada unei pisici ce se zbate disperată. În prim-plan *Iunona* repetă patetic rolul cu cartea deschisă în față, sprijinită de elemente de recuzită dar cu piciorul stâng ridicat nefiresc pe ceea ce pare o roabă răsturnată pentru ca un alt personaj idilic, *Noaptea*, cu vâlul brodat cu stele pe cap să îi cârpească ciorapii. Lângă *Diana*, în jupon și cu bustul ieșit din

¹⁶ Textul care poate fi citit de pe foi: *By a Company of Comedians from The Theatres at London at the George Inn This Present Evening will be Presented The Devil to Pay in Heaven Being the last time of Acting Before ye Act Commences.* Pe foaia alăturată, *Heaven...Being the last...Act Commences...The part of Jupiter by Mrs Bilvillage / Diana Mrs... / Siren Mrs... / Flora Mrs... / Aurora Mrs... / Juno by Mrs... / Juno by Mrs... / Eagle by Mrs ... / Night Mrs... / Cupid Mrs... / two Devils Ghost & Attendance / To which will be added Ropedancing & Tumbling / Vivat Rex.*

cămașă alt personaj, probabil *Flora*, își aranjează părul cu ondulatorul, așezată lângă un coș împletit din răchită, pe care tronează o cană de bere, pe post de fixativ, și o lumânare stinsă. Alături un alt grup de trei personaje: o *Sirenă* cu coada legată hilar de brâu oferă un pahar de tărie personajului în straie masculine ce se țin de obraz și are ochii închiși, probabil din cauza durerii de măsele resimțite. *Aurora* cu steaua în creștet pare foarte concentrată să deparaziteze pletele lungi ale sirenei de păduchi. În fața lor, pe podea, un copil costumat în *Vultur* hrănește cu sticla un bebeluș. Tabloul este întregit de prezența animalelor, două pisici care se joacă cu recuzita, un glob cruciger și lira lui Apollo și o maimuță obraznică ce urinează în coiful metalic cu penaj învolburat pe care probabil cineva urmează să și-l pună pe cap. Spațiul intermediar este umplut de obiecte casnice sau de recuzită: o coroană pe care stă o linguriță, fotoliul pe care sunt aruncate suluri scrise de hârtie, sfori pe care sunt întinse rufe la uscat sau pe care o bucată de pânză ține loc de draperie pentru o oarecare intimitate, instrumente muzicale, veselă, oale de noapte, colivia de păsărele folosită drept suport pentru cartea din care declamă actrița. Deasupra tuturor, așezat sus pe mobilier, tronează un dragon. Chiar și spațiul superior este aglomerat de piesele de recuzită depozitate neglijent: steagurile imperiale romane și steagul englez lângă lenjeria și ciorapii puși la uscat, baloți, instrumente muzicale și chiar o oală de noapte cu o pensulă în ea.

Mulțimea detaliilor, aglomerația de personaje și obiecte apar într-o compoziție ce pare a suferi de clasicul *horror vacuii*: elemente de recuzită, obiecte de uz cotidian, personaje costumate sau care se pregătesc să intre în scenă și își pun costumele compun o imagine haotică, fără coerență, un vacarm în care fiecare pare interesat doar de ce i se întâmplă lui în acel moment. Insensibilitate și indiferență, o anume doză de promiscuitate dată de conviețuirea trupei, accentuată de actrița care își schimbă hainele de față cu toți fără ca acest lucru să scandalizeze pe cineva. Un univers haotic, aglomerat, care vorbește despre nepăsarea umană, de singurătatea din mijlocul mulțimii. Actrița pare singură deși este înconjurată de lume. Lumea se poate prăbuși în jur fără ca cineva să observe: personajele sunt localizate împreună dar sunt izolate, prinse într-o agitație fără noimă, fără o logică aparentă.

Gravura atacă tema predilectă a lui Hogarth, ipocrizia. E criticată diferența dintre realitate și pretențiile afișate: se dorește o imagine morală a teatrului, se cultivă piese ridicole, cu idealuri și virtuți desăvârșite, cu spații imateriale populate de zei și zeițe, totul idealizat, în timp ce lumea reală este complet diferită. Este redat contrastul dintre pompozitatea patetică a pieselor și realitatea plină de promiscuitate. Lumea teatrului din epocă implica un mediu social viciat, ușuratic, o conviețuire în mizerie. Spații insalubre ce colcăie de personaje vulgare și stridente, viață cotidiană plină de compromis și echivoc, un mediu

corupt, vicios și decadent ce suferă de degradare morală. Dezordinea, acumularea haotică de obiecte în spațiul insalubru al unui șopron reflectă direct mizeria umană, nu doar cea fizică – vezi păduchii sirenei, prezența și acțiunile animalelor – ci și mizeria morală, conviețuirea problematică într-un mediu populat de personaje dubioase, o cloacă nesănătoasă, vulgară, ce poate contamina pe oricine este expus. Găsim prezența pisicilor deloc întâmplătoare, acesta fiind un animal utilizat în spațiul artistic îndeosebi pentru a ilustra falsitatea, ipocrizia și infidelitatea. Imaginea este atent gândită, Hogarth a ales ingenios elementele prezentate dar și poziționarea lor. Astfel coroana și oala de noapte sunt alăturate; obiecte simbolice zac aruncate de-a valma, descărcate de conotația lor specială, totul într-o expunere ridicolă a simbolurilor. Se marșează pe diferența dintre prezentarea emfatică și pretențioasă care are loc pe scenă și culisele mizere și decadente, în care diafana sirenă e plină de păduchi, casta Diana e dezgolită nerușinat, puternica Iunona repetă rolul în fața unei maimuțe ce urinează iar un biet animal e mutilat cu cruzime pentru un spectacol efemer. Cu toate strădaniile autorităților vremii, Olimpul pare extrem de îndepărtat de hambarul dărăpănat cu acoperișul găurit.

*

William Hogarth propune prin opera sa cicluri tematice compacte prezentând în contrast societatea din epoca sa, punând în balanță pretențiile ipocrite și realitatea fără echivoc. Specializat în a zugrăvi situații și caractere, Hogarth se impune, mergând dincolo de aparențe. Artistul excelează prin prezentarea de grupuri de personaje surprinse în diverse situații care le silesc să își dezvăluie caracterul real, cu revelația adevărului crud, descoperit dincolo de pretențiile afișate. Fiecare imagine din seriile sale are o temă profundă, un subtext moral, chiar dacă la prima vedere par scene banale, simple prezentări ale vieții cotidiene. Ironia necruțătoare atacă versatil cele mai frecvente vicii și slăbiciuni umane ce apar în prezentări surprinzătoare. Vedute banale, scene cotidiene, elemente de rutină zilnică dezvăluie teme importante. Analiza temeinică descoperă ideea de la baza construcției imaginii, mesajul profund, dincolo de sarcasmul imediat, de satiră evidentă. Păcate și păcătoși defilează în scene aparent frivole care atacă teme precum lăcomia, desfrâul, beția, adulterul, răutatea, egoismul, avariția, bigotismul. Leitmotiv obsedant, ipocrizia apare cel mai des abordată în operele lui Hogarth, mereu dispus să dezvăluie diferența dintre spoiala de pretenții și adevărata față a oamenilor. Scenele sale uimesc prin puterea de percepție și analiza corectă a societății contemporane lui, prin profundul adevăr prezentat publicului și viziunea clară asupra problemelor sociale și a conștiinței faptului că acestea trebuie confruntate direct și rezolvate, nicidecum ascunse cu ipocrizie.

SOCIAL SATIRE AND CHRISTIAN MORALS IN THE GRAPHICS OF THE 18TH CENTURY. A CASE STUDY

Abstract

The satiric graphics in the artistic world of the 18th century compelled recognition both by the intrinsic value and the moralizing essence, for painting in a satiric manner the social bad habits and becoming so an ingenious educational way through fine art. William Hogarth was the one to impose a new artistic concept: “modern moral subjects”, series of paintings of some personages, their life choices, behavior and character. The series of engravings preserved in the National Museum of Transylvanian History, Cluj-Napoca, are plentifully illustrating the concept of satiric graphics of Hogarth’s work, proposing moral lessons in wholly unexpected way.

A MIDNIGHT MODERN CONVERSATION.

Fig. 1

Fig. 2

CONSIDERATIONS ON AN EPISODE OF 20TH CENTURY HISTORY AND ART OF TIMIȘOARA: A CASE STUDY OF THE CIOBANU PALACE

*Mihaela Vlăsceanu**

Keywords: the Ciobanu Palace, Secession, Timișoara, Ferdinand Gallas

Cuvinte cheie: palatul Ciobanu, arhitectura Secession, Timișoara, Ferdinand Gallas

A reference to the historical process known as the Great Union connects the reader to the reality of the political context that favored the actions leading to the formation of Romania as a national state. The present study is an introduction to the history of the Banat province unfolding as the final episode of the Great Union with Romania presenting various perspectives that affected lifestyles and mentalities in a province with multiple political, confessional or cultural identities. We can discuss a series of metamorphoses unfolding to shape a diverse ethnic structure with a strong background in the European cultural space. Noted for its genuine diversity, the Banat province was always shaped by a convergence with European history, especially in the period when Timișoara, the capital city of Banat, became the residence of Carol Robert of Anjou, who lived in the castle that is today the Banat Museum building. One may notice in this aspect how historical experience plays a fundamental role in the identity of a region, specifically for the Romanian Banat, with its natural boundaries surrounding this political, administrative and cultural entity: the Mureș River in the North, the Tisza in the West and the Danube in the South.

We may also notice that the discourse about the past changes, different perspectives adding value or, on the contrary, imposing perspectives which are not historically accurate. What we as historians can do is to be objective and always present the historical truth, about a historical province with multiple artistic realities, where Romanians became art patrons, alongside Germans, Hungarians and Serbs. The reality seen through the eyes of the artists contributed to an episode in art history in which Romanian tradition started to play an important part.

* West University of Timișoara, bd. Vasile Pârvan, no. 4, e-mail: mihaela.vlasceanu@e-uvt.ro

We today, consider Timișoara a cosmopolitan city, part of the modern Central European milieu, born when the Habsburgs conquered the province and shaped it as *Kronland*, a part of the empire where strong economic interests collided, which was in fact an official, successful experiment setting the modern coordinates of this area, with episodes of history which oscillated between the great powers of a specific period: Ottoman and Habsburg, the latter a period when colonists from all over Europe settled in Banat and developed a provincial civilization with multiple cultural layouts which define the area and prove its capacity of a melting pot. We have witnessed the so-called modernization transgressing to all fields at the beginning of the 18th century and we can recall in this sense the Baroque architecture and sculpture shaping the Banat province.¹ The ethnic character of the colonists who make up the melting pot of the Banat area was also an important factor in the transformation of the province's settlements into urban centers with all the requirements of such a denomination. In Neumann and others, we find references to the province as having multiple-coded cultural legacies with a future to be told if there is a past to promote.²

The legacy of the Austrian-Hungarian Empire is visible everywhere and everyone knows that Timișoara is often referred to as, "little Vienna" due to the similarities in urban planning, the religious and civil architecture, sculpture, even landscape art (following the prototype of Versailles with the English gardens realized by Le Notre for King Louis XIV), as a farfetched example but nevertheless a trend settler.

Which were the artistic realities of the Banat province after the Great Union with Romania is another question to be answered by the present study? Arts and history, above all, make up the vivid picture of those days when Romania was reunited. The fact that the provinces were joined after hundreds of years of political separation resulted in a fragmented society, where the determination of national identity conflicted with the multiethnic and multicultural truth. One nation-one state was the desideratum of Romanians in the historical provinces of Romania. The fulfillment of the national unity (the union of Banat with Romania) which, after World War I, was made of Oltenia, Wallachia, Dobrogea and Moldavia was the result of the political events leading to the change of Temeswar into Timișoara.³ It was an event that brought the Romanian problem

¹ R. Theodorescu, M. Porumb, coord., *Arta din România. Din preistorie în contemporaneitate*, vol II. (Cluj-Napoca: Ed. Academiei&Mega, 2018), 81–92.

² On this matter, see the studies that introduce updated concepts to contemporary historiographical stream, Victor Neumann, ed., *The Banat of Timișoara. A European Melting Pot* (London: Scala&Heritage, 2019), 1–2.

³ Florin Constantiniu, *A sincere History of the Romanian People* (București, 1997), 127.

to the European attention. The rise of the political movement of Bolshevism in Russia was another threat to the peace of national states in Europe after World War I. With a faction requiring the preservation of the Austrian-Hungarian Empire, the Banat province entered the path of no return, of being a powerful voice in the debates over the formation of Great Romania. We tend to emphasize the role played by Romanians in the Banat, as they became promoters of local nationalism, adhering to the common ideological trends of other Romanian provinces. Most of the historians who studied the subject agree that World War I played a key role in the development of Romanian national consciousness, a key concept that became a reality after the war.

The formation of Romanian consciousness in art can be reflected upon by a case study: the Pompiliu Ciobanu Palace of Timișoara and the contribution of Ferdinand Gallas as a sculptor, the later devoting his career to the idea of heroism and borderless nationality. How this Romanian consciousness became visible is analyzed by the present study, focusing on the personality of lawyer Pompiliu Ciobanu, an active participant to the local movement of national emancipation, who, as an important cultural leader, stood beside other local leaders, shaping the last part of the Secession movement in Timișoara with the commission of a palace, equal in size and artistic decoration with all the others built in the period. The palace itself stands as a sign of Romanian authority in the historical province as P. Ciobanu was one of the leaders who participated at the Great Union Assembly of Alba-Iulia in 1918. The visual discourse renders in an obvious manner the connection realized by the artistic movement in the Banat in the 30's between east and west, blending classical ornaments with national figurative representations.

Romanian national renaissance appears with a simple but eloquent image on the façade of Ciobanu's palace, a cartouche in which Ferdinand Gallas, the sculptor who was in charge with the decoration, positioned images of Romanian peasants (a shepherd and a peasant woman twisting wool) adorning the front and side of the three-storey building facing the National Bank building, as a declaration of tradition, having almost didactic values. From a symbolic point of view, one may observe that the palace carrying the name Ciobanu has the Shepherd (in Romanian, *cioban[u]*) doubled by the image of the Romanian paradigmatic image. Also, the allegory includes the ideology of tradition as a perennial form of visual propaganda.

One may notice that historical experience plays a fundamental role in the identity of a nation, throughout history Romania being defined by the concept of union, from the time of Michael the Brave's union (1600) of the principalities with Romanian population (Wallachia, Transylvania and Moldavia), which transformed him into the precursor of modern Romania, establishing

the Orthodox Metropolitan seat in Alba-Iulia in a period when only the Catholic, Lutheran and Calvin denominations were recognized despite the fact that Orthodox Romanians were twice as numerous. Other events such as the 1848 Revolution carried the dream of nation building, and the concept so often referred to as the “Great Romania” owns its existence to Dumitru Brătianu, who introduced the term in 1852. This nation building can be observed in the Union of Moldavia and Wallachia in 1859 (known as Romania since the 1866 Constitution), which became a kingdom after gaining independence from the Ottoman Empire in 1881. Between 1848 and World War I, the idea of Romanian unity was promoted inside the Memorandum movement with the Memorandum Act of 1892, which, as a result, brought the Romanian conscience into the attention of Europe. As the contemporary historiography mentions, the fulfillment of the national unity is not seen as the work of a single leader (politician, government or party), but it is considered as the “historic deed of the whole Romanian nation, channeled by the political leaders with great intelligence”.⁴

In this sense, we can state that Woodrow Wilson’s self-determination theory became one of the factors leading to the establishment of the national states in Europe after the end of World War I. During the Habsburg period, Romanians were politically weak, despite their large number, but the self-determination principle, adopted by the Entente Powers after World War I, worked in their favor, although the Banat was partitioned between successor states after the Trianon Treaty. This happened in a period when the Banat Germans and Hungarians controlled the economy and Romanians were not visible, as I have already mentioned. As a consequence, they started promoting a progressive regional national discourse. Such a case in point is the Ciobanu Palace with the layouts of Romanian identity.

The Ciobanu Palace represents a gesture of authority that ended the Secession style in the Banat, not in a geometrical distribution of decoration but in a figurative symbolic outline. It was the fourth palace built in line on the former place occupied by the Citadel of Habsburg Timișoara, the last in line after the Timișiana Bank (1911), J. Klein Palace (1911), Lipot Gombos Palace (1912) and Ciobanu Palace (1924–1926). Comissioned as an eclectic construction more than a Secession one, the arhitect Mathias Hubert signs the blueprints reajusting the historical discourse about the past. The theme of the Romanian Shepherd was reinacted on the facade of another paradigmatic building in Timișoara, that of the Prefecture Building.

Among the vast array of cases which testify how the past was activated

⁴ Ibid., 301–302.

for current political aims, we can mention Ferdinand Gallas, who was commissioned by the local authorities to create the bas-relief scenes in which he positioned the paramount image of Romanian tradition⁵ (the shepherd and the peasant woman), or a girls' round dance (at the Girls' School in Timișoara, today in Corbului Street).

A short biography of the sculptor Ferdinand Gallas (1893–1949) who made these bas-reliefs positions his creation in the artistic movement of the period, with influences from Russia. Among the monuments realized for Romanians promoting a progressive regional national discourse, we can also mention the World War I fallen soldiers' memorials at Ciacova and Șandra, ornaments at the Kuhn pharmacy, alto-relief of the Workers' Hostel in Timișoara. Annemarie Podlipny Hehn, who published his biography, mentions that he managed to publish some of his ideas in the "Periscope" Literature and Art Review, in Arad, where he posted pictures of the monuments, along with translations from Russian.⁶

We do not know how Gallas came into gaining the commission for the decoration of the Ciobanu Palace, what we see though is a special realization carrying the artistry of a sculptor educated between 1919 and 1921 at the Moscow Academy of Arts.

The last Secession palace built in Timișoara, the Ciobanu Palace, documents the trend of a period when Romanian values started to be present in the artistic milieu. Romanians were part of the historical multiethnic province that changed after the union with Romania, an episode of national affirmation, best expressed by means of artistic imagery. Pompiliu Ciobanu, the lawyer who commissioned the palace as his own residence, had, in the years that followed, an attitude of supporting Romanians to express and identify themselves as an Orthodox majority, as he was among the patrons who contributed to the construction of the Orthodox Cathedral in Timișoara. He was the founder of the Romanian–Hungarian Commerce Chamber in Budapest, among other social foundations performing a rich cultural activity.⁷ Romanian tradition in art started to develop in a milieu defined by European traditions, the Banat province

⁵ Ioan Augustin, "Arhitectura interbelică și cheștiunea arhitecturii din România în secolul XX," in *Teme ale arhitecturii din România în secolul XX* (București: Ed. Institutul Cultural Român, 2003), 245; *Spațiul modernității românești. 1906–1947* (București: Ed. Fundației Arhitect Design, 2011).

⁶ On the issue of Gallas bibliography and work, see Ioachim Miloia, "Sculptorul Ferdinand Gallas," *Analele Banatului* III, aprilie-iunie (1930): 63–72; *Ferdinand Gallas- monografie* (Timișoara: Ed. Artpress, 2002); *Imagini ale identității naționale* (Iași: Ed. Institutul European, 2007).

⁷ M. Gruneanțu, L. Ionescu *Contribuția avocaților din Transilvania și Banat la Marea Unire* (Cluj-Napoca: Argonaut, 2018), 275.

unfolding one of its multicultural specificities. How Romanians became patrons of the arts in this nation – defining period has been the topic of this study, a pre-
amble to a largely debated subject in contemporary historiography.

CONSIDERAȚII ASUPRA UNUI EPISOD ÎN ISTORIA
ȘI ARTA SECOLULUI XX: STUDIU DE CAZ –
PALATUL CIOBANU DIN TIMIȘOARA

Rezumat

Redefinirea provinciei Banat în perioada interbelică a însemnat o reorientare către valorile tradiționale ce sunt exprimate în arta de sorginte europeană, stilul Secession și ultimele clădiri realizate în plin modernism. Palatul Ciobanu din Timișoara este un caz aparte prin definirea identității și promovarea valorilor tradiționale în plan vizual prin intermediul basoreliefurilor de pe fațada realizată de Ferdinand Gallas. Tema țaranului român atestă cu elocvență didactică apartenența comanditarului, avocat Pompiliu Ciobanu, la mediul românesc, activ participant la Marea Unire din 1918 și susținător al cauzei afirmării naționale. Pe locul liber rămas după dărâmarea cetății fortificate Vauban, în primul deceniu al sec. XX se ridică palate emblematice pentru comanditari și mediul lor etnic și cultural. Un astfel de palat cu valoare identitară este și palatul Ciobanu construit între 1924–1926 de către arhitectul Mathias Hubert.

Fig. 1. Ciobanu Palace, front view, detail of Romanian peasant theme frieze, Ferdinand Gallas, Timișoara, 1924–1926 (restoration in process – 2020). / Palatul Ciobanu, fațada, cu detaliu reprezentând friza cu tema țărânului român, Ferdinand Gallas, Timișoara, 1924–1926 (în timpul restaurării – 2020).

Fig. 2. Ciobanu Palace, Mathias Hubert-architect, Ferdinand Gallas-sculptor, Timișoara, 1924–1926 (detail of the façade cartouche). / Palatul Ciobanu, arhitect: Mathias Hubert, sculptor: Ferdinand Gallas, Timișoara, 1924–1926 (detaliu: cartușul de pe fațada imobilului).

Fig. 3. Façade of Eliza Ionescu School (School for Girls), high relief detail, Ferdinand Gallas, Timișoara. / Fațada Școlii Eliza Ionescu (Școala de fete), altorelief, detaliu, Ferdinand Gallas, Timișoara.

Fig. 4. Monument for fallen war heroes, F. Gallas, Șandra (Timiș County). / Monument dedicat eroilor căzuți în război, F. Gallas, Șandra (județul Timiș).

NARAȚIUNILE IDENTITĂȚII: REPREZENTĂRI ALE INDIEI ÎN MENTALUL ROMILOR DIN ROMÂNIA*

Sînziana Preda**

Cuvinte cheie: romi, India, țigani, identitate

Keywords: Roma inhabitants, India, Gypsies, identity

Ideea lucrării de față s-a conturat în proiectul “The Untold Story. An Oral History of the Roma People in Romania”, derulat de către Universitatea Babeș-Bolyai & University of Iceland, în perioada 2014–2017. Proiectul a reprezentat o cercetare extinsă asupra trecutului și prezentului comunităților rome din rural și urban, valorificând în principal documentul de tip oral, acesta constituind, și pentru studiul nostru, sursa de bază.

Una dintre temele sondate în ghidul de interviu a făcut referire la obârșia neamurilor rome; mai precis, felul în care membrii lor își definesc percepția originii etnice. Astfel, au fost chestionate reprezentările persoanelor intervievate vis-à-vis de India, ca loc de pornire a strămoșilor lor spre Europa. Ideea apartenenței asiatică este indisolubil legată de mișcarea de construire/recupere a identității rome în postsocialismul românesc, o mișcare desfășurată în toate țările ex-comuniste¹ unde minoritatea trăiește.²

În narativa naționalismului rom, India constituie un element cheie în construcția identitară. Din centrul subcontinentului au venit strămoșii țiganilor, în secolul XII³, pentru ca două veacuri mai târziu să îi găsim în Europa. În

* Cercetările care au condus la aceste rezultate au primit finanțare din partea Mecanismului Financiar al Spațiului Economic European 2009–2014 prin contractul nr. 14SEE/30.06.2014.

** Universitatea de Vest Timișoara, Departamentul de Sociologie, b-dul V. Pârvan, nr. 4, e-mail: sinziana.preda@e-uvt.ro.

¹ “Pe lângă India, Europa de Est este al doilea loc important în topografia națiunii rome,” în László Foszto, *Colecție de studii despre romii din România* (Cluj-Napoca: ISPMN, Kriterion, 2009), 42.

² “Această mișcare a fost inițiată în anii 1970, gravitând între două centre, făcând referire deopotrivă la originea indiană a romilor și la rădăcinile est-europene ale naționalismului rom.” Foszto, *Colecție de studii*, 39.

³ După alte surse, secolul X sau XI.

acest sens sunt invocate și mărturiile de ordin lingvistic⁴, ele stabilind relația de filiație între populația plecată din Asia și cea ajunsă pe continentul nostrum.⁵ Dovezile privind limba sunt, de altfel, cel mai întâlnit tip de dovezi amintite și de către majoritatea interlocurilor noștri, drept suport al teoriei obârșiei indiene. Producțiile de la Bollywood (vizionarea de filme și seriale) reprezintă sursa principală pentru această convingere.

“(Eu nu sunt la curent: rulează acum un film indian la televizor?) – Sînt seriale, da’ ăștia-s îs, ăștia-s țigani, ăștia-s...De acolo ne tragem! (De unde știți asta?) – Din India! Păi India! Bun, că noi ne tragem din sămânța lui Adam, lu’ copilu’ lu’ Adam, din Cain, numa’ vedeți, acolo îs, îs romii, în India! (Cine v-a spus asta?) – Păi, ne tragem. Da’ știu că ăștia vorbesc țigănește, sînt cuvinte care le-am înțeles eu la televizor, sînt mulți! Din India! Urmăresc la televizor...filmul’ ăsta, indian. Îmi plac, vedeți? Că tot, sînt cuvinte care le mai înțelegem! Ei, că majoritatea ei vorbesc engleza, și jumate hindi. Că ei o fost ocupați de engleji. Aseară o fost seriale [în] care sînt cuvinte [pe] care le-am înțeles. (Dați-mi exemple de astfel de cuvinte) – Vedeți, la apă, noi zicem «pái». Și ei zi un pic [altfel], «pain».⁶ (Pain?) – Un pic. La «copil» noi zicem «seav», da’ ei zic și ei «seav», «seav».⁷ La «mulțumesc» îi zic ei...«sukar».⁸ ăsta-i «frumos»! Și sînt mai multe cuvinte care le înțeleg, da’ sînt ălea care nu mai, că deja de câți ani, că toți romii – de când sîntem noi aicea...nu mai...Iacă ei, majoritatea... Vedeți, no, că ei vorbesc jumate engleza și jumate...îi India. Numa’...mai sînt care să înțelegem cuvintele...lor”⁹

Prin urmare, pentru unii dintre intervievați, cinematografia indiană prilejuiește o imagine în oglindă, raportat la asemănările culturale între țigani și indieni. Serialele le generează un soi de efervescență, prin similitudinile de lexic, de ethos, pe care le expun. Uneori deschid chiar interesul pentru hindi și dorința (în rândul tinerilor) de a călători în India¹⁰. “Io v-am spus, țâgani, un

⁴ *The Romani language is clearly of Indic origin, and that clearly points to India as the country of origin of the Romani people*, vezi Yaron Matras, “Roma Language and Roma Culture,” în *Romani Worlds: Academia, Policy and Modern Media*, E. Friedman, V. A. Friedman, eds. (European Academic Network on Romani Studies – Romanian Institute for Research on National Minorities, 2015), 336.

⁵ Fosztó, *Colecție de studii*, 39.

⁶ În hindi, corect, “paani”.

⁷ De fapt, în hindi, “baccē”.

⁸ În limba indiană se folosesc mai multe expresii de mulțumire, una dintre acestea, informală (în mediul familial, cu prietenii) fiind “shukriyaa”.

⁹ C. G.

¹⁰ Mai precis, exemplul unei tinere care a învățat limba hindi prin vizionarea serialelor – Camelia Petriu, *Belonging, Stigma and the Art of Getting by. The Case of a Roma Community in Romania*, Master’s Thesis (Lund University, 2012), 58–9.

popor de-ăsta nomad, nu știe de unde și-or luat toate obiceiurile, prin câte or trecut ei din India, de-acolo de unde să zâce că venim. În orice caz, eu urmăresc serialele astea indiene, este la șapte și un sfert un serial, «Mica mireasă», și io dacă văd serialul ăla, văd multe obiceiuri de-ale noastre!»¹¹ Intervievata consideră că o populație veșnic în mișcare a împrumutat tradiții de la populațiile cu care a intrat în contact în lungile sale peregrinări, dar accentuează corespondența cu obiceiurile indiene, îndeosebi cele privitoare la relațiile familiale, strategiile matrimoniale și cele de conservare a neamului (interdicția căsătoriilor între grupuri diferite de țigani, ceea ce trimite la interzicerea mariajelor între castele indiene).

Unii dintre intervievați, preocupați să aprofundeze informațiile despre îndepărtata origine, aduc în sprijinul constatărilor pe marginea filmelor și informații din literatura dedicată istoriei romilor de pretutindeni. «Cele patru dialecte – ursăresc, căldărăresc, spoitoresc și carpatic – au cam 40% dintre cuvinte, sînt de origine indiană. E clar că ăsta este singurul lucru prin care demonstrăm clar că ne tragem din India. Ceilalți 60% au venit din...de-a lungul mersului ca...popor migrator. În cele patru dialecte avem, cam 60% dintre cuvinte sînt cuvinte comune, ne înțelegem între noi».¹² În general, membrii grupurilor cu care am interacționat în cadrul proiectului consideră că există un grad de similaritate între graiurile lor, ceea ce permite țiganilor din România să se înțeleagă – la nivel primar – între ei. Cu comunitățile de gitanos, manouche, lovara sau altele răspândite pe mapamond, comunicarea este dificilă, având în vedere influența lexicului din țările gazdă și separarea de veacuri a grupurilor rome.

Problematica obârșiei se activează și atunci când contactul cu populația indiană devine unul direct. Asemenea întâlniri se produc în rîndul celor plecați în străinătate, îndeosebi în Marea Britanie, țară cu procent ridicat de rezidenți și imigranți indieni. ««Uite – zic –, în țara mea pe țigănește, pe limba mea, [se] zice așa, așa.» «Păi – zice –, și la noi.» Și el o deschis un cuvânt, eu am mers mai departe. Eu ziceam ceva, el zicea mai departe. Dar îi foarte, foarte, foarte, n-aș fi crezut...Deci, când am vorbit cu ei, am rămas foarte impresionat, dar și ei de mine. «Da' cum – zice – tu român de-acolo din România, [din] partea cealaltă a continentului, și aceleași cuvinte le folosiți?» (Ați fost în India?) – Nu, am fost în Anglia și am lucrat la un restaurant indian. (Ei știau că există țigani în România?) – Absolut, absolut. Și știe [că trăiesc] și-n Ungaria, și în Balcani, și peste tot».¹³ În astfel de cazuri, atitudinea persoanelor ce parcurg experiența contactului este întotdeauna una de surpriză: discuțiile revelatoare pentru

¹¹ Margareta Iancu.

¹² Anghel Năstase.

¹³ Petru Balogh.

asemănările de vocabular îndeplinesc o funcție de confirmare a ideii originii comune romi – indieni.

În alte împrejurări, întâlnirea cu persoane de origine indiană nu este la fel de surprinzătoare, sau cel puțin nu îndeplinește respectiva funcție de confirmare. Dialogul se leagă greu, în circumstanțele identificării de către parteneri de discuție a unui număr redus de termeni similari în indiană și în dialectul neamului de care aparține interviuatul. “(Cu cetățeni indieni ați încercat să vorbiți vreodată?) – Păi am încercat așa, am mai vorbit în franceză. Da...mai știa câte un cuvânt. Cum zicem noi «so», [adică] «ce?» Și ei zăceau «so». Știi, când întrebau ceva. (Acei indieni știu că există țigani în România?) – Da’ țigani... Să vă zâc, domnișoră dragă: de ăștia, țigani, sînt în toate țările. Noi am fost în Polonia, am găsat acolo romi, cum sîntem noi, de vorbeau țigănește. Da’ nu vorbeau așa clar. Noi nu ne înțelegeam așa clar cu ei, cu vocea. Știi? Că nu vorbeau așa clar. Sînt și în Polonia. Și în Polonia, și-n în Franța, și-n în Ungaria. Și-n Danemarca erau țigani!”¹⁴ Concluzia nu privește proveniența indiană, ci punctează omniprezența țăganilor: este un prilej pentru cei ce povestesc să afirme distincția între neamul lor versus alte (sub)grupuri rome și nivelul de înțelegere cu acestea.

Un argument al apropierii față de India a fost semnalat de către unii dintre conlocutori, cu referire la similaritatea vestimentației. Hainele femeilor, evidențiate prin aprecieri asupra culorilor și croiului, sunt cel mai ades indicate drept repere ale descendenței asiatice. “Deci io am văzut și indieni prin Franța. Și ei poartă tot un port așa ca noi, dar nu are încrețit. Are un material și îi învelit așa... pe cap, și dat drumu’ așa, jos. Și ei poată coade, cum purtăm noi păru’ împletit, și câte o vorbă mai are așa, în țigănește. Și-s mai negri un pic”.¹⁵ Interlocutoarea remarcă detalii de îmbrăcăminte, de stil, inclusiv de culoare a pielii, puse în analogie cu propriul ei grup etnic, al cortorarilor¹⁶, comunitate ce a păstrat până astăzi propria specificitate în vestimentația ambelor sexe. Culoarea cortorarilor de odinioară este văzută ca element de asemănare cu lumea indiană. “Acuma la noi, de un timp, s-o mai corcit. Mai sînt și mai frumoși, așa, mai albi, da’ majoritatea erau mai închiși la față, mai bruneți. (Cine cu cine s-a corcit?) – Apăi mai era câte o țigană, și care umbla cu câte un român, și uite așa, uite... (Cortorăriță?) – Cortorărițe. (Și de atunci s-au făcut mai...?) – Păi s-o mai făcut mai albi (râsete)”.¹⁷ Referirea la amestecul cu majoritarii este o glumă, corto-

¹⁴ A. N.

¹⁵ A. N.

¹⁶ Cortorarii trăiesc în Transilvania, constituind una dintre comunitățile conservatoare de țigani (alături de gabori și căldărari, de pildă). Cei analizați în cercetarea noastră provin din județele Sibiu și Brașov.

¹⁷ A. N.

rarii fiind un neam conservator, cu căsătorii strict endogame, o relație în afara cutumei fiind sancționată cu excluderea din grup a respectivului/respectivei.

Experiențele directe cu locuitorii actualului stat indian sau cele mediate de producțiile cinematografice sunt, cel mai adesea, precedate de un stadiu de cunoaștere a chestiunii obârșiei de neam. El variază de la o persoană la alta. Pentru unele, debutează în familie, ideea originii fiind comunicată de către vârstnici, de regulă bunicii. “(Despre India ați auzit din bătrâni?) – N, nu. Și de la bătrâni, daaa’ mulți ziceau atuncea, când eram eu copil, că noi ne tragem de la indieni! (Ziceau aici, în sat?) – Da, și...Da, mai zice. (Bunicii?) – Da, da, da, bunicii. Și atuncea o mai ziceau și...românii, pă unde mai treceam noi, așa. «Că voi, țigani, vă trageți din India!» Și-atuncea mi-o intrat mie în cap”.¹⁸

În acest caz, bătrânii au reprezentat calea de transmitere a teoriei apartenenței. Nu este clar dacă se face referire doar la bunicii povestitorului sau, grosso modo, la vârstnicii din comunitatea sa. Evidentă este însă internalizarea – întâlnită și la alți romi – a narativei vehiculate de gadje.¹⁹ Faptul denotă că acum circa 50 de ani, în vremea copilăriei intervievatului, proveniența asiatică a țăganilor era un soi de “common knowledge”. Această cunoaștere este cel mai probabil o achiziție din sfera cunoașterii avizate, din mediul în care a fost studiată problematica romă. Într-o altă mărturie, povestea romilor este evaluată ca nebulosă, un volum de informații mai mult sau mai puțin clare, mai mult sau mai puțin disparate și transmise oral, pe diverse căi, cei în cauză lăsându-se “învățați”, influențați, pe fondul imposibilității de a se documenta științific asupra propriei origini. “Istoria țăganilor nu prea mult le cunoaștem cu adevărat, cum s-o-n-tâmplat, de unde provine țăganii, ce-i istoria țăganilor. Nu mult [se] știe în cazul ăsta. Daa, de exemplu, eu, personal, așa am fost învățat, că provenim din India. (Cine v-a învățat?) – Deci așa...oamenii de rând ne-au spus că țăganii provin din India. Și noi așa, cum am fost fără carte, pe vremea aia, așa am acceptat”.²⁰

Pentru alți intervievați, subiectul legăturii cu India este unul cu care au intrat tangențial în contact, în deceniile postdecembriste, în școală²¹ și prin intermediul politicilor recuperatoare promovate de activismul rom. Rădăcinile de neam sunt înțelese mai degrabă ca fiind apropiate de zilele noastre²², legate cel mult

¹⁸ C. G.

¹⁹ Romii îi numesc pe non-romi “gadje”/ “gaje”.

²⁰ Șandor Lakatoș.

²¹ “(De unde ați auzit de venirea din India?) – Tot din cercuri, din...Și de pe la școli, și de pe la oameni care-s mai umblați, că de-acolo provin. Deci, temelia și originea, așa se zice, că de-acolo se trage. Și-acuma, până unde s-o răspândit, nu știu.” – Petru Balogh.

²² După cum constata și Olivera: “Întrebați despre originile lor îndepărtate (de mai bine de zece secole...) și așa-zis fondatoare, romii mi-au răspuns în termeni și într-o logică indisociabile de contextul româno-transilvan contemporan”. Martin Olivera, *Romanes: tradiția integrării la Romii Gabori din Transilvania* (Cluj-Napoca: ISPMN, Kriterion, 2012), 54.

de străbunici. Cât despre “India, chestiile astea nu prea vorbeau bătrânii: numai noi, contemporanii, ne asimilăm cumva ca provenind din India. (Cum vă explicați asta?) – Probabil nu s-o vrut sau sînt documente care n-au intrat în posesia noastră. Știm că prima atestare documentară e la...ca lucrători, la mănăstiri. (Bătrânii v-au povestit că bunicii lor ar fi fost robi?) – Nu, nu, chiar deloc”.²³ Ocultarea mărturiilor despre romi, speculată de către povestitor, indică, de fapt, lipsa de interes față de un atare subiect. Disprețuiți de către societate, aflați în condiția de robi într-o lume care intra cu greutate în modernitate, ȝiganii nu aveau cum să stârnească interesul lumii academic.²⁴

O altă perspectivă pare să afirme, la rîndu-i, faptul că vîrstnicii pot fi cu greu socotiți vectori al memoriei colective, referitor la apartenența indiană. O cauză ar fi neștiința de carte. “(Bătrânii v-au povestit ceva despre faptul că ȝiganii provin din India?) – Să vă spun drept, erau niște oameni cam fără școală. Aveau puține clase. N-or avut condițiile noastre, vorbesc în urmă cu 50 de ani. Aveam 8 ani, cînd am putut să înțeleg mai bine. Am discutat despre treaba asta. Nu prea știau. (Așadar, nu au zis nimic despre...) – Despre India și nu știu ce, nu știu...Pentru că, să vă spun adevărul, nu era atîta pregătire, să citească. Tata n-avea decît 3 clase. Mama nu știu dac-o avut niciuna. Nu știa să scrie, nu știa să citească”.²⁵ Povestitorul leagă ideea indiană nu de transmiterea ei prin intermediul memoriei intergeneraționale, ci de posibilitatea de a o studia în cadrul sistemului de educație. Altfel spus, interviueatul așteaptă cunoșterea de la o instanță exterioară comunității (cartea) și nu din memoria intracomunitară.

Însă nu lipsa de carte explică vaga cunoaștere de la nivelul memoriei colective. În cazul multor populații iliterate (triburi), narațiunea originii s-a păstrat intactă: prin urmare, memoria familială (și/sau comunitară) a constituit vehiculul prin care povestea fondatoare s-a perpetuat din generație în generație. Se pune întrebarea dacă acest pattern se putea reproduce în cazul valurilor de populație indiană, dispersate în toată Europa, valuri ce au avut de întîmpinat situații și provocări noi. Au existat inerente dificultăți ale procesului de adaptare, cît și un anume grad de aculturare, realități conjugate cu faptul că pentru mai multe secole, ȝiganii nu au fost o populație sedentară; este posibil ca fiecare relocalizare să fi atenuat, să fi alterat amintirea venirii din India, iar peste aceasta să se fi suprapus memoria altor experiențe, legate de o perioadă mai scurtă sau mai lungă de ședere într-un anumit loc. La sosirea în Europa,

²³ C. X.

²⁴ Cu unele excepții: lucrarea lui M. Kogălniceanu, *Esquisse sur l'histoire, les moeurs et la langue des Cigains* (Berlin, 1837) sau cele ale lui Heinrich von Wlislocki (începînd cu 1880).

²⁵ Adamiță Căldăraș.

amintirea apartenenței asiatice era intactă: însă pentru motive neclare, ea nu a rămas un argument major în mentalul migranților, fiind treptat pierdut.²⁶

Astfel, odată ce s-au stabilit într-o zonă, pentru o perioadă mai lungă, colecțiile rome au dezvoltat subculturi diferite și, în consecință, proiecții particulare asupra originii lor ancestrale. Experiența lui Martin Olivera în demersul de a deconstrui “inventarea țiganilor” este elocventă: “Să confruntăm această definiție²⁷ cu realitatea gaborilor: «– Știți că țiganii sunt veniți din India, nu? – Da...mă rog, țiganii, da...poate...noi, nu. Noi, noi am ajuns prin 1300, cu Attila, cu ungurii.» Sau altă variantă: «– Da, da, așa este, din India [adică: dacă o spuneți dumneavoastră!], dar rumungurii²⁸ vin din Africa. De asta sunt așa negri și au nasul mare și buzele groase, așa [gesturi expresive]...» În timp ce unii susțin nou «maghiaritatea» fundamentală a gaborilor, în ochii altora faptul că vin din India sau din Benelux contează mai puțin, însă că rumungurii sunt originari din Africa, asta este fără îndoială!”²⁹ Constatările de teren ale lui M. Olivera denotă ruptura evidentă între o memorie pierdută la puțin timp după sosirea în Europa (devreme ce este indicat anul 1300) și o istorie auto-construită, ce valorifică momente, fapte, elemente favorabile pentru gabori. În cultura dezvoltată de ei, nu există loc pentru acea memorie: “«romanes» [...] face trimitere exclusiv la «felul de a fi al gaborilor». [...] romanes nu are nimic de-a face cu ipotetica origine indiană a strămoșilor celor pe care azi îi numim gabori.”³⁰

Unii autori atrag atenția asupra faptului că memoria comunităților de țigani, coruptă de-a lungul timpului, a lăsat loc și interpretărilor incorecte sau care indicau drept locuri de obârșie țări unde migranții au poposit la un moment dat. Ca materie foarte fragilă, volatilă, memoria este alterabilă, supusă deteriorării provocate de succesiunea epocilor, a experiențelor îndeosebi negative, traversate de comunități. Asemenea experiențe nu au lipsit din viața urmașilor indienilor porniți spre Europa în primele veacuri ale mileniului I. Ele s-au

²⁶ *When the Roma first arrived in Europe they were able to tell people that they had come from India; but this did not become general knowledge and in time it was forgotten by the Roma themselves.* În “ROMANINET – A Multimedia Romani Course for Promoting Linguistic Diversity and Improving Social Dialogue: Report on Roma People,” (Lifelong Learning Program, KA2 LANGUAGES, 2012), 3, <http://www.romaninet.com>.

²⁷ Olivera se referă la descrierea pe care *Le dictionnaire de la langue française* (Petit Robert, 1991) o dă termenului “țigan”: “Țigan: numele unui popor (care se numește pe sine rom), venit din India, apărut pentru prima dată în Grecia și în Europa Orientală spre sfârșitul secolului al XIII-lea și apoi în secolul al XV-lea în Europa Occidentală, care a dus o existență nomadă și practica diverse ocupații mărunte”. Olivera, *Romanes*, 54.

²⁸ Cu varianta “romunguri”, rumungurii sunt romi din Transilvania, vorbitori în trecut de limbă maghiară și dialecte țigănești.

²⁹ Olivera, *Romanes*, 54.

³⁰ Olivera, *Romanes*, 62.

conjugat cu lipsa de exercițiu în cultivarea memoriei (lipsă a cărei rațiuni nu le cunoaștem), altfel spus cu ceea ce Hancock numește “uitare”. “While some of the earliest Roma told the Europeans that we had come from India, this fact was not generally known, and was eventually forgotten even by our own people. As a consequence, a great many incorrect, and sometimes bizarre, hypotheses gained currency”.³¹

Anumiți conlocutori și-au exprimat îndoiala vis-à-vis de ideea venirii din Asia, având versiuni generate de propriile observații și lecturi. O carte intitulată “De unde provin țigani”³² a creat de pildă convingerea că India este locul spre care țiganii s-au îndreptat la începuturile lor, nu cel din care provin. Povestea însușită din carte explică – în viziunea interviuatului – cum s-a născut bine-cunoscuta teorie a originii indiene. “Am citit că noi [am] provenit dintr-un trib numit «cyngar», care provine din Egipt. Care o trăit într-o prăpăstie, într-o vale, o trăit izolați de restul lumii și poporul ăsta era un popor care n-o vrut să muncească deloc. Deci n-o plantat nimica, n-o muncit nimica. Deci tot ce-o fost în jurul lui, o distrus tot, tot, tot. Deci animalele și plantație, tot. Și până la urmă, soarta asta le-a obligat pur și simplu să scape, să iasă din valea aia. Că n-o, n-or mai, n-or mai avut...traiu’, supraviețuire, de a trăi. N-or mai avut ce să facă și... foamea le-or dus să iasă afară, de acolo, din valea aia și o început să se răspândească în toată lumea. Și scrie – o scris în cartea aia – că majoritatea tribului ăsta o pornit spre India. O pornit și s-o deplasat în India. Și din cauza asta știe romii așa, și o rămas așa în memoria oamenilor, că provine țiganii din India. Da’ cu adevărat din Egipt o pornit, de-acolo”.³³

Dispersarea globală a romilor i-a adus în contact cu toate populațiile, ceea ce s-a tradus și în fenomenul de aculturare, o evidență ce îmbracă o nuanță hazlie în viziunea aceluiași narator. “Dacă vedeți acuma, sînt țigani din ăștia, țigani cu pălării mari, cu mustață mare. Deci ăia... (Numiți «gabori»? – Gabori țigani. Deci țiganii ăștia vedeți că au stil de mexican! (...De mexican?) – Da, da, păi cu pălării, cu mustață. Exact așa să îmbracă, s-o îmbrăcat și mexicanii...pe vremea aia. (Credeti că au legătură cu Mexicul?) – Au, au! Deci obiceiurile provine tot timpu’ de acolo de unde s-a stabilit țiganii. (Bine, bine, mexicanii sunt pe alt continent, cum să fi ajuns ei acolo?) – Deci țiganii s-o răspândit nu numai pe continente, ci în toate globu’, pe toată lumea...s-or...Deci vedeți că țiganii sînt în toate”.³⁴

³¹ Ian F. Hancock, “Network Discussion 2: Romani cultural identity,” în *Romani Worlds: Academia, Policy and Modern Media*, 240.

³² Naratorul relatează că în urmă cu aproximativ treizeci de ani a primit de la un țigan maghiar o lucrare (scrisă în limba română): nu am putut identifica volumul (interviueatul nu se mai afla în posesia lui și nu își amintea autorul).

³³ Șandor Lakatoș.

³⁴ Șandor Lakatoș.

Relatarea este elocventă pentru importanța acordată acelor aspecte culturale vizibile, ușor accesibile vizual tuturor și la fel de ușor interpretabile. Drept dovadă, o argumentație similară, adică valorizând tot elemente de patrimoniu cultural. “(De unde au început străbunii ȝiganilor să vină?) – Deci eu am citit... Unele [unii] zice că din India, eu zic că nu. (De ce spuneți asta?) – Știți de ce? Nici un fel de lucru...Deci dansu’...lucru de mână...un cântec, sau nici nu știu ce să mai zic, nu seamănă cu al lor. Portu’, de exemplu. Nu! Noi așa cum...cred eu, io zic că noi revenim [devenim] din, de la evrei. Da, că ei o fost mai alungați, așa ca noi și pă ei Dumnezo [i-]o ales”.³⁵ Romii și evreii ar împărtași, în cheia voinței divine, aceeași soartă, ca popoare dintotdeauna marginalizate, izgonite, a căror evoluție a fost decisă de alții. “Adică ȝiganii și evreii sunt din același neam?” – Da, io așa cred. După mine, da. Fiindcă și portu’ lor, dansu’, și-i fuje [fuge] mintea și la ȝigani (ca la evrei, n.n.)”.³⁶

Ipoteza originii comune a acestor etnii nu este nouă, ea fiind documentată în literatura de specialitate și vehiculată atât de non-romi, cât și de către romi. “[...] We ourselves are as uncertain about our origins as is the general gazhikano population³⁷ – and that uncertainty serves only to sustain the universal Hollywood image. Some of our own people have said that we are Berbers or Jews or Egyptians, or were a presence in the Roman Empire, thus giving the stamp of legitimacy to such claims. It is the very existence of this nebulous identity that has contributed to the ease of its manipulation”.³⁸

Într-o altă variantă, nu ni se dezvăluie un loc anume de apariție a romilor, însă este subliniată extinsa lor prezență, din punct de vedere geografic. Fără să cunoască literatura ce reface multiplele trasee ale strămoșilor³⁹, interlocutoarea oferă, prin narațiunea sa, tocmai expresia realităților documentate de istorici. “De fapt, ȝiganii erau popoare migratoare, erau răspândiți în toată lumea. Nu-s...Eu nu cred că o venit de la indieni sau că-s din India. (De ce nu credeți?) – Nu cred! Pentru că...Și bunica a zis! Că de când se știe, ȝiganii erau răspândiți în toate țările și-n toată lumea. Niciodată n-or avut un loc al lor, aparte. Acuma Dumnezeu știe, nu știu ce să zic”.⁴⁰ Interlocutoarea totuși

³⁵ Magdalena Lakatuș.

³⁶ Magdalena Lakatuș.

³⁷ Gadje.

³⁸ Hancock, “Network Discussion 2,” 241.

³⁹ *One theory suggests that after they left India, the Roma migrated west to Iran (Persia) and the Arabian Peninsula, with some splitting off to the north to Central Asia (although some argue that the Central Asian group arrived in an earlier migration). Some groups moved westward to Byzantium and the TransCaucasus, reaching Europe no later than 1250. By the 1300’s, their migration had reached South-Eastern Europe; by the 1400’s, Western Europe. În “ROMANINET,” 3.*

⁴⁰ Liuba Fuss.

admite că “sînt multe, multe cuvinte țigănești în limba indiană”⁴¹ și investește Divinitatea ca singura instanță ce clarifică legătura țigani-indieni. Bunica este indicată drept factor ce validează credința interlocutoarei despre omniprezența țiganilor. Ei sunt pretutindeni întâlniți, dar fără a avea o patrie.

Astfel, țiganii sunt văzuți ca oameni dezdăcinați și – conform altei narative – chiar mai mult, alungați, victime ale exploataării, de către populațiile care le-au fost, într-un moment sau altul, vecine. “Nu există oraș, nu există țară, să nu fie țigani. (Acest lucru era scris în cartea aceea, «De unde provin țiganii»?) – În cartea aceea o fost scrisă, da. Și o mai fost scris că țiganii o fost retrași tot pe marginea orașului, pe vremea aia și...(De ce?) – Pentru că ei o fost respinși din comunitățile, tot timpul, afară. (Din ce motiv?) – Pentru motivu’, păi pentru că n-o putut să [se] acomodeze cu restu’ oamenii [oamenilor]. (De ce?) – Pentru că...Deci [de] țiganii s-o folosit tot timpul, de când există țigani pe pământul ăsta, totdeauna s-o folosit de ei. Pentru că erau, de exemplu, cântăreți, foarte buni cântăreți⁴², meseriași buni⁴³, aveau...O scris în cartea aia că aveau fete frumoase și s-o folosit numai de fetele lor, de femeile lor, de munca lor, de distracția lor. Și când s-o plictisit, le-au mânat [alungat] departe. Deci nu mai aveau nevoie de ei, iar aduceau pe alții. Un fel de...Țiganii trăiau un fel de viață nomadă și de asta s-or răspândit în toată lumea așa”⁴⁴.

Rezultă din această relatare, pe marginea unei cărți lămuritoare prin titlul ei, că exotismul culturii migranților indieni a atras societățile unde s-au stabilit. Condiția de străini, de tolerați, i-a făcut însă simplu de exploatat. Ușurința manipulării îndepărtaților antecesori este văzută drept o cauză ce va contribui la starea de mai târziu a urmașilor, robia. O atare situație, care le-a anulat dezvoltarea spirituală firească, a influențat inclusiv nivelul de cunoaștere a țiganilor asupra propriei origini de neam. “(În familie vi s-a povestit de unde veneau țiganii?) – Da, da, da’ sigur că foarte multe zvonuri s-au auzit și...Pentru că

⁴¹ “Sînt. M-am uitat la filme din ăstea și chiar eram ăăă...(Cele de la Bollywood?) – Chiar eram surprinsă [răsete]. Eram surprinsă când auzeam câte un cuvânt. Și exact același lucru însemna, ca și în limba țigănească. (Deci există o legătură cât de cât?) – Da, da, este. Este. Acuma Dumnezeu știe, nu știu, nu pot să-mi dau seama.”

⁴² Povestirea trimite la descrierea făcută de Kogălniceanu țiganilor robi, a căror muzică era preferată, pentru dans, celei europene. Michel de Kogalnitschan, “Esquisse sur l’histoire, les mœurs et la langue des Cigains, connus en France sous le nom de Bohémiens,” în *Mihail Kogălniceanu. Opere. Scrieri istorice*, Andrei Oțetea, ed. (București: Fundația Regală pentru Literatură și Artă, 1946), 577.

⁴³ Pe teritoriul românesc, țiganii au acoperit – prin unele ocupații și meșteșuguri – mai multe zone “gri” ale economiei. Viorel Achim arăta în studiile sale că satisfacerea cererii de unelte agricole (până la mecanizarea și comunizarea agriculturii), s-a datorat câtorva grupuri, precum fierarii. Gabriel Bălănescu, în *Romani Worlds: Academia, Policy and Modern Media*, 279.

⁴⁴ Șandor Lakatoș.

țigani o fost fără pregătire, fără școală, au acceptat orice învățătură. Deci tot ce s-a auzit în privința țăganilor. Și fără să știm, am acceptat toate ce le-am auzit de la unguri sau de la români care au avut pregătire oleacă”.⁴⁵

Interogat asupra probabilității de a fi fost “contaminat” de mass media, cu privire la ideea provenienței asiatice, interlocutorul neagă, invocând neputința de a se informa (și de a fi fost informat) asupra unui atare subiect, acum câteva decenii, în timpul comunismului. De fapt, nu a fost posibilă, sub regimul lui Ceaușescu, desfășurarea militantismului rom, mișcarea de emancipare, de conștientizare a identității culturale. În schimb, anumiți etnici au speculat atunci descendența lor, pentru a fugi în Occident. Sub pretextul stabilirii în patria mamă a strămoșilor, unui număr de țigani le-a fost aprobată plecarea. “Ziceau că vor să plece în India, să emigreze acolo. Și le aproba viza! (Romi de aici, din Măguri⁴⁶, sau?) – Nu, o fost unu’. Nu știu de unde o fost plecat, din Timișoara, de unde o fost în Lugoj, da’ ei nu s-o dus în India. Ei coborau, veneau...Vedeți, se făcea tranzitu’ India, prin Anglia. Și să dădeau jos și nu mai mergeau în India! Și rămâneau în Londra cu avionu’! (Era un fel de șmecherie?) – Da, că erau ți... Da, șmecherie, că noi...Zice că aproba imediat Ceaușescu atunci, pentru noi, țigani, pentru India! (Au fost cazuri pe care le-ați cunoscut, colegi, vecini, prieteni?) – Nu, de aicea de la noi din sat, nu! Numa’ o fost alții care...am auzit. Tot țigani și s-o dus la ambasadă și le-o aprobat ăștia, indienii. No, o cerut pașaport... Că le-o dat pașaport. Că nu să dădea pașaport atunci! Le-o eliberat pașaport și ziceau că...și-o depus actele, ca să plece în India, să să mute în India. Și-atuncea le aproba imediat, și-și luau bilet și...avionu’ de la Timișoara, [de] unde o plecat. Și nu mai, că ei aterizau în Londra și atunci ei nu mai să întorceau...Și atunci ei plecau în Germania, sau în Statele Unite, unde o plecat”.⁴⁷

Concluzii

“Niciun etnolog nu a putut găsi pe teren, în faptele sau în discursurile țăganilor pe care i-a putut studia referințe directe la un trecut «indian». Dar chiar această întrebare referitoare la origini este cea care permite specialiștilor să afirme existența însăși a obiectului lor”.⁴⁸

Cum arată / ar trebui să se prezinte aceste referințe? Ce fel de evidențe căutăm? În ce îi privește pe români, avem referințe directe la trecutul dac?

În cazul terenului nostru, interogarea apartenenței indiene a găsit un fond de cunoaștere preexistent. O explicație ține de faptul că, pe lângă alte topicuri

⁴⁵ Șandor Lakatoș.

⁴⁶ Localitate lângă orașul Lugoj, cu o importantă comunitate de romi.

⁴⁷ C. G.

⁴⁸ Olivera, *Romanes*, 55.

majore ale problematicii rome, străvechea origine a țiganilor a suscitât și ea dezbateri, în România ultimilor treizeci de ani. Pe diverse căi (mass media, activiștii romi, școală), membrii diverselor neamuri au luat contact cu (in)certitudinile teoriei indiene. Unii, interesați de propria identitate etnică, problematizează, parcurg literatură academică, remarcă asemănări cu cultura indiană de ieri și de astăzi. În genere însă, așa cum constata Martin Olivera în studiile sale despre gaborii din Ardeal⁴⁹, subiectul legăturii cu străbunii indieni nu trezește (mare) interes printre țigani. Preocuparea unei etnii pentru istoria sa mai mult sau mai puțin îndepărtată se nutrește prin narațiuni fondatoare, transmise printr-o memorie intergenerațională, cultivate pe cale orală și scrisă. În cazul populației rome, migrând în etape și direcții diferite (Egipt, Bizanț, Vestul Europei, Balcani), memoria vechii apartenențe asiatice s-a fragmentat, comportând o serie de alterări. Una dintre dovezi o constituie însăși variata interpretărilor date de interlocutorii noștri: de pildă, păreri conform cărora țiganii se trag din vechii evrei, din egipteni etc. Migrația la mare distanță (din Asia, în Europa), dezrădăcinarea, aculturarea, viața nomadă au influențat, fără doar și poate, modalitatea de reprezentare a legăturii cu patria mamă. Chiar dacă mulți țigani au pierdut cunoașterea provenienței de neam, ea a supraviețuit (grație și izvoarelor scrise – sau, probabil, datorită lor, în principal) și îmbracă astăzi noi forme, stimulate în special de politicile recuperatoare ale activismului roma.

Listă intervievați:

Petru Balogh, n. 1972, interviu realizat de către Sînziana Preda, 11 iunie 2016, Oradea (jud. Bihor), înregistrare audio, arhiva Institutului de Istorie Orală, Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca (în continuare, arhiva IIO).

Adamiță Căldăraș, n. 1957, interviu realizat de către Sînziana Preda, 1 septembrie 2015, Căpîlnaș (jud. Arad), înregistrare audio, arhiva IIO.

Liuba Fuss, 50 ani, interviu realizat de către Sînziana Preda, 16 iulie 2015, Timișoara (jud. Timiș), înregistrare audio, arhiva IIO.

C. G., bărbat, n. 1959, interviu realizat de către Sînziana Preda, 22 august 2015, Măguri (jud. Timiș), înregistrare audio, arhiva IIO.

Margareta Iancu, interviu realizat de către Ionuț Costea, Lavinia Costea, 7 februarie 2015, Sebeș (jud. Alba), înregistrare audio-video, arhiva IIO.

Șandor Lakatoș, n. 1960, interviu realizat de către Sînziana Preda, 11 iunie 2016, Oradea (jud. Bihor), înregistrare audio, arhiva IIO.

Magdalena Lakatuș, n. 1960, interviu realizat de către Sînziana Preda, 27 februarie 2016, Zalău (jud. Sălaj), înregistrare audio, arhiva IIO.

⁴⁹ Ibid., 54.

A. N., femeie, interviu realizat de către Sînziana Preda, 7 iunie 2015, Cincu (jud. Brașov), înregistrare audio, arhiva IIO.

Anghel Năstase, n. 1949, interviu realizat de către Ionela Bogdan, 31 august 2016, Bacău, (jud. Bacău), înregistrare audio, arhiva IIO.

C. X., bărbat, interviu realizat de către Sînziana Preda, 26 februarie 2016, Zalău (jud. Sălaj), înregistrare audio, arhiva IIO.

NARATIVES OF IDENTITY: INDIA IN THE MENTAL OF THE ROMA IN ROMANIA

Abstract

Reconfiguration and rediscovery of the ethnic identity of the Roma in Romania after December 1989 has brought into debating also the image of India as the old space of their origin. The present research deals with the representations of that space in the case of various Roma peoples, on the basis of the interviews in the first project of oral history concerning the Roma in Romania.

PORAIMOS ÎN BANAT. O CERCETARE FUNDAMENTALĂ ASUPRA HOLOCAUSTULUI ROMILOR ÎN JUDEȚELE CARAȘ, SEVERIN, TIMIȘ-TORONTAL ȘI ARAD (1939–1945)

Cristian Rudolf*

Cuvinte cheie: Holocaust, romi, România, societate, rasism

Keywords: Holocaust, Roma, Romania, society, racism

Repere istoriografice

Formarea statelor naționale din Centrul și Sud-Estul bătrânului continent ca urmare a disoluției Puterilor Centrale la finele Primului Război Mondial a dat prilej de afirmare a identității colective exprimate de o serie de grupuri lingvistice, culturale și etnice diferite de cele majoritare de pe anumite areale geografice. Aceste comunități minoritare fuseseră supuse unui lung proces de asimilare pe parcursul secolului XIX în cadrul politicilor aplicate de imperiile multinaționale austro-ungar și țarist. Marile Puteri, adevărate structuri eteroclite sub aspect lingvistic și confesional încercaseră fără succes crearea unei identități supranaționale prin eliminarea sau, în cel mai bun caz, prin nivelarea elementelor distincte ale germanilor, cehilor, slovacilor, croaților, slovenilor, polonezilor, românilor, finlandezilor, fără a uita desigur de popoarele baltice.

Centrul de cercetări privind evreii, armenii, ȝigani și creștinii din Orient de pe lângă Universitatea “Paul Valery” din Montpellier a găzduit numeroase manifestări științifice internaționale de înaltă calitate. Contribuțiile științifice ale unuia dintre marile congrese au fost publicate recent sub titlul *Permanences et ruptures dans l’histoire des Juifs et Gitanes de Roumanie- XIXe-XXe siècles* (Continuități și discontinuități în istoria evreilor și țiganilor din România, secolele XIX–XX). Coordonatorului volumului este profesorul Carol Iancu, cunoscut specialist în istoria evreilor din România și care de ani de zile organizează congresele amintite.¹

Despre ce este vorba în volum? Studiile sunt dedicate mișcării demografice,

* Universitatea Eftimie Murgu Reșița, P-ța Traian Vuia, nr. 1–4, e-mail: c.rudolf@uem.ro

¹ Vezi Carol Iancu, ed., *Permanences et ruptures dans l’histoire des Juifs et Gitanes de Roumanie*

situației economice și statutului politic al evreilor și ȝiganilor din Principatele dunărene, convertirii evreilor la ortodoxie în Moldova primei jumătăți a secolului al XIX-lea, luptei lor pentru drepturile civile în cursul revoluției de la 1848 oglindite în ziarul “Pruncul Român”, simbolismului funerar etc. Ele cercetează deopotrivă diferențele ori similitudinile dintre evreii și ȝigani din Vechiul Regat al României și evreii din Transilvania, Banat și Bucovina. Holocaustului (Shoah și Poriamos) din România îi sunt consacrate o serie de studii valoroase prin informație și oneste prin aprecieri. Documentarea îmbogățește considerabil cunoașterea istoriei moderne și contemporane românești. Sunt și explicații care ajută la o comprehensiune a lucrurilor prin prisma zonei culturale și de civilizație în care au trăit ȝigani și evreii. În genere, volumul cuprinde istorii fragmentare ale comunităților mozaice în secolele al XIX-lea și al XX-lea, secole cu cele mai ample prefaceri atât în viața ȝiganilor și evreilor, cât și în aceea a românilor. O epocă în care ȝigani evreii din Europa centrală și de est au început să dobândească drepturi cetățenești. Între autori amintim pe: Carol Iancu (prefațatorul și editorul volumului), Adrian Niculescu, Lucian Zeev Herșcovici, Silviu și Șeiva Sanie, Mihai Răzvan Ungureanu, Adrian Niculescu, Liviu Rotman, Dan Berindei, David Shaary, Alexandru Safran, Victor Eskenasy, Simon Roth, Radu Ioanid, Florence Heymann, Lya Benjamin, Victor Neumann.

Problemele mișcării populației rome și evreiești la sfârșitul secolului al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIX-lea sunt discutate prin prisma datelor statistice de către Dan Berindei (*Les Gitanes Juifs en Moldavie pendant les dernières décennies du XVIIIe siècle et la première moitié du XIXe siècle*, 19–32) și Paul Stahl (*Les Juifs de Jassy. Quelques données statistiques, fin XVIIIe-début XIXe siècles*, 33–40). În temeiul actelor studiate în Arhivele Naționale, Filiala din Iași, autorul analizează căsătoriile mixte stăruind asupra statutului social al persoanelor, asupra relațiilor interpersonale apărute în cazul căsătoriilor dintre un evreu sau un ȝigan și un român și asupra problemelor ivite în caz de divorț. Exigențele căsătoriilor în cultul ortodox, prevederile codului Calimach în cazul căsătoriilor mixte și instabilitatea cuplului sunt discutate din unghiul de vedere al mentalității grupului social în care are loc integrarea. Arareori cercetat, fenomenul convertirii dezvăluie realități sociale ce nu pot fi ignorate într-o istorie multiconfesională și interconfesională a Moldovei, ca și a României în ansamblul său.

Emanciparea – tema în care Carol Iancu aduce de fiecare dată contribuții notabile – este explicată prin prisma relațiilor dintre Franța și România (*La France et les Gitanes et les Juifs de Roumanie, 1859–1919: Permanences et*

(XIXe–XXe siècles), în *Actes du Congrès International du Centre de Recherche Juifs, Arméniens, Gitanes et Chrétiens d'Orient*, Montpellier III, Université Paul Valéry (2004), 350.

mutations, 91–108). În discuție este procesul de dobândire al drepturilor civile de către țigani și evrei, proces care s-a petrecut mai întâi în regiunile monarhiei austro-ungare care în 1918 au intrat în componența statului român și, cinci decenii mai târziu, în Vechiul Regat al României. Marile puteri ale Europei au susținut acordarea de drepturi și libertăți pentru țigani și evrei din România. Franța secolului al XIX-lea s-a erijat în marea protectoare a comunităților apatride. Încă de la Conferința de pace de la Paris din 1856, francezii au căutat o soluționare a problemei evreiești din estul Europei. La insistențele baronului Rotschild, ale publicistului Armand Levy și ale rabinului Samuel Philipson, Franța a propus “*încetățenirea israeliților și emanciparea robilor țigani*”.

În 1864, domnitorul Al. I. Cuza al României a acordat unele drepturi civile comunității evreiești din România și i-a emancipat pe țigani. El a făcut-o la insistențele fostului ministru de externe al Franței: Adolphe-Isaac Cremieux. Interesul Franței față de problema evreiască și țigănească din România era motivat de politica sa în Europa de sud-est și de importanța acordată alianței cu Rusia țaristă. Franța avea nevoie de sprijinul politic al Rusiei. Carol Iancu are meritul de a fi observat fluctuațiile în politica Franței față de țigani și evrei din România, fluctuații ce au depins de apropierea politică de Rusia și de poziția ei în contextul politicii internaționale. Autorul a surprins, totodată, diferențele de guvernare ale celor două mari partide din Vechiul Regat și a arătat cum liberalii s-au dovedit mult mai recalcitranți decât conservatorii față de demersurile Franței în problema drepturilor evreiești și țigănești.²

Cercetările privind Holocaustul (Shoah și Poraimos) sunt reprezentative prin contribuțiile aduse de Simon Roth (*Un diplomate neutre face a la Shoah: Rene de Weck au gre de son journal intime 1939–1945*, 167–176), Alexandru Șafran (*Et l’inattendu est arrivé ou comment fut évitée la deportation des Juifs et Gitanes de Transylvanie de Sud dans les camps en Pologne*, 177–182), Florence Heymann (*Czernowitz/Cernăuți dans le cylone de l’histoire, 1940–1945, ou mémoire à fleur de lieux*, 183–194), Lya Benjamin (*Survivre comme resistance*, 195–204), Victor Eskenasy (*Permanences et ruptures: Antonescu et les Juifs et les Gitanes, hier et aujourd’hui*, 217/226) și Radu Ioanid (*Les Juifs et les Gitanes roumains sous l’administration Antonescu: statistiques*, 205–216).

Lider religios incontestabil, Alexandru Șafran a avut perspicacitatea de a observa deopotrivă binele și răul moral din cadrul societății românești în care trăia. Tocmai asupra existenței unui astfel de rău moral exemplificat de fascism și comunism el a atras atenția și a luptat pe cât a fost posibil. Activitatea sa a fost orientată împotriva dictaturii, atât a celei fasciste, cât și a celei comuniste.

² Vezi în acest sens pe larg o asemenea explicație istorică la Victor Neumann, *Tentația lui Homo Europaeus. Geneza ideilor moderne în Europa Centrală și de Sud-Est*, ediția a II-a (București: All, 1997), 34.

Principala sa grijă a constituit-o supraviețuirea comunității iudaice din România și redobândirea drepturilor ei civile și politice suprimate de regimurile dictatoriale. Pentru atingerea acestui deziderat, Alexandru Șafran s-a folosit de toate armele din arsenalul luptei legale care îi stăteau la dispoziție. Într-un studiu dedicat marelui rabin și inclus în prezentul volum, Carol Iancu remarcă faptul că rabinul Șafran a urmărit întotdeauna în primul rînd interesele comunității pe care o păstora. În 1947, Șafran care a preferat să ia drumul exilului decît să cedeze presiunii comuniste de a introduce o conducere nedemocratică, nealeasă în mod legal în fruntea comunității din care făcea parte. Carol Iancu a sesizat nu doar calitățile de umanist, de literat și lider spiritual ale rabinului Șafran, dar și capacitatea acestuia de lider politic.

Scopul nazismului era exterminarea tuturor evreilor din Europa. Urmău pe listă țiganii și sectele neoprotestante. În aceste condiții, simpla supraviețuire a evreilor reprezenta o formă de rezistență. În România, rezistența a avut un relativ succes. Evreii, țiganii și liderii lor au pus accentul pe două aspecte: pe crearea unor cercuri de presiune pe lângă guvern pentru stoparea măsurilor antisemite și pe adunarea de fonduri pentru ajutarea comunităților evreiești ale căror bunuri fuseseră confiscate. Un procent relativ important din comunitatea evreiască și țigănească din România a supraviețuit Holocaustului.

În cartea pe care o comentăm este atent cercetată mentalitatea elitelor românești. Sunt evidențiate în mod egal plusurile și minusurile în modul de gândire și acțiune față de minoritatea evreiască. Analiza este utilă și pentru ziua de astăzi, mai ales dacă avem în vedere necesitatea maturizării politice a societății românești. Evreii și țiganii din România au cunoscut perioade de înflorire, dar și de regres. Ruptura în existența comunității mozaice românești este datorată legislațiilor rasiale și măsurilor antisemite, guvernelor dictatoriale fasciste și comuniste și atitudinii xenofobe a unei părți din intelectualitatea română. Toate au afectat prezența evreilor și țiganilor în România, reducînd numărul lor în mod dramatic. Cartea coordonată de Carol Iancu explică ideea de discontinuitate tocmai prin emigrarea masivă. Elementul central al tuturor autorilor cărții este acela de a surprinde evreitatea română în calitatea sa de grup confesional și cultural, precum și relațiile sale cu administrația românească.

Lucrarea atrage atenția cititorului asupra fenomenului de evoluție și asupra aceluia de involuție care au afectat în egală măsură evreii și țiganii din România pe parcursul secolelor al XIX-lea și al XX-lea. Carol Iancu are dreptate atunci cînd susține că prin cunoașterea istoriei evreilor din România este mai ușor să încadrăm statul român în istoria Europei Centrale și de Sud-Est. Diaspora evreiască și romă din aceste zone reprezintă un liant, o punte de legătură între cele două zone cultural-geografice. În concluzie, vom spune că *Permanences et ruptures dans l'histoire des Juifs de Roumanie* este o binevenită lucrare colectivă,

de al cărei conținut se cuvine să ținem seama în viitoarele evaluări de istorie modernă și contemporană a României. Este meritul profesorului Carol Iancu de a fi finalizat în chip admirabil o asemenea amplă întreprindere științifică internațională, motiv pentru care îi suntem recunoscători.

Științele politice reprezintă o ramură deosebit de importantă a educației deoarece contribuie la formarea culturii civice a tinerelor generații. Studenții care se dedică studiului acestei discipline au rolul de a acționa în calitate de multiplicatori de informație între elitele politico-culturale și cetățenii unui stat. Desigur că în acest proces au nevoie de cea mai bună îndrumare posibilă din partea profesorilor care le coordonează studiul. Un rol de o egală importanță îl au materialele de studiu, lucrările care trebuie să vină în întâmpinarea cerințelor studenților. Autorul acestei lucrări s-a dedicat cercetării și redactării unor opere menite să-i îndemne pe cititori la reflecție. Scrierile sale au rolul de a ridica o serie de întrebări asupra culturii politice și a istoriei României contemporane. Analizând biografia scriitorului Viorel Marineasa observăm o intensă activitate în domeniul pedagogic și publicistic. Domnia sa a condus o serie de publicații și edituri în ultimii ani: *Facla*, *Orizont*, *Timișoara*, *Realitatea bănățeană*. Deosebit de valoroase sub aspect al reconstituirii veridice a trecutului sunt operele care se ocupă de intelectualitatea română din perioada interbelică (Vezi: *Sensul tradiției în publicistica lui Nichifor Crainic și a lui Nae Ionescu*, Universitatea de Vest din Timișoara, 1997–2004, 356 p, și *O cedare în anii '20*, Editura Paralela 45, Pitești, 1998, 196 p.). Analiza societății și culturii românești din perioada contemporană este realizată în colaborare cu oameni de cultură precum scriitorul Daniel Vighi (vezi: *Rusali '51. Fragmente din deportarea în Bărăgan*, ediția a II-a, revăzută și adăugită, Editura Marineasa, Timișoara, 2004, 250 p., și *Fahrplan für die Sixties*, ediție bilingvă, traducere de Gerhardt Csejka, Edition Solitude, Stuttgart, 2003, 80 p.).

Secolul al XIX-lea a fost martorul nașterii și dezvoltării unui nou concept de interpretare a identității colective vehiculat de către cărturarii romantici. Aceștia au modificat ideile iluminiștilor în favoarea unei *Kulturnazion* sau a unei ierarhii autoproclamate. Simptomatic pentru Europa Centrală și de sud-est este faptul că noul tip de identitate politică propagat de către romantici a moștenit o serie de complexe de superioritate și inferioritate în psihologia colectivă preluate pe filieră medievală. După cum remarcă istoricul Victor Neumann în analiza sa despre relațiile politice și culturale din Europa Centrală și de sud-est, pentru România s-a suprad dezvoltat modelul etno-național al lui Herder. Acest lucru s-a întâmplat, din păcate, în dauna unei educații civice temeinice care să creeze o conștiință colectivă solidă de cetățenie și o mentalitate comună obișnuită cu alteritatea. Nu este de mirare că modelul civic de cetățean român lipsea sau era înlocuit cu un surogat romantic de tip neotribal. Drepturile politico-sociale

și economico-culturale ale comunităților considerate sub aspect lingvistic ori confesional diferite de cea majoritară erau adeseori nerespectate. Minoritarii, cum i-am numi astăzi, s-au găsit în situația de a-și avea identitatea amenințată de asimilare ori de a se vedea privați de drepturile și libertățile cetățenești prevăzute în constituțiile statului român.

Lucrarea de față se ocupă de evoluția politică și culturală din societatea românească a primei jumătăți de secol XX (vezi: *Tradiție supralicitată, modernitate diortosită. Publicistica lui Nichifor Crainic și a lui Nae Ionescu, la o nouă citire*, Editura Universității de Vest din Timișoara, 2004, 300 p.). Perioada interbelică a însemnat o extindere necontrolată a centralismului în planul guvernării politice și o propagare în expresie geometrică a teoriilor cu accente etno-naționaliste și rasiale. Terminologia politică, dar și cea culturală, a primit accente radicale, excluzând din start pe reprezentanții grupurilor confesionale diferite de cel majoritar. Acest fapt se poate observa foarte ușor în cazul comunității evreiești și țigănești din România. Pentru cei mai mulți politicieni din Vechiul Regat unirea cu provinciile aflate timp de secole sub dominație habsburgică sau țaristă ar fi fost preferabil să se întâmple fără preluarea tuturor grupurilor confesionale, culturale și lingvistice prezente în acele regiuni. Pentru guvernele de la București care doreau să imprime vieții publice o identitate de tip colectiv, cu accente naționaliste, spațiul pluriconfesional și multilingvistic al Ardealului, al Banatului ori al Bucovinei reprezenta un factor care se sustrăgea controlului lor și care le provoca nesiguranță, chiar teamă.

Nichifor Crainic și Nae Ionescu s-au aflat sub aspect politic în aceeași tabără a scriitorilor de extrema dreaptă fanatizați de doctrinele politice cu tente rasiale duse până la extrem care își au originea în curentele filosofice și estetice ale gândirismului și trăirismului de la începutul secolului XX. Problema o constituie pierderea și irosirea de potențial care ar fi putut să fie folosit pentru un dialog între alteritățile societății românești. După cum remarcă atât Nae Ionescu cât și Nichifor Crainic, potențialul lor a fost redirecționat de către ei înșiși spre o direcție de incertitudine și de antagonism, de stare conflictuală și de respingere a tot ceea ce făcea notă discordantă față de majoritatea populației. Este important să cunoaștem asemănările și diferențele între cei doi autori, fixațiile și chiar obsesiile lor pentru a putea face deosebirea între diversele orientări din publicistica etno-național românească. Se observă cum autorul acestui volum a știut să facă discernământul de nuanță între diferitele tipuri de naționalism, de bigotism și de radicalism politic. Această separare ne ajută să înțelegem mai bine dualitatea Ionescu – Crainic.

Cercetarea a dat rezultate inedite despre opera celor doi scriitori, dar mai ales despre personalitatea lor. S-au pus în lumină unele aspecte ale psihologiei personajelor care ne ajută să le înțelegem acțiunile și atitudinea adoptată de-a

lungul anilor. Elementul de noutate adus de către Viorel Marineasa este metoda de analiză psihologică a personajelor Crainic și Ionescu. Mai există un aspect cu totul nou evidențiat de către autor: conflictul personal dintre Ionescu și Crainic pentru a obține favorurile conducătorilor vremii și a pentru deveni ideologul de bază al regimurilor dictatoriale, indiferent dacă era vorba despre o dictatură regală, legionară, militară sau comunistă. Crainic dorea, încă de la 1937, să fie principalul teoretician al noii ordini statale, el asumându-și “povara” educării politice a națiunii. A fost ironizat cu o profundă răutate de Ionescu care i-a prezis, de altfel corect, sfârșitul sub un regim tot de autoritate dictatorială bazată exclusiv pe forță.³

Diferența teoretică dintre Nae Ionescu și Nichifor Crainic se regăsea la filonul de preluare a ideilor etno-naționaliste. Ionescu se revendica de la ideile fascismului italian, influențat profund de teoriile corporatiste în domeniul economiei și al politicii sociale formulate de Mihail Manoilescu.⁴ Urmarea firească a acestei atitudini a fost o fixație de personalitate colectivă din partea lui Ionescu care se afla mereu încercat de teama absenței unor cetățeni români veritabili. Statul român era creat, mai rămâneau de găsit cetățenii români, veritabili, “rromâni verzi”, cum s-ar fi exprimat dramaturgul I. L. Caragiale, care să fie convertiți la ideile corporatismului fascist. Pentru Ionescu anul 1922 a fost un prilej de satisfacție dar și de dezamăgire. Fascismul a triumfat în țara Renașterii.⁵ Există totuși un motiv de supărare: *Il Duce dell Fascismo*, Mussolini nu era stăpân absolut, Italia mai păstrându-și formele democratice: Parlament ales, miniștrii tehnicieni și un suveran constituțional situat deasupra partidelor politice. Într-un cuvânt, logica și rațiunea mai aveau forță de convingere printre cetățenii italieni, spiritul lui Galilei și al lui Descartes influența încă mulți oameni din Peninsula Italică, iar acest fapt îl irita teribil pe scriitorul afiliat ideilor de extremă dreapta.

În concepția lui Ionescu, nazismul german era doar o formă de imitare a curentului fascist italian cu toate că manifesta personal o admirație nedisimulată față exponentul acestuia. Trebuie să fim obiectivi și să recunoaștem că figura liderului mesianic, a salvatorului autoritar nu era exclusiv apanajul politicianilor dictatoriali din Germania și Italia, pe tot cuprinsul Europei putându-se întâlni acest tip de lider politic, mai cu seamă în perioada interbelică.⁶ Aderența față de nazismul german, față de acea supunere cadaverică de tip prusac: *kadawerische*

³ Viorel Marineasa, *Tradiție supralicitată, modernitate diortosită. Publicistica lui Nichifor Crainic și a lui Nae Ionescu, la o nouă citire* (Timișoara: Editura Universității de Vest, 2004), 180.

⁴ Ibid., 182.

⁵ Ibid., 37.

⁶ Ibid., 25.

Gehorsamkeit fusese lăudată de Nae Ionescu în 1916 când pusese accentului pe eficiența și buna organizare tipic germană în contradicție cu balcanismul societății românești. Mișcarea politică a nazismului era, în concepția lui Nae Ionescu, o revoluție socială, politică și rasială menită să modifice societatea europeană. Ionescu a provocat lumea, spunând cu tărie că Hitler nu trebuie condamnat, deoarece se sluzea doar de mijloacele timpului pentru a-și înderpărta adversarii politici. Pentru a explica: fiecare epocă și fiecare mișcare politică violentă a avut mijlocul ei de eliminare fizică a persoanelor socotite indezirabile sub aspect politic ori rasial: Revoluția Franceză a avut ghilotina, Revoluția Bolșevică a avut revolverul, Revoluția Nazistă, spunea autorul, avea rugul pentru cărți și decretul de expulzare pentru persoane. Este un lucru absolut șocant pentru cititorii din ziua de astăzi să-l audă pe unul dintre filosofii cei mai importanți ai țării din perioada interbelică făcând apologia Fuehrer-lui nazist.

Se cuvine să tragem o serie de concluzii asupra operei filosofului Nae Ionescu. Sedus la început de către mussolinism Nae Ionescu va deveni un fervent adept al hitlerismului, militând pentru desăvârșirea unui regim dictatorial care să aducă la un numitor comun identitatea dintre cetățenia română și apartenența la etnia românească, la fel cum se întâmpla în Germania.⁷ Se vor fabrica de către adepții săi studii de continuitate daco-romană care vădesc genul de mentalitate medievală preluată mai târziu de regimul etno-comunist. Pentru ca sistemul să aibă acoperire și sub aspect spiritual se imagina de către Nae Ionescu o convertire mai mult sau mai puțin forțată a întregii populații la ortodoxism, desigur în varianta unei biserici naționale autocefale.⁸

Pornind de la vechea simbolistică a ciobanilor, Nichifor Crainic socotea în colaborare cu ideologul ustaș Ante Pavlic că științele literaturii și teologiei se regăsesc în orientarea politică a zvasticii. Crainic era adeptul nazismului pe filiera simbolistică de glorificare a nobilului barbar arian.⁹ Bazându-se pe studiile lui Houston Stuart Chamberlain și ale lui Alfred Rosenberg, scriitorul român considera că poate să găsească o directă și neîntreruptă înrudire între țăranii români contemporani lui și cuceritorii arieni ai Europei.¹⁰ Această legătură ar fi constat în perpetuarea unor simboluri decorative solare, uraniene care se găsesc redate în portul și obiectele cotidiene ale ciobanilor transhumanți din zona Munților Carpați.¹¹ Autorul a analizat obsesiile lui Crainic care, după ce a trecut prin sortimentul partidelor de dreapta din România interbelică s-a regăsit în postura ce-l prindea cum nu se poate de bine: anume de teoretician și mentor

⁷ Ibid., 18.

⁸ Ibid., 300.

⁹ Ibid., 193.

¹⁰ Ibid., 17.

¹¹ Ibid., 194.

al studenților cu simpatii legionare. “Oameni serioși”, de altfel ca și scriitorul Crainic, aceștia considerau că nu este absolut necesar să-și gândească programa politică dar că trebuie neapărat să o simtă.¹² Crainic manifesta o reticență cu izuri de regionalism față de Germania și Italia, complăcându-se să ațâțe ura față de evrei, țigani și maghiari.¹³ De fapt, Ungaria devenise obiectul unor reacții de-a dreptul viscerele. El prelua aproape complet modelele decorative de sorginte ariană dar nu și mesajul politic transmis de purtătorii acestei simbolistici.

Viorel Marineasa are intenția de a ne prezenta în acest studiu conflictul de interese, concepții și idei din sânul grupului de intelectuali asociați cu extrema dreaptă din România. Putem observa acest conflict cel mai bine în cazul teologului de la Bulbucata: Nichifor Crainic opus filosofului din Lancrăm: Lucian Blaga. Cel din urmă era de părere că și ideile care sub aspect religios nu se revendică de la confesiunea ortodoxă pot fi acceptate de intelectualii români. El își fundamenta opinia pe baza studiilor sale de patristică, studii ce i-au permis stabilirea unui fond comun creștin între români și alte popoare. Nichifor Crainic a replicat prompt și intransigent susținând că o comunitate de spirit cu alte popoare neortodoxe ar duce pe români la un regres spiritual fantastic, la o mentalitate spirituală medievală copleșită de superstiții și prejudecăți. Se invoca pericolul decăderii în animism, fapt pentru care se invocau exemplele unor practici cu caracter șamanic din mediul rural. Mai delicat, Blaga îi răspundea celui care dorea să grefeze intoleranța inchizitorială peste ortodoxismul autohton, că nu este necesar și nici de dorit ca Biserica Ortodoxă Română să cuprindă toate manifestările spirituale ale oamenilor trăitori pe teritoriul țării noastre, mai ale când este vorba despre o biserică națională, de stat, controlată de guvernanți care subordonau totul sferei lor de interese politice.¹⁴

Concluzionând studiul asupra operei scriitorului Viorel Marineasa ne putem exprima convingerea asupra demersului salutar de a pune într-o lumină veridică ideile clasei culte din România interbelică și mai ales creațiile realizate pe baza acestor idei.¹⁵ De obicei, oamenii reacționează puternic, în sens pozitiv sau negativ, la ceea ce percep a fi drept diferit.¹⁶ De prea puține ori rămân indiferenți. Una din reacțiile negative este cea de angoasă.¹⁷ Teama de alteritate, de concetățenii diferiți sub aspect cultural, lingvistic și religios de grupul majoritar poate fi compensată prin explorare și experimentare, prin acceptarea și îmbrățișarea diferențelor. De obicei, teama de alteritate și necunoscut duce la ură,

¹² Ibid., 204.

¹³ Ibid., 207.

¹⁴ Ibid., 65.

¹⁵ Ibid., 66.

¹⁶ Ibid., 67.

¹⁷ Ibid., 68.

oamenii detestând ceea ce nu pot înțelege ori controla în mod facil.¹⁸ Ura duce la violență iar violența provoacă suferință. Lipsa de flexibilitate din partea vreunui discurs istoric, politic, social ori cultural, ar fi bine să fie pentru mediile literate un discret semnal de alarmă în legătură cu prezența unui potențial pericol în plan ideatic dar și factic. Puterea cuvintelor și cea a gândurilor sunt probabil cele mai mari forțe existente pentru oameni prin impactul de lungă durată pe care îl pot avea asupra indivizilor dar și a comunităților. Opera de față este cu atât mai necesară cu cât ne dezvăluie fațetele acestor temeri. Aflând mai multe despre cauzele lor și despre modul lor de manifestare putem spera ca pe viitor să putem evita o psihoză de tip colectiv ca cea indusă societății din România în perioada interbelică prin intermediul scrierilor câtorva cărturari. Autorul își exprimă speranța asupra posibilităților de autodepășire a propriei condiții, a inhibițiilor personale din partea cititorilor acestei lucrări.

Cadrul administrativ

Analiza asupra acestei regiuni istorice a României interbelice (Banatul) se referă la un spațiu socio-geografic delimitat de trei granițe naturale: la nord – râul Mureș, la vest – râul Tisa și la sud – fluviul Dunărea. Cea de-a patra graniță care delimitează această regiune este una convențională, care străbate la est Munții Cernei, Poiana Ruscăi, continuând cu o linie spre est de Orșova – est de Băile Herculane – est de Coșevița – până la râul Mureș. Pe de altă parte, analiza noastră se concentrează pe situația din județele Caraș, Severin, Timiș-Torontal din Banatul propriu-zis, dar face referințe și asupra județului Arad în legătură cu statutul politico-juridic al evreilor-pământeni.

De-a lungul anilor de conlocuire, atât poporul român cât și Biserica Ortodoxă Română au manifestat față de evrei – conform sintagmei lui Șerban Papacostea – o toleranță ostilă. De menționat că actele pogromiste – ațâțate de lozincile vinei de deicid și de o mare varietate de acuzații – nu erau inițiate sau sprijinite de conducerea Bisericii Ortodoxe Române.

Inspirat de ideologia antisemită europeană (Germania, Austria, Franța, Rusia), specificul antisemitismului românesc interbelic a fost factura sa socio-economică, cu rădăcinile adânc înfipte în straturile sociale medii și superioare, politice, academice, economice și culturale ale populației majoritare române, dar fără priză marcată în cadrul marelui masă de popor. Acuzația de deicid era un pretext, un instrument de manipulare a maselor, dar nu o cauză. Mulți intelectuali români notorii au ales postura de teoreticieni ai antisemitismului sau au făcut propagandă antisemită. Ura, fascismul, xenofobia, calomnia, mistificarea, răstălmăcirea și neghiobia și-au dat mâna pentru reușita acestei misiuni.

¹⁸ Ibid., 69.

În iunie 1934 a apărut romanul lui Mihail Sebastian, “De două mii de ani...”, cu o prefață de Nae Ionescu. Concepută ca o antiteză la tematica romanului, această prefață justifică antisemitismul prin perspective teologice, concludând ultimativ că: “evreii nu au nici o putință de salvare întrucât sunt evrei”. După ce i-au demonizat, protipendada română a început să creadă în potențialul demonic al evreilor, în capacitățile lor intelectuale, comerciale etc cu care “bietul român nu s-ar fi putut măsura”. Aceste capacități deosebite, demonice atribuite evreilor, această concurență neloială – de care erau convinși că există – erau considerate ca subversive, ca fiind îndreptate împotriva poporului majoritar și, prin urmare, păturile conducătoare cereau contracararea lor prin toate mijloacele. Antisemitismul activ român a avut ca principală țință eliminarea acestui pericol prin blocarea accesului evreilor la posibilitățile de studiu, de creare și de exprimare, excluderea din instituțiile de știință și cercetare, din instituții de cultură – teatre, interzicerea intelectualilor de a-și exercita profesia, îngrădirea oricărei posibilități de dezvoltare economică, jaful legalizat (“românizarea”) sau nu, mergând până la violență fizică – teroare, deportare și exterminare.

Sub pretextul că între anii 1918 și 1924 s-ar fi infiltrat în România evrei din fostele imperii austro-ungar și rus, guvernul prezidat de Octavian Goga a publicat la 21 ianuarie 1938 Decretul nr. 169 de revizuire a cetățeniei, prin care toți evreii cetățeni români vor trebui să-și redovedească cu acte dreptul la cetățenie, conform legii din 25 februarie 1924, în termen de 20 de zile de la afișarea listelor pe comune și orașe. Ca urmare a acestui decret a fost revizuită situația a 617.396 de evrei, dintre care 392.172 (63,50%) au păstrat cetățenia română, iar 225.222 (36,50%) au pierdut-o. Aceștia din urmă au primit certificate de identitate valabile pe un an, cu posibilitatea de prelungire. Ei erau considerați străini fără pașaport și supuși regimului juridic ca atare.

Pe un fundal de dezbinare politică, speriat de capitularea în fața ofensivei germane a Belgiei și mai ales, a Franței, principalul sprijin al României față de expansionismul Axei și simțindu-se vinovat de retragerea haotică din Basarabia regele Carol II a decis “să cumpere cu monedă evreiască” simpatia și sprijinul lui Hitler la viitoarele tratative cu Budapesta și Sofia, tratative purtate cu țări ale căror pretenții teritoriale erau susținute de Berlin. El semnează la 8 august 1940, la propunerea primului ministru Ion Gigurtu “Decretul lege privitor la starea juridică a locuitorilor evrei din România” care stabilește:

- distincția politică și juridică între românii de sânge și cetățenii români;
- definește ca evrei pe toți cei de religie mozaică, inclusiv cei născuți din căsătoriile mixte (evrei-creștini) și “evrei atei”;
- datoria militară se înlocuiește cu obligație fiscală sau prestare de muncă;
- evreilor li se interzice să dobândească proprietăți rurale;
- li se interzice să poarte nume românești;

- în 3–6 luni toți salariații evrei vor fi înlăturați;
- se va opera segregarea în învățământul de toate gradele;
- încălcarea acestor dispoziții se va pedepsi cu închisoare corecțională de la 1 la 12 ani.

Un al doilea decret, din aceeași dată, interzice “căsătoriile între români și evreii de sânge sub sancțiunea de închisoare corecțională de la 2 la 5 ani”. Aceste legi copiau Legile de la Nürnberg.

Politica antonesciano-legionară și antonesciană (septembrie 1940-august 1944) față de provincia istorică Banat a fost discriminatorie din punct de vedere juridic și economic, datorându-se unor factori obiectivi-zonali cum ar fi: hegemonia relațiilor interregionale a bănățenilor în fluentizarea schimburilor de produse agricole și industriale, fapt care intra în discordanță cu tendințele de centralism ale economiei de război¹⁹; tendințele unei părți a șvabilor și pemilor (grupul german din Banat) de a se înregimenta în așa-zisul Front Național de Muncă (Nationale Arbeits-Front – N.A.T)²⁰, care comercializa minereuri de alamă și aramă în Germania, deservind în felul acesta industria de război germană; afinitățile și simpatiile tinerilor spre mișcarea nazistă²¹; o parte a evreilor din statele vecine s-au refugiat în Banat, situație consemnată în rapoartele poliției timișorene; plurilingvismul practicat de etnicii evrei și romi inspira neîncredere în cercurile politice locale și centrale. În dauna acestor aspecte, rapoartele contrainformative insistau deseori să asigure oficialitățile că starea de spirit a populației bănățene ar fi relativ calmă.

Ambiguitatea juridică a legislației carliste și antonesciene față de naturalizarea evreilor și romilor bănățeni și ardeleni reiese din documentele arhivistice. Memoriul pentru lămurirea situației juridice a evreilor și romilor din Ardeal și Banat²², elaborat de comunitatea evreiască și romă din Timișoara și adresat ministrului justiției în cursul anului 1942²³, exprima cu limpezime drama populației evreiești și rome din această zonă. După cum se știe, Legea Gruia (9 august 1940), ca și legile ulterioare care prin natura lor își propuneau să fixeze cadrul juridic al evreilor și romilor băștinași, n-a vizat decât problema evreilor și romilor din Vechiul Regat, chiar dacă aici, potrivit articolului 7 din Constituția României de la 1866, naturalizarea nu s-a acordat nici măcar individual. Legiuitorul a uitat să-i vizeze pe evreii și romii din Banat și Ardeal, în

¹⁹ Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Timiș (în continuare SJANT), Fond Prefectura județului Timiș-Torontal, Dosar Nr. 7/ 1940), 20.

²⁰ Ibid., 24.

²¹ Ibid., 15.

²² Arhiva Comunităților Evreiești din Timișoara (în continuare ACET), Dosar Nr. 77/ 1943, 77.

²³ Ibid., 182.

dauna faptului că aceștia conviețuiau în aceste regiuni de trei secole. Memoriul încerca să justifice dreptul la cetățenie română a evreilor și romilor din aceste ținuturi prin argumente de ordin istoric. Astfel, Legea nr. XVII din 1867, din Constituția desființatului imperiu austro-ungar, stipula deplina egalitate în exercitarea drepturilor politice și civile, că naturalizarea evreilor și ȝiganilor stabiliți în imperiu era recunoscută doar pentru aceia care prestau îndeletniciri constante și contribuiau la satisfacerea sarcinilor publice.²⁴ În consecință, toți locuitorii vechii monarhii austro-ungare își obțineau cetățenia pe baza hotărârii autorității administrative în discordanță cu sistemul adoptat de Vechiul Regat.

Unirea deplină de la 1918 a însemnat, între altele, și reconfirmarea drepturilor depline ale evreilor și romilor bănățeni și ardeleni. Acum, era vorba despre recunoașterea unei calități de mult dobândită și nu de o favoare.²⁵ Încadrarea juridică, formulată de regimurile carlist și antonescian, prin care evreii și romii din Transilvania și Banat urmau a fi tratați diferențiat față de cei din Regat, indica o politică discriminatorie. Răspunsul la memoriul evreilor și romilor timișoreni a fost unul negativ – venit din partea Centrului National de Românizare – chiar dacă acesta era foarte temeinic elaborat: “Ca urmare la cererea dvs. înregistrată la Ministerul Justiției sub nr. 174730/1942, avem onoarea a vă comunica, conform referatului d-lui referent-șef C. Crivăț, că nu putem aviza pentru echivalarea evreilor și ȝiganilor băștinași din Ardeal și Banat cu evreii și ȝiganii din Vechiul Regat, naturalizați cu legi individuale și nici pentru aplicarea a unui aceluiași tratament în ce privește prelungirea contractelor de închiriere în curs a foștilor proprietari evrei și ȝigani din provinciile unite, ei neintrând în categoria celor exceptați”.²⁶

Comunitatea evreiască și romă din Banat va mai întreprinde un demers, direct la conducătorul statului, dar și aceasta a rămas fără efecte benefice. Evreii și romii ardeleni și bănățeni erau bănuți de neloialitate față de statul roman, de faptul că puteau deveni spioni, fiind vorbitori ai limbilor maghiară și germană, prejudecăți care vor alimenta ostilitatea și tratamentul inuman din centrele de muncă obligatorie. Fișele personale ale concentraților în taberele de muncă, ca și mărturiile evreilor și romilor mobilizați în aceste centre, vorbesc despre tratamentul ofițerilor, soldaților și medicilor față de aceștia. În cadrul detașamentului nr. 102 din Ghiroca, județul Arad, după mărturiile unor evrei internați acolo, regimul muncii devenise insuportabil: bătăi la pielea goală, comportament batjocoritor al armatei care asigura paza și ordinea centrului, încarcerarea fără justificare, așa-zisele camere de închiziție, veșnica amenințare cu deportarea în Transnistria, aplicarea unor “corecții” de 25–70 de lovituri, condiții de

²⁴ Ibid., 179.

²⁵ Ibid., 180.

²⁶ Ibid., 201.

cazare de tip animalic ș.a. Din mărturii mai rezulta că aici, ca și-n alte locuri, nu funcționa vreo lege sau vreun regulament privind detașamentele de muncă forțată, totul fiind arbitrar, la îndemâna comandanților.²⁷

La 28 martie 1941 este adoptată Legea exproprierii bunurilor urbane ale evreilor și ȝiganilor, decret-lege care oferea o rentă minimă anuală garantată de stat și care aducea o serioasă atingere asupra unei categorii largi de evrei dar și de romi.²⁸ Înaintea adoptării acestui act discriminatoriu, guvernul Ion Antonescu, cel care angajase economic și militar Romania Reichului german, considera că o asemenea măsură era luată în scopul restabilirii drepturilor istorice ale națiunii române, având intenția de “întoarcere la tradiția națională și creștină în concepția proprietății”. Era o formă de materializare a spiritului naționalist în domeniul proprietății, de racordare definitivă a României la spiritul naționalist care străbătea Europa aceluia timp. Conducătorul statului român era convins că prin acest act juridic poporul român nu era doar susținătorul unui naționalism artificial, de suprafață, ci identificase mirajul “regăsirii celui mai autentic trecut românesc”.²⁹ Românizarea tuturor domeniilor vieții economice și sociale era calea înfăptuirii naționalismului doctrinar și teoretic, susținut până nu demult de vârfurile intelectualității românești interbelice.³⁰

În toată perioada războiului, mareșalul Ion Antonescu a încurajat o legislație antiliberală, care va afecta libertățile de existență și de acțiune ale romilor și evreilor, precumpănitor orientați spre profesii liberale. Această legislație de război a încorsetat economic pe romii și evreii bănățeni, atât din punct de vedere material, cât și psihologic. Numeroasele exproprieri produse în mediul rural și urban prin intermediul autorităților locale au devalizat capitalul evreiesc și într-o măsură mai mică rom, averea acestora trecând în proprietatea statului român, inițial prin intermediul unor custozi. Ca atare, Decretul-lege nr. 233, publicat în Monitorul Oficial la 5 octombrie 1940, stipula obligativitatea translatării proprietăților evreiești și ȝigănești în patrimoniul statului. În urma aplicării acestui act juridic au fost confiscate uriașe averi mobile și imobile ale evreilor și ȝiganilor din următoarele localități: Jimbolia, Recaș, Deta, Giulvăz, Lipova, Vinga, Buziaș, Ciclova, Sânicolaul Mare și Timișoara. Această lege a fost adoptată de Ministerul Economiei Naționale și a fost pusă în aplicare de prefectii județelor bănățene, primarii și jandarmii aflați în subordinea acestora. Așa de pildă, dr. Murgu, prefectul județului Timiș, avertiza la Timișoara să fie respectate în amănunt instrucțiunile cuprinse în Legea exproprierii bunurilor agricole. Mașinile agricole, animalele, casele și pământurile evreilor și ȝiganilor

²⁷ ACET, Dosar Nr. 102/ 1943–1944, 115.

²⁸ Ibid., 132.

²⁹ Lya Benjamin, *Legislatia antievreiască* (București: Hasefer, 1993), 132.

³⁰ Ibid., 133.

urmează să treacă în posesia statului. Același demnitar local avertiza asupra faptului că lichidarea fondului de comerț urma să fie reglementată printr-o dispoziție separată.³¹ Ordinul prefectului de Timiș, transmis la Timișoara în 11 octombrie 1940, privea exproprierea bunurilor rurale ale evreilor și ȝiganilor, ordin adresat primarului Timișoarei, primarului Lipovei, precum și Legiunii de jandarmi.³² Un alt act juridic discriminatoriu a fost Decretul-lege nr. 3.810/17 noiembrie 1940, care stipula exproprierea bunurilor industriale ale evreilor, mai puțin ale ȝiganilor, din comunitățile rurale.³³ În temeiul acestui act juridic au fost spoliaste joagăre forestiere, pive de postav, fabrici de spirt, mori, fabrici de ulei sau uleiuri.³⁴ Operațiunea de inventariere a bunurilor industriale din mediul rural a debutat la 16 ianuarie 1940. Tot în această etapă s-a procedat la exproprierea pădurilor și fabricilor forestiere a căror proprietari erau evreii localnici și care aveau angajați romi. Asemenea proprietari au fost spoliaste în localitățile Făget, Recaş, Lugoj, Buziaș, Caransebeș, Ciacova, Margina, Periam, Pecica, Gătaia, Arad, Pesac, Sânicolaul Mare, Timișoara și Jimbolia.³⁵

Raportul lui Mihai Antonescu, adresat Conducătorului Statului la 2 mai 1941, specifica precis numele și rolul instituției ce urma să materializeze hotărârile guvernului în direcția românizării: Centrul National de Românizare.³⁶

În vreme ce legislația carlistă elimina prevederile Constituției democratice din 1923, legislația antonesciană va deservi în totalitate reconstrucția economiei naționale, iar mai apoi susținerea frontului.³⁷ În speță, putem vorbi despre o legislație discriminatorie, rasială în ce privește minoritatea evreiască și romă.

În toată perioada războiului, Antonescu s-a străduit să amâne “soluția finală”, a exterminării fizice în masă a evreilor, dar nu și a romilor, soluție propusă și experimentată din plin de Hitler. Antonescu va îmbrățișa, cu destule reticențe și amânări, ideea deportării populației evreiești și rome în așa-numita “zonă a Bugului”.

Evreimea și romii din Banat au de suferit de pe urma deportărilor transnistrene. Exista în această regiune un segment subțire de populație evreiască – intelectuali, o mică pătură de negustori ori mici meseriași – cu simpatii pentru ideologia marxistă, pentru mișcările social-democrate sau comuniste, nu același lucru poate fi spus despre romi care erau în mare măsură mici meseriași și agricultori. Se poate spune că această “afinitate” spre spiritul comunist, în

³¹ SJANT, Fond Prefectura județului Timiș-Torontal, Dosar Nr. 10/ 1940, 5.

³² Ibid., 6

³³ Ibid., 30.

³⁴ Ibid., Dosar Nr. 11/1940, 1.

³⁵ Ibid., 20.

³⁶ *Monitorul Oficial*, nr. 102, partea I (3 mai 1941): 2328.

³⁷ Ibid., 2329.

această regiune, se datora implementării legislației antievreiești și antițigănești, a dispozițiilor coercitive: exproprierile de bunuri, eliminarea din servicii, detașamentele de muncă forțată, rechiziționările obligatorii de mijloace materiale și bănești pentru susținerea frontului, amenințarea permanentă cu deportarea și exterminarea.

Poliția județului Timiș-Torontal întocmea deja lista cu numele simpatizanților comuniști încă din anii 1934–1939. Acestora li s-au adăugat în timpul războiului cei care se găseau în imposibilitate de a-și achita obligațiile fiscale, cei încriminați în delikte de speculă, așa-ziii împlicinați în acte de sabotaj, suspecionați de false motive de sănătate și care se sustrăgeau de la munca de interes obștesc. Dintre evreii și romii deportați din Banat, ca și din celelalte zone ale României, a fost și acest segment de populație cu vederi comuniste. Deplasați în Transnistria, aceștia au fost supuși unui regim înspăimântător de viață. Memoriile rabinului Alexandru Șafran, confirmate de documente, vorbesc despre regimul de viață inuman din “zona Bugului”: mulți dintre cei deportați au murit de foame, de epuizare, masacrați de lovituri de baionetă, precum și de absența asistenței medicale și sociale.³⁸

Legislația antievreiască și antițigăneasă emisă în guvernarea antonesciană a întreținut și mai intens prigoana în Banat. Există mărturii care confirmă că legislația discriminatorie din învățământ a fost aplicată și-n această regiune, că Politehnica din Timișoara, dar și celelalte instituții preuniversitare bănățene nu școlarizau etnici evrei și romi.

Regimul muncii obligatorii va fi subordonat și aici procesului de mobilizare generală și de desfășurare a frontului. Evreii și romii din Caraș vor fi “concentrați”, începând cu octombrie 1940, în Oravița. Cei mai mulți dintre “deportați” proveneau din Reșița, Caransebeș, Bocșa-Vasiova, Anina, Carașova ș.a. Bunurile imobiliare ale acestora erau rechiziționate în folosul armatei. Regimul muncii obligatorii a durat, pentru evreii și romii cărășeni, între octombrie 1940 și august 1944. Mobilizații pentru munca forțată prestau în Oravița munci de folos obștesc: curățenia drumurilor și spațiilor din instituții publice, a pieței de bunuri agro-alimentare, efectuau munci la popota unității militare (îndeosebi femeile), participau la deszăpezirea orașului, operații de deratizare și reparații ale sistemului de canalizare, munci forestiere la joagărele de la Lișava și Ciclova. În anii 1942 și 1943, un segment semnificativ din bărbații evrei și romi din spațiul de concentrare orăvițean au fost deplasați, sub regim de jurisdicție militară, la munci de săpare a tranșeelor în zona Prut și Păuliș–Arad, precum și la repararea rețelei de cale ferată în zona Predeal.³⁹ Informațiile ne-au fost furnizate

³⁸ Alexandru Șafran, *Un tăciune smuls flăcărilor. Comunitatea evreiască din România 1939–1947. Memorii*, (București: Hasefer, 1996), 43.

³⁹ SJANT, Fond Prefectura Județului Timiș–Torontal, Dosar Nr. 19/1942, 17.

de Novac Marta Margareta, fiica lui Perlgrund Leo, domiciliată în Bocșa-Caraș-Severin, pensionară a Inspectoratului Silvic Caraș-Severin.⁴⁰ Domnia sa, într-un interviu din 18 martie 2003, relatează că în 1940 locuia la Carașova și că toate familiile evreiești și rome din localitatea sa de baștină au fost “deportate”, în regim de 24 de ore, cu strictul necesar la Oravița.⁴¹ Aici, evreii și romii deportați aveau interdicție de a pătrunde în magazine, de a face cumpărături, de a urma cursurile școlii din localitate – interdicție existentă și-n Timiș, după cum mărturisește d-na Novac. Singura libertate era legată de exercițiul cultului mozaic și a celui creștin; alimentația era foarte proastă, dar românii-localnici s-au dovedit a fi foarte omenoși.⁴²

Prin Decretul-lege Nr. 1003/5 noiembrie 1941, publicat în “Monitorul Oficial” nr. 272/1941, a fost înființat Inspectoratul general al Taberelor și Coloanelor de Muncă. Eliminați din servicii și deplasați forțat în taberele de muncă din reședințele de județ (Timișoara, Arad, Oravița), evreii și romii bănățeni erau apoi organizați în detașamente de muncă obligatorie⁴³ unde, în pofida tuturor vicisitudinilor, vor presta o solidaritate de grup excepțională.⁴⁴

Din analiza documentelor și a mărturiilor rezultă că cel mai inuman detașament de muncă obligatorie a funcționat la Ghiroc, în județul Arad, unde, în anii 1941–1942, condițiile de viață și de muncă de aici au fost complet inumane, batjocorirea celor încartiruiți aici neavând limite. Existau și modalități de plată bănească pentru scutirea de muncă obligatorie.⁴⁵

Psihoza deportării evreilor și ȣiganilor devenea tot mai generalizată. Drept urmare, populația românească va protesta cu mijloacele pe care le avea la dispoziție. Un grup de intelectuali bănățeni, alarmați de faptul că presa germană insista pe iminenta deportare a evreilor ardeleni și bănățeni, înainta o notă de protest guvernului României: “(...) oricare ar fi concepția noastră despre evrei și ȣigani, suntem creștini și oameni... și ne cutremurăm la ideea că cetățenii unui stat ar putea fără nici o vină să fie despuiți de tot avutul lor și alungați din țara în care zac de secole osemintele părinților, bunicilor și străbunicilor lor. Domnul Mareșal Antonescu a explicat că deportarea evreilor și ȣiganilor din Basarabia și Bucovina s-ar fi făcut pentru actele criminale pe care aceștia le-ar fi săvârșit împotriva armatei și populației românești, pentru că provinciile recucerite devenind zonă de război, interesul armatei dicta îndepărtarea unor elemente nesigure în număr destul de important. Numai că nici o imputare

⁴⁰ Ibid., 28.

⁴¹ Ibid., 30

⁴² Ibid., 15.

⁴³ Ibid., 19.

⁴⁴ ACET, Dosar Nr. 78/ 1944, 190.

⁴⁵ SJANT, Fond Prefectura Județului Timiș–Torontal, Dosar Nr. 78/ 1944), 147.

asemănătoare nu s-a putut face evreilor și ȝiganilor din Ardeal și Banat, dar dimpotrivă trebuie să recunoaștem că atât cu prilejul cedării unei părți din Ardeal cât și după aceea, atât evreii din teritoriile cedate, cât și cei din teritoriile rămase au avut o purtare ireproșabilă. Apoi, ei trăiesc la cealaltă extremitate a frontului și sunt așa de puțini la număr (40.000 în Banat și Transilvania de sud, n.ns.) încât nu pot în nici un caz să constituie vreun pericol, chiar și în caz de război.⁴⁶

Panica populației evreiești și rome era întreținută de faptul că dispozițiile venite din capitală dovedeau o înțelegere tot mai clară între germani și români cu privire la deportarea în Polonia.⁴⁷ Primele operații au debutat în orașele de graniță ale României de atunci, Turda, Arad, Timișoara – orașe în care alături de români locuia un important segment de populație evreiască, vorbitor al limbii maghiare. Birourile locale ale Centralei Evreiești erau conștiente de iminenta operație a deportărilor, mai ales că fuseseră atenționate în legătură cu întocmirea unor tabele cu populația evreiască pe sexe, vârstă, ocupație.⁴⁸ În urma convorbirilor repetate dintre Ion și Mihai Antonescu, pe de o parte, și reprezentanți ai Ministerului de Externe ai Reichului, pe de altă parte, s-a ajuns la un consens în planul de deportare. Totuși, acest plan a fost amânat, chiar dacă înțelegerile româno-germane din noiembrie 1941 au fost favorabile unor transporturi imediate de evrei și romi în Polonia. Radu Lecca a reușit să amâne și să tergiverseze acest coșmar inuman. Aflat în vizită la Berlin, reprezentantul guvernului României, va fi tratat cu aroganță de Ministerul de Externe German. Drept urmare, Lecca va dejuca planurile inițiale ale înțelegerii. Tergiversarea și punerea în practică a planului era imposibilă și din alte motive: lagărele naziste nu erau pregătite pentru a cuprinde o populație evreiască și romă atât de numeroasă în prima fază a războiului, chiar dacă Hitler proiectase “soluția finală”. Evreii și romii din Transilvania sudică și din Banat vor rămâne în tensiune până-n august 1942, moment în care fusese obținută anularea ordinului de deportare a acestora.⁴⁹ Rabinul Șafran, în memoriile sale, nu amintește defel despre contribuția baronului Neumann la blocarea acestui ordin. În schimb, același rabin amintește despre cum i-a venit ideea de a-l contacta pe mitropolitul Bălan, șeful Bisericii Ortodoxe din Ardeal, determinându-l să intervină pe lângă mareșalul Antonescu spre a-i salva pe evreii din cele două regiuni istorice românești.⁵⁰

⁴⁶ Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Arad (în continuare SJANA), Fond Uzinele Textile, Dosar Nr. 75/ 1941), 21.

⁴⁷ Ibid., Dosar Nr. 76/ 1941, 18.

⁴⁸ Ibid., Dosar Nr. 78/ 1941, 30.

⁴⁹ Șafran, *Un tăciune*, 60.

⁵⁰ Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews* (Chicago: Chicago Quadrangle Books, 1967), 257.

Oricum, evenimentele din 1942–1943 legate de deportarea evreilor și romilor nu pot fi tratate simplist. Regimul antonescian a elaborat, adoptat și aplicat o legislație antievreiască și antițigănească, uneori cu excese rasiale, dar tot el a stopat deportările și a decis readucerea evreilor și romilor în țară, deși a asimilat în principiu ideologia nazistă în “chestiunea evreiască și țigănească”, organizând lagărele din Transnistria (istoricul Raul Hilberg vorbește despre 101 colonii), acceptând și dispunând masacrul de la Odessa.⁵¹ Cu toate acestea, nu putem eluda faptul că 57% din evreii și 84% din țiganii români au supraviețuit războiului, ceea ce a reprezentat cel mai însemnat procentaj de supraviețuitori din Europa centrală și de est.⁵² Doar în acest aspect, care atenuează întrucâtva consecințele unei politici antievreiești, mentalitatea, toleranța și omenia populației românești au jucat un rol special în destinul unui popor, pe atunci discriminat, decimat și fără țară.

Măsuri rasiste

Antisemitismul activ, spre deosebire de vechiul antisemitism românesc latent, a fost importat și propagat de partidul Totul pentru Țară și de Mișcarea Legionară, legiferat prin legile lui Octavian Goga și Ion Gigurtu și amplificat de propaganda prilejuită de cedările de teritorii. Antisemitismul a fost aplicat minorității evreiești de regimul antonescian ca misiune principală de stat. Antonescu a promovat o politică antisemită de purificare etnică dură, concretizată prin masacre, atrocități și jafuri față de cetățenii români de etnie evreiască: Pogromul de la Iași, “trenurile morții”, deportările în Transnistria, Masacrul de la Odesa și altele. Ofensiva dezastruoasă pentru cucerirea Odesei (3 august–16 octombrie 1941) și amploarea pierderilor înregistrate de armatele române din cauza rezistenței sovietice dârze, fanatice, l-au determinat pe Antonescu să atribuie răspunderea pentru aceste evoluții activității evreilor din teritoriile cucerite, îndeosebi “comisarilor iudeo-bolșevici” din Armata Roșie. Aceasta reiese și dintr-o directivă adresată de Antonescu la 5 septembrie 1941 de pe frontul din fața Odesei vicepreședintelui consiliului de miniștri, Mihai Antonescu:

“Soldații de pe front au mari riscuri de a fi răniți sau omorâți din cauza comisarilor evrei, tătari și țigani, care cu o perseverență diabolică împing pe ruși din spate cu revolverul și îi țin să moară până la unul pe poziție. (...) Toți evreii, tătarii și țiganii să fie readuși în lagăre, preferabil în cele din Basarabia, fiindcă de acolo îi voi împinge în Transnistria, imediat ce mă voiu degaja de actualele griji. Trebuie să se înțeleagă de toți, că nu este luptă cu slavii, ci cu evreii, tătarii și țiganii. Este o luptă pe viață și pe moarte. Ori învingem noi și

⁵¹ Alex Mihai Stoenescu, *Armata, mareșalul și evreii* (București: RAO, 1998), 340.

⁵² Ibid., 445.

lumea se va purifica, ori înving ei și devenim sclavii lor. (...) Deci menajarea lor, în interior, ar fi o slăbiciune care ne va putea compromite victoria. Ca să învingem trebuie să fim fermi într-o atitudine. Asta trebuie să o știe toți. Nu economicul primează în aceste momente, ci voința națiunii înseși. Și războiul în general, și luptele de la Odessa în special au făcut cu prisosință dovada că Satana este evreul, țiganul și tătarul. De aici enormele noastre pierderi. Fără comisarii evrei, țigani ori tătari eram demult la Odessa”.

Mareșal Ion Antonescu

La sfârșitul lui octombrie 1941, articole redacționale din presa română – care exprimau linia oficială – au anunțat că “problema evreiască și țigănească a intrat în faza soluției finale și că niciun om din lume și nicio minune nu pot împiedica soluționarea ei”. Guvernul a anunțat că România “s’a înscris printre națiunile care sunt hotărâte să colaboreze efectiv pentru rezolvarea definitivă a problemei evreiești, nu numai locale, dar și europene”.

Politica de purificare etnică declanșată și controlată de Ion Antonescu a fost aplicată atât prin declarații personale, cât și în cadrul ședințelor de cabinet, ca directive ministeriale.⁵³ Într-o scrisoare de răspuns trimisă unui intelectual care i-a elogiat politica antisemită, Antonescu s-a obligat să-i elimine complet pe evreii din România: “Nimeni și nimic nu mă va împiedica, atâta timp cât voi trăi, de a împlini opera de purificare”.

În ședința din 8 iulie 1941 a cabinetului antonescian, viceprim-ministrul și ministrul de externe Mihai Antonescu, s-a adresat miniștrilor: “Așa că vă rog să fiți implacabili, omenia siropoasă, vaporeasă, filozofică nu are ce căuta aici (...) Cu riscul de a nu fi înțeles de unii tradiționaliști care mai pot fi printre dv., eu sunt pentru migrarea forțată a întregului element evreu și țigănesc din Basarabia și Bucovina, care trebuie zvârlit peste graniță (...) Veți fi fără milă cu ei. Nu știu peste câte veacuri neamul românesc se va mai întâlni cu libertatea de acțiune totală, cu posibilitatea de purificare etnică și revizuire națională (...) Dacă este nevoie, să trageți cu mitraliera. Îmi este indiferent dacă în istorie vom intra ca barbari (...) Îmi iau răspunderea în mod formal și spun că nu există lege (...) Deci, fără forme, cu libertate completă”.

Omogenizarea etnică a României urma să fie obținută prin transferarea minorităților în afara granițelor respectiv, cei care aveau o țară de origine, prin repatriere forțată, iar cei care nu aveau, evreii și romii, prin transfer unilateral adică, deportarea și comasarea lor pe teritoriile sovietice de dincolo de Bug (armata germană s-a grăbit să-i retransporte pe acești expluzați pe malul vestic

⁵³ Radu Ioanid, *Holocaustul în România. Distrugerea evreilor și romilor sub regimul Antonescu 1940–1944* (București: Hasefer, 2006), 138.

al Bugului, în zonele controlate de români).⁵⁴ O susținere a acestor decizii apare și în concluziile unui memorandum (comandat de Mihai Antonescu) adresat lui Ion Antonescu la 15 octombrie 1941 de către Acad. Dr. Sabin Manuilă, directorul Institutului central de statistică.⁵⁵

“Curățirea terenului” a fost numele de cod folosit de regimul antonescian ca echivalent al termenului german “soluția finală”. Ordinul de “curățirea terenului”, de deportare și de exterminare a evreilor și romilor din Basarabia și Bucovina a fost dat de Antonescu din proprie inițiativă și nu sub presiuni germane.⁵⁶ Pentru punerea în aplicare a acestei sarcini, el a ales armata și jandarmeria (Inspectoratul General al Jandarmeriei, de sub comanda generalilor Constantin (Piki) Vasiliu, comandant al Jandarmeriei (1940–23 august 1944) și Subsecretar de Stat la Ministerul de Interne (degradat, condamnat la moarte și executat pentru crime de război) și Constantin Tobescu, în special administrația civilă a armatei, pretoratul.⁵⁷ Armata a primit “ordine speciale” prin generalul Ilie Șteflea, executorul acestor ordine fiind Marele Pretor al Armatei, generalul Ioan Topor.⁵⁸ Șeful Marelui Stat Major al Armatei, generalul Iosif Iacobici, a ordonat comandantului Biroului 2, locotenent-colonelului Alexandru Ionescu, să pună în aplicare un plan “pentru înlăturarea elementului iudaic și țigănesc de pe teritoriul basarabean prin organizarea și acționarea de echipe, care să devanseze trupele române”. Planul a fost pus în aplicare începând cu 9 iulie 1941. Jandarmeria a primit ordinul de “curățire a terenului” cu trei-patru zile înainte de trecerea Prutului (21 iunie 1941), în trei locuri diferite din Moldova: Roman, Fălticeni și Galați. Inspectorul general al jandarmeriei, generalul C. Piki Vasiliu, a declarat în fața subofițerilor și ofițerilor de jandarmi la Roman că “prima măsură pe care sunt datori s-o aducă la îndeplinire va fi aceea de curățire a terenului, prin care se înțelege: exterminarea pe loc a tuturor evreilor și țăganilor aflați pe teritoriul rural; închiderea în ghetouri a evreilor și țăganilor de pe teritoriul urban; arestarea tuturor suspecților, a activiștilor de partid, a acelor care au ocupat funcțiuni de răspundere sub autoritatea sovietică și trimiterea lor sub pază la legiune”. Comandantul legiunii de jandarmi Orhei, Constantin Popoiu, a atras atenția jandarmilor săi că “trebuie să-i extermine pe evrei și țigani de la pruncul în fașă până la bătrânul neputincios, toți fiind periculoși pentru nația română”.

Ordinele speciale erau date direct de Ion Antonescu armatei, serviciului

⁵⁴ Ibid., 166.

⁵⁵ Ibid., 263.

⁵⁶ Ibid., 330.

⁵⁷ Jean Ancel, *Contribuții la Istoria României. Problema evreiască 1933–1944*, vol. I, partea a II-a (București, 2001), 111.

⁵⁸ Ancel, *Contribuții*, 142.

special de informații și jandarmeriei, iar Mihai Antonescu le transmitea administrației civile. Executantul ordinelor speciale, marele pretor, generalul Ioan Topor, era subordonat direct șefului Marelui Cartier General, generalului Ilie Șteflea. Jandarmeria în cele două provincii, prin inspectorii generali, colonelul Teodor Meculescu, în Basarabia, și colonelul Ioan Mănecuță, în Bucovina, era subordonată la începutul operațiunii generalului Constantin Vasiliu și mai târziu generalului Topor. “Ordinele speciale” erau considerate “secret de stat” și transmise verbal sau ca documente cu regim secret ori de câte ori autoritățile militare sau civile nu executau evrei de teama consecințelor ori din cauză că se îndoiau de existența ordinelor de lichidare. De exemplu, maiorul Frigan din garnizoana Cetatea Albă nu cunoștea ordinele speciale și a cerut instrucțiuni în scris pentru executarea evreilor. În consecință, pretorul armatei a III-a, colonelul Marcel Petala, s-a deplasat la Cetatea Albă pentru a-i da personal maiorului ordinul “special”. Imediat au fost executați toți cei 3.500 de evrei și țigani rămași în ghetou.⁵⁹

După emiterea ordinelor speciale de curățirea terenului, teritoriul dintre Nistru și Bug devenise un cimitir imens, presărat cu zeci de mii de cadavre despuiate de haine și lăsate să putrezească de-a lungul drumurilor.⁶⁰ Apele Bugului, infestate de cadavre, nu mai erau potabile. Indiferența față de sanitație periclita populația locală neevreiască, militarii români și membrii minorității germane din zona Bugului. Bijuteriile, obiectele de valoare, dinții de aur, inelele și verighetele, banii jefuiți dispăreau pe drum, spre vistieria statului.

Crime asupra populației evreiești și rome locale din Transnistria au fost înfăptuite de plutoane ale morții formate din jandarmi români în drumul spre zona de relocare din est.

Situația romilor nu a fost mai blândă. În 1942, Antonescu a ordonat deportarea în Transnistria a 24.617 de cetățeni români de etnie romă, dintre care peste 11.000 au fost dați dispăruți și numai jumătate au supraviețuit și au reușit să se reîntoarcă în România. Pentru deportarea romilor în Transnistria nu s-a mai folosit – ca în cazul evreilor – pretextul de comunism sau activități subversive pro-sovietice, ci etichetarea întregii minorități rome ca nomazi și “nemobilizabili și periculoși ordinei publice”.

Viorel Achim, istoric specializat în istoria romilor din România, susține că deportarea romilor a ținut de politica etnică a guvernului, de preocuparea sa de a realiza omogenizarea etnică a țării.⁶¹ “Problema țăganilor” a fost o creație a

⁵⁹ Viorel Achim, Constantin Iordachi, coord., *România și Transnistria: Problema Holocaustului. Perspective istorice și comparative* (București: Curtea Veche, 2004), 201.

⁶⁰ Ibid., 233.

⁶¹ Viorel Achim, “The Antonescu Government’s Policy towards the Gypsies,” în Mihail E. Ionescu, Liviu Rotman, eds., *The Holocaust in Romania: History and Contemporary Significance* (Bucharest, 2003), 101.

guvernului Antonescu.⁶² Politica față de romi a lui Antonescu nu a avut nimic de-a face cu atitudinea guvernelor anterioare, nu a venit în prelungirea unor preocupări mai vechi ale autorităților române.⁶³ În perioada de dinaintea celui de-al Doilea Război Mondial în România nu a existat o politică specială față de romi, iar raporturile între populația majoritară și aceștia erau bune, romii nu erau văzuți ca o “problemă”. Poziția populației românești față de deportarea romilor se explică, desigur, și prin aceste elemente ținând de istoria țării. Deportarea romilor în Transnistria a fost întrutotul opera guvernului Antonescu.

“Ghidul Universității Columbia despre Holocaust (în engleză: *The Columbia Guide to the Holocaust*) – distribuția masacrării romilor după țări în timpul celui de Al Doilea Război Mondial”, estimează că în România, dintr-o populație în preajma războiului de 300 000 de romi, au fost masacrați între 19.000 și 36.000 (circa 11.000 au murit în timpul deportării în Transnistria).⁶⁴ Aceste date statistice nu includ pe romii localnici din Basarabia și Transnistria masacrați sub patronajul Jandarmeriei române.⁶⁵

Dr. Ian Hancock (în limba romani: Yanko le Redžosko) a publicat în 2010 un studiu care susține că numărul de romi uciși a fost subestimat, deoarece mulți au fost incluși în cadrul altor grupări/populații.

Conform unuia dintre documentele rămase privind deportarea romilor (“evacuați” în limbajul documentului), raportul Inspectoratul General al Jandarmeriei, Serviciul Jandarmeriei, Secția III-a (din 1942), deportarea a fost executată de Jandarmeria română (Inspectoratul General al Jandarmeriei) de sub comanda generallilor Constantin (Piki) Vasiliu și Constantin Tobescu și s-a executat în două tranșe:

1.11 441 “țigani nomazi evacuați între 1 Iunie și 15 august 1942”, dintre care

1. Bărbați.....2.352

2. Femei.....2.375

3. Copii.....6.714

2. 13.176 “țigani nenomazi (stabili) nemobilisabili și periculoși ordinei publice, evacuați cu trenurile de evacuare între 12–20 septembrie 1942”

1. Bărbați.....3.187

2. Femei.....3.780

3. Copii.....6.209

⁶² Achim, “The Antonescu Government,” 102.

⁶³ Donald L. Niewyk, *The Columbia Guide to the Holocaust* (Columbia: Columbia University Press, 2000), 422.

⁶⁴ Viorel Achim, “Operațiunile de deportare a romilor în Transnistria. Situația din județul Timiș-Torontal, septembrie 1942,” *Holocaust. Studii și cercetări* I, 1 (2009): 23.

⁶⁵ Achim, “Operațiunile,” 39.

3. Au mai fost și 69 de romi “evacuați ulterior cu aprobări speciale, fiind infractori eliberați din închisori”:

1. Bărbați.....22
2. Femei.....17
3. Copii.....30
- Total general țigani nomazi și nenomazi....24.686.

Genocidul romilor în Transnistria nu s-a produs doar prin execuții, ca în cazul evreilor.⁶⁶ Ei au fost lăsați să moară datorită condițiilor de viață inumane la care au fost supuși: înfometare, frig, privarea de asistență medicală și de sanitație minimală.⁶⁷ Lipsa asistenței medicale a dus la situația că în majoritatea cazurilor, cauza decesului era decisă în cancelariile oficiale conform formulei: vara, dizenteria și iarna, tifosul exantematic, ambele boli fiind provocatoare de epidemii și datorate condițiilor dezastruase de sanitație, situație pe care propaganda oficială o atribuia obiceiurilor insalubre de viață ale romilor.

Raportul întocmit la 21 decembrie 1942 de o comisie numită de Inspectoratul General al Jandarmeriei și condusă de colonelul Sandu Moldoveanu, care a anchetat situația celor 5 100 de romi deportați în zona Covalevca – Avdotevca – Varușino, județul Oceacov (la sfârșitul lunii decembrie 1942, această zonă a fost trecută la județul Berezovca) în zilele de 12–19 decembrie 1942 menționează că s-au semnalat două cazuri de febră tifoidă în satul Varușino și că exista pericolul de izbucnire a unei epidemii în rândul romilor, aflați în condiții fizice și sanitare mizerabile.⁶⁸ Raportul a mai menționat, între altele, că până în acel moment (în intervalul septembrie-decembrie 1942) au murit de foame circa 200 de romi și că în zilele în care s-a făcut investigația mureauă 5–10 romi zilnic. La scurt timp după acest raport, la sfârșitul lui decembrie 1942 a izbucnit între romii de la Covalevca și în împrejurimi (raionul Landau, județul Berezovca) o epidemie de tifos exantematic, culmea fiind atinsă la sfârșitul lunii ianuarie 1943. Situația romilor din această zonă a fost dificilă nu numai din cauza epidemiei, ci și a foamei și frigului, care au făcut numeroase victime.⁶⁹

Conform raportului final realizat de Comisia Internațională pentru Studierea Holocaustului în România, 25.000 de romi au fost deportați de autoritățile române, iar 11.000 dintre aceștia au murit.

Măsurile autorităților antonesciene împotriva romilor nu s-au bucurat de

⁶⁶ Viorel Achim, ed., *Documente privind deportarea țiganilor în Transnistria*, vol. II (București: Editura Enciclopedică, 2004), 59.

⁶⁷ Ibid., 64.

⁶⁸ Viorel Achim, “Țigani amenințați cu deportarea în Transnistria. Sprijinul țăranilor din Gorj (octombrie 1942),” *Revista Istorică*, N.S XVI, 5–6 (2005): 117.

⁶⁹ Achim, “Țigani,” 124.

sprijinul populației. Români din diferite straturi sociale au protestat contra deportărilor și au depus eforturi pentru a salva familii sau persoane deportate. Au existat numeroase gesturi de solidaritate cu românii deportați, sau care erau în pericol de a fi deportați, din partea populației din satul sau orașul respectiv, exprimate prin memorii și cereri pentru readucerea lor în țară.

Casa Regală a protestat și a intervenit adesea pe lângă Ion și Mihai Antonescu pentru repatrierea romilor deportați. Regele Mihai I a refuzat să semneze ordine de deportare, iar intervențiile reginei-mame au fost tergiversate.⁷⁰ Un exemplu al protestelor liderilor democrați este scrisoarea pe care Constantin I. C. Brătianu, președintele Partidului Național Liberal, a adresat-o mareșalului Antonescu, la 16 septembrie 1942, în care critica în termeni duri deportarea.⁷¹

Nu se poate face abstracție de faptul că minoritatea romă nu a trăit izolată, ci în simbioză și conexiune cu alte grupuri minoritare și cu etnia majoritară românească. Problema pe care dorim să o prezentăm se referă la evoluția demografică a acestui grup minoritar pe durata anilor interbelici comparată cu cea a grupului etnic majoritar tot în cadrul interval de timp și pe aceeași arie geografică.

Conform datelor Recensământului din 1930, populația de origine romă din Banat număra potrivit apartenenței la neamul declarat, 23.278 persoane, reprezentând 1,70% din totalul cetățenilor locuitori în această provincie.⁷² În cadrul aceluiași recensământ, 22.832 persoane din Banat, adică 1,67% din totalul populației acestei provincii istorice, declaraseră că erau vorbitoare native de limbă romani. Dintre aceștia existau în județele Caraș și Severin 8.381 de vorbitori de romani ca și limba maternă, în județul Timiș-Torontal 8.091, iar în județul Arad 6.806 de cetățeni care considerau romani drept limba lor maternă. La Recensământul din 1956, datele fuseseră sensibil schimbate. Astfel, doar 11.052 persoane, reprezentând 1,24% din totalul cetățenilor locuitori în această provincie se declarau ca aparținând neamului rom. În cadrul aceluiași recensământ, 10.970 persoane din Banat, adică 1,25% din totalul populației acestei provincii istorice, declaraseră că erau vorbitoare native de limbă romani. Dintre aceștia existau în județele Caraș și Severin 3.220 de vorbitori de romani ca și limba maternă, în județul Timiș-Torontal 6.089, iar în județul Arad 1.743 de cetățeni care considerau romani drept limba lor maternă.

⁷⁰ Viorel Achim, "The Romanian Public Reaction to the Deportation of Gypsies to Transnistria," în Roni Stauber, Raphael Vago, eds., *The Roma – A Minority in Europe: Historical, Political and Social Perspectives* (Budapest, New York: Central European University Press), 2007, 89.

⁷¹ Achim, "The Romanian Public Reaction," 102.

⁷² *Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930*, vol. II: *Neam, limbă maternă, religie*, (București: Institutul General de Statistică, Imprimeria Națională, 1938), 28.

Interpretări statistice:

Județul	Total populație în 1930	Total populație în 1956	Diferență populație totală 1930–1956	Români în 1930	Români în 1956	Diferență români 1930–1956	Romi în 1930	Romi în 1956	Diferență romi 1930–1956
Carasă și Severin (După 1948 s-a folosit denumirea convențională de Carasă-Severin, deși județele nu au fost reintroduse ca unități administrative teritoriale ale țării noastre decât în 1965. Din 1948 până în 1964, România a fost organizată sub aspect administrativ și teritorial în regiuni și raioane.)	319.286 cetățeni	327.787 cetățeni	Creștere 8.501 cetățeni, 2,66%	237.476 cetățeni	263.535 cetățeni	Creștere 26.059 cetățeni, 10,97%	8.381 cetățeni	3.220 cetățeni	Scădere 5.161 cetățeni, 61,44%
Timiș-Torontal (După 1948 s-a folosit denumirea convențională de Timiș, deși județele nu au fost reintroduse ca unități administrative teritoriale ale țării noastre decât în 1965. Din 1948 până în 1964, România a fost organizată sub aspect administrativ și teritorial în regiuni și raioane.)	559.591 cetățeni	568.881 cetățeni	Creștere 9.290 cetățeni, 1,66%	236.305 cetățeni	325.834 cetățeni	Creștere 89.529 cetățeni, 37,88%	8.091 cetățeni	6.089 cetățeni	Scădere 2.002 cetățeni, 24,71%
Arad	488.359 cetățeni	475.620 cetățeni	Scădere 12.739 cetățeni, 2,60%	304.838 cetățeni	330.011 cetățeni	Creștere 25.173 cetățeni, 8,25%	6.806 cetățeni	1.743 cetățeni	Scădere 5.063 cetățeni, 74,45%

Observăm cum în județele Caraș și Severin s-a produs între 1930 și 1956 o creștere a populației de 8.501 suflete, de la 319.286 la 327.787 locuitori.⁷³ Segmentul majoritar de populație a înregistrat o creștere medie de 26.059 persoane, de la 237.476 locuitori, în 1930 la locuitori 263.535, în 1956. Grupul minoritar rom a scăzut însă apreciabil per ansamblul județului, cu 5.161 membrii, de la 8.381 suflete la 3.220 suflete, în intervalul 1930–1956.⁷⁴ Acest lucru poate fi pus, pe seama fenomenului Poraimos, ca urmare a schimbării situației geo-politice de la nivel european în intervalul 1941–1944.

Notăm că județul Timiș-Torontal a cunoscut în deceniile 1930–1956 un curs demografic marcat de creșterea populației per total, cu 9.290 persoane, de la 559.591 la 568.881 locuitori, precum și de diminuarea minorității rome cu 2.002 suflete, de la 8.091 la 6.089 persoane. Acest fapt duce la concluzia că Holocaustul romilor s-a produs cu efecte cel puțin parțial amortizate în cadrul respectivei comunități. În acel interval de timp însă populația română a crescut cu 89.529 cetățeni, de la 236.305 suflete la 325.834 suflete, fapt datorat cu precădere colonizării de refugiați din Basarabia în acest județ în anii 1940–1945.

Remarcăm cum în județul Arad s-a înregistrat o ușoară scădere la populației totale, de la 488.359 la 475.620, mai precis 12.739 locuitori, fapt natural datorită evenimentelor legate de cel de Al Doilea Război Mondial. Respectiva scădere nu a afectat proporțional segmentul majoritar etnic românesc, care a crescut cu 25.173 suflete, de la 488.359 la 475.620 locuitori. Acest fapt poate fi pus pe seama așezării unui segment de populație românească din țara vecină, Ungaria în anii 1944–1947. În schimb, Holocaustul îndurat de romi și-a făcut pe deplin simțit efectele în cadrul respectivei minorități. Comunitatea aflată sub studiu, a scăzut din 1930 până în 1956, ca urmare a Poraimos-ului dintre anii 1941 și 1945 cu 5.063 persoane, de la 6.806 suflete la 1.743 suflete.

Scăderea moderată a minorității rome din județul Timiș-Torontal, 24,71% în intervalul 1930–1956, trebuie pusă în conjunctură cu structura etnico-demografică a respectivei unități teritoriale și administrative.⁷⁵ Acolo viețuiau, pe lângă un număr predominant de români, un important număr de germani și sârbi. Acest fapt se cuvine a fi coroborat cu faptul că în numitul județ au fost colonizați foarte mulți etnici români din Basarabia, refugiați ca urmare a ocupației sovietice. Aceștia au dus la sporirea semnificativă a segmentului etnic românesc, cu 37,88%, în mai sus amintitul interval.⁷⁶ În aceste condiții, de transfer de populație și de existență a unui segment minoritat semnificativ, autoritățile locale au fost destul de reticente în aplicarea măsurilor rasiale împo-

⁷³ *Recensământul general*, 233.

⁷⁴ *Recensământul general*, 235.

⁷⁵ Achim, *Documente privind deportarea țiganilor în Transnistria*, 349.

⁷⁶ *Ibid.*, 350.

triva romilor. Comunitatea acestora a rămas relativ compactă și relativ ferită de pogromuri și deportări.

Nu același lucru se poate spune despre celelalte trei județe ale provinciei Banat, unde s-au înregistrat creșteri moderate a segmentul etnic majoritar, dar scăderi catastrofale a celui minoritar aflat sub cercetare. Astfel, în județele Caraș și Severin, a fost înregistrată o creștere moderată de cetățeni de etnie română, anume 10,97%, iar în județul Arad, de 8,25%, privind segmentul de populație majoritară.⁷⁷ Valorile se circumscriu tendinței generale demografice de creștere a populației ca urmare a încheierii celei de a doua conflagrații mondiale. Procentele mai denotă faptul că în linii mari populația din cele trei județe nu s-a schimbat semnificativ în ceea ce privește locuitorii români. Ea a rămas doar puțin schimbată, sporind ușor pe durata a două decenii și jumătate. Diametral opusă este situația legată de segmentul minoritar al romilor. Acesta s-a diminuat exponențial în intervalul 1930–1956.⁷⁸ Astfel, în județele Caraș și Severin, numărul cetățenilor de etnie romă a scăzut cu 61,44%, iar în județul Arad, cu 74,45%.⁷⁹ Această stare de fapt are două explicații: este posibil ca o bună parte din minoritatea romă să se fi declarat de altă etnie la primul recensământ după schimbarea regimului politic în România. Faptul fusese fără îndoială motivat de amintirea Holocaustului în memoria colectivă a respectivei comunități. Avându-se însă în vedere situația politică din România de la acea vreme, explicația nu este veridică. În perioada 1945–1956 țara noastră a trecut prin faza comunismului de tip stalinist. Această etapă era opusă fazei comunismului național din perioada 1974–1989. Sub aspect administrativ și teritorial în intervalul 1948–1964 județele și plășile românești au fost înlocuite cu regiuni și raioane după model sovietic, ele nefuncționând decât în intervalul 1965–1989. Cea mai numeroasă minoritate etnică beneficia de o diviziune proprie: Regiunea Autonomă Maghiară. Sub aspect etnic, guvernării aplicau principiile leniniste legate de dreptul la autodeterminare și autonomie a naționalităților conlocuitoare alături de grupul etnic majoritar pe teritoriul românesc. Concret, acest fapt ducea la înscrierea exactă pe listele de recensăminte a apartenenței lingvistice și etnice a tuturor cetățenilor și la încurajarea acestora de a-și declara apartenența la comunități minoritare. Această stare de fapt ne duce la cea de a doua posibilă explicație e fenomenului demografic: este probabil ca în cele trei județe fenomenul Poraimos să se fi petrecut cu deosebită violență, o bună parte a respectivei minorități fiind transferată în alte zone ale României sau exterminată. Faptul că unele documente ale Ministerului Apărării Naționale și ale Ministerului Afacerilor Interne, emise în perioada celui de Al Doilea Război

⁷⁷ Ibid., 216.

⁷⁸ Ibid., 218.

⁷⁹ Ibid., 440.

Mondial, cu referință referitoare la minoritatea care face obiectul acestei cercetări, sunt încă secretizate, poate duce la concluzia că în respectivele diviziuni administrativ-teritoriale avem de a face cu execuții extra-judiciare, care nu au fost sancționate nici de legislația civilă nici de cea militară a epocii în cauză.

**PORAIMOS IN THE BANAT. A FUNDAMENTAL RESEARCH ON
THE HOLOCAUST OF THE ROMA PEOPLE IN THE COUNTIES
CARAȘ, SEVERIN, TIMIȘ-TORONTAL AND ARAD (1939–1945)**

Abstract

The formation of the nation-states in the Central and South-East of the old continent following the dissolution of the Central Powers at the end of the First World War gave the opportunity to assert the collective identity expressed by a number of linguistic, cultural and ethnic groups. The Great Powers, true heterogeneous structures in linguistic and confessional terms, had tried unsuccessfully to create a supranational identity by eliminating or at best leveling the distinct elements of Germans, Czechs, Slovaks, Croats, Slovenes, Poles, Romanians, Finns, without of course forget about the Baltic peoples.

Usually people react strongly, positively or negatively to what they perceive to be right differently. Too few times do they remain indifferent. One of the negative reactions is anxiety. The fear of otherness, of the different cultural, linguistic and religious fellow citizens of the majority group can be compensated by exploration and experimentation, by accepting and embracing the differences. The power of words and the power of thoughts are probably the greatest forces for people through the long-term impact they can have on individuals but also on communities.

The purpose of Nazism was to exterminate all Jews in Europe. Gypsies and neo-Protestant sects were on the list. Under these conditions, the mere survival of the Jews was a form of resistance. In Romania, the resistance was relatively successful. A relatively large percentage of the Jewish and Gypsy community in Romania survived the Holocaust.

MOARTEA TRADIȚIONALĂ ÎN FILMUL ROMÂNESC

Mihaela Grancea*

Cuvinte cheie: moarte, film, tradiție funerară, *ars moriendi*

Keywords: death, film, cemetery, funeral tradition, *ars moriendi*

Tradiții thanatice, expresii culturale. În cultura română, reprezentarea morții este dominată de tradiția populară. Astfel, ne explicăm de ce moartea tradițională este, în toate investigațiile interdisciplinare, un subiect de analiză de “lungă durată”. Conform teoriilor lui Mircea Eliade cele mai cunoscute texte despre arta de a muri, texte escatologice, sunt *Pretash-raddha*, *Cartea egipteană a morților*, *Cartea tibetană a morții*¹, opusculi medievale *De Arte Moriendi*.² Aceste texte aveau ca finalitate învățarea tehnicii morții, arta de a trece peste agonia sfârșitului biologic. Pentru Mircea Eliade, eposul popular, baladele *Meșterul Manole* și *Miorița* exprimă atitudinile populare vizavi de moarte, o *ars moriendi* românească. Dacă prima baladă prezintă misterul morții ca jertfă constructivă, ca necesitate care asigură funcționalitatea comunității, *Miorița* cuprinde mesaje care pot fi reinterpretate și interpretabile. Eliade invocă jertfa voluntară a păstorului³, aspect care nu satisface însă sensul eposului. Nunta cosmică a presupusei victime este corespondentul cosmic al ritului de trecere. Luna este astru al morții, iar nunta celui mort nenuntit/nelumit este o formă de apărare față de maleficitatea acestuia; cine moare de moarte violentă este neîmpăcat și furios.⁴

În cultura tradițională, dar și în cea savantă, practica funerară tradițională apelează la semnificațiile unor plante și animale psihopompe precum pal-tinul funerar, corespondent terestru al arborelui cosmic și simulacru arhaic al coloanei cerului, cerbul, pasărea, lupul infernal, bradul⁵ etc. Timp de peste o sută de ani, balada *Miorița* a fost considerată drept creația populară care

* Universitatea Lucian Blaga Sibiu, Facultatea de Științe Socio-Umane, b-dul Victoriei, nr. 10, e-mail: mihaela_grancea2004@yahoo.com

¹ *The Tibetan Book of the Death* (Oxford University Press, prima ediție, 1927).

² Editate prima oară sub numele de *The Book of the Craft of Dying* (Londra, 1917).

³ Mircea Eliade, *Arta de a muri. Antologie* (Cluj-Napoca: Eikon, 2006), 242.

⁴ Ibid., 382–383.

⁵ Ernest Bernea, “Bradul la înmormântare,” *Rânduiala*, nr. 3 (București, 1938).

exprimă, în manieră edificatoare, atitudinea românului în fața morții. Acum puțin timp s-a descoperit o variantă/un colind din secolul XVIII care demonstrează că balada este, de fapt, o prelucrare de-a lui Vasile Alecsandri. De asemenea, ca și în cazul baladei balcanice *Meșterul Manole*, au fost descoperite, în mediul transcarpatic, și variante ucrainiene și maghiare ale *Mioriței*. În opinia noastră, balada exprimă fatalismul ciobanului/al omului simplu aflat singur în fața Dușmanului, performarea răului. Nunta cosmică pare că recalibrează lumea pe care o dezechilibrase violența. Mircea Eliade în *De la Zalmoxis la Genghis-Han*, în conformitate cu funcționalismul folcloristic și sociologic, a descoperit în *Miorița* un efort anistoric îndreptat împotriva angoaselor arhaice.

Practicile funerare, cele mai conservatoare practici societale, definesc spiritualitatea unei macrocomunități, fiind expresia reprezentărilor escatologice ale acesteia. Caracterul multiform al riturilor funerare demonstrează că pentru omul religios, moartea nu este doar un eveniment biologic final, ci și metamorfoză ontologică și socială. Mortul trebuie să facă față obstacolelor/probelor călătoriei spre Lumea de Dincolo/Viața de Dincolo. Pentru unele popoare, doar înmormântarea rituală⁶ poate să confirme moartea fizică și să asigure drumul spre și în Lumea Cealaltă, poziționarea în comunitatea morților.⁷ De aceea, apropiatii celui mort sunt obligați să îndeplinească, cu rigurozitate, ritualurile funerare tradiționale. Cum moartea este un portal spre altă lume, doar rigurozitatea ritualică asigura călătoria defunctului spre Rai.⁸

Studiile de antropologie au acreditat ideea existenței unui “sens al vieții”, respectiv al morții, statute care pot fi surprinse în structura și semantica obiceiurilor legate de ciclul vieții, pentru că mentalitățile colective concep moartea ca pe un fenomen firesc derivat din planul divin, nu ca pe o ruptură de nivel care anihilează sensul vieții.⁹ Prin întregul ansamblu atitudinal pe care îl dezvoltă, valorizarea morții ca drum final reglementează desfășurarea actelor rituale potrivit unui scenariu configurat de imperativele *călătoriei spre altă lume, unde sufletul defunctului se strămută*. Deși, în România, referirile la funcția cathartică și regenerativă a morții eroice au caracterizat și discursul istoric din perioada regimului comunist, perspectiva etnocentristă se manifestă obsesiv abia de la începutul anilor '70 ai secolului XX. Eroul este expresia altruismului desăvârșit, el se jertfește pe sine pentru salvarea comunității. Dar această viziune este una

⁶ Theodor I. Burada, *Datinile poporului român la înmormântare* (Iași: Tipografia Națională, 1882).

⁷ Mircea Eliade, *Sacru și profanul* (București: Humanitas, 1991), 171.

⁸ I. Ghinoiu, *Lumea de aici, lumea de dincolo* (București: Editura Fundației Culturale Române, 1999).

⁹ Corina Bejinariu, “Moartea în casă. Performări spațiale și comportament ritual,” *Revista Bistriței* 14 (2000): 182.

de lungă durată, fiind întâlnită în baladele populare (eposul medieval, baladele legate de rezistența țărănească în fața dușmanului extern), în romanul istoric și în filmele istorice.¹⁰

Filmele românești prezintă interferența dintre riturile de trecere ancestrale, rituri prilejuite de nunți și înmormântări dar, uneori, și de obiceiurile moderne specifice “Epocii Frumoase” (*Jugendstil*), precum în târgul de munte din Ardeal (Roșia Montană) în care se petrec dramele descrise în narațiunile lui I. Agârbiceanu. *Fefelega* este o tragedie tăcută.¹¹ Sobrietatea mijloacelor de expresie specifice suprarealismului consacrat, imaginea alb-negru și sunetul transmit totul, adică portretul durerii mute. În realizarea limbajului cinematografic esențializat, un rol semnificativ îl are și scenografia. Obiectele din casa Mariei (*Fefelega*) sunt dispuse simetric (paturi vechi, scaune, dulapuri), ordinea gospodăriei mici de pe vârful de deal fiind aseptică și mormântală. Doar o pendulă care măsoară timpul inexorabil, o pendulă invizibilă, accentuează, prin dangănelul ei, senzația de singurătate, premoniția morții. În pelicula alb-negru, albul domină prin casele văruite parcă recent. Tragedia are un aer atemporal. Sunetele sunt la volum ridicat, muzica originală a filmului asigură o anumită unicitate peliculei (vocea stănie a solistului Dorin Liviu Zaharia și compoziția etno-rock a lui Dan Andrei Aldea din formația “Phoenix”). Și peste tot, importantă este imaginea centrată pe chipurile actorilor. Când Maria își găsește fiica moartă în casă, pe Păunița, chipul ei se goleşte de viață, este mai alb decât albul. Pe figura ei, nu pe fața fiicei defuncte, vedem pecetea morții. Filmul se încheie cu două panorame. Una este a fetei îmbrăcate în rochie de mireasă și expusă în mijlocul casei devenite un fel de cutie a morții, un sicriu invizibil. Altă imagine panoramică este a naturii paradisiace și neutrale de pe dealul unde se afla situată simbolic casa albă a Mariei (conform baladei din film: “...la oglinda lacului, sub pecetea negrului, la leagănul Tăului”).

La români există credința că nu trebuie să-ți afli destinul și “ceasul morții” prin mijloace oculte, prin divinație. Este un tabu, o normă asumată și în cultura urbană. Și totuși, există și excepții. Precum în romanul *La țigănci*, de Mircea Eliade și în filmul *Feneralii fericite*. Cu toate acestea, în mod paradoxal, tradițiile

¹⁰ Mihaela Grancea, “The Historical Film during Ceausescu’s Regime within the Project of <the Building of Socialist Nation>,” în Sorin Mitu, ed., *Re-Searching the Nation: the Romanian File. Studies and Selected Bibliography on Romanian Nationalism* (Cluj-Napoca: International Book Access, 2008), 268–294; Mihaela Grancea, “Haiducul și tâlharul – o dilemă culturală? Schiță de imagologie istorică și literatură comparată,” în Andi Mihalache, Alexandru Istrate, eds., *Romantism și modernitate. Atitudini, reevaluări, polemici* (Iași: Editura Universității Al. I. Cuza, 2008), 515–554; M. Grancea, “Moartea,” în *Enciclopedia imaginariilor din România*, vol. III *Imaginarul istoric*, coord. Sorin Mitu (Iași: Polirom, 2020), 360–379.

¹¹ *Nunta de piatră* (scenariu și regia: Mircea Veroiu și Dan Pița; imaginea: Iosef Demian; distribuția: Leopoldina Bălănuță, Mircea Diaconu; 1972).

românești sunt determinate de creștinismul popular, de credințe precreștine tolerate de biserica ortodoxă, mai puțin de cea greco-catolică (numite, încă din secolul al XIX-lea, credințele magico-religioase și “eresuri”).

În trecutul îndepărtat, în toate societățile primitive, moartea nu era personificată. Însă mai târziu, în majoritatea culturilor arhaice, moartea a fost asociată unei divinități. La geto-daci, la fel ca la toate populațiile străvechi indo-europene, moartea împrumută multe dintre atributele Zeiței Mamă. Astfel se explică de ce dacii nu se temeau de moarte, fiind chiar veseli în ultima etapă a muririi, fiind convinși că prin bunăvoința Marii Zeițe treceau în alte lumi. *Chipărușul*, ca dans funerar (joc de priveghi cu mascați numiți uncheși, dans conservat în Munții Vrancei, în comuna Nereju) păstrează și în secolul XXI aceste credințe. La prima vedere, finalitatea acestei tradiții părea a fi aceea de a înveseli familia supraviețuitoare. Tradiția este o reminiscență arhaică, din epoci în care fundamentală era relația sufletului celui decedat cu Lumea de Dincolo.¹² După genericul filmului *Buzduganul cu trei peceți*, este prezentat, în imagini plastice, priveghiul unui fiu de boier mort în mlaștina de la Călugăreni. Cu acest prilej este reconstituită datina precreștină mai înainte amintită. În camera mortului se află masa cu multe lumânări, cu colaci și colivă. În afara casei boierești, 12 bărbați cu măști funerare, legați între ei de un lanț, dansează în jurul focului aprins în curte și sar peste el (*Dansul chipărușului*). În timpul jocului ceremonial sunt rostite doar câteva cuvinte, un lait-motiv (“Omule, pomule”). Dans vesel, în sine, acesta are funcția de a alunga entitățile malefice. Este meritul imaginii lui Iosef Demian, a prim-planului pe foc, pe lumânările care ard în casă, pe măști. Mai mult de atât, laitmotivul lugubru creează fiorul mistic.¹³

Ca entitate atropomorfă, moartea este întâlnită în “versurile la morți” din Maramureș, în textele bocetelor din mediul rural din Transilvania, Oltenia, Banat. În cultura românească, noțiunea de moarte are două accepțiuni complementare: moartea ca fenomen biologic, care presupune încetarea oricărei funcții vitale a organismului, și moartea ca entitate care, în conformitate cu legea divină, ia/răpește sufletele tuturor viețuitoarelor. După creștinarea populațiilor europene, imaginea neolitică a morții, care până atunci fusese o zeiță a regenerării lumii, a fost substituită cu o reprezentare mitică cumplită: o femeie scheletică, fără vârstă, înveșmântată în negru, cu coasa pe spate. Această entitate îl obligă pe om să bea, dintr-un pahar, apa morții. Frica față de “Dânsa” era considerată drept expresie a lipsei de credință, a fricii. Un efect al creștinării românilor îl reprezintă re poziționarea acestei entități în raport cu Arhanghelul

¹² Vezi, în acest sens, filmul *Buzduganul cu trei peceți* (scenariu: Eugen Mandric; regia: Constantin Vaeni; imaginea: Iosef Demian; 1977).

¹³ Vezi și reconstituirea din documentarul *Dansul funerar unic în Europa* <http://povestea-locurilor.ro/Chiparusul> Ansamblul Chipărușul; accesat în 9. 02. 2020.

Mihail, călăuzitorul sufletului. Ea va deveni, în mitologia românească, egală ca influență cu Arhanghelul Mihail. Viziunea oficială față de Înfricoșata Judecată și de distribuirea geografiei eticiste a Lumii de Dincolo determina, inevitabil, spaima față de Moarte.

Piesă de teatru rezolvată în cheie simbolică și expresionistă, *Săptămâna Luminată* este fundamentată pe credințe și acțiuni specifice creștinismului popular. Ioana, femeia care își iubește necondiționat fiul sclerată, fiu care speriașe satul prin furturi și crime, își ucide fiul rănit de moarte de jandarmi. Pentru ca muribundul să nu-și dea sufletul după încheierea cronologiei Săptămânii Luminate, săptămâna de după Paște când se spunea, conform cu ethosul popular, că toate sufletele decedaților ajung în Rai. Interesează imaginea morții așa cum o vede Ilie, cel care păzea, din ordinul jandarmeriei, casa criminalului agonizant. Moartea era o entitate, o mogâldeată neagră care se transformă într-o arătare mare, lungă și îngherată. Ea privește pe fereastră, intră în casă, căci Ioana îi deschide ușa, dar nu poate să îl ia pe agonizant din cauza păcatelor grele și a faptului că acesta era bântuit de spiritele copiilor uciși. Doar după ce mama își ucide fiul, devenind astfel criminală, aceasta îi ia sufletul celui rănit. Ioana pusese în practică o etică amorală fundamentată pe un *hybris*, dragostea necondiționată față de fiul nelegiuit. Desigur, o astfel de credință primitivă, păgână și paradoxală se opune dogmei creștine. În Rai, conform altor tradiții, cei care au parte de o moarte violentă, accesează cu greu Lumina. Imaginea morții este una tradițională, de foarte lungă durată. Prin faptul că această entitate nu este niciodată descrisă complet, ține de un tabuu scriitoricesc, descrierea completă ar spulbera fiorul mistic.¹⁴

Un film de excepție despre universul ancestral al morții, peliculă care nu cade în capcana etnograficului, este *Baltagul*.¹⁵ Victoria Lipan, după o absență îndelungată a soțului ei și, mai ales, după vise și semne premonitorii, pornește în călătorie pentru aflarea acestuia. Este convinsă că soțul i-a fost omorât de doi oieri. Narațiunea lui Sadoveanu este transformată într-un polițier neobișnuit, rural, inspirat de moartea păstorului din *Miorița*. Însă aici interesează aflarea adevărului. Și Victoria este o semioticiană autentică, plină de intuiție și credință. Ea îi urmărește pe ucigași și reușește să smulgă mărturisiri cu ajutorul presiunii psihice (criminalii sunt invitați la înmormântare și la pomană) și a fricii (aici, Lupu, câinele defunctului, are un rol esențial). Ne sunt prezentate, fără descriptivism folclorizant, înmormântarea oaselor lui Nechifor Lipan și

¹⁴ "Săptămâna Luminată," *Noua revista romană*, coord. C. Rădulescu-Motru, nr. 23–24 (7–14 aprilie 1913); noi am auzit piesa adaptată radiofonic și difuzată pe Radio Actualități în 18 februarie 2020, ora 23.

¹⁵ După romanul omonim scris de Mihail Sadoveanu; coproducție româno-italiană; regia: Mircea Mureșan; 1969.

pomana tradițională, rituri orchestrate de văduvă. Craniul și mâinile scheletice ale răposatului sunt expuse ca dovezi ale crimei, ca mijloc de trezire a compasiunii oamenilor. Un detaliu din ceremonialul înmormântării tradiționale impresionează. Înaintea carului cu coșciugul lui Lipan care se pregătea să intre în cimitir, este pus un ștergar alb și foarte lung, simbol al intrării într-o altă lume, în comunitatea morților. Acesta este ridicat după ce carul a trecut peste el. Desigur, romanul considerat drept narațiune socială are savoarea specifică narațiunilor sadovenine, redă universul atemporal al lumii păstorilor. De aceea, prezența omenilor administrației pare formală.¹⁶

Teme macabre realizate în cheie tradiționalistă, comică și realistă (un acord care pare imposibil) sunt prezente în filmul *Tache* (regia: Igor Cobileanski, actor: Mircea Diaconu, 2007). Un gropar care a aflat că mai are doar două luni de trăit, devine obsedat de ideea de a-și proiecta, cu orice efort, o înmormântare fastuoasă și un loc de veci privilegiat, un loc situat pe o movilă din centrul cimitirului în care Tache a săpat, toată viața, gropi pentru defuncți. Tache consideră că dacă mormântul său va fi așezat pe un delușor, după moarte, el devine atotputernic peste defuncții la care a robit. Într-un fel, morții și cimitirul îi aparțineau. Cum administratorul necropolei, care poate fi localizată oriunde în spațiul românesc, i se opune, Tache încearcă să îl compromită. Concret, vedem cum administratorul este sedus și atras printre morminte de o fostă prostituată. Noapte, cimitir, scenă de amor nebun! Astfel de motive macabre abundă în filmul gotic. În filmele horror, un astfel de episod dezlănțuie furia supranaturală sau apetitul vreunui psihopat. Poate, pe ambele. În cultura posdecembristă, în condițiile în care s-a ridicat tabuul cu referire la grotesc, la macabru, încep să fie abordate, cu umor și cuminenie, chiar și cele mai terifiante clișee gotice. Mai mult chiar, acestea sunt domesticite.

În *Funeralii fericite* (2013), regizorul și actorul Horațiu Mălăie dezlănțuie o cavalcadă de motive care amintesc de misterul eliadesc. Vezi șatra țigăncii ghicitoare și dispariția acesteia după ce o bătrână a făcut predicții îngrozitoare; cealaltă cameră de pe palierul unde stătea cu chirie Lionel, personajul principal al filmului, loc de tranziție spre o petrecere permanentă (viziune tradițională despre Paradis/Rai); colocarii/îngerii și arlechinii fiind intermediari spre cealaltă dimensiune. Macabrul este de natură burlescă, absurdă. Vezi, în special, moartea migranților Kiril și Igor, ratagii și prieteni cu românul Lionel revenit în țară după ce, timp de câteva decenii, a fost rezident în Franța. Cei doi mor în cel mai absurd mod posibil. Dacă pe primul cade, de la mare înălțime, un sinucigaș, celălalt se înecă într-o boxă de subsol deși, în tinerețe, fusese campion național la înot. Ultimul din grupul triadei emigranților, Lionel știe că va muri de ziua

¹⁶ Mihail Sadoveanu, *Baltagul*, ediția princeps (București: Cartea Românească, 1930).

lui. Furios, el încearcă, de mai multe ori, să se sinucidă doar ca să contrazică predicția care îl privea. Rateurile lui generează reacții ale scenariului morții sale și momente de umor macabru. Lionel devine personaj public și toată lumea vrea să îl salveze, au loc demonstrații de simpatie/ empatie. Avem sentimentul că intrăm într-o escatologie trăznită. Chiar și papa se roagă pentru viața lui Lionel. Acesta, tradiționalist ca orice ortodox balcanic, își pregătise trusoul de înmormântare. În noaptea fatidică, el se așează în sicriu și își așteaptă sfârșitul. Și crede, după ce trece ceasul cel negru, că nu a murit. Din sicriul de lux ajunge la petrecerea din camera arlechinilor și a îngerilor-actori. Doar la sfârșitul filmului, când la petrecere apar, plini de viață, și prietenii despre care știa că au murit, Lionel își dă seama că a ajuns Dincolo. Oricum, nu îi mai pasă. Astfel, s-a reactualizat/remodelat și o teorie medievală despre viață. Și anume aceea că în viață, toți suntem un fel de migranți. Onomastica personajelor principale – Ionel (Lionel, după șederea în Franța, Kiril și Igor) – este cea care oferă indicii despre faptul că aceștia reprezintă identitatea est-sud-est europeană în ceea ce privește raportarea la moarte.

O moarte care se desfășoară după scenariul morții tradiționale este cea a lui Ilie Moromete. De altfel, cu moartea sa dispăre, în filmul *Moromeții 2* (scenariu și regia: Stere Gulea; actori în roluri principale: Horațiu Mălăele, Dana Dogaru, Iosif Paștina, 2018), lumea tradițională. Cadrul tradițional (folcloric) al morții presupune trei repere tradiționale: casa, biserica, cimitirul. *Moromeții 2* este continuarea filmului *Moromeții* (aceeași echipă de realizatori, 1986), adaptare a primului volum din trilogia “Moromeții” de Marin Preda. În *Moromeții 2*, filmul din 2018 (ecranizare liberă a celui de al doilea volum din *Moromeții* și a romanului *Viața ca o pradă*), cronică familiei Moromete continuă după cel de al Doilea Război Mondial, într-o realitate istorică nouă și dificilă. Venise timpul apocaliptic pentru lumea care nu a acceptat comunismul. Ilie Moromete refuză să abdice de la viziunea sa despre lume și despre rostul său ca individ într-o comunitate rurală tradițională, o lume a micilor proprietari. Scena morții lui Ilie Moromete este impresionantă și genială ca realizare artistică. Obosit, cu ochii duși în fundul capului, Ilie refuză să semneze actul pus în față de autoritățile comuniste, act conform căruia Ilie accepta să intre, cu tot ceea ce are, în colectiv. După ce comisia îl depozitează de animale și de utilajele agricole, Ilie Moromete intră cu greu în casă. Este îmbătrânit și stă în baston. Casa este austeră. Ilie rămăsese singur, locuința fiind afectată de plecări. Moromete se așează cu greu pe pat, se întinde, își aprinde o țigară. Fereastra este întredeschisă. Prin fereastră, vedem cum moartea coboară peste trăsăturile lui Moromete. Aparatul de filmat pare că se oprește și se fixează pe profilul omului peste care a coborât pacea, în timp de țigara arde mocnit. Ilie Moromete moare în somn, fără zbucium. De oboseala de a fi într-o lume pe care nu o acceptă. Trecere lină după o existență zbuciumată. Și

noaptea cade peste casă și natură. Ultimele imagini sunt panoramice. Un cântec tradițional românesc, cântec de îngropăciune, este fondul sonor al plecării lui Ilie Moromete în ultima călătorie, pe drumul lung și fără umbră (Vezi varianta oltenească prelucrată a *Cântecului Zorilor* și a *Cântecului călătoriei lui Ion*, cântece funerare care nu au nimic în comun cu bocetul funerar).

O moarte nonviolentă, imaginată frumos este cea de care are parte țăranul Pătru din *Vânătoarea de vulpi* (după romanul omonim de Dinu Săraru; regia: Mircea Daneliuc; actori: Mircea Diaconu, Valeria Seciu, Mitică Popescu, 1980). Bolnav de pneumonie în patu-i din gospodăria sărăcăcioasă, apăsător de ideea pierderii pământului prin colectivizare, Pătru se stinge. Se vede pe sine, și noi îl vedem astfel, cum se ridică din patul de suferință și se duce spre Valea cu Pietre, cu o lumânare în mână. Deși în viața reală este iarnă, copacii din livadă par înfloriți. Și Pătru cel inocent trece prin livadă, pe înserat, spre depărtări. Filmul este fidel romanului în ceea ce privește moartea lui Pătru. Imaginea depărtării siluetei celui care moare într-o lume – grădină sau livadă înflorită, într-un fel de pasaj dintre lumi, este specifică onirismului tradițional cu referire la moarte. Despre perceperea morții ca soroc, despre moarea firească și blândă a țăranului, dacă ar fi să găsim o similitudine în literatura română, ne-am raporta la ipostaze poematizate neomoderniste de Marin Sorescu. Pentru ilustrare, am ales moartea cuminte a lui Mitru Ceapă: “Da, da, grijit, Mitru Ceapă s-a simțit mai bine./S-a dus, s-a uitat prin celar,/La râjniță,/Că avea râjnița acolo, de râjnea mălai,/Că erau mori puține,/Și-și râjneau câte-o strachină pe zi și-și făceau turtă./Aveau toți râjniță./Ei, și-a văzut omul râjnița, și-a văzut oile/Închise în saia, ei, găinile/Și-a venit liniștit în casă./S-a culcat și și-a dat duhul./Am auzit dimineață:/- A murit și bietul Ceapă”¹⁷.

În *Lumina palidă a durerii* (scenariu: George Macovei; regia: Iulian Mihu; 1979) moartea este o prezență dedramatizată. O femeie în vârstă, prinsă în capcana unui fapt prozaic, un proces pentru pământ, dorește un semn/sprijin de la soțul ei decedat. Soluția este ingenioasă și ciudată, dar logică din perspectiva rurală vizavi de posibilitatea de a dialoga mijlocit cu cei morți. Concret, ea îi scrie soțului ei o misivă. Ca să ajungă la destinatar, bătrâna îi cere unei alte vârstnice care se pregătește să moară, să ia cu sine scrisoarea și să i-o transmită soțului demult plecat dintre vii. Aici, intervine însă hazardul care ne oferă scene hilare, specifice comicului de situație. Vârstnica aflată în dificultate dorește, cu insistență, moartea celeilalte. Dar va fi dezamăgită deoarece aceasta din urmă nu reușește să moară și redevine activă odată cu venirea primăverii. Deși se silise să moară la vreme de iarnă depresivă, de vreo două ori, femeia nu moare la timpul oportun. Cea care decedează este însă soția învățătorului plecat la război. Moare de epuizare, căci preluase și responsabilitățile soțului,

¹⁷ Marin Sorescu, “Mai bine,” în *La Liliaci*, vol. II (București: Cartea Românească, 1977).

de tuberculoza instalată pe fondul malnutriției. Ea nu duce însă nicio misivă și nu are parte de o înmormântare precum aceea a copiilor gemeni care au murit de tifos exantematic, copii îmbrăcați în mesageri divini, în îngeri, în costumele în care ar fi trebuit să evolueze la serbarea școlară. În acea lume, de la debutul Primului Război Mondial, lumea rurală trăiește între arhaitate și deschiderea spre modernitate. Astfel, fiul învățătorului merge la școală, la oraș, după întoarcerea tatălui său. Trenul îl va duce spre urbanitate, spre lumea modernă.

Cultivarea macabrului în cultura populară românească, chiar și în cea savantă, este o raritate. O putem reduce doar la câteva reprezentări plastice din Evul Mediu și din Premodernitate. Imaginea scheletului care râjește și își flutură secera fatală sau a spectrului cu coasă sunt întâlnite destul de rar în fresca murală a bisericilor. Mai degrabă, moartea este antropologizată, dar asexuată. Desnudată, dar arar scheletică, ea are ca obiecte atributive coasa care taie firul vieții și desaga de drum lung.¹⁸ În alte medii, rurale și greco-catolice, moartea neagră ține în mâna stângă o seceră (vezi crucea de la intrarea în Cimitirul Vesel din Săpânța, necropolă care a aparținut, între cele două războaie mondiale, cultului greco-catolic; o cruce similară se află și la intrarea în vechiul cimitir greco-catolic de la marginea Săpânței). În schimb, literatura românească, încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul celui următor, încă din revistele literare ale perioadei, abundă în nuvele și poezii care ne introduc, uneori stângaci, în universul morții. Cultivarea macabrului devine o constantă în cultura românească în perioada interbelică. Apelul la fantastic sau macabru este cerut de piața de consum. Teosofia, onirismul, spiritismul devin domenii de interes în urbanitatea românească. Chiar dacă filmul românesc al perioadei nu este deschis expresionismului, literatura reacționează la noile sensibilități ale epocii. Cea mai cunoscută proză din acest registru este „Domnișoara Cristina”, nuvela lui Mircea Eliade. Tânăra fusese, în timpul vieții, o femeie frivolă și sadică. Trăise cu vechilul moșiei, un om care se purta brutal cu țăranii, și participa alături de acesta la biciuirea lor. În timpul răscoalei din 1907, ea s-a dat țăranilor care au ajuns la conac, ca într-un dezmăț de apocalipsă. Cu voluptate. Amantul a ucis-o, dar corpul nu i-a fost găsit. De atunci, fantoma ei bântuia prin domeniul Moscu. Figura ei domină dintr-un tablou aflat în conac. Strategiile de seducție ale strigoiului îndrăgostit de pictorul Egor sunt imbatabile: o apropiere prea caldă, un parfum prea puternic de violete, o răsuflare prea fierbinte, o privire melancolică. Dorea să îl ia în lumea ei. Când era cât pe ce să copuleze cu vampirul, rana neînchisă a Cristinei, rană vizibilă pe corpul acesteia, îl oprește pe Egor. Mai mult chiar, pictorul va afla locul în care este îngropată domnișoara Cristina și o

¹⁸ Cristina Bogdan, *Moartea și lumea premodernă românească. Discursuri întretăiate* (București: Editura Universității București, 2016), 188–198.

va devampiriza eliberând comunitatea, precum și familia, de influența ei malefică.¹⁹ În comunism, mitul strigoiului era o temă prohibită. De aceea, nu este de mirare felul în care cultura postcomunistă a revitalizat motivele culturale abandonate. Reeditățile, dar și ecranizările satisfac piața de consum cultural care se reconfigurează rapid. Pelicula *Domișoara Cristina* (regie și scenariu: Alexandru Maftei; actori: Maia Morgenstern, Tudor Istodor, Ioana Anastasia Anton, 2013) a fost considerată de critica românească de film drept primul horror românesc. Cel puțin, în această manieră a fost promovată pelicula în media. Filmul, deși plastic, este mediocru și desuet. Abuzează de clișeele clasice ale genului, fiind sufocat și de sugestia muzicii. Însă filmul *Domnișoara Cristina* din 1992 (regie: Viorel Sergovici; distribuție: Adrian Pinte, Maria Buruiană, Irina Petrescu) pare mai convingător. Ca reconstituire istorică și ca partituri actricești filmul din 1992 este notabil. Pictorul (actor: Adrian Pinte) este un personaj care încearcă să iasă din cercul fantasmatic al blestematului conac boieresc Moscu (vezi statutul de loc damnat, rezidență a femeii-strigoi). Absența muzicii, cu excepția câtorva linii melodice anodine, a afectat filmul care face parte, ca gen, din categoria filmului fantastic și a thriller-ului. De altfel, realizatorii ambelor filme nu au știut să construiască fiorul specific acestor genuri. Niciuna dintre pelicule nu a scăpat de tirania textului de autoritate (nuvela *Domnișoara Cristina* de Mircea Eliade). De asemenea, niciunul dintre filme nu a exploatat o idee interesantă din narațiunea lui Eliade. Acolo, în nuvelă, Cristina este un demon luceferic. Apoi, doar o “moartă-vie” (strigoi). Și totuși, în mod paradoxal, ai sentimentul că s-a respectat același scenariu. Este vorba despre același convenționalism al ecranizărilor. În schimb, un film recent numit *Cripta* (regia: Cornel Gheorghiu; Scenariul: Jean Samouillan; Distribuția: Serge Riaboukine, Camelia Pintilie, Constantin Florescu, Gabriel Spahiu, Sanda Toma, 2014) este o peliculă interesantă, eseistică. Hrubă îl supune pe un om de afaceri francez la probe inițiatice pentru a-i salva sinele, pentru ca acesta să obțină salvarea/mântuirea după ce a distrus o frescă din epoca romană, frescă aflată la subsolul unei clădiri baroce. Omul de afaceri cumpărase mai multe proprietăți în Herculane (filmările au fost realizate în orașul devenit victimă a raptului și indiferenței postdecembriste față de patrimoniul istoric și turistic), iar clădirea barocă îi aparținea. Le Duc, când incendiază fresca, manifestă indiferență față de trecutul istoric. Acesta îl încurcă în afaceri. Descoperirea trebuia anunțată și ar fi urmat procedurile birocratice presupuse de restaurarea frescei, operațiile de restaurare. Și cum pentru un individ care are pretenția că investește în viitor, timpul înseamnă bani, urmele trecutului sunt o piedică care trebuie eliminată. Însă după vandalizare, palatul abandonat devine o hrubă labirintică. Ea se răzbună, căci trecutul

¹⁹ Mircea Eliade, *Domnișoara Christina* (1936); ed. curentă (București: Humanitas, 1993).

se răzbună întotdeauna. Pentru francez, hruba devine o capcană în care era prizonier. Nimeni nu vrea să îl ajute să iasă de acolo. Apar personaje ostile care îi refuză eliberarea care le era la îndemână. Era suficient ca cineva să deschidă poarta metalică și aparent fragilă a castelului. Vezi bătrâna care vorbește fluent limba franceză și își căuta pisica neagră. Ea este un fel de harpie care așteaptă să culeagă încă un suflet, sau este Parca Morta, cea care rupe firul vieții. Niște copii-gnomi îl umilesc, îl înșală. O prostituată și un delincvent eliberat condiționat – cuplul infracțional perfect – îl jefuiesc și îl lasă fără identitatea civilă, fără cardurile care simbolizează opulența. Aceștia, toți, vin din afara clădirii ruinate. Pentru investitor nu există Exit. Hrubă este populată cu ființe care construiesc ambiguitatea: găina neagră este luna neagră, șarpele ambiguu (simbol a morții și al renașterii, animalul care trece frecvent prin cadre), porumbeii ca semne ale sufletului, vrabia ca mesager. Prezența pisicii semnifică faptul că prizonierul se află sub zodia lunii. Animalele împăiate care se aprind și ard la unul dintre etajele palatului sunt un fel de mortificare a... morții. Focul eliberează. Când cere ajutor infractorilor, prizonierul ruinei spune că a stat închis 17 zile. În mistică, 17 este cifra morții. Doar atunci când începe să regrete ceea ce a făcut, adică faptul că a distrus legătura cu trecutul, Le Duc începe să se elibereze de moartea lăuntrică, de păcat. Și ușa palatului se deschide de la sine.

Despre importanța unei înmormântări și mese comemorative realizate după norma tradiției ortodoxe, ne oferă o secvență relevantă regizorul Sergiu Nicolaescu în unul dintre puținele sale filme semnificative (*Atunci i-am condamnat pe toți la moarte*, 1972). Ipu (jucat de Amza Pelea), nebunul satului, este convins de liderii comunei să își asume o crimă cu autor necunoscut, uciderea unei soldat german. Astfel, Ipu salva comunitatea de represaliile ocupantului german. Acesta condiționează însă acordul doar dacă va fi asigurat că după dispariție, i se va oferi o înmormântare decentă, o pomană îmbelșugată. Mai mult chiar, Ipu cere o simulare a slujbei de înmormântare care ar fi urmat să fie ținută în biserica satului. Emoționat, după acest episod, Ipu urma să se predea comandamentului german. Pentru cel mai sărman dintre sărmanii satului, aceste aplicații ale ceremonialului de înmormântare erau o asigurare vizavi de călătoria sufletului său spre Rai, vizavi de intrarea acestuia în postexistența cerească.

Filmul *Osânda* (după *Velerim și Veler Doamne*, roman de Victor Ion Popa; scenariu: Anuşavan Salavanian; regia: Sergiu Nicolaescu; actor în rolul principal: Amza Pelea; imaginea: Alexandru David; muzica: Tiberiu Olah; 1976) impune prin moartea spectaculoasă a lui Manlache Preda, cel care a pierdut totul (tinerețea în ocna în care au intrat unii dintre răsculații din 1907 și pe frontul Marelui Război), dar nu acceptă înfrângerea. Dacă pregenericul prezintă scene de război, morți anonime spectaculoase, dar fără dăre de sânge, atacuri în forță, și doar un cadavru provenit din tabăra adversă, murirea și moartea lui Preda se

desfășoară pe fundalul unei naturi neutrale. Manlache este ucis pe când urcă un deal înalt pe care era așezat cimitirul satului, deal în vârful căruia, sub o cruce uriașă, erau îngropați soția sa Ruxandra și fiul lor născut mort. Acest deal este Golgota lui Preda. Pomii înfloriseră, primăvara este luminoasă și senină. Eroul filmului, omul antisistem, are un aer împăcat. Urma doar să îi pedepsească pe vinovații care îi înscenaseră o crimă. Însă jandarmul Ion care îl ura pe Manlache și îl pândea de după o casă de la baza dealului, îl împușcă. Cu lașitate. Sub acoperirea Legii. Manlache, în momentul morții, îmbrățișează crucea răposăților săi, cruce simbolică. Aceasta era, într-un fel, propria sa cruce. Aceasta se prăbușește odată cu țăranul ciuruit de gloanțe și însângerat, om care rostește, ca ultime cuvinte, o sudalmă la adresa scenariului blestemat al vieții sale. Scena filmată cu relanti are un efect de excepție, este magnifică. Fundalul muzical asigurat de orchestrea simfonică a cântecului religios tradițional *Velerim și Veler, Doamne* împreună cu imaginea (vezi folosirea inteligentă a planului general și a prim-planului) dau acestei secvențe un suflu profund religios și tragic. Finalul apoteotic este soluția eroică găsită de regizor, sfârșitul lui Manlache având loc, în roman, în alt context violent. Deși personajul principal din film moare ca urmare a unei crime, sfârșitul vine în comunitatea tradițională a morților, în cimitir.²⁰

Mesagerii Morții. Un film apreciat încă de la debutul său, pelicula *Concurs* (regia: Dan Pița; 1982; Gheorghe Dinică, Ștefan Iordache, Marin Moraru, Claudiu Belonț; muzica Adrian Enescu) părea povestea unui concurs de orientare turistică în pădure, o formă de competiție agreată în comunism. De fapt, filmul este construit pe două dimensiuni. Una reală, cu episoade tensionate, și alta mistică. Cea din urmă este camuflată. Grupul de excursioniști alcătuit din colectivul unei singure instituții (muncitori, intelectuali și membrii din conducerea organizației de partid și din cea a fabricii) participă la concursul de orientare în natură, într-o pădure care urma să fie distrusă, în aceeași zi, pentru construirea unei uzine. Apocalipsa Pădurii, echivalentul Vieții, nu îl afectează emoțional pe niciunul dintre animatorii grupului. Un tânăr (Puștiul), apărut de nicăieri, devine ghidul și apoi liderul grupului, chiar dacă părea, la un moment dat, rătăcit de grupul de excursioniști. De aceea, înfricoșați de apropierea orei exploziei, unii dintre oameni îi neagă existența. Oameni mărunți, meschini, manifestați astfel pe tot parcursul excursiei din pădurea minată. Oameni dominați, mai ales, de teama de ridicol, căreia îi cedează chiar și atunci când din pădure se aud strigăte de ajutor. În acest timp, tânărul care a rămas în urma grupului ca să strângă fanioanele, găsește cadavrul femeii care strigase. Fusesse violată de mai mulți bărbați. Dar, mai întâi se întâlnește cu un cal alb, rătăcit și

²⁰ Vezi Victor Ion Popa, *Velerim și Veler Doamne* (București: Biblioteca Pentru Toți, 1963), 284–292.

speriat. Simbol al morții. Descoperirea trupului neînsuflețit îl umple pe tânăr de remușcare. Scoate un țipăt disperat. Ultimele secvențe ale filmului sunt interesante, sunt cheile peliculei. Deși excursioniștii grăbiți nu doreau să îl aștepte pe Puști, susținând că el nu există, atunci când acesta apare din fumul exploziilor, pe bicicletă și cu fanioanele sub braț, îl vor urma spre pădurea morții. Hipnotic. Tânărul nu este o Călăuză în sens tarkovskian, ci un înger al morții.

Factori mistici, factori arhetipali specifici culturilor arhaice populează filmul *Ochi de urs* (scenariu după nuvela omonimă sadoveniană; regizor: Stere Gulea; actori în roluri principale: Dragoș Pâslaru, Sofia Vicoveanca, Dorina Lazăr; 1983). Lumea întâmplărilor reale și imaginare este o lume ancestrală, înghețată în timp. Casa pădurarului Culi Ursaki este expresia acestei izolări. Mama sa, soția și el însuși par încremenți la frontiera dintre tradițiile/credințele precreștine și modernitate. Lumea din *Ochi de urs* este dominată de arhetipuri. Aici, nașterea și moartea sunt complementare și constante. Pădurea întunecată și misterioasă, uneori cețoasă, arareori luminoasă, este matricea stilistică a lumii prezentate în film. Mesagerii morții sunt visele premonitории ale pădurarului și mamei sale (nana Floarea), precum și ursul, animal pishopomp, simbol al bolii și morții. În credința nanei Floarea, ursul este ochiul dracului, ochiul care l-a fixat pe Culi la o întâlnire în pădure. De atunci, pădurarul devine un om tulburat, posedat, urmărit de *fatum*. Soția sa nu se mai ridică din lehzuzie, din boală. Soacra acesteia, nana Floarea îi dă să bea sânge de cocoș negru, un fel de poțiune pseudo-magică. Actul este ambiguu, căci cocoșul negru în culturile străvechi (precreștine, chiar anticeștine) este mediator între lumea mundană și cea a spiritelor apropiate de teluric, chiar de entitățile malefice. Culi și mama sa au vise premonitории, vise care îi determină pe amândoi să împlinescă destinul și să aștepte, după un act tragic, unul de renaștere. Mama pădurarului o visează pe Maica Domnului care îi cere femeii să o ducă pe bolnavă, deși iarna era vitregă, la spital, în oraș. Or, tocmai acest drum care, în realitate se înfundă, se încheie cu moartea tinerei femei. În schimb, Culi visase cum soția sa ridicată din lehzuzie culege, de pe suprafața unui ochi de lac, flori de nufăr. Însă ea cade în apă și se îneacă. Pruncul ei fusese tot timpul în brațele unei tinere frumoase care a asistat pasivă la scena descrisă. În esență, visul este doar o prevestire născută din subconștient. Lacul este imagine a apei primordiale în care soția sa se întoarce, iar nufărul simbolizează nu doar puritatea, ci și renașterea. Soției lui Culi i-am mers rău, credea nana Floarea, după ce în pădure l-a fixat ochiul unui urs ("ochiul diavolului", după definirea mamei lui Culi). După îngroparea soției, pădurarul devine obsedat de dorința de a-l întâlni pe urs și de a-l ucide. Doar astfel va scăpa de boala tristeții și de maleficate. În acest context, nana Floarea stropește spațiul locuinței și al curții cu apă sfințită și își determină fiul să meargă ca să ceară sprijin sufletesc de la un pustnic foarte căutat de oamenii

aflați în suferință. Drumul făcut de pădurar pentru a scăpa de obsesii și de anxietate, este unul straniu, inițiat, căci de la pustnicul supraaglomerat de bolnavi de tot felul, Culi ajunge la o șatră de țigani. După acest drum, soldat cu pierderea calului, Nana Floarea apelează la o descântătoare care să-i dezlege fiul de vrajă. În schimb, tânărul pădurar se izolează în munte pentru a vâna ursul, adică moartea. Drumul acesta, precum și autoizolarea au o funcție magică. În lumea lui Culi, oamenii cred în egală măsură în Dumenzeu, dar și în magia neagră, credințele interferează. Astfel, realizatorii filmului respectă nu doar spiritul narațiunii sadoveniene, dar și specificitatea ruralității românești mai apropiată de lumea veche decât de modernitate.

Filmul are un happy-end neașteptat, ursul este ucis cu ajutorul unui vânător experimentat, domn de la oraș, iar Culi se retrezește la viață alături de fata din vis, fata care îi ținea în brațe pruncul. Și astfel s-a împlinit catharsisul.

Banalizarea morții tradiționale. Despre destrămarea tradițiilor comemorative private în societatea românească postdecembristă, filmul *Sieranevada* (scenarist și regizor: Cristi Puiu; 2016) oferă o narațiune tensionată și ilustrativă. Parastasul de 40 de zile, tradiție funerară legată de facilitarea drumului extramundan al sufletului, se transformă, într-o familie lărgită, într-o furtună emoțională legată de cu totul alte lucruri și realități de discurs cu referire la viață, decât de parastasul pus la 40 de zile de la decesul lui Emil, patriarhul necontestat al familiei. Oamenii trec amețitor dintr-o cameră în alta, într-un apartament de bloc, sunt conflictuali. Pentru cele trei generații ale familiei, actul religios este o formalitate de care vor să se deresponsabilizeze cât mai repede. De altfel, în acele încăperi se vorbește despre oricine și orice, mai puțin despre defunct. Ritul, masa comemorativă se desfășoară în grabă. Aproape toți participanții sunt lipsiți de empatie, nu au acces la trăirea religioasă. Doar preotul vârstnic și aparent ridicol este credincios. Le vorbește celor din casă despre venirea lui Christos și despre frică, drumul de acces al ispitei la om. Acesta și taximetristul cu care călătorește dialoghează, ca într-o scurtă narațiune evreiască sau budistă, despre escatologie. Despre cea creștină.

TRADITIONAL DEATH IN ROMANIAN FILM

Abstract

In the Romanian culture, the representation of death is dominated by the popular tradition. Thus, we explain why traditional death is, in all interdisciplinary investigations, a subject of “long-term” analysis. Thanatic traditions, cultural expressions, the presence of death as an entity, the valorizing death, but also the breaking of traditions related to the funeral rite were captured, as we hope, in this brief analysis.

DYNAMICS OF CHRISTMAS CUSTOMS IN BANAT. CASE STUDY CONDUCTED IN AN URBAN CENTER – TIMIȘOARA

Ileana Simona Dabu*

Keywords: customs, Christmas, community, urban center, sacred, profane, celebration

Cuvinte cheie: obiceiuri, Crăciun, comunitate, centru urban, sacru, profan, sărbătoare

Methodological aspects of the study

The case study was conducted based on applied interviews (2018–2019) in the urban center-Timișoara, the residence and largest city of Timiș County. The interviewees (aged between 20 and 60) were open and interested in the topics covered in the interviews.

The objective pursued in the case study was: to identify the evolution of Christmas customs in the period 1970–2019 in the Banat region, more precisely in the urban center – Timișoara.

1. Specific habits

The celebration is made of: core of holiness, a clean place, the good time, the received soul, the word, the gesture and the right thing.¹

The feast has three essential functions: it maintains the relationship with the sacred; puts society in harmony with the Cosmos; restores the community group.²

Within the city, the majority of the population being settled here from various areas of the country and from the surroundings, there are a multitude of customs, both within the family, but especially throughout the city. Timișoara, being in a continuous development and constantly being in contact with other

* West University Timișoara, Bd. V. Pârvan, no. 4, e-mail: ileana.dabu@e-uvt.ro

¹ Vasile Băncilă, *Duhul sărbătorii* (București: Anastasia, 1996), 81.

² Irina Nicolau, *Ghidul Sărbătorilor românești* (București: Humanitas, 1998), 13.

cultures, the Romanian customs and traditions end up being touched by all of this, by the course that the Romanian society follows. We will be able to see many habits that have emerged from one year to another or habits that are not considered traditional.

At present, people and especially those from the urban environment are still able to create and enhance the holiday.³

The customs such as caroling, the Christmas tree and Santa Claus that are practiced within the family sound approximately the same in every family in the urban environment, they are also complemented by small rituals specific to each family. Traditions can also be influenced by the ethnographic area from which the family migrated to Timisoara.

“In the family it is customary to make some gifts on the occasion of Christmas, these are placed under the decorated Christmas tree.” (Male, 28 years old)

People do not perceive celebration as people used to do. For them, the holiday induces fear, because it takes them out of their reality.⁴

The habits that take place within the family are maintained almost the same for a fairly long period of time. For example, the family habits that were practiced 10 years ago are still practiced in contrast to the habits of the whole society that have undergone changes, which are complemented by new habits brought from other peoples or invented more recently by people or which, before the 1990s, were banned because of the political regime.

“Before 1989, I don’t remember the festive atmosphere in the city as it is now, but more in the family, there was a festive atmosphere. There were no loudspeakers in the center of the city, and no biblical scenes were made.” (female 50 years)

The non-family habits, the collective ones, from the whole city level, present a rather complex area. One of the main customs that appeared in the city, in addition to the carol of children’s groups, is the street carol with masks that represent the embodiment of various animals such as the goat or the bear. The whole scene that the carolers play refers to some moments in the human life cycle: birth (when the costume is made), life (the goat’s game) and death (when the character throws himself to the ground). These moments refer to the passage of time, to the year that dies and is reborn with the appearance of the new year.

During the Christmas holidays in the churches, after the liturgy carols are

³ Ion Ghinoiu, *Obiceiuri populare de peste an* (București: Ed. Fundației Culturale Române, 1997), 92

⁴ Sorin Lavric, *Cartea de Crăciun* (București: Humanitas, 1997), 155.

sung, and in some churches after the service, scenes are organized regarding the Birth of Jesus Christ.

“On December 25 at noon, after the Holy Mass, this piece is made by the Army of the Lord and then he goes to several churches. Here in the city, right after the Revolution, I saw in the Cross Square this piece made by those from the Lord’s Army.” (woman, 67 years)

Lately, the image of Santa Claus is used throughout December. In this sense, the symbols of Christmas stand out in the most diverse places and contexts and are used mainly for commercial purposes, where their religious significance is often neglected.

“In recent years in the big stores, (for example at the mall)” there is also a Santa Claus who listens to children’s poems, takes pictures with them and gives gifts to children.” (man, 34 years)

2. The Christmas carol

With the carol, they generally walk on the eve of Eve, on December 24. There are groups of street carolers, those with mats to get through as much of the city as possible, start walking a few days before Christmas, but we also meet them a few days after Christmas. Other street groups such as choirs with marching bands from different churches or theology students go with the carol on the eve night, usually after 00:00. These groups appeared after the revolution, so they are 30 years old, before ’89 they did not exist or at least their existence in the city was not known.

“Those who walk the streets of the city with the goat or the bear, they usually come from the villages and are groups of Roma or various groups that are part of choirs or church fanfares but they carol their friends or relatives, not carol on the streets of the city. Even the priests from some parishes go with children to carol in front of the blocks of flats.” (man; 60 years old)

In general, the most famous carolers we meet both in the city and in the village are the children. We can meet them alone or in a group of 2–3 friends, neighbors, relatives. There were mixed groups as well as groups only of boys or only girls of different ages, but not older than 16–17 years, because they were ashamed to participate. In the period before the ’90s, I also met younger children who, if they knew any carols, would go to relatives for Christmas.

“The carol is walked after sunset, in the evenings, on Christmas Eve. In general, carolers are children up to 15 years old and walk in groups of 2–3.” (man, 29 years)

“On Christmas Eve, December 24; then he walks with the carol, you have a lot of children going. Before, children from kindergarten also walked, learned

collides in kindergarten and went caroling with the Gentiles. They received showers, salons (tree candies), oranges, money.” (woman, 60 years old)

3. Fog, groups of carolers

In Timișoara there are several groups of carolers. First of all are the large groups of carolers and the small groups of carolers made up of children.

Among large groups of adult carol singers, the interviewees identified:

- “groups that go with the bear or the goat and I suspect that they are one in 2–3 neighborhoods”;
- “groups of church members, parishioners in the choir or marching bands, or theology students”;
- “groups of folk ensembles or folk art schools” (male, 25 years old)

These groups consist of at least seven people, but can reach up to 25–30 people. They are made up of young people, adults but also elderly people. In general, these groups have a leader, a more resourceful person who coordinates them and makes sure that each member fulfills his duties. It becomes responsible for the entire activity and for the route it will follow. In general, they carol on Christmas Eve, with the exception of groups of masked people who carol a few days before Christmas and after Christmas to go through as many neighborhoods and make as much money as possible. These groups participate more to improve their financial situation in a short period of time, unlike the groups of carolers formed in a church without receiving any reward in return. They have the pleasure of announcing the great news of the Nativity of the Savior, unlike the masked carolers whose carol has a secular character.

“Yes, they have a leader when they start singing, they are guided. They also have young people and older people who lead them. There are also small groups of 7–8, but even 15 or even 20 are enough and most of them are older. Even older people over the age of 50 participate.” (woman, 48 years)

“There are other such groups in the city, sometimes it happens that more groups meet. Last year, two groups met in front of the block, joined together and put on a very beautiful show together, then each resumed their route. They also have a leader, usually the one who makes the route, he saves the money received.” (woman, 60 years old)

4. The place where they carol

The places where they carol differ depending on the size and type of the group of carolers. If the carolers are children, then they go caroling in the neighborhood, to neighbors, relatives, acquaintances. They don’t go to strangers unless there are several carolers in a group. If the carolers are groups organized

by the church, then they go to the families of the group members, to other members of their denomination, and if we refer to the folk ensembles, they go with the carol to the local institutions.

“I go to acquaintances, neighbors, relatives, because it is dangerous to go where you do not know, because you don’t, but where you know them, where you were before and in the previous year you can go with the carol” (woman, 55 years)

“The groups of folk ensembles generally go to the City Hall, to different companies, headquarters of political parties, prefecture. I met them last year in front of the Timișoara City Hall.” (Man, 35 years old)

“I have a cosmetic office, here, in the area in Calea Girocului and my carolers came there and I received them with joy” (woman, 45 years old)

Groups of carolers with masks roam the entire city, depending on the size of the group. In general, those who walk with the bear, the goat or those organized in similar ensembles roam the streets, make specific noises that accompany the shouts or carols, as appropriate, to be heard by locals and to encourage them to open their windows to reward them for their wishes and the show they undertake. Carol groups, regardless of what kind, are warmly received by the people. However, there have also been cases of refusal from people, most of which are found among single or masked carolers. Their costume is a specific one, made by them, as well as the instruments and materials that accompany them.

“In general, there are at least 4 members in the group, which are organized as follows: one plays, the goat, two or more sing the carol and “dictate” the rhythm of the goat beating the drums, and another collects money and products (the latter being a kind of group organizer). The goat is made by that group.” (woman, 67 years)

Depending on how beautiful their and the goat’s costumes are made, how skilled they are in the dance of the goat and the whole action, they attract their visitors, and with them their earnings increase as well as the continuity in the future.

5. Benefits

As a reward that is offered to carolers for caroling and wishes, the hosts generally offer them money, fruit, sweets, a glass of juice if they are children. If the carolers are older people then they are also offered a glass of wine or brandy. If groups from the church come to collide, they are served with cakes.

“We offer them money, in general. If more children come, I also give them chocolate. Everyone gives them what they have, how much they have and how they can.” (woman, 68 years)

“To the big ones who came with the priest from the church I gave them money, because they left for the church and I served them with cake and I made them a packet of fruits” (woman, 58 years old)

Over time, people began to diversify their gifts according to the type of car-olers and how much each person could offer. If before, as gifts during Christmas, nuts, rolls, apples were offered, now, now in the urban environment, the money is mostly offered as a reward for carolers.

Conclusions

The results of the study show that in recent years there has been a decrease in the number of carolers. One of the main causes is the low birth rate. Young people moving abroad in search of a better life, decreases the number of new-born children but also of small children, that move along with their parents.

Another cause that could lead to changes in habits is the evolution of society and with it the leisure concerns that the new generation is facing.

Another obstacle that has intervened in the communication between car-olers and hosts is the intercoms, people do not always want to answer strangers.

The interviewees are of the opinion that, in addition to the causes that already exist, others will appear and thus, if no measures are taken to promote traditions and customs, they will slowly change or even disappear.

We hope that as long as there is hope and optimism, but also people who do not accept the idea of the disappearance of habits, these habits will end up being passed down from one generation to another.

DINAMICA OBICEIURILOR DE CRĂCIUN ÎN BANAT. STUDIU DE CAZ REALIZAT ÎNTR-UNCENTRU URBAN – TIMIȘOARA

Rezumat

Sărbătoarea este atât un prilej de comemorare, prin ritualul bisericii, cât și unul de celebrare, prin obiceiul popular. Acestea două, adică sacrul și profanul, îmbinate alcătuiesc o sărbătoare încărcată de ritualuri, credințe, tradiții, care o transformă într-o ceremonie colectivă.

Sărbătoarea Crăciunului comportă semnificative schimbări în cadrul societății axate pe consumatorism. Crăciunul a dobândit în ultimii ani și statutul de obiect de consum, dezvoltându-se într-o adevărată industrie și la noi în țară. Astfel, vom putea observa comer-cianți care ajung să-și promoveze produsul sub imaginea Crăciunului, având drept scop îmbunătățirea situației financiare.

Mulți copii asociază sărbătoarea Crăciunului cu Moș Crăciun și nu cu Nașterea lui Iisus Hristos. Din această cauză există posibilitatea ca tinerii de azi și în special cei din mediul urban să nu cunoască obiceiurile de Crăciun pe care copiii de altă dată le practicau și nici să valorizeze sărbătoarea.

TIPOLOGIA, FORMALISMUL ȘI “NOILE ȘCOLI DE ARHEOLOGIE” (I)

Sabin Adrian Luca*

Prilejul acestor rânduri¹ ne este dat de apariția unui articol în revista *Apulum*². Autorul dă semne de serioase probleme de subiectivitate în această scriere, ca să ne exprimăm cât mai ceremonios. Dar să vedem de ce ne-am aplecat cu atâta atenție asupra unui material care se referă la unele aplicații pe vase și la plastica antropomorfă, coțofeniană.

La pagina 132 din articolul citat autorul afirmă: “Dorim însă să aducem în atenție și o piesă de plastică antropomorfă publicată recent, care ridică semne de întrebare. Este vorba despre descoperirea într-un complex de cult turdășean de la Orăștie-Dealul Pemilor a unei statuete masculine (notă) ce prezintă frapante asemănări cu piesa Coțofeni de Pianul de Jos (fără notă)”. Prima întrebare, nu *semn de întrebare* (sic!) – firească, spunem noi – este: care piesă de la Pianul de Jos? Pentru că autorul ne lasă să lămurim singuri enigma, căutăm în opera profesorului I. Paul, cel care a cercetat și publicat așezarea de la Pianul de Jos... (poate că, în respectul d-voastră nețărnut, domnule autor, considerați că nu mai trebuie să și citați din opera profesorului, lucrurile părând a fi atât de cunoscute pentru toată lumea încât acest fapt elementar pentru o operă științifică, citarea sursei, nu se mai dovedește necesar)³ și găsim la pl. XV/1a-d a lucrării citate o statueta Coțofeni (acum la fig. 1/A), feminină, care prezintă *frapante asemănări* (?!), cu statueta masculină de la Orăștie (acum la fig. 1/B1). Să nu mai vorbim despre faptul că autorul afirmă: “Necesită a fi subliniate în acest sens similitudinile între capetele discoidale cu creștături pe margini ale ambelor piese, podoabele purtate la gât și pe piept constând din coliere franjurate (două pe piesa de la Pianul de Jos și trei pe cea de la Orăștie) și, nu în ultimul rând,

* Universitatea Lucian Blaga Sibiu, b-dul Victoriei, nr. 10, e-mail: sabinadrian.luca@ulbsibiu.ro; Muzeul Național Brukenthal, Piața Mare, nr. 4–5, e-mail: sabin.luca@brukenthalmuseum.ro

¹ Rândurile de față le-am redactat – în linii mari – acum aproximativ 15 ani. Am așteptat, mai apoi, un timp destul de lung pentru a-mi consolida și verifica opiniile. Datorită faptului că nu am sesizat schimbări, îmi permit – cu acest prilej – să-l public în formatul de atunci.

² Popa 2004.

³ Paul 1969.

centura ce cuprinde brâul, de asemenea întâlnită la ambele piese”. Descrierea dumneavoastră ar putea fi luată de bună doar în cazul în care v-ați referi la piesele existente în publicații, nu și la reveriile d-voastră (consultați încă o dată piesele de la fig. 1/A-B1, din prezentul articol). Scuzați-mi cuvintele puțin cam tari, dar unde ați văzut un cap discoidal la statueta de la Orăștie? Unde ați văzut creștături pe marginile capului discoidal la Orăștie? Ce asemănări vedeți între coliere (și, mai ales, cum și unde vedeți d-voastră cele două coliere la piesa de la Pian?)? Și, în sfârșit, cum de vedeți asemănări în ceea ce privește brâul celor două piese (la Pian piesa are un brâu simplu care lasă sexul expus, dar la Orăștie de brâu este atașată o apărătoare de sex)? Ori vorbim despre lucruri diferite, ori ați lipsit de la unele cursuri obligatorii pentru studenții anilor II!

Constatăm că nu sunteți obiectiv nici când dați relații despre complexul de cult de la Orăștie, format din trei, nu două piese, cum sugerați fără ca să fiți atent la textul citat⁴ (vă rog consultați fig. 1/B din prezentul articol). Pentru ca să încheiați triumfător această “descriere” loviți cu măiestrie în sistemele cronologice și evolutive deja consacrate afirmând: “Este de luat totuși în considerare puternicul fond neolitic transilvănean la geneza și evoluția statuetelor de tip Coțofeni...”. Dar ce ne facem că tot d-voastră afirmați: “Totuși, până în prezent, statueta de la Orăștie este cea mai grăitoare analogie (sic!) existentă pentru plastica antropomorfă a culturii Coțofeni în mediul neolitic autohton. Rămâne de rezolvat (sic!) discrepanța de ordin cronologic dintre cele două piese, greu de explicat doar apelând la rezolvarea, destul de simplistă, a moștenirii turdășene...”. De ce numai a statuetelor? De ce să nu *rezolvăm* (cuvântul vă aparține) continuitatea directă din cultura Turdaș în Coțofeni... peste secole și milenii...! De fapt, modul în care înțelegeți tipologia și analogia vă aduce mari deservicii...

O ultimă observație la acest capitol. Vă rog să consultați toate numerele *Cronicii Cercetărilor Arheologice din România (CCA)* pe anii 1993–1997 (ani în care am cercetat eu la Orăștie-Dealul Pemilor, punct X_2 și când, fie vorba între noi, cel care semna primul era I. Paul!), dar și cele din anul 2001 (când s-a săpat, câțiva ani, doar în zona necropolei maghiare vechi – Zeno-Karl Pinter și Ioan Marian Țiplic) și veți constata că aici nu a existat și nu există, în stratul de cultură sau în descoperiri de suprafață, niciun fragment ceramic Coțofeni. Nu s-a amintit nicăieri, în niciuna dintre lucrările semnate de mine⁵, despre materiale arheologice Coțofeni la Orăștie-Dealul Pemilor, punct X_2 . Cel mai apropiat punct cu descoperiri aparținând acestei culturi fiind la o distanță apreciabilă, în *punctul X_6* de pe terasa cu același nume⁶. Dacă nu aveți încredere în mine, în

⁴ Popa 2004, 132, notele 134–136.

⁵ Luca 1994; 1997; Luca, Pinter 2001.

⁶ Luca 1997, 19.

profesorii d-voastră de la Alba Iulia care au fost de față la executarea săpăturilor și la prelucrarea materialului arheologic, dacă aveți impresia că am mistificat în mai multe cărți și articole succesive realitatea arheologică din acest punct, vă rog spuneți-o explicit, nu ascuns, după *serioase semne de întrebare*.

În sfârșit, nu înțeleg de ce mă citați la nota 136 încercând, cu stângăcie evidentă, să îmi puneți mie în cărcă ezitățile și lipsa d-voastră de cultură arheologică⁷.

Îmi dau seama că aveți, de fapt, o durere ascunsă. Doriți neapărat să vă “războiți” cu cineva, crezând în existența unor posibile “avantaje” în urma acestui gest și atunci trebuie să vă răspund. Și observ aceasta la pagina 129 a articolului d-voastră, nota 101. Aici constatați faptul că afirmam, într-o notă, că idolii coțofenieni aparțin tipului în formă de vioară⁸. În primul rând vă “mulțumesc” pentru faptul că ați găsit nota (ea fiind undeva la sfârșitul unui articol și neavând importanță deosebită în economia acestuia). În al doilea rând, vă “mulțumesc” pentru exprimarea ezitantă din nota 101, în care, la început, afirmația noastră este cotate drept *neavenită*, apoi, imediat, se constată că *în ciuda unor asemănări* ei reprezintă un tip aparte *la un orizont cronologic ulterior manifestărilor de tip Coțofeni*, dar, imediat după aceasta afirmați că: *Exemplare similare apar și în epoci anterioare*. Ce să mai credem? Nu pot decât să constat aceleași angoase și ezitări specifice unui “specialist” în probleme de plastică preistorică, dar și cu o pregătire de bază neadecvată.

Că le spuneți acestor idoli *Violinidole* o faceți pentru apropierea, între “cultura” d-voastră arheologică și literatura germană de specialitate. La noi, idolii de acest tip se numesc, de obicei, *en violon*. Că acest tip se apropie, ca formă, de o vioară este evident. Că piesele publicate de d-voastră la pl. IV/2 (Turdaș-Luncă), 3 (Agrișteu), 5 (Boarta), 6 (Câlnic) sau V/11 (Unirea) și 13 (Turdaș) reprezintă acest tip, este cât se poate de evident. De fapt ați aplicat o “metodă” inversă decât în cazul anterior! Legăturile evidente nu sunt concludente, păreți a spune! De ce? Pentru că nu au emanat de la d-voastră?

Dar să vedem cum publică Nicolae Vlassa piesa dată drept exemplu de d-voastră⁹: “Pentru legăturile cu regiunea pomenită amintim un idol de tip troian, “en violon”, de la Turdaș...Idol “en violon” din lut cenușiu-gălbui, fragmentar în partea superioară, reconstituit însă în desen (fig. 3/13)”. Încă o părere neavenită, puteți spune! Dar ce să vă fac dacă nu consultați decât superficial bibliografia problemei? Amintiți faptul că Nicolae Vlassa îi spunea acestui tip de

⁷ Despre cât de târzii sunt manifestările turdășene puteați citi și în ultimele mele lucrări: Luca 2001; Luca *et alii* 2004, 103–109.

⁸ Luca și Iercoșan 1997, nota 16.

⁹ Vlassa 1976, 105–106.

modelare plastică *idol troian*¹⁰, chiar dacă același, imediat mai departe, îi spunea *idol en violon*. Dar să vedem cum citați la nota 112, deja amintită: *Vlassa 1966*, p. 15, Pl. C/13. Trebuie să vă credem pe cuvânt, deoarece la *Abrevierile bibliografice* aveți enumerat doar *Vlassa 1974*, cu articolul: *Asupra unor probleme ale neoliticului și ale începutului epocii bronzului în Transilvania*, din volumul *In Memoriam Constantini Daicoviciu*, apărut la Cluj-Napoca în anul 1974. A cui opinie este neavenită!... și cum ați fost învățat să citați, și de cine?!

Ca să vedeți că ideea mea *neavenită* v-ar putea chiar ajuta, să vă dau câteva repere asupra tipului de idoli *en violon*. Hortensia Dumitrescu¹¹ afirma: "...idolii en violon reprezintă o femeie foarte stilizată" (traducerea ne aparține), cum par a fi și mare parte dintre idolii Coțofeni, dincolo de "masculinizarea" care vă frământă. Mai multe amănunte despre această categorie plastică, în alte culturi, vă rog să consultați lucrarea dedicată culturii Bodrogkeresztúr¹² și, mai ales, excelentul articol scris de Dan Monah pe această temă¹³.

De fapt, vă era mult mai de folos dacă vă mărgineți să citiți capitolul de plastică dintr-o carte cu privire la cultura Coțofeni¹⁴ și nu prea mai aveți ce spune!

Am văzut cum aplicați dumneavoastră principiile tipologiei și stilisticii. Nu înțeleg de ce ați ajuns la concluzia după care materialele Coțofeni publicate de mine ca provenind de la Turdaș-Luncă¹⁵ și încadrate în faza I a culturii Coțofeni¹⁶, nu aparțin acestei faze. Încă un prilej de a fi tranșant cu mine¹⁷, dar nu și cu Petre Roman, de exemplu¹⁸. Dar ce afirmați? Că încadrarea piesei fragmentare descoperite de mine este Coțofeni II. Dar să vă dau cuvântul, citând din nota 123: "Piese, pe baze tipologico-stilistice (am văzut cum folosiți aceste baze) se pot data în faza Coțofeni II, cu toate că greșit, S. A. Luca înclină să situeze locuirea Coțofeni de aici în faza Coțofeni I (notă)". Pot greși, sunt om... Dar să afirme asta cel care citează în aceeași notă: *Luca 2001*, p. 92, pagină la care oricât m-am căznit să găsesc această datare (Coțofeni I) nu am reușit să o fac... Poate la *pagina 147* afirm acest lucru! Complexele închise cercetate integral în ultimii ani m-au făcut să văd, pe baza unor descoperiri arheologice, nu pe baza unor speculații, că în zona de sud a sitului există un "cuib" de bordeie

¹⁰ Popa 2004, nota 112.

¹¹ Dumitrescu 1961.

¹² Luca 1999, 35–36, 40–41.

¹³ Monah 1978–1979.

¹⁴ Ciugudean 2000, 39–40.

¹⁵ Luca 2001, 77–80, 92, 146–147, Fig. 18/3; 45/3; 46/1–12, 14–17, 19.

¹⁶ Luca 2001, 147.

¹⁷ Popa 2004, 130, nota 123.

¹⁸ Popa 2004, 130, nota 124.

ce se pot încadra în faza II a culturii amintite!¹⁹ Și acesta se află la o distanță de aproximativ 400 m de piesele publicate în cărțile anilor anteriori. Oare nu este voie ca o cultură arheologică să evolueze în același sit?

Dar să vedem de ce acceptați și citați încadrarea piesei de la Lelicieni în faza I, așa cum propusese P. Roman²⁰... din obediență și, poate, teamă. De ce? Pentru că dumneavoastră vă pică bine să încadrați aceste piese în faza a III-a, și mai puțin în a doua a culturii Coțofeni, pentru ca să le legați explicit de aplicațiile pe vas “solare”²¹. Dar de unii vă este frică, și atacați acolo unde aveți părerea că sunt slăbiciuni. Plină de slăbiciune este însă apropierea tipologică între piese total diferite din lucrarea d-voastră²² (unde piesele de la pl. IV/2–3, 5–7 și V/10–11, 13 reprezintă tipul *en violon*; piesa de la pl. V/12 este una de tranziție și cele de la pl. V/1–9 reprezintă tipul la care aspirați d-voastră, care nu se termină cu partea inferioară ca la tipul *en violon*, ci cu picioare; piesa de la pl. IV/4 este atât de îndepărtată de ceea ce doriți d-voastră să fie, încât trebuie să afirm, încă o dată, că ați lipsit sau nu ați făcut cursuri de tipologie²³). Marele dumneavoastră subiectivism în ceea ce privește tipologia și metoda tipologică se remarcă și atunci când constatați aria de răspândire a tipului de modelare plastică în lut “imaginat” în articolul citat. După cum rezultă din harta de la pl. VI/B, în colțul din dreapta sus, se poate constata că ați optat pentru ca statueta de la Lelicieni să fie socotită cap de serie. Ce ne facem, în condițiile după care idolii de la pl. IV și V din lucrarea d-voastră nu prea au legătură tipologico-stilistică cu piesa încriminată (a se vedea paragrafele anterioare)? Poate că asistăm la nașterea unei noi arheologii, după cea *sistemică*, în aceeași notă: *arheologia imaginarului sau imaginativă*.

De altfel, în aceeași notă, aflăm și stabilirea existenței unui tip nou de aplicații plastice, solare, pe ceramica Coțofeni²⁴. La fel de straniu și, în același timp, copilărește, d-voastră ne arătați la pl. VI/A un cap de serie nesusținut de ilustrație, cu excepția – poate – a piesei de la pl. I/5 (aici observăm, însă, că profilul desenului nu corespunde cu vederea din față a fragmentului ceramic, ca să nu mai spunem că nu suntem foarte siguri că cele două fragmente provin din

¹⁹ Luca *et alii* 2012, 101–117.

²⁰ Roman 1976, 38.

²¹ Popa 2004, Pl. I-II.

²² Popa 2004, IV-V.

²³ Într-o lucrare recentă H. Ciugudean (Ciugudean 2000, 39) descrie foarte bine piesa publicată de dumneavoastră la Pl. IV/4 drept “statuetă antropomorfă”: “... este evident că exemplarul de la Cicău se detașează tipologic de celelalte piese, capul fiind sferoidal (încă un argument pentru d-voastră în favoarea “capului plat”! n.a.) și cu o cavitate în interior, în care erau introduse pietricele. Funcțional, avem de-a face cu o combinație originală de zornăitoare și reprezentare antropomorfă, destinația sa magico-rituală fiind indiscutabilă”.

²⁴ Popa 2004, 111–128, 132–134.

același vas!). Ca în cazul anterior, și aici sunt mai multe tipuri, cum – de altfel – observați dumneavoastră în text²⁵, dar nu și pe harta citată.

Constat și de ce nu vă convine datarea Coțofeni I a nivelului cercetat la Turdaș-Luncă... Ați găsit un fragment ceramic de la Turdaș²⁶ încadrabil în faza Coțofeni III în depozitele Muzeului Civilizației Dacice și Romane din Deva. După cum observam colecția (colecțiile) provenite de la Turdaș, acestea reprezintă rezultatele eforturilor unor colecționari amatori sau rezultă din cercetări mai vechi, fără date stratigrafice concludente²⁷. Dacă ați fi studiat cu temeinicie bibliografia legată de siturile de la Turdaș, ați fi constatat că în arealul localității mai există cel puțin încă un punct cu descoperiri Coțofeni, mai târziu decât cele din punctul *Luncă*, de unde poate proveni cu ușurință fragmentul ceramic descris²⁸.

În încercarea de a găsi cu orice preț analogii pentru un cult solar în epocă – cele mai multe discutabile, fie vorba între noi – ajungeți să încadrați mare parte dintre simbolurile solare pictate sau incizate aflate în peșterile din România în perioada culturii Coțofeni. Prin ce metode? Una dintre acestea este trecerea “ușoară” peste opiniile unor specialiști consacrați, opinii formulate după ani de schimburi de idei și discuții științifice²⁹. Să amintim doar faptul că specialiștii care “își permit” să încadreze aceste reprezentări în epoca medievală sunt Ioan Andrițoiu (un alt fost profesor al dumneavoastră!) și Petre Diaconu (specialist recunoscut, care nu are nevoie de recomandarea nimănui în ceea ce privește studiul epocii medievale)! Ba mai mult, alți specialiști cum este Vasile Boroneanț³⁰ nici nu sunt băgați în seamă. “Argumentele” încadrării acestui tip de reprezentare artistică în cultura Coțofeni sunt cel puțin hilare: “Înălțimea de circa 0,50–1 m la care au apărut majoritatea gravurilor de aici, față de sedimentul din peșteră (notă), sugerează o eventuală execuție a lor într-o epocă în care nivelul de călcare era sensibil inferior celui prezent, deci, foarte probabil în timpul locuirii (?) Coțofeni”. Nu există locuire Coțofeni la *Gaura Cizmii*? Nu există materiale Coțofeni? Într-o notă (nota 63) afirmați: “Amintim că sub vatra medievală, însă nu știm până la ce adâncime, au apărut, sporadic, și fragmente de tip Coțofeni”. Eu credeam că articolul d-voastră este o operă științifică, nu un text împănăt cu expresii de genul circa 0,50–1 m; sub vatră la nu știm ce adâncime; locuire (?) etc. Ajungeți, chiar, “să vă gândiți cum

²⁵ Popa 2004, 127–128.

²⁶ Popa 2004, 125, pl. I/6.

²⁷ Luca 2001, 19–32.

²⁸ Punctul *Pe Coastă*: Roman, Diaconescu 1999–2000, 98–104; Luca 2001, 17.

²⁹ Popa 2004, 121, nota 65, ultima parte sau nota 61, ultima parte.

³⁰ Boroneanț 2000, 82; Cităm: “Considerăm, după linia desenului și fragmentele de ceramică ce s-au recoltat din galerie, că desenele pot fi din epoca medievală târzie, secolele XVI–XVIII”.

gândesc” autorii unor publicații: “Același autor (C.S. Nicolăescu-Plopșor; dacă ar fi fost în viață vă arăta, de fapt, la ce se referea, n.a.) lega picturile rupestre din această peșteră (Pârcălabu, n.a.) de ceramica neo-eneolitică găsită acolo”. Așadar tot neo-eneoliticul este Coțofeni! Mai departe afirmați: “Credem că nu este lipsit de importanță a remarca faptul că din peșteră provin și fragmente ceramice de tip Coțofeni (notă), poate ceea ce Nicolăescu-Plopșor numește în anii ’30 ceramică “eneolitică” (dumneavoastră afirmați, cu un rând mai sus, neo-eneolitică!)... Poate... Tot așa cum: “Cât privește întârzierea cu care în zona țării noastre are loc antropomorfizarea soarelui, aceasta este pusă de Constantin Prut pe seama supraviețuirii unor puternice tradiții neolitice (notă), lucru justificabil, de altfel, pe un tărâm dominat milenii la rând de cultul Zeiței Mamă...” Soarele cu luna... Aici nu este vorba despre o poezie, fie ea o nestemată a culturii noastre, ci despre cult, elemente de religie, care nu se reduc la filozofia speculativă a unui privitor de pe margine... fie el chiar Constantin Prut !

Dar să vedem care este argumentul peremptoriu și plin de greutate după care aceste reprezentări pe pereții peșterilor sunt realizate în vremea culturii Coțofeni, peste afirmațiile atâtor oameni de știință: afirmația colegului d-voastră de generație C. Rișcuța³¹... și iată cum o discuție studentască purtată, cum era și firesc, lângă un pahar, se transformă într-o voioasă idee “științifică”.

Să ajungem și la poziția de *orantă* a unor figuri redată plastic sau vase ceramice. Faceți cum faceți și iarăși vă contraziceți de la un rând la altul, desigur nefiind de acord cu aproape toți cei care au scris despre cultura Coțofeni!³² Acești autori văd o asemănare și – implicit – legătură între poziția brațelor unor urne antropomorfe din cultura Baden și poziția brațelor unor statuete (idoli) Coțofeni, poziție de *orantă*. Ce spuneți la nota 127? “... Apropieri ar putea fi făcute, cum deja s-a precizat, cu urnele antropomorfe din cimitirul Baden de la Center, care au brațele în poziție de orantă, dar în nici un caz cu plastica antropomorfă”. Acele urne reprezintă bunuri ale plasticii antropomorfe..... deci, decideți-vă! Ori urnele de acest fel nu sunt reprezentante ale plasticii antropomorfe (și aduceți ceva nou prin unicitatea afirmației), ori nu știți ce vreți să demonstrați! Și mai ceva! Că vă “dați” la români, treacă-meargă... Dar, atunci când vă atingeți științific de unul dintre monumentele arheologiei europene, Nándor Kalicz, considerând că face confuzii între plastica Baden și cea hallstattiană³³, mă întreb dacă puteți înțelege textul amintit... În acest caz și statuetele d-voastră de la Pl. IV/3, 5 și – poate – 6 pot aparțin epocii hallstattiene... Putem face orice, oricum, oriunde, fără

³¹ Rișcuța 1996, 289.

³² Popa 2004, 131, nota 127.

³³ Popa 2004, nota 130.

ca să suportăm nici măcar consecințe științifice. Mistificarea și autosuficiența nu fac casă bună cu știința. Această buimăceală vine cu siguranță în urma existenței unei întinderi prea mari a preocupărilor care vă frământă, dintr-un polihistorism arheologic greu de înțeles, care nu are ce căuta în arheologia secolului XXI.

Eu știam că revista *Apulum* este una științifică, dar sunt obligat să revin, în anumite cazuri, asupra acestei idei. Că domnul Constantin Prut este o autoritate în materia domniei sale³⁴ nu negăm și nici nu avem intenția să o facem! De aici și până a pune tot ce nu cunoaștem sau ni se pare “romantic” în cărca neoliticului și a spiritualității acestei epoci, ni se pare, totuși, abuziv ! Și nu din partea autorului citat, ci de la un “specialist” care găsește cuvinte sau propoziții care “sună bine” le și aruncă într-un text “științific”! Ca să nu mai vorbim despre vorbăria de câteva pagini în care se amestecă informații diverse, gesturi rituale, epoci, divinități specifice unor epoci despărțite de mii de ani sau părți mai mult sau mai puțin îndepărtate ale Europei sau lumii, într-o devălmășie care ar face cinste oricărui neofit în arheologie.

Pentru ca să încheiați cu un “șah încoronat cu cai pe ture” afirmați: “Nu putem încheia aceste rânduri fără a sublinia, din nou, faptul că arealul cultural-spiritual Coțofeni se integra unui spațiu foarte vast, ce se întinde până în insulele britanice, a cărui unitate credem că poate fi invocată, prin prisma unui simbolism religios extrem de uniform și coerent în toate aspectele sale...”. Profund! Mai departe: “Dezideratul nostru, acela de a le scoate din anonimat și a le supune unei analize detaliate, credem că, cel puțin în parte, a fost atins...”. Ați reușit! V-ați scos pe dumneavoastră din “anonimatul competenței” devenind altceva!

Nu mai dorim să continuăm această discuție, deoarece ne-am plictisit să constatăm inadvertențe, mistificări, bâlbe și “atitudini” încărcate de o superioritate greu de înțeles. Vom vedea în continuare ce vă dă dreptul să fiți un “specialist” în cultura Coțofeni sau, mai bine zis, în arheologie, pentru că vom vedea cu surprindere că ne aflăm în fața unei persoane care nici în 10 ani de la terminarea facultății nu a ajuns să știe tot.

Este firesc să vedem în cariera oricărui cercetător o fază în care acesta apelează la cercetările de teren pentru formarea unei imagini asupra epocii, -ilor istorice ce se doresc a fi studiate, o alta ce se desfășoară, în paralel, este cea a săpăturilor personale și publicarea de monografii, iar cea finală, de sinteză, intervine la o vârstă și experiență științifică înaintată.

Dar să vedem căror epoci le acordați atenția dumneavoastră. Doar enumerarea lor arată cât de departe ați ajuns cu experiența arheologică:

³⁴ Prut 1991, 70.

neolitic (cultura Starčevo-Criș³⁵, Vinča³⁶)³⁷, eneolitic (cultura Turdaș³⁸, Petrești³⁹, Bodroghkeresztúr⁴⁰, Coțofeni⁴¹), epoca bronzului⁴² (epoca timpurie a bronzului⁴³, cultura Wietenberg⁴⁴, cultura Noua⁴⁵), epoca hallstattiană⁴⁶, Basarabi⁴⁷, Latène⁴⁸, romană⁴⁹, epoca medievală (prefeudală⁵⁰ sau feudală⁵¹), descoperiri monetare de epoci diverse⁵², dar și “descoperiri cu dificultăți de încadrare cronologico-culturală”(?)⁵³ sau chiar articole de etnografie⁵⁴, monumente comemorative⁵⁵ și de istoria bisericii catolice(?!). Toate acestea trebuie justificate, după opinia noastră, prin cercetări științifice de teren, prin săpături sistematice realizate în situri independente unul de celălalt, care să cuprindă toate epocile publicate de dumneavoastră⁵⁶. Văzând rapoartele de săpătură pe care le semnați, niciodată în calitate de responsabil de șantier, dar în colective formate din mai mulți membri decât epocile cercetate, ne dăm seama despre experiența acumulată în teren (până în anul 2004 când explodați – scuzați exprimarea! – în revista

³⁵ Popa, Totoianu 2001, 35.

³⁶ Popa, Totoianu 2001, 35.

³⁷ Popa 2003a, 51.

³⁸ Au devenit de notorietate “interpretările” dumneavoastră cu privire la “trusa magică” de la Orăștie! “Neolitice” sunt unele unelte de silex colectate la Turdaș și aflate într-o colecție particulară: Popa 2001–2001, 80; 2003a, 55; Popa, Totoianu 2001, 34–35.

³⁹ Popa 1997, 7; 2000.

⁴⁰ Popa 2003.

⁴¹ Popa 1995; 1997, 7–8; 1997–1998; 2003a, 54, 55; 2004; Popa, Dărmăș 1998, 13–14; Popa, Simina 2004, 15; Popa, Totoianu 2001, 36; Popa *et alii* 2004a, 147.

⁴² Molnár, Popa 1999.

⁴³ Popa 2001–2002; 2003a, 54; Popa, Dărmăș 1998, 813; Popa, Simina 2004, 15–16; Popa *et alii* 2004a, 147.

⁴⁴ Popa 1997, 8; 2001–2002; Popa, Dărmăș 1998, 14; Popa, Simina 2004, 17–30; Popa, Totoianu 2001, 36–37; Popa *et alii* 2004a, 147, 149.

⁴⁵ Popa 1997, 8–10; 2004a; Popa, Totoianu 2001, 37.

⁴⁶ Popa 1997, 10; 2003a, 55; Popa, Simina 2004, 31–34; Popa, Totoianu 2001, 37–38; Popa *et alii* 2004b.

⁴⁷ Popa, Totoianu 2001, 38–39.

⁴⁸ Popa 1997, 10; 2004b; Plantos, Popa 2004; Popa, Plantos 2001; Popa, Simina 2004, 35–79; Popa, Totoianu 2001, 40; Popa *et alii* 2004a, 147, 149.

⁴⁹ Popa 2003a, 49–51, 51–52, 54, 55; Popa, Bounegru 2004; Popa *et alii* 2004a, 148; 2004b; 2004c, 208.

⁵⁰ Popa, Dărmăș 1998, 14–15; Popa 2001; Popa, Totoianu 2001, 40–41; Popa *et alii* 2004b; 2004c, 208–210.

⁵¹ Popa 1997, 10–11; 2003a, 52–53; Popa, Bounegru 2004; Popa *et alii* 2004b; 2004c, 211–212.

⁵² Popa 2003a, 53–54, 54, 55–57.

⁵³ Popa, Simina 2004, 99.

⁵⁴ Popa 2001b.

⁵⁵ Popa 2001a.

⁵⁶ Rusu *et alii* 2001; Andrițoiu, Popa 2001; 2001a; Ferencz *et alii* 2003; 2004.

Patrimonium Apulense, numărul 4, cu nu mai puțin de trei rapoarte de săpătură și trei articole de specialitate, deci 6 producții științifice într-o singură revistă de specialitate!). Mai rămâne experiența acumulată în bibliotecă – pe care nu v-o contestă nimeni – și, poate, cea de depozit, care devine îndoielnică, necorelată cu observațiile tipologică-stilistice și stratigrafice acumulate în cercetarea de teren. Și mai rămân discuțiile de la sesiunile de comunicări sau întâlnirile amicale! Dacă acestea nu sunt susținute cu cercetări arheologice proprii, sunt doar frumoase amintiri! Și mai apoi, nu cred că se învață arheologie în aceste ultime condiții...

Toată această analiză mă duce cu gândul la legislația românească actuală în domeniul săpăturilor arheologice. Ea este prohibitivă cu specialiștii cu experiență (nu au voie să conducă mai mult de două săpături sistematice), dar pare a încuraja “competiția” săpăturilor preventive și/sau de salvare.

Un singur exemplu vă dau, tot din imensa dumneavoastră operă. Și anume cel al “interpretării” stratigrafiei de la Sebeș, punctul *Glod*.⁵⁷ La capitolul legat de *Istoricul cercetărilor* afirmați, la un moment dat, că strat de cultură de 20–25 cm⁵⁸. Mai apoi afirmați: “Lucrările de decopertare au fost efectuate pe o mare suprafață, într-un timp record, fără ca în prealabil acest teritoriu să fi fost descărcat de sarcină istorică. Cercetarea noastră a fost efectuată concomitent cu desfășurarea lucrărilor mecanice, fără a se reuși mobilizarea forurilor competente în (poate pentru!) sistarea decopertării mecanice și efectuarea de cercetări arheologice sistematice în zonă”.⁵⁹ Deci nu s-au putut face observații științifice și, mai degrabă, acțiunea de salvare a patrimoniului a constat în culegerea de materiale în urma buldozerelor și realizarea unor recunoașteri pe un taluz aflat la 10 m înălțime. Acțiune laudabilă! În urma acestor cercetări s-au putut colecta informații legate de stratigrafia verticală și orizontală a stațiunii (p. 36–37; fig. 2–15)⁶⁰. Am, însă, o nedumerire. Dumneavoastră publicați materiale reprezentative după cu urmează: cultura Coțofeni – pl. I/1–2; bronz timpuriu – pl. I/3–7; cultura Wietenberg – pl. 2–18; Hallstatt – pl. 19–21; Latène – pl. 22–57 și materiale post-romane medievale etc. O statistică făcută pe complexe arheologice depistate de dumneavoastră ne duce la următoarele date: locuințe și gropi Coțofeni – niciuna; locuințe și gropi aparținând epocii timpurii a bronzului – niciuna; locuințe și gropi Wietenberg – locuințe: L7; gropi: Gr. 11, 12 și morminte; locuințe și gropi hallstattiene – niciuna; locuințe și gropi dacice – locuințe: L1–6; gropi: Gr. 1–9 (gropile 1–2 și 7 sunt privite cu rezerve, dar groapa 7 poate fi cultică!, tot cu rezervele de rigoare); locuințe și

⁵⁷ Popa, Simina 2004.

⁵⁸ Popa, Simina 2004, 13.

⁵⁹ Popa, Simina 2004, 14.

⁶⁰ Popa, Simina 2004, 36–37.

gropi romane – niciuna; locuințe și gropi post-romane – niciuna și locuințe și gropi medievale: locuințe: L8 (sec. VIII), 9–10 (sec. X), 11 (sec. XI–XII; la planșe sec. XII); gropi: Gr. 13 (sec. X). Groapa G10 are materiale hallstattiene, dacice și romane⁶¹. Din această scurtă înșiruire rezultă că doar trei dintre categoriile de material publicate de dumneavoastră sunt recoltate din locuințe sau gropi: cele Wietenberg (o locuință, două gropi și o posibilă necropolă⁶²), cele dacice (cu două subniveluri, 6 locuințe și 9 gropi) și cele prefeudale și medievale timpurii (3 locuințe și o groapă).

În aceeași lucrare a dumneavoastră afirmați, în aceeași notă după care dumneavoastră știți și vedeți mult mai multe, că: “Recenta asociere, de către N. Boroffka, a amintitului strat de depuneri culturii Wietenberg nu se sprijină pe nici o realitate”⁶³. Deci, cantitatea și calitatea materialului arheologic îl determină pe un coleg german, care a lucrat ani de zile în România, a studiat cu precădere cultura Wietenberg și a învățat chiar și limba română pentru a înțelege subtilitățile acesteia, nu poate să creadă că stratul de cultură de aici – sau o parte din acesta – ar aparține acestei culturi. Credeți că noi nu o să observăm că la p. 18 îl apostrofați pe colegul nostru spunându-i că nu există niciun nivel Wietenberg și între paginile 17–31 descrieți locuințe și gropi ale unui nivel care nu există! La fig. 2, de exemplu, afirmați că ați surprins o stratigrafie care are nu mai puțin de 6 niveluri diferite de umplutură. Dacă două sunt dacice și unul, haideți două, prefeudale și medievale timpurii, atunci celelalte (celălalt) ce sunt? Mai degrabă nu ați văzut corect stratigrafia, lucru care se întâmplă oricui la început. Numai așa se poate explica faptul că preferați, la fig. 3, să lăsați groapa “în aer” (ca și la fig. 6, 8), fără un nivel de călcare din care să pornească și, tot acolo, socotiți că resturile unor amenajări cu pietre de râu reprezintă “pietre” și atât. Măiestria v-o demonstrați la fig. 8 unde locuința 7 (Wietenberg) este tăiată de groapa 5 (dacică). Ambele pleacă dintr-un “neant” numit de dumneavoastră “strat de cultură de culoare neagră”, același pentru două complexe arheologice atât de diferite în timp! Ultima observație pe care o am: care este diferența între negru și negru intens?

Să nu mai vorbim despre explicația – cel puțin puerilă – în ceea ce privește folosirea sceptrelor și modul de transmitere a acestora. Vă atrag atenția asupra faptului că sceptrele din metal (aur) sunt principalul obiect prin care se transmite puterea, cum – de altfel – spune și Herodot citat, dar neînțeles de dumneavoastră⁶⁴. Cât privește piesa realizată din corn, chiar dumneavoastră afirmați că uzura o face greu de transmis. Și, apoi, dacă piese atât de importante se pot face

⁶¹ Popa, Simina 2004, 34, 99–100.

⁶² Astăzi publicată: Fântâneau et alii 2017.

⁶³ Popa, Simina 2004, 18.

⁶⁴ Popa, Simina 2004, 27.

și din corn, toți copiii din orice epocă ar putea fi “șefi”... Cum în unele perioade mai tulburi se și întâmplă...

Mai am multe observații, dar voi mai face doar două, deoarece sunt aproape convins că aceste rânduri vor face bine altora, nu dumneavoastră.

Analiza științifică pe care o faceți pentru a defini cele două niveluri Latene, depășește valoarea în sine a materialului arheologic, în condițiile în care nu aveți decât un complex arheologic relevant (Gr. 4, pl. 42–46, din nivelul mai nou). O scurtă analiză a situației arată că ați descoperit 3 (trei!) fragmente ceramice în locuința 1 (pl. 22/1–2, 5). Locuința 2 este relevantă prin trei sau patru fragmente ceramice. În condițiile amestecurilor rezultate în urma construcțiilor din zonă, mă îndoiesc că locuința 2 există cu adevărat (fig. 7; mă întreb dacă ați recoltat materialele ceramice din umplutura 3 – negru-cenușiu; 4 – negru și 5 – negru... și – mai ales – cum ați realizat și desenat demarcația dintre 4 și 5 = negru și negru; în sfârșit, pe profil, care este locuința numărul 2 și care locuința numărul 9)! Pentru ca demonstrația să fie și mai clară, din locuința 4 (reprezentativă!) nu ați publicat nici un fragment ceramic (la fig. 6 ați publicat stratigrafia legată de această locuință: din nou nu specificați clar care este locuința 4 și care este groapa 13; mai apoi, ambele complexe, unul medieval timpuriu – sec. X și altul Latene timpuriu, pleacă din același nivel!... negru...).

Cât privește încadrarea locuințelor medievale timpurii... Lucrurile sunt mult mai interesante. În condițiile în care nu există niciun vas întreg, patru locuințe reprezintă aproape tot atâtea perioade, întinse pe 400 ani! Motive de altă natură mă obligă să nu mai spun nimic la acest subiect...

*

În câteva rânduri trebuie să observăm lucruri care arată modul în care stăpâniți terminologia cu privire la neolitic. Scrieți, în anul 2000⁶⁵, un articol despre cultura Starčevo-Criș în bazinul hidrografic al Cugirului (poate *văii Cugirului*... n.a.... și apoi... *bazin hidrografic*?). M-am bucurat, deoarece nu aveam informații foarte multe despre zonă. Am văzut, însă, din nou o mare plăcere de a polemiza cu anumiți cercetători. De exemplu: “cifra dată de Gh. Lazarovici și Z. Maxim, de 600–700 m, ni se pare exagerată (se referă la lungimea sitului de-a lungul terasei, n.a.), cum de altfel neconformă cu realitatea este și considerarea acestei terase drept terasă mijlocie”. Cum cunoașteți dumneavoastră geografie o vedem atunci când atribuiți unui râu de dimensiuni mici din România atribute “europene” (colectează ape pe o suprafață destul de mare pentru ca să aibă un bazin de colectare). Cu terasele ne mai lămuriți încă

⁶⁵ Popa 2000a.

o dată (nu ați auzit de terasa I – inundabilă, de terasa II, III etc.). Dacă ați fi mers pe criteriul de mai sus, patriotic local, ați fi fost mândru că Mureșul are mai multe terase etajate... Dar cum Mureșul trece doar pe lângă zona “aleasă de Dumnezeu...”. Cât privește dimensiunile unei stațiuni, acestea nu sunt date niciodată de zona de apariție la suprafață a artefactelor, ci de extinderea stratului cu depuneri culturale... Cum nimeni nu are ochii formați să vadă sub pământ, ambele cifre (600–700 m sau 70 m) sunt opționale. Dar mă întreb cum se pot înșela atât de flagrant doi cercetători cu experiență arheologică de 45 și, respectiv, 30 de ani, mai ales că Gheorghe Lazarovici este cel care într-o excursie arheologică, ca student, împreună cu Nicolae Vlăsa, au descoperit în acest sit străpungătorul de cupru care a iscat atâtea valuri, atunci când a fost încadrat cronologic și cultural la sfârșitul neoliticului timpuriu...

Dar, dacă am ajuns la neoliticul timpuriu, și citind bibliografia pe care vă întemeiați expunerea, vă rog să ne arătați unde vreunul dintre autorii citați afirmă că una dintre marile culturi ale neoliticului dezvoltat sau mijlociu, Vinča, face parte din neoliticul timpuriu?.. poate doar în faza A, dar acesta este un amănunt nesemnificativ!⁶⁶ Dumneavoastră afirmați că această idee este susținută de *Maxim și Lazarovici 1995*, p. 13 la nota 94, pagina 31 (din articolul dumneavoastră). Afirmăți chiar, cu tărie: “cum se consideră mai recent”⁶⁷. Știind că afirmația dumneavoastră nu poate fi valabilă, verificăm bibliografia și trimiterile făcute în lucrare. Căutăm *Maxim, Lazarovici 1995* și găsim un Catalog de expoziție! Adică dumneavoastră citați 20 de articole și cărți scrise de Gheorghe Lazarovici, alte zeci scrise de Zoia Kalmar, Florin Drașovean și subsemnatul, vedeți că nicăieri nu există afirmația mai nouă, a dumneavoastră (cu privire la etapele cronologice ale culturii Vinča), dar o găsiți într-un catalog de popularizare a arheologiei printr-o expoziție! De ce nu ați apelat la ziare?

Mergând mai departe constatăm și mai grave confuzii, venite tot din parcurgerea superficială a bibliografiei. Dacă ați fi cunoscut materialele turdășene nu ați mai fi făcut afirmații grave – după care la Turdaș-*Luncă* ar exista materiale ceramice Vinča A și citați că **eu** am afirmat acest lucru când eu tocmai criticam această poziție! – sau că doar potrivit opiniei mele ar trebui renunțat la termenul de Vinča-Turdaș. Dacă ați citi, nu frunzări, ați observa că mulți cercetători își pun această problemă și că există incompatibilități de ordin cronologic și, în anumită măsură, cultural între cele două culturi. Acesta este riscul abordării arheologiei în stil enciclopedist! Riscați să nu stăpâniți cu tărie anumite domenii... și rezultă ce vedem cu toții în publicațiile citate până acum⁶⁸.

⁶⁶ Lazarovici 1979,

⁶⁷ Popa 2000a, 31.

⁶⁸ Dacă se citea și cita: Luca 2006, nu mai era cazul să vă puneți întrebări suplimentare.

Facem referire, în continuare, la un articol cu privire la cultura Bodrogkeresztúr⁶⁹. În primul rând ne exprimăm îndoiala asupra încadrării fragmentului ceramic de la pl. I/5 la cultura citată. Poate că aparține fazei I a grupului cultural Balta Sărată (nu toate benzile incizate umplute cu incizii dispuse în X aparțin culturii Bodrogkeresztúr)!⁷⁰ Desigur că experiența acumulată de mine în anii de cercetare arheologică în Banat, dar și săpăturile proprii în situl citat, efectuate încă din anul 1982, pălește în fața unor cunoștințe livrești sau acumulate într-un depozit de muzeu, fără a cunoaște stratigrafia și proveniența reală a pieselor studiate. De altfel, din aceeași cauză, credem că încadrați situl de la Deva-*Ciangăi* în partea finală a culturii Tiszapolgár, citându-l pentru această afirmație pe Octavian Floca⁷¹. Trebuie să vă atragem atenția că Octavian Floca se referea la stațiune în felul următor: “Stațiunea de la sfârșitul trepteii de jos a barbariei din marginea Devei (O civilizație neatestată pe teritoriul Transilvaniei)”⁷², nicidecum la sfârșitul culturii Tiszapolgár, care nu fusese încă definită ca fenomen cultural în toate fațetele sale! Și, mai apoi, îmi citați teza de doctorat de nenumărate ori⁷³, dar omiteți încadrarea pe care o dădeam eu stațiunii de la Deva-*Ceangăi*, și anume în partea de început a culturii Bodrogkeresztúr⁷⁴: “În Transilvania singura stațiune ce aparține acestei faze (faza de tranziție = faza veche a culturii Bodrogkeresztúr în accepțiunea mea⁷⁵) este cea de la Deva-*Ciangăi*”. Exprimarea mi se pare extrem de clară. Dacă nu sunteți de acord cu această încadrare, vă rog să o spuneți, nu să omiteți informația, cu o detașare suspectă. Și apoi, în altă parte, nu știu cum înțelegeți termenul *în apropiere* (în exprimarea dumneavoastră) deoarece, după umilele mele cunoștințe de geografie, “apropierea” dintre Rapoltu Mare și Deva este de 20 de km... și dincolo de râul Mureș pentru unul dintre situri! Dar observ că nu vă convine nici opinia lui Horia Ciugudean, atunci când încadrează fragmentul ceramic descoperit pe mantaua unui tumul de la Ampoița în orizontul toartelor pastilate⁷⁶. Vă rog citați ce am scris în monografia dedicată culturii Bodrogkeresztúr și veți observa că toartele pastilate sunt apariții caracteristice pentru faza a III-a, sau târzie, a culturii cu pricina⁷⁷.

⁶⁹ Popa 1997–1998.

⁷⁰ Gumă 1997, 49–50, pl. LIII-LVII.

⁷¹ Popa 2003, 11, nota 22.

⁷² Floca 1950.

⁷³ Luca 1999; citați lucrarea de 9 ori din 24 de note.

⁷⁴ Luca 1999, 43.

⁷⁵ Luca 1999, 94, tabel I.

⁷⁶ Ciugudean 33, Fig. 32/1.

⁷⁷ Mai puteți citi și: Luca *et alii* 2004, 116–143.

*

Să vedem un alt articol⁷⁸. Publicați o statueta provenind dintr-un sit Coțofeni ca fiind Petrești. De data aceasta acceptați că se poate data o piesă pe baza apropierei tipologice, formale, cu alte statuete, chiar dacă nu aveți descoperiri de fragmente ceramice de cultură Petrești! De data aceasta se poate... La un moment dat⁷⁹ afirmați că statueta întreagă de la Orăștie-Dealul Pemilor, punct X_2 se află într-un dans ritual: *Cette interprétation est préférable aux autres, par exemple à celle faite pour une statuette d'Orăștie, où le personnage qui tient un pid* (sic !, poate pied) *en arrière, ou en avant, est considérée comme commettant une dans rituelle*. La notă citați “fig. 1” (vă rog, încă o dată, priviți piesa publicată în articolul prezent la fig. 1/B1)⁸⁰. Din câte știu eu, într-o prezentare grafică se poate, în cel mai bun caz, desena ceva, nu și afirma acel ceva. Mai apoi eu nu am afirmat nicăieri – și vă rog consultați tot ceea ce am scris – că această statueta execută un dans ritual, am afirmat – în cel mai bun caz – că statueta reprezintă un personaj în mișcare, în mers. Dar cum merge? După cum scrieți în limba franceză (și traducerea ne aparține): *care ține un picior în față, sau în spate*. Vă rog să vă hotărâți: care picior este în față și care în spate sau... amândouă...? Mai apoi ideea cu dansul este cel puțin “interesantă”...

Mai departe, cu altă ocazie, vă ocupați cu studiul “figurinelor”⁸¹. Am mai scris-o și văd că trebuie să o repet. Nu este permis să amestecăm fără discernământ terminologia, doar pentru că ni se pare că aducem spre cititorul avizat cuvinte “interesante” sau mai greu de înțeles. Atunci când publicăm piese de plastică preistorică – și nu numai – analizăm creații cu un sens bine determinat pentru purtătorii culturilor arheologice studiate. Doar lipsa de informații scrise și de date arheologice foarte complete ne face să dăm cuvântului o putere mai mare decât faptelor. Astfel că, în cazul plasticii, neștiind foarte clar care este semnificația unor piese, s-a ajuns la o terminologie bipartită. O parte dintre cercetători consideră piesele antropomorfe sau zoomorfe modelate în lut, piatră, os sau metal ca reprezentări artistice și atunci folosesc termenul de statueta. A doua categorie consideră aceste piese ca fiind legate de cult în exclusivitate și le numesc idoli. Desigur că folosirea acestor termeni nu este rigidă. În același sit pot exista atât statuete cât și idoli și diferența o dictează contextul arheologic în care acestea au fost descoperite. Rar – și doar atunci când situația descoperirii o impune – unii cercetători vorbesc despre jucării sau rezultate ale muncii experimentale a copiilor. Și atunci este vorba despre vâscioare miniaturale sau despre

⁷⁸ Popa 2000.

⁷⁹ Popa 2000, 60.

⁸⁰ Luca 1994, Fig. 1.

⁸¹ Popa et alii 2004.

piese de plastică, în special din lut, nefinisate la nivelul cu care suntem obișnuiți în general. Figurinele reprezintă, conform dicționarului: “Statuetă de porțelan, de marmură, de bronz etc., servind ca ornament”.⁸² Deci... figurină este egal cu statueta... Care dintre termeni este cel ales? Cel sofisticat – ca utilitate –, chiar și pentru noi (figurină) sau cel care exprimă mai neutru simbolistica piesei (statuetă)? Pentru mine cel de al doilea termen este cel adecvat !

*

Într-unul dintre articolele dedicate problematicii coțofeniene, aflăm amănunte interesante despre “locuințele-adăposturi” din zona Cugirului⁸³. Exprimarea originală de aici este următoarea: “și urme specifice provenind de la diferite locuințe sau adăposturi”. Dacă sunt locuințe, oamenii se pot sau nu adăposti în ele? Dacă sunt adăposturi, cum dovediți locuirea secvențială, întreruptă, doar câteva ore pe zi, la distanțe de săptămâni...? Și apoi, în cultura Coțofeni oamenii aveau deja sălașe, adăposturi speciale realizate pentru ca să se ferească de ploaie la câmp sau când își pășteau vitele, aveau cabane de vânătoare, pescuit etc.?

În același articol observăm și stăpânirea deosebită a terminologiei cronologiei relative a eneoliticului când afirmați: “Intervalul cuprins între ultimele manifestări Bodrogkeresztúr, Tiszapolgár, Sălcuța IV-Cheile Turzii și primele grupe ale bronzului timpuriu...”⁸⁴. Vă sugerez să consultați bibliografia acestui orizont și să observați, dacă aveți bunăvoința necesară, că succesiunea cronologică relativă general acceptată este: Tiszapolgár – Bodrogkeresztúr – Sălcuța IV – Cheile Turzii (afirmația mea este atât de cunoscută în lumea științifică, încât nu mai văd necesară și trimiterea la bibliografia problemei).

*

În încheiere, doresc să-mi exprim admirația pentru ideile dumneavoastră cu privire la eneoliticul târziu (cultura Coțofeni) și începutul epocii bronzului, perioade pentru care, dacă perseverați, veți avea – cu siguranță – succes..., dar nu trecând cu atâta ușurință peste experiența acumulată de atâția cercetători anteriori sau contemporani nouă. Îmi exprim îndoiala că cineva, în epoca actuală, perioadă în care se scriu și publică mii de articole și cărți științifice pe an, moment în care săpăturile arheologice trec printr-o perioadă fastă din cauza dezvoltării industriale, a construcțiilor de locuințe și căilor moderne de

⁸² Breban 1980.

⁸³ Popa 1997–1998, 53.

⁸⁴ Popa 1997–1998, 63.

comunicație, poate să fie la zi cu toată documentația tuturor epocilor istorice cercetate prin această metodă... Să nu mai vorbim despre etnografie, monumente istorice, istoria bisericii etc. Tocmai de aceea, sfătuiesc pe toți aceia care consideră că pot să ajungă la cunoașterea absolută, să nu se expună ridicolului ca oameni de știință și să conștientizeze faptul că experiența vine cu anii, cu munca, cu lectura sistematică, cu experiența didactică acumulată, cu zeci de situații arheologice rezultate în urma cercetării a mii sau zeci de mii de m² de teren și – nu în ultimul rând – cu bunul simț specific specialistului care caută să rezolve, în primul rând, problemele în care s-a pregătit și oferă colegilor spre publicare, în cunoștință de cauză, materialele și documentațiile epocilor pe care nu se consideră – totuși – a fi stăpân. Altfel ne vom trezi că istoria și auxiliarul său arheologia pot deveni tot atât de facile ca și ...alte.

*

Încetul cu încetul începem să înțelegem cine încurajează și de unde vine acest tip de atitudine. Citim pe Internet⁸⁵, la fișierul *Arheologie, Standarde și proceduri*: "... arheologul român nu este obligat decât de deprinderile învățate pe șantierele pe care a trecut să respecte cutume și obiceiuri mai mult sau mai puțin drastic impuse de profesorii săi, profesori care la rândul lor...". Bine că nu s-a continuat, pentru că altfel am fi aflat câte crime au făcut cei de la care am învățat meseria arheologică. Putând citi aceste afirmații, fără ca cineva să poată fi tras la răspundere, măcar pentru lipsă de eleganță, aflăm și ce se află în spatele unor nou-veniți în arheologie care nu mai respectă regulile impuse de profesori! Cred că afirmații atât de grave ar trebui probate, cred că lipsa de experiență a celor care nu mai au răbdare nu poate înlocui experiența acumulată de huliții "profesori"... Cred că nimeni nu are dreptul și nici puterea morală – deocamdată – să descalifice o întreagă clasă profesională și științifică fiindcă au ajuns unde au ajuns printr-o succesiune de concursuri, științifice și didactice! Mă întreb ce va face cel care încredințează "profesorii" acum când va ajunge, la rândul său, în această demnitate atât de hulită! Bine ar fi să fie tratat în același mod... Și ce se face că a ajuns aici – vrând-nevrând – tot în fața acestora! Măcar o secunda nu-i hulește!

P.S. După aproape 20 de ani de la redactare, am hotărât să public acest articol, din speranțe personale (doar acum).

⁸⁵ www.cimec.ro.

BIBLIOGRAFIE

- Andrițoiu, Popa 2001,
I. Andrițoiu, C. I. Popa, *Răchita, com. Săsciori, jud. Alba. Punct: Vârful Zăpozii*, în CCA, 2001, 202.
- Andrițoiu, Popa 2001a,
I. Andrițoiu, C. I. Popa, *Sibișeni (sat înglobat satului Vințu de Sus), com. Vințu de Sus, jud. Alba. Punct: Deasupra satului*, în CCA, 2001, 226.
- Boroneanț 2000,
V. Boroneanț, *Arheologia peșterilor și minelor din România*, București, 2000.
- Breban 1980,
N. Breban, *Dicționar al limbii române contemporane*, București, 1980.
- Cârciumaru 1987,
M. Cârciumaru, *Mărturii ale artei rupestre preistorice în România*, București, 1987.
- Dumitrescu 1961,
H. Dumitrescu, *Connections between the Cucuteni-Tripolije Cultural Complex and the Neighbouring Eneolithic Cultures in the Light of the Utilization of Golden Pendants*, în *Dacia* (N.S.), 5, 1961, 69–93.
- Fântâneau et alii 2017,
C. Fântâneau, G. Bălan, S. Popa, D. Tentiș, *Necropola din epoca bronzului de la Sebeș*, BMA 28, 2017.
- Ferencz et alii 2003,
I. V. Ferencz, M. Căstăian, C. Bodó, C. I. Popa, Șt. Andrei, R. Stăncescu, *Ardeu, com. Balșa, jud. Hunedoara. Punct: Cetățuie (Cetățeaua)*, în CCA, 2003, 40–42.
- Ferencz et alii 2004,
I. V. Ferencz, M. Căstăian, C. Bodó, Șt. Andrei, R. Stăncescu, C. I. Popa, *Ardeu, com. Balșa, jud. Hunedoara. Punct: Cetățuie (Cetățeaua)*, în CCA, 2004, 43–45.
- Floca 1950,
O. Floca, *Stațiunea de la sfârșitul treptei de jos a barbariei din marginea Devei (O civilizație neatestată pe teritoriul Transilvaniei)*, în *SCIV(A)*, 1, 2, 1950, 220–224, pl. I–XI.
- Gumă 1997,
M. Gumă, *Epoca bronzului în Banat*, BHAB 5, 1997.

- Luca 1994,
S. A. Luca, *Complexul ritual de la Orăștie-Dealul Pemilor, punct X₂ (jud. Hunedoara)*, în SCIV(A), 45, 4, 1994, 363–367.
- Luca 1997,
S. A. Luca, *Așezări neolitice pe Valea Mureșului (I). Habitatul turdășean de la Orăștie-Dealul Pemilor (punct X₂)*, BMA 4, 1997.
- Luca 1999,
S. A. Luca, *Sfârșitul eneoliticului pe teritoriul intracarpatic al României – cultura Bodrogheresztúr*, BMA 11, 1999.
- Luca 2001,
S. A. Luca, *Așezări neolitice pe valea Mureșului (II). Noi cercetări arheologice la Turdaș-Luncă. I. Campaniile anilor 1992–1995*, BMA 17, 2001.
- Luca 2006,
S. A. Luca, *Aspects of the Neolithic and Eneolithic Periods in Transylvania II*, în *Homage to Milutin Garašanin*, Belgrad, 2006, 341–366.
- Luca, Iercoșan 1997,
S. A. Luca, N. Iercoșan, *Contribuții la cunoașterea neoliticului din nord-vestul României (III). Materialele descoperite la Săcuieni-Horo (jud. Bihor) în anul 1966*, în StComSM, 14, 1997, 11–22.
- Luca, Pinter 2001,
S. A. Luca, K. Z. Pinter, *Der Böhmerberg bei Broos/Orăștie. Eine Archäologische Monographie*, BMA 16, 2001.
- Luca et alii 2004,
S. A. Luca, C. Roman, D. Diaconescu, *Cercetări arheologice în peștera Cauce (I)*, BiblSeptem 4, 2004.
- Luca et alii 2012,
S. A. Luca (coord.), *Cercetările arheologice preventiva de la Turdaș-Luncă. Campania 2011*, BB, 59, 2012.
- Molnár, Popa 1999,
Z. Molnár, C. I. Popa, *Un lot de materiale aparținând epocii bronzului de la Mezökövesd*, în Crisia, 29, 1999, 17–28.
- Monah 1978–1979,
D. Monah, *Idolii “en violon” din cultura Cucuteni*, în CercIst, 9–10, 1978–1979, 163–175.

Paul 1969

I. Paul, *Așezarea neo-eneolitică de la Pianul de Jos (Podei)*, în *StComS*, 14, 1969, 33–88.

Plantos, Popa 2004,

C. Plantos, C. I. Popa, *Noi precizări asupra locuirilor dacice de la Inuri-„Piatra cu Stânjenu” și împrejurimi*, în *PA*, 4, 2004, 76–86.

Popa 1995,

C. I. Popa, *Contribuții la cunoașterea perioadei de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului pe Valea Cugirului (jud. Alba)*, în *Apulum*, 32, 1995, 33–58.

Popa 1997

C. I. Popa, *Materiale arheologice provenind de la Cărnărașu (jud. Cluj) păstrate în colecția veche a Muzeului Civilizației Dacice și romane Deva*, în *Corviniana*, 3, 1997, 7–16.

Popa 1997–1998,

C. I. Popa, *Contribuții la cunoașterea perioadei de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului în bazinul Cugirului (II)*, în *Sargetia*, 27, 1, 1997–1998, 51–102.

Popa 2000,

C. I. Popa, *Discussion au sujet d’une statuette inédite de Răchita*, în *Corviniana*, 6, 2000, 60–68.

Popa 2000a,

C. I. Popa, *Descoperiri neolitice timpurii în bazinul hidrografic al Cugirului (județul Alba)*, în *Banatica*, 15/I, 2000, 17–48.

Popa 2001,

C. I. Popa, *Descoperiri postromane pe Valea Cugirului*, în *PA*, 1, 2001, 110–123.

Popa 2001a,

C. I. Popa, *Monumente comemorative închinat luptei de la 1479 ridicate pe câmpul pâinii*, în *PA*, 1, 2001, 202–206.

Popa 2001b,

C. I. Popa, *Contribuții la cunoașterea arhitecturii funerare în lemn din Valea Cugirului*, în *Studii și comunicări de etnologie*, 15, 2001, 111–121.

Popa 2001–2002,

C. I. Popa, *Materiale aparținând bronzului timpuriu și debutului bronzului mijlociu din colecțiile “Ioan Raica” Sebeș*, în *Sargetia*, 30, 2001–2002, 79–98.

Popa 2003,

C. I. Popa, *În legătură cu câteva descoperiri Bodrogkeresztúr*, în *PA*, 3, 2003, 8–15.

Popa 2003a,

C. I. Popa, *Colecția de antichități a profesorului Petru Balint (Alba Iulia)*, în *PA*, 3, 2003, 49–69.

Popa 2004,

C. I. Popa, *Reprezentări speciale pe ceramica de tip Coțofeni. Aspecte ale cultului urano-solar în preistorie*, în *Apulum*, 41, 2004, 113–145.

Popa 2004a,

C. I. Popa, *Un mormânt inedit de la Rădești (jud. Alba)*, în *Corviniana*, 8, 2004, 111–115.

Popa 2004b,

C. I. Popa, *Descoperiri de epoca fierului la Petrești-Groapa Galbenă*, în *PA*, 4, 2004, 63–75.

Popa, Bounegru 2004,

C. I. Popa, G. Bounegru, *Raport asupra săpăturii de salvare de la Alba Iulia-Str. Oborului, nr. 12A*, în *PA*, 4, 2004, 165–170.

Popa, Dărămuș 1998,

C. I. Popa, C. Dărămuș, *Descoperiri arheologice la Geoagiu de Sus-„Cuciu” (jud. Alba)*, în *Corviniana*, 4, 1998, 8–22.

Popa, Plantos 2001,

C. I. Popa, C. Plantos, *Asupra ceramicii canelate și fațetate din cea de a doua epocă a fierului pe teritoriul României*, în *Apulum*, 38, 1, 2001, 107–128.

Popa, Simina 2004,

C. I. Popa, N. M. Simina, *Cercetări arheologice la Lancrăm “Glod”*, Alba Iulia, 2004.

Popa, Totoianu 2001,

C. I. Popa, R. Totoianu, *Date noi asupra locuirilor umane de la Sebeș-Podul Pripocului (jud. Alba)*, în *PA*, 1, 2001, 9–32.

Popa et alii 2004,

C. I. Popa, G. T. Rustoiu, P. Popovici, *Două noi piese de plastică preistorică*, în *PA*, 4, 2004, 36–48.

Popa et alii 2004a,

C. I. Popa, C. Plantos, V. Deleanu, *Raport privind cercetările arheologice de la Cetea (com. Galda de Jos, jud. Alba)*, în *PA*, 4, 2004, 147–149.

Popa et alii 2004b,

C. I. Popa, G. Bounegru, P. A. Mihai, *Raport asupra săpăturii de salvare de la Alba Iulia-Str. Brândușei, F.N.*, în *PA*, 4, 2004, 150–155.

Popa et alii 2004c,

C. I. Popa, P. A. Mihai, G. Bounegru, *Raport asupra săpăturii de salvare de la Alba Iulia-B-dul Horea, nr. 22*, în *PA*, 4, 2004, 207–216.

Prut 1991,

C. Prut, *Calea rătăcită. O privire asupra artei populare românești*, București, 1991.

Rișcuța 1996,

C. Rișcuța, *Repertoriul arheologic al depresiunii Brad*, în *Sargetia*, 26, 1, 1996, 265–317.

Roman 1976,

P. Roman, *Cultura Coțofeni*, BA 26, 1976.

Roman, Diaconescu 1999–2000,

C. Roman, D. Diaconescu, *Contribuții la repertoriul arheologic al județului Hunedoara (I)*, în *Sargetia*, 28–29, 1, 1999–2000, 97–128.

Rusu et alii 2001,

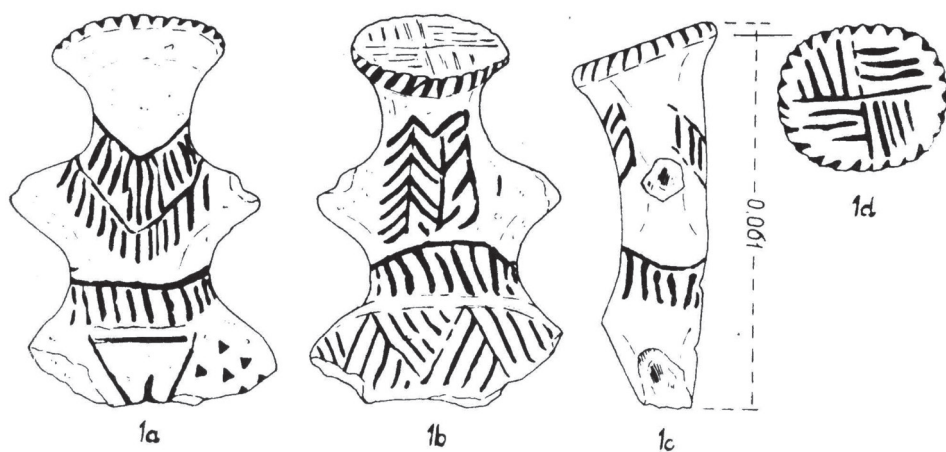
A. P. Rusu, N. C. Rișcuța, V. Ferencz, R. Pavel, C. I. Popa, *Balșa, Galbina, Mada, com. Balșa, jud. Hunedoara. Balșa-Peștera “Dosul Dobârlesei”, “Dumbrăvița”, Galbina-„Piatra Brății”, Mada-„Pleașa Mică”, “Chiciorele”*, în *CCA*, 2001, 32–33.

Vlassa 1966,

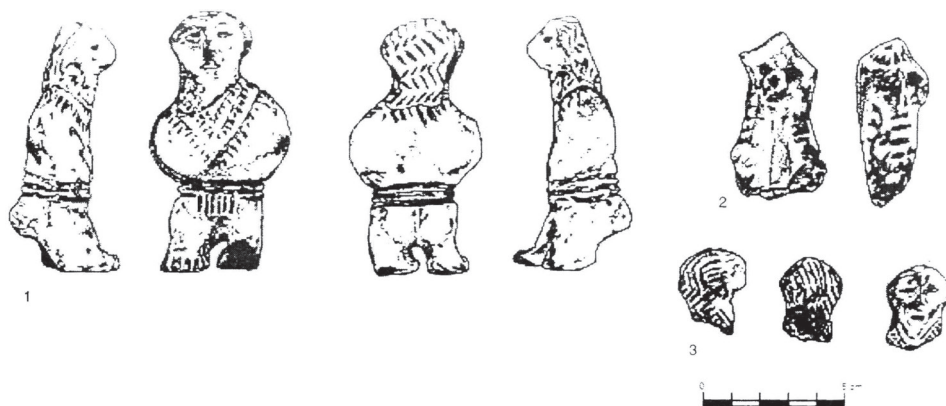
N. Vlassa, *Douăsprezece de statuete cu cap mobil de la Turdaș*, în *Sargetia*, 4, 1966, 9–16.

Vlassa 1976

N. Vlassa, *Neoliticul Transilvaniei*, BMN 3, 1976.

A.

B.

Fig. 1. A. Statuete din lut ars, aparținând culturii Coțofeni, de la Pianul de Jos (1a-d); B. Orăștie-Dealul Pemilor, punct X₂, Plastică aparținând culturii Turdaș (1-3).

George Nuțu, Dan Elefterescu, *The Brooches from Durostorum–Ostrov*, ediție bilingvă, “Alexandru Ioan Cuza” Publishing House Iași, Iași, 2018, 258 p. + 21 pl.

The volume printed under the auspices of “Alexandru Ioan Cuza” University, Iași, in the year 2018, is published within the *Colonisation of the periphery (Moesia Inferior and Scythia Minor – 1st–6th centuries CE)*, a bio-archaeological approach of Romanisation project. The book was written by dr. George Nuțu, scientific researcher at the Eco-Museum Research Institute from Tulcea and Dan Elefterescu, custodian with a career of over thirty years at the Lower Danube Museum in Călărași and countless publications and research papers with archaeological theme.

This volume, as the title suggests, is structured in the form of a catalogue which discusses the brooches discovered in the Durostorum-Ostrov area¹. Here, was found one of the largest collection of brooches from Dobrudjea, which, from the earliest discoveries reported in the 1950–1960 until today, sums up a total of 125 objects which are included in the recognisable typologies from the 2nd–6th centuries AD. Some of the brooches have been found from a well defined stratigraphic context though, unfortunately, most are accidental discoveries. Although they were found on the bank of the Danube, due to the constant erosion of the site, the two authors have managed to highlight them, rendering the best form of exposure by framing them in well known typological series. The archaeological site of Durostorum–Ostrov was also a production centre, proven by the seven moulds presented at the end of the book.

The catalogue is an useful tool for the study of brooches in Dobrudjea. For each individual piece the information given consists of a catalogue number, an inventory number, where it can be applied, dimensions, the state of conservation, the place of discovery, a description, dating, photographs and bibliographical references. The illustrations and drawings are of good quality and the boards and sketches are structured and meant to facilitate the work of those interested.

One of the advantages of this volume is its bilingual publication, Romanian-English, opening it up to study by specialists in other countries.

The volume is structured in several chapters, as follows: a short introduction in the volume's object of study, set on page 9; a presentation of the geographical, historical and archaeological area of the Durostorum–Ostrov settlement, pages 12–13; an evaluation of the *fibulae* presented in the catalogue,

¹ The site is located on the right bank of the Danube, 3.5 km downstream of Silistra, Bulgaria, with an area covering 24 hectares.

pages 14–19; a description of the items and their typological classification, pages 20–124; followed by the catalogue itself, bibliography, annexes and drawings, pages 127–258.

The catalogue records fifteen types of brooches, along with various items, fragments and moulds. By typology, the *fibulae* are classified thus:

1. Strongly profiled brooches, divided in three categories, twenty objects, which amounts to 18% of the total material;
2. Trumpet-shaped brooch, one object;
3. Alesia type brooches, two items;
4. Aucissa type brooches, twelve pieces;
5. Knee brooches, the most numerous, forty pieces divided into ten sub-types;
6. Object-shaped brooches, two objects;
7. Animal-shaped brooches, three items;
8. Geometric brooches, twelve pieces;
9. Brooches with recurved foot, two pieces;
10. Crossbow brooches, seven pieces;
11. Brooch with the bow divided into three segments, one piece;
12. Plinters-shaped brooch, one piece;
13. “Zwiebelknopffibeln”, fifteen pieces;
14. “Viminacium” type brooch, one item;
15. The latest brooches presented, dated to the 6th century AD or even the beginning of the 7th century AD, are those with bent stem, four pieces.

The catalogue ends with various items, five pieces, followed by nine fragmented brooches and seven moulds. The total consists of 125 *fibulae*, of which only three having been published in other studies, 122 being first time published.

In conclusion we can observe that the present volume gathers most of the brooches from the Roman period of the 2nd–3rd centuries AD, from the Lower Danube region. This coincides with the maximum development and the prime of the settlement, which had, in time, acquired a strong craft characteristic, being strongly connected to the presence of Legio XI Claudia in the *castrum* at Durostorum.

The large number of brooches discovered on the Durostorum–Ostrov site is a clear indicator of the settlement’s development. In the collection we can find both civilian and military *fibulae*. The catalogue gathers the largest number of brooches discovered on a site in Dobrudjea, being the only publication of its kind in the region.

Sofija Petković, Milica Tapavicki-Ilic, Касноантичко Утврђење Horreum Margi. Late roman Fortification Horreum Margi, Digital Art Company Belgrade, Belgrad, 2020, 250 p. + 44 pl.

Cartea prezentată în aceste câteva rânduri este una mult așteptată de către cercetarea arheologică din Serbia și în același timp de către toți cei implicați în cercetarea arheologică a provinciilor dunărene din Imperiului Roman. Ea este, de fapt, o cercetare monografică, bazată în principal pe cercetările arheologice de la sfârșitul anilor '80, dar care valorifică și cercetări mai vechi, puțin vizibile la nivel de literatură arheologică.

Așezat într-o poziție strategică, la răscruce de drumuri, orașul roman *Horreum Margi* a devenit un important nod comercial și militar (ca sediu al legiunii a VII-a Claudia), în egală măsură un oraș de tranzit pentru oameni și mărfuri, ceea ce scoate în evidență importanța comercială a orașului pentru perioada secolelor I-IV AD. Prosperitatea de care s-a bucurat, a dus la creșterea importanței politice a orașului, deși acesta avea doar statutul de *municipium*, el fiind însă pentru scurt timp capitală a Moesiei Superior. Aflat pe *Via Militaris*, *Horreum Margi* a fost un important centru provincial, însă din păcate, foarte puțin cercetat. Schimbările politice și pericolele secolului al III-lea, au dus la împrăjmuirea orașului cu zid. Cu toate acestea, el suferă distrugereri, în urma cărora zidul este reparat, și chiar modificat, fiind reconstruit între 364–378, orașul cunoscând acum o mare dezvoltare. De menționat este și momentul în care *Scutaria Horreomargensis* deschide o fabrică de stat pentru scuturi. *Horreum Margi* a continuat să funcționeze și în secolele IV-VI AD, fiind unul dintre centrele provinciale din Moesia Prima.

Pentru început, cartea beneficiază de o УВОД/ *Introducere* (p. 11–20) în care *Horreum Margi* este încadrat spațial și istoric. De asemenea, sunt prezentate și sursele istorice ale cercetării sitului, de la F. Kanitz în 1861, la semnalările de descoperiri din perioada interbelică, precum și cele mai valoroase artefacte găsite aici.

Primul capitol, *Археолошка истраживања римског утврђења Horreum Margi/ Cercetările arheologice de la Horreum Margi* (p. 23–72) deține, alături de capitolul II, cea mai mare pondere în economia lucrării. El prezintă cercetările făcute în acest sit, dispunerea acestora, problemele apărute, stratigrafia verticală și orizontală, cronologia, materiale, discuții.

Prima fază a săpăturilor este la nivelul 1962–1963, acestea fiind conduse de către D. Piletić. În urma acestora a luat naștere muzeul local.

Cercetările arheologice au fost și sunt îngreunate de suprapunerea cu orașul modern Ćuprija. Ulterior, în anii '80, investigațiile s-au concentrat pe

cercetarea și expunerea fortificațiilor. Datorită campaniilor arheologice dintre 1986–1990, au fost identificate locația castrului și a așezării civile. Apoi, în 1989, arheologii s-au concentrat pe unul dintre turnurile castrului de secolele II–IV.

Toate aceste investigații au pus în evidență existența mai multor faze de construcție. O fază mai veche, corespunzătoare primei jumătăți a secolului al II – secolul al III – corespunzătoare fortificației militare, cu descoperiri legate de o *civitas peregrini* care precede această fază, însă fără a descoperi dovezi ale existenței unei așezări civile aferentă castrului (p. 215–216).

Fortificația de epocă romană târzie, identificată pe teren, are un plan neregulat tetragonal, fiind, în opinia autorilor, un oraș fortificat ale cărui începuturi le regăsim în vremea Tetrarhiei sau chiar mai târziu, în timpul dinastiei Constantinien. Alături de turnul cercetat în 1989, în interiorul fortificației au fost descoperite și urme de clădiri folosite pentru locuire sau chiar ca ateliere. De asemenea, au fost cercetate rămășițele unei clădiri cu zid de piatră care mai păstra încă sistemul de de hypocaust, aflat sub șapa de mortar hidrofob. Prin urmare, s-a considerat că acestea pot fi rămășițele unui stabiliment termal, suprapus de morminte datate la mijlocul sau în a doua jumătate a secolului al V-lea.

Capitolul este completat cu fotografii de teren, din timpul săpăturilor sau cu prelucrări grafice ale profilelor și grundurilor secțiunilor cercetate, precum și cu hărți recente sau istorice ale fortificației.

Din păcate, cercetările au fost abandonate după 1999, datorită bombardamentelor NATO care au lovit structura militară modernă aflată deasupra și au provocat daune vestigiilor aflate dedesubt.

Concluziile acestui capitol se referă la stratigrafia verticală și orizontală a fortificației cu implicații asupra cronologiei sitului. Ea va fi completată, pe parcursul lucrării, și cu studiul tipologic al materialelor.

Al doilea capitol, cu o mare pondere în cuprins, este *Керамика/ Ceramica* (p. 73–120). Este discutată aici, din punct de vedere cronologic și tipologic, ceramica, una dintre cele mai numeroase categorii în cadrul materialului arheologic pentru orice cercetare. Mare parte din acest material îl reprezintă însă fragmentele ceramice. Din punctul de vedere al tipologiei, majoritatea acestora fac parte din boluri și oale. Printre ele regăsim și boluri din terra sigillata, terra nigra, pictate, glazurate sau cu ornamente ștamplate. Din punct de vedere cronologic, cea mai veche descoperire se poate încadra în a doua jumătate a secolului I (tip I/1 și I/2), iar cea mai târzie în secolul al VI-lea (I/28 și I/29). Ele erau folosite atât pentru gătit și servit, cât și pentru păstrarea alimentelor. Interesante sunt și tipurile de inspirație La Tene așa numitele *Dacian pots* (II/1), datate între secolele II– III. Platourile au fost separate în trei tipuri și încadrate cronologic. Cele două tipuri de cupe sunt specifice ceramicii de sorginte dacică. Amforele au fost

împărțite în șapte tipuri și datate între secolul al II-lea și secolul al VII-lea. Au mai fost clasificate aici și vasele pithoi, ulcioarele, capacele, paharele și mortaria, dateate între secolele II-VI. Capitolul beneficiază de tabele și grafice, care ușurează studiul acestor categorii, precum și de catalogul descoperirilor.

Al treilea capitol aduce în discuție *Керамичке лампе/ Lămpile ceramice* (p. 121–130), ele fiind tratate separat de lămpile din sticlă. S-au luat în considerare lămpile descoperite între 1987–1990. Cea mai veche lampă se datează în secolul I – prima jumătate a secolului al II-lea și provine în opinia autorilor dintr-un atelier din Pannonia. Cele mai multe datează de la sfârșitul secolului al III-lea și prima jumătate a celui următor și fac parte dintre lămpile cu relief figurat, ceea ce denotă un anumit statut pentru garnizoana de aici. Pentru perioada de până în secolul al V-lea, avem două lămpi glazurate, lucrate la roată. Cea mai recentă descoperire de acest gen datează de la începutul secolului V. Capitolul este completat cu catalogul descoperirilor.

Următorul capitol, *Стакло/ Sticla* (p. 131–146), prezintă descoperirile de sticlă, de la vase la bijuterii. Încadrarea tipologică pe categorii a vaselor de sticlă descoperite aici cuprinde boluri, ulcioare și pahare, dateate între secolele II-IV, precum și la începutul secolului al V-lea. Lista descoperirilor este completată cu lămpi și brățări de sticlă. Capitolul este completat cu catalogul descoperirilor.

Al cincilea capitol, *Фибуле/ Fibule* (p. 147–156), este unul foarte important în contextul lucrării. Deși nu au fost descoperite în număr consistent, acestea acoperă o perioadă de timp relativ mare, cuprinsă între secolul I și mijlocul secolului al V-lea. Este important de menționat și părerea autorilor că odată cu deschiderea *Scutaria Horreomargensis*, aici se produc probabil și fibulele tip arbaletă. Numărul mic de fibule despre care știm că au fost descoperite aici, a fost pus de către autori pe baza existenței comerțului ilegal cu antichități. Capitolul este completat cu catalogul descoperirilor, ilustrat cu fotografii.

Capitolul al șaselea, *Предмети од метала/ Obiecte de metal* (p. 157–176) discută o întreagă categorie de obiecte, realizate din fier, bronz sau metale prețioase.

La fel ca și la fibule, avem un număr mic de obiecte de metal descoperite până acum. Marea majoritate a acestora se încadrează în categoria materialelor folosite în viața de zi cu zi. Dintre bijuterii, au fost descoperite aici inele de argint, în cercetările făcute în zona barăcilor militare. O altă categorie ilustrată este echipamentul militar precum și armamentul roman. De asemenea, au mai fost descoperite fragmente de vase, pandantive, aplici. Ele se încadrează în aceeași perioadă ca și restul descoperirilor. Capitolul este completat cu catalogul descoperirilor.

Capitolul al șaptelea, *Предмети од косму и поза/ Obiecte de os și corn* (p. 177–184), ilustrează descoperirile de obiecte din os și corn din acest sit, din

păcate în număr restrâns. Aceasta se datorează faptului că majoritatea secțiunilor au vizat sistemul defensiv. Descoperirile de acest fel corespund epocii romane târzii. De menționat este faptul că aici au fost descoperiți și piepteni încadrați cultural în cultura Sântana de Mureș-Cerneahov. Pe lângă piepteni și ace de păr, din catalog fac parte și câteva aplici, un capac și furci de tors. Capitolul este completat cu catalogul descoperirilor, ilustrat cu fotografii.

Capitolul opt, *Предмети од камена и печене земље/ Obiecte din piatră și lut* (p. 185–186), conține o piatră de ascuțit și greutatea de lut. Capitolul este completat cu catalogul descoperirilor.

Capitolul, *Камена пластика/ Monumente figurative și epigrafice* (p. 187–204) prezintă câteva descoperiri de monumente provenite din acest sit. Deși sunt puține și, din păcate, condițiile de descoperire sunt în mare parte necunoscute, printre acestea se găsesc plăcuțe votive, monumente funerare, fragmente de ancadrame, inscripții, statui. Multe dintre ele au dispărut între timp, iar dintre acestea, Petar Petrović a publicat 11 piese. La ele se adaugă inscripția votivă pentru Mithras descoperită în 1990. Autorii au adăugat aici și discuția cu privire la câteva monumente care privesc indivizi care proveneau din oraș, dar care nu au fost descoperite pe teritoriul sitului. Capitolul este completat cu catalogul descoperirilor, ilustrat cu fotografii.

Lucrarea se finalizează cu *Закључак/ Concluzii* (p. 205–214). Acestea privesc legătura dintre urmele fortificației târzii și relația acesteia cu orașul modern, în virtutea unei viitoare puneri în valoare. De asemenea, sunt evidențiate relațiile dintre descoperiri și contextele arheologice. Prezența în oraș a unui atelier de cioplit piatra, descoperirea cameei cu imaginea împărătesei Galleria Valeria, descoperirile numismatice care cuprind două tezaure târzii sunt deosebit de importante, precum și descoperirile de tezaure formate din bijuterii, duc la sublinierea importanței orașului în epoca romană târzie. Prezervarea ruinelor, punerea lor în valoare prin cercetare arheologică este, de asemenea, una dintre concluzii.

Lucrarea este completată cu *Summary* (p. 215–234), rezumatul tradus în limba cu engleză, *Библиографуја/ Bibliografie* (p. 235–250) și *Табле/ Planșe* (de la p. 251 – 44 planșe).

Prin modul de prezentare al descoperirilor, în permanentă legătură cu contextul de descoperire, prin raportarea pe verticală dar și pe orizontală, prin încadrările tipologice fine, dar și prin racordarea la restul provinciei și a Imperiului, lucrarea este foarte importantă pentru istoriografia arheologică a provinciilor dunărene și trebuie luată în considerare, mai ales pentru studiul istoriei romane târzii.

Cosmin Popa-Gorjanu, *Medieval Nobility in Central Europe: The Himfi Family*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2019, 250 p.

Lucrarea istoricului Cosmin Popa-Gorjanu dedicată uneia dintre cele mai influente familii nobiliare din comitatele bănățene ale secolelor XIV-XV – familia Himfi, reprezintă varianta extinsă, revizuită, a tezei de doctorat susținută în anul 2004 în cadrul Departamentului de Studii Medievale al Universității Central Europene. În preambulul acesteia, autorul mărturisește că timpul scurs de la susținerea tezei și până la publicarea volumului de față a adus cu sine nu numai îmbogățirea surselor de informare cu noi documente disponibile, ci și reconfigurarea unor aserțiuni pe baza literaturii de specialitate apărute în această perioadă. Tema în sine a pornit de la interesul manifestat de autor față de una din familiile nobile care a marcat istoria comitatelor bănățene în secolele XIV-XV, familie ale cărei urme în istoriografia română sau maghiară au fost disproporționate în raport cu volumul informației documentare păstrate până astăzi. Căci, ceea ce este demn de remarcat în cazul familiei Himfi este abundența de material arhivistice care a supraviețuit timpului, fapt care a conferit istoricului un mare potențial de reconstituire a unui tablou istoric și genealogic de mare acuratețe.

Introducerea cu care debutează volumul ne propune o trecere în revistă a surselor documentare și istoriografice care au stat la baza cercetării de față. În fapt, tema aleasă de autor are ca punct de plecare interesul manifestat în ultimele decenii față de studiul elitelor medievale, care a dus la apariția unei vaste și diversificate literaturi de specialitate, de la diplomatare la monografii familiale sau cercetări structurate pe teme specifice nobilimii și nobilității. Cazul familiei Himfi este unul fericit, multitudinea și varietatea surselor documentare dând posibilitate istoricului să deruleze o cercetare minuțioasă pe mai multe planuri. S-a lucrat în mare parte pe surse inedite, autorul identificând peste 900 de unități documentare (acte oficiale, juridice, dar și corespondență privată) concentrate în marea lor majoritate în două arhive familiale: Kállai și Batthyáni de Körmend (ultima dintre acestea conținând în special documentele referitoare la părțile bănățene). Lor li se adaugă diplomatarele dedicate atât epocii Angevine și a regelui-împărat, cât și comitatelor bănățene Timiș și Caraș. În ceea ce privește literatura istoriografică, autorul a constatat faptul că, în cea mai mare parte, ea s-a concentrat cu precădere asupra personalității lui Benedict Himfi, în contextul organizării politico-administrative a Ungariei medievale și a comitatelor de la frontiera sudică a regatului. În schimb, familia Himfi nu a fost cercetată niciodată ca parte integrantă a nobilimii regatului, pornind de la originea sa, ascensiunea sa către marea nobilime a țării, deplasarea unor ramuri familiale

în Banat, constituirea marelui domeniu familial în comitatele bănățene sau ce a urmat după etapa Benedict Himfi. În consecință, Cosmin Popa-Gorjanu și-a propus și a reușit să reconstituie cu minuțiozitate traiectul istoric și genealogic al acestei familii pe parcursul a 6 generații, o evoluție spectaculoasă a celor 46 de membri cunoscuți ai familiei, de la simplul statut de *conditionari* în comitatul Veszprém în secolul al XIII-lea, la cel de baroni ai țării la mijlocul secolului al XIV-lea. Deși intenția inițială a istoricului a fost aceea de a limita cercetarea doar la regiunea Banatului, abundența de informație a determinat extinderea acesteia și asupra evoluției ramurilor familiale care au rămas în comitatele vestice ale regatului.

Structural, volumul de față a fost divizat în două mari secțiuni: prima – un studiu genealogic și istoric asupra celor 6 generații de Himfiești care s-au succedat pe parcursul a două secole, în timp ce a doua secțiune a fost consacrată problematizării unor aspecte importante ale existenței lor, ce au putut fi reconstituite pe baza informației documentare păstrate.

Partea întâi a volumului ne dă prilejul unei incursiuni în istoria unei familii cu origini umile, ale cărei prime mențiuni documentare datează din a doua jumătate a veacului al XIII-lea. O familie provenită din rândurile *conditio-nari*-lor din satele regale din comitatul Veszprém, având ca loc de baștină așezarea Némethi, ce sugerează, conform autorului, o posibilă origine germană a sa. Momentul ascensiunii sociale a familiei la un statut superior, privilegiat, a fost identificat de cercetător în anii 1275–1278, când doi dintre membrii familiei (Him și Toma) dobândesc din parte regalității ridicarea la statutul de *servientes regis* și diploma de donație asupra unei proprietăți, ambele realizări marcând intrarea în rândurile nobilimii regatului. Semnificativ, dar nu singular, ni se pare faptul că numele acestui Him (*Heem*, *Heim*) a generat patronimicul generațiilor viitoare, care s-au revendicat rând pe rând de la acest antecesor (a se vedea și cazul lui Posa de Szer, un alt personaj marcant al epocii angevine din comitatele bănățene, ai cărui urmași i-au adoptat prenumele ca patronimic până în veacul al XV-lea sub forma de Posafi).

Sucesiunea generațiilor, dependentă de consistența informației documentare, aruncă o lumină inegală asupra diferitelor personaje care populează arborile genealogice al familiei. Cu toate acestea, ansamblul acestor detalii constituie un bun prilej pentru ca autorul să aibă posibilitatea de a emite o serie de considerente asupra diferitelor categorii nobiliare ale vremii, a ambientului social dar și politico-militar în care familia a evoluat pe parcursul secolelor. Importante ni se par explicațiile terminologice legate de diferitele trepte sociale sau demnități parcurse de membrii familiei, analiza conținutului textelor păstrate oferind cercetătorului date nuanțate asupra modalităților în care aceștia au dobândit și și-au perpetuat deptul de stăpânire asupra unui ansamblu patrimonial deloc

neglijabil. Istoria Himfieștilor oferă în același timp bune perspective de înțelegere a mecanismelor de putere și influență care au generat în timp creșterea sau descreșterea unor neamuri sau familii. În fapt, monografia familiei Himfi întocmită de istoricul Popa-Gorjanu conturează un profil identitar nobiliar care cu siguranță că își găsește pandantul multiplicat în rândurile elitelor sociale ale regatului maghiar.

Ascensiunea familiei poate fi constatată odată cu cea de-a doua generație, ai cărei reprezentanți încep să joace un rol tot mai important la curtea noii regalități angevine, în special pe domeniile de vânatoare ale acesteia. Urmașii lui Him nu numai că își consolidează proprietățile în comitatele vestice, dar fac, cel puțin o parte a lor, deplasarea în Banatul medieval unde, începând cu anul 1320, își vor constitui unul dintre cele mai vaste domenii din regiune, extins în comitatele Timiș și Caraș. Tot acum, unul din fiii lui Him – Ladislau, este primul membru al familiei care dobândește demnitatea de comite de Bakony, nu întâmplător acesta fiind locul tradițional de vânatoare al regelui.

Cea mai spectaculoasă evoluție, surprinsă ca atare în cercetarea de față, este cea a generației a treia de Himfiești, în cadrul căreia figura centrală, de necontestat, este cea a lui Benedict Himfi. Portretul său nobiliar este reconstituit cu minuțiozitate de către istoric pe baza unei documentații consistente, rezultând imaginea unui nobil de carieră, extrem de tenace și de influent la curtea lui Ludovic I, o piesă de rezistență la fruntariile sudice ale regatului și nu numai. Comite al mai multor comitate din vestul regatului și din părțile bănățene, precum și ban al Bulgariei, Benedict a creat alături de frații săi un centru de putere și influență fără precedent în Banat, poziție de forță care s-a manifestat prin autoritatea sa ce a subsumat intereselor familiale o întreagă zonă și locuitorii săi, iar la nivel central l-a plasat în rândurile magnaților regatului.

Următoarele generații nu s-au putut însă menține la altura antecesorilor, acum survenind și separarea intereselor și a proprietăților familiale între urmașii lui Benedict (care își vor concentra activitatea în comitatele vestice, centrate pe domeniul Döbrönte) și cei ai fratelui său Petru, care vor rămâne pentru încă o jumătate de secol pe proprietățile din Banat. Din cercetarea de față se remarcă declinul treptat al familiei, ai cărei membri apar mai degrabă ca familiari ai unor aristocrați, autorul avansând opinia că acest fapt s-ar fi putut datora relativizării situației lor materiale. Cert este că la mijlocul secolului al XV-lea familia își părăsește proprietățile din comitatele bănățene, probabil și ca urmare a atacurilor otomane tot mai intense în câmpia bănățeană, moment cu care istoricul acestei familii se și încheie.

În cea de-a doua secțiune a volumului, istoricul Cosmin Popa-Gorjanu reanalizează o prezentare tematizată a unor aspecte ale identității nobiliare medievale pornind de la exemplul furnizat de familia Himfi. *Familiaritas and the Himfi*

este o analiză amplă asupra relațiilor de familiaritate care au caracterizat universul social al epocii. Exemplul Himfieștilor oferă autorului prilejul de a diseca mecanismele care au stat la baza acestui construct social, cu atât mai mult cu cât evoluția acestui nucleu familial oferă o interesantă imagine asupra unei *corsi e ricorsi* familiale. Porniți de la un statut social-juridic modest, dar prezenți în anturajul regal încă din veacul al XIII-lea, ei fac saltul către marea nobilime a regatului în perioada angevină, ajungând să fie anturați de numeroși *familiars*, pentru ca odată cu generațiile 4–6 să reentre într-un con de umbră, redevenind ei înșiși familiari ai unor înalți demnitari ai regatului.

Noblewoman and the filial quarter propune o discuție asupra statutului femeii nobile în acele vremuri pornind de la o documentație destul de generoasă. Aceasta a oferit cercetătorului, pe de-o parte, posibilitatea de a contura câteva personalități feminine, al căror destin a putut fi reconstituit într-o anumită măsură (Dorothea – soția lui Benedict Himfi, Ana Chep – soția lui Emeric Himfi, sau nefericita Margareta Himfi, fiica lui Benedict, al cărui destin dramatic, de sclavă în mâinile otomanilor, a suscitât atenția istoricilor). Pe de altă parte, autorul face o serie de considerații asupra implicării femeii nobile în administrarea domeniului familial, a dreptului său de a se prezenta în fața curților de judecată locale sau centrale, precum și de a purta corespondență cu autoritățile laice sau ecleziastice în chestiuni publice. Este dezbătută, de asemenea, și problema dreptului de moștenire, al sfertului filial sau a văduviei, rezultând o imagine sugestivă a rolului femeii în cadrul nucleelor familiale nobiliare.

The solidarity of the kindred tratează modalitățile de relaționare între membrii unor mari structuri de neam, specifice Ungariei medievale, familia Himfi oferind un exemplu semnificativ prin multitudinea de ramuri și descendenți (46 identificați de autor) care au viețuit pe parcursul secolelor XIII–XV. Autorul constată că apartenența de neam, mai evidentă în secolul al XIII-lea și în cazul familiei Himfi, va face loc treptat așa-numitei *parentela*, respectiv grupurilor familiale de avere și putere, care se desprind din clan pentru a-și crea o anumită autonomie patrimonială și a accede cât mai aproape de cercurile de putere. Spre deosebire de alte familii ale căror structuri genealogice au fost mai puțin generoase în ceea ce privește descendența pe linie masculină, o simplă privire asupra constructului genealogic generat de Him, fiul lui Martin de Némethi (Anexa 2, 246) ne indică un impresionant număr de urmași pe linie bărbătească, realitate care a dat posibilitate familiei să își preserveze și perpetueze domeniul avitic în paralel cu acumularea constantă de noi proprietăți, atât în comitatele vestice cât și în Banat. Raportul între generații sau între membrii de pe același palier genealogic pare să fi generat în timp, după cum constată autorul, o serie de individualizări (fiii lui Paul Himfi, nepoții lui Benedict Himfi, urmașii lui Petru Himfi), fapt care a determinat în câteva rânduri delimitări de proprietate

între diferitele ramuri. Interesantă este și analiza realizată de cercetător asupra termenilor *affinitas*, *cognatio*, *proximitas* sau *consanguinitas* în încercarea de a explica aceste tipologii relaționale interumane regăsite în scripturistica vremii cu cazuri concrete furnizate de familia Himfi.

O altă problemă cuprinsă în cercetarea de față – *Litigations: the Himfi in courts*, abordează problemele de natură judiciară, despre care autorul mărturișește că au fost mai facil de tratat dat fiind faptul că o mare parte a documentelor de familie păstrate sunt acte juridice, părți ale unor litigii atât de frecvente în societatea medievală. Cum actele s-au păstrat aleatoriu (uneori doar 1–2 documente dintr-un întreg caz), s-a dovedit dificil de reconstituit complexitatea și finalitatea unor spețe. Evoluția familiei Himfi, de la mici deținători de posesiuni condiționate la mari nobili, proprietari ai unor domenii întinse în mai multe comitate este înțesată, cum era și firesc, cu nenumărate litigii care au ajuns în sedriile locale sau centrale. Dată fiind multitudinea de spețe, inegale ca importanță, cercetătorul a decis să analizeze 3 mari cazuri, care se constituie în adevărate prototipuri judiciare, multiplicare de “n” ori la nivelul societății medievale: “cazul Voya” – prototipul procesului pentru dobândirea/acapararea în forță a unei proprietăți; “cazul Himfi *versus* Chep de Ghertenis” ilustrează atât de frecventele conflicte de vecinătate domenală; și procesele de succesiune și partajare a averii familiale, specifice aproape oricărei familii nobiliare la un moment dat. Ceea ce este de remarcat în această abordare este faptul că pentru toate aceste procese s-au păstrat în mod fericit un număr mare de documente, astfel încât istoricul a putut etala în cercetarea sa o varietate de situații, de proceduri judiciare, de căi de rezolvare și de situații specifice justiției medievale.

The noble economy: sources of income este o abordare, atât cât sursele oferă posibilitatea, a vieții economice nobiliare, Cosmin Popa-Gorjanu văzând în familia Himfi un real punct de referință pentru situația nobilimii regatului maghiar medieval. Totuși, în pofida abundenței de informație, autorul constată că a fost imposibil de realizat o reconstituire integrală a evoluției averii familiale, bazată pe venituri și cheltuieli. Ceea ce s-a putut realiza a fost o tratare a informației din perspectiva veniturilor ordinare (la care proprietarul a avut acces direct: bunuri, taxe, venituri de pe domeniu) și a celor extraordinare, rezultate din funcții, din activitatea comercială, din exploatarea aurului, din zalogiri etc. Chiar și cele două partajări succesive ale proprietăților din Banat realizate în anii 1377–1378 și 1388–1389 ne oferă doar o imagine parțială a dimensiunii domeniului bănațean, pentru a nu mai pune la socoteală și proprietățile din comitatele vestice. Extrem de interesant, unic aproape pentru acea vreme, este registrul de cheltuieli și venituri rezultate din funcția de comite de Timiș deținută de Benedict Himfi între 1371–1375, asupra căruia autorul a realizat o foarte interesantă și utilă analiză aplicată (Anexa 1, 235–244). Registrul, păstrat

parțial, a fost alcătuit în 1372 la cererea lui Benedict de către *magister* Nicolae, fiul lui Paul, sub forma unui raport adresat stăpânului său, raport care cuprinde atât veniturile rezultate din funcția de comite, cât și cele de pe proprietățile personale ale lui Benedict.

În sfârșit, în subcapitolul *Nobility and Literacy* istoricul ne îndeamnă la o incursiune în universul științei de carte existente în acea vreme la nivelul elitelor nobiliare prin intermediul exemplului oferit de Himfiești. Discursul se centrează pe câteva întrebări esențiale: când au început să folosească scrisul, au fost capabili să citească și să scrie, a existat o diferență de cultură între bărbații și femeile familiei? Numeroasele probleme litigioase ale familiei Himfi, care i-au adus adeseori în fața tribunalelor judiciare, alături de demnitățile deținute de unii membri ai familiei, au generat o cantitate apreciabilă de acte scrise, din care o bună parte s-au păstrat până astăzi. Intensa activitate politico-administrativă a lui Benedict Himfi a avut ca rezultat numeroase ordine regale păstrate în arhivă, drept pentru care celebrul nobil a avut un notar personal, identificat de autor în persoana lui Abraham *Literatus*. Cercetarea de față a beneficiat, de asemenea, de o mare varietate de scrisori primite de Benedict din parte unor mici nobili locali, de la cnezii de pe domeniul Remetea, de la familiari sau alți slujitori ai săi (bucătarul său, de exemplu), la care se adaugă corespondența între diferiți alți membri ai familiei. Din analiza lingvistică a textelor, istoricul a constatat o însă o acuratețe relativă a limbajului, în special în scrisorile private. Concluzia autorului este aceea că, în conformitate cu tendințele generalizate la nivelul societății medievale, din secolul al XIV-lea scrisul s-a răspândit în mediile nobiliare ca o necesitate determinată de administrarea domeniilor familiale alături de exercitarea diferitelor demnități locale sau centrale, cazul familiei Himfi fiind ilustrativ în acest sens. Rămâne însă precaut în a afirma dacă membrii acestei familii realmente citeau sau scriau ei înșiși parte a actelor primite sau trimise, poate cu excepția celor care au urmat o carieră ecleziastică ce a presupus în mod implicit un anumit grad de cultură.

Pentru a concluziona, monografia de față este o vivace frescă socială, centrată pe istoria unei familii nobiliare care și-a pus amprenta asupra evoluției societății comitatelor medievale bănățene în veacurile XIV-XV. Este un meritoriu demers istoric, ce îmbină analiza izvoarelor documentare și istoriografice cu interpretarea comparată a informației, rezultând o imagine concludentă asupra a ceea ce nobilitatea, prosperitatea economică și puterea politică au putut însemna într-o epocă a ierarhiilor sociale subsumate puterii integratoare a regalității. Este o cercetare valoroasă, efectuată cu acribie și rigoare științifică, argumentația solidă și logic condusă făcând din această carte o lectură interesantă și, totodată, binevenită.

Neumann Tibor, *Registrum proventuum Regni Hungariae. A Magyar Királyság kincstartójának számadáskönyve (1494–1495)*, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2019, 561 p.

O ediție critică a unei surse istorice esențiale privind regatul medieval maghiar, așa poate fi caracterizat în câteva cuvinte demersul istoriografic propus de istoricul Tibor Neumann în ultima sa lucrare, recent apărută. Tânărul istoric maghiar se numără printre cei mai prolifici și serioși medievști din Ungaria de azi, cu o multitudine de studii și cărți dedicate unui Ev Mediu mai puțin cunoscut în spațiul central european. Dincolo de aspectul cantitativ, Tibor Neumann a contribuit la editarea unor surse semnificative privind regatul maghiar în secolele XV–XVI, și aici poate fi menționat Diplomatiul familiei Szapolyai sau contribuția la Documentele familiei Báthori.

Registrul de venituri și cheltuieli al regatului Ungariei este un document extrem de important, produs la finalul secolului al XV-lea. Originalul se păstrează azi în Biblioteca Națională Széchényi, fiind tranferat aici din biblioteca imperială din Viena. Autorul celebrei condici a fost nimeni altul decât tezaurarul regatului, Zsigmond Ernuszt, ajuns ulterior episcop de Pécs. În esență, registrul conține taxele venite dinspre diverse domenii care se aflau sub autoritatea administrativă a tezaurarului și, deci, nu reprezintă totalitatea veniturilor regatului din acea perioadă. În același timp, oferă o situație asupra plăților și cheltuielilor pe care oficialii maghiari le-au făcut la finalul veacului al XV-lea.

Ca sursă, condica nu era necunoscută istoriografiei maghiare și central europene, fiind editată încă de la finalul secolului al XVIII-lea de către Johann Christian von Engel în binecunoscuta sa lucrare *Geschichte des ungarischen Reiches und seine Nebenländer*. Așa cum bine remarca Tibor Neumann, asupra republicării respectivului izvor istoric nu s-a mai revenit în istoriografia maghiară, ediția lui Engel fiind una perimată, departe de cerințele științei istorice actuale. Prin republicarea acestei condici, istoricul de la Budapesta a readus în prim planul cercetărilor interesați de situația regatului maghiar la finalul secolului al XV-lea una din sursele esențiale în înțelerea mecanismelor financiare medievale în spațiul central european.

Așa cum deja suntem obișnuiți din edițiile de documente precedente, realizarea lui Tibor Neumann este una exemplară. Volumul se deschide cu o introducere generoasă, în limba maghiară (p. 7–47) și engleză (p. 49–81), în care sunt discutate evenimentele care au stat la baza alcăturii registrului financiar și rolul jucat de tezaurarul Zsigmond Ernuszt. De asemenea, este analizat în detaliu conținutul intern al documentului, structura sa și tipurile

de venituri înregistrate. La fel de importantă este descrierea documentului în sine, fiind prezentat și modul prin care manuscrisul a fost transferat în anul 1932 de la Viena în colecțiile Bibliotecii Naționale Maghiare. Tot acum, Tibor Neumann a supus textul unei analize paleografice, în urma căreia s-a putut observa că sursa a fost scrisă în întregime de un scrib din anturajul tezaurarului, cel mai probabil originar din Pécs sau zona înconjurătoare. Aceeași minuțioasă analiză a relevat și faptul că verificarea și corecturile aduse textului par să aparțină lui Zsigmond Vémeri, prepozit de Leles, care pentru o bună bucată de timp a lucrat ca vice tezaurar și administrator în trezoreria regală. În finalul introducerii, istoricul maghiar prezintă modalitatea de lucru și elementele de critică filologică și istorică ce au stat la baza acestei ediții critice. Cele mai numeroase intervenții au avut loc la uniformizarea cifrelor, scrise atât cu caractere romane (cele mai numeroase), cât și arabe (în cazul denarilor). Pentru a fluidiza citirea, toate cifrele au fost redată cu caractere arabe, indiferent de natura înregistrărilor. Întrucât registrul s-a păstrat într-o formă bună din punct de vedere al redactării, intervențiile filologice au fost minime.

Poate cea mai importantă contribuție a medievistului maghiar este cea legată de comentariile și trimiterile din notele acestei ediții. Tibor Neumann, așa cum singur se exprima, nu a dorit doar să publice fără erori o sursă extrem importantă pentru istoria Ungariei medievale, ci să o facă accesibilă interpretărilor, să permită accesul facil la datele pe care condica le aducea în prim plan. În acest sens a încercat să conecteze aspectele ce păreau a fi legate între ele, să explice anumite conținuturi prin apelul la cronicile și documentele de epocă, să identifice persoanele și domeniile menționate în text și, nu în ultimul rând, să ofere un punct de vedere și o înțelegere asupra unor fenomene menționate în registrul. Așa cum deja am fost obișnuiți din edițiile de documente anterioare, și cartea de față este însoțită de un bogat indice de persoane și de locuri (*Index locorum et personarum*) precum și de materii (*Index rerum*) (p. 455–541), menite să faciliteze accesul celor interesați la conținutul textului. În final, ediția de față este însoțită de alte două instrumente de lucru folositoare în explicarea celebrului registru dar, în egală măsură, necesare istoricilor medieviști interesați de regatul Ungariei. Este vorba despre itinerariul regelui Vladislav între anii 1494–1496 și de itinerariul tezaurarului Zsigmond Ernuszt în aceeași perioadă. Lucrarea se încheie cu o listă de concordanțe între filele manuscrisului și para-grafele din ediție. Trebuie remarcată tipărirea în condiții grafice excelente, inserarea unor fotografii de calitate a mai multor pagini din manuscris, dar și supra coperta ce reproduce de fapt coperta originală a registrului.

În concluzie, prin reeditarea registrului de venituri și cheltuieli al regatului maghiar de la finalul secolului al XV-lea, Tibor Neumann a readus în atenția

istoriografiei o sursă documentară importantă, facilitând înțelegerea unor aspecte legate de funcționarea instituțiilor medievale în arealul central european.

Adrian Magina

Florin Nicolae Ardelean, *Organizarea militară în Principatul Transilvaniei (1541–1691): Comitate și domenii fiscale*, Academia Română: Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2019, 408 p.

Una dintre cele mai valoroase lucrări de istorie din ultimii ani este cea a tânărului istoric Florin Nicolae Ardelean. Inițial a fost o lucrare de doctorat, elaborată sub coordonarea actualului președinte al Academiei Române, profesorul universitar Ioan-Aurel Pop. Contribuția autorului este cu atât mai remarcabilă cu cât conține informații prețioase despre sistemul militar al Principatului Transilvaniei, un subiect și o perioadă relativ puțin cercetate de către istoricii din România. Trebuie remarcată diversitatea informațiilor prezentate, însoțite de o profundă analiză a instituțiilor și relațiilor sociale din epoca respectivă. Cu multă acribie și spirit critic, Florin Ardelean a construit o frescă credibilă și bogată în detalii relevante. Datorită analizei multilaterale a tematicii, lucrarea poate fi clasifică drept o monografie asupra sistemului militar transilvănean în epoca modernă timpurie.

Florin Ardelean (născut în anul 1983) este documentarist la Arhiva Universității “Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca. A primit titlul de doctor în istorie în anul 2010, continuând să cerceteze tema respectivă mulți ani. Domeniile lui de interes sunt istoria militară și socială a Evului Mediu și a epocii moderne timpurii. Printre contribuțiile sale se numără inclusiv câteva studii despre epoca Marii Uniri și anii de debut ai universității românești din Cluj-Napoca. Este, așadar, un istoric polivalent, recunoscut și apreciat în mediul academic.

Lucrarea este deschisă de prefața intitulată “Auctori et lectori salutem!”, semnată de profesorul și academicianul Ioan-Aurel Pop. Volumul este structurat în 8 capitole: 1. “Izvoare și istoriografie”; 2. “Război, societate și organizare militară”; 3. “Oastea nobiliară în Transilvania”; 4. “Conscripțiile militare și oastea portală”; 5. “Cetăți și domenii fiscale în Transilvania princiară”; 6. “Evoluția sistemului defensiv în Transilvania princiară”; 7. “Categorii militare cu caracter permanent și semipermanent”; 8. “Campanii militare”. Până în prezent, toate aceste aspecte au fost doar tangențial analizate în istoriografia autohtonă, și parțial investigate de către istoricii din Ungaria. Lucrarea se încheie cu “Concluzii”, un “Abstract” în limba engleză, Bibliografie, Indice de nume și un Indice de localități.

istoriografiei o sursă documentară importantă, facilitând înțelegerea unor aspecte legate de funcționarea instituțiilor medievale în arealul central european.

Adrian Magina

Florin Nicolae Ardelean, *Organizarea militară în Principatul Transilvaniei (1541–1691): Comitate și domenii fiscale*, Academia Română: Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2019, 408 p.

Una dintre cele mai valoroase lucrări de istorie din ultimii ani este cea a tânărului istoric Florin Nicolae Ardelean. Inițial a fost o lucrare de doctorat, elaborată sub coordonarea actualului președinte al Academiei Române, profesorul universitar Ioan-Aurel Pop. Contribuția autorului este cu atât mai remarcabilă cu cât conține informații prețioase despre sistemul militar al Principatului Transilvaniei, un subiect și o perioadă relativ puțin cercetate de către istoricii din România. Trebuie remarcată diversitatea informațiilor prezentate, însoțite de o profundă analiză a instituțiilor și relațiilor sociale din epoca respectivă. Cu multă acribie și spirit critic, Florin Ardelean a construit o frescă credibilă și bogată în detalii relevante. Datorită analizei multilaterale a tematicii, lucrarea poate fi clasifică drept o monografie asupra sistemului militar transilvănean în epoca modernă timpurie.

Florin Ardelean (născut în anul 1983) este documentarist la Arhiva Universității “Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca. A primit titlul de doctor în istorie în anul 2010, continuând să cerceteze tema respectivă mulți ani. Domeniile lui de interes sunt istoria militară și socială a Evului Mediu și a epocii moderne timpurii. Printre contribuțiile sale se numără inclusiv câteva studii despre epoca Marii Uniri și anii de debut ai universității românești din Cluj-Napoca. Este, așadar, un istoric polivalent, recunoscut și apreciat în mediul academic.

Lucrarea este deschisă de prefața intitulată “Auctori et lectori salutem!”, semnată de profesorul și academicianul Ioan-Aurel Pop. Volumul este structurat în 8 capitole: 1. “Izvoare și istoriografie”; 2. “Război, societate și organizare militară”; 3. “Oastea nobiliară în Transilvania”; 4. “Conscripțiile militare și oastea portală”; 5. “Cetăți și domenii fiscale în Transilvania princiară”; 6. “Evoluția sistemului defensiv în Transilvania princiară”; 7. “Categorii militare cu caracter permanent și semipermanent”; 8. “Campanii militare”. Până în prezent, toate aceste aspecte au fost doar tangențial analizate în istoriografia autohtonă, și parțial investigate de către istoricii din Ungaria. Lucrarea se încheie cu “Concluzii”, un “Abstract” în limba engleză, Bibliografie, Indice de nume și un Indice de localități.

Încă din *Introducere*, istoricul clujean își delimitează cu rigurozitate subiectul. Intenția lui este de a răspunde la următoarele întrebări: "Care era structura armatei principilor transilvăneni? Cine erau cei care alcătuiau forțele combatante în această perioadă? În ce măsură au pătruns în acest spațiu inovațiile militare de natură tehnică și organizațională din apusul continentului? Cât de importante au fost moștenirile medievale pentru armata principilor transilvăneni? Cum funcționa armata ca instituție fundamentală a statului modern timpuriu? Cum erau motivați și recompensați cei care luau parte la campanii militare?". Este un plus în analiza inițiată de Florin Ardelean, pentru că puțini specialiști din România menționează cu precizie scopurile cercetării lor.

În dorința de a răspunde la aceste întrebări, autorul a consultat și interpretat sute de documente editate și inedite, în limbile latină și maghiară. Multe dintre acestea au fost preluate din fondurile aflate la Serviciul Județean Cluj al Arhivelor Naționale, dar și la Arhivele Naționale Maghiare din Budapesta și în cele de la Viena. Au fost identificate informații prețioase în următoarele tipuri de surse: protocoale, registre, conscripții, corespondență, privilegii, cronici, memorii, lustrele steagurilor comitatense etc.

Florin Ardelean a preluat și aplicat în context regional mai multe metodologii moderne din Occident și din Europa Centrală. Literatura de specialitate în limba engleză a fost citată intens în text, precum și cea în franceză sau italiană. Trebuie semnalată atenția acordată contribuțiilor istoricilor din Ungaria, care au abordat subiectul în diverse lucrări prestigioase. Numeroase concepte, precum "revoluție militară" și "adaptare militară", au fost transpuse la structurile și interacțiunile sociale din Transilvania, inclusiv prin intermediul câtorva grafice și statistici revelatoare.

Autorul a tratat problematica efectivelor militare, a procesului de mobilizare, tactica și strategia, logistica, precum și consecințele economice și sociale ale războaielor. Categoriile militare permanente și semipermanente prezintă un interes aparte pentru istoricul clujean, care a consemnat încercările nereușite ale principilor de a organiza o armată permanentă. Nu au fost uitate campaniile din epocă, printre care cele în care a fost implicat Mihai Viteazul. Au fost înregistrate inclusiv progresele remarcabile în ceea ce privește armamentul și fortificațiile. Tradițiile militare medievale au influențat mult timp structurile armatei, tactica și strategia.

Volumul reprezintă o contribuție deosebită la cunoașterea problematicii, fiind propuse concluzii originale și elocvente. Argumentele sunt credibile, revelând o admirabilă cunoaștere a fenomenelor social-militare. Unele aspecte pot fi aprofundate în viitor, precum mobilizarea orașenilor maghiari și sași, participarea unor oșteni la campaniile din centrul Ungariei sau din regiunile extracarpate, garnizoanele cetăților etc. De exemplu, rolul castelanilor și căpitanilor

din cetățile Ciceu și Unguraș a fost relativ puțin analizat până acum. Mai mult, cartea a fost realizată în condiții grafice excelente și prezintă greșeli gramaticale nesemnificative, fapt ce ne îndreptățește să o considerăm o excelentă analiză în cunoașterea unui fragment important din istoria Principatului Transilvaniei în epoca modernă timpurie.

Marian Horvat

Martyn Rady, *The Habsburgs. The rise and fall of a world power*, Allen Lane, Penguin books, 2020, 397 p.

După volumul *The Habsburg Empire: a very short Introduction* (2017), profesorul Martyn Rady dezvoltă subiectul într-un nou volum despre creșterea și descreșterea acestei puteri mondiale, Imperiul Habsburgic.

Pe parcursul a 29 de capitole, destinul casei de Habsburg se conturează de la Frederick III, *Frederick III: Saturn and Mars*, și până la finalul celui de-al doilea război mondial, *World war and dissolution*, de la un capăt la celălalt al lumii. Motivul evidențiat de autor pentru această ascensiune este acela al asumării puterii, al apărării bisericii catolice, al menținerii păcii. Un arbore genealogic detaliat începând cu Kanzelin din secolul al IX-lea este argument suplimentar pentru istoria unei familii predestinată să conducă un imperiu. Povestea lui Werner cel Pios (1025–1096) și a falsificării documentului de fondare a abației benedictine de la Muri (Elveția), ocupă un loc deosebit în acest discurs al începuturilor, sub titlul *Castle Habsburg and the “Fortinbras Effect”*. O altă legendă a începuturilor este și aceea a modului în care numele familiei s-a format pornind de la numele fortului construit de către Radbolt, Habichtsburg.

Luând în considerare toate teoriile istoriografice și o mulțime de detalii care concură la creionarea cu finețe a tabloului, Martyn Rady transportă cititorul direct în măruntaiele lumii medievale, jonglând cu manevrele prin care cavalerii devin regi, precum Rudolf I de Habsburg (1273–1291) sau Ottokar II, Regele de aur. Construcția identitară a Casei de Habsburg continuă în secolul al XV-lea. Spiritul vizionar al lui Frederick este disecat prin intermediul cunoscutului acronim AEIOU, menționat pentru prima dată în 1437. Interpretările multiple conduc autorul și cititorul deopotrivă că a fost din partea lui Frederick o premoniție, fie pentru Austria (*Austria Est Imperare Orbi Universae*), fie pentru împărat (*Artes Extollitur Imperator Optimus Universas*), ori chiar pentru ambele, căci pentru Habsburgi, conchide autorul, Austria a fost mai mult decât un spațiu, a reprezentat o idee, o filosofie. Un alt pas important în creșterea ideii

din cetățile Ciceu și Unguraș a fost relativ puțin analizat până acum. Mai mult, cartea a fost realizată în condiții grafice excelente și prezintă greșeli gramaticale nesemnificative, fapt ce ne îndreptățește să o considerăm o excelentă analiză în cunoașterea unui fragment important din istoria Principatului Transilvaniei în epoca modernă timpurie.

Marian Horvat

Martyn Rady, *The Habsburgs. The rise and fall of a world power*, Allen Lane, Penguin books, 2020, 397 p.

După volumul *The Habsburg Empire: a very short Introduction* (2017), profesorul Martyn Rady dezvoltă subiectul într-un nou volum despre creșterea și descreșterea acestei puteri mondiale, Imperiul Habsburgic.

Pe parcursul a 29 de capitole, destinul casei de Habsburg se conturează de la Frederick III, *Frederick III: Saturn and Mars*, și până la finalul celui de-al doilea război mondial, *World war and dissolution*, de la un capăt la celălalt al lumii. Motivul evidențiat de autor pentru această ascensiune este acela al asumării puterii, al apărării bisericii catolice, al menținerii păcii. Un arbore genealogic detaliat începând cu Kanzelin din secolul al IX-lea este argument suplimentar pentru istoria unei familii predestinată să conducă un imperiu. Povestea lui Werner cel Pios (1025–1096) și a falsificării documentului de fondare a abației benedictine de la Muri (Elveția), ocupă un loc deosebit în acest discurs al începuturilor, sub titlul *Castle Habsburg and the “Fortinbras Effect”*. O altă legendă a începuturilor este și aceea a modului în care numele familiei s-a format pornind de la numele fortului construit de către Radbolt, Habichtsburg.

Luând în considerare toate teoriile istoriografice și o mulțime de detalii care concură la creionarea cu finețe a tabloului, Martyn Rady transportă cititorul direct în măruntaiele lumii medievale, jonglând cu manevrele prin care cavalerii devin regi, precum Rudolf I de Habsburg (1273–1291) sau Ottokar II, Regele de aur. Construcția identitară a Casei de Habsburg continuă în secolul al XV-lea. Spiritul vizionar al lui Frederick este disecat prin intermediul cunoscutului acronim AEIOU, menționat pentru prima dată în 1437. Interpretările multiple conduc autorul și cititorul deopotrivă că a fost din partea lui Frederick o premoniție, fie pentru Austria (*Austria Est Imperare Orbi Universae*), fie pentru împărat (*Artes Extollitur Imperator Optimus Universas*), ori chiar pentru ambele, căci pentru Habsburgi, conchide autorul, Austria a fost mai mult decât un spațiu, a reprezentat o idee, o filosofie. Un alt pas important în creșterea ideii

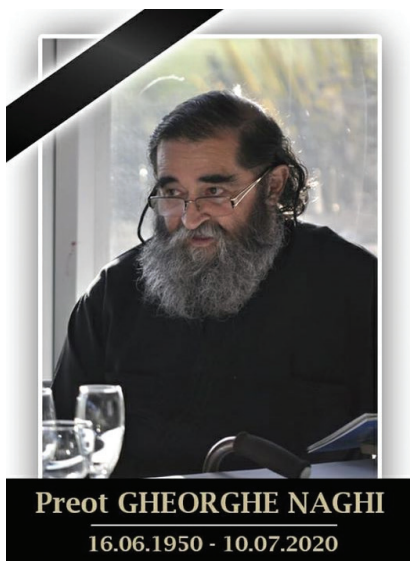
imperiale este făcut de către Maximilian. La nivel simbolic, nici Maximilian nu se oprește din imaginarea acestei viziuni fantastice, concepând *Procesiunea triumfală* dar și, pe de altă parte, introducând schimbări în administrarea imperiului de maniera în care să poată să-și susțină numeroasele campanii militare. Strategiile maritale atât pentru copiii săi cât și pentru nepoții săi, denotă aceeași tendință de hegemonie. Martyn Rady identifică astfel trei ingrediente esențiale care au dus la transformarea dinastiei în timpul lui Maximilian într-o super-putere europeană: norocul, războiul și căsătoriile (p. 62). Carol V (Quintul), conducătorul lumii (p. 63), ales împărat al Sfântului Imperiu și succesor al lui Maximilian, aduce Casa de Habsburg la nivelul unei puteri mondiale. Ceea ce invocă autorul ca fiind definitoriu pentru personalitatea lui Carol V și modul de a controla puterea, este moderația și negocierea (p. 71), fapt care l-a și determinat să abdice în 1555. Reforma și consecințele luptei de la Mohács dar și Contrareforma și Inchiziția sunt alte importante momente care canalizează evenimentele din Imperiu. Se observă în demersul din acest volum evoluția personajelor concomitent cu epoca în care trăiesc: Rudolf II are o *Tablă de Smarald* și o întreagă știință, alchimia; Ferdinand II, protestantismul și Războiul de 30 de ani au constituit alte motive de schimbare esențială.

Secolele al XVIII-lea și al XIX-lea aduc în prim planul discursului alți membri ai familiei Habsburg. Continuarea unei politici culturale și religioase cu atribuții de universalitate a determinat chiar colapsul dinastiei și a Imperiului în 1918. Cele mai interesante chestiuni aduse în lumină de profesorul Rady privesc totuși oamenii-împărați, care atunci când sunt “dezbrăcați” de haina împărătească rămân doar oameni. Martyn Rady face mai mult decât o istorie evenimentțială a Imperiului Habsburgic: aduce în prim plan personalitatea împăraților, motivațiile lăuntrice ale acțiunilor lor, dar și lucrurile palpabile care au rămas până în secolul 21 din acest imens complex politic, filosofic, simbolic. Folosindu-se de bibliografia esențială asupra problemei precum și de numeroase informații din arhive din întreaga Europă, autorul reușește să contureze un tablou vivace al Imperiului Habsburgic.

Toate acestea fac din volumul de față unul care împletește armonios cerințele științei istorice actuale cu dorința omului obișnuit de a accede la informația istorică, o combinație din ce în ce mai populară în literatura de specialitate anglo-saxonă. Prin ceea ce propune cititorului, profesorul Martyn Rady dă dovadă încă o dată că este unul dintre cei mai buni cunoscători ai spațiului central european, oferind o viziune interesantă și originală asupra unui subiect dificil dar de mare impact pentru istoria europeană.

Livia Magina

**AMINTIRILE UNUI EMIGRANT
DIN VREMEA COMUNISTĂ:
GHEORGHE LADISLAU NAGHI
(16 Iunie 1950 – 10 Iulie 2020)**

În studiul introductiv al cărții sale de referință¹, părintele Gheorghe Naghi a făcut o mărturie plină de sinceritate: “Plecarea mea precipitată din România în toamna anului 1989 a determinat luarea unor decizii la fel de grabnice pe planul activității mele profesionale și al pregătirilor mele de natură istorică. De rapiditatea mișcării depindea salvarea mea”.

Despre fuga peste graniță a părintelui Gheorghe Naghi cu puțin timp înainte de Revoluția din 1989 s-a mai scris în istoriografia străină și română² grație

¹ Gheorghe Naghi, *Studii de istoria bisericii românești din Transilvania și Banat în epoca modernă* (București: Editura Criterion Publishing, 2006), 9. Despre o scurtă prezentare biografică a părintelui Gheorghe Naghi vezi *Slujitori și apărători ai ortodoxiei bănățene* (Sibiu: Editura Astra Museum, Timișoara: Editura Partoș, 2017), 213.

² Johann Steinerr, Doina Magheți, *Die Gräber schweigen. Berichte von der blutigsten Grenze*

interviului acordat de autor jurnalistei Doina Magheți. Necesitatea obținerii azilului politic l-a obligat pe Gheorghe Naghi să redacteze un memoriu către autoritățile germane pentru obținerea actelor de stabilire în S.U.A.

Cererea de azil (Anexa I.) redactată la Aachen în 24 august 1990 (Foto. 1) menționează, pe lângă greutățile întâmpinate la trecerea frontierei, și principalele cauze în luarea hotărârii de plecare, autorul rezumând în câteva pagini dactilografiate teroarea, șicanele și perchezițiile efectuate de securitatea din Timișoara la locul de muncă și domiciliu în perioada regimului totalitar.

Potrivit propriilor mărturii, primele întâlniri ale lui Gheorghe Naghi cu Securitatea au loc în vremea studenției când, la întâlnirile colegiale cu etnicii germani din mediul universitar sibian, își exprima deschis opțiunile anticomuniste. Avertizările primite în fața comisiei profesionale nu-l sperie pe student. De acum înainte, traseul profesional și cariera preoțească nu au mai depins de dorințele tânărului absolvent, ci de hotărârile Mitropoliei Banatului, deciziile instituției fiind impuse de Securitatea din Timișoara.

Primele posturi obținute de Gheorghe Naghi în cadrul eparhiei Timișoarei au fost neconforme cu pregătirea universitară în domeniul teologiei. Recomandările avute nu l-au ajutat, slujbele deținute fiind inferioare pregătirii universitare: îngrijitor (măturător) la catedrală, vânzător de obiecte bisericești și supraveghetor la muzeul Catedralei. După hirotonie, atribuțiile de serviciu în cadrul eparhiei i-au permis să intre în contact cu intelectuali, oameni de cultură, de artă și scriitori animați de ideile progresiste și democratice, opuse regimului ceaușist. Așa s-a născut ideea formării unui “Centru de cultură anti-comunist”, la întâlniri participând, printre alții: “Anderca T. Traian (închis și urmărit până astăzi pentru atitudini anticomuniste)³, Petru Iacobescu⁴, Dr. Ioan Tenchea, Viorel Țigu⁵, Nicolae Stoia, un anumit Virgil, student pe atunci, cu multe necazuri pentru vederile sale creștine și anticomuniste”. De întâlnirile tinerilor din Timișoara este informată Securitatea, datorită turnătorilor infiltrați în grup, apărând la scurt timp primele represalii și măsuri pentru oprirea activității.

După o scurtă anchetă, arhiepiscopia Banatului hotărăște hirotonia și

Europas, Band 2, (Troisdorf: Verlag Gilde & Köster, 2010), 297–300; Johann Steiner, Doina Magheți, *Mormintele tac. Relatări de la cea mai sângeroasă graniță a Europei*, vol. II (Iași: Editura Polirom, 2017), 295–298.

³ Anderca T. Traian, luptător anticomunist a fost condamnat de Tribunalul Municipiului București la 20 ani detenție, pedeapsă executată la Jilava și Aiud. Eliberat la 1964 este din nou închis și condamnat la doi ani închisoare în 1965, vezi *Mecanisme represive în România 1945–1989. Dicționar biografic. A-C* (București, Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului, 2001), 106.

⁴ Pictor-preot din Timișoara. A pictat mai multe biserici din Banat, Hațeg și Valea Jiului.

⁵ Dr. Viorel Țigu, istoric de artă, Arad.

numirea lui Gheorghe Naghi la parohia Pișchia, urmărindu-se îndepărtarea din Timișoara și ruperea legăturilor cu intelectualii democrați. Supravegheat în continuare de autoritățile județului este împiedicat să construiască o biserică nouă în sat și să desfășoare ore religioase cu copiii. La intervenția istoricului I. D. Suci, mitropolitul Nicolae Corneanu îl numește arhivar în anul 1977, putând astfel să reia vechile prietenii cu intelectualii timișoreni. Erau prezenți la mitropolie istoricul I. D. Suci⁶, preotul Ioan Negruțiu⁷, Teodor Voștinaru⁸, prof. Victor Cărcu⁹, Andrei Ujică¹⁰, Stela Radu¹¹ și Constantin Răileanu¹², ultimul fiind și agentul Securității.

Mărturiile lui Gheorghe Naghi sunt confirmate de notele informative ale agenților Securității, discuțiile zilnice de câte două-trei ore oprindu-se la comentariile postului “Europa Liberă” în legătură cu dizidenții din România, la preotul Gheorghe Calciu și Paul Goma, la literatura și curente din apus, la situația deținuților politici din închisorile românești și la atitudinea conducătorilor comuniști.¹³ Urmările nu s-au lăsat nici ele așteptate. Chemat de securitate în biroul vicarului Ilie Maier la 1979, este acuzat în prezența inspectorului Departamentelor Cultelor că ține “seminarii politice”. Întrebat în ce constau aceste seminarii, preotul Naghi răspunde că “în primul rând îl condamn pe șeful statului pentru politica sa antisocială, antiumană, de distrugere a prestigiului României”.

Pe câteva ciorne dactilografiate, neincluse în cererea de azil către autoritățile germane la 1990, autorul povestește și măsurile organelor represive pentru dizolvarea grupului: “Securitatea lucra prin mitropolit. Ne-a măturat pe toți.

⁶ Despre legăturile părintelui Gheorghe Naghi cu istoricul I. D. Suci vezi Pr. Gh. Naghi, “Un gânditor anticomunist,” *Buletinul Casa Română* (Oakland, USA) XV, nr. 2, (1992): 41–45; Pr. Gh. Naghi, “I. D. Suci, istoric al Banatului. O tristă aniversare,” *Information Bulletin* (Jackson, USA) XX, nr. 2, aprilie – iunie (2003): 11–12.

⁷ Despre cei 16 ani de temniță grea ale părintelui martir Ioan Negruțiu vezi, Teofil Bradea, *Negruțiu S. Ioan preot cu închisoarea satisfăcută* (Oradea: Editura Piatra Seacă, 2016); Dr. Stelian Gomboș, “Centenarul nașterii părintelui Ioan Negruțiu de la mănăstirea Timișeni (1915–2003),” *Altarul Banatului* XXVI, nr. 7–9 (2015): 104–111.

⁸ Despre “pelerinajul” preotului Teodor Voștinaru în temnițele comuniste vezi Sergiu Soica, *Martiri și mărturisitori sub regimul comunist. Eparhia Greco-Catolică de Lugoj* (Târgu Lăpuș: Editura Galaxia Gutenberg, 2013), 87–89.

⁹ Victor Cărcu, poet și regizor de teatru român. În 1986 a reușit cu viză să plece în Germania.

¹⁰ Andrei Ujică, poet, scriitor, regizor de film și profesor. În 1981 emigrează în Germania unde începe să predea literatura, film și teoria mass-mediei.

¹¹ Stela Radu, muzeograf, șefa secției de artă a Muzeului Banatului.

¹² Constantin Răileanu, muzeograf la Muzeul Banatului, specialist în topografie arheologică și cartografie istorică.

¹³ *Ioan Dimitrie Suci în dosarele securității (1949–1982)*, ed. Felician Velimirovici (Cluj-Napoca: Editura Mega, 2019), 365–366.

Eu am zburat la 1.000 km de casă. Andrei Ujică a fost obligat să-și dea demisia. Victor Cârcu a fost dat afară și a plecat regizor la teatru. Părintele Ioan Negruțiu a poposit la mănăstirea Timișeni, înșelat de mitropolit că îl va înlocui pe cel decedat trei luni. Și astăzi este acolo, după zece ani. Părintelui Voștinaru i s-a spus că nu mai au nevoie de serviciile lui (avea doar jumătate de normă). I. D. Suciuc nu era angajatul mitropoliei, iar C. Răileanu a rămas în funcția lui”.

Au urmat pentru preotul Naghi doi ani grei. Pe lângă transferarea în parohia Bălteni din Moldova, divorțul, moartea mamei și pierderea locului de muncă, anchetele Securității se opresc și la preocupările sale istorice. Articolele publicate în legătură cu biserica greco-catolică dizolvată de comuniști la 1948 și interzicerea de a lua legătura cu ziariștii străini acreditați la Congresul al XV-lea de Istorie din București în 1980 au culminat cu amenințarea securității că va “primi interdicție de scris pentru zece ani”.

Odată cu amplificarea supravegherii, Gheorghe Naghi și alți trei cunoscuți se hotărăsc să părăsească România, pe la Dunăre, și să ajungă din Iugoslavia în S.U.A. Tentativa eșuează și doi membri din grup sunt prinși de grăniceri. În urma anchetei, Gheorghe Naghi este arestat la 21 septembrie 1982 de Miliția Municipiului Timișoara sub învinuirea de tentativă de trecere frauduloasă a frontierei cu Iugoslavia.

Conform propriilor mărturii “am fost dus deja în carceră unde mai erau 6–7 persoane arestate sub învinuiri de drept comun. Mi s-au luat șireturile, cureaua și am fost pus alături de ceilalți în ultima carceră. Toată carcera era betonată iar în mijlocul ei, cu lungimea de un metru și ceva, era o scândură pusă pe piloni de beton. Pe ea am dormit toți vreme de trei zile și trei nopți, fără mâncare, fără apă. Apoi am fost anchetat de Tămaș care era șeful miliției, cu aere de mare poet, întrebându-mă cum e cu frontiera. De fapt, vroiau să mă intimideze ca să-mi schimb atitudinea față de regim”.

Mărturiile proprii sunt confirmate și de maiorul de securitate Ion Indrei, care la cererea lui Gheorghe Naghi, pentru a obține azil politic în Germania, depune declarație prin act notarial despre abuzurile Securității asupra preotului ortodox.

Documentul olograf al lui Ioan Indrei din 8 aprilie 1990, act legalizat ulterior la notar în 17 aprilie 1990¹⁴, relatează modul în care s-a desfășurat ancheta și cum a fost eliberat Gheorghe Naghi. Potrivit documentului, părințele “împreună cu scriitorul Damian Ureche din Timișoara, însoțiți de încă două persoane necunoscute mie s-au deplasat cu autoturismul d-lui Gheorghe Ladislau Naghi, în orașul Orșova, județul Mehedinți, cu intenția de a traversa ilegal Dunărea, care constituie frontiera de stat dintre România și Iugoslavia, în

¹⁴ Arhivă personală Gheorghe Naghi. Document cu nr. 112707, cabinet notarial Pop Gheorghe, notar șef la Notariatul de Stat al județului Timiș.

scopul de a ajunge în Statele Unite ale Americii, folosindu-se pentru aceasta de o barcă pneumatică”. Doar părintele Naghi a reușit să fugă și să se întoarcă cu automobilul la Timișoara.

Pe baza cercetărilor asupra scriitorului Damian Ureche și a celor doi însoțitori de la procuratura Drobeta Turnu Severin s-a aflat că a patra persoană din grup a fost preotul Gheorghe Naghi. În consecință, procuratura a dispus Miliției Municipiului Timișoara arestarea lui pentru trei zile și transferarea la Drobeta Turnu Severin pentru definitivarea cercetării și condamnării. La intervenția fostei soții, Monica Evri Naghi, s-a apelat la securistul Ioan Indrei pentru punerea în libertate a părintelui, “scop în care am intervenit pe lângă fostul șef al Miliției Municipiului Timișoara, colonel Valentin Tămaș, adresându-i această solicitare, efectuându-se de asemenea din cabinetul respectivului un demers telefonic la Miliția Județului Mehedinți și la Procuratura locală Turnu-Severin, invocându-se “argumente” nereale, cum că Dl. Ladislau Gheorghe Naghi nu a fost implicat în această tentativă de trecere ilegală a frontierei, reușind astfel să obțin punerea dânsului în libertate”.

Declarația lui Indrei făcută după Revoluția din 1989 întărește propriile mărturii descrise de părintele Naghi în cererea de plecare în S.U.A: “Cunosc că atât înainte de acest eveniment, cât mai ales după această arestare, Dl. Preot Gheorghe Ladislau Naghi a avut de suferit consecințe din partea conducerii eparhiei din Timișoara, punându-se problema caterisirii, neasigurarea unui post de paroh sau de cercetător în domeniul istoriei, corespunzător pregătirii universitare; s-a procedat la marginalizarea domniei sale, prin activități funcționărești sau auxiliare, o perioadă neavând nici loc de muncă”.

Supravegherea securității s-a intensificat după 1986, părintele Naghi menționând în cererea de azil și alte întâmplări avute în relațiile cu organele represive: implicarea ca martor în procesul preotului Gabriel Cernașteanu¹⁵, pentru a depune mărturie mincinoasă că ar fi pederast, verificarea corespondenței cu prietenii din străinătate¹⁶, învinuirile ordonate de superiorii ierarhici la locul de muncă pe motiv că nu își exercită atribuțiile de serviciu¹⁷ și că nu are o ținută corespunzătoare¹⁸, culminând cu controlul asupra articolelor de istorie, toate fiind supuse verificării înainte de publicare.

¹⁵ Gabriel Cernașteanu, preot, în urma persecuțiilor îndurate în timpul regimului comunist fuge din țară la începutul anului 1989 în Iugoslavia și se stabilește în Germania.

¹⁶ Anexa II. Scrisoarea lui Andrei Ujică către Gheorghe Naghi.

¹⁷ Arhivă personală Gheorghe Naghi, Adresa Parohiei Ortodoxe Române Timișoara III cu nr. 65 din 21 august 1984 menționa că lipsește nemotivat de la serviciu, de la Sfânta Liturghie și nu poate justifica cele opt ore de lucru zilnic.

¹⁸ Arhivă personală Gheorghe Naghi, Adresa Arhiepiscopiei Timișoarei și Caransebeșului cu nr. 2221-B din 10 mai 1986 semnată de mitropolitul Nicolae Corneanu.

Ideea plecării din țară prinde contur în toamna anului 1989 datorită șicanelor, perchezițiilor și anchetelor aproape zilnice făcute din partea securității din Timișoara. La 7 septembrie 1989 părintele Gheorghe Naghi a trecut granița în Ungaria și la 9 octombrie 1989 era la Aachen în Germania. După cum se exprima în cererea adresată autorităților germane, scăpase cu mari eforturi de o cărmuire “nedreptă, inumană, criminală, avidă doar de putere și “luminată” doar de un sadic. Acesta este sistemul totalitar comunist care mi-a distrus viața obligându-mă să las totul (la 39 de ani), familie, agoniseală, cărțile mele”.

Fără doar și poate, cererea de azil a lui Gheorghe Naghi are valoare de document, o mărturie directă asupra ororilor săvârșite de organele de partid și de Securitate asupra bisericii, culturii, opozanților politici și intelectualilor din vremea regimului ceaușist. Privită dintr-un alt unghi de vedere, solicitarea scrisă către autoritățile germane aduce în discuție condiția ingrată a preotului în comunism, misiunea dificilă de a se modela într-un regim de tip totalitar, confruntarea cu sistemul represiv fiind o perpetuă luptă de rezistență în vremea “epocii de aur”. Tangențial, propriile mărturii completează biografia istoricului bănățean și deschide un nou câmp de investigare a rezistenței intelectuale împotriva Securității din perioada comunistă, portretul emigrantului din exil demonstrând caracterul dârz și hotărât a celui care a fost odată preotul Gheorghe Ladislau Naghi.

Șipoș Ibolya

ANEXA I¹⁹

Naghi,
Ladislau – Gheorghe
Borchersstr. 9
5100 – Aachen

CERERE DE AZIL

Prin prezenta subsemnatul

Naghi, Ladislau – Gheorghe, născut la 16.06.1950, în Timișoara, România, de profesie preot ortodox român cer azil politic în R. F. Germania.

Familia în care m-am născut era formată din mama de origine germano – maghiară și tata român. Am crescut în familia bunicilor mei Kovács Pál și Katalin (născută Fürmann) unde primele noțiuni le-am primit în limba germană și maghiară, până la vârsta de 16 ani (când a murit bunica mea) fiindcă părinții mei, ocupați zilnic cu serviciile lor, m-au încredințat bunicilor mei și ca reacție împotriva educației comuniste impuse de regim. Această origine și educație a lăsat amprenta asupra evoluției mele intelectuale și sociale. Școala generală am început-o în 1957 la Timișoara iar în anul 1969 am terminat liceul “Eftimie Murgu” din Timișoara. În 1967, fiind în clasa a X-a am fost propus să devin membru U.T.C. ceea ce am refuzat categoric, fapt care a influențat apoi evoluția mea postliceală. Am înțeles că orice posibilitate de a urma o facultate comunistă îmi era imposibilă, datorită sentimentelor mele ostile celor învățate la școală. Iar educația primită de la bunicii mei în spirit religios au dus la înscrierea mea la Institutul Teologic Universitar în 1969, la Sibiu, oraș cu predilecție german în care am avut contact cu studenții germani de la Institutul Teologic Universitar Protestant.

Lucrările mele în cadrul studenției m-au adus în fața unei comisii formate din reprezentanți ai Departamentelor Cultelor de la București și angajați ai securității (trei persoane) care m-au avertizat în fața profesorului D. Călugăru, că atitudinea mea anticomunistă și antiateistă mă vor duce în situația de a nu fi promovat în clerul ortodox.

În anul 1973 mi-am luat “Licența în Teologie” cu media 8.75 și la cererea mea de fi angajat de Mitropolitul Nicolae Corneanu al Banatului într-o parohie, mi s-a oferit un post de îngrijitor (măturător) la Catedrala din Timișoara, înțelegând că Securitatea era aceea care influența numirea de preot la parohie. Pentru a fi totuși integrat în cler am fost hirotonit diacon ca altfel orice activitate a mea să fie supravegheată de inspectorul Departamentului Cultelor. După câteva luni am fost angajat vânzător de obiecte bisericești la magazinul Catedralei și

¹⁹ Arhivă personală Gheorghe Naghi.

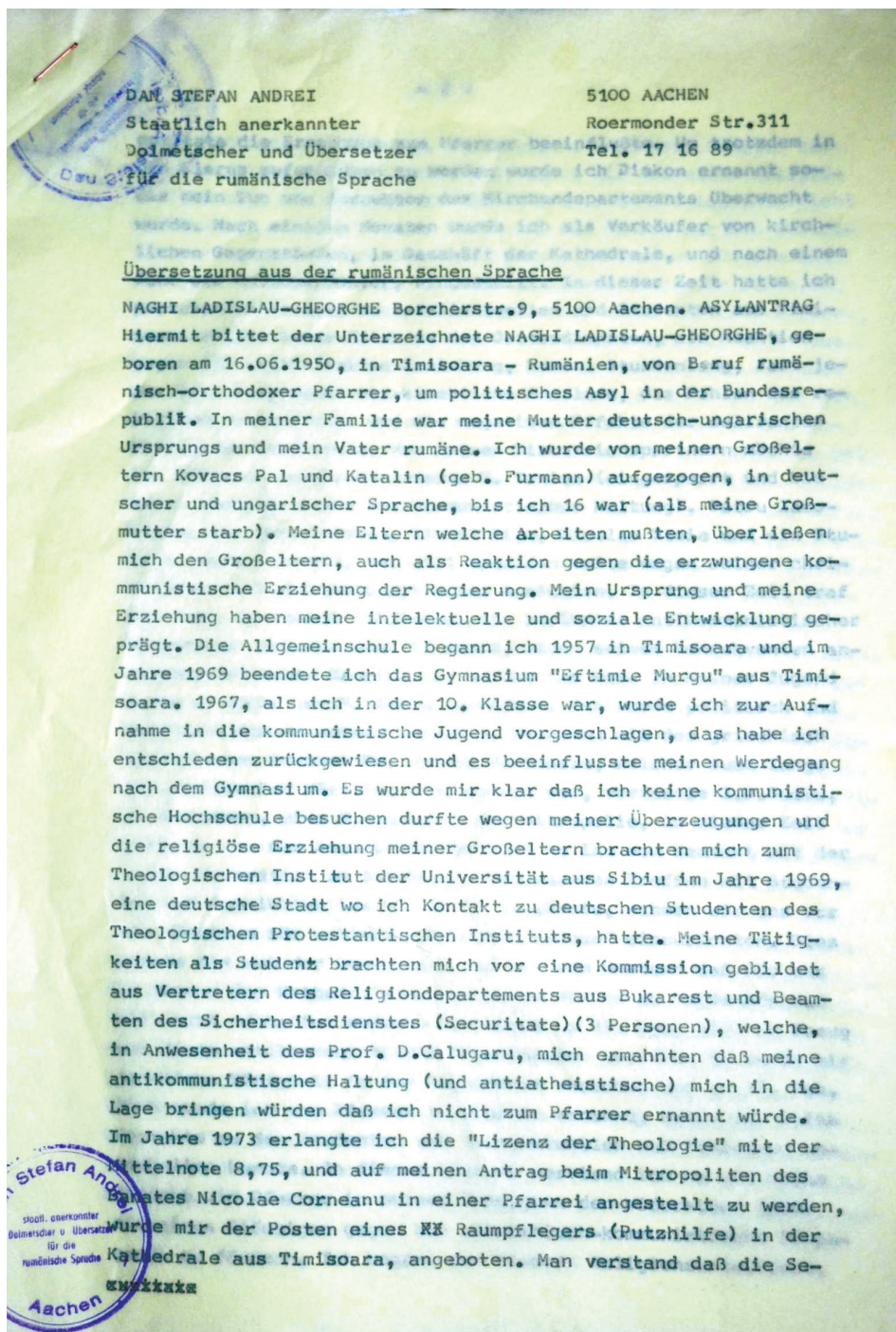

Foto 1.

după un an, supraveghetor la muzeul Catedralei. În această situație am avut un permanent contact cu mulți intelectuali și cu tinerii studenți din Timișoara care frecventau din ce în ce mai mult slujbele religioase ca reacție împotriva educației din ce în ce mai presante antireligioase. Ore întregi, zilnic aproape dezbăteam cu aceștia problemele religioase, lipsa de educație religioasă, efectul negativ asupra generației datorită delirantei propagande ceaușiste. Dintre cei cu care am avut asemenea discuții pot aminti Anderca T. Traian (închis și urmărit până astăzi pentru atitudini anticomuniste), Petru Iacobescu, Dr. Ioan Tenchea, Viorel Țigu, Nicolae Stoia, un anumit Virgil, student pe atunci, cu multe necazuri pentru vederile sale creștine și anticomuniste.

În această perioadă am luat contact cu prof. dr. docent I. D. Suciu, numit istoric anticomunist, apreciat în tinerețe de N. Iorga. Voi deveni ucenicul lui pe plan politic și istoric. Apoi cu protopopul gr. cat. Dr. Teodor Voștinăru care și el o bună parte din viață și-a petrecut-o la închisoare ca deținut politic. I. D. Suciu întocmea la Timișoara o monografie a Mitropoliei, răstimp în care era urmărit de Securitate pentru a fi izolat de contactul cu generația tânără. La întâlnirile noastre cu studenți, intelectuali, și cu I. D. Suciu ne propuneam înființarea unui “Centru de cultură anticomunist”, care a stârnit mânia Securității și numai datorită faptului că aceste întâlniri aveau loc în muzeul Catedralei ne-au scutit de a fi arestați. Personal am fost interogat în 18 decembrie 1974 și anchetat în legătură cu această organizație anticomunistă. Mi s-a interzis orice activitate și la data de 16 februarie 1975 am fost hirotonit preot pentru parohia Pișchia cu scopul de a nu mai avea nicio legătură cu studenții și intelectualii timișoreni.

În această parohie am înțeles să-mi fac datoria de preot scoțând în evidență în predicile mele rezistența fiecărui credincios împotriva propagandei ateist – comuniste. Am început orele de Religie cu copiii în fiecare miercuri și sâmbătă, iar după aproximativ trei luni Departamentul Cultelor și Securitatea au intrat în capelă și mi-au interzis orice activitate religioasă cu copiii. Am continuat orele de religie duminica după Sfânta Liturghie, iar la slujbele mele participa un securist. Comuna Pișchia era formată din 50% etnici germani, iar slujbele bisericii ortodoxe se săvârșeau într-o casă transformată în capelă. La inițiativa mea credincioșii ortodocși au înaintat memoriu pentru construirea unei biserici. S-au adunat fonduri și în urma audiențelor la autoritățile județului și la forurile superioare din București (un inspector general Cârstoi) pentru a se aproba construirea Bisericii am fost chemat la Securitate, am fost acuzat de agitație publică împotriva orânduirii socialiste și am fost transferat în 1977 ca arhivar la Mitropolie. În felul acesta considerau ei că aș fi putut fi oprit din activitatea mea preoțească. De fapt cât am funcționat la țară (sat) am fost oprit chiar duminica să săvârșesc Sfânta Liturghie pe motivul ca populația să nu vină la Biserică, ci să meargă la campania agricolă, la lucru pe câmp.

În acești ani, 1977–1981, preotul Gheorghe Calciu era arestat și persecutat, iar preotul Gabriel Cernăuțeanu de la parohia Ghiroda-Nouă – care actualmente se află în R. F. Germania – și preotul Doru Gaga – actualmente, expulzat din România, se află în USA – împreună cu mine am mobilizat credincioșii și am făcut slujbe și rugăciuni, în Biserică, pentru eliberarea preotului Gheorghe Calciu din închisoare. Tot în această perioadă a fost acuzat de Securitate și prin inspectorul Departamentelor Cultelor, interogată că țin “seminarii politice anticomuniste”. Martor a fost preotul Ilie Maier, vicarul Mitropoliei. La aceste seminarii participau următorii: istoricul I. D. Suci, preotul Ioan Negruțiu, prof. Victor Cârca (actualmente în Occident), Andrei Ujică – actualmente în R. F. Germania, corespondent la radio “Europa Liberă”, Stela Radu, șefa secției de artă a Muzeului Banatului – actualmente în Occident – și C[onstantin] Răileanu, cel care a informat Securitatea. Urmarea a fost transferarea la 1.000 de km de casă, în episcopia Buzăului, la parohia Bălteni.

În această parohie, pentru scurtă durată, am început aceeași activitate cu copiii, dar am fost repede oprit de securitate. Am fost dat afară din postul de preot. Doi ani nu am avut servicii și am trăit din pensia părinților mei, câteva luni ajutându-l pe un pictor la pictarea unei biserici.

Parcă nu se mai terminau necazurile. În toată această perioadă, teroarea care apăsa asupra mea și a familiei mele, anchetele și perchezițiile, au făcut ca soția mea, cu care am doi copii, să nu mai reziste și în cele din urmă să ne despărțim.

În toamna anului 1982, în 21 septembrie, am fost arestat de la domiciliu, ridicat și dus la sediul Miliției din Timișoara. Unul din cei prezenți a fost și fostul șef de post din Pișchia, unde fusesem preot înainte, acum subofițer la municipiu, Ioan Dupta, împreună cu un gardian și un locotenent-colonel mai în vârstă, fiind acuzat de încercare de trecere frauduloasă a frontierei. Reținut în carcera miliției trei zile și trei nopți împreună cu acuzații de drept comun, am fost anchetat de șeful miliției, “onoare” acordată unui preot, Tămaș și apoi mi s-a dat drumul acasă. Astfel se încerca înscenarea unui proces – sunt neîntrecuți la înscenări – în care să fiu condamnat și eventual obligat să părăsesc România, dar întâi Biserica. Mai ales că un securist, Țepelea Lup mi-a propus să-mi fac cerere către Consiliul de Stat de emigrare definitivă din România, ceea ce am refuzat categoric. Prin aceasta mi se dădea a înțelege că ori voi fi închis, ori trebuie să părăsesc țara, așa cum s-a procedat și cu alți preoți care erau împotriva regimului comunist.

Distrus sufletește din cauza divorțului, din cauza morții mamei mele (1983), datorită lipsurilor materiale, am solicitat prin numeroase memorii către Mitropolitul Nicolae Corneanu reangajarea mea în cadrul Mitropoliei. Când nici nu mai speram, am fost angajat cântăreț la parohia Timișoara III, apoi,

din nou, supraveghetor la muzeul Catedralei. Aici am încercat să-mi continui activitatea științifică axată pe teme istorice care dezvăluiau atitudinea anticomunistă a preoților și a conducerii Bisericii de la sfârșitul secolului al XIX-lea până la zi. Fac o mică paranteză.

Și pe teme istorice am fost anchetat, prin luna mai–iunie 1980 de către locotenent–colonel Indrei Ion și maiorul Mircea Chirilă pe motivul participării mele la Congresul Mondial de Istorie. Am mai pregătit și alte teme, pe care le-am spus și securității, când am fost întrebat, printre care “Barbaria în România socialistă”, “Biserici mai ales vechi și mai puține noi în România”, “O paralelă între fascism și comunism – asemănări și deosebiri”. În afară de aceste lucrări pe care vroiam să le scriu am desfășurat vreme de 12 ani o activitate științifică concretizată în 50 de articole și studii publicate în țară și străinătate sau participări la diferite întruniri, congrese și întruniri științifice. În ultimii doi ani nu am mai putut scrie prea mult din cauza presiunilor securității tot mai accentuate, iar articolele scrise nu vedeau lumina tiparului în România, până exista acest odios sistem în frunte cu cel mai “urât” om din România. Fiind însă acum în libertate am luat legătura cu părintele Gheorghe Calciu din USA, pentru a vedea dacă pot publica acolo unele articole cu caracter anticomunist. Aș dori să-mi continui studiile acolo, înscriindu-mă la doctorat. Probabil că nu convenea că scriu din moment ce m-au dat afară din birou și așa am ajuns să stau pe scările Catedralei.

În acest răstimp eram vizitat foarte des de preotul Liviu Negoită. Îl mai aveam cu noi și pe părintele Vladimir Marusceac – actualmente stabilit în USA, fiind urmărit permanent de securitate. După ce m-au temperat cu scrisul, m-au lăsat din nou în birou, unde eram supravegheat permanent de doi “colegi”, Constantin Gurău și Dorin Săvescu care îmi căutau printre hârtii.

Descoperit de securitate că întocmesc un document științific împotriva comunismului, am fost angajat într-un proces deschis împotriva preotului Gabriel Cernăuțeanu și obligat să mă prezint în fața instanței pentru a depune mărturie mincinoasă cum că dânsul ar fi avut relații imorale cu persoane de același sex. Am fost anchetat de locotenentul Staicu, un tip lipsit de scrupule. Ghinionul preotului Cernăuțeanu că era necăsătorit, dacă era căsătorit găsea securitatea altceva. Cunosco un caz similar, când un om nevinovat a mai fost condamnat tot ca părintele Cernăuțeanu la doi ani și jumătate închisoare după ce mai făcuse vreo 10 ani ca și anticomunist. Era vorba de I. D. Suciu, renumitul istoric, care nici nu voia să asculte, și care înainte de moarte mi-a mărturisit adevărul. Actele mi le-a dat mie, dar ele se află din păcate în țară. Oricum se încerca compromiterea mea ca și atâtor preoți din România pentru a ne pierde credibilitatea credincioșilor și în final de a compromite Biserica. În urma acestor fapte am fost din nou “aruncat” la sat, la Herneacova, la 40 km. de casă. Aici de

la început am cerut credincioșilor să lupte alături de mine împotriva comunismului, înainte de a veni la Biserică să asculte Sfânta Liturghie la radio, iar ca Ceaușescu să nu dărâme Biserica, mare și frumoasă (700 m²) am inițiat pictarea ei. Lucrările au început în august după ce am reușit să adun de la 2.000 lei cât aveam în sold la preluarea ei până la 100.000 lei.

La filia Stanciova am fost împiedicat de secretarul de partid Cloambaș de a muta capela în vechiul loc pentru că acesta stătea să se dărâme, vechea Biserică fiind transformată în școală. L-am amenințat că facem o scrisoare la radio tot satul. Rezultatul a fost că m-a pârât la securitate care erau toată ziua pe capul meu. Din nou amenințări.

În ultimele săptămâni înainte de fuga mea securiștii erau tot mai prezenți în jurul meu. Mă “vizitau” zilnic sau îmi dădeau telefon. Situația devenea tot mai critică. Promisem un telefon – precizez că toate convorbirile mele telefonice erau ascultate – de la un prieten, Lucian Smultea care fugise în Austria. Mi-a spus pe unde a trecut în Austria. Dar nu am înțeles denumirea satului. A doua zi am primit un telefon de la căpitanul Lup Țepelea care mi-a cerut să dau o declarație despre ce am vorbit la telefon. Probabil nu au înțeles nici “ei” denumirea satului. Apoi am primit un telefon din Suedia, de la un preot (care presupuneam că lucrează pentru securitate). Acesta mi-a cerut să scriu câteva articole despre români ca să le publice la el în revistă și să i le trimit. Cum eu întârziem cu trimiterea articolelor, cel care și-a pierdut răbdarea nu a fost preotul ci securitatea. A venit la mine acasă locotenent-colonelul Indrei Ion în vizită și după patru ore de “discuții” pe marginea situației culturii în România dărăpănată (îmi cunoștea foarte bine opiniile anticomuniste) mi-a cerut articolele spunându-mi că rezolvă el trimiterea lor în Suedia. Atunci am știut sigur pentru cine lucrează fostul meu coleg. Mai sunt se pare, și alții prin USA.

În 12 august 1989 m-am căsătorit cu Monica Evri și am hotărât să părăsesc România cu dorința de a-mi găsi un loc liniștit în lume ca să pot asigura copiilor mei o educație creștină și un viitor liber.

Informații cu privire la cele declarate se pot obține de la mai multe persoane aflate în România sau în străinătate care cunosc diverse aspecte din viața mea (unii mai mult, alții mai puțin) având cu ei contact într-un anumit moment al vieții mele. Încerc din memorie să-mi aduc aminte de adresele lor neavând la mine decât hainele de pe mine:

Ujică, Andrei, Neckarstaden 62, Heidelberg, tel. 06221-28291

Dr. Balint, Adrian, tel. 07250247 – Deutschland

Prof. Dr. Țigu, Viorel, 1900 – Timișoara, Str. Privighetorilor nr. 1, tel. 0040 – 61 – 34610, România

Preot Pop, Alexandru, 5100 – Aachen, Roermonderstr. 330, tel. 172928, Deutschland

Preot Cernăuțeanu, Gabriel, Freiburg,
Ing. Stoia, John, M., 110 – 33 – 72 Avenue ap. 3 A, Forest Hills, 11375 NY,
U.S.A.

Ing. Diaconu, Dan, Târgu Jiu, str. Ana Ipătescu, nr. 103, tel. 0040 – 29 –
13703, România

Preot Negoită, Liviu, 1900 – Timișoara

Preot Marusceac, Vladimir, Hardfort, NY, U.S. A

Preot Streza, Nicolae, Rășinari, jud. Sibiu, România

Preot Strizu, Nicolae, Foeni, jud. Timiș, România

Mihailă, Adrian, tel. 818 – 9063176

Preot Drăgoi, Ioan S., 1900 – Timișoara, Piața Eforie 5, tel. 0040–61–12794,
România

Avocat Anderca T. Traian, 1900 – Timișoara, str. G. Coșbuc, nr. 2, România

Preot Prof. Iacobescu, Petre, 1900 – Timișoara

Dr. Țenchea, Ioan, 1900 – Timișoara

Preot Reja, Radu, Biled, jud. Timiș, România

Prof. Univ. Dr. Teodor, Pompiliu, Cluj – Napoca, str. Horia 81, România

Prof. Dr. Rusu, Adrian, Andrei, Cluj–Napoca, Institutul de Istorie și
Arheologie, str. Napoca nr. 11, România

Prof. Dr. Milin, Miodrag, 1900 – Timișoara, Aleea Sportivilor nr. 32, ap. 2,
tel. 0040 – 61 – 66087, România

Geier, Luzian, 1900 – Timișoara – redactor la “Neuer Banater Zeitung”

Prof. Neumann, Victor, 1900 – Timișoara, tel. 0040- 61–75059, România

Raina, Emil, Herneacova, jud. Timiș, România

Ardeleanu, Alexandru, Herneacova, jud. Timiș, România

Dr. Anghelopoulos, Atena, tel. 9700524

Niessen, James P., Dept. of History, 742 Ballantine, Indiana University,
Bloomington I. N. 47.405, U. S. A.

În țară mi-au mai rămas rude din care unele au suferit persecuții și ele. Astfel unchiul meu, fratele mamei, Kovács László (căsătorit cu Aranka) din Timișoara, str. Casian Muntean nr. 20, a avut de suferit de pe urma naționalității sale germano–maghiare, având acces doar la posturi modeste, deși pregătirea îl îndreptăța la altele mai mari. În afară de soția mea care a stat ascunsă timp de o lună de frica securității și copiii mei care s-ar putea să aibe greutăți la școală din cauza fugii mele, doar cumnatul meu, ing. Dan Diaconu a fost condamnat la un an și șase luni de închisoare pentru trecere frauduloasă a frontierei în Iugoslavia, prins la granița cu Italia și dat înapoi de autoritățile iugoslave.

Așa cum am arătat, în țară, am exercitat profesia de preot ortodox român, ocupând și diferite servicii, tot în cadrul Bisericii, administrative, iar în R. F. Germania sunt de curând venit și stau cu ajutorul social înaintând cererea de

azil politic. Din cauza situației mele financiare, din păcate, nu pot să ajut din punct de vedere economic pe cei rămași în țară.

În R. F. Germania locuiește o rudă de-a mea, un văr, care a venit aici prin 1980–1981, însă nu-i cunosc adresa. Dintre cunoștințele mele de care îmi aduc aminte sunt:

Ujică, Andrei, Neckarstaden 62, Heidelberg, tel. 06221–28291

Dr. Balint, Adrian, tel. 07250247

Preot Pop, Alexandru, Roermonderstr. 330, tel. 172928

Preot Cernăuțeanu, Gabriel, Freiburg

Dr. Kroner, Michael, Nürnberg

Dintre aceștia preotul Alexandru Pop a primit azil politic, Gesch. Z. 154-03045–86. Am mai avut pe vremuri și doi prieteni germani: Nikolaus Weidner din Mainhardt, Salzstr. 2 și Karl H. Jung de la Centrul Chiril și Metodiu din Mannheim.

Din momentul fugii mele peste graniță sunt condamnat la închisoare, în lipsă, de către tribunal, iar Biserica mă exclude din rândul preoților (sau chiar mă caterisește) pentru diverse motive inventate. În cazul unei reîntoarceri în România (forțate) s-ar aplica aceste sentințe. Alți reîntorși au dispărut sau au avut vreu accident “mortal” (de la caz la caz) ceea ce s-ar putea aplica și la mine. Dacă nu s-ar aplica niciuna din cele de mai sus, securitatea ar avea grijă să fiu distrus, încet dar sigur, considerat fiind trădător de țară, vândut unei puteri străine, spion. Reîntoarcerea este o nebunie. Cunosc și un exemplu: preotul Liviu Negoită, cunoscut dizident român, s-a reîntors din USA în România. Nu i s-a dat serviciu cu excepția a câtorva luni când a primit un post de cântăreț, trăiește din pensia mamei sale și a unor rare ajutoare primite din străinătate (din partea Bisericii Romano-Catolice), nu i s-a dat buletin de identitate și asta de doi-trei ani. Dar de promis i s-a promis că “i se va rezolva situația”, așa cum se obișnuiește la noi, cu gândul ascuns că doar va pleca, din nou, din România. Dar nimic. Realitatea este că persecutarea lui va continua, așa cum i-am spus deseori, atât cât va rezista el, fără servicii, fără bani, fără familie, fără un rost în viață, fără a avea dreptul de a fi preot.

Revenind, din nou, la situația mea, trebuie să mai adaug următoarele: după fuga mea din țară, în timp ce mă aflu în Ungaria, tatăl meu, cu toate eforturile soției mele, fiind invalid de gr. I., partea stângă a corpului era paralizată de 17 ani, a murit în 20 septembrie 1989. Legal, casa părintească de pe str. Sinaia nr. 10, unde el era unic proprietar (la partea mea de moștenire după moartea mamei mele, am renunțat în favoarea tatălui meu) o moștenesc, însă, fugind din țară, dacă nu reușesc să fac de aici, din Germania renunțarea în favoarea copiilor mei, va fi confiscată, așa cum se confiscă și casa părintească a tatălui meu din comuna Pișcolt, al cărei proprietar sunt eu, din cauza fugii mele. Deci,

în cazul unei reîntoarceri pe lângă toate celelalte enumerate mai sus, aş rămâne şi pe stradă.

La plecarea mea din România am luat asupra mea doar buletinul de identitate, permisul de conducere auto şi autorizaţia de preot de teamă să nu fiu prins la frontieră cu alte acte. Mai dispun de alte acte foarte importante, acasă, o scrisoare interceptată de contraspionajul român (aşa mi s-a spus) referitoare la activitatea istoricului I. D. Suciu, pe baza căreia el a fost condamnat la doi ani şi jumătate închisoare înscenându-i-se un proces că ar fi homosexual. Am şi actele procesului. Cu vremea sper să reuşesc să le scot din ţară, ca şi celelalte acte pe care le mai am.

Referitor la trecera frontierei. La data de 7 septembrie 1989, ora şase dimineaţa m-am îndreptat spre Cenad şi spre ora prânzului am trecut frontiera României cu Ungaria, înot peste Mureş, la locul numit “insula mare”. Am fost prins de grănicerii unguri, iar după ce am fost interogată la Cenadul unguresc şi Seghedin am fost lăsat liber şi am plecat la un prieten din Siofok. În noaptea de sâmbătă spre duminică am fost prins de grănicerii unguri (la Hegyeshalom) şi la ora trei, adus la prima gară, înapoi. Am stat apoi din nou la Siofok fără să-i pot anunţa pe cei de acasă ce s-a întâmplat. Am dat telefon după două săptămâni aflând că a murit tatăl meu. Telefonul însă, pe lângă durerea aşa de mare, mi-a trezit teama aşa de mare că securitatea ar putea trimite pe cineva după mine (cunosc o asemenea persoană care “lucrează” pe teritoriul Italiei, Austriei şi Germaniei), încât, oricât ar fi fost de greu trebuia să mă duc mai departe. Ungaria totuşi e ţară comunistă şi nu se putea ştii când poate să ne dea înapoi. Aşa că în seara zilei de joi, 5 octombrie 1989, am luat trenul din Budapesta Deli p. u., la ora 18.30 şi în jurul orei 21 am ajuns la Kapovár. Am plecat pe jos şi am traversat oraşelul. La un moment dat la vreo 50 metri de mine s-au aprins farurile unei maşini, care a plecat încet spre strada de unde venisem. Am trecut un pod mic peste o apă, iar după aceea am fugit pe nişte străzi înguste. Se vedeau din nou, după colţ, farurile unei maşini şi atunci m-am aruncat într-un şanţ de la marginea şoselei. După ce am ieşit din oraşel am mers pe marginea unui fel de canal cu apă mulţi kilometri până la epuizare. M-am oprit la o pădure de unde nu am mai putut continua drumul din cauza efortului. Am stat toată ziua de 6 octombrie ascuns în pădure şi venind noaptea am mai stat vreo 3–4 ore, după care am plecat din nou traversând pădurea. După pădure a fost un teren viran, am intrat în porumb şi am mers foarte mult. A urmat din nou un teren viran, o livadă unde am mai stat vreo oră şi din nou un lan de porumb. Am ieşit la un canal pe care l-am trecut dezbrăcat şi apoi, după vreo 2 km am găsit vie cu struguri cu care mi-am potolit setea care mă mistuia. Începea să se lumineze, cred că era în jur de ora 5 când am intrat în primul sat austriac. Era în 7 octombrie, o lună de când plecasem de acasă. Tot umblând de-a lungul satului

căutând gara, am găsit în parcare o mașină care se pregătea de plecare. Am apelat la acești oameni pentru că era mașina ungurească. Pe drum i-am rugat să mă ducă la Salzburg dorind să plec în Germania. Când am fost prins de grănicerii unguri, un ofițer al Ministerului de Interne mi-a spus că austriecii dau înapoi pe cei prinși. De aceea trebuia să ies din Austria. La Salzburg am ajuns după masă. Aici, într-o parcare pe dreapta drumului am vorbit cu un șofer de pe un camion mare și acesta văzând starea mea de epuizare m-a ascuns în cabina lui, în pat și așa am ajuns în Germania. În mașina lui am dormit duminica toată ziua și noaptea a plecat mai departe. Mergea în Olanda și m-a lăsat la Aachen, unde aveam și o cunoștință. Astfel că dimineața am telefonat la colegul meu și am venit cu fiul său acolo unde trebuia să mă predau. Aceasta s-a întâmplat în 9 octombrie 1989.

Mă bucur că am scăpat de o cârmuire nedreaptă, inumană, criminală, avidă doar de putere și “luminată” doar de un sadic. Acesta este sistemul totalitar comunist care mi-a distrus viața obligându-mă să las totul (la 39 de ani), familie, agoniseală, cărțile mele.

Dacă s-a întâmplat să uit ceva sau să încurc datele nu am făcut-o intenționat. Am să încerc să public aceste amintiri din lumea comunistă, poate în memoria tatălui meu la a cărui înmormântare nu am putut să fiu, obligat de acest regim criminal. Mulțumesc lui Dumnezeu că am ajuns viu și Germaniei pentru bunăvoință și ospitalitate.

În țările prin care am venit în R. F. Germania nu am cerut azil politic, iar despre modul de-a intra în R. F. Germania nu am primit de la nimeni îndrumări. Nu am mai fost niciodată în R. F. Germania, deci nici nu aveam cum să cer azil politic. Înainte de plecare am locuit în casa părintească de pe str. Sinaia nr. 10 și am fost persecutat religios cum am mai amintit deja. Dacă este necesar dau explicații suplimentare cu privire la motivele fugii mele în eventualitatea că am uitat ceva.

ANEXA II²⁰

Heidelberg, 30.09.[19]84

Dragă Puiule,

Nu c-aș fi uitat ceasurile noastre mitropolitane! Dimpotrivă! Mă gândesc adeseori (și nu fără nostalgie) la diminețile petrecute acolo, împreună. Dacă n-am dat semn scris, până acuma, e pentru că n-am scris nimănui (de când sunt pe aici) decât după ce mi s-a scris. Adică am răspuns la scrisori primite, zicându-mi că acela care îmi scrie n-are nimic împotrivă să i se scrie, de-aici. Cred că se-nțelege.

Acuma, cât privește rugămintea ta, îmi pare rău că nu ți-am putut-o împlini. Din mai multe motive, unele din ele privindu-ți ție de grijă. Acestea sunt:

a) Nu mai aveam atâtea exemplare câte-mi cereai tu. (În treacă fie spus, cartea cu pricina nu are două volume, ci unul singur. E adevărat că la antologia în care figurez, a apărut în aceeași zi și la aceeași editură cu traducerea unui roman de N[icolae] Breban. Din cauza apariției lor simultane, cărțile acestea, amândouă, fiind ele dintr-o aceeași literatură, la română, au fost comentate de presă împreună. Ele nu au, însă, în afara potrivirilor amintite mai sus, nici o legătură și, în nici un caz, nu sunt două volume ale unei aceleiași lucrări).

b) Din păcate, scrisoarea ta mi-a sosit cu o săptămână și ceva după ziua în care m-a vizitat d-na Sirghie.²¹ Neavând, de la tine, nici un semn concret, trebuie să recunosc că volubilitatea exagerată a d-nei în cauză și felul ei de a ataca prea de tot frontal problemele m-au făcut neîncrezător. Și, ca atare, am refuzat-o, gândindu-mă că-ți fac un bine. După primirea epistolei tale am regretat suspiciunea-mi din prudență. Era prea târziu.

c) Cu excepția unei singure persoane, un vârstnic Domn (care-Dumnezeu să-l odihnească – între timp și-a dat obștescul sfârșit), căci lui îi datoram literar, intelectual, spiritual, aproape totul, cu excepția acestui Domn, așadar, eu nu am trimis, în România, nimănui, cartea în care am apărut și eu. Nici unui prieten. Nici măcar mamei. M-am gândit că e mai bine așa pentru cei de acolo și mi-am strunit vanitatea, căci să nu crezi că nu mi-ar fi făcut plăcere să vi-o trimit și să primesc, apoi, felicitările voastre.

Sper că ai înțeles cum stă chestiunea și te rog explică-i și lui Culcer.²² Eu

²⁰ Arhivă personală Gheorghe Naghi.

²¹ Anca-Doina Sirghie conferențiar universitar dr., critic și istoric literar, eseist, memorialist, publicist și biblioteconomist. Despre colaborarea în domeniul cultural a doamnei Anca-Doina Sirghie cu pr. Gheorghe Naghi vezi, Gheorghe Naghi, "Scritoarea Anca Sirghie la Casa Română de la Hayward," *Tabor. Revistă de cultură și spiritualitate românească* IX, nr. 6, (2015): 53–54.

²² Dan Culcer, critic literar, prozator, poet, traducător, ziarist.

vă aștept, bucuros, pe oricare din voi, să mă vizitați într-o zi aici. Atunci, de veți mai vrea, vă dau bucuros câte-un exemplar. Și atunci, prietenii ceilalți de acasă n-au cum să zică “de ce i-ai trimis lui cutare și mie nu?” Cu drag, ție și tuturor celor dragi ție.

Sărbători fericite!

Te îmbrățișez, Andrei

NORME DE TEHNOREDACTARE

Materialele vor fi trimise prin e-mail la adresele: office@muzeulbanatului-montan.ro, lboldea.ist27@gmail.com, adimagina@gmail.com.

Autorii își asumă respectarea tuturor prevederilor legii copyrightului iar acceptarea lucrărilor se va face în urma verificării respectării standardelor științifice și editoriale, verificare realizată prin procesul de *peer review*.

La tehnoredactarea textului se va folosi: editorul de text Microsoft Word Office 2000, 2003, 2007 și 2010, caractere Times New Roman, corp 12, aliniat bloc, paragraf – *first line*, spațiat la 1 rând. Notele vor fi obligatoriu de subsol, cu caractere de 10, numerotate continuu.

Titlul lucrării va fi redactat cu majuscule, poziționat în centrul paginii. Sub titlu, în dreapta paginii, va fi trecut numele autorului (autorilor) cu caractere italice, fără titlul științific, însoțite de un asterisc (*) care se va regăsi la subsolul paginii, înainte de prima notă, unde se vor trece numele instituției unde activează autorul, adresa acesteia și adresa personală de e-mail a autorului.

Autorii români vor scrie la începutul textului cuvintele-cheie (maxim 5) și un rezumat de 250–300 de cuvinte, ambele redactate în limba română, indiferent de limba în care a fost scris articolul. Traducerea în limba engleză a cuvintelor cheie și a rezumatelor va fi realizată de către redacția revistei. Autorii din străinătate, indiferent de limba în care a fost redactat articolul, îl vor însoți de cuvinte cheie și rezumat în limba engleză. Textul materialului va fi alcătuit fără sublinieri, îngroșări de litere, căsuțe de dialog etc. De asemenea, citatele vor fi puse fie între ghilimele de tipul “ ” (folosind English US din setarea de limbă), fie introduse cu caractere italice (nu se vor folosi ambele sisteme concomitent).

Planșele se vor preda scanate în format Tiff, rezoluție 300–600 dpi.

Fotografiile digitale se predau în format Tiff, într-o rezoluție minimă de 3 dpi.

Modul de citare:

Pentru partea de Arheologie se va folosi, după preferință, sistemul Chicago sau Harvard. În cazul sistemului Harvard, la notele de subsol se va cita autorul (autorii), anul apariției și pagina (figura, planșa, fotografia). Ex:

Georgescu 2007, 17, fig. 14.

Georgescu, Ionescu 2007, 19.

La finalul materialului se va atașa în mod obligatoriu lista bibliografică în ordinea alfabetică a numelor autorilor, după exemplul de mai jos:

Țicu 1998,

D. Țicu, *Banatul montan în Evul Mediu*, Timișoara, 1998.

Szentmiklosi 2010,

Al. Szentmiklosi, *Locuirea de tip Cruceni-Belegiš de la Cruceni-Módosi út (jud. Timiș). Sondajele arheologice din anii 1997 și 1999*, în *Banatica*, 20/I, 2010, 293–306.

Pentru partea de Istorie se va utiliza obligatoriu *The Chicago Manual of Style* (<http://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>). În acest caz citarea se va face după cum urmează:

1. *Cărți de autor:*

Viorel Achim, *Politica sud-estică a regatului ungar sub ultimii arpadieni* (București: Editura Enciclopedică, 2008), 90 –91.

La următoarele citări se indică doar numele autorului, 1–2 cuvinte din titlu și pagina, după cum urmează:

Achim, *Politica sud-estică*, 103.

2. *Articole și studii din periodice:*

Dragoș Lucian Țigău, “Banii de Caransebeș și Lugoj. Considerații asupra atribuțiilor și competențelor acestora,” *Studii și Materiale de Istorie Medie* XVI (1998): 225–241.

La următoarele citări se va indica doar numele autorului, 1–2 cuvinte din titlu și pagina, după cum urmează:

Țigău, “Banii de Caransebeș,” 230.

3. *Volume colective:*

Victor Motogna, “Banatul românesc în cele dintâi veacuri al stăpânirii ungurești,” în C. Grofșorean, ed., *Banatul de altădată. Studii istorice*, vol. I (Timișoara, 1944), 275.

La următoarele citări va apărea sub aceeași formă întâlnită în cazul citărilor din periodice:

Motogna, “Banatul românesc,” 276.

4. La edițiile de documente se va utiliza sistemul folosit la cărțile de autor, ex:

Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, vol. IV (Budapest, 1883), 380.

În cazul în care editorul este altul, citarea se va face după cum urmează:

Pesty Frigyes, *Oklevelek Temesmegye és Temesvárváros történetéhez*, ed. Ortway Tivadar, vol. I (Pozsony, 1896), 150–151.

5. În cazul în care într-o notă este citată o lucrare, urmată în nota următoare de aceeași lucrare, se va folosi *Ibidem* prescurtat în forma *Ibid.*, fără a fi pus în italic. Ex:

Țigău, “Banii de Caransebeș,” 230
Ibid., 231.

Nu se vor folosi sub nicio formă *op. cit.*, *loc. cit.* sau *Idem*.

Pentru mai multe detalii privind sistemul de redactare și citare vă rugăm consultați adresa indicată (<http://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>). Pentru accesul total la întreg sistemul de referințe vă recomandăm înregistrarea pe site-ul respectiv, înregistrare gratuită și valabilă pentru o perioadă de 30 de zile.

EDITORIAL GUIDE

Authors should send their articles via e-mail to: office@muzeulbanatului-montan.ro, lboldea.ist27@gmail.com, adimagina@gmail.com.

Authors are expected to assume integrally the copy-rights rules; the articles would be accepted after their scientific and publishing standards checking up through the peer review process.

Articles should be written up to Microsoft Word Office 2000, 2003, and 2007, and 2010; font: Times New Roman, size 12, justified, & = 1st line, space – single row. Only footnotes should be taken into account, size 10, continuously numbered.

Title: it would be written with block letters, centered on the page.

Author(s): the name would be written below the title, right of the page, font italics, without the author(s)'(s) scientific title; an asterisk (*) should be put after the name, and the same one should be written before the first footnote, with some data on the author(s): institution he (they) work(s) at, address of this one and the author(s)'(s) own e-mail address.

The Romanian authors should write the keywords (maximum 5) and an abstract of 250–300 words, at the beginning of the article, both of them in Romanian, no matter the language the article is written down. English translation for keywords and abstract would be provided by the revue team. The authors from abroad should write the article keywords and abstract in English under the above rules, no matter the language the article is written down. The article body should be written without bold or underlined letters or dialogue marks etc. Citations will be either put between quotation marks (“”) using US English setting, or written in italics (they should be never used concomitantly).

Plates should be presented in tiff format (300–600 dpi).

Digital photos should be presented in tiff format (300 dpi minimum).

References citation:

For *Archaeology*, the author(s) should use either *Chicago* or *Harvard* system. In Harvard system, the corresponding footnote should have: author(s), year of publication, and page (figure, plate, photo.). Example:

Georgescu 2007, 17, fig. 14.

Georgescu, Ionescu 2007, 19.

The reference list would be added after the article, in an alphabetic order of authors' name, as following:

Țeicu 1998,

D. Țeicu, *Banatul montan în Evul Mediu*, Timișoara, 1998.

Szentmiklosi 2010,

Al. Szentmiklosi, *Locuirea de tip Cruceni-Belegiš de la Cruceni-Módosi út (jud. Timiș). Sondajele arheologice din anii 1997 și 1999*, în *Banatica*, 20/I, 2010, 293–306.

For History, the author would use The Chicago Manual of Style (<http://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>). In such a case, citation will be as following:

1. Books:

Viorel Achim, *Politica sud-estică a regatului ungar sub ultimii arpadieni* (București: Editura Enciclopedică, 2008), 90–91.

Next citations would contend only the author's name, 1–2 words from the title, and page, as follows:

Achim, *Politica sud-estică*, 103.

2. Articles and studies in periodical journals:

Dragoș Lucian Țigău, "Banii de Caransebeș și Lugoj. Considerații asupra atribuțiilor și competențelor acestora," *Studii și Materiale de Istorie Medie* XVI (1998): 225–241.

Next citations would contend only the author's name, 1–2 words from the title, and page, as follows:

Țigău, "Banii de Caransebeș," 230.

3. Chapter or other part in books:

Victor Motogna, "Banatul românesc în cele dintâi veacuri al stăpânirii ungurești," in C. Grofșorean, ed., *Banatul de altădată. Studii istorice*, vol. I (Timișoara, 1944), 275.

Next citations will follow the articles and studies in periodical journals order:

Motogna, “Banatul românesc,” 276.

4. *Documenta* – the system for books should be used, as following:

Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, vol. IV (Budapest, 1883), 380.

For another editor than the author, citation will be as follows:

Pesty Frigyes, *Oklevelek Temesmegye és Temesvárváros történetéhez*, ed. Ortway Tivadar, vol. I (Pozsony, 1896), 150–151.

5. If a reference is cited in a footnote and the same reference will be present in the next footnote, citation would use *Ibidem* in short *Ibid.*, normal letters. Example:

Țigău, “Banii de Caransebeș”, 230
Ibid., 231.

Never use *op. cit.*, *loc. cit.*, or *Idem*

For more details we suggest you to see: <http://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>.

To totally access the reference system, you may register yourselves on this site (30 days free registration).

STUDII ȘI ARTICOLE

TIMPUL NOPTII ÎN BANATUL MEDIEVAL

Dragoș Lucian Țigău

Rezumat. Istoria nocturnului face parte din seria anchetelor complexe care se află la intersecția mai multor “istorii”: socială, politică, a mentalităților etc. Nocturnul bănățean se înscrie în rândul aspectelor deloc sau puțin cercetate din trecutul acestei regiuni. Această situație se datorează faptului că Banatul și-a pierdut de timpuriu o mare parte a fondului documentar. Reconstituirea istoriei nopții este pe deplin justificată pentru că diurnul și nocturnul sunt de fapt cele două aspecte ale existenței unei persoane sau comunități. Cunoașterea lor este însă foarte inegală, perioada nopții fiind cea mai defavorizată. Sursele avute la dispoziție prezintă în mod direct circa 30 de activități distincte desfășurate pe timpul nopții. La acestea se adaugă alte zece preocupări omenești care sunt doar menționate în *Dictionarium Valachico-Latinum* și *Lexicon Marsiglianum* (secolul XVII). Valoarea celor două monumente lingvistice premoderne este sporită prin faptul că ele înregistrează și traduc un număr apreciabil de termeni aflați în legătură cu noaptea. Toate aceste dovezi arată că așezările nu rămân întotdeauna întunecate și tăcute pe timpul nopții. Liniștea este aparentă, deoarece oamenii circulă, lucrează sau petrec. Ei sunt încă activi și plănuiesc zilele ce vor urma. Criminalitatea nocturnă reprezintă un aspect distinct al temei analizate aici, pentru care există o documentație edificatoare. De “nopți albe” au parte oștenii și toți cei care sunt implicați în evenimente militare. Bătăliile date la adăpostul întunericii își au importanța lor pentru că trimit sute de vieți în Noaptea Eternă și pot schimba destinele unor generații întregi. Așadar, descifrarea tainelor nocturnului contribuie la mai buna cunoaștere și înțelegere a trecutului medieval bănățean.

HUNIAZII ȘI DACIA: DE LA CĂDEREA CONSTANTINOPOLULUI LA PACEA DE LA WIENER-NEUSTADT

Ioan-Aurel Pop, Alexandru Simon

Rezumat. La începutul lunii martie 1462, în extinsa sa confesiune făcută ambasadorului milanez la Roma, Otto de Carreto, papa Pius al II-lea îl recunoaște pe Matia Corvin drept *Re de Ungaria, de Dacia etc.*, un titlu pe care, conform papei, însuși fiul *atletului* Creștinătății, Ioan (Iancu) de Hunedoara, îl asumase. La acea vreme, *Regatul Daciei* era folosit în mod normal în latină drept denumire a *Regatului Danemarcei* (al *Daniei*).

Totuși, imediat după cucerirea otomană a Constantinopolului (29 mai 1453), atât înainte, cât și după sosirea veștirilor despre căderea Bizanțului să ajungă în Peninsula Italică, viitorul papă Pius al II-lea, Enea Silvio Piccolomini, pe atunci episcop de Siena, îi scrisese papei Nicolae al V-lea (pe 19 iunie și pe 12 iulie) că *Dacia* nu mai trebuia folosită drept denumire pentru regatul din nordul Germaniei și trebuia utilizată pentru pământurile vechii provincii romane din Răsărit, pământuri care aveau Transilvania drept coroană lor.

Niccolò Lisci, apropiatul lui Piccolomini și protonotarul lui Ladislau al V-lea de Habsburg (Postumul), rege al Ungariei și al Boemiei, a preluat ideea viitorului Pius al II-lea, când a descris decapitarea lui Ulrich de Cilly de către Ladislau de Hunedoara, fratele mai mare al lui Matia, pe care i-a prezentat-o pe larg lui Enea, din Cuvin (*Keve*), după ce intrase în *Dacia* (21 noiembrie 1456). La aproximativ un an distanță, într-un proiect de cruciadă, bine scris, dar anonim în copia păstrată la Toledo, dacii erau înfățișați - la trecerea dintre statele Europei Centrale și cele care încă mai rezistau

în Balcanii - între forțele cruciate care trebuiau să-l înfrunte pe Mehmed al II-lea. În mod interesant, proiectul a fost copiat la începutul anului 1458, înainte ca veștile asupra morții lui Ladislau al V-lea și a alegerii și apoi a întronării lui Matia drept rege al Ungariei să ajungă în Peninsula Iberică, indicând că *Dacia* și *dacii* erau operaționale drept concepte și constructe politice de dinaintea ascensiunii regale a lui Matia și poate chiar de la vremea căderii Orașului lui Constantin.

Dura opoziție a filo-bizantinului Francesco Filelfo, apropiatul cardinalului Bessarion, față de “orice formă” de *Dacia* în Răsărit sugerează că rădăcinile recurente teme politice dacice (Filelfo și-a exprimat opoziția în 1475) erau mult mai adânci și stăteau în directă relație cu tot mai popularele rădăcini romane ale valahilor, adică ale *dacilor* (în contrapartidă, Filelfo susținea o “secvență etnică” *getică-gotică-balahă/valahă*).

PAPA, HUNIAZII ȘI VALAHII (ROMÂNII): CURIOSUL CAZ AL LUI PIUS AL II-LEA

Alexandru Simon

Rezumat. Una dintre scrisorile politice considerate demne de a fi citate și transcrise de către papa Pius al II-lea (*olim* Enea Silvio Piccolomini) în *Comentariile* sale a fost mesajul trimis (aparent) de către Vlad al III-lea *Țepeș* (*Dracula*) sultanului Mehmed al II-lea pe 7 noiembrie 1462. Misiva a reprezentat embrionul textual al capitolului al 12-lea din cartea a XI (*Iohannis Dragule immanis atque nefanda crudelitas, eiusque in regem Hungarie deprehensa perfidia, et tandem captivitas*), acoperind aproximativ o cincime din capitol. Capitolul despre Dragula a fost așezat între descrierea (în capitolul al 11-lea) a conspirației vieneze împotriva lui Albert al VI-lea de Habsburg, fratele și rivalul împăratului Frederic al III-lea (aprilie 1462) și prezentarea emfatică (în capitolul al 13-lea) a cererii regale antiotomane trimise lui Pius al II-lea de către noul rege al Bosniei, Ștefan Tomašević, cu aproximativ un an mai devreme, la sfârșitul verii anului 1461 (o dată pe care papa a omis să o pomenească deși a citat pe larg din mesajul solilor lui Tomašević, precum și din răspunsul pontifical primit de aceștia). Cazul lui *Ioan Dragula* lega în mod explicit capitolele al 11-lea și al 13-lea.

Adesea neglijate, capitolele care mărgineau descrierea nelegiuirilor fapte ale voievodului Țării Românești formau contextul politic logic al prezentării pontificale a lui Vlad Țepeș/ *Ioan Dragula*, un context întemeiat pe Matia Corvin. Fiul lui Ioan (Iancu) de Hunedoara, care-l executase pe părinte lui *Ioan Dragula*, Vlad al II-lea *Dracul* (doar *Dragula* pentru Pius al II-lea) era, așa cum îl menționa și suveranul pontif, deopotrivă: (1.) stăpânul (suzeranul) lui *Ioan Dragula*, (2.) marele dușman al lui Frederic al III-lea și (3.) contestatul suzeran al lui Ștefan Tomašević. Înaintea “chestiunii *Dragula*” din 1462, Pius al II-lea îi servise cu credință lui Frederic al III-lea drept secretar și trimis (de la sfârșitul anului 1442 și până la alegerea sa drept papă în august 1458) și îi trimisese o coroană lui Ștefan Tomašević pentru încoronarea regală din ziua de Crăciun a anului 1462 (în pofida opoziției lui Matia, pe ale cărui drepturi bosnice Pius al II-lea pretindea în *Comentariile* sale că le apăraseră). Plecând de la cazul lui *Ioan Dragula*, cel mai faimos valah din scrierile lui Enea/ Pius, studiul se concentrează pe adevăratul caz din fața noastră, cel al umanistului/ papă, cu planurile sale pentru un continent și pentru o credință în criză.

ÎN SERVICIUL CORVINILOR: FRANCISC DE HARAZTH, BANUS ZEWRENIENSIS. CURSUS HONORUM (II)

Zoltán Iusztin

Rezumat. După unele ipoteze, domnia regelui Matia se evidențiază și prin constituirea unei categorii sociale care reunea nobili cu origini modeste ce slujeau coroana în calitate de militari, funcționari sau de slujbași direcți ai curții și ai dinastului. Ca urmare, relația lor cu regele era directă și le facilita dobândirea unor beneficii însemnate. Exemplul banului de Severin, Francisc Haraszti, este semnificativ în acest sens. Cariera sa politică a fost legată de la început de activitatea de la curtea regală. Însoțirea permanentă a dinastului pe teatrele de război i-au facilitat obținerea funcției de ban, care odinioară reprezenta o demnitate deținută de baroni.

Semnificativ este faptul că, asemeni celorlalți nobili de origini modeste, după moartea lui Matia, și Haraszti a rămas un fidel al casei Huniade. Fără a-și trăda binefăcătorul și fostul suveran, banul de Severin l-a slujit mai departe pe fiul acestuia. Unele neînțelegeri financiare l-au determinat însă să iasă din serviciul lui Ioan Corvin. Inițiativa nu a fost pe placul seniorului său care a încercat să-l tragă la răspundere. Ulterior rămâne fidel regilor iageloni care i-au oferit cetatea Lewa și conducerea comitatului Arad, unde deținea numeroase proprietăți. Datorită longevității sale, Haraszti s-a aflat în slujba directă a trei regi și a reușit acumularea unei averi însemnate, precum și dobândirea rangului de baron.

PROFILUL GENEALOGIC AL UNEI FAMILII DE NOBILI AI COMITATULUI SEVERIN: MĂRGANII

Ligia Boldea

Rezumat. Spațiul Banatului medieval montan și piemontan a generat o elită nobiliară românească, integrată în formele sale specifice nobilimii țării grație interesului pe care puterea centrală l-a manifestat față de acești nobili ce au putut fi capacitați în frecvențele campanii militare în care acest ținut de graniță al regatului maghiar a fost angrenat de-a lungul secolelor XIV-XVII. S-a conturat astfel o serie de familii nobile, bine individualizate atât prin identitatea membrilor săi, cât și prin ansamblul stăpânirilor lor funciare, nuclee familiale ce impresionează în multe cazuri prin longevitatea dată de șirul neîntrerupt de generații ce s-au succedat de la primele atestări documentare, survenite în a doua jumătate a secolului al XIV-lea și până la finele secolului al XVII-lea. Desigur că se disting marile familii nobile românești bănățene, posesoare a zeci de sate și părți de sate, ai căror membri au purtat nu o dată titlul de *egregius*, dar și un număr de familii mai modeste, al căror domeniu a depășit arareori, prin danii și achiziții, satul de origine și care, prin funcții și atribuții publice la nivel districtual s-au evidențiat ca identități de sine stătătoare. Dacă membri ai primei categorii, ajunși în funcții de mare responsabilitate (comiți și vicecomiți, bani și vicebani de Severin sau Jaica, cavaleri, curteni sau funcționari ai Curții regale) au reprezentat în primul rând, în mod oficial, autoritatea centrală, ceilalți fruntași locali, aflați în funcții inferioare (juzi nobiliari, prim-juzi, crainici, jurați, arbitri, oameni ai regelui) au fost mai degrabă exponenți ai obștii nobiliare din această zonă.

Un caz oarecum aparte este cel al familiei Marga, exemplu ce prezintă o contradicție realitate: pe de-o parte, doi dintre membri săi ajung aproape de cele mai importante demnități locale; unul - Iacob de Marga, viceban și castelan de Severin între 1459 și 1478, celălalt - Gheorghe Marga (fiul lui Iacob), locțiitor al banului de Severin, atestat ca atare în anul 1515. Pe de-altă parte, puterea și influența lor, bunăstarea lor ne apare fragilă și conjuncturală, prin prisma a ceea ce documentele lasă să se întrevadă pe o perioadă de aproximativ 150 de ani, de la primele atestări documentare din jurul anului 1470 și până la mijlocul secolului al XVII-lea. Este un caz pe care am considerat necesar a-l expune atenției, ca un "alt" mod de raportare la ceea ce statutul de nobilitate a presupus în epocă. În consecință, ne-am focalizat atenția asupra

structurii și a ramificațiilor genealogice ale familiei Mărganilor, cu toate inconsecvențele și problemele trădate de o informație documentară lacunară.

DESPRE HOTARE, COMUNITATE URBANĂ ȘI ETHOS NOBILIAR.
DELIMITAREA TERITORIALĂ A CARANSEBEȘULUI ÎN A DOUA JUMĂTATE A
SECOLULUI AL XVI-LEA

Adrian Magina

Rezumat. Caransebeșul este un centru urban din zona înaltă a Banatului, un târg ce s-a dezvoltat în jurul cetății regale menționată pe valea Timișului încă din secolul al XIV-lea. În secolul al XVI-lea, orașul trece prin câteva hotărniciri, dintre care o parte erau cunoscute până în prezent. Actele emise în urma înțelegerilor privind limitele localității, redactate ca anexe la prezentul studiu, ne permit cunoașterea geografiei orașului și a limitelor urbane dar, în același timp, oferă o introspecție asupra modului în care nobilimea din districtul cu același nume se raporta la comunitatea urbană de pe vale Timișului. Este vorba de surprinderea unor atitudini sociale și legale, dar și a unui fragment din ethosul categoriei elitare bănățene în epoca medievală și modernă timpurie.

RUGĂCIUNI ANTITRINITARIENE PENTRU ORAȘ: ANTITRINITARISMUL
ARDELEAN CA “URBAN EVENT”

Edit Szegedi

Rezumat. Reforma ca “urban event” rămâne, în ciuda tuturor criticilor, unul din motivele majore ale istoriei Reformei. Orașul, ca spațiu al Reformei care a jucat și rolul de multiplicator al mișcării, poate fi regăsit și în Transilvania, însă situația din Cluj a fost mai complicată. Poate fi aplicat conceptul de Reformă urbană asupra situației din Cluj? Studiul se axează pe structura binațională a orașului ca spațiu și motor al Reformei antitrinitariene și a modului în care identitatea urbană este reflectată în antitrinitarismul ardelean. Sursa pentru cea de-a doua temă este *Cartea de rugăciuni* a lui Heltai.

O FAMILIE ARMALISTĂ LA FRONTIERA DE VEST A PRINCIPATULUI
TRANSILVANIEI: POLYK DE ORADEA

Livia Magina, Claudiu Călin

Rezumat. Numeroase familii din Principatul Transilvaniei dar și din Partium, Banat și Maramureș au fost numărate între familiile nobiliare, cu precădere în secolul al XVII-lea, majoritatea din motive militare. Printre acestea, și o familie cu o istorie aproape necunoscută, ale cărei documente au fost descoperite în arhiva Episcopiei Romano-Catolice din Timișoara. Destinul familiei s-a scris în zona de frontieră a Principatului, într-o perioadă de intense frământări politice și militare. Membrii ei au deținut funcții cu caracter militar în cetatea Oradea, primind în schimbul serviciilor lor recunoașterea principelui și, mai ales, diploma de înnobilitare.

O INTEROGARE DE MARTORI DIN 1 Iunie 1775 DIN LOCALITATEA CRIȘAN, ÎN TRECURT VACA

Viorel Ciubotă, Livia Ardelean

Rezumat. La 1 iunie 1775, Ioan Boguszláwski și Ștefan Kriscsóry la porunca împărătesei Maria Teresia, dată la 13 martie 1775 la Târgu Mureș, raportează despre judecarea pricinii de proprietate a comitelui Adam Teleki de Szék și a surorii sale după mamă, Catharina, măritată cu Wolphgang Rhédei de Kis Rhéde, prin ascultarea de martori cerută de lege în astfel de pricini. Raportorii au trecut în scris toată ascultarea de martori, ținută în limba română, care a avut loc la casa iobagului Dregan Gheorghe, iobagul comitelui Adam Teleki de Szék, și care ne oferă informații prețioase despre toponimia și antroponimia din satul Vaca dar și asupra sistemului administrativ și judecătoresc al secolului al XVIII-lea.

PIERDERILE BANATULUI ÎN RĂZBOIUL AUSTRO-TURC DIN 1788-1789

Costin Feneșan

Rezumat. În timpul războiului austro-turc din 1788-1789 o parte a operațiunilor militare s-a desfășurat pe teritoriul de sud-est și de sud al Banatului. În zona principală, ciocnirile austro-turce din iunie-septembrie 1788, pornind de la Orșova în direcția Caransebeș–Lugoj sau în valea Dunării cu Belgradul drept obiectiv, precum și evenimentele militare din august–septembrie 1789, au afectat grav populația locală și bunurile ei. Ca parte a armatei principale de operații sub conducerea împăratului Iosif al II-lea, cele două regimente de graniță din Banat (adică Regimentul româno-iliric și Regimentul germano-bănățean) au fost implicate activ în acțiunile împotriva trupelor turcești. În același timp, mai multe sate din comitatele Caraș și Timiș au suferit pierderi materiale și umane importante în urma unor atacuri turcești secundare.

Operațiunile militare au afectat nu mai puțin de 249 de sate și orașe din Banat – peste o treime din provincie, anume 195 în Granița Militară Bănățeană (111 pe teritoriul Regimentului româno-iliric și 43 pe teritoriul Regimentului germano-bănățean), 39 în comitatul Caraș și 15 în comitatul Timiș. Pagubele datorate atacurilor turcești din iunie–septembrie 1788 s-au ridicat în comitatul Caraș la 360 793 fl. 59 cr., în vreme ce în comitatul Timiș acestea s-au cifrat la suma de 142 329 fl. 6 cr., în total 503 123 fl. 5 cr. pentru teritoriul civil al Banatului. Trebuie amintit faptul că, în 1787, veniturile obținute de stat erau în comitatul Caraș de 76 622 fl. 3 2/8 cr., în vreme ce în comitatul Timiș ele se ridicau la 719 567 fl. 39 1/2 cr.

În Granița Militară Bănățeană, pierderile înregistrate în cele 195 de sate și orașe cu o populație de circa 130 000 de locuitori s-au dovedit a fi mult mai dramatice. 60 de biserici ortodoxe și 7 biserici catolice, o mănăstire ortodoxă și 4 mănăstiri catolice, 15 școli germane, 40 de școli “naționale” (românești sau sârbești) din sate, 6 936 de case, 10 mori cu cai și peste 200 de clădiri militare și civile au fost complet distruse. Alte 66 de biserici ortodoxe și 8 biserici catolice, o mănăstire catolică, 24 de școli germane, 26 de școli “naționale”, 14 244 de case, 36 de mori cu cai și peste 250 de clădiri militare și civile au fost avariate mai mult sau mai puțin. Peste 80% din toate pierderile materiale au afectat teritoriul Regimentului româno-iliric, aflat pe direcția principală de înaintare a armatei turcești. În bani, pierderile materiale în Granița Militară Bănățeană se cuvin estimate la mai multe milioane de florini austrieci.

Mult mai grave și mai dureroase au fost pierderile umane. În vreme ce numărul locuitorilor uciși de armata turcească nu poate fi estimat, izvoarele militare austriece

menționează că 7 910 locuitori din Granița Militară Bănățeană (90,29 % dintre aceștia de pe teritoriul Regimentului româno-iliric) – adică 1 362 de bărbați, 2 014 femei, 2 210 băieți și 2 324 fete – au fost luați în robie în Imperiul otoman. Acestea sunt, desigur, cifre subestimate, numărul real trebuind să fie socotit la în jur de 10 000 de robi, adică în jur de 7,50 % din întreaga populație a Graniței Militare Bănățene. Între 20 000 și 40 000 de locuitori au fost siliți să fugă în căutare de refugiu – în multe situații pentru o jumătate de an – în zonele învecinate (comitatele Timiș și Arad) sau chiar în Ungaria.

DESPRE UN BOIER MOLDOVEAN (IANCU ISTRATI) ȘI DESPRE BIBLIOTECA SA ȘI CITITORII EI, LA 1840

Petronel Zahariuc

Rezumat. Pe drumul modernizării societății românești, al cărei ritm a crescut în prima jumătate a secolului al XIX-lea, sunt oameni și fapte despre care încă se mai poate vorbi, chiar dacă oamenii nu au fost dintre corifeii mișcărilor revoluționare de la 1821 sau 1848 și chiar dacă faptele lor nu au contribuit decisiv la schimbările din Moldova și din Țara Românească. Prin acest articol, am reconstituit biografia unui boier moldovean, Iancu Istrati, pe temeiul arhivei sale păstrate la Arhivele Naționale din București și a altor documente ale vremii. Dintre faptele boierului de la Călimănești (ținutul Tutova), care demonstrează practic cum s-a modernizat societatea românească în cele două decenii ce au urmat reinstaurării domniilor pământene la 1821 în Țările Române, am ales: biblioteca, cu cercetarea inventarului și cu descoperirea unora dintre cititorii ei; educația copiilor, cu încercarea de a trimite un băiat la Academia Militară din Sankt-Petersburg și cu prezentarea unor frânturi din învățătura la pension a acestora; administrarea averii, cu măsurile moderne luate pentru sporirea ei și cu înfățișarea succintă a inventarului unei case boierești; legăturile cu membrii importanți ai familiei: cu frații, Nicolae Istrati, scriitor și om politic, și Meletie Istrati, egumen al mănăstirii Slatina și episcop de Huși, și cu cumnatul, Vasile Adamachi, negustor, boier și mare binefăcător al Academiei Române.

“PRIMA COMPANIE AUSTRIACĂ DE NAVIGAȚIE CU PIROSCAFE PE DUNĂRE” ÎN PORTURILE ROMÂNEȘTI (1829–1938)

Cristian Constantin

Rezumat. Perioada cuprinsă între Tratatul de la Adrianopol și cel de-al Doilea Război Mondial, excluzând unele perioade de întrerupere, a fost una favorabilă dezvoltării navigației dunărene în spațiul românesc. Comerțul internațional al hinterlandului danubian, derulat în proporție însemnată prin intermediul companiilor de navigație străine, a fost caracterizat, pe parcursul secolului al XIX-lea, de un război diplomatic între cancelariile marilor puteri europene. În al doilea pătrar al secolului al XIX-lea, rusofobia întreținută la nivel internațional de cabinetele de la Londra era o temă la fel de arzătoare pentru opinia publică precum combaterea oricărei forme de epidemii declanșate la nivel european.

Antreprenorii britanici John Andrews și Joseph Prichard au obținut în anul 1829 un privilegiu exclusiv prin care li se permitea navigația pe fluviu, pe o durată de trei ani, cu ajutorul vaselor acționate de motoare cu aburi. În acest context a apărut “Prima companie austriacă de navigație cu piroscafe pe Dunăre” (*Erste österreichische Donau Dampfschiffahrts Gesellschaft* – D.D.S.G.). În septembrie 1830, vaporul “Francisc I” și-a făcut călătoria de încercare de la

Viena la Pesta, revoluționând transporturilor europene. Curând, introducerea unui serviciu regulat de navigație între Viena și Constantinopol avea să conecteze mult mai concret lumea orientală la realitățile occidentale ale secolului națiunilor.

În realizarea studiului de față am utilizat, dincolo de o serie de lucrări editate cu preponderență în Occident, documente inedite conservate la Arhiva Diplomatică a Ministerului de Externe al României din București în fondul *Problema 68 (Societăți de navigație fluvială, maritimă, aeriană: române și străine)*. Oricât de exotică și captivantă ar părea tema, atragem atenția cititorilor că nu vom insista pe reluarea unor informații deja arhicunoscute despre viața și sociabilitatea la bordul vaselor care au navigat pe Dunăre de-a lungul veacului al XIX-lea.

TIMIȘOARA ÎN PERIOADA BELLE ÉPOQUE: BALURI ȘI DIVERTISMENT ÎN SFERA PUBLICĂ

Daniela Stanciu-Păscărița

Abstract. Studiul de față sondează aspecte de viață cotidiană din Timișoara începutului de secol XX. Urmărind loisirul timișorean din perioada Belle Époque pe baza presei și a memorialisticii, studiul este o radiografiere a balurilor și seratelor dansante, propunându-și să analizeze viața cotidiană a “celor lipsiți de nume”. Sunt surprinse funcțiile balurilor înainte și în timpul Marelui Război, prin reliefarea diferitelor etape: de la organizare, la anunțurile din presă ale evenimentului, ținutele purtate, dansurile dansate, până la calendarul balului. Orașul de pe Bega era un cadru cosmopolit al divertisemtnului, diferitele etnii participând împreună la astfel de distracții. Mai mult decât atât, codul comportamental juca un rol important, actorii sociali căutând să se încadreze prin vestimentație și etichetă, în normele dictate de modelul urban. Întrebarea de cercetare de la care a pornit ideea studiului, este: Cum a modificat Primul Război Mondial divertismentul la Timișoara? Ziarul de limbă germană *Temesvárer Zeitung* a fost revelator în acest sens, în presă fiind publicate anunțurile balurilor și cronicile de bal, care permit cercetătorului o incursiune în viața socială a Timișoarei la început de secol XX.

ASPECTE DIN VIAȚA TRĂITĂ DE SOLDAȚII DIN ARMATA AUSTRO-UNGARĂ ÎN TIMPUL “MARELUI RĂZBOI”

Paula Virag

Rezumat. Pictorul sătmărean Aurel Popp a participat la conflictele militare desfășurate pe frontul italian între anii 1915 și 1916, ca membru al regimentului din Debrecen, parte componentă a Diviziei a 20-a Honvezi. În toată această perioadă a încercat să-i transmită soției sale știri despre el, despre evenimentele la care a participat, despre locurile prin care a trecut cu unitatea sa.

Lucrarea de față are ca principale surse cele trei scrisori ale pictorului adresate soției sale, Madzsar Irén, scrisori păstrate în colecția Muzeului Județean Satu Mare. Conținutul lor seamănă cu un jurnal de război, autorul începând să scrie imediat după expedierea ultimei scrisori, notând gândurile și frământările sale, dar și evenimentele petrecute de la momentul încheierii epistolei anterioare până la expedierea celei noi. Astfel, din rândurile lor aflăm informații despre regiunile prin care trece împreună cu unitatea sa, atmosfera de pe linia frontului, din tranșee, dar și despre activitățile din spatele frontului. Evenimentele sunt redată prin viziunea artistului plastic, descriind cu multă finețe și simț al umorului situațiile inedite pe care le-a trăit.

PE URMELE GENERAȚIEI MARII UNIRI.
CORNEL LUȚAI (1889-1968) – PRIMAR AL ARADULUI.
REPERE BIOGRAFICE

Felicia Aneta Oarcea

Rezumat. Exponent al generației Marii Uniri, dr. Cornel Luțai (1889-1968), născut în localitatea Nădlac din județul Arad, și-a desăvârșit cariera profesională în domeniul dreptului, obținând titlul de doctor la Cluj, în 18 noiembrie 1911. După finalizarea studiilor, s-a înscris ca avocat stagiar la Camera Avocaților din Szeged (1 iunie 1911-12 martie 1912), apoi s-a transferat la Camera Avocaților din Arad, făcând stagiatura în cancelariile avocaților Nemet János și Iustin Marșieu, până în 1 iulie 1914. Invitat să participe la Adunarea de la Alba Iulia din 1 decembrie 1918, s-a implicat activ în viața politico-administrativă a Aradului. Ajuns primar între anii 1928-1931, el a modernizat transportul urban, a înfrumusețat centrul Aradului, a alipit comunele învecinate, a sprijinit viața culturală, a susținut financiar tinerii merituoși. Vremurile comuniste nu l-au scutit de naționalizare.

Spirit vizionar, intelectual de seamă, avocatul dr. Cornel Luțai a fost un reformator al epocii sale, care a clădit întreaga carieră cu multă trudă și perseverență. Asemeni tuturor celor din generația Unirii, a țesut în jurul său o poveste demnă de urmat.

ASPECTE PRIVIND RELAȚIILE ROMÂNIEI CU IUGOSLAVIA ÎN TIMPUL
GUVERNĂRII IORGA-ARGETOIANU (APRILIE 1931-MAI 1932): RELAȚIILE
DIPLOMATICE

Eusebiu Narai

Rezumat. Raporturile diplomatice ale perioadei 1931-1932, reflectate în paginile cotidianului *Vestul*, constau în câteva acțiuni definitorii ale diverselor cabinete care s-au perindat la conducerea României, axate pe menținerea statu-quo-ului în zonă și pe perpetuarea unor bune raporturi cu vecinii săi, cu precădere Iugoslavia și Cehoslovacia, parteneri în cadrul Micii Înțelegeri: conferințe ale Micii Antante, inclusiv reuniuni informale ale miniștrilor de externe și ale reprezentanților presei; conflictul diplomatic româno-german, determinat de lipsa de tactică a cabinetului Iorga; întâlnirile frecvente dintre suveranii României și Iugoslaviei, determinate de relațiile de rudenie; contracararea unor tentative de apropiere italo-cehoslovacă și, respectiv, italo-iugoslavă, cu scopul (neanunțat, desigur) de slăbire a Micii Înțelegeri și de subminare a influenței franceze în această parte a continentului; promovarea intereselor minorității românești din Iugoslavia, în baza relațiilor bilaterale româno-iugoslave; opoziția fățișă a Micii Înțelegeri față de posibila revenire a Habsburgilor pe tronul Ungariei sau chiar al unei Austrii independente, fără nicio legătură cu Germania; preocupările statelor din Mica Antantă față de planurile expansioniste germane în răsăritul continentului, care vizau, într-o primă etapă, Austria; îngrijorarea stărnită, în cadrul Micii Antante, de întărirea alianței dintre cele două state destul de marginalizate după Primul Război Mondial (Germania și Uniunea Sovietică); aprobarea planului francez Herriot-Boncour în problema dezarmării, ce cuprindea toate elementele esențiale ale securității internaționale, precum și respingerea ideii de revizuire a tratatelor de pace, de către statele Micii Antante; monitorizarea legăturilor diplomatice germano-maghiare și maghiaro-franceze; eforturile depuse de diplomația iugoslavă și română

în vederea apropierei Bulgariei de Mica Înțelegere și, eventual, cooptarea sa în noua alianță în curs de constituire, Antanta Balcanică etc.

În concluzie, cotidianul *Vestul* – considerat, de mulți bănățeni, drept un far călăuzitor, un model moral de prezentare a realității – surprinde complexe raporturi din cadrul Miciei Înțelegeri, cu suișuri și coborâșuri, în mod destul de obiectiv, dărâmând mituri sau imagini contrafăcute ale unor lideri și promovând bănățenismul, ca parte integrantă a românismului.

LEGISLAȚIE ȘI MORAVURI ÎN REȘIȚA INTERBELICĂ

Minodora Damian

Rezumat. Prostituția era considerată un aspect social localizat la limita firavă dintre moravuri și necesități fiziologice, ce emana o delicată controversă, dezbătută prin tematici care atingeau anumite principii socio-religioase, fiind considerată vinovată de zdruncinarea mitului familiei heterosexuale, apărută fie din necesitatea satisfacerii unor nevoi pecuniare ori pur și simplu dintr-o deviație comportamentală.

Modul de viață dezorganizat, insalubru în cele mai dese cazuri, din timpul și după Primul Război Mondial, manifestat în special de populația rurală, au fost cauzele ce au pricinuit răspândirea unor maladii contagioase de tip veneric, ce puteau afecta iminent curba mortalității spre un trend ascendent.

Coroborat cu absorbția imensă de capital uman, urmare a unei puternice dezvoltări economice, fapt ce a generat modificări substanțiale în configurația demografică din arealul reșițean, urbanizarea și industrializarea masivă din mediile metalurgice au condus implicit spre o convergență a unor facțiuni sociale menite să exploateze instinctele primare ale clasei muncitoare, în beneficiul obținerii de foloase materiale.

Statisticile interbelice cărășene relevă existența a doi deținători de proprietăți imobiliare în Reșița, unde era recunoscută practicarea frecventă a actelor de moravuri ușoare. Familia Francisc și Roza Crăciun precum și Iuliu Bocor dețineau locații în a căror proximitate se vehicula ipoteza desfășurării activităților de prostituție infantilă și a traficului de carne vie. Foametea și subzistența impregnate în cotidianul primului război mondial constituie urmările conflictelor armate, ce au contribuit la zdruncinarea moralității în societatea interbelică, pricinuind astfel și facilitarea apariției bolilor venerice.

În virtutea menținerii prostituției într-un mediu restrictiv, care să nu permită perpetuări maligne, susținute și de un cadru legal bine articulat, autoritățile locale au întreprins acțiuni ce vizau activitatea curentă desfășurată în Reșița interbelică, cu scopul de a eradica orice tentativă de răspândire a consecințelor nefaste derivate din sfera plăcerilor carnale, oferite în scopuri mercantile.

În consecință, abordarea acestei controversate și îndelung dezbătute teme, aduce în discuție prostituția odată ca element antitetice în raport cu componentele sociale, medicale și chiar religioase ale societății, iar pe de altă parte ca o rezultată a unui conglomerat de factori izvorâți din instinctul primar al supraviețuirii.

CORESPONDENȚA ÎN LIMBA ROMÂNĂ DINTRE TRAIAN VUIA ȘI MIHAI ȘERBAN

Livia Ardelean

Rezumat. Relația de prietenie dintre Mihai Șerban, una dintre marile personalități transilvănene interbelice, și inginerul Traian Vuia, cultivată de-a lungul câtorva decenii, reiese cu claritate din corespondența în limba română purtată de cei doi. Scrisorile originale, păstrate în arhiva familiei Șerban, ne oferă informații despre modul în care Traian Vuia a încercat să-și pună în practică invențiile sale, motorul și generatorul cu aburi, atât în domeniul căilor ferate, precum și în alte ramuri industriale cum ar fi construcția de avioane, apelând la bunele relații de prietenie cu compatrioții săi.

ACTIVITATEA PRIMĂRIEI MUNICIPIULUI TIMIȘOARA ÎN VREME DE RĂZBOI (ANUL 1941)

Vasile Rămneanțu

Rezumat. Evenimentele politico-militare din anii 1940-1941 (cedările teritoriale urmate de instaurarea în România a unui regim dictatorial) au avut urmări serioase și asupra Primăriei municipiului Timișoara, care a trebuit să-și desfășoare activitatea într-un cadru legislativ nou, ce se evidenția printr-o centralizare evidentă.

În condițiile izbucnirii celui de-al doilea război mondial și apoi a intrării României în conflagrația mondială, bugetul Primăriei Timișoara pe anul 1941 a fost unul de criză, mai mic față de anul precedent, conducerea municipiului trebuind să acopere cheltuielile în urma plasării în capitala Banatului a unor importante instituții culturale și universitare refugiate din Cluj, precum Teatrul Național și Opera Română din Cluj, Facultatea de Științe a Universității Regele Ferdinand I, Școala de subingineri electro-mecanici din Cluj etc.

Totodată, din bugetul Primăriei au fost alocate importante fonduri pentru întreținerea numeroșilor refugiați din teritoriile pierdute din Transilvania și Dobrogea (printre care și elevi, studenți) dar și a militarilor germani prezenți în România, respectiv în Timișoara, în urma înțelegerilor dintre guvernele României și Germaniei.

Toate aceste cheltuieli suplimentare au determinat alocarea unor fonduri diminuate pentru unele instituții culturale din Timișoara, precum Muzeul Banatului, Biblioteca municipală sau pentru alte activități.

În plan edilitar, Serviciul Tehnic comunal a construit în cursul anului 1941 noi străzi, a executat lucrări de nivelări, a întreținut unele instituții publice, iar Horticultura comunală a realizat noi plantări folosind exclusiv puieți din pepiniera proprie.

Factorii de decizie din Primăria municipiului Timișoara au acordat o atenție deosebită întocmirii unui nou Regulament de construcții, care trebuia să țină cont de necesitatea dezvoltării comerțului și industriei, dar care urma să ia în considerare și realitățile geografice ale Timișoarei. Din păcate lucrările pentru realizarea noului plan nu au putut fi demarate în anul pe care îl analizăm din cauza lipsei specialiștilor, concentrați. Acest fapt a fost resimțit și în celelalte compartimente ale Primăriei, cât și la nivelul întreprinderilor acesteia.

În 1941 se constata faptul că în oraș curățenia lăsa de dorit din diverse cauze precum lipsa de spirit civic din parte locuitorilor, a coșurilor de gunoi, a personalului serviciului în cauză, a utilajelor mecanizate care nu puteau fi procurate datorită lipsei de fonduri.

Primăria deținea în continuare o serie de întreprinderi și instituții, o bună parte a acestora fiind grupate în cadrul Regiei publice comerciale “Stabilimentele economice ale municipiului Timișoara (S.E.T.)”, care au trecut și ele în 1941 printr-o serie de dificultăți datorate bugetelor reduse, concentrărilor de personal, scumpirii materiilor prime etc.

În ciuda acestor greutăți, Cinematografele comunale (cu un patrimoniu mărit prin redeschiderea cinematografului Select și achiziționării cinematografului Scala), Abatorul,

Fabrica de gheață, Băile populare, Pompele funebre, Cariera de nisip, au înregistrat la sfârșitul anului beneficii.

O situația aparte s-a înregistrat la Lăptăria comunală, confruntată cu o criză majoră din cauza utilajelor învechite, inexistenței banilor pentru investiții, greutatea întâmpinate cu colectarea laptelui din mediul rural.

Avându-se în vedere importanța întreprinderii pentru aprovizionarea locuitorilor (în special ai celor săraci) și a instituțiilor sociale din orașul de pe Bega cu lapte și produse lactate, conducerea Primăriei și ale Regiei au decis arendarea Lăptăriei și după negocieri dificile aceasta a fost concesionată în vara lui 1941. Trebuie remarcat faptul că în timpul tratativelor factorii decizionali au susținut interesele întreprinderii și, implicit, ale Primăriei, precum și pe cele ale locuitorilor (în special a celor nevoiași) și ale instituțiilor sociale.

În ciuda greutăților evidente, conducerea Primăriei a alocat fonduri importante pentru ajutorarea populației sărace din oraș cu bani, hrană, îmbrăcăminte.

Totodată conducerea Primăriei a fost nevoită să se ocupe cu repartizarea de locuințe pentru refugiați, oferindu-le până când situația acestora s-a stabilizat adăposturi și mâncare gratuită.

În cursul anului 1941 problema plasării refugiaților în locuințe a fost aproape în întregime rezolvată și datorită eforturilor Primăriei municipiului Timișoara, în continuare municipiul acordând ajutoare în bani, haine, hrană etc. refugiaților nevoiași.

Totodată, Primăria a acordat subvenții instituțiilor culturale locale cât și celor aflate în refugiu (în acest sens Teatrul Național și Opera Română din Cluj au primit gratuit clădirea Teatrului comunal pentru a-și desfășura activitatea), școlilor din învățământul preuniversitar, universitar și profesional, diferitelor culte religioase.

Putem conchide astfel că în ciuda situației dificile, datorată în primul rând războiului, Primăria municipiului Timișoara a reușit să se achite în anul 1941, în bună parte, de sarcinile pe care le-a avut, menținând astfel Timișoara printre orașele importante ale României.

EVOLUȚIA STATISTICĂ ȘI ORGANIZATORICĂ A ÎNVĂȚĂMÂNTULUI SUPERIOR ECONOMIC ÎN PERIOADA 1975-1989

Valentin Maier

Rezumat. Învățământul în timpul dictaturii comuniste s-a aflat în atenția liderilor politici pentru că era considerat important în construirea unei societăți noi și a unui om nou, adaptat noului context și, mai ales, viitoarelor obiective stabilite. Pregătirea forței de muncă necesară economiei românești era realizată în principal prin intermediul învățământului, mai ales prin dezvoltarea învățământului superior. El trebuia să fie în pas cu evoluția tehnologiei, modernizarea în general a societății românești, dar și cu primarele politice ale vremii, și astfel să formeze specialiști adecvați ca pregătire și ca număr. Este și cazul învățământului superior economic. Absolvenții săi erau cei care conduceau economia “din teren”. Au fost formați economiști în diverse specializări și într-un număr semnificativ.

În cuprinsul acestui articol, ne-am oprit în principal asupra evoluției statistice a învățământului superior economic pentru a prezenta date statistice inedite și defalcate pe mai mulți indicatori esențiali. Perioada analizată este doar cea cuprinsă între 1975 și 1989, pentru că în acești ani au fost disponibile date statistice detaliate, dar mai sunt și alte motive. Cei 15 ani analizați surprind atât dezvoltarea maximă a învățământului superior (economic) din punct de vedere cantitativ, cât și punctul său minim, arătând și cum a fost gestionată situația economică dificilă și, în general, a societății românești la finalul anilor 1980. Pe lângă reconstituirea statistică și analizarea datelor, a fost întrerupată și o incursiune în istoria

învățământului superior economic în acești ani, cu precădere analizând evoluția sa structurală, cu apel la documente de arhivă inedite și acte legislative care să permită înțelegerea contextualizată a evoluției statistice.

O CONTROVERSĂ ISTORIOGRAFICĂ ROMÂNNO-MAGHIARĂ ÎN ULTIMII ANI AI REGIMULUI COMUNIST (1986–1989)

Felician Velimirovici

Rezumat. Apelând la surse arhivistice inedite, la scrieri din epocă și la memoria unor martori direcți, articolul de față prezintă desfășurarea ultimei controverse istoriografice româno-maghiare care s-a petrecut în timpul regimului comunist, spre finele anilor 1980. Departe de a constitui o dezbatere științifică autentică, în cadrul căreia istoricii angajați ar fi fost animați de dorința de a ajunge la un consens sau la o înțelegere comună a trecutului, polemica pe care o analizez poartă amprenta apăsătoare a factorului politic, care a perceput istoria drept o afacere de stat, iar pe istorici, soldați angajați pe “frontul” ideologic.

VARIA

SATIRĂ SOCIALĂ ȘI MORALĂ CREȘTINĂ ÎN GRAFICA DE SECOL XVIII. STUDIU DE CAZ

Claudia M. Bonța

Rezumat. În lumea artistică din secolul al XVIII-lea, grafica satirică s-a impus atât prin valoarea intrinsecă, cât și prin conținutul moralizator, descriind într-o manieră satirică viciile societății, devenind un mijloc ingenios de educație prin artă. William Hogarth a impus un nou concept artistic: *modern moral subjects*, cicluri de picturi despre evoluția unor personaje, despre alegerile făcute în viață, despre comportament și caracter. Seria de gravuri aflate în patrimoniul Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca ilustrează din plin conceptul de grafică satirică, atribuit operei lui Hogarth, oferind lecții de morală într-o manieră total neașteptată.

CONSIDERAȚII ASUPRA UNUI EPISOD ÎN ISTORIA ȘI ARTA SECOLULUI XX: STUDIU DE CAZ – PALATUL CIOBANU DIN TIMIȘOARA

Mihaela Vlăsceanu

Rezumat. Redefinirea provinciei Banat în perioada interbelică a însemnat o reorientare către valorile tradiționale ce sunt exprimate în arta de sorginte europeană, stilul Secession și ultimele clădiri realizate în plin modernism. Palatul Ciobanu din Timișoara este un caz aparte prin definirea identității și promovarea valorilor tradiționale în plan vizual prin intermediul basoreliefurilor de pe fațada realizată de Ferdinand Gallas. Tema țaranului român atestă cu elocvență didactică apartenența comanditarului: avocat Pompiliu Ciobanu la mediul românesc, activ participant la Marea Unire din 1918 și susținător al cauzei afirmării naționale. Pe locul liber rămas după dărâmarea cetății fortificate Vauban, în primul deceniu al secolului XX se

ridică palate emblematice pentru comanditari și mediul lor etnic și cultural. Un astfel de palat cu valoare identitară este și palatul Ciobanu construit între 1924-1926 de către arhitectul Mathias Hubert.

NARAȚIUNILE IDENTITĂȚII: REPREZENTĂRI ALE INDIEI ÎN MENTALUL ROMILOR DIN ROMÂNIA

Sînziana Preda

Rezumat. Reconfigurarea, redescoperirea identității etnice a romilor în România postdecembristă a pus în discuție și imaginea Indiei, ca spațiu de străveche origine. Reprezentările acesteia, în viziunea membrilor diverselor neamuri de țigani, constituie obiectul prezentei cercetării, care exploatează interviuri realizate sub egida primului proiect de istorie orală dedicat romilor din țara noastră.

PORAIMOS ÎN BANAT. O CERCETARE FUNDAMENTALĂ ASUPRA HOLOCAUSTULUI ROMILOR ÎN JUDEȚELE CARAȘ, SEVERIN, TIMIȘ-TORONTAL ȘI ARAD (1939-1945)

Cristian Rudolf

Rezumat. Formarea statelor naționale din Centrul și Sud- Estul bătrânului continent ca urmare a disoluției Puterilor Centrale la finele Primului Război Mondial a dat prilej de afirmare a identității colective exprimate de o serie de grupuri lingvistice, culturale și etnice diferite de cele majoritare de pe anumite areale geografice. Marile Puteri, adevărate structuri eteroclitice sub aspect lingvistic și confesional, încercaseră fără succes crearea unei identități supranaționale prin eliminarea sau, în cel mai bun caz, prin nivelarea elementelor distincte ale germanilor, cehilor, slovacilor, croaților, slovenilor, polonezilor, românilor, finlandezilor, fără a uita desigur de popoarele baltice.

De obicei oamenii reacționează puternic, în sens pozitiv sau negativ la ceea ce percep a fi drept diferit. De prea puține ori rămân indiferenți. Una din reacțiile negative este cea de angoasă. Teama de alteritate, de concetățenii diferiți sub aspect cultural, lingvistic și religios de grupul majoritar poate fi compensată prin explorare și experimentare, prin acceptarea și îmbrățișarea diferențelor. Puterea cuvintelor și cea a gândurilor sunt probabil cele mai mari forțe existente pentru oameni prin impactul de lungă durată pe care îl pot avea asupra indivizilor dar și a comunităților.

Scopul nazismului era exterminarea tuturor evreilor din Europa. Urmau pe listă țiganii și sectele neoprotestante. În aceste condiții, simpla supraviețuire a evreilor reprezenta o formă de rezistență. În România, rezistența a avut un relativ succes. Un procent relativ important din comunitatea evreiască și țigănească din România a supraviețuit Holocaustului.

MOARTEA TRADIȚIONALĂ ÎN FILMUL ROMÂNESC

Mihaela Grancea

Rezumat. În cultura română, reprezentarea morții este dominată de tradiția populară. Astfel, ne explicăm de ce moartea tradițională este, în toate investigațiile interdisciplinare, un subiect de analiză de “lungă durată”. Tradiții thanatice, expresii culturale, prezența morții ca entitate, moartea valorizatoare, dar și destrămarea tradițiilor legate de ritul funerar au fost surprinse, sperăm noi, în această scurtă analiză.

DINAMICA OBICEIURILOR DE CRĂCIUN ÎN BANAT. STUDIU DE CAZ REALIZAT ÎNTR-UN CENTRU URBAN - TIMIȘOARA

Ileana Simona Dabu

Rezumat. Sărbătoarea este atât un prilej de comemorare, prin ritualul bisericii, cât și unul de celebrare, prin obiceiul popular. Acestea două, adică sacrul și profanul, îmbinate alcătuiesc o sărbătoare încărcată de ritualuri, credințe, tradiții, care o transformă într-o ceremonie colectivă. Sărbătoarea Crăciunului comportă semnificative schimbări în cadrul societății axate pe consumatorism. Crăciunul a dobândit în ultimii ani și statutul de obiect de consum, dezvoltându-se într-o adevărată industrie și la noi în țară. Astfel, vom putea observa comercianți care ajung să-și promoveze produsul sub imaginea Crăciunului, având drept scop îmbunătățirea situației financiare.

Mulți copii asociază sărbătoarea Crăciunului cu Moș Crăciun și nu cu Nașterea lui Iisus Hristos. Din această cauză există posibilitatea ca tinerii de azi și în special cei din mediul urban să nu cunoască obiceiurile de Crăciun pe care copiii de altă dată le practicați și nici să valorizeze sărbătoarea.

STUDIES AND ARTICLES

THE NIGHT TIME IN THE MEDIEVAL BANAT

Dragoş Lucian Țigău

Abstract. History of the night time belongs to the series of complex inquests at the crossing of more “histories”: social, political, and of mentalities, etc. The Banat night time is one of the few or even never studied subjects of this region past times. It is a situation resulting from the Banat early lost of a great part of its archives. As the day time and the night time are in fact the two aspects of life of a person or a community, reconstituting the history of night is totally right. To know them is very an unequal one, in disfavor of the night time. The sources I have at my hand directly present 30 activities about running in night time. Other 10 human preoccupations only mentioned in *Dictionarium Valachico-Latinum* and *Lexicon Marsiglianum* (the 17th century) have been added to. The importance of the two pre-modern linguistic monuments increases through the way they registered and translated a considerable number of terms referring to night. They are proves that the human settlements are not always staying in the dark or silently by night. It is only a seeming silence as people work, circulate or enjoy themselves. They are still active and project their next days. A distinct aspect of the subject I present here is the night criminality with an illustrating documentation. Soldiers and any of the ones involved in military events have “white nights” instead. Battles during the night time got also their importance as long as send hundreds of life to the Eternal Night and can change the destiny of many generations. Deciphering the mysteries of night time might contribute therefore to a better acknowledge and understanding of the Banat medieval past times.

THE HUNYADIS AND DACIA: FROM THE FALL OF CONSTANTINOPLE TO THE PEACE OF WIENER-NEUSTADT

Ioan-Aurel Pop, Alexandru Simon

Abstract. In early March 1462, in his lengthily “confession” to the Milanese ambassador in Rome, Otto de Carretto, Pope Pius II acknowledged Matthias Corvinus, as *Re de Ungaria, de Dacia etc.*, a title that - according to the pope - the son of the late *athlete of Christendom*, John Hunyadi, had taken-on himself. At that time, the *Kingdom of Dacia* was commonly used in Latin for the *Kingdom of Denmark*. However, immediately after the Ottoman conquest of Constantinople (May 29, 1462), both prior and after news of the conquest of the City of Constantine reached Italy, future Pope Pius II, at that time, Enea Silvio Piccolomini, bishop of Siena, had written to Pope Nicholas V (June 19 and July 12) that *Dacia* should not be used anymore as a designation for the kingdom north of *Germany* and instead should be employed for the lands of the ancient Roman province in the East, lands that had Transylvania as their *crown*. Niccolò Lisci, Piccolomini's trustee and proto-notary to Ladislav V of Habsburg (the Posthumous), King of Hungary and Bohemia, “took the lead” of the future Pius II, when writing about the beheading of Ulrich von Cilly by Ladislav Hunyadi, Matthias' elder brother. He wrote to Piccolomini after entering Dacia, from Cuvin/ Keve (November 21, 1456). Within roughly a year's time, in an well-drafted, but anonymous, project preserved in Toledo, *Dacians* were listed - at the gateway between the states of Central Europe and those still extant in the Balkans - among the crusader forces that had to challenge Mehmed II. Noteworthy enough, the project was transcribed in early 1458, before news of Ladislav V's death and Matthias' enthronement as king of Hungary reached the Iberian Peninsula, suggesting that Dacia and the Dacians as political

concepts were operational before Matthias' rise to royal power and possibly already on the eve of the fall of Byzantium. The staunch opposition of philo-Byzantine, Francesco Filelfo, Cardinal Bessarion's close associate, to "any form" of *Dacia* in the East suggests that the roots of the recurring Dacian political issue (Filelfo voiced his opposition in 1475) went much deeper and stood in direct connection to the increasingly popular Roman roots of the Wallachians, aka Dacians (in contrast, Filelfo advocated a *Getic-Gothic-Wallachian* "ethnic sequence").

THE POPE, THE HUNYADIS AND THE WALLACHIANS: THE CURIOUS CASE OF PIUS II

Alexandru Simon

Abstract. One of the political letters, deemed worthy to be cited and copied by Pope Pius II (*olim* Enea Silvio Piccolomini) in his *Commentaries*, was the message allegedly sent by Vlad III *the Impaller* (*Dracula*), voivode of Wallachia, to Sultan Mehmed II on November 7, 1462. The missive was the textual embryo of Book XI, chapter 12 (*Iohannis Dragule immanis atque nefanda crudelitas, eiusque in regem Hungarie deprehensa perfidia, et tandem captivitas*), covering over a fifth of the chapter. The *Dragula* chapter was placed between the depiction (in chapter 11) of the Viennese conspiracy against Albert VI of Habsburg, the rival brother of Emperor Frederick III of Habsburg (April 1462), and the emphatic presentation (in chapter 13) of the royal anti-Ottoman request sent by Stephen Tomašević, the new king of Bosnia, to Pius II (roughly a year earlier, in the late summer of 1461, a date the pope failed nevertheless to mention, though he extensively quoted both the oration of Tomašević's envoys and the subsequent papal response). The case of *John Dragula* explicitly linked chapters 11 and 13.

Frequently overlooked, the chapters bordering the infamous deeds of the voivode of Wallachia formed its logical political context, founded on Matthias Corvinus. The son of John Hunyadi, who had executed *John Dragula's* father, Vlad II *Dracul* (just *Dragula* according to the pope), was (as recorded also by Pius II): (1) the overlord (i.e. suzerain) of *John Dragula*, (2) the arch-rival of Frederick III, and (3) the challenged suzerain of Stephen Tomašević. Prior to the *Dragula* issue of 1462, Pius II had loyally served Frederick as his secretary and envoy (from late 1442 until he was elected pope in August 1458) and had sent a crown for Stephen Tomašević's royal coronation on Christmas Day 1461 (against the opposition of Matthias, whose Bosnian rights Pius II claimed however, in his *Commentaries*, to have defended).

Starting with the case of *John Dragula*, the most famous Wallachian in Enea's/ Pius' writings, the study focuses on the actual case at hand: that of humanist/ pope and his designs for a continent and a faith in turmoil.

IN THE SERVICE OF HUNYADI FAMILY: FRANCISC OF HARAZTH, BANUS ZEWRENIENSIS. CURSUS HONORUM (II)

Zoltán Iusztin

Abstract. Some hypotheses assert that the reign of King Matthias is also highlighted by the establishment of a social category that brought together nobles of humble origins who served the crown as soldiers, officials or direct servants of the court and king. As a result, their had a direct relationship with the king and they could gain significant benefits. In this regard the example of Severin's ban, Francisc Haraszti is significant. His political career was linked

from the beginning to his work at the royal court. The accompaniment of the king on the war theaters brought them the function of ban, which once represented a dignity of the barons.

Significant is that, like the other nobles of humble origins, after the death of Matthias, Haraszti also remained a faithful of the Hunyadi clan. Without betraying his benefactor and former sovereign, the ban of Severin continued to serve his son. However, some financial misunderstandings determined him to leave Ioan Corvin's service. The initiative was not to the liking of his senior who tried to hold him accountable. He later remained loyal to the Jagiellonian kings who offered him the fortress of Lewa and the leadership of the county of Arad, where he owned numerous properties. Due to his longevity, Haraszti was in the direct service of three kings and managed to accumulate a significant fortune as well as obtaining the rank of baron.

THE MARGA FAMILY – A GENEALOGICAL PROFILE OF A NOBLE FAMILY IN THE COUNTY OF SEVERIN

Ligia Boldea

Abstract. A Romanian nobiliary elite grew up in the medieval mountainous and piedmontainous Banat, integrated with its specific shapes in the country nobility due to the interest the central power had in enabling those local nobles to take part in the military frequent campaigns that that border territory of the Magyar kingdom was involved in the 14th – 17th centuries. A series of noble families took shape there, well individualized both by their members' identity and the ensemble of their possessions; given an uninterrupted line of generations, they were familial nuclei that impress in many of the cases by their longevity, from the first documentary records in the second half of the 14th century up to the end of the 17th century. Certainly, we might stand out the great Romanian noble families in the Banat, with tens of villages or parts of them, with members frequently named *egresius*, but also some more modest families, rarely possessing more than their native village (by donation and acquisitions) that set as autonomous units given the public services they developed. The members of the first category appointed for counts, vice-counts, or bans and vice-bans of Severin County or Jaica, as well as knights, courtiers or clerks around the Royal Court, so to say functions of a great responsibility, representing the central authority first of all, the other local public men, appointed as nobiliary judges, prime-judges, town criers, or jury men, arbitrators or men of the king, were rather exponents of the noble community in the area.

The case of the family of Marga is different somehow, a sample of a contradictory state of things: on the one hand, two of the family's members came near the most important local dignities – Jacob of Marga, a vice-ban and castellan of Severin between 1459 and 1478, the other one, George Marga (Jacob's son), a deputy ban of Severin, in 1515. Their power and influence or their welfare, on the other hand, seem fragile and random if seen through what the papers let us know for 150 years about, from the first attestations around 1470 up to the middle of the 17th century. I have thought that this is a case to be brought to the researchers' attention as "another" way to turn to what a statute of noble meant at that time. Consequently, I have focused on the structure and genealogical lines of the Mărgans in spite of questions and inconsistency resulting from lacunar documentary data.

BOUNDARIES, URBAN COMMUNITY AND NOBILITY ETHOS. CARANSEBEȘ TOWN PERAMBULATIONS IN THE SECOND HALF OF 16TH CENTURY

Adrian Magina

Abstract. Caransebeş is an urban centre in the highland area of Banat, a town that developed around the royal fortress mentioned in the Timiş river valley since the fourteenth century. In the 16th century, the town went through several perambulations, some of which were not known until now. The documents issued following the agreements on the boundaries of the locality, given as annexes to this study, allow us to know the geography of the urban centre and its boundaries but, at the same time, provide an insight into how the nobility of the district of Caransebeş refers to the urban community on the Timiş valley. It is about capturing some social and legal attitudes, but also a fragment of the ethos of the Banat elite category in the early medieval and modern era.

ANTITRINITARIAN PRAYERS FOR THE CITY: THE ANTITRINITARIAN REFORMATION IN TRANSYLVANIA AS “URBAN EVENT”

Edit Szegedi

Abstract. The Reformation as “urban event” is in spite all criticisms one of the major tropes of the Reformation history. The city als space of the Reformation as well as its role of multiplicator of the Reformation movement can be traced back also in the Transylvanian Reformation, but the situation in Cluj was far more complicated. Is the concept of urban Reformation working for Cluj? The emphasis of the paper will be the bi-national structure of the city as space and driving force of the Antitrinitarian Reformation and the way in which the urban identity is reflected in the Transylvanian Antitrinitarianism. The main source for the latter issue is the Prayer Book of Kaspar Helth (Heltai Gáspár).

AN ARMALIST FAMILY AT THE WESTERN BORDER OF TRANSYLVANIA: POLYK OF ORADEA

Livia Magina, Claudiu Călin

Abstract. There were lots of families in the Principality of Transylvania, but also in Partium, the Banat and Maramureş among the nobiliary families, especially in the 17th century, most of them due to military reasons. An almost unknown family was noted so, following the papers discovered within the archives of Timişoara Roman-Catholic Bishopric. The family’s destiny run in the border area of the Principality during an age of intense political and military challenges. The family’s members got military positions in the fortress of Oradea and were repaid for their services with the prince’s reconnaissance, mainly with the Armalist diploma.

AN EXAMINATION OF WITNESSES IN JUNE 1, 1775, AT CRIŞAN (THE FORMER VACA)

Viorel Ciubotă, Livia Ardelean

Abstract. Ioan Boguszláwski and Ștefan Kriscsóry reported, following Maria Theresa's order from March 13, 1775 issued in Târgu Mureș, on a law case of property between count Adam Teleki of Szék and Catharina, his sister on his mother's side, married to Wolphgang Rhédei of Kis Rhéde, through examination of witnesses according to the rule in such causes. The two rapporteurs noted down the whole examination of witnesses that took part into Romanian, in the house of count Teleki's bound Dregan Gheorghe; the rapport provides both precious data on toponyms and anthroponyms in the village of Vaca, and on the administrative and judicial system in the 18th century.

LOSSES IN THE BANAT DURING THE AUSTRIAN–TURKISH WAR IN 1788–1789

Costin Feneșan

Abstract. During the Austrian-Turkish war from 1788-1791 a part of the military operations displayed on the south-eastern and southern territory of the Banat. In the main region, the Austrian-Turkish clashes in June–September 1788, starting from Orșova in direction to Caransebeș–Lugoj or in the Danube valley with Belgrade as goal, as well as the military developments in August–September 1789, affected heavily the local population and its assets. As part of the main operative army under the command of Emperor Joseph II., the two Banatic border-regiments (i. e. the Romanian-Illyric and the German-Banatic) were intensively involved in actions against the Turkish troops. At the same time, several villages of the Caraș and Timiș counties suffered important material and human losses by secondary Turkish attacks.

The military operations affected no less than 249 villages and towns in the Banat – over one third of the province –, meaning 195 in the Banatic Military Border (111 on the territory of the Romanian-Illyric Regiment and 43 on the territory of the German-Banatic Regiment), 39 in the Caraș county and 15 in the Timiș county. The damages due to Turkish attacks in June–September 1788 raised in Caraș county up to 360 793 fl. 59 cr., while their amount in Timiș county reached to 142 329 fl. 6 cr., a global of 503 123 fl. 5 cr. for the civilian territory of the Banat. It is to be pointed out, that in 1787 the revenues of the state in Caraș county consisted in 76 622 fl. 3 2/8 cr. and 719 567 fl. 39 1/2 cr. in Timiș county.

In the Banatic Military Border the human and material toll in the 195 villages and towns with their about 130 000 inhabitants proved to be more dramatic. 60 orthodox and seven catholic churches, one orthodox and four catholic monasteries, 15 german schools, 40 “national” schools (Romanian or Serbian) in the villages, 6936 houses, ten horsemills and over 200 military and civilian buildings were totally destroyed. Other 66 orthodox and eight catholic churches, one catholic monastery, 24 german schools, 26 “national” schools, 14 244 houses, 36 horsemills and over 250 military and civilian buildings were more or less endamaged. Over 80% of all material damages affected the territory of the Romanian-Illyric Regiment, as being on the main direction of the advancing Turkish army. In terms of money, the material losses in the Banatic Military Border are to be estimated at several million Austrian florins.

Far higher is the toll of human losses. While the number of locals killed by the Turkish army is in no way to be estimated, according to Austrian military records, 7910 inhabitants from the Banatic Military Border (90,29% of them being from the territory of the Romanian-Banatic Regiment) – i. e. 1362 men, 2014 women, 2210 boys and 2324 girls – were taken to slavery in the Ottoman Empire. This are underestimated figures, the real number is to be considered at about 10 000 slaves, meaning 7,50% of the entire population in the Banatic Military Border. Between 23 000 and 40 000 locals were forced to flee, seeking for refuge, in many situations for half a year, in the neighborhood (Timiș and Arad counties) or even in Hungary.

A MOLDOVIAN LANDOWNER (IANCU ISTRATI), HIS LIBRARY AND READERS, IN 1840

Petronel Zahariuc

Abstract. We might still speak about people and their actions in the first half of the 19th century within the process of the Romanian society modernizing, even if they were not among the master minds in the revolutionary movements of 1821 or 1848, and didn't run decisive deeds in changing Moldavia and Wallachia. The present article reconstitutes Iancu Istrati's life, a Moldavian landowner, on the basis of his documents in the National Archives of Romania, and other papers of that time. I have chosen some of his actions he undertook as a landowner at Călimănești (county of Tutova) that practically proves how the Romanian society was modernized during the two decades after the autochthonous reigning had been re-instituted: his library, with its inventory researching and some of its readers; education of young people and his attempt to send a young boy to the Military Academy in Saint Petersburg and some data on the curricula at the boarding school; managing of his goods, modern measures in increasing it, and a brief inventory of a landowner's house; his liaisons with important members of his family – his brothers Nicolae Istrati, writer and politician, and Melentie Istrati, Superior at Slatina Monastery and bishop of Huși, and his brother-in-law Vasile Adamachi, merchant, landowner and great benefactor of the Romanian Academy.

“THE FIRST AUSTRIAN STEAMBOAT SHIPPING COMPANY ON THE DANUBE”, IN THE ROMANIAN PORTS (1829-1938)

Cristian Constantin

Abstract. The times between the Treaty of Adrianople and World War II were favorable to the Danubian navigation growing within the Romanian area, except for some breaking intervals. The international commerce of the Danubian hinterland, mainly through the agency of foreign shipping companies, was characterized during the 19th century by a diplomatic war among the great European powers. Russophobia that London chancelleries kept internationally up during the second quarter of the 19th century was for the public opinion a subject as topical as controlling of any epidemics on the continent.

The two British contractors John Andrews and Joseph Prichard had got in 1829 an exclusive privilege being allowed to navigate steamboats on the Danube, for three years. It was the context of “The First Austrian Steamboat Shipping Company on the Danube” (*Erste österreichische Donau Dampfschiffahrts Gesellschaft – D.D.S.G.*) coming into being. The steamboat “Francis I” made the test way between Vienna and Budapest in September 1830, and revolutionized so the European navigation. Soon after the regular navigation between Vienna and Constantinople would better connect the Oriental world with the Occidental realities in the “century of nations”. For the present study I have used besides a series of works preponderately published in West Europe, unpublished documents from the Diplomatic Archives of the Romanian Ministry of Foreign Affairs Bucharest, stock: *Problema 68 (Societăți de navigație fluvială, maritimă, aeriană: române și străine)*. I might turn the readers' attention to the fact that I won't insist on the life and sociability on the ships that navigated on the Danube during the 19th century, however much exotic and captivant would be such a subject.

TIMIȘOARA DURING THE BELLE ÉPOQUE: PUBLIC BALLS AND ENTERTAINMENT

Daniela Stanciu-Păscărița

Abstract. The present study dwells with the daily life in Timișoara by the beginning of the 20th century. It is a radiography of balls and dance parties aiming to analyze the daily life of “the unnamed”, following the entertainment progress in Timișoara during the Belle Époque, on the basis of press data and memoirs. The functions of balls before and after the Great War are presented in different stages: organizing, press advertizing, clothes, dances, and the ball calenderer. Timișoara offered a cosmopolite space of entertainment and the different ethnic groups used to take part into such events. More than this, the code of manners played an important part as long as the social actors tried to follow the urban model through their clothes and etiquette. The basic question of the study is: How World War I changed the entertainment progress in Timișoara? *Temesvárer Zeitung*, the German newspaper was the main source with balls advertorials and chronicles it regularly published and allows so the researchers of today to inquiring into the social life in Timișoara in the beginning of the 20th century.

LIFE OF TWO SOLDIERS IN THE AUSTRO-HUNGRIAN ARMY DURING “THE GREAT WAR”

Paula Virag

Abstract. Painter Aurel Popp from Satu Mare, enlisted in Debrecen regiment, part of the 20th Division Honvéd, took part in the military conflicts on the Italian front between 1915 and 1916. During those years he tried to send her wife news on him, the events he had taken part in, and the places he had passed alongside his regiment.

Three letters preserved at the County of Satu Mare Museum, which the painter sent to his wife Madzsar Irén are the main sources of the present article. By their content the letters might be associated to a war diary as their author started to write a new letter immediately after sending the previous one; his thoughts and challenges or events he experienced from the last letter to the new one are noted down regularly. Data on the regions he crossed alongside his military unit, the atmosphere on the front line, inside the ditch or on the activities behind the lines are what we might find out from these letters. Refinement and sense of humor in describing the new situations he passed through are the treasures of the painter’s vision the letters illustrate.

ON THE TRAIL OF THE GENERATION OF THE GREAT UNION. CORNEL LUȚAI (1889–1968), MAYOR OF ARAD. BIOGRAPHIC REFERENCES

Felicia Aneta Oarcea

Abstract. An emblematic representant of the generation of the Great Union, dr. Cornel Luțai (1889–1968) was born in Nădlac, Arad County; in November 18, 1911, he became a Juris Doctor at the University in Cluj. Once graduating he applied for a trainee lawyer at Szeged Bar (June 1, 1911–March 12, 1912), and at Arad Bar, working within the offices of advocates Nemet János and Iustin Marșieu up to July 1, 1914. He was invited to take part in Alba Iulia National Assembly in (December 1, 1918) and involved after in the political-administrative life

in Arad. As a mayor of this town (1928–1931), he modernized the urban transport, embellished the center of Arad, and joined the neighbouring villages; he also backed the cultural life and the deserving young people. The communist times did not absolve him from nationalization.

Advocate dr. Corneliu Luțai, perseverently and toisomely setting his career, was a visionary mind, an important intellectual, and a reformer at his times. He weaved a worthy of consideration story on him, as well as the whole generation of the Great Union.

ASPECTS ON THE RELATIONS OF ROMANIA WITH YUGOSLAVIA AT THE TIME OF THE IORGA-ARGETOIANU GOVERNMENT (APRIL 1931-MAY 1932): THE DIPLOMATIC REPORTS

Eusebiu Narai

Abstract. The diplomatic reports of the period 1931-1932, reflected in the pages of the *West* newspaper, consisted of a few defining actions of the various cabinets that perished in the management of Romania, focused on maintaining the status quo in the area and on perpetuating good relations with its neighbors, notably Yugoslavia and Czechoslovakia, partners in the Small Understanding: conferences of the Small Entente, including informal meetings of foreign ministers and representatives of the press; the Romanian-German diplomatic conflict, determined by the lack of tactics of the Iorga cabinet; frequent meetings, between the sovereigns of Romania and Yugoslavia, determined by the kinship relations; counteracting attempts to bring Italo-Czechoslovak and Italo-Yugoslav closer together, with the (unannounced, of course) aim of weakening the Little Understanding and undermining French influence in this part of the continent; promoting the interests of the Romanian minority in Yugoslavia, based on bilateral Romanian-Yugoslav relations; the open opposition of the Little Understanding to the possible return of the Habsburg to the throne of Hungary or even an independent Austria, without any connection with Germany; the concerns of the states of Little Antanta towards the expansionist German plans in the east of the continent, which were, initially, aimed at Austria; the concern raised, within the Small Antanta, of the strengthening of the alliance between the two countries, which were quite marginalized after the First World War (Germany and the Soviet Union); the approval of the French plan Herriot-Boncour on the issue of disarmament, which included all the essential elements of international security, as well as the rejection of the idea of revising the peace treaties, by the states of the Little Antanta; monitoring the German-Hungarian and Hungarian-French diplomatic ties; the efforts made by the Yugoslav and Romanian diplomacy to bring Bulgaria closer to the Little Understanding and, eventually, its co-operation in the new alliance being formed, the Balkan Antanta, etc.

In conclusion, the *West* daily – considered by many banatians as a guiding light, a moral model for presenting reality – captures the complex relationships within the Little Understanding, with ups and downs, quite objectively, shattering myths or counterfeit images of some leaders and promoting banatism, as an integral part of romanianism.

LEGISLATION AND MORALS IN INTER-WAR REȘIȚA

Minodora Damian

Abstract. Prostitution was taken for a social aspect at the unsubstantial limit between morals and physiologic needs; for issuing a delicate controversy, it was debated through themes

concerning some socio-religious principles, blamed for shattering the heterosexual family. They said that it was generated by some pecuniary needs or, simply, as an effect of a behavioral deviation.

The unsettled and frequently unwholesome way of life during and after World War I, especially in the case of the rural population, was one of the circumstances that allowed venereal diseases spreading, an imminent way to arise the mortality rate.

The immense absorption of human capital following the strong economic development substantially modified the demographic shape in Reșița; massive industrialization and urbanization in the iron working environments implicitly led to some social factions' convergence in exploiting the working class 'primary instincts' for material benefits.

The inter-war statistic researches present the existence of two owners of buildings in Reșița, where prostitution was frequently practiced. Family of Francisc and Rosa Crăciun, and Iuliu Bocor held locations nearby which the hypothesis of infantile prostitution and human trafficking was circulating. Daily starvation and sustenance during World War I were malign traces that contributed to inter-war social morals shattering and facilitated so the venereal diseases coming out.

To stop prostitution extension, not to permit malign perpetuations, the local authorities, with the support of legal norms, undertook actions referring to the daily life in Reșița, in order to eradicate any tentative of spreading the bad results of carnal desires for mercantile aims.

Consequently, approaching such a controversial and long debated theme means discussing about prostitution both as an antithetic element if reported to social, medical and even religious components of community, and a result of a mixture of elements coming from the basic instinct of surviving.

MAIL INTO ROMANIAN BETWEEN TRAIAN VUIA AND MIHAI ȘERBAN

Livia Ardelean

Abstract. The mail into Romania between Mihai Șerban, one of the great Transylvanian personalities in inter-war times, and engineer Traian Vuia, during some decades, clearly brings into relief their friendship. The original letters preserved in the family of Șerban's archives offer data on how Traian Vuia tried to put into practice his inventions, the steam engine and generator, both in railway system and other industrial branches, as plane fabrication, appealing to his compatriots' friendship.

ACTIVITY OF TIMIȘOARA MAYORALTY DURING WARTIME (THE YEAR 1941)

Vasile Rămneanțu

Abstract. The political-military events from 1940-1941 (territorial concessions and a dictatorial regime installing in Romania) had serious consequences on Timișoara Mayorality too; it had to work in the circumstances of a new legislation characterized by an excessive centralization. Once with World War II and Romania entering the international conflagration after, the budget of Timișoara Mayorality was a tight one in 1941, a smaller one than the previous year while the municipality had to back the upkeep of cultural and university institutions coming here from Cluj as the National Theater and Romanian Opera, Faculty of Science of King Ferdinand I University, School for Electromechanical Engineering, etc. Important amounts were at the same time distributed both for upkeep the refugees (pupils and students

among them) from the lost territories in Transylvania and the Dobrudja, and the German soldiers who set in Timișoara following the agreements between the governments of Romania and Germany. These extra expenses made the Municipality distribute decreased funds for the local cultural institutions like The Banat Museum or the Town Library, but also for other activities.

The communal Technical Service built in 1941 new streets, undertook works of leveling and maintenance of some public buildings; the Horticultural Service made new plantation using exclusively saplings from its own nursery. The Mayoralty gave much prominence to a new building Regulations in accordance with trade and industry needs of development and the geographic situation of Timișoara. Unfortunately, the works stipulated by that project couldn't be started for lacking of specialists who were drafted at that time. It was a factor to influence also the other departments of the Mayoralty and the level of its works.

It comes out in 1941 that the town cleaning wasn't satisfactory for lacking the citizens' civic culture, garbage baskets, workers in the field, or mechanical outfits that couldn't have been bought in that money crisis.

For the units the Mayoralty still had, part of them made the trade public Administration—Economic settlements of Timișoara City (S.E.T.); they also passed through the same crisis with the tight budget, drafted personnel, and the raw material rising in the price of, etc.

In spite of all, there were units to have benefits at the end of the year: the public cinema houses (enlarged after Select cinema reopening and Scala cinema buying), Slaughter-house, Ice Fabric, Popular watering places, Funeral furnishers, and the Sand quarry.

The communal dairy registered a special situation, by confronting with a major crisis due to old machineries lack of money to invest in, and difficulties in collecting milk from the rural localities. The Mayoralty and public Administration decided to lease the unit in order to go on with the inhabitants (poor people especially) and social institution providing with milk and dairy produce; the unit was leased in the summer of 1941 after difficult talks. We might note that the decisional factors backed both the interests of the unit and the Mayoralty implicitly, and of the inhabitants (the poor ones mainly) and social institutions during those talks.

Besides of evident difficulties, the Mayoralty succeeded to allot important funds for poor people supporting with money, food and clothes. The leaders of the Mayoralty had also to distribute dwellings to the refugees, and offered them free food up to their locative situations setting. Given Timișoara Mayoralty efforts, such a problem was almost solved in 1941, but the poor refugees were still given money, clothes, food, etc.

The local cultural institutions and the ones that took refuge in Timișoara were given financial support (The National Theatre and Romanian Opera from Cluj were gratis given the building of the communal Theater to work there), and also were the pre-university, university and vocational schools.

We might gather that Timișoara Mayoralty succeeded to carry out in a large measure of its obligations in spite of that difficult situation, and maintained so Timișoara among the important towns in Romania.

STATISTICAL AND ORGANIZATIONAL DEVELOPMENT OF THE ECONOMICAL HIGHER EDUCATION IN 1975–1989

Valentin Maier

Abstract. Education stayed during the communist dictatorship mainly in the attention of the political leaders as having been taken for an important element in building a new society and human, according to the context of the time and especially to the future set objectives.

Labor preparing for the Romanian economy was made especially through the means of the educational system, mainly by developing the higher education/ instruction. It was called to be in line with the evolution of technology and, generally, with the Romanian society modernizing, but also with the political requirements of the time, and form so suitable specialists both by their professional level and number. It is the case of economic education too. Graduates were the one to lead economy “on the spot”. A significant number of specialists were prepared in different specializations.

I have dwelled in the present article mainly on the statistical evolution of the higher economic education to present new statistical data, broken down by more essential indicators. The analyzed period is the one between 1975 and 1989 exclusively; it is the period for which I have in my disposition detailed statistical data, but there are also other reasons for my option. The 15 analyzed years found up both the maximum qualitative development of the higher education (economic in this case) and its lowest point by showing also how they managed the difficult economic and general situation of the Romanian society at the end of the 1980s. An incursion in the history of the higher economic education during these years was also made, using structural items mainly, on the basis of new archivistic documents and legislative papers to allow us understand the statistic evolution in the done context.

A HISTORIOGRAPHICAL CONTROVERSY BETWEEN ROMANIANS AND HUNGARIANS DURING LATE SOCIALISM (1986-1989)

Felician Velimirovici

Abstract. By exploring a wealth of archival sources, writings from the period and the memories of some direct witnesses of the event, the present article describes the unfolding of the last Romanian-Hungarian historiographical controversy which took place during the communist regime, in the late 1980s. Far from being an authentic scientific debate, into which the historians engaged should have been animated by the desire to reach a consensus or a common understanding of the past, the controversy I analyze bears the heavy imprint of the political factor, which perceived history as a state business, and historians nothing more than a group of soldiers employed on the “ideological front”.

VARIA

SOCIAL SATIRE AND CHRISTIAN MORALS IN THE GRAPHICS OF THE 18TH CENTURY. A CASE STUDY

Claudia M. Bonța

Abstract. The satiric graphics in the artistic world of the 18th century compelled recognition both by the intrinsic value and the moralizing essence, for painting in a satiric manner the social bad habits and becoming so an ingenious educational way through fine art. William Hogarth was the one to impose a new artistic concept: “modern moral subjects”, series of paintings of some personages, their life choices, behavior and character. The series of engravings preserved in the National Museum of Transylvanian History, Cluj-Napoca, are plentifully illustrating the concept of satiric graphics of Hogarth’s work, proposing moral lessons in wholly unexpected way.

CONSIDERATIONS ON AN EPISODE OF 20TH CENTURY HISTORY AND ART OF TIMIȘOARA: A CASE STUDY OF THE CIOBANU PALACE

Mihaela Vlăsceanu

Abstract. The province of the Banat redefining in the inter-war times meant redirecting toward the traditional values of the art originated in Europe, namely the Secession style and architecture of the last buildings elevated in full Modernism. Ciobanu Palace in Timișoara is a particular case due to Ferdinand Gallas' low relief elements on the main front, to define identity and promote traditional values at the visual range. The subject of the Romanian peasant indicates in a didactic manner the sponsor's affiliation to the Romanian milieu: Pompiliu Ciobanu, an advocate who took part in the Great Union in 1918 and was always backing the national cause. After Vauban fortress demolition, they built on the spot palaces emblematically representing their owners with their ethnic and cultural milieu. Built by architect Mathias Hubert between 1924 and 1926, Ciobanu Palace is such a building with identity significance.

NARRATIVES OF IDENTITY: INDIA IN THE MENTAL OF THE ROMANI IN ROMANIA

Sînziana Preda

Abstract. Reconfiguration and rediscovery of the ethnic identity of the Romani in Romania after December 1989 has brought into debating also the image of India as the old space of their origin. The present research deals with the representations of that space in the case of various Roma peoples, on the basis of the interviews in the first project of oral history concerning the Romani in Romania.

PORAIMOS IN THE BANAT. A FUNDAMENTAL RESEARCH ON THE HOLOCAUST OF THE ROMA PEOPLE IN THE COUNTIES CARAȘ, SEVERIN, TIMIȘ-TORONTAL AND ARAD (1939-1945)

Cristian Rudolf

Abstract. The formation of the nation-states in the Central and South-East of the old continent following the dissolution of the Central Powers at the end of the First World War gave the opportunity to assert the collective identity expressed by a number of linguistic, cultural and ethnic groups. The Great Powers, true heterogeneous structures in linguistic and confessional terms, had tried unsuccessfully to create a supranational identity by eliminating or at best leveling the distinct elements of Germans, Czechs, Slovaks, Croats, Slovenes, Poles, Romanians, Finns, without of course forget about the Baltic peoples.

Usually people react strongly, positively or negatively to what they perceive to be right differently. Too few times do they remain indifferent. One of the negative reactions is anxiety. The fear of otherness, of the different cultural, linguistic and religious fellow citizens of the majority group can be compensated by exploration and experimentation, by accepting and embracing the differences. The power of words and the power of thoughts are probably the

greatest forces for people through the long-term impact they can have on individuals but also on communities.

The purpose of Nazism was to exterminate all Jews in Europe. Gypsies and neo-Protestant sects were on the list. Under these conditions, the mere survival of the Jews was a form of resistance. In Romania, the resistance was relatively successful. A relatively large percentage of the Jewish and Gypsy community in Romania survived the Holocaust.

TRADITIONAL DEATH IN ROMANIAN FILM

Mihaela Grancea

Abstract. In the Romanian culture, the representation of death is dominated by the popular tradition. Thus, we explain why traditional death is, in all interdisciplinary investigations, a subject of “long-term” analysis. Thanatic traditions, cultural expressions, the presence of death as an entity, the valorizing death, but also the breaking of traditions related to the funeral rite were captured, as we hope, in this brief analysis.

DYNAMICS OF CHRISTMAS CUSTOMS IN BANAT. CASE STUDY CONDUCTED IN AN URBAN CENTER–TIMIȘOARA

Ileana Simona Dabu

Abstract. The feast is both a commemorative opportunity through the church’s rituals and an opportunity to celebrate, due to the folk custom. The two ones, sacrality and secularity namely, make together a feast full of rituals, believes, and traditions that change it into a joint ceremony.

The feast of Christmas registers significant changes in the consumerist society. Christmas has got the last years also the status of an object of consumption, and developed as a true industry even in our country. There are merchants nowadays who promote their products under Christmas’ shape to improve their financial situation.

Many children associate Christmas with Santa Claus, not with the Birth of Jesus Christ. It is possible so that the young people of today, especially in urban centers, ignore both the customs of this feast that the former children performed, and the significance of it.